

**Límits jurídics i modificació de paisatges.
La construcció històrica del territori andorrà.**

Jacinto Bonales Cortés

Ajuts a projectes de recerca de temàtica andorrana 2010

APTA001-AND/2010

Índex

Abreviatures	4
Introducció	5
Capítol 1: La prehistòria dels límits o els límits abans de la documentació	12
1.1.- L'Andorra pre-romana.....	13
Presència humana i antropització del paisatge.....	14
La consolidació del pastoralisme durant el Calcolític i el Bronze...	24
L'estructuració del territori a l'edat de Ferro i la cultura Ibera.....	29
1.2.- L'Andorra romana.....	33
Explotació intensa i mutació del paisatge.....	33
L'enquadrament andorrà dins la delimitació territorial romana.....	37
1.3.- Andorra en el trànsit a l'Edat Mitjana (s. V-VIII).....	43
El bosc fluctuant: zones d'ús i pressió demogràfica.....	44
L'enquadrament andorrà a l'època visigòtica.....	47
A mode de conclusió: zones d'ús i límits permeables.....	50
Capítol 2: La conformació comunitària sobre el territori. Teories i debats	55
2.1.- Els debats sobre la comunitat i el seu territori.....	59
2.2.- El debat sobre l'espai i els drets comunals.....	64
2.3.- La divisió de la Vall o la unió per la Vall?.....	72
Capítol 3: De l'espai d'ús al límit jurídic (segles VIII – mitjans del XIII)	82
3.1.- L'explosió demogràfica i agrícola medieval.....	83
Les transformacions en l'estructura de poblament.....	86
La 'villa' de la Vall d'Andorra.....	90
3.2.- De l'espai d'ús a l'enquadrament feudal: els límits parroquials.....	96
Del vilar de <i>Lauredia</i> a la parròquia de Sant Julià.....	96
La dualitat de la parròquia d'Andorra.....	111
La poblada vila de La Massana.....	118
La dispersió de la parròquia d'Ordino.....	120
Vila i terme d'Encamp.....	126
Canillo i l'expansió de l'activitat ramadera.....	127
3.3.- De la dispersió a la unió: la Vall d'Andorra.....	129
Andorra dins els límits dels comtats.....	130
La irrupció del feudalisme.....	142
Breus conclusions.....	154
Capítol 4: L'afitament del territori (de mitjans segle XIII al segle XV)	156
4.1.- Homes, recursos i privilegis.....	158
La pressió sobre els recursos.....	159
La defensa de la <i>Terra</i>	169
4.2.- ... i limita a l'exterior amb els senyors feudals.....	180
Les guerres d'Andorra: els límits al Baridà.....	187
L'encreuament de reialmes: l'orient andorrà.....	207
Els grans emprius del nord andorrà.....	229
Més enllà de les pastures: els límits amb el Pallars i l'Urgell.....	244
4.3.- La lluita pels recursos dins la vall d'Andorra.....	262
Els límits permeables entre Andorra i Sant Julià.....	263
El difícil trànsit del límit d'ús al jurídic: Andorra i La Massana.....	270
La Massana i Ordino: els residus de la comunitat de Vall?.....	274
Límits i empriu entre Encamp i La Massana.....	278

Uns límits precisos? Espais sense litigis en època Medieval.....	280
Capítol 5: Temps de Cortons (segles XVI i XVII).....	285
5.1.- Una nova classe social i un nou model ramader.....	285
5.2.- La nova estructuració del territori andorrà.....	299
Dels Quarts a la Parròquia: Sant Julià de Lòria.....	299
Una Parròquia de Quarts: Ordino.....	314
Una Parròquia de Quarts i mig Quart: La Massana.....	327
Una Parròquia de Quarts sense divisions: Andorra la Vella.....	332
Dos parròquies i molts cortons: Encamp i Canillo.....	334
5.3.- El manteniment dels emprius exteriors.....	352
De la Cúria de Puigcerdà als tribunals de Barcelona.....	353
El manteniment dels emprius dins el reialme de França.....	359
Conflictes cíclics i pactes trencats.....	367
Breus conclusions.....	378
Capítol 6: Del límit parroquial a la frontera internacional (segles XVIII i XIX).....	381
6.1.- Expansió econòmica i pressió sobre els recursos.....	383
La nova fase de creixement demoeconòmic. Les disputes per les pastures.....	386
La febre del ferro.....	455
Més terres per a conrear!.....	482
6.2.- De la neutralitat a l'Estat Andorrà.....	506
Més enllà de les Valls Neutres: els emprius.....	510
La creació de les fronteres.....	539
Breus reflexions.....	571
Epíleg: El camí de la modernitat (segles XX i XXI).....	578
Andorra urbana i de serveis.....	589
Conclusions.....	601
Bibliografia.....	608
Índex d'il·lustracions.....	639

Abreviatures

AACA	Arxiu de l'Antic Comú d'Andorra la Vella
ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAP	Arxiu de Casa Areny – Plandolit
ACC	Arxiu del Comú de Canillo
ACM	Arxiu del Comú de La Massana
ACMB	Arxiu Casa Martí de Les Bons
ACO	Arxiu del Comú d'Ordino
ACP	Arxiu Casa Pal
ACR	Fons Casa Rossell
ACRam.	Arxiu Casa Ramonguem
ACS	Arxiu Casa Serola
ACSJL	Arxiu del Comú de Sant Julià de Lòria
ACU	Arxiu Capitular d'Urgell
ADA	Arxius Departamentals de l'Arieja
ADAG	Arxius Departamentals de l'Alta Garona
ADPA	Arxius Departamentals dels Pirineus Atlàntics
ADPO	Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals
AFCEC	Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya
AFTP	Arxiu Família Troguet – Pal
AHCA	Arxiu Històric del Comú d'Andorra la Vella.
AHCEE	Arxiu Històric del Comú d'Escaldes – Engordany.
AHL	Arxiu Històric de Lleida
ALS	Arxiu La Solana
AMAAEE	Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors d'Espanya.
ANA	Arxiu Nacional d'Andorra
APE	Arxiu Parroquial d'Encamp
APO	Arxiu Parroquial d'Ordino
APOS	Arxiu Parroquial d'Os de Civís.
APSJL	Arxiu Parroquial de Sant Julià de Lòria
AQAR	Arxiu del Quart d'Arinsal
AQCort	Arxiu del Quart de la Cortinada
AQO	Arxiu del Quart d'Ordino
ASC	Arxiu de les Set Claus
ASCG	Arxiu de la Secretaria del Consell General
AXAP	Arxiu Xavier d'Areny-Plandolit.
BC	Biblioteca de Catalunya
CCAU	Fons Arxiu Casa Cauba
doc.	Document
FCB	Fons Casa Bonavida
ICC	Institut Cartogràfic de Catalunya
f.	Foli
L.	Llibre
MDC	Memòria Digital de Catalunya
NMV	Notaria de Marc Vila
p.	Pàgina
perg.	Pergamí
PN	Fons Protocols Notarials
TC	Arxiu del Tribunal de Corts
TC-N	Arxiu del Tribunal de Corts – Notarial
v.	Revers.
vol.	Volum

Introducció

El 6 de març de 2012 es signava a París l'acord de límits fronteres entre França i Andorra que resolvia el darrer tram del límit entre ambdós països al migdia de l'estany de les Abelles. Es posava així fi a un llarg procés iniciat el 16 d'octubre de 1856 al Coll de Pimés, als límits entre Sant Julià de Lòria i el poble espanyol d'Arcavell, mitjançant el qual s'ha delimitat de forma completa el territori del Principat d'Andorra respecte al dels països veïns d'Espanya i França. Al mateix temps, a l'interior de les valls d'Andorra, la delimitació administrativa de les parròquies es troba, encara avui, incompleta, donada la profusió de controvèrsies sorgides a les darreres dècades a l'hora d'aplicar la legislació relativa al planejament i ordenament urbanístic –i territorial en general– i al registre cadastral d'immobles, disputes centrades en el repartiment de La Solana entre Encamp i Canillo i en l'establiment dels límits parroquials entre Ordino i La Massana i entre Sant Julià de Lòria i Andorra la Vella. Significa això que, al llarg dels segles no ha existit una delimitació del territori? El Principat d'Andorra, igual que al conjunt d'entitats polítiques i de població de les altes valls d'ambdues vessants dels Pirineus van generar, des de temps antics, uns límits territorials clars i indiscutibles donat el caràcter agrosilvopastoral de les seves economies. Com és possible que aquests límits es perdessin en el pas de l'economia orgànica a la societat urbana actual? A aquestes i altres preguntes que sorgiran, dona resposta el present estudi.

L'objectiu principal d'aquest treball és analitzar la transformació de les societats rurals i dels paisatges agraris als Pirineus prenent com a base d'estudi el cas d'Andorra on, la conjunció de les riques fonts documentals conservades amb l'amplitud dels estudis realitzats sobre el territori, el paisatge i la història permeten un anàlisi profund i a llarg termini de l'evolució de la relació de l'home amb el medi i la incidència en aquesta de les transformacions institucionals. L'estudi, necessàriament, s'ha de plantejar des d'un punt de vista històric transdisciplinar que combini l'òptica de la història ambiental i agrària, l'economia ecològica, l'agroecologia i l'ecologia del paisatge. Es situa en la línia de l'estudi de les grans transicions socio-ecològiques de la història (*Long-term Socio-Ecological Research*) combinant-se amb les tècniques del CHP (*Caracterització del Paisatge Històric*), altrament dit, arqueologia del paisatge, sorgides del *Historic Landscape Analysis*. El nostre punt de partida és que la principal força motriu de transformació de les relacions entre societat i medi (i, per tant, conformadores del

territori sota una òptica institucional) és l'economia (modificadora dels fluxos biofísics d'energia i materials) i que per entendre la seva transformació i impacte ambiental sobre els paisatges s'ha d'observar la sinergia que s'estableix entre comunitat i medi (generadora de noves situacions per ambdues parts) fins a la irrupció dels marcs institucionals, de tal volta que coneixent el paper dels agents rectors d'aquests canvis, la seva relació amb els mercats, les regles polítiques i les transformacions socials podem comprendre l'evolució tant de la comunitat com del medi, així com la modificació del territori. La llarga coevolució històrica entre societat i natura va conformar –o va co-adaptar– les diverses institucions socials, polítiques i econòmiques d'Andorra i va crear diferents paisatges amb uns límits d'ús dels recursos que s'han materialitzat en límits administratius interns i fronteres, però en un llarg procés de diversos mil·lenis.

Els estudis sobre la construcció dels límits administratius dels espais comunitaris (i en concret de muntanya) relacionats amb els estudis sobre els paisatges s'han caracteritzat per tancar-se a camps científics restringits en base al món jurídic o geogràfic, i darrerament de la història agrària i l'arqueologia. Però els problemes actuals del món rural, la insostenibilitat ecològica i la degradació dels paisatges agroforestals han obert nous camps d'estudi que permeten atansar-nos al coneixement de les claus de l'evolució territorial, proporcionant-nos diferents eines per tal de trobar solucions davant aquests problemes. En el cas d'Andorra la complexitat de l'evolució de l'economia, la societat i les institucions polítiques –i econòmiques– especialment a finals del segle XX i principis del XXI han portat la problemàtica territorial a la palestra pública; s'ha convertit en un tema polític i administratiu de primer ordre ja sigui en el camp de la paisatgística revaloritzant el paper del paisatge natural i el paisatge cultural sobre els que el Govern s'ha fet ressò mitjançant l'establiment de línies generals d'actuació conegudes com l'Estratègia Nacional del Paisatge; o especialment en el desenvolupament de la planificació urbanística de les parròquies tot confrontant a institucions polítiques fins arribar a la judicatura. La manca de límits és degut a l'oblit i al desconeixement tant dels límits en sí com de les formes jurídiques i administratives tradicionals per a la gestió i administració conjunta de diferents territoris. Un problema que també afecta (encara que a uns nivells de conflictivitat mínims) les relacions internacionals amb els corresponents problemes de reconeixement mutu de zones frontereres amb França i Espanya. El present treball es basa, doncs, en l'anàlisi de l'evolució històrica del territori en concret i del paisatge en general. D'una banda l'estudi de les relacions socials i de les dinàmiques econòmiques locals i regionals i la seva implicació en el territori i en el paisatge; d'altra banda l'estudi

de l'evolució de formes institucional que donen contingut jurídic als processos evolutius i que impliquen una empremta sobre el territori a nivell administratiu, però també a nivell paisatgístic donades les polítiques històriques tendents a la reproducció econòmica i social i a la sostenibilitat.

Per tal d'assolir aquest coneixement vam establir cinc objectius de treball que, en part, han estat modificats. En primer lloc havíem de reconstruir des d'una perspectiva història a llarg termini (des de l'edat mitjana fins a l'actualitat) els processos de canvi jurídic, ambiental i social, experimentats en la construcció dels límits administratius i en general al territori per l'impacte del desenvolupament econòmic i de les relacions transfrontereres i intercomunitàries a les muntanyes andorranes i especialment als espais comunals. Aquest primer objectiu, el principal de tota la recerca, va mostrar-se inoperant per quan no resolva els principals problemes de l'evolució comunitària, els límits ni els models paisatgístics de llarga durada. Per comprendre tots els processos d'aquest darrer mil·lenni calia, doncs, endinsar-nos encara més en els temps pretèrits, observant les sinergies entre home i medi des de les primeres presències humanes a la vall. És per això que ha calgut emprar els resultats de diferents treballs, de forma transdisciplinària, per comprendre aquesta relació i co-evolució des de l'època prehistòrica. S'han consultat, doncs, els treballs arqueològics, i els anàlisis pol·línològics tant realitzats dins el Principat d'Andorra com en l'entorn regional de la Cerdanya, l'Alt Urgell, el Pallars Sobirà, l'Ariège, l'Aude i el Conflent – Rosselló. A més, per a l'època antiga hem emprat les tècniques del CHP mitjançant l'estudi regressiu del paisatge a partir de la consulta de la cartografia actual i la fotografia aèria combinats amb les estructures jurídiques documentades i les restes arqueològiques localitzades, el que ens ha permès identificar les transformacions que es van produir en l'estructura del poblament, el procés de formació dels espais comunals, identificar els canvis en camins i límits i mostrar que tota transformació en el paisatge es sustenta en una necessitat de la comunitat que realitza aquest canvi ja que la majoria d'aquestes transformacions han deixat una empremta en el paisatge que molt sovint ha perdurat fins l'actualitat.

En segon lloc identificar les forces motores de les transformacions i les forces rectores dels canvis, analitzant el paper dels drets d'ús i de propietat, les institucions reguladores i llurs canvis, la connexió amb els mercats, la mobilització del treball, el control dels recursos, la conflictivitat social i comunitària i les institucions polítiques en cada un dels contextos i etapes històriques; amb el que compremem la interconnectivitat regional d'Andorra des d'època antiga i l'evolució conjunta, no com a

espai aïllat sinó com a part integrada, activa i generadora de dinàmiques socioeconòmiques i institucionals a nivell local, comarcal i regional.

En tercer lloc analitzar l'impacte ambiental d'aquelles trajectòries en els canvis de l'ús del sòl en temps passats i actuals, especialment des d'un punt de vista de la biodiversitat i la construcció dels paisatges culturals. En aquest sentit el nostre treball ha notat la manca de la diversificació dels treballs de paleologia ambiental al Principat, centrats tots els existents en la vall del Madriu – Perafita – Claror, amb el que el coneixement de l'evolució de la biodiversitat és sesgat, reconeixent la necessitat d'efectuar estudis d'aquest tipus almenys a l'alta vall d'Ordino (idealment amb mostres de la vall de Sorteny i Arcalís) que permetrien un millor coneixement dels fluxos migratoris i dels circuits ramaders. En tot cas, la disponibilitat actual permet establir els grans períodes d'evolució biològica –vegetal– de la vall i la incidència humana sobre l'ecologia.

En quart lloc concretar les dinàmiques demogràfiques i econòmiques de les comunitats implicades en la formació dels límits jurídics administratius interns i externs (que assoliran el rang de fronteres) i l'evolució dels mecanismes jurídics de relació entre les comunitats implicades; objectiu plenament assolit i que ha permès establir noves cronologies sobre aspectes socioeconòmics i institucionals.

I finalment desenvolupar la nostra metodologia a partir de l'estudi comparat del cas andorrà per obtenir paràmetres clau que en el futur permetin aplicar aquest programa de recerca en àmbits territorials més amplis. Aquest s'ha concretat, en primer lloc, en delimitar la propietat, el domini i els diferents drets que tenen sobre cada zona les parts implicades durant tot el període tractat, l'origen dels mateixos i les variacions en el transcurs del temps; tant del domini útil com del directe, i dels emprius; hem analitzat els usos i aprofitaments realitzats per les comunitats afectades així com la normativa consuetudinària que pot aclarir, per comparació amb d'altres casos, drets de possessió i domini. Ha calgut fer una plasmació cartogràfica del procés litigiós i, en alguns casos (la Gonarda-Pont d'Ordino i Les Portes-Els Pujols) l'evolució del parcel·lari i de la propietat o dominis dels béns situats a les zones. Això s'ha concretat en l'estudi dels antecedents del problema, cercant documentació històrica als diferents arxius, i en la delimitació exacta de les zones comunals i l'estudi dels emprius potencials en ambdós costats dels límits parroquials i fronteres, necessitant per a això, entre d'altres, fer tasques de reconstrucció parcel·lària, tasques de treball de camp de localització de creus i segells, l'estudi detallat i exhaustiu dels llibres d'actes, judicacions, ordinacions i vendes dels quarts i comuns afectats i un difícil estudi toponímic per tal de poder identificar les transformacions dels noms de lloc al llarg de

tot el mil·lenni. Val a dir que els treballs de camp de localització de fites, creus i segells s'ha realitzat en dues fases amb resultats més aviat magres degut a: l'erosió produïda per la innivació en els límits que es corresponen a àrees de solana i trenques d'aiguavessant; i per la dificultat de localització de marques a l'obac on la reforestació espontània arbòria i de matoll, la manca de consum d'herba en bosc, i la desaparició de la pràctica de la visura o rodalia fa que sigui extraordinàriament difícil la localització de marques –i de les mateixes roques–, especialment les relatives a drets d'empru.

Al marge del treball de camp –realitzat en dues fases, una al juliol i agost de 2011 i una altra als mateixos mesos de 2012– de localització de marques sobre el territori, s'ha dut a terme un treball d'anàlisi cartogràfic i de fotografia aèria històrica (vol de 1948, vol cadastral espanyol de 1959) i actual, així com un exhaustiu buidat i tractament informàtic de la documentació relativa a aquests processos (bàsicament territorial, però no únicament) tant editada com inèdita. Entre la primera cal destacar els diferents cartularis estrictament andorrans, així com els relatius a la Cerdanya, l'Alt Urgell (amb especial incidència al cartulari de l'ACU editat a la revista *Urgellia*) i l'Ariège, així com els cartularis i diplomataris nobiliaris, reials i d'institucions eclesiàstiques (monacals com Poblet i Santes Creus) que es citen a la bibliografia. Entre els fons documentals consultats es troben els custodiats a l'Arxiu Nacional d'Andorra, l'Arxiu Departamental de l'Arieja, l'Arxiu Departamental de l'Alta Garona, l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà, l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, l'Arxiu Històric de Lleida (Provincial), l'Arxiu Municipal de Lleida, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu Capitular de l'Urgell, l'Arxiu Capitular de Lleida, l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya, l'Arxiu de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, i l'Arxiu Fotogràfic de FECSA-ENDESA. Dins de l'Arxiu Nacional d'Andorra han estat consultats fons documentals institucionals i fons particulars: Arxiu de l'Antic Comú d'Andorra la Vella, Arxiu del Comú de Canillo, Arxiu del Comú de la Massana, Arxiu del Comú d'Ordino (que a més ens ha proporcionat documentació no inclosa a l'Arxiu Nacional d'Andorra), Arxiu del Comú de Sant Julià de Lòria, Arxiu Històric del Comú d'Andorra la Vella, Arxiu Històric del Comú d'Escales – Engordany, Arxiu del Quart d'Arinsal, Arxiu del Quart de la Cortinada, Arxiu del Quart d'Ordino, Arxiu de les Set Claus, Arxiu de la Secretaria del Consell General, Arxiu del Tribunal de Corts (i fons notarial) i fons de la Notaria de Marc Vila. També els fons dipositats procedents d'institucions religioses: Arxiu Parroquial d'Encamp, Arxiu Parroquial d'Ordino, Arxiu Parroquial d'Os de Civís, Arxiu Parroquial de Sant Julià de Lòria. I còpia de documents procedents d'altres arxius: Arxius Departamentals de l'Arieja, Arxius Departamentals dels Pirineus Atlàntics, Arxius Departamentals dels Pirineus

Oriental, Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors d'Espanya. Sense oblidar els extraordinàriament rics documents procedents de l'Arxiu de Casa Areny-Plandolit, Arxiu de Casa Martí de les Bons, Arxiu Casa Pal, Fons Casa Rossell, Arxiu Casa Ramonguier, els índex de l'Arxiu de Casa Serola, Arxiu Família Troguet-Pal, Arxiu La Solana, Arxiu Xavier d'Areny-Plandolit, Fons Arxiu Casa Cauba, i Fons Casa Bonavida.

La present memòria es divideix d'una forma poc ortodoxa. No segueix els grans períodes de la Història (amb majúscules) ja que aquesta divisió no és operativa per tal de comprendre els processos esdeinguts. Tampoc es correspon als grans períodes de transformació del paisatge ni dels processos d'adscripció de l'home, del grup humà, de la comunitat sobre el territori. Ni respon, tampoc als passos propis del procés d'investigació. Es tracta d'una divisió del discurs en sis capítols (més un epíleg) mitjançant la qual exposem els diferents períodes que, al nostre entendre, marquen la incidència dels marcs institucionals (polítics, econòmics i socials) en la sinergia entre el grup humà i el medi natural. Això és així excepte en els dos primers capítols on emmarquem, en primer lloc, tots els processos abans de l'aparició de documents escrits i, en segon lloc, un necessari debat historiogràfic sobre la conformació comunitària sobre el territori. Així el primer capítol s'endinsa en la bibliografia, els estudis arqueològics i els treballs d'anàlisi del parcel·lari en època pre-romana, durant el domini romà i en el trànsit a l'Edat Mitjana (segles V-VIII), abastant el període més llarg temporalment que inclou dues fases clarament diferenciades en aquesta relació home-medi mediatitzada, en part, per les institucions: abans i després del domini romà. En el segon capítol ens endinsem en un debat historiogràfic per tal de comprendre què entenem per comunitat rural i com es va conformar sobre el territori, copsant el que succeí sobre l'espai i els drets comunals en l'entorn regional i comparant, també, els processos de divisió o d'unió de les comunitats de vall. El tercer capítol abasta des del segle VIII fins al màxim de creixement demoeconòmic del segle XIII tot observant el fenomen de l'explosió demogràfica i agrícola (amb les corresponents transformacions en l'estructura del poblament i la consideració de la vall d'Andorra, en el seu conjunt, com una "villae"), el procés d'enquadrament feudal de l'antic espai d'ús amb un anàlisi parròquia per parròquia dels límits territorials, y finalment ens atensem amb el doble procés d'unió i de fragmentació de la vall com a conseqüència de la irrupció del feudalisme. El quart capítol s'allarga des de mitjans del segle XIII fins al segle XV i es correspon al pas del "món ple" al "món buit" centrat també en tres aspectes: l'assoliment de privilegis i la pressió sobre els recursos naturals, l'establiment definitiu de límits territorials amb l'exterior de la vall, i la lluita

interna pels recursos dins la vall d'Andorra; fase que es correspon amb la escriptura sobre pergamí dels límits territorials de les parròquies. El cinquè capítol l'hem denominat "temps de cortons" i abasta els segles XVI i XVII: a través de l'anàlisi de l'aparició i consolidació d'una nova classe social dins les valls, i l'establiment d'un nou model ramader, constatem com aquests van incidir en la nova estructuració del territori andorrà a nivell institucional, la creació dels cortons i la lluita entre les parròquies davant els canvis que això significava, territorialment, en l'ordenació interna dels recursos, ja que gran pes del manteniment de la ramada parroquial s'abastaria ara dels emprius; i, evidentment, del que significà això per al manteniment dels emprius externs. El capítol sisè, que estudia els segles XVIII i XIX, es centra en la culminació en una fase de creixement demoeconòmic de la pressió comunitària i individual sobre un gran ventall de recursos naturals: les pastures, l'increment de la superfície conreada i la "febre del ferro" amb la venda de boscos per a l'elaboració de carbó; un procés que coincideix amb el pas de la vall d'Andorra al Principat d'Andorra com a estat reconegut, almenys, per Espanya. Finalment l'epíleg ens parla del final de tot aquest marc institucional, del canvi econòmic, social, polític i paisatgístic que ha significat la urbanització andorrana del segle XX.

Ens resta únicament, fer esment als agraïments a tots aquells que han fet possible aquesta investigació: al Ministeri d'Educació i Cultura que l'ha subvencionat; al Arxiu Nacional d'Andorra que ha donat tot tipus de facilitat per executar les tasques de investigació; a la Universitat de Lleida que ha donat recolzament tècnic i ha subvencionat part de les despeses de desplaçaments a través del projecte del Ministerio de Ciencia "Historia ambiental de los paisajes agrarios del Mediterraneo" i, dins d'aquesta universitat al projecte PaHisCat per l'assessorament tècnic. Agrair també el recolzament del personal dels diferents arxius consultats, així com del recolzament dels comuns d'Encamp, Ordino i Andorra la Vella, i els debats amb membres del Quart d'Ordino.

Mequinensa (Saragossa), Desembre de 2012.

CAPÍTOL 1:

La prehistòria dels límits

o els límits abans de la documentació

Conèixer l'àmbit d'interacció d'un grup ètnic o d'una comunitat amb el medi natural en la prehistòria o l'antiguitat és una feina pràcticament impossible d'abastar. Tan sols en època romana, després de la conquesta i reestructuració del territori polític, i mitjançant l'estudi de les diferents centuriacions, podríem atansar-nos a l'espai proper dels diferents nuclis i les seves àrees d'administració i d'influència. I això sense deixar mai de considerar els resultats com a hipòtesis difícils de confirmar. Malgrat tot, sí que és factible apropar-nos al territori des d'un punt de vista de la seva antropització i provar d'estudiar l'impacte d'una comunitat humana sobre aquest.¹ Amb aquest exercici podem estudiar l'àrea d'ús sobre el territori d'Andorra i, al mateix temps, l'empremta ecològica.² Quan un grup humà modifica un territori (un paisatge, llurs recursos), deixa una empremta i condiona la potencialitat dels recursos d'aquest territori per al futur, al temps que crea un precedent (l'ús) que pot arribar a reiterar-se (ús discontinu o continu) generant unes pautes que, també, marcaran el futur tant de l'espai com del propi grup humà. Es genera, doncs, una sinergia: d'una banda la modificació i adaptació del paisatge (en base als recursos disponibles i potencials, i en base a les necessitats del grup humà) i d'altra banda la conformació d'un costum (variable, això sí) en l'explotació dels recursos.³

¹ Sota els plantejaments de la co-evolució dels paisatges i de les comunitats humanes estudiats a través de l'*empremta ecològica*. Les bases teòriques i metodològiques dels estudis d'aquest tipus realitzats a la dècada del 2000, es troben ben esquematitzades a TELLO (1999). Sobre el concepte d'empremta ecològica global veieu WACKERNAGEL I REES (1996).

² Ens centrarem en el concepte d'empremta ecològica en la seva vessant d'herència que deixa l'acció d'una comunitat sobre un espai per al futur. Seguint a TELLO (1999): "*En tanto que construcción histórica el paisaje es como un palimpsesto que registra en el territorio las sucesivas huellas territoriales directas (...) de las diversas sociedades que se han sucedido en el tiempo. Las formas y escalas de tales huellas dependen de los flujos de energía y materiales extraídos, de los impactos y residuos resultantes de su procesamiento, y de la selección entre especies existentes o introducidas en el medio por la intervención humana voluntaria e involuntariamente. Ese metabolismo socioecológico está cultural y tecnológicamente mediado. A cada complejo tecnológico y a cada cultura agraria le corresponde una huella territorial distinta, que a su vez se añade a otros factores naturales que también tienen su historia.*"

³ Més enllà del concepte d'un "espai viscut".

És per tot plegat que l'estudi dels límits territorials d'una comunitat humana prehistòrica sobre un espai només pren sentit en quant a modificador del paisatge i, lligat a això, a la seva adscripció al medi en la llarga durada. Posem un exemple: abans del Neolític les valls d'Andorra eren travessades per comunitats humanes en llurs rutes de cacera, establint, això sí, punts de refugi estacional temporals que, per costum, s'havien establert per al major i millor rendiment de l'activitat de cacera.⁴ Com arribar a conèixer l'abast d'aquestes rutes? I les comunitats que les recorrien? I l'ús d'aquestes rutes i refugis per diferents comunitats? Impossible, avui dia, saber-ho. Per tal de conèixer els primers homes modificadors del paisatge, i més per les herències que deixaran a llur descendència, anem a apropar-nos tot seguit a la relació entre les comunitats humanes amb el medi natural en el marc de les actuals valls d'Andorra. Un treball, val a dir, basat en diferents estudis publicats sobre l'evolució del paisatge i l'activitat humana en l'àmbit regional.⁵ En el decurs de les pàgines següents intentarem recopilar part de la nombrosa bibliografia que, des de diferents camps i disciplines – des d'un punt de vista transdisciplinar⁶ han tractat les problemàtiques de l'evolució del paisatge, sense oblidar-nos dels resultats que l'arqueologia del paisatge (mes enllà de l'arqueogeografia) pot proporcionar-nos sobre l'evolució de les grans estructures territorials. Una feina que creiem necessària per tal de comprendre l'evolució posterior dels límits com a resultat de la sinergia entre diverses comunitats i un mateix medi natural.

1.1.- L'Andorra prerromana.

La presència de l'home a les valls d'Andorra es documenta arqueològicament al voltant de 10.000 aC. Sens dubte aquestes restes localitzades a la Balma de la Margineda responen a un ús continuat de l'espai, suficientment continuat com per a establir un punt de referència dins el nostre territori, una estació enclavada en les rutes

⁴ Llegim-ne la Balma de la Margineda a Andorra o la cova de la Vache a Vicdessos com a exemples més documentats arqueològicament.

⁵ Als d'Andorra sumem els estudis realitzats per la Cerdanya, el Pallars, l'Ariège i part de l'Aude.

⁶ Per conèixer aquests processos és necessari aplicar tècniques i mètodes d'anàlisi procedents de diferents disciplines, donada la parcialitat i limitacions de les interpretacions dels resultats que donen cada un per separat.

que aquests homes venien recorrent per les activitats de cacera i recol·lecció.⁷ L'aparició de grups humans a les nostres valls, doncs, és molt anterior, i l'ús discontinu però periòdic de les seves pràctiques nòmades els portaran a crear l'estació de la Balma de la Margineda durant el paleolític. Així hem de pensar en l'existència d'humans que exerceixen un ús reiterat –encara que discontinu– del territori, de forma estacional, en funció de les rutes d'exploració de la comunitat que, al seu torn, vindrà dictaminat per la dinàmica cinegètica natural basada en les condicions ecològiques de les espècies a caçar i, doncs, de les condicions del medi natural a nivell regional. L'impacte d'aquesta comunitat, però, no tindrà cap incidència ecològica de relleu, ni molt menys provocarà cap grau d'antropització del medi. D'altra banda, desconeixem si l'ús discontinu de l'estació de la Margineda (i per tant, del medi natural de les nostres contrades) es correspon a un únic grup humà o si pel contrari seria aprofitada per diferents grups. Haurem d'esperar a l'inici d'activitats humanes que afectin al medi per poder parlar d'una adscripció territorial més o menys estable. A continuació intentarem establir unes hipòtesis sobre aquest procés d'adscripció territorial abans de l'adveniment de la romanització, comparant la presència humana amb l'antropització del paisatge i provant de constatar diferents ritmes d'afectació a nivell regional.

Presència humana i antropització del paisatge.

A Andorra i a les comarques properes (destacant la cova de La Vache a Vicdessos) l'acció de l'home es comença a documentar en el moment de la transició cultural del Paleolític superior a l'Epipaleolític, coincidint temporalment amb el període climàtic del *Würm IV* o període glacial tardà (11000-9000 aC.)⁸ Lluny quedava la darrera fase gèlida amb el final dels glacials que, en ambdues vessants dels Pirineus cal situar al voltant del 13000 aC.⁹ El paisatge vegetal d'aquella època mostrava el domini d'una

⁷ Sobre el jaciment arqueològic de la Balma de la Margineda s'han efectuat nombroses campanyes, essent un referent del paleolític per a tots els Pirineus. Veieu *Balma* (1988) i Guilaine et alii (1995).

⁸ Ambdós jaciments presenten una molt diferent cronologia. Així si la Balma de la Margineda es data al voltant del 9800 aC, la cova de La Vache de Vicdessos (Alliat) ha proporcionat restes del Magdalenià (12000-10000 aC) segons BAHN (1995, p.28-29)

⁹ 15000 BP (abans de 1950), segons JALUT i TURUT (2008, p.148). Segons aquests autors la màxima extensió del glacial del Valira estava situada al sud de la vila de Sant Julià de Lòria cap al 32800 BP (30850 aC). Segons les datacions de la cova de Niaux (678 m.) i de la cova de La Vache (965 m.) caldria pensar que cap al 13000 aC les valls d'ambdues vessants dels Pirineus ja estaven obertes, havent-se acabat el període glacial. A més veieu TURUT (1994). Per la seva part ANDRIEU-PONEL ET ALII (1988) proposen com a períodes de confinament dels glacials a la

vegetació d'estepa consolidada per les oscil·lacions fredes del *Dryas*, amb uns paisatges oberts, d'escàs arbrat, on dominaven espècies herbàcies resistents de les famílies de l'*hippophae*, *artemísia*, *poàcies* (*gramínies*), així com matolls de *juniperus* a la vessant sud dels Pirineus (Andorra, Cerdanya), mentre que a la vessant nord (Aude, Arieja) predominaria la gespa de *artemísia*, *gramínies* i *ciperàcies*, així com alguns matolls de *juniperus*.¹⁰ Però en les oscil·lacions càlides, com l'*Alleröd* (12125-10954 aC) la coberta arbòria s'estendria bàsicament amb el desenvolupament del pi i dels bedolls i, a la part més baixa, amb algunes rouredes caducifòlies (*quercus*) que patien els períodes freds desapareixent en benefici dels herbacis més resistents.¹¹ És en aquest clima i amb aquest paisatge vegetal que s'estén l'acció de comunitats humanes per les actuals valls d'Andorra, de la Cerdanya i de l'Arieja. Caçadors recol·lectors que obren vies per aquest paisatge d'estepa amb escàs arbrat, seguint les rutes transhumants dels animals salvatges. Unes rutes que s'estenien transversalment entre les valls paral·leles al sud de la cadena axial, però que també s'establien perpendicularment més enllà dels Pirineus. I al temps que els caçadors seguien el rastre dels grups d'animals, els recol·lectors i els membres més dèbils de la comunitat fixaven estacions, punts d'estança temporal, protegits, i d'ús discontinu però reiterat en el temps a les balmes i coves, entre les que cal destacar la de la Margineda (Andorra), la gruta de La Vache (Alliat, Vicdessos), les de Tarascò (Arieja), la de Niaux (Arieja), el jaciment de Montlleó (Bellver i Prats i Sansor, Alt Urgell) i, més llunyana, la del Mas d'Azil.

Entre el 12000-10000 aC els jaciments de La Vache i del Mas d'Azil ens mostren el desenvolupament d'una important cultura dins del Magdalenià on destaca la presència de pintures rupestres d'animals i, sobretot, de talla decorativa en fusta i ossos. Però el que més ens interessa a nosaltres, per quant és relatiu a l'adscripció de la comunitat sobre el territori, és el resultat de l'estudi de BAHN (1995, p.28-29) sobre el Mas d'Azil: l'existència d'una jerarquització d'espais humans sobre el territori, amb un centre o focus cultural i socio-religiós al Mas d'Azil i d'una xarxa de jaciments relacionats, estesa per la comarca, que presenta des d'espais d'habitació (campaments base i

més alta muntanya les dates del 14000-13000 aC per al glacial del riu Garona, 12000 aC pel desglaç total de l'alta muntanya de l'Arieja; el 13000 aC per ubicar el glacial del Capcir sobre els 1800 m. i al Donesà entre 13500-13000 aC per a situar-se sobre els 1900 m. el glacial de Laureti.

¹⁰ A partir dels 1380 metres d'altitud: JALUT (1973). Els pins, mínims, estarien per sota dels 1300 metres.

¹¹ Pel cas andorrà: JALUT I TURUT (2008, p.153). Per la vessant nord, JALUT (1971, 1973) mostra l'expansió del pi en alçada durant l'escalfament de l'*Alleröd*, així com del *betula* (bedoll), el *corylus* (avellaner), els *quercus* (rouredes), l'*abies* (avet) i els *fagus* (faig), encara que en número molt reduït.

campaments menors o transitoris) fins a diferents camps de treball per a feines específiques. Succeïa el mateix a la Balma de la Margineda? Els resultats de les campanyes arqueològiques semblen mostrar aquí una lenta però progressiva evolució passant de ser un campament transitori a un nucli què, si bé encara havia de ser d'ús temporal, podia exercir com a articulador de les activitats dins les valls del Valira. Les restes localitzades als diferents estrats del jaciment no deixen lloc a dubte sobre la mobilitat d'aquesta comunitat sobre l'espai i el caràcter estacional del campament: mitjançant l'estudi de les característiques físiques de les eines localitzades (estudis mineralògics) sabem de llur origen extraordinàriament divers: des del purament local (Andorra, Canillo, Vall d'Ós de Civís), fins a llocs d'abast mitjà (Arieja) i llunyans (regió de Tarragona).¹²

L'expansió de les pinedes i l'Epipaleolític

Després del breu període calent de voltants de 9250 aC, quan es documenta la presència de pins als prats andorrans entre 2100-2200 m. d'altitud (PALET ET ALII:2007, p.238-240 i 245), li seguirà el fred del *Dryas recent* (9000-8200 aC) que va limitar en gran mesura l'activitat humana, documentant-se de nou el retrocés de pins i bedolls en benefici dels *juniperus* i *artemisa* en el conjunt dels Pirineus (JALUT:1973; VERNET:2006, p.177). Però cap al 8200 aC desapareixen de forma definitiva les fases fredes, estenent-se fins el 6800 aC el període climàtic conegut com *Preboreal*: una transició cap a condicions més benignes en la que es donaran els períodes humans coneguts com l'Epipaleolític i el Mesolític. En aquesta fase, doncs, sabem del desenvolupament de l'home i de la seva expansió cultural, però la seva incidència sobre al paisatge als nostres contorns sembla que és pràcticament inexistent. I és què encara eren caçadors i recol·lectors, si bé potser ja amb alguna activitat mixta agrícola i ramadera.¹³

Per tal de comprendre les restes arqueològiques i d'establir hipòtesis sobre l'adscripció de l'home al medi és necessari saber quin espai i com era el medi en que viurien aquests grups humans potser ja d'una economia mixta. A les planes del continent sabem que en aquest període es van expandir els oms, fagedes i bedolls, i que al proper pla d'Urgell als pins, aranyons, ginebres i saücs es van sumar els roures i avellaners. Als Pirineus, però, els boscos van tenir un gran desenvolupament en base

¹² MICHEL MARTZLUFF (2005), p.35.

¹³ Segons MERCADAL, ALIAGA I BOSOM (1995, p.173-183), als jaciments de la Margineda, Mas d'Azil i Niaux potser podríem parlar d'una economia mixta, ja que es situen sobre sòls pobres però a prop d'altres de molt bons, el que faria que s'aprofitessin els camps més baixos per al conreu i els sòls més dolents pel bestiar d'una incipient ramaderia.

al pi (roig i negre) i, molt més minoritàriament, de bedolls. Els diferents estudis palinològics realitzats a Andorra i a les valls properes ens permeten contemplar el paisatge de l'entorn comarcal: a la propera comarca del Pallars Sobirà, concretament a Romadriu i Coma de Burg, a la zona alta de la muntanya i al voltant de l'any 7500 aC es documenta una colonització arbòria de la muntanya, amb una presència important de bedolls acompanyats d'herbacis de *rosàcies* i *artemisa*, el que mostra encara un caràcter fred d'estepa. En segles posteriors aquesta vegetació donarà pas a la colonització –mínima i dispersa– de bedolls i avellaners, així com pocs pins que van pujant per la muntanya. Per la seva part, a la zona baixa de la vall, el bosc caducifoli s'expandeix mitjançant una roureda mixta (*quercus*) que conviu amb oms a les obagues i alguns *quercus ilex* a la solana, no registrant-se aquí alteracions humanes en aquest període. A la vessant nord dels Pirineus la tendència és similar si no gairebé idèntica, però cal pensar en la seva ubicació primordial en obac i un cert nivell d'humitat superior que facilita una major diversificació d'herbacis i d'espècies arbòries. Seguint els estudis de JALUT (1971, 1973) per l'Aude, el Capcir i el Donesà, l'evolució vegetal sembla coincidir en l'expansió dels boscos de pins, essent aquesta la formació dominant entre 800-1900 m. d'altitud, donant-se en la segona meitat del període una major extensió en altitud del pi i un ràpid desenvolupament de l'avellaner, l'om, l'abet i les garrigues a la part baixa i mitja de les muntanyes.

A les valls del Valira, els estudis de MIRAS ET ALII (2000) i PALET ET ALII (2007), concretament per la vall del riu Madriu i per a Perafita, no només confirmen aquest procés sinó que a més afinen en llurs característiques i transformacions: aquí també es va expandir la població arbòria, amb un domini del pi i de l'avellaner a la part baixa que veurà també eixamplar-se el domini dels bedolls i de caducifolis com el roure i l'om, al temps que el pi negre es desenvolupà en petites poblacions a la zona alta, amb un gran desenvolupament ja des del període anterior (al voltant de 9250 aC) arribant ara a assolir els prats entre 2100-2200 m. d'altitud. Com indiquen MIRAS ET ALII (2000), el desenvolupament dels boscos de pi colonitzant les muntanyes depenia de la topografia local i de les condicions ambientals. En aquest sentit els autors indiquen que a la zona alta de Perafita, entre 8050 i 7050 aC, i a diferència de la veïna vall del Madriu, no predominaven encara els boscos de pins, si bé llur presència és pot constatar. Així doncs, Perafita es composava de prats subalpins salpicats de poblacions de *juniperus* i pins,¹⁴ mentre que la part mitjana de la vall estava coberta

¹⁴ Prats de *poàcies* i plantes d'estepa com l'*artemisa rumex*, *quenopodiàcies*, *cicoriòidies* i herba en comunitats.

majoritàriament de boscos de pi, progressant els bedolls al temps que a la zona més baixa s'estendrien i ampliarien els caducifolis de *Quercus* i *Corylus*.

El tancament dels boscos de pi i les primeres antropitzacions del Mesolític

En els períodes climàtics del Boreal (6800-5500 aC) i Atlàntic (5500-2500 aC) es produeix la primera antropització de l'alta muntanya del nostre territori. La progressiva millora climàtica va proporcionar les condicions per al desenvolupament del Mesolític gràcies a un temperament i un increment de les precipitacions i de la humitat del Boreal. El canvi climàtic que va suposar un augment del nivell del mar (l'any 5750 aC es situaria a -25 m. respecte a l'actualitat a l'oceà Atlàntic), va provocar oscil·lacions amb períodes de forta sequera, encara que en línies generals augmentà la humitat. Aquestes oscil·lacions, a nivell continental –i per exemple, a la plana d'Urgell– van afavorir l'expansió del bosc de pins en detriment dels herbacis (desapareix gran part de la vegetació d'estepa) alentint l'expansió dels *Quercus*. Canvis climàtics amb diferent incidència segons les àrees, ja que al migdia francès esdevé el procés contrari: l'inici del retrocés del pi i el tancament del bosc de *Juniperus*, al temps que es dona la primera expansió de les garrigues semicaducifòlies (VERNET:2006, p.177). Si ens centrem en la nostra àrea pirinenca, els estudis palinològics del Pallars, Andorra, Cerdanya, Pyrénées-Orientales i Aude semblen concloure una simetria evolutiva en el transcurs del Boreal: la concentració de boscos densos que, en la zona baixa de les valls i rebaixants, eren dominats per garrigues o rouredes; al temps que a la mitja muntanya el bedoll, l'avellaner i l'om cobrien l'espai, i en major alçada predominaven els boscos de pins. Tot això amb una pressió antròpica ínfima.¹⁵ Aquesta presència humana ha estat reconeguda per algun autor en copsar l'existència de diferents clarianes als boscos, clarianes que coneixem per l'aparició de pol·len d'herbacis heliòfils com *Heliantem*, *Epilobi* i *Artemísia* al Vallespir, i gramínies i ciperàcies al Conflent (JALUT:1971, p.94-95).

Els estudis realitzats a la Vall del Madriu i a Perafita pel període Boreal confirmen el procés abans descrit: al Madriu trobem boscos de roures i oms, amb *Tilia* i *Fraxinus* per sota dels 800 m. d'altitud, i avellaners entre 800 i 1800 m.; mentre que d'aquesta cota fins als 2200 m. s'estenen els boscos de pi, apareixent l'avetar a la vall però de forma molt limitada (PALET ET ALII:2007, p.238-240 i 245). L'estudi minuciós de la zona de Perafita permet conèixer dinàmiques més concretes i la presència humana a la

¹⁵ Així ho determinen PÈLACHS (2004, p.244) i RIERA (2008, p.36-37) per la Coma de Burg. Per al Vallespir JALUT (1971, p.94-95) també ho documenta així, si bé aquí, al final del període, comença a créixer l'avetar, igual que s'esdevé al Conflent. Al Donesà JALUT (1973) constata que l'avet pren importància, estenent-se a la franja d'altitud entre els 1600 i els 1860 metres.

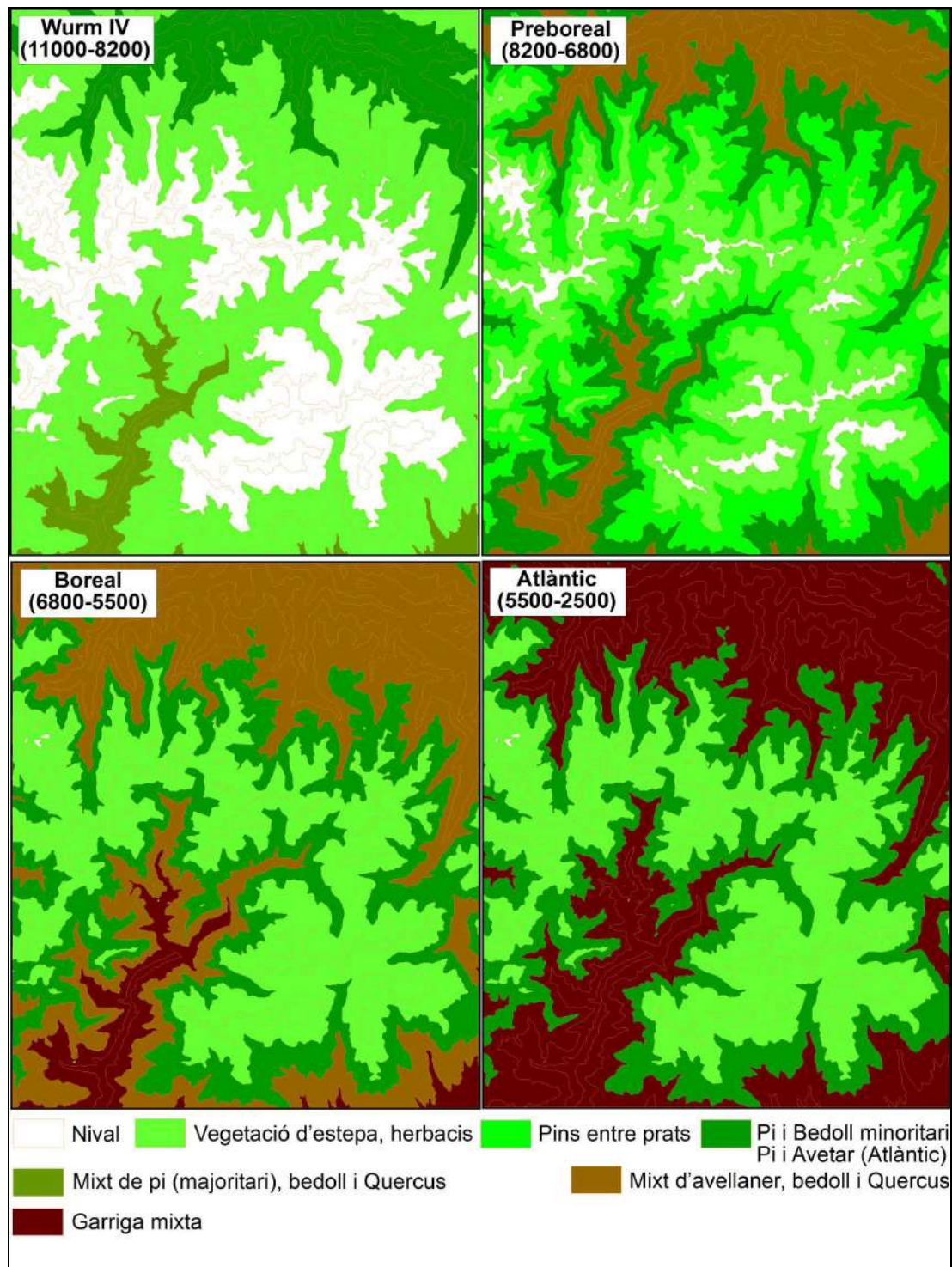
zona; MIRAS ET ALII (2000) documenten entre 6400-6100 aC una recessió del pi al cinturó subalpí (també constatat al Madriu) que acusen un deteriorament climàtic: es produiria, doncs, una obertura del paisatge amb augment dels prats fins als 2200 m. Els autors suggereixen la presència humana al cinturó subalpí en el transcurs del Mesolític i del Neolític de Transició (6400-6000 aC) amb caràcter estacional i coincidint amb fases actives en el jaciment de caçadors i recol·lectors de la Balma de la Margineda. Segons aquests autors els homes que actuaven a la zona es veurien beneficiats per l'obertura del bosc ja que l'expansió de pastures alpines i boscos subalpins relativament oberts, així com la presència d'aigua als estanys, faria d'aquestes zones altes unes àrees atractives per als animals salvatges.

La sedentarització del Neolític

Serà en el període del Neolític quan podrem parlar ja d'àrees estables de poblament i adscripció de les comunitats a un espai. I serà en aquest període quan l'antropització del paisatge serà un fet incontestable, modificant l'espai per a un millor i major aprofitament, com mostra l'aparició d'estructures arqueològiques relatives a l'explotació ramadera tant a Perafita, Claror i Madriu, com a la propera Cerdanya (concretament a la muntanya d'Enveig). Durant aquest període s'arriba a l'òptim climàtic anomenat Atlàntic (5500-2500 aC), amb una tendència a l'escalfament si bé es va patir una oscil·lació freda entre 3500 i 3150 aC. Amb temperatures mitjanes suaus (una mitjana de 1-2º per sobre de l'actualitat)¹⁶ i una major humitat constatada a Andorra (EUBA:2008, p.80-84), es va conèixer un moviment expansiu de les poblacions cap a nous enclavaments on abans només es practicava la caça de forma nòmada, consolidant-se la jerarquització dels espais tot creant-se noves estacions de descans, allotjament i conreu temporal, així com noves rutes no només de caça sinó també de pasturatge. Al pla d'Urgell i al Llenguadoc es va consolidar un paisatge molt variat d'alzinar en forma de garriga, amb roure i boix (PIQUÉ:1998, 2005; VERNET:2006, p.178-181), mentre que al conjunt dels Pirineus, i mercès al clima benigne, es van expandir espècies arbòries caducifòlies com els roures, avellaners i oms primer, i tells, freixes i verns després. Al Pallars, PÈLACHS (2004, p.248) documenta l'arribada de l'avetar (5000 aC) que juntament amb el pi es consolidarà en alçada, mentre que a l'estatge subalpí de bedolls i al muntà –de roureda– es patirà certa pertorbació amb una baixada dels nivells de presència dels bedolls, *Corylus*, *Quercus caducifolis*, *Quercus ilex*, *Tilix* i *Ulmus*. Un idèntic procés al documentat al Vallespir per JALUT (1971, p.95) si bé el caràcter més temperat de l'orientació mediterrània i el sòl calcari

¹⁶ VERNET (2006, p.184).

fan que apareguin a les zones més baixes espècies com el boix, donant-se també, però de forma mínima, el faig. El desenvolupament de l'avet en alçada a Vallespir i Conflent (JALUT:1971, p.102) amb pèrdua de pes del bedoll i del pi es compagina amb la consolidació de la garriga a la zona mitjana.

Imatge 1: Models altitudinals d'evolució arbòria. Marc hipotètic del cap dels rius Valira i Ariège. Elaboració pròpia.

A Andorra trobarem el mateix paisatge. Els estudis sobre Perafita i el Madriu mostren, des del 5050 aC, la presència del bosc mixt de *Quercus* dominant el cinturó de vegetació de l'espai muntà i a la part inferior de la muntanya, estenent-se els boscos d'avets fins al nivell subalpí on les pinedes comencen a perdre pes. Tot això convivint amb una extensió moderada de les fagedes a la part inferior de les muntanyes (entre 4050-3050 aC), segons constaten MIRAS ET ALII (2000). A tota la zona pirinenca i al llarg del Neolític (dins el període climàtic Atlàntic) es constaten pertorbacions pol·líniques, si bé amb ritmes diferents; és a dir, modificacions en la composició vegetal de les muntanyes degut, tot sembla indicar, a la presència humana. Veiem tot seguit cadascuna d'aquestes zones.

A Andorra, segons els estudis de MIRAS ET ALII (2000) i de PALET ET ALII (2007), l'impacte humà a Perafita i al Madriu es dona ja en 5700-5300 aC fent-se evident amb l'obertura del bosc muntà d'avets i subalpins de pi, i que entre 5300-4900 aC va afectar la pineda del cinturó subalpí com a conseqüència de l'ús pastoral itinerant, idea que es pot extreure per la presència d'herbacis heliòfils com el *Plantago*. Al mateix temps es registra ja –el 5300 aC– pol·len de cereals grossos, el que suggereix la presència de conreus a la part baixa de la vall.¹⁷ Al voltant de 4250-3050 aC es va iniciar l'obertura progressiva del paisatge datant-se activitats agrícoles al fons de la vall i ramaderes fins el cinturó subalpí. L'ampliació de la desforestació es produiria a partir del 3600 aC, probablement mitjançant l'ús del foc per poder eixamplar ampliar l'activitat pastoral i l'agricultura itinerant.

A la Cerdanya, i en concret a la muntanya d'Enveig estudiada per RENDU (2003, p.373), les primeres freqüentacions pastorals a l'alta muntanya han de datar-se cap al 4000 aC dins d'un context d'actuació precoç de les activitats humanes sobre el pla i els rebaixants. Seguint a RENDU (2003, p.421) la presència humana era molt més antiga però no seria fins el V mil·lenni que es produiria una veritable transformació afirmant-se l'activitat pastoral. L'aparició de pol·len de cereals als anàlisis palinològics, mostra la presència del conreu a la plana des de 3049-2863 aC, al temps que l'antropització de l'alta muntanya com a extensió del pastoralisme es dataria al voltant de 2750 aC a través de la difusió d'herbacis com el *plantago* i *rumex*. El procés d'extensió s'acceleraria al voltant de 2350 aC amb l'augment dels tipus d'herbacis registrats.

Segons JALUT (1973) al Donesà i al Capcir l'aparició de "restes" d'aclariments de bosc acompanyats de conreus es donarien entre 5000-4500 aC, posterior, doncs, al que s'esdevé a Andorra. Es tractava d'uns desforestaments localitzats amb un posterior

¹⁷ Amb *Triticum Aestivum*, *Trigidum*, dur; *Triticum diccorcum* i *Hordeum vulgare* entre 5740-5330 aC a la Balma de la Margineda.

abandonament que facilitaria l'extensió del pi i certa expansió de la fageda, cosa que el diferencia de la resta de l'Aude on el faig no apareixerà de forma contínua fins aproximadament el 3000 aC.

La modificació del paisatge per l'home a la Coma de Burg i Romadriu és molt més tardana. Els estudis de Pèlachs (2004) i Riera (2008) mostren que mentre l'agricultura i la ramadera es desenvolupen a Andorra, en aquesta zona limítrof del Pallars no es constata una primera presència de pol·len de cereals fins el 4250-3650 aC. Aquí, doncs, la pressió antròpica és escassa o nul·la fins l'aparició de les cultures del neolític mitjà de Montboló (4500 aC) i dels sepulcres de fosa (4000-3500 aC). Els autors citats no detecten l'acció de l'home sobre el bosc i l'alta muntanya fins després del 3000 aC quan es constata l'extensió de *juniperus* i avets (RIERA:2008, p.36-37), el que indicaria un cert predomini del pastoralisme característic de la cultura dels sepulcres de fosa (PÈLACHS:2004, p.255).

A la immediata vessant nord dels Pirineus l'evidència dels resultats palinològics mostra que la incidència humana en el bosc sobre els 1500 m. es va produir més tard que a les valls andorranes, a partir de 4700-4500 aC, al igual que al Donesà i al Capcir. Aquest fet fa afirmar a MIRAS ET ALII (2000) que a la vessant sud dels Pirineus es va produir una neolitització anterior, amb una major pressió de l'home sobre el medi. La diferència cronològica no deixa lloc a dubte de l'existència d'una articulació i adscripció sobre el territori més precoç entre les comunitats humanes del migdia pirinenc.¹⁸

Estem, doncs, davant una neolitització anterior i una pressió pastoral i agrícola més estesa a Andorra i la Cerdanya que al nord dels Pirineus i al Pallars (almenys a la conca de Vallferrera-Romadriu). Aquesta anterior i major antropització significa un ús estable i continu del medi amb una expansió dels assentaments humans que, a les valls d'Andorra, respon als jaciments de la Balma de la Margineda, tomba de Segudet (YÁÑEZ I MAESE:2009) i als posteriors del Cedre I (Santa Coloma) i de les restes de la Pleta de les Bacives. Jaciments arqueològics, aquests, que mostren l'adopció de processos de culturització que impliquen l'aplicació sobre el territori de noves pràctiques agrícoles i ramaderes tal i com ens ho mostra l'aparició d'indústria lítica neolítica (tallada i polida), ceràmica decorada (cardial, posteriorment campaniforme d'estil pirenaic) i, molt importants, restes de llavors carbonitzades de blat i ordi, així com de fauna domèstica (MARTÍN I VAQUER:1995, p.42). Així doncs, a Andorra i a la Cerdanya hem de parlar d'una antropització anterior, amb un ús estable i continu del territori a través de noves pràctiques agrícoles i ramaderes. Tot això porta a un millor

¹⁸ 5700-5300 aC i afectació del cinturó subalpí en 5300-4900 aC a Andorra, davant la incidència humana al nord, segons els registres de pol·len, a partir de 4700-4500 aC.

coneixement del medi, a l'adaptació per part de la comunitat humana a aquest i, al mateix temps, a l'adaptació d'aquest medi per part de la comunitat en una sinergia que implica, necessàriament, una adscripció de la comunitat al territori. En aquest sentit serà l'explotació ramadera l'activitat que més implicarà una adscripció comunitària respecte a un espai extens, mitjançant l'establiment de rutes d'aprofitament estable que portaran a la construcció de cabanes que podem documentar arqueològicament a Andorra i a la Cerdanya. La troballa a la vall del Madriu d'una cabana en pedra seca, a l'alçada de 2530 m. datada en el 4481 aC; a Perafita d'una altra cabana pastoral datada en 3010 aC, i a Enveig (Cerdanya) dos, entre 4200-3500 aC i entre 3700-3300 aC respectivament, exemplifiquen aquesta articulació estable del territori a la vessant de migdia.¹⁹ Aquestes activitats es desenvoluparan i fins a cert punt s'especialitzaran en la fase final del Neolític i principis del Bronze. Ja entre 3600-3050 aC, a Perafita, es constata l'obertura de boscos de pi subalpins combinat amb l'extensió de les pastures en un procés d'intensificació del pasturatge local, una activitat ramadera que s'accentuarà entre 3000-2500 aC (MIRAS ET ALII:2000, p.935).

Podem parlar, doncs, dels primers assentaments més o menys estables (això indica la presència de l'agricultura) i de la creació de rutes ramaderes lligades a aquests centres. Però, malgrat tot, no hi ha suficients dades de jaciments arqueològics per tal de conèixer els límits d'aquestes zones d'ús en el conjunt d'Andorra i la Cerdanya. Sí que, pel contrari, podem parlar d'uns límits d'ús a l'oest (Pallars) i al nord (vessant atlàntica) donada la menor antropització del bosc subalpí d'aquestes contrades.²⁰ Les dades d'Enveig, Perafita i Madriu, així com les característiques del poblament del Neolític i del Bronze per a la Cerdanya, ens indiquen l'adscripció del Coll de Vall Civera i l'alta possibilitat d'adscripció dels colls de Puimorens i Envalira (vessant atlàntica) a la zona d'ús del poblament del migdia. Ara bé, hem de coincidir amb RENDU (2003, p.421) que els processos d'aculturació d'aquests grups humans mostren una relació directa d'aquests amb les poblacions del litoral mediterrani i, per això, hem de comptar amb la potencial existència de moviments estacionals en medis ecològics diversificats. Això no nega que puguem parlar de l'existència de zones d'aprofitament ja separades i diferenciades, de grups humans enclavats en el territori, d'establiment de pautes d'ús sobre el terreny amb fenòmens de conquesta progressiva del bosc, i de consolidació del procés d'adquisició de costums en l'ús i, doncs, d'una delimitació territorial, encara que elàstica i permeable.

¹⁹ MIRAS ET ALII (2000); RENDU (2003, p.418).

²⁰ Diferents investigadors del Neolític parlen de l'existència de límits territorials ja en aquest període prehistòric, donant exemples a la zona agrària de la plana de Narbona. Al respecte BOLÒS (2004), p.45-47.

La consolidació del pastoralisme durant el Calcolític i el Bronze.

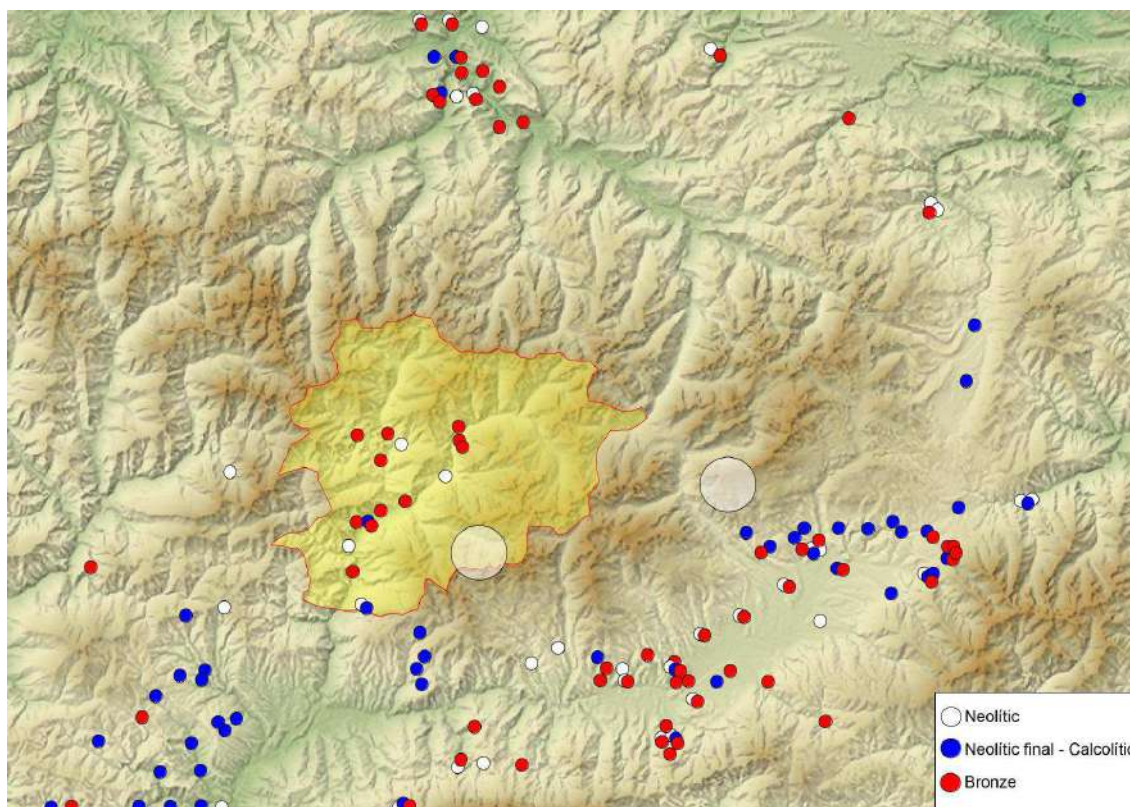
És en aquest moment, en el pas del Neolític al Bronze –conegut com Calcolític– quan les comunitats humanes es consoliden sobre el territori, si bé amb migracions estacionals però no de gran abast (almenys no tots els membres de les comunitats es desplaçarien). Entre 3600-2500 aC a les zones de muntanya i als plans d'ambdues vessants s'instal·len poblacions de caçadors que practiquen ja una important activitat agrícola i on la ramaderia té un gran pes. Possiblement és ara quan s'estableix sobre l'espai la diferència entre l'*ager* (àrea de conreu) i el *saltus* (àrea silvo-pastoral). Ambdues activitats –que impliquen un important impacte sobre la vegetació– eren itinerants i en ambdues s'emprava el foc com a agent adaptador del medi a les seves necessitats: d'una banda l'agricultura itinerant de talla i crema,²¹ i d'altra banda la modificació del bosc mitjançant la crema forestal i de pastures (RUAS:2008, p.25). Aquesta actuació de crema facilità l'expansió de la garriga, fet que es constata en ambdues vessants dels Pirineus (VERNET:2006, p.178-181) i a tota la costa catalana, llenguadociana i valenciana, si bé amb ritmes diferenciats i amb fluctuacions que mostren dinàmiques locals i comarcals diverses.

Al voltant del 3000-2900 aC es contrasta la presència de cereal a la zona plana de la Cerdanya i de cabanes a l'alta muntanya d'Enveig, Madriu i Perafita, al temps que els resultats palinològics confirmen l'extensió (per zones), la intensificació (per l'aparició de restes de foc forestal) i el desenvolupament de la ramaderia (per aparició d'estructures i de restes d'animals domèstics en jaciments arqueològics) sobre el conjunt del territori. Aquesta expansió fou general, documentant-se una important antropització dels boscos d'alta muntanya al Pallars i a la vessant nord. Així, durant el Calcolític, l'acció de l'home en les nostres muntanyes s'intensificà mitjançant una agricultura itinerant i una ramaderia extensiva per aprofitar les pastures d'estiu més productives en alçada (EUBA:2008, p.26-63), fet afavorit pel clima imperant.²² El resultat fou una modificació parcial del paisatge vegetal: a la part baixa de les muntanyes es van expandir els *Juniperus*, reduint-se els avets, avellaners, bedolls i els

²¹ Agricultura de guaret llarg o sistema forestal de talla i crema amb l'abandó posterior. En aquest període es documenten els primers jous i arades dins jaciments arqueològics d'Europa Occidental.

²² En aquest període el clima es caracteritza pel manteniment d'un ambient càlid encara que una mica més fresc que en la fase anterior, reduint-se les temperatures entre 1-2 °C, si bé amb fluctuacions i amb una major sequera a la Mediterrània, provocant erosions importants: VERNET (2006, p.184-185); PIQUÉ (1998).

bosc caducifolis, i van aparèixer les fagedes (substituint als avets)²³ al temps que es va estendre el pi a la muntanya mitja i alta on predominaria. Però la dada més significativa és la gran expansió dels herbacis, és a dir, de les pastures, en un procés d'intensificació de l'obertura dels boscos que s'inicia amb anterioritat a les muntanyes d'Andorra, seguida per les de la Cerdanya, del Vallespir i del Conflent, del Donesà, del Pallars Sobirà i de l'Aude: en els boscos d'aquest conjunt territorial es generarien clarianes que reduïrien la massa forestal per la part inferior (mitjançant l'agricultura itinerant de talla i crema) i per la part superior (crema i obertura del bosc per a pastures) formant-se un cinturó boscós subalpi.²⁴

Imatge 2: Jaciments arqueològics entre el Neolític i el Bronze. Elaboració pròpia.

²³ Segons RUAS (2008, p.43) es produí un augment de *Fagus* i *Ericàcies* per acció antròpica en ambdues vessants dels Pirineus. De la mateixa opinió és DURAND (2004) que mostra l'augment del faig i d'herbacis (*Quenopodiàcies* i *Plantago*) a l'Ariège. Per a l'Aude i el Vallespir, JALUT (1973) parla de l'idèntic procés amb el faig i les herbes *Heliòfiles* i *Ruderals*. Per a la Cerdanya RENDU (2003, p.365) data l'aparició del faig i la disminució de l'avet a Enveig entre 1750-1350 aC d'acord amb les dades regionals.

²⁴ Pastures de muntanya en base a herbacis com el *Rumex*, *Plantago* i *Quenopodiàcies*, i en general herbacis heliòfils: *Cicoriòidies*, *Asteròidies*, *Dipsacàcies*, així com *Gramínies*. Per Andorra PALET ET ALII (2007, p.238-240 i 245); per la Cerdanya RENDU (2003, p.365-369 i 422); pel Vallespir i el Conflent JALUT (1971, p.96-97); pel Donesà JALUT (1973), pel Pallars Sobirà PÈLACHS (2004, p.248-256); PÈLACHS ET ALII (2008, p.137-152); i RIERA (2008, p.36-37); per l'Aude JALUT (1973) i RENDU (2003).

Aquesta incidència sobre el medi resta contrastada pel descobriment de nombrosos jaciments arqueològics en el ventall temporal que transcorre entre el final del Neolític, el Calcolític i el Bronze. A les valls del Valira els jaciments són relativament importants, destacant el ja mencionat de la Balma de la Margineda, però també la Feixa del Moro de Juberrí (2900 aC, amb un conjunt de sitges, estris d'explotació agrícola i enterraments en cista o sepulcres de llosa datats entre 3300-2800 aC), el Cedre (Bronze i protohistòria)²⁵, el Solà d'Enclar (LLOVERA:1986, p.41), l'abric de la Balma del Llunci (Vila), i les restes aïllades de puntes de bronze i destrals del Pui, Canillo i Mas de Ribainfesta. Als que cal sumar el conjunt d'estructures pastorals de Perafita i la Vall del Madriu que ja hem comentat.

Si a Andorra els jaciments són nombrosos, el mateix s'esdevé als voltants pirinencs (imatge 2). Prenent com a exemple la Cerdanya, entre el Neolític final i el Calcolític es registra una atomització del poblament multiplicant-se els nuclis habitats que segons RENDU (2003, p.422) semblen traduir-se en un repartiment del territori sota una pressió demogràfica creixent. Això mateix mostren MERCADAL, ALIAGA I BOSOM (1995, p.173-183), tot constant l'extraordinària articulació del poblament: quan relacionen els jaciments amb els eixos viaris, aquests autors assenyalen l'existència d'una important ocupació de la muntanya mitja i baixa davant dels escassos hàbitats a la plana estricta,²⁶ situant-se en les vies d'entrada a les valls o cap als colls, el que indicaria un ús de vies de pas transversals i longitudinals que comunicarien la Cerdanya amb els territoris pirinencs i prepirinencs, prenent especial relleu, doncs, la ramaderia. Aquestes característiques generals serien extrapolables als diferents jaciments localitzats a l'Alt Urgell i al Pallars Sobirà.²⁷

²⁵ 7 estacions en fons de la vall en el mig quilòmetre que separa Santa Coloma d'Andorra, entre el Neolític i el Bronze: YÁÑEZ I MAESE (2009) p.55.

²⁶ Potser no hi ha jaciments a la plana a causa de l'erosió? Al respecte veieu els plantejaments de PUCHE (1993) per l'Urgell.

²⁷ Els principals jaciments d'aquests períodes propers a Andorra són els següents: a la Cerdanya la Cova d'Annes (Bellver), Colomina d'Age (Puigcerdà), Cova de la Mariagna (Bellver), Tuta de l'Ambert (Bellver), Tuta gran de la Fou de Bor (Bellver), Tuta del Cingle (Bellver), Tuta petita de la Fou de Bor (Bellver), Cova A Gran d'Olopte (Isòvol), Cova B d'Olopte (Isòvol), Cova d'en Toni (Isòvol), Cova del Pep (Isòvol), Sanavastre (Das), el Pedró (Das), Pi del Castellar (Fontanals de Cerdanya), Can Auren I i II (Prullans), poblat de Prullans (Prullans), Castell de Lívia (Lívia). Al Pallars: jaciments de la Font dels Coms (Llavorsí), Bosc de les Bordes d'Alins (Alins), Serra de Capifonts (Alins), Cova de l'home mort (Soriguera), Bronzes de Llavorsí (Llavorsí), Santa Creu de Llagunes (Soriguera). A l'Alt Urgell: Poble vell de Cava (Cava), Solans de Dalt de Cal Saurina (Cava), Espluga del Bernat (Cava), Cista d'Estinyà (Valls d'Aguilar), Collades de Solanell (Montferrer i Castellbó), El Goleró (la Vansa i Fòrnols), Cova del Moro de la Solana del Rei (Valls d'Aguilar), Cabana del Moro de Coll de Juvell (Valls de Valira), Dolmen de Coll de Cintó (Valls de Valira), Cabana del moro de Bescaran (Valls de Valira), Dolmen de la Llosa (Valls de Valira), Cova de les Encantades (Arsèguel).

En el període del Bronze (1800-650 aC) les tendències del període anterior s'accentuen, i alguns autors parlen ja de l'important paper de la jerarquitzaió política dels grups tribals. Efectivament, la pressió antròpica augmenta en totes les zones, si bé a la vessant nord dels Pirineus, i concretament a l'Ariège, es produeixen diferents ritmes locals que segons indica VERNET (2001, p.181) seran causats per limitacions socio-econòmiques i geomorfològiques locals. Ara bé, és indiscutible que, en línies generals, la vessant nord experimenta un extraordinari desenvolupament, que es pot equiparar al que s'esdevé al migdia, com bé indiquen GALOP, CAROZZA, MAREMBERT I BAL (2007).²⁸ En general podem parlar d'un augment de la pressió antròpica afavorida pels canvis climàtics que es tradueix en una reducció de l'avet, dels caducifolis i, també, del bosc subalpí de pins, coincidint amb l'augment de l'activitat humana: és a dir, la destrucció de boscos de coníferes en alçada mitjançant el foc, per tal d'ampliar les pastures, i reducció de la massa forestal també per la part baixa de les muntanyes per a l'explotació agrícola (PELACH ET ALII:2008, p.137-162; MIRAS ET ALII:2000, EUBA:2008, p.26-63). Aquesta reducció del bosc implica, doncs, una extensió de les pastures, però també apareixerien, simultàniament, noves tècniques de pasturatge estable, sense foc, en alguns punts explotats des d'antic, com podria ser la vall del Madriu (PALET ET ALII:2008, p.238-240 i 245).²⁹

En tot cas els autors semblen coincidir en plantejar que en aquest període apareixen noves tècniques de pasturatge, més desenvolupades, que faciliten l'ús continuat dels espais mitjançant els moviments estacionals dels ramats a curta distància. Es tractaria d'una pressió pastoral de juny a setembre, creant rutes i ampliant la construcció d'estructures arquitectòniques perennes per tal de fer nit o guardar el bestiar, situació que es donaria, per exemple, a Perafita, el Madriu, Enveig i el Cadí (EUBA:2008, p.26-63 i 277-298). En aquest sentit, arqueòlegs com YAÑEZ (2010, p.45-51) destaquen l'espai pirinenc com un nexa d'unió entre ambdues vessants: les poblacions pastorals establirien rutes d'aprofitament amb una important mobilitat espacial de caràcter periòdic o estacional estenent-se, potser, per ambdues vessants dels Pirineus. Així doncs, la construcció d'infraestructures (pletes i cabanes) i la modelació del bosc i de l'alta muntanya per a la pràctica ramadera, ni que fos estacional o temporal, indiquen una adscripció dels grups tribals (comunitats) sobre diferents territoris mitjançant la

²⁸ MÉTAILIÉ, BONHÔTE, DAVASSE, DUBOIS, GALOP I IZARD (2003, p.20-21) arriben a afirmar que entre el 2500 i el 2200 aC "Asistimos entonces a un vasto movimiento de colonización del conjunto de la montaña, al parecer rápido y simultáneo, en lo que constituye el momento fundador del pastoralismo pirenaico, primer gran umbral histórico detectable."

²⁹ L'ús del foc no significa una actuació *primitiva* o endarrerida. La seva utilització es mantindrà fins el segle XX com a instrument bàsic per la selecció d'espècies vegetals i adob de la terra. Al respecte veieu MÉTAILIÉ (1981)

ramaderia.³⁰ Això comporta la identificació d'un espai molt ampli per part de cadascun dels grups explotadors, molt més ampli que el que genera l'agricultura, encara que aquesta, donat el seu caràcter, faciliti certa sedentarització i la identificació dels béns pròxims com a propis. Malgrat tot, la identificació territorial fruit de l'aprofitament de pastures seria simultània a l'agrària: en aquest període es documenta la introducció d'espècies arbòries per l'home, com el castanyer, el noguer i la vinya, així com el cereal dins tot el marc regional, al temps que per tot l'arc mediterrani occidental s'estenen els herbacis antro-po-zoogènics: la flora de prat de falç a terres humides i la flora de pastura a les de secà.³¹ No cal insistir massa en què a finals del Bronze (segle VIII aC) aquestes activitats agropastorals es van intensificar i es van generalitzar en tot l'espai dels Pirineus.

Diferents arqueòlegs d'Andorra i de la Cerdanya –les zones més estudiades– coincideixen en indicar que ja durant el Bronze antic (1700-1500 aC) i, amb una major expansió al mig i al recent, l'economia mixta de ramaderia, agricultura i caça va generar un procés de colonització i, sobretot, una creixent sedentarització, amb un urbanisme incipient i la construcció dels primers assentaments estables o permanents.³² I, amb aquest procés, una adscripció de les comunitats sobre determinats territoris. Nuclis andorrans com el Roc d'Enclar (i Margineda-Somplosa), el Cedre i la Fossa de Prats; cerdans com el de Sant Feliu de Llo –coincident, segons RENDU (2003) amb l'expansió de cabanes a la muntanya d'Enveig– i el de Pi del Castellar (Fontanals), i especialment al Bronze mig i final amb els poblats de Prullans i Llivia, anuncien l'explosió demogràfica del període del Ferro. A finals de l'edat de Bronze i principis del Ferro, doncs, trobem un poblament disseminat però important, jerarquitzat, amb caràcter protourbà i interconnectat, que mostra una organització racional d'un territori explotat mitjançant l'agricultura itinerant i la ramaderia extensiva. Tots els ingredients per tal de pensar en l'establiment de límits territorials sobre les àrees d'ús de les comunitats. L'arribada del megalitisme des del nord a través de la vall del Segre introdueix nous elements per reflexionar sobre el procés ja no d'adscripció al territori sinó de divisió territorial de l'espai pels diferents grupúsculs que formen part de nostra societat de l'època del Bronze. Menhirs i dòlmens donen un nou

³⁰ L'ús compartit entre diversos grups o comunitats o el caràcter "universal" de l'aprofitament generaria conflictes, ja pels recursos, ja pel bestiar. Hem de pensar que en aquest període s'estableixen límits d'ús a l'alta muntanya, equiparables als existents des del Neolític a les zones agrícoles de la plana narbonense.

³¹ PÈLACHS (2004, p.233 i següents). A nivell general RUAS (2008). Per l'Ariège, DURAND (2004) i per l'Aude i el Vallespir JALUT (1973).

³² YAÑEZ (2010, p.45-51), MERCADAL, ALIAGA I BOSOM (1995, p.173-183); CAMPMAJOR (2005), RENDU (2003, p.424-426).

caràcter a determinats espais, i introdueixen un nou element: els gravats rupestres. A aquests hem de sumar els gravats rupestres aïllats que diferents autors situen cronològicament en el Bronze.³³ Si bé és cert que alguns gravats rupestres poden ser anteriors i d'altres posteriors, i que llur significat és encara avui desconegut (bàsicament se li atorga un caràcter ritual), alguns autors els hi han assignat un caràcter de delimitació territorial, com indica CANTURRI (1999, p.59). Aquesta assimilació de marca rupestre i límit, ha estat destacada especialment en coincidir la roca gravada amb un límit territorial molt posterior (CASAMAJOR:2009); seria el cas de la roca d'Enveig (marca 471 de la frontera entre França i Espanya), la roca 40 de la delimitació de l'enclavament de Llivia, antic límit entre aquesta i Angoustrine; les inscripcions iberes de diferents roques de Guils properes a la delimitació entre aquest terme i Bolvir; la roca "Latour de Carol I", monòlit amb gravats situat al límit dels pobles de Latour de Carol i d'Enveig, repetint-se aquestos casos en roques entre Nahuja i Osseja, entre Osseja, Nahuja i Sainte Léocadie, i entre Ur, Dorres i Enveig (CAMPMAJÓ:2005).³⁴ Uns gravats, aquests darrers, que algun autor també ha considerat com del període iber. Resta saber si aquests símbols es correspondrien a marques de límits o bé els posteriors límits es van formar prenent aquestes marques com a referència, com a indicadors sagrats i plenament coneguts procedents d'èpoques anteriors.

L'estructuració del territori durant l'edat de Ferro i la cultura Ibera.

L'expansió de la presència humana, llurs assentaments, i l'antropització del medi del període del Bronze, són una clara primera expansió que es consolida i difon a l'edat de Ferro (640-218 aC). En un període climàtic encara favorable,³⁵ la transformació del paisatge de l'alta muntanya de la nostra regió experimenta situacions molt diferents

³³ Així ho estableix la carta arqueològica d'Andorra i en general l'inventari del patrimoni arqueològic de la Generalitat de Catalunya. Els diferents autors en els seus estudis sobre els gravats a la plana d'Urgell coincideixen en aquesta datació, destaca pels seus treballs l'arqueòleg Joan Duch i Mas. Per a Andorra, YÁÑEZ I MAESE (2009). Per la seva banda CANTURRI (2009) no estableix cap cronologia davant l'extraordinària dificultat que comporta datar aquest tipus de resta.

³⁴ A Andorra, CANTURRI (2009, p.82) descriu diversos gravats que no necessàriament han de correspondre a límits, però la ubicació d'alguns d'aquests coincidint amb límits o en zones de posterior conflicte de límits pot dur-nos a pensar en un origen molt antic de la delimitació. Seria el cas dels gravats rupestres de la Gonarda (Ordino – La Massana).

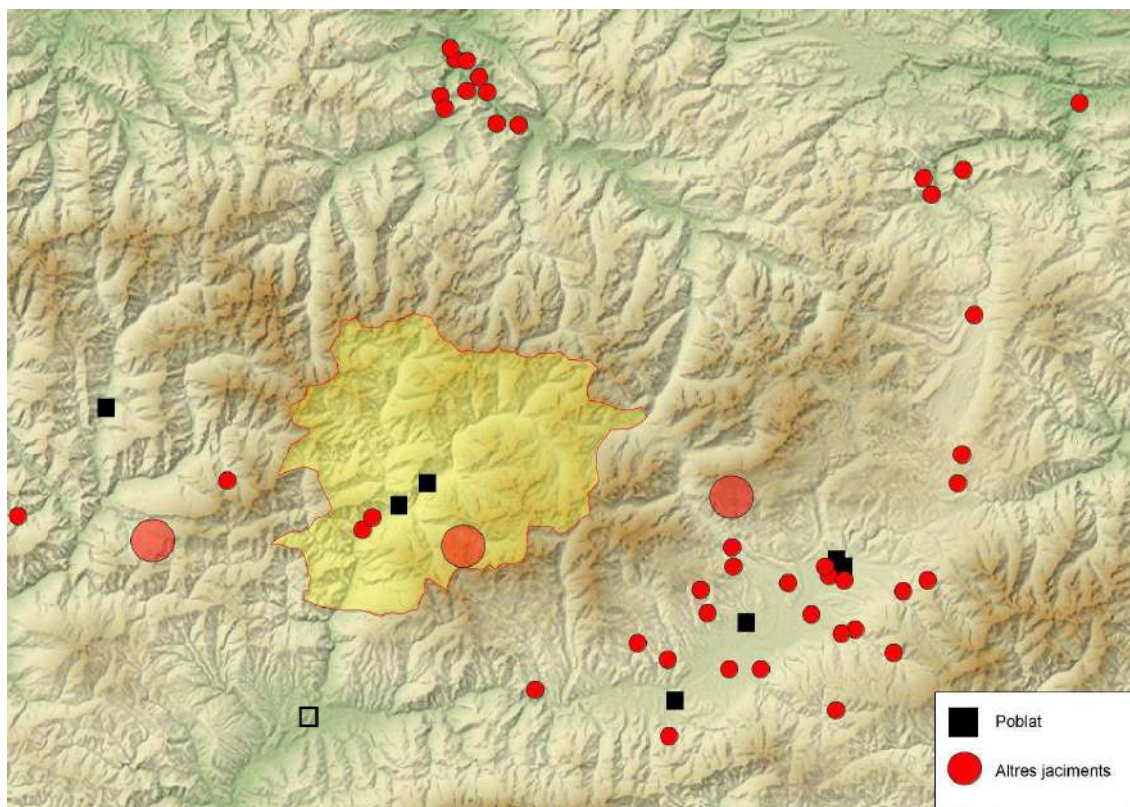
³⁵ Clima subatlàntic, càlid i humit, amb augment de precipitacions i, doncs, d'innivació, fins aproximadament el 190 aC.

comarcalment. Així a Coma de Burg – Romadriu (i en conjunt a la Vall Ferrera, Pallars Sobirà) s'experimenta una gran pertorbació del bosc a través de l'explotació forestal, situació que continuà en època romana (PÈLACHS ET ALII:2007, p.137-162). Aquest increment de l'activitat humana obrint el bosc i augmentant l'activitat pastoral també es donaria a les valls del Valira,³⁶ a l'igual que dins el conjunt català (VERNET:2006, p.183) i el Llenguadoc (RUAS:2008, p.43). Però a la Cerdanya, on s'havia generat una important xarxa de poblament en el període anterior, RENDU (2003, p.365, 375 i 426-427) documenta diferents oscil·lacions: un manteniment de les pinedes a l'alta muntanya convivint amb una expansió dels herbacis per a pastures (*Plantago*, *Quenopodiàcies*, *Poàcies*, etc.), al temps que a la vall disminueix de forma sincrònica els *Quercus*, *Abies* i *Fagus*, el que significa una important desforestació. Aquest procés es detindrà al segle V aC amb una reducció important de les activitats pastorals i el consegüent augment de pins i *Podàcies* a la part mitja i alta de la muntanya, disminuint l'avet, el faig i els *Quercus* a la part baixa, el que indicaria un descens de l'activitat ramadera extensiva i un augment de l'agricultura. Aquesta situació continuarà als segles V-IV aC iniciant-se la recolonització de pinedes subalpines simultània a l'expansió de la densitat de poblament. Tot sembla indicar, doncs, que a la Cerdanya hauríem de parlar d'un canvi d'orientació econòmica, un canvi que no es produiria per una aculturació sobtada –la iberització i la posterior romanització van ser molt tardans a tota la zona–, sinó que aniria d'acord amb una assimilació cultural lenta, fruit més de contactes esporàdics i comercials amb el món iber (bàsicament ja en període romà) que una integració cultural complexa. Consolidació dels circuits pastorals, expansió de l'agricultura i aparició d'explotacions forestals diversificades (relatives a la metal·lúrgia i a la producció ceràmica) portaran a una expansió de la sedentarització i a la generació de diferents punts d'hàbitat permanent (poblats i nuclis dispersos) i estacional (cabanes). Hem de parlar, ja definitivament, de la formació de territoris adscrits a comunitats amb límits més o menys precisos i d'una xarxa jerarquitzada de nuclis que els relacionen.

A les valls del Valira hem de citar diferents nuclis documentats arqueològicament; nuclis d'hàbitat permanent que es concreten en els poblats de Roc de l'Oral (sobre un turó controlant el pas a la vall d'Encamp); el poblament d'Antuix (també situat sobre un puig rocós dominant el riu), l'explotació del Roc d'Enclar (dominant la vall d'Andorra la Vella i el pas per Santa Coloma) i el jaciment de Cedre IV. Aquests nuclis segueixen les característiques dels *ceretans*, especialment dels establerts en les fases d'iberització (MERCADER, ALIAGA I BOSOM: 1995, p.173-183): s'estableixen en turons de la plana

³⁶ Datat a partir del 630 aC, segons PALET ET ALII (2007, p.238-240 i 245).

estricta o a l'entrada de les valls, com a punts intermedis entre la part baixa agrícola, la zona de rebaixants ramaders i l'alta muntanya de pastures estivals. L'ús comú de ceràmica de decoració *ceretana* ens faria considerar la població de tota la regió com a membres d'una mateixa unitat en desenvolupament.³⁷ Ara bé, tots ells manquen de fortificacions, el que indica una absència de conflictes entre pobles o entre "estats" així com una frontera *ceretana* difuminada. Tots els autors coincideixen en ressaltar el paper de la plaça central de Llivia com a nucli jeràrquicament principal, i també en destacar la interconnexió –cultural i més que probable política– dels poblaments andorrans com a membres del poble dels *ceretans*. Però la manca d'estructures militars ens fa pensar, d'una banda, en la flexibilitat dels límits d'ús interns a la zona andorrana i, d'altra banda, en l'existència d'un important excedent de recursos de pastura (o zones susceptibles de convertir-se en pastures) respecte a la demanda externa, existint una escassa pressió per part d'altres pobles, el que faria que els límits externs del poble *ceretà* no estiguessin concretats a causa de la manca de conflictivitat.

Imatge 3: Principals jaciments arqueològics de l'edat de Ferro i del món iber. Elaboració pròpia.

³⁷ Ceràmica apareguda als segles VIII-VII aC; CAMPMAJÓ (2005).

Els diferents autors també semblen coincidir en assenyalar que aquestes poblacions desenvoluparan una economia eminentment ramadera, basada en part en la ramaderia establada i en part en la transhumància estacional amb la consegüent mobilitat i intercanvis –materials, culturals i tècnics– que se'n deriven.³⁸

L'existència de documents escrits relatius a la població d'aquestes regions en època prerromana ens proporciona informació sobre la jerarquització del poblament d'aquest territori. Així, els diferents autors adscriuen les valls del Valira als *andosins* (segle III aC), subgrup de la comunitat dels *cerretani*,³⁹ que a partir dels segles II i I aC es fragmentarà per formar, gradualment, una comunitat més o menys tribal en una unitat territorial menor.⁴⁰ Els *andosins*, com a *ceretans*, formaven part de la 'unitat' adscrita al territori de l'alt Segre,⁴¹ amb el poblat de Llivia com a nucli central del territori *ceretà* (OLESTI I MERCADAL:2005, p.300) al voltant del qual es desenvoluparien poblats d'origen anterior (com Sant Feliu de Llo i Angostrina) situats en turons estratègics controlant el pas del Segre i les valls adjacents, creant-se també d'altres de nova planta (com el Tossal de Baltarga). Igual que s'esdevindria a Andorra amb els poblats ja indicats dels antics Roc d'Enclar i Cedre, i dels nous de Roc de l'Oral i d'Antuix. Aquests pobles havien d'estar adscrits a un territori, almenys per dur a terme les activitats agrícoles i, possiblement, també per les ramaderes. Segons CAMPMAJÓ (2005), com a herència del període del Bronze i especialment en el del Ferro, els diferents poblats tindrien delimitat un espai, un territori, i amb la creació de nous nuclis seria factible que es produïssin tensions que es solucionarien amb acords, donant com a resultat la inscripció de símbols sobre les roques.⁴² No entrarem aquí a considerar-les: la conquesta romana amb la tardana iberització i romanització van generar un canvi substancial en el poblament i en l'estructuració del territori, essent aquesta la base del posterior desenvolupament de l'articulació territorial d'època medieval.

³⁸ CURA I PRINCIPAL (1995, p.127 i 131); OBIOLS (2010, p.56); MERCADER, ALIAGA I BOSOM (1995).

³⁹ Altres, però, ho discuteixen o relativitzen, com CURA I PRINCIPAL (1995, p.131).

⁴⁰ BOSCH (2004, p.10-15); YÁÑEZ (2010, p.45-51).

⁴¹ Sobre la 'unitat política' OLESTI I MERCADAL (2005, p.301) donen un especial significat al possible cobrament de drets sobre els passos transpirinencs que controlaven els *cerretani*, especialment a la via Segre-Tet. Sobre aquesta qüestió els autors relacionen la troballa d'un lot de monedes antigues fora de context arqueològic a Baltarga (dues imitacions gales de dracmes emporitanes), així com un dracma emporità de finals del III aC a Llivia, que no coincideixen amb l'arribada d'importacions amfòriques o ceràmiques. De ser així caldria relacionar també aquest cobrament de drets amb la troballa d'un conjunt de 17 monedes a Sant Julià de Lòria, encunyades entre I aC i I dC, d'origen molt divers com Osca, Belligio, Celsa i Tarraco; YÁÑEZ I MAESE (2009) p.62.

⁴² En paraules de l'autor: "*les marques gravées d'un comú accord avec les voisins 'devaient' apaiser bien des tensions*": CAMPMAJÓ (2005, p.216)

1.2.- L'Andorra romana.

La incidència de Roma sobre les estructures del poble *ceretà* va ser tardana respecte al conjunt d'Hispania, i només fou efectiva a partir de la conquesta del sud de la Gàl·lia, quan la Cerdanya es va convertir en un punt estratègic de connexió entre *Narbo* i *Roscino* amb *Ilerda*. L'inici de la romanització presentaria alguns entrebancs com mostra la revolta *ceretana* del 39 aC, dominada per Domici Calví, i la hipotètica segona revolta del 25 aC. Un cop consolidat el domini romà s'efectuaren una sèrie de canvis estructurals que afectaran tant el paisatge com l'estructuració del territori. D'una banda es modifica substancialment la pressió de les comunitats sobre els recursos naturals de muntanya –especialment de l'alta muntanya– a través, fonamentalment, de l'activitat minera, metal·lúrgica i siderúrgica. D'altra banda Roma –o les autoritats *ceretanes* sota el seu domini– instauraran la seva política colonitzadora a través de la modificació del parcel·lari (centuriació), la modificació i creació d'estructures viàries, i la instal·lació d'un nou model de poblament, provocant uns canvis fonamentals en la configuració del territori. Finalment s'instal·larà el marc polític-administratiu. No endebades, els diferents autors assenyalen aquest període com el de la formació de la idea de 'frontera' pirinenca.⁴³

Explotació intensa i mutació del paisatge.

Des del segle I aC es va ocupar de forma intensiva la plana baixa i mitja de la Cerdanya, modelant el paisatge mitjançant terrasses de secà i regadiu, i aprofitant les pastures baixes del territori *ceretà* (MERCADER, ALIAGA I BOSOM: 1995, p.173-193); tot això afavorit per un clima encara càlid però amb menor innivació.⁴⁴ Hem de pensar què, igual que a l'entorn regional, ens trobaríem aquí amb un sistema agrari post-forestal, amb l'ús de l'arada tirada de l'antiguitat, un sistema cerealista amb guaret, pastures i bestiar associats (amb l'aparició del sègol que conviurà amb el blat), introduint-se ja, de forma important, el prat de sega i les lleguminoses farratgeres (RUAS:2008); i també amb l'extensió del conreu de la vinya a la Cerdanya

⁴³ Veieu especialment RICO (1997)

⁴⁴ Segons Euba (2008, p. 80-84), després del 190 aC va augmentar la temperatura i es va incrementar l'aridesa.

(RENDU:2003, p.365-366), i d'aquesta i l'olivera a l'Alt Urgell i Andorra (BOSCH I YÁÑEZ:2005, p.80-82; PALET ET ALII:2007, p.238-240). Es tracta, doncs, de la perennització del terreny agrícola centrat en el pla com a consolidació i extensió del procés iniciat en el període anterior: prendria doncs major preeminència l'agricultura, reduint-se amb oscil·lacions temporals l'activitat ramadera.

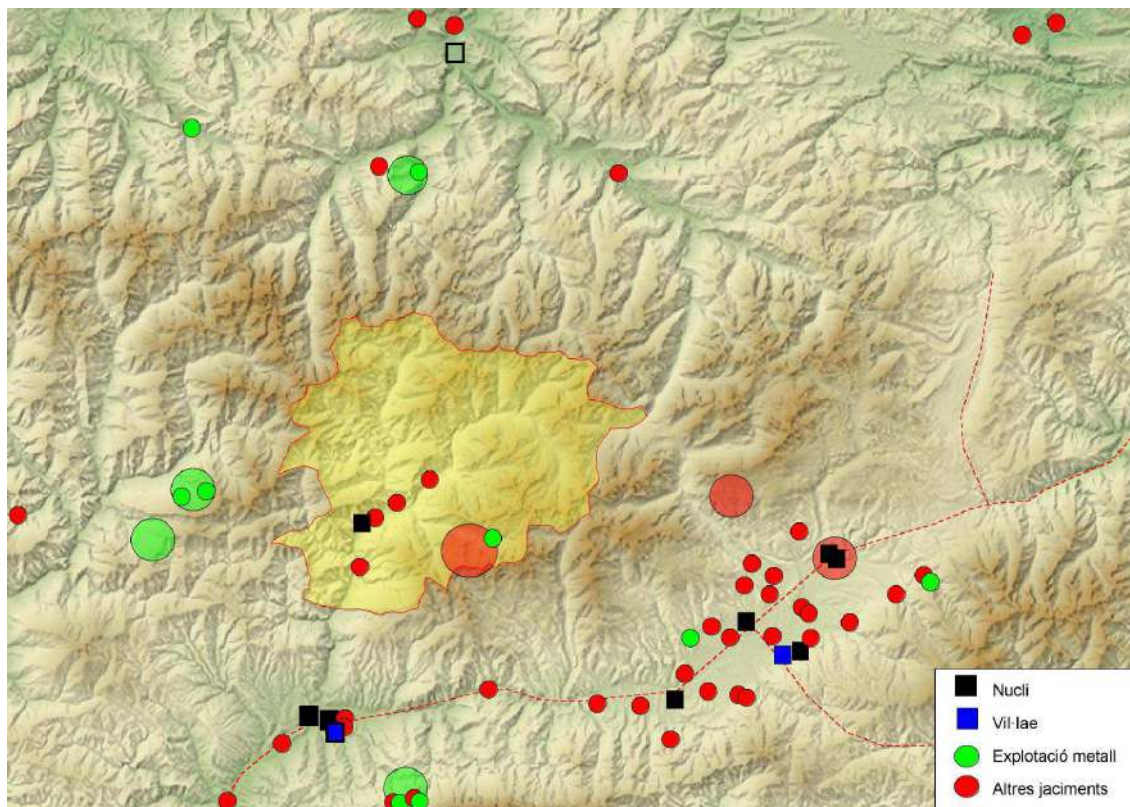
Aquestes transformacions vindran potenciades per la romanització: així podem observar un canvi de poblament ocupant el pla i les primeres vessants, al temps que – en general – es redueixen els jaciments arqueològics de la muntanya mitja. El caràcter dels assentaments, ara, respondran a una xarxa viària establerta i no a unes condicions orogràfiques (MERCADAL, ALIAGA I BOSOM:1995, p.173-193). Així, per exemple, al segle I dC es constata l'abandó del poblat de Llo al temps que es funda la *civitas* de Llivia, desenvolupant-se els establiments rurals. La xarxa viària, en base a la *strata cerretana* que unia *Ilerda* amb *Ruscino*, i la variant amb *Narbo*, constituïa l'eix de difusió cultural i comercial i afavoria els intercanvis de productes locals basats, sembla ser, en l'exportació de llana i de les *pernas* cerretanes, de gran fama a tot l'imperi.⁴⁵

Si bé parlem d'un canvi al pla agrari cerdà, als espais de mitja i alta muntanya també es van experimentar canvis significatius lligats a dos aspectes: d'una banda la modificació del pes específic de la ramaderia extensiva necessitada de pastures d'estiu, i d'altra a l'increment de l'explotació minera i siderúrgica. A l'actual Andorra, i concretament a la vall del riu Madriu i a Perafita, al llarg de l'època romana es constata una important empremta de les activitats ramaderes. Segons PALET ET ALII (2007, p.238-240) a Perafita, i a partir de la primera meitat del segle I dC i fins la primera meitat del segle V dC la regularitat i l'increment dels indicadors d'activitat humana (a través dels valors pol·línics específics analitzats) suggereixen un nou pas en la mutació del paisatge en tots els estatges de la muntanya, incloent la pineda subalpina, com a resultat d'una intensitat i diversificació de l'activitat pastoral en alçada, al temps que en cotes inferiors es van expandir també les pràctiques agrícoles de cerealicultura i arboricultura. Segons aquests autors aquesta expansió ramadera no té equivalència en els territoris circumdants.

Efectivament, RENDU (2003) en el seu estudi sobre els jaciments de Pla de l'Orri i Gros Roc (Enveig), interpreta un contrast absolut amb el que succeeix a les valls d'Andorra: a la Cerdanya l'època romana correspondria a un període de reforestació local, amb la progressió de les pinedes i la disminució de les pastures, el que hauria d'interpretar-se com una disminució de la pressió humana (ídem, p.365-366) només difuminada per

⁴⁵ Els pernills *ceretans* ja van ser alabats per Estrabó per la seva excel·lència. El preu de les *pernes* va ser regulat per l'edicte de *Maximum*. Al respecte RICO (1997, p.282-285).

disminucions momentànies de pins, atribuïbles –segons l'autor– a episodis de freqüentació pastoral o ús d'una explotació ramadera més extensiva o, potser, a un canvi de l'ús ramader amb la potencial expansió i especialització de la ramaderia porcina (idem, p.519-521).

Imatge 4: Principals jaciments arqueològics d'època romana. Elaboració pròpia.

A partir del segle III dC a Andorra es constata un increment encara major de la pressió pastoral, especialment al Madriu, tot deixant la seva empremta ecològica mitjançant una important desforestació de pinedes subalpines i d'un augment del sotabosc a la vessant meridional, fet afavorit –segons EUBA (2008, p.80-84)– pel augment de les temperatures. Aquesta pressió continuà fins al segle IV dC quan la pineda assoleix la seva mínima extensió. Aquest increment ramader del segle III també es documenta a la Cerdanya francesa: a Enveig RENDU (2003, p.427-428) constata la disminució temporal del pi i l'augment de les pastures a través de noves clarianes, amb presència permanent de ramats a Gran Roc i documentant el funcionament efectiu de l'orri d'en Corbill. Una pressió humana que s'allarga fins els segles IV-V per debilitar-se de nou al segle VI dC. Segons aquest autor, les pràctiques ramaderes a la Cerdanya es modificarien a partir del segle III, mantenint-se una ramaderia d'alçada (estives) i als rebaixants, en un aprofitament estacional dins d'una activitat pastoral basada en desplaçaments a curta o mitja distància (EUBA:2008, p.26-64). Al mateix temps es

mantindria una franja forestal entre 1600-1800 m. per a ús domèstic i, potser, per l'explotació porcina.

Igual que s'esdevingué a la Cerdanya, al Pallars Sobirà el paper de la ramaderia es reduirà de forma important. Si bé és cert que l'impacte sobre el bosc en època romana serà brutal, cal indicar que, en aquest cas, la pressió serà sobre el recurs forestal en sí, donada la importància de l'explotació minero-siderúrgica. La pressió pastoral, doncs, seria molt menor (PÈLACHS ET ALII:2008; PÈLACHS I SORIANO:2003). Igualment, al nord dels Pirineus, sembla ser que la pressió pastoral es va reduir considerablement, donant-se, això sí, una important explotació minero-siderúrgica local; però en general la pressió humana a la zona fou molt menor, segons apunten els diferents autors en base als escassos jaciments arqueològics trobats (DUBOIS:2000).⁴⁶ L'explotació minera i siderúrgica (o simplement metal·lúrgica) va experimentar una gran expansió durant aquest període, amb la consegüent desforestació: als jaciments de Romadriu – Coma de Burg, on es localitzen nombroses carboneres seguint el mener i, per tant, repartint-se per tot el territori afectant el bosc a qualsevol altitud (PÈLACHS ET ALII:2008, p.137-162; PÈLACHS I SORIANO:2003), cal sumar, a la Vall Ferrera, els jaciments miners i de carboneres de Gall Fer i de Meners (Alins); mentre que a la serra del Cadí trobem els de El Goleró i Pradell;⁴⁷ a la Cerdanya els petits jaciments de Llo i de les Guillateres d'All (Isòvol), així com una possible carbonera documentada al Pla de l'Orri d'Enveig (RENDU:2003, p.387); i les franceses d'Aulus (hipotètica) i de Lecoul (DUBOIS:2000). Andorra no restaria al marge, localitzant-se restes d'un forn relacionat amb activitats de ferreria al Pla de l'Inglà que estaria en funcionament entre finals del segle I dC i la primera meitat del III dC (EUBA:2008, p.277-298; PALET ET ALII:2007, p.245).⁴⁸

La següent pregunta que ens ve al cap és dilucidar el perquè de l'expansió ramadera andorrana al temps que es produeix una moderació –o fins i tot una retracció– d'aquesta l'activitat a l'entorn regional. Es tracta d'un dels elements distintius dels

⁴⁶ MÉTAILIÉ, BONHÔTE, DAVASSE, DUBOIS, GALOP I IZARD (2003, p.21) indiquen que “*Sobre la vertiente atlántica, la gran masa del bosque de montaña, frecuentada y moderadamente explotada, permaneció poco roturada y transformada hasta la Alta Edad Media, a pesar de una presión selectiva sobre las especies arbóreas (progresión del haya)*”.

⁴⁷ OBIOLS (2010, p.56); EUBA (2008, p.277-298). Obiols documenta una intensa activitat metal·lúrgica amb forns de ferro dels segles I – II dC i nivells d'hàbitat del segle IV dC.

⁴⁸ Segons l'estudi de DUBOIS (2000, p.62), a les proves realitzades per la producció de metall, van calcular un consum de 800 tones de carbó de fusta i 7000 tones de mineral per una producció de 140 tones de ferro, generant 400 tones d'escòria, que seria la producció del jaciment de Lercoul, propi del segle III dC.

andosini, grup escindit dels *cerretani*? Existeix una diferent relació en l'estructuració del territori –i per tant, en les activitats econòmiques– entre els *cerretani* i els *andosini*?

L'enquadrament andorrà dins la delimitació territorial romana.

La inclusió del territori *ceretà* sota el domini de Roma va significar una transformació radical de la jerarquització del seu territori al temps que es van establir uns límits de caire administratiu dins del marc del territori romà. Roma, per tal d'administrar aquest espai va crear la *civitas* de *Iulia Libica* (Llívia). La ciutat, doncs, es constituirà com a quadre únic dins del qual s'exercia la dominació política, fiscal, jurídica, cultural i econòmica sobre el territori. A aquesta ciutat se li adscriu un territori: el format per la Cerdanya, l'Urgellet i Andorra; un territori consolidat especialment després de les reformes administratives augustianes. Seguint a RICO (1997, p.167), Andorra, com el conjunt del territori sota el control de *Iulia Libica*, es va convertir, per primer cop, en veritable frontera: en frontera d'Hispania amb la Gàl·lia, com a grans espais sota domini romà; i també en frontera d'unitats menors: les diferents províncies i espais sota control de les diferents *civitas*. Seria, seguint a l'autor, el naixement del concepte dels Pirineus com a frontera, situant els límits –aproximadament– en les divisòries de vessants de les aigües.⁴⁹

Així la ciutat de Llívia, a més del territori propi dels *cerretani*, controlaria el dels *Airenosini* de la conca del Segre a l'Urgell, i dels *Andosini* de les valls del Valira que passarien a dependre de nou del poble *ceretà* (RICO:1997, p.175). A un nivell superior restarien inclosos dins la província *Tarraconense* i dins del *conventus* jurídic de *Tarraco* (com els veïns de Pallars, i a diferència dels del Conflent, dins del *conventus* de la *civitas* de *Ruscino*). Andorra, doncs, formaria part dels límits de la província *Tarraconense* (Hispania) davant la regió de *Volcae Tectosages* amb la ciutat de *Tolosa* al cap. Els *cerretani* es regiran pel dret llatí –hipotèticament– degut a la concessió de César, si bé seguint a Plini el Vell, alguns autors parlen de la divisió dels *cerretani* en dos grups, els *Iuliani* (amb Llívia al cap), i els *Augustiani*, que serien els que s'havien rebel·lat contra Roma i, conquerits, haurien restat adscrits administrativament sota el

⁴⁹ Encara que això no implica que la carena dels Pirineus fos estrictament el límit territorial, sinó a *grosso modo*. Exemple d'això és que el territori de *Iulia Libica* travessava la serra del Cadí. Segons RICO (1997, p.168), el poble dels *Bargusioi-Bergistani* situat a migdia del Cadí va ser integrat, en un primer moment, dins el territori *ceretà*. Després de les reformes d'August, aquests van passar a ser del grup dels *Ausetani* i dels *Lacetani*.

Oppidum de Castellciutat, prenent com a capital una ciutat anomenada *Orgia*.⁵⁰ Si fos així seria probable que els antics *andosini* quedessin inclosos en el grup dels *cerretani augustiani*.

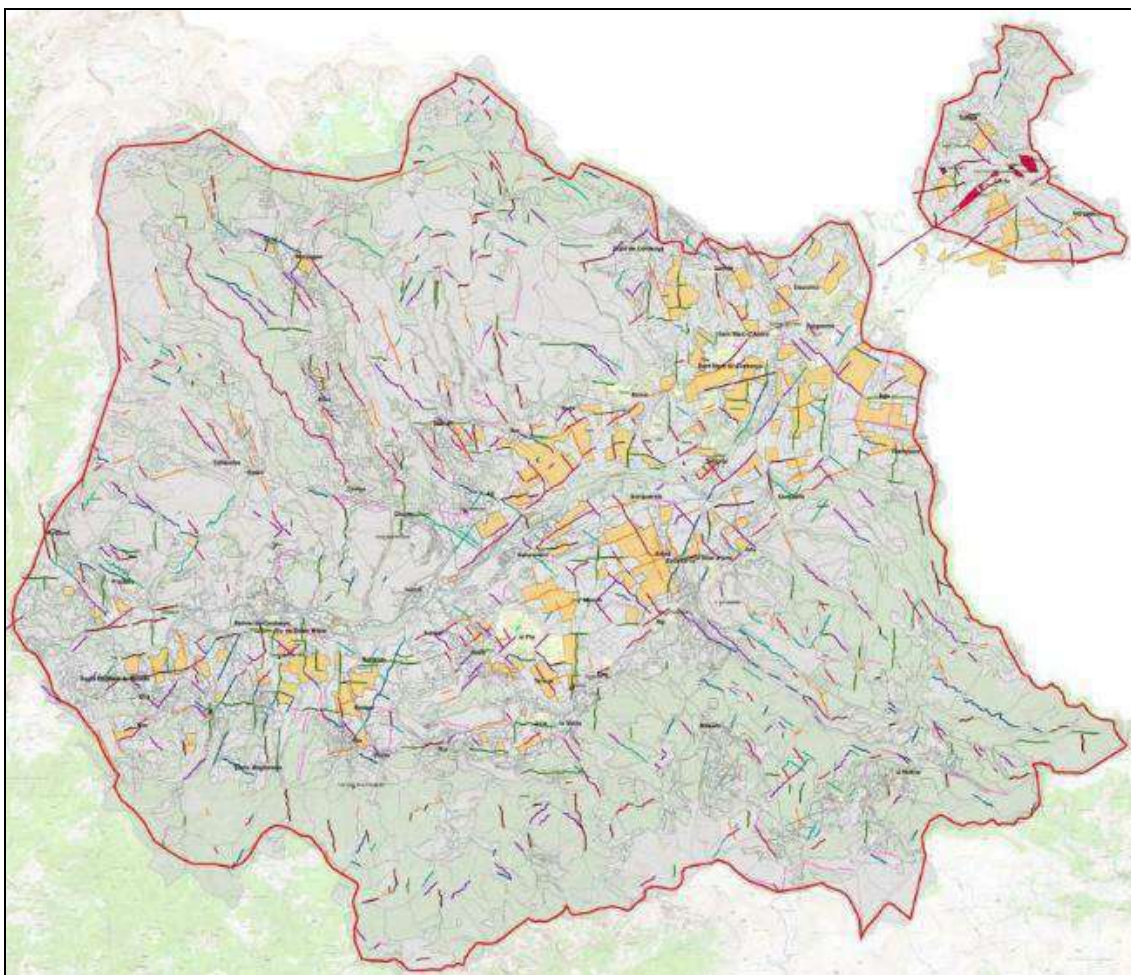

Imatge 5: Divisions administratives d'època romana segons RICO (1997). Elaboració pròpia

Fins ara hem parlat de la inclusió del nostre territori dins la divisió administrativa de Roma. Però els canvis que es van produir van ser molt més importants. A partir del segle I es van iniciar els canvis més profunds; la fundació de *Iulia Libica*, la *civitas* del territori dels *cerretani*, possiblement acompanyada amb l'arribada d'alguns colons romans, va iniciar el procés d'aculturació de la població indígena; un procés més relacionat amb el canvi de les estructures socials i econòmiques que un canvi de la cultura material. El primer canvi que podem constatar sobre el paisatge fou la transformació de les estructures viàries i parcel·làries: s'inicia l'abandó d'alguns poblats prerromans (especialment els situats a major alçada, com Sant Feliu de Llo), i "s'adapten" altres dins de la nova divisió parcel·lària del territori (Castellots de Bolvir, Pi del Castellar de Fontanals, Baltarga) difonent-se, de forma mínima, les *villae* com a unitats d'organització de l'espai rural (Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell, Roc

⁵⁰ Diferents autors assimilen *Orgia* amb Urgell, encara que per similitud també podria relacionar-se amb Organyà. MARTÍ I VILADRICH (2000) ben al contrari, proposen el nom d'*Orgia* com una evolució de l'iber *Urtx*, el nom local de la romanitzada Ileso-Guisona.

d'Esperança d'Alp). La ciutat de Llivia fou l'eix vertebrador del territori, un espai rural que també experimentà un important canvi que es coneix com la divisió cadastral de l'espai, és a dir, la divisió del territori en unitats econòmiques de base agrària, de caire parcialment colonial, on es va situar de nou la població prerromana, ja fos dins la ciutat, ja dins els poblats que es mantenen, ja en les petites granges disseminades.⁵¹

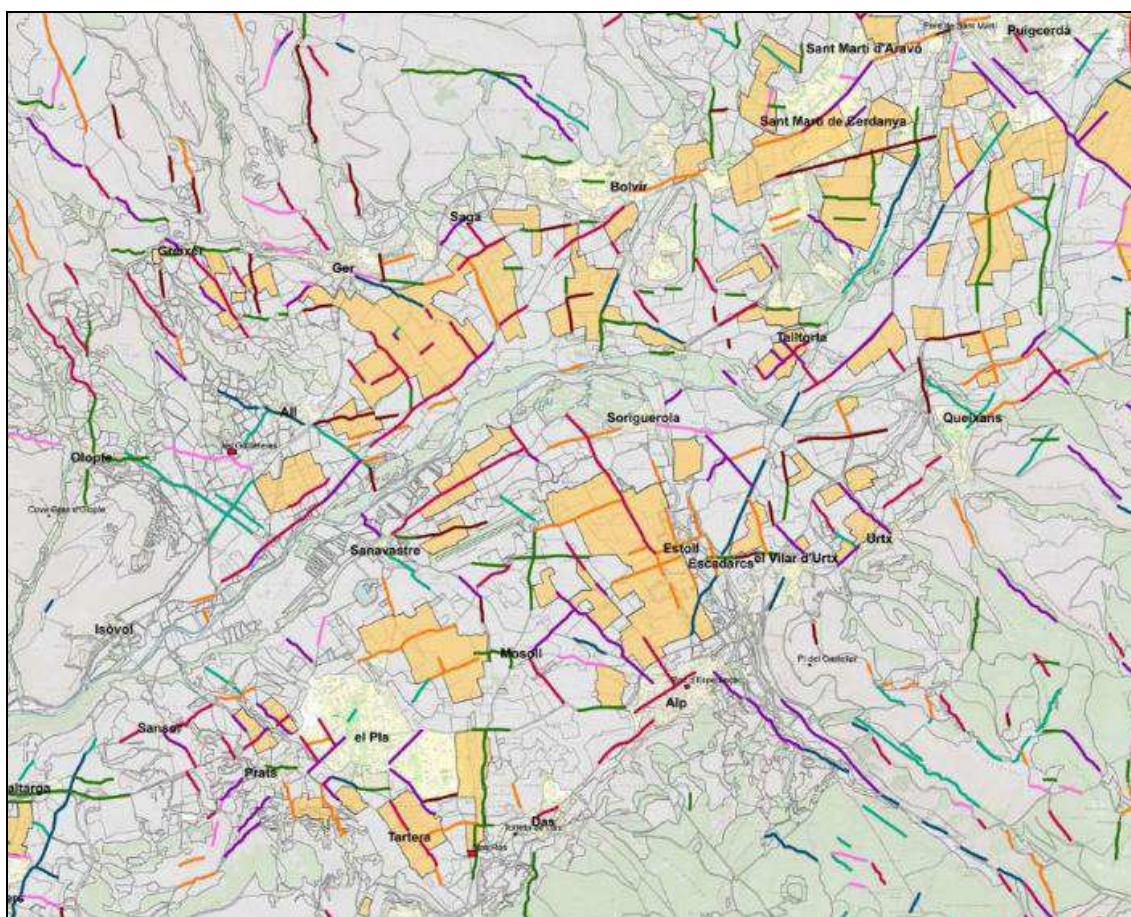

Imatge 6: Restes de la centuriació romana al paisatge actual de la Cerdanya espanyola. En vermell centuriació "A" i en verd centuriació "C". Els polígons en taronja corresponen a parcel·les amb la mateixa orientació que la centuriació. **Font:** Jordi Bolòs, projecte PaHisCat.

La reorganització o divisió cadastral del territori s'establiria de forma progressiva, i sempre partint de la *civitas*. A més, aquesta divisió experimentaria canvis al llarg del temps per diferents causes. Juntament amb la nova divisió en parcel·les regulars (*actus*) es va crear una densa xarxa de camins seguint la lògica de dita divisió, una

⁵¹ A l'Alt Urgell: Castellot (Valls d'Aguilar). A la Cerdanya: Mas Ros (Das), Tarters (Ger), Pla de Prats (Prats i Sansor), Cementiri d'Age (Puigcerdà), Colomina de Bolvir, Colomina d'Urtx, Puig de Saneja, Galliça (Bellver). A Andorra: Roc d'Enclar – Somplosa – La Margineda.

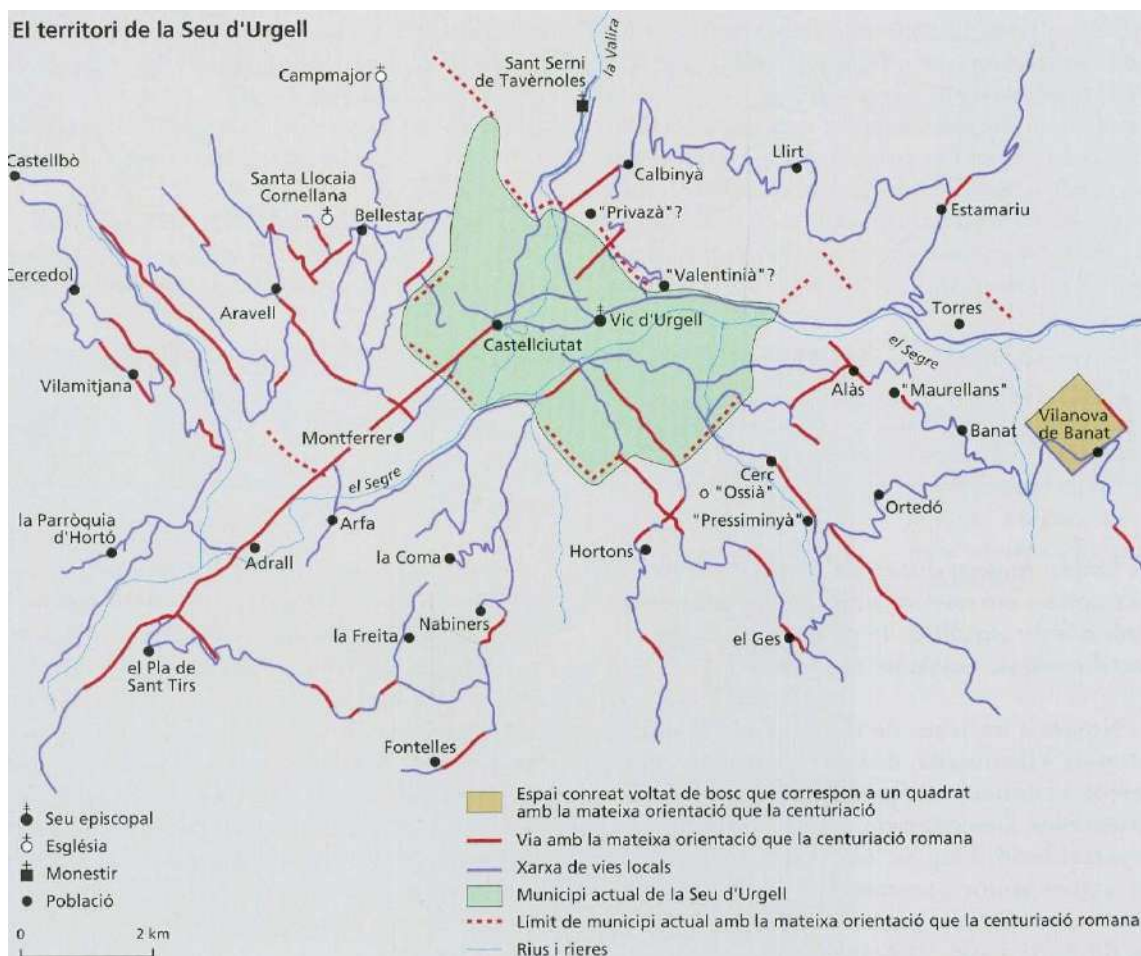
xarxa que en alguns casos ha restat parcialment fossilitzada fins l'actualitat i que ens serveix per comprendre millor els processos d'evolució de l'espai al llarg dels segles. La ciutat de *Lulia Libica*, i els diferents poblats, tenien un *ager* o espai de conreu reparcel·litzat. A més comptaven amb la *silva* o boscos de mitja muntanya (rebaixants) i el *saltus* o zones incultes on es practicava, entre d'altres, el pasturatge de les estives. L'*ager* romà generalment estava organitzat en *villae* rurals i perfectament ordenat d'acord amb els eixos viaris que partien de la *civitas*. Ara bé, en general les *villae* estaven presents a les zones planes, essent pràcticament inexistentes als sectors de muntanya. Dins el territori dels *cerretani*, doncs, igual que al conjunt pirinenc, les *villae* no van trobar un terreny favorable per al seu desenvolupament, i només s'aixecaran sobre l'*ager* directament controlat per l'aglomeració de *Lulia Libica* primer, i de l'*oppidum d'Orgia* –Castellciutat– després (RICO:1997, p.282-285).

Imatge 7: ídem a la imatge 6, detall. **Font:** Jordi Bolòs, Projecte PaHisCat.

Els estudis sobre l'arqueologia del paisatge a la Cerdanya realitzats per l'historiador Jordi Bolòs ens mostren l'existència d'aquesta reparcel·lització a la plana cerdana duta a terme en diferents etapes, essent la primera centuriació (anomenada per l'autor "A") la que estructura la *civitas* de Llivia i els principals poblats a través de la *via cerretana*,

així com a la Batllia de Bellver (en aquest segon cas prima la centuriació "C"), mantenint-se actualment diferents fragments de camins i, fins i tot, nombroses parcel·les que conserven l'orientació originària (imatges 6 i 7).⁵² Segons CAMPMAJÓ (2005) la divisió cadastral d'aquest territori adaptarà les pràctiques anteriors de demarcació, fent que persisteixin les tradicions i pràctiques rituals prerromanes mitjançant l'assumpció de l'ús de pedres gravades del Bronze i del Ferro en les pràctiques habituals de divisió del territori realitzades pels agrimensors.⁵³

Imatge 8: Restes de la centuriació romana a l'Urgellet. BOLÒS I HURTADO (2006), p.78.

Donades les característiques geogràfiques del seu territori, la major part de l'espai administrat per *Iulia Libica* corresponia al *saltus*: és per això que podem parlar d'un procés de divisió cadastral de la baixa Cerdanya, amb el *fundus* de Llivia, i dels

⁵² Dins el projecte PaHisCat o Paisatge Històric de Catalunya que es du a terme a la Universitat de Lleida. <http://www.paisatgehistoric.udl.cat>.

⁵³ En les operacions de divisió cadastral, els agrimensors feien servir fites en els *limes* (frontera o camí, llinda) per marcar l'espai (demarcació) amb uns límits (delimitació) que constituïen un terme (termenació).

voltants de la batllia de Bellver,⁵⁴ i com ells el probable *oppidum* de Castellciutat, on també es poden constatar els efectes de la centuriació (imatge 8); però no podem exportar aquest model d'estructuració del territori més enllà, per exemple, a les valls del riu Valira. Aquí, concretament a l'actual Andorra, hem de parlar d'un altre model d'organització de l'espai. Segons EUBA (2008, p.26-63) la vall d'Andorra, com a terreny d'alta muntanya, seria un *pagus* –un *vicus*– dependent territorial i fiscalment de Llúvia, unitat que serviria per a l'explotació del territori i, sobretot, per a la integració administrativa i jurídica de la comunitat dels *andosini*. En les valls, doncs, no es produiria una divisió cadastral de l'espai, i l'explotació del *saltus* seria gestionada localment, el que explicaria el diferent impacte sobre les pastures de les estives amb una explotació continuada i de major intensitat que la que s'esdevingué a la Cerdanya.

El fet de no dividir-se cadastralment el territori andorrà no significa, doncs, que la presència del domini romà fos nul. L'evolució del poblament ens mostra que aquí es van seguir pautes similars a les transformacions succeïdes a la Cerdanya: abandó dels assentaments ibers de Roc de l'Oral (I aC) i d'Antuix (II aC), i aparició de restes en altres punts, com la ceràmica dels segles I-II dC al Cedre o les monedes a Engordany, Sispony i Arinsal (EUBA:2008, p.26-64), així com les restes al Roc d'Enclar. Seguint a BOSCH (2004, p.10-15) la desaparició dels nuclis en alçada mostra una dependència del territori andorrà a l'*oppidum* de Castellciutat que, en expansió, va veure sorgir entre el segles I aC i I dC establiments rurals en forma de *villae* i granges pel seu territori. Una d'aquestes granges es documenta a la zona de Santa Coloma, en funcionament entre els segles I-III dC, destacant el paper d'Enclar – La Margineda en la producció vitivinícola. Aquesta granja ha estat qualificada com a dependent d'una *villae* de l'Urgellet, però no podem descartar –donada la separació física i les característiques topogràfiques i climàtiques– la possibilitat que es tractés d'un establiment rural autònom.

D'Andorra com a límit purament administratiu entre províncies i *fundus* de ciutats, al segle IV i principis del V va passar a límit militar efectiu. La necessitat de fortificar i defensar la línia dels Pirineus davant els pobles germànics portà a la fortificació d'Enclar, dependent, sens dubte, d'Urgellum. Això no implica que Enclar no disposés d'un territori propi –i delimitat– on estarien adscrits els homes de Santa Coloma – Margineda, així com també la d'altres nuclis o establiments que haurien anat sorgint, com podria ser el de Sant Julià de Lòria fundat el mateix segle V (FORTÓ I VIDAL:2009). L'adscripció administrativa de les valls del Valira i dels *andosini* a un *pagus* de *Lulia*

⁵⁴ Potser amb Baltarga com a nucli principal?

Libica, el seu progressiu enquadrament jurídic i fiscal a l'*oppidum* de Castellciutat, i econòmic a alguna de les *villae* de l'Urgellet; i la constitució del territori com a límit regional, provincial i del *conventus* de diferents ciutats, no implica necessàriament una delimitació territorial de l'ús de l'espai d'alta muntanya, almenys cap al nord i, en conjunt, cap a la serra axial pirinenca. Efectivament, la baixa pressió sobre el territori de la ciutat de Tolosa que es mostra, entre d'altres, en la mancança de restes arqueològiques d'aquest període a l'Ariège, permet suposar un ús *andosí* més enllà de l'aigua vessant dels Pirineus en les pràctiques pastorals extensives. Situació que, potser, es donaria també en l'alta vall de Querol i en la de la Vall Ferrera (encara que aquí els jaciments arqueològics d'explotació mineral i siderúrgica ens fan dubtar de la manca de poblaments pastorals). Situació molt diferent seria l'ús més enllà de les valls del Valira cap al sud i sud-est ja que aquí el territori extraordinàriament estructurat des del segle I dC (l'*ager* reparcelitzat, la *silva* conservada i el *saltus* explotat, com mostra RENDU:2003 per a la muntanya d'Enveig) impediria un ús extralimitat del poble *andosí* sobre el espai directe de Llivia i dels nuclis cerdans dependents.

Difícil, doncs, ni tan sols parlar de la divisió interna del *vicus* andorrà, ja que la manca de divisió cadastral i els escassos jaciments trobats fins al moment ho impedeixen, situació molt diferent a l'esdevinguda al pla de la Cerdanya i de l'Urgellet on alguns límits de l'*ager*, establerts a través de les centuriacions, es consolidaran en el futur, fossilitzats, com a límits de nuclis –o assentaments rurals– que evolucionaran en època Medieval cap a límits administratius entre pobles.

1.3.- Andorra en el trànsit cap a l'Edat Mitjana (segles V-VIII)

Si hi ha alguna època fosca dins del període històric, aquesta correspon, sens dubte, al trànsit entre la Tardoantiguitat i l'Edat Mitjana. Entre els segles V i VIII el silenci dels escassos documents augmenta per a la zona pirinenca. Aquí poc podem saber dels esdeveniments de les nostres comunitats ja que, a la manca de relats es suma l'escassetat dels jaciments arqueològics. Per posar un exemple, encara avui es discuteix sobre l'origen i la ubicació de la seu episcopal d'Urgell en aquests segles. Per sort, a Andorra els jaciments del Roc d'Enclar (Andorra la Vella) i de Camp Vermell (Sant Julià de Lòria) ens proporcionen dades arqueològiques per aquest llarg i fosc període. D'altra banda els estudis palinològics de la Vall del Madriu i de Perafita ens faciliten importants dades sobre l'evolució del paisatge que ens permeten, parcialment, apropar-nos als canvis demogràfics i econòmics del nostre territori. Amb aquestes

obtenim un “mapa” del punt de partida medieval que ens permetrà comprendre millor el procés de formació i consolidació dels límits territorials actuals i la seva relació directa amb el paisatge, és a dir, amb els recursos naturals. Veurem aquí, mitjançant una síntesi de la bibliografia existent, en primer lloc la transformació del paisatge i en segon lloc l'enquadrament administratiu d'Andorra en època visigòtica i fins a les portes del període comtal carolingi.

El bosc fluctuant: zones d'ús i pressió demogràfica.

Estudiar l'evolució dels boscos i la seva relació amb les pastures a les muntanyes andorranes, comparant-ho amb les veïnes del Pallars i de la Cerdanya, ens permet contrastar pautes evolutives generals amb les determinades respostes locals. La vall del Madriu, la Coma de Burg – Romadriu i la muntanya d'Enveig, ens proporcionen dades importants per conèixer l'evolució de les activitats de les comunitats de la nostra regió, la cronologia de l'impacte sobre el medi i, també, el nivell de pressió sobre els possibles límits entre comunitats.

Entre els segles V i VIII dC el clima va tornar a ser una mica més fred que en el període anterior,⁵⁵ però la seva incidència sobre la vegetació va ser mínima. El que sí va afectar al paisatge en el conjunt de Catalunya i, en general, en l'arc del Golf de Lleó, va ser l'extraordinària antropització: un desboscament intens que va derivar en l'obertura definitiva i final del medi (DURAND:2000, p.5-6). Si al litoral i a la plana aquest fenomen es situa entre els segles V i VII dC, al Llenguadoc occidental i als Pirineus l'obertura total es coneixerà cap als segles VIII-IX dC. En tots els casos, la desforestació no va ser provocada amb objecte d'expandir l'espai agrícola, com podria suposar-se, sinó que s'efectuà en relació amb l'expansió de les pastures. Estem, doncs, en un període on des del litoral fins al pla interior i la muntanya es practica una ramaderia extensiva basada, segons diferents autors, en l'expansió i consolidació d'una transhumància que no serà documentada fins als segles XI-XII (RIERA I ESTEBAN:1994), modificant el paisatge a través del foc pastoral.⁵⁶ En el marc dels

⁵⁵ Conegut com a “òptim climàtic de l'antiguitat”, entre el IV-V dC: EUBA (2008, p.80-84).

⁵⁶ DURAND (2000, p.10) mostra una fase de paleoincendis forestals generalitzada al voltant del segle VI dC que es relaciona amb un augment de l'erosió i amb les primeres expansions de les planes deltàiques del Roine, del Besòs i del Llobregat. Es tractaria, segons l'autora, de la conjunció d'un període de sensibilitat natural dels ecosistemes als incendis amb un període de reorganització de l'agrosistema necessitat de guanyar pastures. Al respecte veieu també VERNET (2006, p.183) i RUAS (2008, p.43). El creixement dels ramats a la terra baixa del litoral com al Pla de Barcelona, El Penedès o l'Empordà es constata ja a partir del segle III dC. A

Pirineus, aquestes desforestacions també estan relacionades amb les activitats pastorals i, segons DURAND (2000, p.11, en base a D.GALOP) també aquí es recorria al foc per a la pràctica de la desforestació, afavorint la formació d'associacions forestals o semiforestals de pins.

Si la pressió pastoral al pla i al litoral es generalitza al temps que en els Pirineus francesos D. GALOP també documenta processos de desforestació mitjançant el foc, cal pensar que a la nostra regió es van produir canvis substancials? Reprenent el fil de l'anterior apartat, durant el període romà s'havia produït una discordança en la pressió forestal i d'alta muntanya entre Andorra, la Cerdanya (per Enveig) i el Pallars (per Coma de Burg i Alins). A la vall del Madriu i a Perafita, la pressió pastoral va continuar durant el període romà al temps que a Enveig es va produir una important mutació amb la recuperació del pasturatge a les estives a partir del segle III, després d'un important retrocés; mentre que la *silva* o espai forestal, es va mantenir estable, el que ens feia pensar en un canvi en la gestió del territori integrat pel *fundus* directe de Llivia. Igualment, al Pallars es constata una reducció del pastoralisme –encara que mantenint-se– i una extraordinària incidència de l'explotació forestal amb destí a l'explotació minero-siderúrgica i metal·lúrgica. Doncs bé, a partir del segle V aquestes diferents evolucions tornen a convergir en unes tendències més o menys uniformes. Començant per l'oest veiem que durant aquest període les comunitats de les muntanyes veïnes del Pallars reorienten totalment l'explotació dels recursos que els hi ofereix el medi: a Coma de Burg i a la muntanya de Virós es produeix l'abandó gradual de l'explotació minera i siderúrgica, datant-se tan sols 5 carboneres en la Tardoromanitat, i entre al segle VII i fins el XII (inclosos) no es localitzen restes de carbons vegetals a la zona. Aquests resultats queden ratificats amb la constant presència dels pins en els índex de pol·len (PÈLACHS:2004, p.194-199 i 214-219; PÈLACHS I SORIANO:2003). L'explotació de la muntanya, doncs, tornarà a basar-se en l'agricultura i, sobretot, en la ramaderia transhumant, disminuint de nou el límit altitudinal del bosc (especialment a partir del segle X).⁵⁷ A l'altre extrem de la regió que estudiem, a la Cerdanya, també es varia la tendència anterior, però de forma més

través de l'estudi palinològic de l'estació de Cubelles, BOLÒS I GÓMEZ (1999) aprecien també, al segle IV dC, el desenvolupament de les activitats ramaderes tant als sectors litorals com a les zones interiors.

⁵⁷ A València d'Àneu, entre els anys 50-650 dC a través de l'anàlisi palinològic es constata la presència d'herbacis, cereals i castanyers, el que denota la gestió humana del territori, però no hi ha cap argument per parlar de perturbacions naturals ni humanes importants des del punt de vista forestal. Per tant, ens trobem, al Pallars, amb un impacte desigual sobre els boscos, contrastant el que s'esdevé a l'Alt Àneu amb el que succeeix a Coma de Burg, Val d'Aran i Alta Ribagorça. A partir del 650 dC, però, ja es pot parlar d'una explosió d'activitats humanes que, fins el 850 dC provoquen una perturbació global amb una desforestació intensa i sense comparació amb cap període anterior: PÈLACHS ET ALII:(s/d).

primerenca, constatant-se al segle VII la recuperació pastoral –al mateix temps que en altres punts del Pallars com a la Vall d'Àneu–, amb desforestacions puntuals primer, i amb un desboscament més radical a partir del segle VIII.⁵⁸ El procés provocarà l'obertura del medi (amb presència encara del pi i de bedoll) a través de l'extensió dels herbacis; però caldrà esperar encara al segle IX per tal de constatar l'impacte de la desforestació de la pineda. Segons RENDU (2003, p.375 i 428-429) a la Cerdanya encara es mantindrà fins al segle VIII la dicotomia entre l'alta i la baixa muntanya; així, després de l'aturada del pastoralisme dels segles V-VI, es produirà una represa agropastoral als segles VII-VIII, mitjançant la ramaderia extensiva i l'agricultura cerealística itinerant de cicle llarg, però encara de baixa intensitat, continuant el predomini de l'explotació agrícola a la zona baixa de la Cerdanya i l'atonía de l'evolució de les estives amb una estabilització i baix creixement de la pressió pastoral, que no prendrà força fins al transcurs del segle VIII.

Què passava al centre, a les altes valls del Valira? Els estudis de Palet et alii (2007) per a la vall del Madriu al segle IV i V mostren que es manté una important explotació i antropització bàsicament de caire ramader, donant-se una punta màxima de desforestació en aquest moment. Però ja en el segle V es constata una desintensificació de la pressió humana, especialment a l'estatge supraforestal i, a partir del segle VI podem parlar ja de recessió de les activitats que permet una progressiva regeneració de la pineda a l'estatge alpí. Aquesta situació de baixa pressió es mantindrà fins al segle IX amb l'expansió –cap a finals del segle– de les pastures alpines i l'increment dels indicadors herbacis als anàlisis palinològics. Més tardana encara serà la pressió a la vessant nord dels Pirineus, amb una dinàmica evolutiva diferent, pròpia d'una expansió posterior dels conreus al Llenguadoc.

En general, doncs, als segles V-VI es produeix una reducció de l'activitat humana en l'alta muntanya de les nostres contrades, amb certa recuperació ja al segle VIII a Enveig (Cerdanya), ampliació que no es dona en la ja més explotada vall del Madriu (potser la major pressió a les valls del Valira s'efectua al nord, nord-est). Serà al segle IX quan en tots els fronts es pressionarà de forma constant i màxima el medi alpí. No deixa d'estranyar-nos aquesta diferència entre els ritmes de pressió ramadera entre el pla i el litoral (extraordinàriament actius) i els Pirineus. Hem de pensar que es tractava

⁵⁸ RENDU (2003), p.371. Al respecte, a partir del segle VIII i fins el segle XI es registren importants desforestacions i erosió documentada al Pla Salines (800 dC) segons JALUT, relacionades segurament amb els nivells de cendres localitzades a la Cerdanya. Sobre aquestes darreres veieu J.BOLÒS (1982): "Anàlisi pol·línica i història medieval. Aportació al coneixement del paisatge pirinenc durant d'Edat Mitjana" dins *Quadens d'Estudis Medievals*, 3, 635-638.

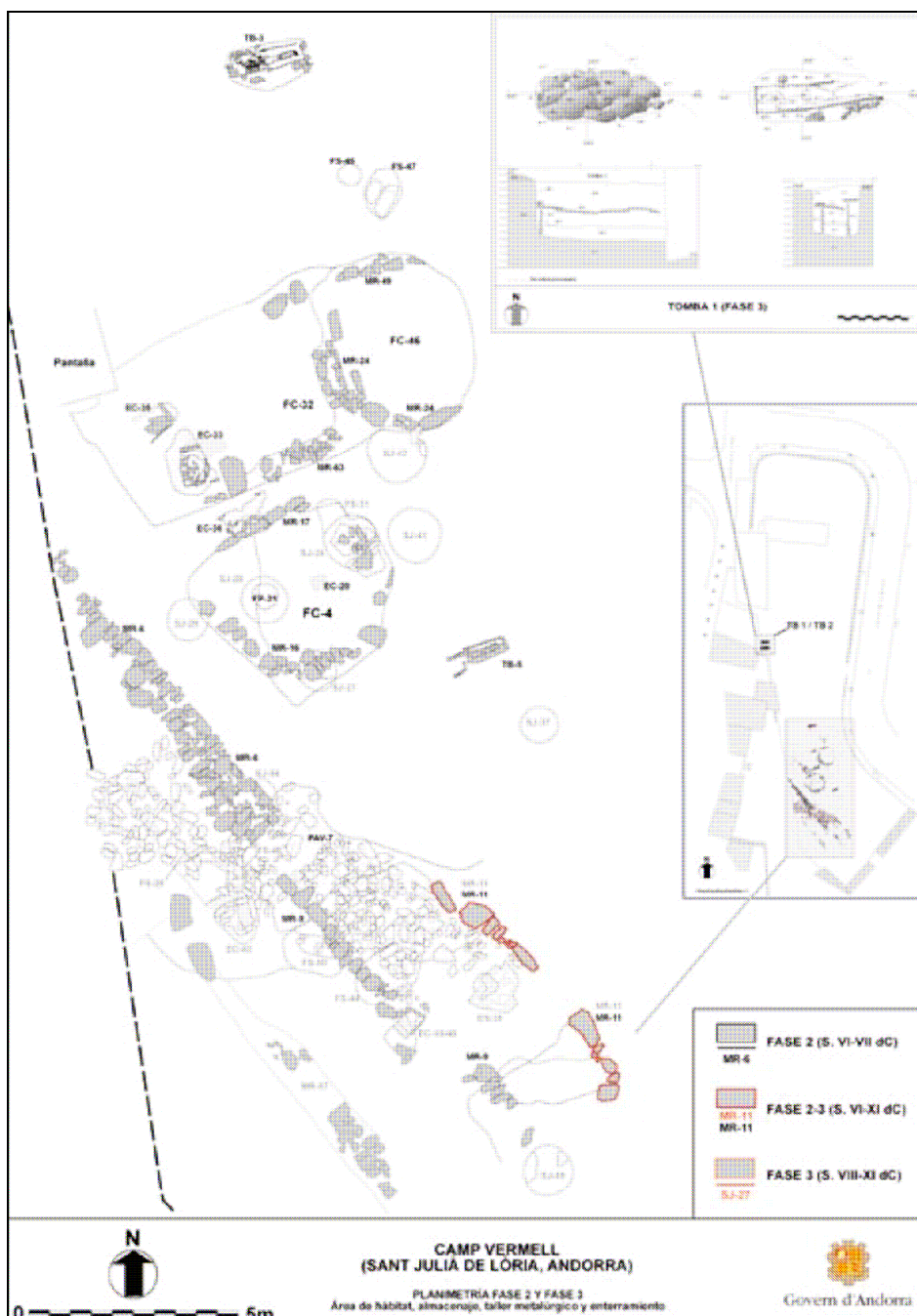
d'àrees inconnexes? Més aviat hem de plantejar la hipòtesi de la irrupció progressiva de les aristocràcies –i llurs ramats– del pla sobre les estives pirinenques tot integrant els ramats dels *potentes* pirinencs en les grans xarxes transhumants, tot absorbint i fent canviar les pautes d'explotació dels ramats pirinencs des de la transhumància de curta distància envers la xarxa de llarg abast, generant transformacions de gran rellevància en la distribució social del bestiar local pirinenc.

L'enquadrament andorrà en època visigoda.

Com ja hem dit, la informació de que disposem per Andorra sobre el trànsit de l'Antiguitat a l'Edat Mitjana és mínima. Hem assenyalat que la defensa del límit dels Pirineus va donar com a resultat la fortificació del Roc d'Enclar. Aquest jaciment, el del poblat de Camp Vermell (del segle V) i la documentació de l'amortització als segles V-VI d'una cabana neolítica a la vall del Madriu, són les úniques dades arqueològiques amb que podem comptar per a aquest període històric. Reprenent el discurs de l'enquadrament andorrà en època romana, el nostre territori havia de formar part d'un *vicus* montà que, molt probablement, s'organitzava a partir de la fortificació del Roc d'Enclar (centre polític, militar, i sens dubte fiscal), dependent de l'oppidum de Castellciutat. La invasió visigoda no va mudar aquestes estructures ja que, en tot moment, va pretendre sobreposar-se i instal·lar-se per sobre de les estructures polítiques, administratives i econòmiques preexistents. Així, el *pagus* andorrà continuaria existint, amb el centre al Roc d'Enclar, del que dependrien els petits nuclis (com potser Camp Vermell i, perquè no?, el nucli originari d'Andorra la Vella) i les unitats d'explotació agrícola familiars (MERCADER, ALIAGA I BOSOM:1995, p.182-183). Al llarg d'aquests segles el sistema de poblament –i per tant les àrees d'ús prioritari o privatiu– van anar modificant-se. Si la *civitas*, el *vicus* i les *villae* eren els elements de poblament que estructuraven el territori en època romana, al món visigot aquestes estructures variaran coneixent-se la *civitas*, els *oppidum* o *castra*, els *vicus*, els *villares* (petites poblacions, “vilars”), i les viles, així com una altra unitat menor: les explotacions agrícoles menors i aïllades conegudes com a *mansi* (RIU:1995, p195-197).

Sobre el conjunt de les terres de la demarcació de Llivia, MARTÍ (2006, p.147) constata aquesta transformació de les unitat agràries romanes en agrupacions sota la forma dels *vici*. Segons aquest autor a la zona es va produir una concentració –i amb això una reducció numèrica– dels assentaments ja al segle IV, amb la desaparició

d'algunes *villae* (o la seva reconversió en espais purament productius), i la conversió d'altres en petits nuclis –prèvia selecció d'enclavaments– especialment al segle V, amb zones d'habitació molt precàries en comparació amb l'ostentació de la *villae* clàssica. Així mateix es crearien nous nuclis –especialment al segle VII, encara que també anteriorment– de caire dispers, petits i establerts en zones estratègic-militars.

Imatge 9: Planta general del jaciment de Camp Vermell, FORTÓ I VIDAL (2009), p.255.

Hem d'entendre que dins el *pagus* d'Andorra es formaria un *castrum* (Roc d'Enclar) i n'hi hauria, possiblement, un cap del *vicus* (probablement la vella Andorra), així com

petits *villares* o petits nuclis de població agrupada (com Camp Vermell) on trobaríem una dualitat de possessions: l'*ager* conreat (per exemple, la zona de la Margineda – Solà d'Enclar), ben delimitat i de propietat individualitzada, si bé treballat per esclaus, *tenidors* o homes lliures, i el *saltus* que encara seria col·lectiu, d'ús comú del conjunt dels nuclis del *pagus* (RIU:1995). Aquest *saltus* o espai de muntanyes, havia d'estar delimitat, com hem indicat, des d'època romana respecte als *saltus* d'ús prioritari de la *civitas* de Llúvia, així com dels diferents nuclis i unitats d'explotació agrària de la Cerdanya, encara que el caràcter col·lectiu d'aquest espai i la baixa pressió dels segles V-VI portaria, de fet, a esborrar qualsevol divisòria no freqüentada habitualment.

Sobre aquesta estructura de poblament i enquadrament territorial es va desenvolupar l'església ja en època baix imperial. L'arqueologia ha mostrat el procés de difusió de l'església pel territori a finals del segle III i principis del IV a través de la reconversió d'algunes *villae* en edificis de culte cristià (FOLCH:2005) i sorgint les seus episcopals dins les *civitas*. Segons RIU (1995, p.195-197) als Pirineus les primeres parròquies sorgeixen com a oratoris construïts pels grans propietaris a les seves *villae*, formant-se com embrions de les futures parròquies rurals.⁵⁹ Seria el cas de l'església de Santa Maria de Talló (Bellver, segle III), o de les visigòtiques esglésies de la Mare de Deu de la Trobada (Montferrer i Castellbò) i del propi Sant Vicenç d'Enclar (construïda entre finals del segle VII i principis del VIII, segons BOSCH:2004, p.10-15). Al marge resta la discutida qüestió de la seu del bisbat d'Urgell, documentat des del II Concili de Toledo (531) i, sembla ser, al concili de Tarragona (527). És indubtable que Andorra formarà part (dins de la divisió eclesiàstica) del bisbat d'Urgell, però aquesta suposició cal circumscriure-la temporalment al segle VIII. Per als períodes anteriors els dubtes – raonats– sobre la ubicació física del nucli de la romana *Orgellia* no permeten, avui per avui, tancar el debat.⁶⁰

⁵⁹ D'igual opinió és MARTÍ (2006)

⁶⁰ El debat resideix en saber si abans del segle VIII la ciutat d'*Orgellia* es trobava en l'actual emplaçament o si, pel contrari, es tractava de la ciutat d'*Iesso*, l'actual Guissona. La tradició ha vingut indicant l'actual emplaçament de Castelletciutat – Seu d'Urgell, i PÉREZ ALMOGUERA (1996) fins i tot arriba a relacionar aquesta *Orgellia* amb l'ibera *Arketurki*: segons aquest autor el poble iber estaria ubicat a l'actual Seu d'Urgell – Castelletciutat, essent una entitat poliada indígena que Roma potenciarà en un primer moment però que després, amb la reorganització augustiana quedaria relegada a un segon plànol darrera *Iulia Libica* (i potser seria el "cap" del territori dels *Cerretani Augustiani* que va indicar el seu dia DELCOR. Segons PÉREZ ALMOGUERA, continuada com a *Orgia*, la crisi dels segles III-IV, la inestabilitat provocada pels bàrbars i els moviments bagàudics, i el canvi de les prioritats dels assentaments i rutes, afavoririen el declivi d'Isona i Llúvia i es valoraria més el paper estratègic d'*Orgellia*, augmentant la seva població i prenent el paper de cap episcopal, a diferència de la resta de bisbats que tenen la seva ubicació en colònies o municipis romans amb un status diferenciat des de l'Alt Imperi. Pel contrari, Ramon

La invasió islàmica del segle VIII tampoc variaria l'estructura de poblament ni els marcs territorials de referència, sobreposant-se (de nou) el poder islàmic sobre les estructures anteriors, si bé es pot constatar la creació de nous emplaçaments defensius –o l'adaptació d'antics nuclis– anomenats *palatium* que servien d'aparell militar al temps que vertebraven el territori, a l'Alt Urgell i la Cerdanya, com poden ser Sant Cristòfol de Vinyoles (Cava), el castell de Llivia, i Palau de Cerdanya (MARTÍ:2006, p.141; 2011). A finals del segle VIII la Cerdanya, l'Urgell i Andorra van ser conquerits pels francs establint una sòlida administració, divisió i delimitació del territori, ja al segle IX. A partir d'aquest moment, tal i com indica BOSCH (2004), aquestes terres “*apareixen a la documentació escrita subdividides en unitats territorials anomenades vila, moltes de les quals inclouen una vall o un conjunt de valls. Una d'aquestes viles és la Vall d'Andorra, que l'any 843 passa a formar part del domini territorial del comte d'Urgell*” que recuperarà la funció militar del centre neuràlgic del Roc d'Enclar.

A mode de conclusió: zones d'ús i límits permeables.

En el transcurs d'onze mil·lenis, diferents grups humans van cobrir llurs necessitats en els boscos, valls i altes muntanyes de la conca del Valira. L'ús discontinu i puntual primer, i després periòdic i estacional dels recursos biològics d'aquest espai va generar un sistema d'informació i control de l'ecosistema per part dels caçadors –recol·lectors. Coneixedors del medi i de llurs possibilitats, adaptarien les seves pràctiques a les transformacions biològiques que experimentaria aquest ecosistema, canvis deguts a la seva dinàmica pròpia i als canvis climàtics. Igualment, el caire itinerant d'aquest homes a través dels diferents ecosistemes, i els contactes amb diferents grups, van afavorir l'assumpció de noves tecnologies i mètodes que serien aplicats de tornada tant per a la seva adaptació a aquestes transformacions biològiques com, després, per tal de modificar el medi de les nostres valls –a partir del Mesolític– en benefici d'una major producció. Aquesta modificació del paisatge es constata ja perfectament, i amb gran força expansiva, al Neolític: la compaginació de la caça i la recol·lecció amb la ramaderia va portar a antropitzar l'alta muntanya mitjançant el foc pastoral, amb el que s'assolien estadis de menor biomassa però

Martí i Mercè Viladrich (MARTÍ:2006, 2011; MARTÍ I VILADRICH:2000) opinen que *Orgellia* o *Urgellum* es correspondrien a la ciutat d'lesso (Guissona), a través de la seva nomenclatura evolucionada de l'iber *Urtc* i que s'instal·laria a l'actual Seu d'Urgell-Castellciutat per les autoritats carolíngies a finals del segle VIII a causa del procés teològic contra l'adopcionisme.

major producció consumible indirectament per la població. Igual s'esdevingué, després, amb l'agricultura de tipus forestal o itinerant de talla i crema als fons de les valls, establint-se definitivament una sinergia entre grups humans i medi natural configurant un paisatge determinat.

L'increment de la pressió demogràfica i el desenvolupament del complex tecnològic en el Calcolític i, especialment, en el Bronze, van establir una nova relació entre els grups humans i el medi de les valls del Valira que coevolucionaran formant un paisatge antropitzat i generant un sistema d'informació sobre l'ecosistema que facilitarà l'adscripció de la comunitat sobre el territori i la seva sedentarització. Els circuits itinerants agraris i ramaders es consolidaran: en ambdós casos es necessitava d'una inversió de temps i treball per tal d'obtenir resultats a curt i mitjà termini, però en cap cas podem parlar d'un moviment itinerant de llarga distància de tot el grup. El foc agrari i el foc pastoral necessitaven d'una certa estabilitat en la residència ja que les produccions són interanuals i precisen de conservació; d'una banda la manca d'ús provoca la ràpida regeneració de la massa forestal (arbustiva i després arbòria) augmentant el cost energètic necessari per a la producció; d'altra banda l'absència facilita la potencial usurpació del recurs per part d'un altre grup tribal.

La conservació de les infraestructures d'hàbitat i dels circuits agrícoles i ramaders portarà a la definició de llinde i al control dels corredors, com queda palès en la ubicació dels hàbitats del Bronze final i del Ferro; si bé la pressió de diferents grups tribals sobre els mateixos recursos és mínima, com mostra la mancança de fortificacions militars. Si al voltant de les infraestructures agrícoles els límits són fàcilment establerts, als circuits ramaders hem de parlar de límits d'ús, és a dir, d'espai més o menys permeables en funció de l'ús i abandó de segments d'aquest circuit. Però l'augment de la pressió demogràfica, l'increment dels nuclis habitats, el sorgiment de poders *públics* (dels *cerretani* primer, del subgrup dels *andosini* després, i més encara entre els diferents nuclis d'hàbitat que componen aquests pobles ibers) i el desenvolupament dels mercats generaran formes de dret de propietat o possessió dels recursos obligant a una organització dels límits. Aquests límits interns dels *cerretani* queden palesos –com hem vist– en la plana agrícola i en els primers rebaixants de la Cerdanya i, possiblement, de l'Urgellet mitjançant –segons diversos autors– els gravats rupestres, quedant més difús a Andorra. A l'alta muntanya, pel contrari, el límit queda establert per l'ús i, doncs, resta mutable. La pressió a la vessant del migdia dels Pirineus va generar un us estable i continuat i, per tant, una línia permanent com a límit abstracte entre zones d'ús. Al nord i nord-est, pel contrari, la baixa pressió

demogràfica –i ramadera– desembocarà en un ús diferenciat en el temps i amb ell un límit inestable, elàstic i permeable.

El domini romà adaptà, en part, aquesta situació, però va establir una nova organització del territori i un enquadrament administratiu concret i complert. A més, va introduir una nova forma jurídica de límit estable i permanent. Els *andosini* del Valira van ser organitzats com un *vicus* sota control de la *civitas* de Iulia Libica, a través de l'*oppidum* de Castellciutat (*Urgellum?*), convertint-se en límit o frontera entre Hispània i Gàl·lia, dintre del *conventus* de *Tarraco* i entre els territoris de les *civitas* de *Tolosa* i *Aeso*. Habitualment s'ha vingut establint el límit o frontera en les aigua vessants dels Pirineus, i entre les vessants de les conques del Segre i del Noguera Pallaresa. Ara bé, aquests límits no tenen perquè identificar-se amb els límits d'ús –els tradicionalment gaudits i imposats per les comunitats prerromanes–. Al nord-oest, el *vicus* de los Andosini limitava amb el probable *vicus* de Sos (Vicedessos) dels *volcae tectosages*, on es va produir una important explotació minerosiderúrgica, com hem vist, encara que això no implica la inexistència d'un ús pastoral transpirinenc per part dels *andosini*. A l'oest també s'establiria un límit estable i permanent amb els *aesonenses*, que també exerciren una important explotació minerosiderúrgica a les muntanyes limítrofs. Al sud i sud-est els límits quedarien fixats, també, per l'ús ramader donada la pressió que des d'antic s'exercia per part dels *cerretani* i dels *andosini* en aquestes muntanyes. Però al nord-est, donades les condicions orogràfiques existents, el potencial de pastures explotables i la baixa pressió demogràfica de la vessant nord (amb una carència generalitzada de jaciments arqueològics d'aquest període), ens convida a pensar en un ús transpirinenc dels *andosini* i, doncs, una assimilació d'amplis espais més enllà dels cims dins dels seus circuits ramaders. El límit d'ús, aquí, aniria més enllà de l'aigua vessant; una línia, aquesta, irracional des del punt de vista de l'aprofitament lògic dels recursos del medi natural.

Imatge 10: Quadrat agrari de Vilanova de Banat, envoltat de bosc que coincideix amb l'orientació de la centuriació de Castellciutat – Urgellum, segons Jordi Bolòs i Víctor Hurtado (2006). Base ©Google Earth.

Dins de les valls del Valira, avui en dia, no podem parlar de divisions internes durant l'època romana. Organitzat com a vicus, no es va establir una divisió cadastral del territori ni una reestructuració de vies i nuclis de poblament, com sí va succeir a la Cerdanya, el Baridà i l'Urgellet. Allí, la divisió del territori ha deixat empremtes que poden rastrejar-se encara actualment, com pot ser, per exemple, el parcel·lari de Vilanova de Banat (imatge 9), o les principals vies que persisteixen actualment sobre el traçat de les centuriacions romanes. Amb això no volem dir que no es van realitzar diferents tipus de divisió interna de les valls del Valira, sinó que no podem constatar aquestes a través de les tècniques de l'arqueologia del paisatge.

La discordança entre la pressió pastoral a la Cerdanya i Andorra en l'època romana podria rebre sentit en la diferenciació interna del territori de Iulia Libica. Les valls del Valira van ser organitzades com a *vicus*, jurídica, administrativa i fiscalment dependents de la *civitas* cerdana, al temps que la Cerdanya, el Baridà i l'Urgellet van ser reparcel·litzats i organitzats sota el model de les *villae*, encara que aquestes, físicament, no es donessin en profusió en favor del manteniment de petits poblats i granges sotmesos, això sí, al *dominus* propietari de la parcel·la. L'explotació d'aquest

territori, doncs, seguiria unes pautes determinades en consonància tant amb els recursos disponibles, les condicions del mercat i l'organització del mode de producció esclavista. Pel contrari, al territori del *vicus* andorrà podríem parlar d'una comunitat de vall, possiblement pagesos i ramaders lliures encara que tributaris i romanitzats, que adapten l'organització productiva del medi a les condicions exògenes canviants. Com indica FELIU (2001) en el pas de la Tardoantiguitat a l'Edat Mitjana, aquests "*eren, doncs, certament comunitats de pagesos conreadors lliures i aloers, però l'alou no era individual, sinó comunitari, de tal manera que fins i tot la terra apropiada estava sotmesa a importants servituds a favor de la resta del grup.*" No obstant, aquesta situació no seria antagònica amb l'establiment de granges a les valls del Valira, com la del Solà d'Enclar-Margineda, que podria ser propietat d'un *dominus* de l'Urgellet, un establiment del *curial* o funcionari del *vicus* o, fins i tot, l'explotació d'un *possessore*, membre afortunat de la comunitat dels *andosini*.

La reducció de la pressió pastoral als segles V-VII a totes les àrees limítrofs i dins les pròpies valls del Valira afectaria, de ben segur, als límits d'ús d'unes muntanyes extraordinàriament antropitzades; fent-los encara més permeables i flexibles, al temps que molts dels límits estables de l'*ager* es perpetuarien fins al segle XX.

CAPÍTOL 2:

La conformació comunitària sobre el territori.

Teories i debats.

La comunitat rural –altrament coneguda per alguns historiadors com a comunitat pagesa– apareix, des dels primers documents conservats dels segles VIII i IX, com la protagonista dels processos d'estructuració territorial als Pirineus, ja fos la comunitat d'un poble, ja fos la de tota una vall. Però, què entenem pel concepte comunitat? Una idea difosa al llarg de tota l'Edat Moderna, que tenia llur origen temporal en la realitat posterior al segle XIII i el seu marc espacial en els antics territoris carolingis –i les seves zones d'expansió– és que cada comunitat posseïa un territori, un terme, i cada terme era d'un senyor. Deixem al senyor per a més endavant i endinsem-nos en els dos conceptes de comunitat i terme per a comprendre la consolidació dels *límits de l'espai d'ús*.

El concepte de *comunitat* ha motivat nombrosos debats que abasten des de la pròpia definició del concepte fins als processos de llur constitució i disgregació passant per cadascun dels elements constitutius d'aquesta institució. La *comunitat camperola* era un concepte de la cultura lletrada empleada pels poders públics fins al segle XIX per tal de dividir la població rural en un conjunt d'unitats administratives amb finalitats fiscals (CARDESÍN:1992, p.225). Però des de l'òptica local no es produeix, necessàriament, una assimilació de les institucions de la *comunitat* i de l'òrgan polític i administratiu de l'ajuntament o municipi. La comunitat, coneguda des del segle XIII com a *universitat*, no era un ens abstracte sinó que estava formada per tots els veïns que estaven ubicats en un terme (Sanllehy:1995, p.952). Els canvis polítics dels segles XVIII i XIX amb l'ascens dels liberals al poder van suposar una transformació legislativa que afectà directament a les *comunitats* franceses i espanyoles. El nou Estat, a través de les reformes municipals i desamortitzadores, i continuant l'associació conceptual anterior, va identificar comunitat amb municipi i béns comunals amb béns municipals, no reconeixent la personalitat jurídica de la comunitat que perdurava durant la monarquia absoluta. Aquesta identificació va provocar que des de la història del dret es mantingués aquesta visió durant gran part del segle XX –almenys per a Espanya–, contemplant la comunitat com a intermediària entre els individus i l'Estat. Una visió que no seria criticada seriosament des de la mateixa història del Dret fins la

dècada de 1950 (SIEIRA:1956, DÍAZ CAÑEJA:1955, NIETO:1964), diferenciant des de llavors entre municipi i comunitat i identificant aquesta darrera amb la universalitat d'individus: tots els individus d'un poble, vila o parròquia (GARCÍA DE ENTERRIA:1986, p.15).

Al marge de la història del dret, la historiografia sobre el món rural –especialment la història rural i l'antropologia històrica franceses– ha ofert una visió menys institucional incidint més en les relacions socials i econòmiques. Així SOBOUL (1980, p.52), seguint els plantejaments de BLOCH (1978), va assenyalar ja a la dècada de 1970 que *“la comunitat, es defineix llavors per una certa estructura religiosa i administrativa, i més encara per un sistema econòmic i social basat en l'acció de les obligacions comunitàries, la limitació dels drets de la propietat privada i l'existència d'unes terres explotades col·lectivament”*, definició que es va prendre a Espanya especialment en els estudis sobre el municipi.⁶¹ A les dècades de 1980 i 1990 es va estudiar amb deteniment el funcionament de les comunitats en les àrees de muntanya. En aquests estudis quedava establert que la comunitat era un sistema de relacions socials que es desenvolupava sobre un espai, relacionant el territori i les persones que treballen i viuen sobre ell (ASSIER-ANDRIEU:1981, p.22), de tal volta que la subsistència d'individus i famílies depenia de la seva cooperació en la reproducció d'aquest sistema de relacions socials i, en particular, del manteniment del conjunt d'obligacions col·lectives com a forma d'organitzar l'explotació dels recursos.⁶² Aquest plantejament suposa que l'existència d'un espai col·lectiu explotable no subsidiàriament constitueix un dels elements clau per a la comprensió del concepte de comunitat a les zones de muntanya, fins al punt que, com indica Louis Assier-Andrieu, la possessió de l'espai col·lectiu és el que identifica al conjunt de la població davant l'exterior, el que li dona cohesió i sentit de col·lectivitat. D'aquesta forma, cada comunitat és una organització productiva que s'articula per tal d'extreure el màxim profit d'un medi físic (ROIGÉ, BELTRAN I ESTRADA:1993, p.192-193. PALU:1993), i que al mateix temps –degut a aquesta organització– proporciona una identitat local, una identificació cultural en oposició a la resta de les comunitats. Aquesta identitat es mantindria a través del costum no estàtic⁶³ que partiria, segons hipòtesi d'alguns autors (DEROUET:1995,

⁶¹ Així per exemple PÉREZ PICAZO I LEMEUNIER (1984) indiquen que els municipis –en aquest cas de Múrcia– van prendre el paper organitzador de la comunitat i per això ambdós conceptes restarien units durant els segles moderns.

⁶² Segons GARCÍA FERNÁNDEZ (1980, p.76) la comunitat era la unitat mínima a través de la qual es realitzava l'aprofitament de l'espai utilitzable, comprenent la seva jurisdicció tant l'àrea destinada a l'hàbitat com l'espai de conreu i les muntanyes d'aprofitament comunal. Veieu també CARDESÍN (1992). Recollint aquests plantejaments per Andorra CAMIADE (2001, p.98).

⁶³ BERG (1987, p.175 i 182) i especialment THOMPSON (1995, p.116-212).

p.677), de la reunió de les cases en grups segons les relacions entre aquestes unitats i entre aquestes i el medi natural, arribant a formar el que Bernard Derouet anomena “*fédération de maisons*”,⁶⁴ que es consolidarien –enfront l’exterior i controladores de la reproducció del model a l’interior– amb la creació d’òrgans col·lectius als segles XIV i XV.

Dos aspectes més es sumen a la definició de comunitat. En primer lloc que la comunitat, a més d’entendre-la com a marc dins del qual s’articulen les cases per a fer front a determinades limitacions materials, s’ha de considerar com a marc polític, de vida social i com a element de construcció de la identitat personal (BELTRAN:1995); i en segon lloc que la comunitat pateix de greus problemes interpretatius si no s’entén com el conjunt de llaços de reciprocitat i redistribució, de parentiu, de veïnatge, d’obligacions recíproques; en conjunt, de solidaritats (PASTOR:1998, FOLLAIN:1999). I és que si dins la comunitat rural prima l’individualisme agrícola i les relacions de conveniència, cal destacar la importància de les solidaritats, reciprocitats i la cooperació. Una cooperació i solidaritat obligades per la necessitat mútua,⁶⁵ però també de reciprocitat o de moderació de la competència,⁶⁶ elements bàsics per a la

⁶⁴ Sense cap dubte la casa és la unitat social i econòmica de les comunitats dels Pirineus. No entrarem aquí en aquesta qüestió que, pel cas andorrà, ha estat esplèndidament estudiat per CAMIADE (2001). A grans trets hem de dir que hem d’entendre la casa com a una unitat econòmica no estrictament agrària, però també com un patrimoni (l’heretat) format per un hàbitat que fa el doble paper de residència i de centre de les activitats econòmiques, un conjunt d’edificis agropequaris, un grup de terres tant pròpies com comunals conreades pels membres de la casa (*vedats*, prats, terres pròpies i boïgues), el conjunt de rendes, bestiar i drets i deures (drets i deures polítics i comunitaris); i evidentment pel grup domèstic format tant pels familiars com pel personal laboral adscrit a la casa i sota la tutela del cap de casa.

⁶⁵ Segons FOLLAIN (1999, p.20) la cooperació i solidaritat són els principis d’estructuració de la comunitat, definint-la com el conjunt de llaços socials que preserven la cèdula familiar i a l’individu dels perills que haurien resultat del seu aïllament i que aporten a la família i a l’individu una identitat social, una pertinença i un reconeixement. Així, en referir-se a la beneficència (p.37-38) ressalta el seu caràcter de “*egoïstament comunitària*” ja que es tracta d’una beneficència d’interès estrictament local entre membres desiguals que donen i reben reforçant la solidaritat comunitària en front l’exterior i diferenciant entre pobres bons i dolents. Coincidint amb ell, MORENO (1998, p.95) afirma que “*La sumisión y la dependencia se disfrazaban de cooperación mutua. Las transacciones en las que se basaba exigían un férreo control de todos los aspectos de la vida cotidiana, el cual llegaba mucho más lejos que lo reglamentado en las ordenanzas o lo dispuesto en los bandos.*”

⁶⁶ SALA (1996, p.144-145) diu que la cooperació no altruista forçada no és l’únic tipus de col·laboració possible, donant-se també la cooperació de reciprocitat o de moderació de la competència: “*si los campesinos trabajan juntos y juntos pueden sufrir la falta de pastos, respetarán los acuerdos tomados siempre que no haya un free-rider que monopolice los instrumentos del poder.*” La mateixa opinió tenen ROIGÉ, BELTRAN I ESTRADA (1993, p.195) en el seu estudi sobre la Val d’Aran, on mostren que a canvi dels drets reconeguts pel col·lectiu, la casa ha de complir certes obligacions davant la comunitat local, les quals estan regulades específicament en les ordenances. Per FOLLAIN (1999, p.28-29) les col·lectivitats molt estructurades per les pràctiques agràries no poden funcionar més que sota principis morals i polítics sobre la base d’unes regles tendents a garantir un aprofitament ordenat, recíproc i equitatiu entre els tinents de dret, el que no implica l’ús igualitari d’aquest.

subsistència i la reproducció del sistema social i econòmic de la comunitat,⁶⁷ facilitada llur existència pels vincles comunitaris entre famílies⁶⁸ i veïns,⁶⁹ consolidades sota el costum i la cultura popular mutables (BERG:1987, p-175; THOMPSON:1995, p.14, 18-20, 122), i reproduïdes generació rera generació,⁷⁰ convertint-se en estructurals,⁷¹ seran canalitzades i en part regulades per la comunitat,⁷² de la qual tindran el seu fonament en l'època medieval (PASTOR:1998, SALRACH:1998, R.DURAND:1998; BONNASSIE:1993; RÖSENER:1990; GENICOT:1993) i consolidaran la identitat comunitària. Les solidaritats, doncs, deixaran de ser-ho per tal de convertir-se en els mecanismes de funcionament i reproducció del sistema comunitari. L'origen de la comunitat i dels drets comunals, són aspectes que afectaran la conformació dels límits de les comunitats. Veiem, doncs, el debat que ha suposat cadascun d'aquests aspectes.

⁶⁷ CARDESÍN (1992, p.222) assenyala que *“la subsistencia de individuos y familias depende de su cooperación en la reproducción de ese sistema de relaciones sociales, y en particular del mantenimiento del sistema de obligaciones colectivas como forma de organizar el terrazgo.”* Veieu també MORENO (1998, p.88-89) i SERRA (1998, p.75).

⁶⁸ Segons DOMÍNGUEZ MARTÍN (1998, p.55) els individus que formen la comunitat estan ja socialitzats i sociabilitzats des de la mateixa família mitjançant forts llaços de solidaritat. Diversos estudis relacionen l'origen de les comunitats en base a societats de base gentilícia, i al sistema de llinatges, com IMÍZCOZ (1993), PASTOR (1980, p.21-24) i GARCÍA DE CORTÁZAR (1988, p.15).

⁶⁹ PADRÓS (2000) suma a la solidaritat de la comunitat la no institucional basada en la *“solidaritat egoista”* entre pagesos tant per tenir accés a serveis especialitzats quan ho requereixin com per tal d'evitar tenir que accedir al mercat i endeutar-se si requereix el servei en una conjuntura desfavorable.

⁷⁰ Per les àrees de *sistema de cases*, DEROUET (1995, p.675) assenyala la perdurabilitat de les relacions malgrat el pas de generacions *“parce qu'elle relie entre elles des maisons qui sont elles-mêmes des sortes d'institutions, qui son stables, enracinées et ont pour elles la continuité (...) c'est une relation qui lie et oblige entre elles non pas des personnes mais des 'maisons', ou de toute manière des individus en fonction de la place qu'ils occupent, et non en fonction de ce qu'ils sont personnellement.”* Segons PASTOR (1998, p.23) les solidaritats dels pagesos estaven molt entrelligades i arrelades, i els seus compromisos els lligaven de per vida, mantenint-se en les persones dels descendents. Veieu també ZINK (1997, p.12).

⁷¹ SANLLEHY (1998, p.249) arriba a qualificar la solidaritat com *“un tret definidor de l'organització de les comunitats de muntanya i completament indestruïble de la seva estructura econòmica, social i institucional.”*

⁷² Segons FOLLAIN (1999, p.21) la comunitat apareix a través del conflicte i en moments de tensió ja que la seva raó d'existir és mantenir la seguretat i la pau dels conflictes agraris i de veïnatge, mantenir la seguretat material o econòmica i espiritual així com assegurar l'equitat entre els membres; *“La structuration en communauté répondait donc aussi à une exigence psychologique, sociale et politique de dignité et de responsabilité; d'où il résultait la volonté de débattre et de décider de ses propres affaires, pour soi, pour sa famille et pour une collectivité sensible, c'est-à-dire assez modeste par sa population et son territoire pour être identifiable (...)”* Els diferents aspectes –seguretat, equitat, dignitat, responsabilitat i sensibilitat– desenvolupen un esperit de cos o de localitat. Al mateix temps *“la communauté était un cercle à la fois volontaire et contraint permettant d'assurer collectivement des fonctions et de rendre des services.”*

2.1.- Els debats sobre la comunitat i el seu territori

Cada comunitat es desenvolupa sobre una porció de natura i d'espai que reivindica com a lloc on els seus membres troben permanentment les condicions i els medis naturals per a llur existència (ASSIER-ANDRIEU:1981, p.21). Si tots els autors coincideixen en assenyalar que cada comunitat està adscrita a un territori –que no necessàriament a un *terme*–, el problema dels seus orígens, tant de la comunitat en si mateixa com de la seva delimitació en l'espai –que segons els diferents autors vindrien ambdós a l'uníson– originarà un llarg debat.

L'origen de la comunitat va constituir en el transcurs dels segles XIX i XX un debat polititzat en relacionar-se directament la comunitat amb l'espai i les pràctiques col·lectives, i el paper d'aquestes com a fre del progrés econòmic. Quatre són les teories sobre l'origen de la comunitat i dels comunals:⁷³ el comunisme agrari, la comunitat de marca, la teoria *senyorial* i la teoria *consorcial*. La teoria del comunisme agrari primitiu, desprestigiada per la manca de fonament històric, posa en relleu que les societats antigues es basaven en un règim primitiu de propietat i aprofitament col·lectiu absolut que evolucionaria vers a una fase d'aprofitament individual mantenint-se la propietat col·lectiva i, finalment, s'arribaria a la plena propietat individual en temps recents.⁷⁴ Davant d'aquesta teoria elaborada sobre la base de la constatació de l'existència –qualificada com a residual– de comunitats europees, es va presentar la teoria de la comunitat germànica de marca (*markgenossenschaft*) considerada com a una comunitat espontània pròpia dels pobles germànics, que organitzava l'espai sobre la base de cercles concèntrics el centre dels quals era l'hàbitat familiar i l'hort particular circumdat pel terreny de conreu individualitzat, i una tercera anella de terres comunals (*allmende*). Segons els defensors d'aquesta teoria, el creixement demogràfic medieval amb la consegüent pressió sobre els recursos produiria, d'una banda, una cohesió interna davant els agents externs (altres

⁷³ Ens basem en BAZ (1965), FONT (1996) i GIMÉNEZ ROMERO (1990)

⁷⁴ Aquesta teoria tindrà una forta implantació a través del marxisme que introduirà mites considerats com a vàlids fins les darreres dècades del segle XX. Així per exemple GUTELMAN (1981, p.52) resumeix el mite de la comunitat primitiva amb les següents paraules: “*En la comunidad campesina típica y arcaica, la propiedad de la tierra era colectiva. El derecho al producto del trabajo, el derecho al uso de los medios de producción no eran individuales, no existía ningún derecho de posesión que permitiese vender, alquilar o ceder la tierra. La ‘propiedad de la tierra’ era una cualidad inmanente a la comunidad (...) En las comunidades campesinas primitivas –con las salvedades que haremos posteriormente– la relación de producción era una relación igualitaria y que, además, se confundía con la relación de distribución interna de la comunidad.*”

comunitats) pel control dels recursos (establint-se els límits) i una organització col·lectiva davant la necessitat i pas constatat dels diferents sistemes de conreu extensius al trienal i a la divisió de la cùltia en fulls de conreu (*verzelgung*) amb el pasturatge comunitari del terç en guaret. Aquesta teoria serà invalidada per l'existència anterior d'aprofitaments comunitaris d'un *ager compascus* en les colònies romanes durant la República i l'Imperi (FONT:1996, p.21) i per la constatació del fet que el pas des de la vella família domèstica (*hofgenossenschaft*) a la nova comunitat pagesa va ser un desplaçament progressiu amb diversos orígens segons les diferents regions (RÖSENER:1990, p.71): en unes contrades la transformació del senyoriu va conduir a una forta reducció de la influència directa del *dominus* sobre l'agricultura i en conseqüència els pagesos van haver d'actuar col·lectivament per a solucionar problemes econòmics, jurídics i d'organització, desenvolupant-se la comunitat, doncs, a partir de les necessitats de cooperació econòmica. En altres regions i llocs, però, existeixen des de l'Alta Edat Mitjana petites comunitats de població en els grups de granges, *viles* i *vilers* que es fusionen en associacions de veïnatge davant l'aparició de feines i necessitats que havien de resoldre's col·lectivament (infraestructures i límits); i en les regions de colonització com a l'est d'Alemanya, la comunitat va ser creada pel poder imperial carolingi quan va organitzar la terra en grans unitats territorials i va instal·lar institucions jurisdiccionals, militars i parroquials per a la població allí establerta.

Relacionada amb la crítica a la comunitat de marca germànica, la teoria francesa de concessió senyorial o reial es basa en la creació de llaços comunitaris entre les famílies instal·lades en un espai determinat mercès a dos causes d'origen extern: la circumscripció d'uns límits polítics i administratius induïts (parròquia, senyoriu i fisc), i la concessió de determinats aprofitaments –comunals– per part del senyor o del rei a favor dels veïns amb el fi d'atreure pobladors a llurs territoris. Aquesta teoria també ha estat rebutjada en constatar-se que els comunals concedits –béns o drets d'ús– procedien, al seu torn, d'una anterior usurpació realitzada durant els primers temps del feudalisme i, per tant, ja hi havia relacions jurídiques veïnals anteriors que van ser subordinades al feudalisme coexistent posteriorment amb ell.

Per la seva banda, la teoria *consorcial*, centrada en l'origen dels comunals, es fonamenta en que els béns d'aprofitament comunal serien referits no a tota una comunitat veïnal sinó a un grup de copropietaris que els gaudirien proporcionalment a la mida del patrimoni individual, que tindria el seu origen en les *compascua* de les colònies romanes però que serien més aplicables en el món visigot de la península Ibèrica. La comunitat rural sorgiria, doncs, davant les necessitats de regular els

problemes relatius a l'explotació de les terres, a les pastures pel bestiar i a altres relacions de convivència, formant la institució del *conventus publicus vicinorum* d'època visigoda (SCHNEIDER:1990, p.17. BOLÒS:1998).

Davant aquestes teories marcades amb un fort caràcter jurídic, han sorgit un conjunt d'hipòtesis que basen llur interpretació en els plantejaments teòrics de l'*ajut mutu* de Kropotkin: mitjançant l'anàlisi del funcionament intern de les comunitats s'han establert les interpretacions sobre la base de les relacions familiars, ajuts mutus, reciprocitat i, en definitiva, de les solidaritats com a mecanismes de solució de problemes interns i externs insalvables amb l'actuació individual. Aquestes comunitats –entre les que destaquen les petites viles i vilars i les societats de muntanya– no haurien pres una consistència real fins al moment en que van haver de gestionar una nova situació de recursos limitats. Seria a partir dels conflictes de frontera amb les comunitats veïnes per les respectives pastures, mitjançant la necessitat d'establir normes i de repartir equitativament els drets d'ús entre llurs components, i a partir de la regulació del dret de veïnatge com a mecanisme de control dels espais col·lectius, que la comunitat s'hauria estructurat i hauria pres consciència d'ella mateixa dotant-se d'una veritable organització (DEROUET:1995, p.677. R.DURAND:1998, p.722). Aquestes comunitats d'origen espontani no tindrien necessàriament una datació d'origen concreta sinó que sorgirien quan s'asselessin les condicions indicades, i evolucionarien de forma diferenciada segons les estratègies i les relacions dels seus components –relació entre cohesió i dispersió segons múltiples condicionants– i del context geogràfic i històric on s'ubica cada comunitat. Juntament amb aquestes comunitats coexistiran d'altres de formació artificial per iniciativa o sota la direcció d'alguna autoritat durant l'època medieval en els processos de repoblació,⁷⁵ entesos aquests processos com l'acció d'organitzar política i administrativament el territori dins d'una estructura determinada (MÍNGUEZ:1998, p.90). En ambdós casos, espontània i artificial, la comunitat va prestar els seus límits a altres estructures com són la parròquia, la senyoria i la demarcació fiscal, estructures que van afavorir, en principi, la cohesió interna i la identificació respecte l'exterior (GENICOT:1993, p.35. FOLLAIN:1999, ZINK:1997). Així doncs, la comunitat abasta un espai ben delimitat i conegut, un territori viscut quotidianament per llurs components mitjançant el treball i sobre el qual s'emmarcaran les noves estructures.

La parròquia tenia el mateix significat que comunitat a moltes regions i comarques europees, i bé podríem dir el mateix per al cas andorrà. En general, als Pirineus, el

⁷⁵ Sobre la coexistència d'ambdues comunitats en diferents àrees però durant el mateix període veieu GENICOT (1993), p.21-35.

concepte és més restrictiu ja que la parròquia no s'entenia més que en relació amb l'espiritual mentre que la comunitat o el comú recobreixen una entitat sensiblement diferent.⁷⁶ Aquesta institució afavorirà la cohesió interna tant per les activitats espirituals que exerceix sobre els habitants com per les activitats cíviues: la fàbrica és responsable de les condicions materials del culte i per això la comunitat es veurà identificada amb ella.⁷⁷ La parròquia, en agrupar a tots els habitants amb les mateixes càrregues i deures, va ajudar a nodrir, doncs, una consciència col·lectiva.⁷⁸ Observant els Pirineus centrals podem constatar clarament el caràcter sobreposat de la parròquia sobre la comunitat: l'església prerromànica o romànica s'aixeca fora del poble, el que possiblement implica que la concentració de l'hàbitat era anterior al moviment de parroquialització, i que aquest procés no va alterar la disposició d'un assentament més antic i ja fort (BOLÒS:1998. SALRACH:1998b, p.45 i 71).

En plantejar el paper del senyoriu en la formació o consolidació de la comunitat cal diferenciar de nou entre comunitats espontànies i artificials. A les segones, repoblades i en alguns casos colonitzades pels senyors, el paper del senyoriu en llur origen serà fonamental tant pel que fa a la regulació interna com en la delimitació territorial a través de la concessió de cartes de població i franquícia, estatuts i furs de comunitats de "*villa y tierra*" o ordenances municipals (FURIÓ:1997, FONT:1969, LADERO I GALÁN:1984, INFANTE:1993, FLAQUER:1979). Però si en el seu origen la senyoria fomenta la cohesió comunitària, posteriorment es passarà d'una cohesió per interessos comuns a una altra d'oposicions comuns, fet que no provocarà una disgregació sinó tot el contrari.⁷⁹ Pel que fa a la imposició de la senyoria sobre les comunitats antigues –cas que concerneix a la nostra àrea d'estudi–, territorialment només afectarà a les comunitats de vall (encara que no hem d'oblidar l'existència

⁷⁶ FOLLAIN (1999, p.29 i 45), indica que segons la relació entre comunitat i parròquia trobem tres tipus d'estructures comunitàries: aquelles on les parròquies i comunitats estaven territorialment diferenciades i amb institucions igualment distintes, on l'organització comunitària es desenvolupa a un nivell menys estès que la parròquia i que provocarà que aquesta darrera que estava establerta territorialment per sobre, quedi reforçada. Aquelles altres on la parròquia i la comunitat estan territorialment confoses, on no es diferencien més que lleugerament i llurs poblacions eren necessàriament les mateixes. I finalment aquelles on les parròquies i comunitats estaven territorialment i institucionalment confoses.

⁷⁷ ZINK (1997) p.20-22. FOLLAIN (1999, p. 27) relaciona altres pràctiques que fonen les activitats religioses amb el sentiment col·lectiu sobre el terme com són les processons que recorren els límits del territori com a presa de possessió de l'espai quotidià. Per al paper de la parròquia a les comunitats d'alta muntanya veieu, pel cas de la Val d'Aran, a BRUNET (1998).

⁷⁸ Segons RÖSENER (1990, p.35) la parròquia va intervenir en el naixement de la comunitat pagesa a partir del període carolingi, i va fomentar l'establiment de límits territorials precisos. Al nostre entendre, i com veurem, seria una estructura imposada sobre un territori ja delimitat.

⁷⁹ SERRA (1993) exemplifica el pas a l'oposició comuna amb un plet sobre els usos comunals al Pla de Lleida. Veieu també SERRA (1998b)

d'altres causes disgregadores com la contraposició d'interessos locals en períodes de creixement econòmic), al temps que a les comunitats locals s'adaptarà perfectament el marc territorial de la senyoria al marc espacial comunitari malgrat restar integrat, en molts casos, dins grans unitats senyoriales: la divisió jurídica i administrativa senyorial es va sobreposar basant-se sempre en la comunitat com a unitat de renda (la base de les càrregues i serveis era la casa –el *foe*– com a unitat impositiva i la comunitat com a marc d'organització de la recaptació) i de jurisdicció (sota la figura del batlle o jurats segons les regions).⁸⁰ Però si quelcom és segur, és que la presència del senyor feudal provocarà cohesions internes, no tant pel pagament de rendes com per la contínua lluita entre la comunitat i el senyor en el transcurs dels segles pels seus drets, usos, pràctiques comunitàries i per les exaccions senyoriales.

Finalment la circumscripció fiscal o *col·lecta* s'imposà sobre les estructures comunitàries preexistents tant en el marc local com en les comunitats de vall (Bringué:1993, Llobet:1947).

El fet que totes tres circumscripcions territorials imposades coincideixin a l'actual territori andorrà donà cohesió (positiva i d'oposició) a la comunitat de vall, però la inadequació d'aquests seria la causa de l'escissió d'altres "comunitats" que possiblement formessin part d'Andorra i que ja al segle IX serien apartades, com l'hipotètic cas d'Ós de Civís. Les parròquies a Andorra presenten una situació similar al que s'esdevingué al Prepirineu navarrès o lleidatà (ZABALZA:1994, BONALES:2003): degut al petit nombre de famílies que componen cada nucli de poblament, les parròquies abasten un conjunt de pobles sobre els que domina una parròquia central, essent la resta d'esglésies annexes i dependents de la primera, situació similar a diferents àrees de França, fet que ha portat a diferents autors a considerar com a barris o dependències i no com a comunitats a les possessores de capelles annexes.⁸¹

Totes aquestes estructures ens porten de nou a l'origen del problema: una comunitat és equivalent espacialment a un terme? Tant l'anàlisi de la documentació com la bibliografia al respecte ens mostra no només l'existència de termes polilocal (el que

⁸⁰ FOLLAIN (1999, p.31-33), SALRACH (1998b), GENICOT (1993, p.35), ZINK (1997, p.133-193). PASTOR (1998, p.24) ho resumeix amb les següents paraules: "*El señor implantaba su dominación (...) teniendo en cuenta las instituciones comunitarias preexistentes, tanto los liderazgos comunitarios, sus formas organizativas, sus formas de organización asamblearias y participativas, sus escalas jerárquicas, etc., es decir las principales bases de la formación colectiva. De tal manera que la dominación feudal se adaptó a buena parte de las fórmulas y prácticas de las comunidades campesinas que mantenían el orden interno y la distribución (en todos los sentidos), pero también lógicamente produjo distorsiones importantes que, aunque de manera más o menos lenta según las regiones, llevaron a la disolución de esas comunidades.*"

⁸¹ FOLLAIN (1999, p.31 i següents). Aquesta mateixa assimilació va afavorir la constitució de municipis amb agregats i capitalitat en la població amb parròquia central.

implica que diverses comunitats realitzin llurs activitats en un sol terme) denominats habitualment *Valls*, o aquí *Parròquies*, sinó també la constatació de la capacitat d'algunes comunitats d'esborrar els seus límits o fronteres mantenint les seves institucions pròpies i / o generant altres de superiors. Tal i com indica FOLLAIN (1999, p.26) la comunitat pot experimentar canvis tant de dissociació (desaparició) com de desdoblament (segregació) als que hem de sumar els canvis, per iniciativa pròpia, d'agregació.⁸²

Finalment, un dels problemes sobre el terme i la comunitat que més ha incidit en la historiografia és el de l'origen i la consideració de les valls com a comunitats supralocals. Fins fa pocs anys la historiografia considerava les valls com a una unitat territorial sorgida de la fusió de les comunitats locals que la composaven sota la necessitat de regular col·lectivament uns recursos determinats.⁸³ Davant aquesta interpretació s'ha imposat el procés invers: l'aparició de comunitats locals sorgides com a fraccions d'una antiga unitat de tot el territori que, en alguns casos, com a la vall de Baztán, s'haurien mantingut fins l'actualitat.⁸⁴ Però en qualsevol cas, l'origen de la comunitat seria el mateix: ajut mutu, cooperació i relacions de parentiu.

2.2.- El debat sobre l'espai i els drets comunals

Si el terme, entès com a espai on s'emmarquen les activitats dels components de la comunitat, és la base espacial d'aquesta, els diferents autors han assenyalat que l'existència dels comunals és la pedra angular per a la constitució de les relacions

⁸² Exemples de canvis per agregació, al Prepirineu lleidatà, a BONALES (2003), p.207-208.

⁸³ Aquest mateix debat s'ha plantejat per a les comunitats de "*villa y tierra*" al sud del riu Duero; les dues hipòtesis es basen en: Primera, el comú de *villa y tierra* sorgiria pel naixement de nous llocs dins dels límits d'un primer assentament. O segona: sorgeixen per l'agrupament de distints nuclis de població sota la direcció administrativa i jurídica d'una vila que posseïa el centre polític de l'espai ocupat. Veieu FLAQUER (1979, p.323-325). Sobre les diferents 'federacions de comunitats' a l'Europa medieval, RÖSENER (1990, p.247-248).

⁸⁴ GARCÍA DE CORTÁZAR (1988), IMÍZCOZ (1993), IMÍZCOZ I FLORISTÁN (1993), ZABALZA (1994), ZINK (1997), SANLLEHY (1995, p.41-65, 1745. 1998, p.42); BRINGUÉ (1995), VILANOVA (1998), BOLÒS (1997 i 1998), POUJADE (1998b). Al respecte és interessant el pas de la denominació de Vall a Valls que es produeix a Andorra al llarg dels segles, mostra sens dubte d'una voluntat de preeminència de la capacitat de decisió dels òrgans territorials intermedis, però mantenint-se dins d'una institució de decisió superior. Pel que fa a la vall de Baztán, segons IMÍZCOZ (1993, p.73) la comunitat de la vall és més que la simple addició de llurs components, és una societat, un sistema social amb una organització, un funcionament i uns valors propis; una societat estructurada i complerta amb organització comuna i que assumeix el conjunt de funcions socials. Té uns mateixos costum i legislació, model i codi de valors comuns que regulen la vida en societat; i tota la val es regeix per la Junta General o consell obert què, fins a mitjans del segle XVII reunia quatre vegades l'any als amos de les cases de veïns.

humanes que conformaran la comunitat i llurs institucions (CARDESÍN:1992, p.223; DEROUET:1995, p.646; FERNÁNDEZ TRABAL:1996, p.67; GENICOT:1993, p.26; IMÍZCOZ:1993, p.74-75; MORENO:1998; RÖSENER:1990, p.61), tant per l'ús econòmic d'aquests, que provocarà l'aparició de normatives destinades a evitar la confrontació d'usuaris i a evitar la degradació dels recursos en limitar els abusos, com pel caràcter identificador i delimitador de l'exclusivisme en el comunal per part del grup davant l'exterior que confereix al col·lectiu un factor d'identitat, de consciència de sí mateixos, de sentiment de formar una entitat distinta tenint una existència i una personalitat pròpies.⁸⁵ Diversos són els debats que s'han formulat al voltant dels comunals i que sorgeixen de les teories de l'origen de la comunitat i del comunal: el comunisme primitiu agrari amb els mites d'igualtat i accés lliures que conformen el mite de la forma comunitària de producció; el debat al voltant de la concessió dels comunals que sorgeix de la teoria de l'origen feudal del comunal i de la comunitat; i finalment la problemàtica al voltant del mode dual d'apropiació de recursos (domèstica i col·lectiva).

Després del llarg debat polititzat de la comunitat primitiva ja comentat, diverses idees es van mantenir i darrerament s'han criticat, com a característiques del comunal: la igualtat en l'explotació dels recursos col·lectius, l'accés lliure a l'espai comunal, i la forma comunitària de producció. La igualtat en l'explotació del comunal ha estat criticada tant en el seu caràcter d'explotació de fet, com en la seva qualitat de dret. A les comunitats de dret igualitari en l'accés al comunal no es pot pressuposar un accés igualitari real i efectiu; enfront la visió d'accés igualitari (que no universal, i on el dret local ho permetia) s'ha arribat a la interpretació, en paraules de MORENO (1998, p.77), del pol oposat: el comunal només és un instrument en mans de la classe dominant i llur funció principal és garantir l'explotació dels més pobres.⁸⁶ Tal i com aquest darrer autor indica, no hem de caure en cap de les dues postures, ja que la normativa sobre l'accés al comunal té la suficient flexibilitat com per a permetre l'adaptació a conjuntures canviants.⁸⁷ Però davant les comunitats de dret igualitari a l'accés trobem altres on la normativa regula perfectament els mecanismes d'explotació diferencial –

⁸⁵ DEROUET (1995, p.646-651). FOLLAIN (1999, p.28-29) adverteix que no necessàriament la possessió de comunals ha de ser originalment universal, i que sense pastures ni comunal hi ha una comunitat agrària limitada als intercanvis de serveix, però on juguen totes les altres formes d'estructuració comunitària. La comunitat no necessàriament té espai comunal o bé el comunal pot tenir una situació econòmicament marginal malgrat tenir una importància simbòlica i política.

⁸⁶ Segons l'autor, no hem de caure en "*el falso supuesto etnográfico de que el régimen comunal desempeña una y sólo una función social que emana de forma natural de su esencia, ya sea ésta opresiva o igualitaria*"

⁸⁷ A les mateixes conclusions arriba per al cas aragonès SABIO (1997, p.117).

socialment– dels recursos de titularitat col·lectiva. L'exemple més clar ens el proposa ZINK (1997, p.56-57) en el seu estudi sobre les comunitats del sud-oest francès: allí constata la coexistència de tres mecanismes per al repartiment de lots de recursos col·lectius que mostren clarament el seu caràcter diferencial: el repartiment per cases, per “*capcaza*” i per tributació fiscal “*marc la livre de taille*”. A la primera els recursos es reparteixen entre els caps de casa, però no s'inclouen les famílies sense terres ja que seria absurd que alguns recursos com les herbes destinades a l'engreixament animal fossin repartides entre aquells que no en tenen necessitat. En el segon els “*capcazaux*” són les cases que, segons l'ideari local, des de l'origen de la comunitat sempre han format part i que, juntament amb les altres cases fundacionals, és copropietària del terreny a gaudir, tenint tots els drets de veïnatge enfront les cases noves. Aquesta distinció entre cases velles i noves (tinents i no tinents de drets) serà una constant en ambdues vessants dels Pirineus, prenent el nom de cases d'*anfoc* les primeres i *casalers* les segones a les valls d'Andorra. I en tercer lloc el repartiment per tributació fiscal significava un repartiment en funció de l'extensió de les propietats individuals. En general, entre la partició per casa i la tributària, s'escollia una solució intermèdia: s'atribuïa un lot doble als llauradors que treballaven amb bèsties de tir i un lot simple als jornalers que només tenien eines manuals.

Negada la igualtat tant en el dret d'accés en uns casos com en el fet d'accedir en els altres, el següent problema, íntimament lligat a aquest, és el de l'accés lliure.⁸⁸ En primer lloc cap espai comunal de l'Europa Occidental presenta la possibilitat de l'accés lliure universal;⁸⁹ totes les comunitats exclouen, com a norma bàsica, a qualsevol individu sense dret directe sobre el comunal, és a dir, a qualsevol foraster (membre d'una altra comunitat) que no tingui autorització de la comunitat possessora de l'espai col·lectiu. En segon lloc, no tots els habitants d'un terme sota el control d'una comunitat tenen dret a l'accés al comunal. Qui el té? Només els veïns –i per delegació la resta de membres de la casa mentre es mantinguin sota l'autoritat del cap de casa–. L'accés al comunal estarà regulat per la normativa de la comunitat en quant a les premisses per a considerar a un habitant veí o no, i estarà subjecte a les diferents normatives col·lectives que tenen com a objectiu reservar el comunal als tinents de dret així com a preservar els recursos (FOLLAIN:1999, p.29. AGUILERA:1991, p.163).

⁸⁸ L'accés lliure ha estat el tòpic historiogràfic que ha generat les teories sobre descomunalització (la *tragèdia dels comunals*) i sobre els drets de propietat, ja devaluades i prou criticades actualment. Sobre aquestes problemàtiques veieu AGUILERA (1991), SALA (1996), IRIARTE (1998), DOMÍNGUEZ MARTÍN (1998) i CONGOST (2000).

⁸⁹ Deixem al marge de l'anàlisi les comunitats “de sang” on tan sols tenen dret d'accés als béns col·lectius els membres d'unes determinades famílies i els seus descendents.

Finalment ha quedat rebut el mite de la forma comunitària de producció o col·lectivisme agrari. Des dels treballs de Joaquin Costa fins als estudis, primordialment de geògrafs de la segona meitat del segle XX com A. Cabo Alonso, A. López Gómez, Miguel Roiz, Valentín Cabero Diéguez i Marciano Sánchez, s'ha denominat col·lectivisme agrari a aquelles pràctiques d'aprofitament dels recursos de titularitat col·lectiva que s'han dut a terme tant sota l'individualisme agrícola en base a normatives comunitàries (repartiment de lots, conreus itinerants, etc.), com els treballs agrícoles col·lectius (producció col·lectiva i repartiment de productes o pagament amb ells de les despeses del col·lectiu: fiscals, senyorial, crediticis, etc.). En ambdues situacions l'explotació dels recursos del terme es basa en la dualitat de la titularitat dels béns: un espai individualitzat en moltes ocasions tancat i un espai col·lectiu explotat segons la normativa de la comunitat. El conreu col·lectiu existirà en moltes zones per subvenir les càrregues extraordinàries de la comunitat, fet que no implica un col·lectivisme agrari ja que no és més que un mecanisme més o menys continuat en el temps que ve a substituir el repartiment veïnal de les càrregues del comú (un repartiment del treball no proporcional a la possessió de béns individuals que denota un repartiment desigual de les càrregues col·lectives). En el segon cas, producció col·lectiva i repartiment de fruits, han estat considerats per diversos autors com a solució a les dificultats de conrear la muntanya de forma individual, però en tots els exemples apareix com a conreu sobre muntanya o terres municipals, destacant que l'espai de conreu permanent (individual amb servituds col·lectives) és l'espai agrari bàsic de l'economia pagesa, encara que insuficient per l'alimentació de tota la població. Tal i com assenyala BELTRAN (1993, p.88-89) "*la comunitat local oferia a les cases les condicions necessàries per a reproduir-se, però la producció s'organitzava dins de l'àmbit domèstic*"; situació que si bé es pot generalitzar a les àrees de normativa comunitària però d'individualisme agrícola, cal matisar-la en aquelles de producció col·lectiva, recaient l'organització domèstica, bàsicament, sobre els espais individualitzats (encara que no únicament, exercint pressions els diferents sectors socials per tal de decidir les actuacions sobre l'espai col·lectiu cap als seus interessos particulars).

L'extraordinari pes en termes quantitius de la superfície col·lectiva a Andorra i en general a les comarques de muntanya,⁹⁰ i la doble possessió d'aquesta en termes de

⁹⁰ No entrarem aquí en la caracterització de les muntanyes i espais dels comuns i dels quarts andorrans, si eren béns comunals, públics, de la vall, fiscals, etc. Hem de observar-los en quant a ús com a béns "comunals" equiparats als de la resta de comunitats pirinenques. Per les comunitats pirinenques navarreses IMÍZCOZ (1993, p.74, nota 15) parla d'entre el 80 i el 85% de l'espai a finals del segle XVIII. A finals del segle XX, a la província de Lleida hauríem de parlar

dret i explotació per parts dels veïns, ha portat a considerar com a economia dual o mode d'apropiació dualista dels recursos la del pagès d'aquestes àrees.⁹¹ Centrant-nos en els Pirineus podem parlar d'una diferència jurídica entre uns béns de possessió individual –encara que sota normatives comunitàries que arriben fins i tot a la determinació dels conreus en base al posterior aprofitament col·lectiu de les pastures– i altres de possessió col·lectiva –encara que explotats aquests sota interessos d'individualisme agrícola i també coberts per normatives comunitàries– però, podem diferenciar des d'un punt de vista econòmic –no de titularitat– ambdós espais? Sens cap dubte és una simplificació la reducció a una dicotomia entre propietat privada i propietat comunal, així com la complementarietat d'ambdues;⁹² les hem d'entendre més sota l'aspecte de la funcionalitat per tal de fer front a l'ús dels recursos. Així, per exemple, és impossible la producció agrària en l'àrea individual sense l'aportació de nutrients per a la regeneració de la terra procedents del comunal (des de les llenyes petites per a la formació de boïcs, i l'extracció de vegetals per a millorar els jaços, fins l'alimentació del bestiar i el seu tancament nocturn per a la recol·lecció de fems), al igual que és impossible la cria, alimentació i engreixament de tot tipus de bestiar sense els fruits de la cúltia individualitzada –ja herba de prats de sega, ja farratgeres i cereals–. L'explotació d'ambdós espais s'organitza històricament com a un mètode d'explotació eficaç ben adaptat a un medi que es caracteritza per una distribució vertical de les diferents zones ecològiques i d'altitud (BECAT:1993); a diferents zones corresponen diferents mètodes regulats d'aprofitament, on la titularitat col·lectiva facilita la seva adaptació als canvis introduïts per les circumstàncies canviants dels contextos ecològics, econòmics, socials i demogràfics. A aquest respecte, la diferència entre terra individual (propietat o tinença privada respecte a la resta de veïns) i terra col·lectiva (propietat o tinença del conjunt de veïns) presenta greus problemes en la interpretació històrica; terres individualitzades amb servituds col·lectives (que arriben fins i tot a la determinació dels tipus de conreu excepte en les àrees sense servituds,

del 72% de la superfície cadastral, amb variacions considerables com el 91% de la Val d'Aran i més del 70% a l'Alta Ribagorça, Pallars Sobirà i Pallars Mitjà.

⁹¹ El principal defensor de l'apropiació dual de recursos és Louis ASSIER-ANDRIEU (1981, p.60) assenyalant que *“la nature sociologique de la communauté agro-pastorale est toute entière contenue dans le mode dualiste d'appropriation de ses moyens matériels de production et de reproduction (...) la communauté de haute Catalogne ne connut jamais dans son existence concrète que la distinction majeure entre l'univers domestique lié à la propriété parcellaire familiale et l'univers collectif lié à l'usage commun.”* Veieu també GARCÍA DE CORTÁZAR (1988), així com ROIGÉ, BELTRAN I ESTRADA (1993, p.194).

⁹² En aquest respecte coincidim amb CHAMOUX I CONTRERAS (1996, p.22). Ja destacat anteriorment per autors com CABERO (1980, p.34): *“El terrazgo permanente proporciona la base alimenticia, pero sin el auxilio del monte los concejos no podrían subsistir, de tal forma que se convierten en dos espacios inseparables de la economía de subsistencia tradicional.”*

concedides i delimitades per la col·lectivitat, tipus *vedat*) i terres col·lectives amb servituds individuals (en repartiments de lots, concessió de boïga o en *scalio* i *presura* tant per al conreu com per a pastures i recol·lecció) estaven clarament diferenciades pels seus contemporanis, però no són necessàriament estàtiques en el temps. El reconeixement de la terra individualitzada (amb o sense servituds) i el seu increment en detriment de les terres col·lectives, estarà en funció, segons conceptes de la teoria dels drets de propietat de la Nova Economia Institucional,⁹³ tant de la capacitat del possessor d'excloure a la resta, com de la necessitat de l'antic possessor (en aquest cas la comunitat) del bé que percep a canvi de la individualització; però ambdós movent-se sempre dins de la normativa col·lectiva (complint-la o adaptant-la a les noves necessitats).

Però igual que es poden individualitzar les terres col·lectives, les terres individualitzades poden revertir de nou a la comunitat: tres fets històrics en tres àrees geogràfiques diferents ens fan plantejar la dicotomia entre titularitat de la tinença individual i col·lectiva: el primer la consideració, a la vall de Baztán de les terres individualitzades no com a propietat privada sinó com a terra "*amollonada*", diferents de la del comú. Aquesta diferència no implica, a priori, una diferència de titularitat sinó una limitació d'usos (una capacitat d'exclusió) d'origen històric (IMÍZCOZ:1993, p.75), diferenciat de l'ús de la terra comuna per a fins agrícoles. En segon lloc la característica de titularitat de la terra a les Landes (Guyenne) de les comarques que Anne Zink anomena "*pays de queste*"; en aquestes la comunitat i sota el pagament d'una quantitat al senyor (*queste*), té en nom de tots els veïns el domini útil del territori, tant de les terres apropiades com de les vacants, regulant l'apropiació (*droit de perprendre*, *aprisio*), revertint sobre ella tant les vacants (comunals) com els béns de famílies sense successió. En tercer lloc la intervenció de la comunitat sobre els béns individualitzats a la Catalunya pirinenca occidental i a Andorra mostra una íntima relació d'aquesta amb el "*pays de queste*": la intervenció de la comunitat en els casos en que l'hereu d'una casa es veia obligat a desprendre's d'una part del seu patrimoni (J.R. PIQUÉ:1998, p.243-244. BONALES:2003, p.281-289); la venda o arrendament per part del col·lectiu dels béns d'una casa per l'incompliment de les taxes fiscals per part d'aquesta; o la figura de l'*acollament* a les comunitats del Pallars, entesa aquesta com la cessió d'una casa buida (casa entesa com a conjunt patrimonial) a un tercer, donant-li veïnatge a canvi de fer-se càrrec dels *mals càrrecs* o deutes de l'antiga casa. En tot cas, aquesta situació variarà regional i localment segons una mil·lenària història

⁹³ Una crítica i estat de la qüestió sobre dita teoria a IRIARTE (1998).

repleta de conquestes i usurpacions de drets de propietat. Aspectes tots tres que en època Moderna podem exemplificar dins el territori andorrà.

Si cada comunitat té un terme, i dins d'aquest hi ha comunals, ens trobem amb un nou debat: el problema de la titularitat de les muntanyes. La teoria de la concessió dels comunals per part del senyor o del rei ha marcat profundament la historiografia sobre els orígens dels comunals. Segons aquesta els béns comunals eren béns públics i, doncs, pertanyien al rei i, després de la revolució feudal, mitjançant la violència contra les comunitats, del nou senyor, podent les comunitats gaudir dels mateixos però amb limitacions diverses com el pagament de tributs i el reconeixement del domini senyorial. Alguns autors han indicat que les comunitats rurals en les societats romanitzades usaven dels béns sense més impediment que les normes d'ús que s'imposaven, però amb l'estatalització medieval es van veure obligades a satisfer a l'autoritat pública el tribut corresponent (*pasquarium*). A partir de dit pagament consideren els comunals com de domini públic.⁹⁴ Ara bé, quan tractem sobre la titularitat dels comunals cal diferenciar de nou entre les comunitats creades sota impuls senyorial o reial en els processos de conquesta i repoblació, de les comunitats més o menys espontànies amb una arrel anterior en el temps que sabran defensar els seus *usos i costums*. A les primeres els comuns van ser atorgats als municipis quan van ser fundats: el rei o el senyor, mitjançant diferents figures jurídiques com les cartes de població i franquesa i els privilegis reials, van cedir a les comunitats terres, deveses i muntanyes amb els que atendre les seves necessitats comuns, amb el doble objectiu de repoblar un territori i emmarcar-lo dins les estructures feudals. Sobre les segones els historiadors semblen coincidir en que la idea de l'origen dels drets comunals en concessions reials o feudals és falsa (THOMPSON:1995, p.156). Segons PIERRE BONNASSIE (1993, p.179-180) en algunes àrees de l'Europa prefeudal –com l'espai que cobreix des de Lleó fins la Septimània– existien veritables comunitats autònomes de pagesos lliures amb tinença alodial de la terra i amb formes de propietat col·lectiva sobre diversos espais (comunals).⁹⁵ Amb la violència feudal algunes comunitats rurals haurien sabut defensar la possessió i un dret d'ús il·limitat sobre els comunals, tant davant els senyors com davant institucions eclesiàstiques i comtes, mentre que

⁹⁴ SALRACH (1998b, p.46-47): “directament sotmès a la potestat, encarnada pel rei carolingi i després pel comte a Catalunya. Jurídicament, per tant, el comte tenia els comunals, però no com a una propietat, sinó com un bé a disposició de les comunitats.” Segons ABADAL (1955, p.62) els béns comunals serien béns fiscals sobre els que la possessió de fet per part de les poblacions es donava des del seu naixement, i per això se les atribuïa un domini útil consolidat. Un anàlisi per part d'un antropòleg de l'*usatge Strate* a ASSIER-ANDRIEU (1987).

⁹⁵ BONNASSIE (1993, p.123-124 i 179-180). Per altres zones: RODRÍGUEZ I DURANY (1998), MÍNGUEZ (1998), BARBERO I VIGIL (1986), RÖSENER (1990), GENICOT (1993).

d'altres comunitats no haurien pogut aturar el procés de senyorialització apropiant-se dels comunals l'aristocràcia,⁹⁶ i justificant el seu domini dins del marc jurídic del sistema feudal que a Catalunya es va basar en l'*Usatge Strate* (FONT:1996, FERRER:1996, DANTÍ:1996, ASSIER-ANDRIEU:1987). Davant la violència feudal els pagesos van haver d'acceptar la dominació, rebent en concepte de do la possessió de llurs béns (l'ús o domini útil) i reconeixent la propietat eminent senyorial.

Aquesta teoria ha estat darrerament reinterpretada per FELIU (2001). Segons aquest autor la revolució feudal havia consistit en un canvi de formes polítiques i de reajustos del grup dominant que es basaria en l'espoli per part dels senyors feudals dels béns dels propietaris dominicals, al temps que els pagesos haurien vist agreujada la seva situació, una situació que no era ni de llibertat ni de propietat abans de la revolució. Ara bé, l'autor destaca l'existència de fortes diferències territorials dels pagesos prefeudals: d'una banda els de les àrees més romanitzades (pagesos de zones de *vil·lae* romana) ni lliures ni propietaris, sotmesos als propietaris dominicals; i d'altra banda els pagesos de zones no romanitzades (pagesos de zones de *vicus*), organitzats en valls sota estructures de tipus tribal, lliures i propietaris, recaient la propietat alodial sobre les comunitats i no sobre els individus. Aquesta àrea del *vicus* estaria ubicada, dins el marc català, a les terres del nord-oest, a l'Aran, Pallars i Andorra, estenent-se pels Pirineus centrals i orientals i fins la cornisa cantàbrica.

Un cop consolidat el món feudal trobem, pel que fa a la titularitat de béns i drets comunals tres situacions diferenciades: possessions alodials de les comunitats, possessions reials i possessions senyorials, mantenint en aquestes dos darreres el domini útil les comunitats i la propietat eminent els corresponents rei o senyor. La relació de forces en el transcurs de la revolució feudal en cada reialme i comtat així com la posterior relació entre senyor i comunitat marcarà l'existència de comunitats alodials com les de la vall de Baztán, Basse-Navarre i Pallars.⁹⁷ Efectivament, la situació assolida en el període de consolidació feudal no és estàtica al llarg dels segles; les comunitats van patir importants retallades que les van portar a perdre el seu caràcter alodial degut al desajust entre la llei local consuetudinària i la normativa jurídica feudal que basava qualsevol possessió en una concessió original (usatge "De

⁹⁶ Salrach (1998b, p.69). Als mateixos Pirineus orientals es poden veure les diferents situacions; així al Llenguadoc i al Rosselló els comunals quedarien sota la propietat dels senyors i de la corona. Veieu NOËL (1996).

⁹⁷ Per la vall de Baztán ARIZKUN (1985, 1988), IMÍZCOZ (1993), IMÍZCOZ I FLORISTÁN (1993). Per la Basse-Navarre ZINK (1997), pel Pallars BRINGUÉ (1995, 1998), per la Val d'Aran SANLLEHY (1995) i FERRER (1996). És indubtable la gran importància de la relació entre les comunitats i els *principes* davant els senyors en el procés feudalitzador. Per altres àrees d'Europa com el Tirol o Flandes veieu RÖSENER (1990, p.172-176).

alou de Castla”). Però igual que es van fer retallades, les diferents conjuntures desfavorables al senyor o al rei podien generar el procés invers: la concessió (sota les fórmules feudals de privilegis i concessions) d'uns drets que no són més que el reconeixement d'una situació de fet.⁹⁸ Però en general les comunitats van perdre la titularitat eminent dels béns en favor del rei i dels senyors, mantenint, això sí, el domini útil i el control sobre aquests.

La teoria de la propietat fiscal –amb origen en el dret romà– consolidada amb la normativa jurídica feudal en la formació de comunitats durant els processos de conquesta i repoblació, ha portat en els estudis sobre els comunals de Castella la Vella a la creença que els béns comunals estaven sota titularitat municipal com a propietats, degut a la possessió continuada del dret d'usdefruit; pertanyent en realitat a la Corona igual que les vacants i els reialencs, o bé a senyors que havien usurpat al seu torn aquestes vacants i reialencs a la Corona. Tan sols els béns de propis, adquirits per compra o per prescripció pels municipis, serien propietats municipals.

2.3.- La divisió de la vall, o la unió per la vall?

Un debat que també afecta directament a la història del territori andorrà és l'origen de la “vall” com a comunitat de tot el territori o bé la “vall” com a conjunt associat de diferents comunitats menors (a nivell de parròquia o de simple lloc). Fins ara hem pogut veure que la comunitat és un sistema de relacions socials que es desenvolupa com a organització productiva articulada per extreure el màxim profit d'un espai (el terme), sobre el que s'estableixen estructures o marcs que reafirmen o varien en el temps el sentit de comunitat (parròquia, senyoriu, col·lecta fiscal) i on destaca la

⁹⁸ Pel cas del Pallars BRINGUÉ (1995) destaca diferents períodes de consolidació i adquisició (o reconeixement) de drets: sobre la base de les característiques específiques dins el marc català degudes a la persistència del comtat fora de l'òrbita del comte de Barcelona, mentre es consolidava la jurisprudència feudal, es van aprofitar les diferents conjuntures per defensar les llibertats davant la reacció senyorial, com a finals del segle XIV, el pacte amb el Duc de Cardona a finals del segle XV a la guerra contra el comte de Pallars, o l'aprofitament continu davant l'endeutament senyorial. CAVAILLÈS (1931) assenyala que a les valls de Bearn i Bigorra es produeix un reconeixement d'un estat de fet de les comunitats rurals (especialment a les valls de Gaves, Adour i Nestes) mitjançant la concessió de llibertats i renúncies dels senyors a canvi de serveis o de pagaments, el que significà la imposició d'una taxa sobre una situació de fet preexistent. ZINK (1998, p.403) per la seva banda ens mostra el procés mitjançant el qual el Labourd va adquirir l'alou dels béns; el rei gaudia de tots els drets senyorials com assenyala la documentació vers l'any 1311, però el 1641 va alienar els seus drets que van ser adquirits per 8400 lliures pel *pays*, situació similar a la que es donà al Sabartès (Alt Ariège): la comunitat de Merens-les-Valls va aconseguir les *Lettres Patentes* del rei amb el que reduïen tots els pagaments i se'ls reconeixia com a propietaris de les muntanyes sota el pagament d'un cens, cens que posteriorment van redimir a la Corona.

importància de la possessió de béns i / o drets col·lectius tant sobre les terres de possessió comunitària com en les particulars de les cases. Que no hi ha accés lliure ni igualitari als recursos ni tampoc als òrgans col·lectius de decisió que se'n desenvoluparan a partir dels segles XIII i XIV, existint una important desigualtat interna i mecanismes d'exclusió. I que davant aquesta desigualtat existeix, si bé en diversos graus, una cohesió interna que es basa en la solidaritat, cooperació i reciprocitat com a mecanismes estructurals de funcionament i reproducció de la comunitat i dels seus components. Aquestes comunitats a partir del segle XIII passaran de ser un conjunt de relacions a unes institucions, unes unitats polítiques amb un òrgan: la *universitat*, amb personalitat jurídica, institucionalitzada en base a unes entitats polítiques i administratives que, en la totalitat dels casos dels Pirineus, es basen en la legitimitat aportada per l'assemblea de veïns. No és el nostre objectiu aprofundir en la problemàtica de l'origen de les institucions comunitàries, però és obligat fer un breu balanç historiogràfic sobre un problema que condiciona totalment l'evolució del sentit del territori andorrà.

Sobre la datació de l'origen de les assemblees comunitàries, els diferents autors coincideixen en que, per Europa Meridional, aquestes són prefeudals –probablement anteriors– i prenen la forma d'assemblees comunitàries d'homes lliures. GARCÍA DE CORTÁZAR (1988, p.12-14) opta per la interpretació de la consecució de la comunitat per dues vies: d'una banda la instal·lació d'esclaus rurals en parcel·les familiars, i d'altra banda les comunitats anteriors, procedents de l'època de l'Alt Imperi Romà a les que es sumarien les creades pels visigots (*vicus*); davant les necessitats ja assenyalades es reunien en assemblees o *Conventus publicus vicinorum*. SALRACH (1998, p.50) per la seva part obre les portes a aquesta interpretació en indicar que “entre els diferents pobles del nord peninsular, que tenien un mateix passat hispanogot, hi havia més semblances del que sovint es pensa”, comparant la similitud en la diferenciació oligàrquica d'aquestes zones amb les figures dels *boni homines* catalans, els *infanzones* aragonesos o els *caballeros villanos* de Castella i Lleó; i l'existència abans de la revolució feudal a tot el nord peninsular de comunitats amb drets i propietats, amb interessos comuns i solidaritats. FONT I RIUS (1996, p.23) també opta pels orígens hispanovisigots: “però també advertim, d'altra banda, la pervivència i desvetllament de comunitats populars d'arrel secular i que en la documentació dels segles IX-XI es mostren posseint pacíficament i defensant en el seu cas, no sols aquests béns clàssics d'aprofitament comú sinó àdhuc, a voltes, àmplies heretats de conreu.” PIERRE BONNASSIE (1993) ens parla de comunitats prefeudals de conreadors que no passen de ser grups de pagesos que formen el *populus habitancium* o *plebs*

habitancium, però reconeix l'existència als Pirineus occidentals catalans de formes d'organització col·lectiva que es mostren a través de la construcció i dotació col·lectiva d'esglésies i construcció i propietat de molins, formant comunitats de cultura i d'interessos per l'existència, a més, d'una forma de propietat col·lectiva. Autors com PÉREZ ÁLVAREZ (1996, p.35), basant-se en L.G. Valdeavellano, o RODRÍGUEZ I DURANY (1998) plantegen per a Castella i Lleó la continuïtat del Consell com a hereu directe i sense ruptura de l'assemblea veïnal o *concilium* de base hispanogoda; i MÍNGUEZ (1998) a més demostra la continuïtat no interrompuda dels assentaments des d'època romana i els processos feudalitzadors de reorganització del territori al Duero, englobant les comunitats lliures dins de la nova estructuració feudal. RÖSENER (1990, p.20-23) a més, localitza assemblees veïnals d'homes lliures a l'Alemanya altmedieval que veurien retallades les seves característiques específiques ja durant el període carolingi, no sorgint les veritables comunitats rurals institucionalitzades fins ben entrada l'Edat Mitjana o, fins i tot, al període baixmedieval, però destaca que a les regions mediterrànies, després de la caiguda de l'Imperi Romà, es conservarien molts elements administratius i institucions públiques d'època antiga. Per la seva banda GENICOT (1993) accepta l'existència de comunitats d'homes lliures en el lliandar de l'Edat Mitjana a llocs com Baviera, Flandes, Catalunya i el nord-oest espanyol, si bé aquest autor indica que anirien quedant lentament englobades dins les senyories als segles IX-X i desapareixerien totalment amb la revolució feudal. Aquestes assemblees prefeudals es mantindrien en molts llocs dins el marc de la senyoria, prenent rellevància institucional a partir dels segles XII i XIII –el *Consell de la Universitat*–.

Així doncs, centrant-nos en les regions que van de Galícia a la Provença, ens trobem amb comunitats antigues, prefeudals, d'homes lliures –amb diferències i gradacions en les llibertats– que tenien el seu òrgan de decisió en l'assemblea veïnal (coneguda documentalment o presumida davant la possessió de béns col·lectius, construcció d'esglésies i molins, i representació jurídica del col·lectiu en plets sobre aquests béns. ABADAL:1955, p.62. BONNASSIE:1993). Les comunitats d'aquestes regions tenien diversos marcs estructurals en comú com són la preponderància de la llei gòtica (amb algunes excepcions), la mateixa tradició jurídica i política heretada del reialme visigot i el manteniment de la propietat alodial pagesa. Ara bé, si el marc de les institucions de poder regional és la llei gòtica, les comunitats es caracteritzen per la barreja jurídica i cultural entre la normativa local –costum– construïda dia rera dia per les assemblees per tal de regular tant l'explotació de recursos com la convivència (PASTOR:1998, p.25), el substrat jurídic vasco-cantàbric que suposa una divisió de la zona analitzada

en les dues zones Est (Llenguadoc i Catalunya) i Oest;⁹⁹ la influència jurídica franca i, finalment, la introducció de la cultura i la llei romano-visigoda fruit de la migració d'algunes élits dels plans a les muntanyes amb la invasió musulmana.¹⁰⁰ La qüestió que més ens interessa remarcar aquí és la determinació del límit est-oest: els autors han indicat que els Pirineus catalans estaven profundament afectats pels models romano-visigots als segles VI i VII, fet pel qual serien més receptius a les propostes d'organització social i cultural procedent dels immigrants del segle VIII, i a una forta influència franca –especialment tolosana–. En realitat el model de comunitat i de funcionament intern de la societat dels comtats catalans occidentals mostra en segles posteriors unes importants diferències respecte a la resta dels Pirineus catalans que, possiblement, no tenen llur origen en la revolució feudal, encara que aquesta marcarà el punt de ruptura definitiu. A aquest respecte alguns autors locals assenyalen que la línia que separa la llei catalana de l'aragonesa no és tan clara com a priori podríem suposar o, fins i tot demostren la separació, en alguns aspectes, tant de les *constitucions* catalanes com dels *fueros aragonesos* (J.R.PIQUÉ:1998, p.242. BRINGUÉ:1995, p.353). Podríem afirmar que la Catalunya Noroccidental –Andorra i Pallars– serien una zona de transició entre les comunitats vasco-aragoneses d'una banda i les catalano-llenguadocianes d'altra.

En el si i sobre aquestes comunitats es produiran un conjunt de canvis fonamentats en l'oligarquització i polarització de la societat en tots els seus estrats; d'una banda, en el si de les comunitats es consuma la institucionalització de les diferències internes entre els majors i els menors, sota les figures dels *boni homini* (base dels *prohoms*, *prud'hommes*, *capcazers* i *palaciegos*);¹⁰¹ i d'altra banda tota la societat experimentarà el canvi radical de la revolució feudal. Ambdós van afectar les comunitats: el primer,

⁹⁹ Que coincidiria més o menys amb les diferències proposades per FELIU (2001), simplificant molt, entre zones fortament romanitzades o de *vil-lae* (est) i zones no romanitzades o *vicus* (oest).

¹⁰⁰ Segons GARCÍA DE CORTÁZAR (1988, p.17-19) la invasió musulmana va provocar una migració parcial cap a les muntanyes que va implicar una barreja cultural i jurídica del model d'organització social. Les conseqüències serien desiguals als Pirineus i a la cornisa cantàbrica segons tres factors: la receptivitat a les propostes, la convicció amb que aquests havien assumit, prèviament, dites pautes; i les possibilitats brindades pels diferents espais per al desplegament del bagatge cultural dels arribats del sud. Segons aquests factors l'autor diferencia, principalment, dues àrees: els Pirineus catalans molt més receptius a les propostes per la influència anterior (segles VI-VII) dels models romano-visigots; i un oest no tan afectat pels períodes anteriors i amb menys arribats de la vall del Duero que provocaria un procés d'aculturació lent i més incomplet. L'autor destaca, per exemple, que a Biscaia fins i tot sembla que no es va arribar a interrompre la vida de les primitives comunitats de vall.

¹⁰¹ L'existència d'aquestes figures és prefeudal, com mostra BONNASSIE (1993, p.148-149), estant presents a la documentació de finals del segle X i principis del XI al Mâconnais, Auvèrnia, Septimània i Catalunya sota els noms de *boni homines*, *boni viri* i *scabini*, notables rurals.

subjecte a un conjunt finit de variables, va provocar un desenvolupament desigual de les institucions donant com a resultat el posterior sorgiment de les assemblees restrictives de veïns. El segon conformà definitivament les característiques de les institucions comunitàries en tots els seus aspectes, amb evidents gradacions segons la força en la relació de cada comunitat o conjunt de comunitats amb els diferents poders, tant el del *príncep* (rei o comte) com el dels nous senyors feudals; així com del manteniment de la força de l'autoritat reial o comtal respecte a l'aristocràcia i al paper que juguen les comunitats en el conflicte. Tot això portarà a un mosaic de realitats molt diferenciades on sobresurt l'àrea occidental pel manteniment o la posterior conquesta (potser reconeixent una situació de fet) per part de la comunitat, de llibertats i franqueses hereves directes de l'època prefeudal,¹⁰² essent indubtable que el procés invers (l'eliminació de costums comunitàries per part del senyor) fou també constant.

Així doncs, hem de parlar d'unes comunitats prefeudals, assembleàries, que poden justificar la seva actuació en la tradició hispano-visigoda. Però dins d'aquest marc teòric de la comunitat i de l'espai que ocupa, cal fer-nos una pregunta: coneixent l'existència a Andorra, com a altres valls dels Pirineus, d'una sèrie de institucions comunitàries supralocals –les parròquies, els quarts– que s'institucionalitzen en la baixa edat mitjana, i també d'una institució comunitària superior, la vall, també es consolida legalment en aquest període, quines d'elles responen a una comunitat i quines només són el reflex d'una unió política i administrativa? O, dit en altres paraules, les comunitats menors com la parròquia, el quart i –en definitiva– el lloc, són anteriors o posteriors a una “comunitat de vall”, si és que aquesta darrera va existir?

Diferents estudis relatius a l'espai dels Pirineus han destacat l'existència d'unes institucions de representació i / o govern superiors a l'àmbit local que articulen les relacions entre els pobles que les componen, especialment a les altes valls occidentals d'ambdues vessants de la serralada; unes institucions que amb més o menys presència en l'ordenació dels recursos s'han mantingut des dels segles XIII-XIV fins al

¹⁰² Al temps que la Catalunya Vella va quedar sota el control rígid del senyor pràcticament en la seva totalitat (BONNASSIE:1993; AVENTIN:1998, SALRACH:1998, FELIU:2001), l'àrea occidental va mantenir estructures i normes comunitàries prefeudals. Així BRINGUÉ (1995, p.100) diferencia el Pallars de la resta de Catalunya on mentre a aquesta darrera els senyors concedeixen les vacants i els usos i costums s'equiparen a servituds, els usos i costums del Pallars són drets i facultats, mostrant com a exemple la tradició consuetudinària que la propietat de les terres pageses així com les col·lectives eren alodials. Sobre el manteniment a Navarra i la resistència al feudalisme, així com les analogies amb el que anomena “*saltus vasco-cantàbric*” veieu IMÍZCOZ (1993) i IMÍZCOZ i FLORISTÁN (1993). Per Castella PASTOR (1980, 1990) indica que es produeix una simbiosi entre les comunitats, que accepten el vassallatge i limitacions jurídiques, i els senyors que accepten i assimilen els consells i l'assembleisme participatiu; així es van anar establint regulacions per part del rei, del senyor o de les ciutats, sobre les comunitats, que en molts casos transformarien les seves institucions responnent a la jerarquització i als nous interessos.

segle XVIII –algunes fins l'actualitat–, mentre que són abundants les que ja havien desaparegut en iniciar-se aquell darrer segle modern. La Vall o Terra és un espai que no s'identifica necessàriament amb una vall geogràfica, i que es correspon a una unitat senyorial (baronia, comtat, marquesat, etc.),¹⁰³ i que presenta uns òrgans polítics i administratius basats en la representativitat dels pobles que la formen,¹⁰⁴ arribant, en alguns casos, a constituir-se com a comunitat base mancant les unitats locals d'autonomia respecte a la vall (IMÍZCOZ:1993, p.73).

Quan els historiadors han provat d'interpretar les institucions de la vall, dos han estat les postures oposades que els diferents autors han plantejat: les comunitats de vall com a cohesió d'organismes locals, i les comunitats de vall com a unitats històriques bàsiques. Els partidaris de la primera assenyalen que l'explotació conjunta dels recursos i la necessitat de relacionar-se amb altres poblacions per tal de solucionar els problemes comuns portarien als pobles a constituir institucions col·lectives (consells intermedis)¹⁰⁵ formades pels representants de les comunitats locals i que s'integrarien finalment en una institució de vall que regularia les relacions entre totes les poblacions, consolidant-se el sistema polític i administratiu sobre la regulació dels recursos naturals.¹⁰⁶ Davant aquesta postura, els segons assenyalen que la vall no és un agrupament de poblacions per a una millor defensa o gestió dels recursos, sinó, tot el contrari, procedeixen de comunitats gentilícies d'origen prerromà. Aquestes comunitats –de vall–, en època medieval prendrien una personalitat més forta que la dels diferents nuclis que la formen, seria una unitat que amb el temps aniria disgregant-se però que mantindria les institucions mitjançant l'elecció de representants de cada lloc per al

¹⁰³ Tal i com ja indicava HENRI CAVAILLÈS el 1931 (p.94).

¹⁰⁴ Anomenat Consell General a Andorra, Donesà, Val d'Aran, Vall de Barravés; Junta General de vall a Navarra i Aragó; *Concejo Mayor* o Junta General a Lleó; *Cour Général* a Soule i Basse-Navarre, o *Colecta* a Armagnac; *Universitat* de baronia o de vall al Pallars Jussà. En alguns casos existeix una institució permanent de la vall en forma de presidència sota el nom de *Sindic Procurador General* com a Andorra, Val d'Aran o Labourd, o *Alcalde* a Baztán.

¹⁰⁵ *Terçons* a la Vall d'Aran, *Quarters* al Pallars, *Quiñón* o *Cendea* a Navarra i Aragó, *Vic* a Bearn i Bigorra, *Parròquia* a Andorra o *Dena* a la vall de Barravés.

¹⁰⁶ ROIGÉ, BELTRAN I ESTRADA (1993, p.198). Sota els mateixos plantejaments de “*fédération de maisons*” DEROUET (1995). De la mateixa opinió és HERNÁNDEZ (1990, p.80) que considera la vall com a una confederació administrativa per a la defensa d'interessos comuns. Per Lleó, PÉREZ ÁLVAREZ (1996, p.43-45) també opta per la unió provocada per l'afinitat geogràfica i econòmica que portaria a formar un conjunt unitari capaç de resoldre a l'exterior totes aquelles qüestions que els afecten en comú, o bé com a resposta a criteris interns com la comunitat de pastures, si bé destaca que el *Concejo Mayor* respon a criteris administratius davant les comunitats supralocals d'altres àrees com les gallegues, on s'organitzen en l'àmbit de la jurisdicció. En tot cas no hem de confondre aquestes unions de comunitat de pastures amb les creades a instància senyorial com a Andalusia on les mancomunitats –sense existència necessària d'institucions– van ser impulsades per les Comandes. Sobre els orígens medievals de la vall com a unió per a la defensa o federacions de comunitats a Europa veieu RÖSENER (1990, p.247-248)

Consell o Junta de la comunitat de vall. L'aparició d'interessos divergents de cada grup local portaria a la formació d'institucions intermèdies primer, i locals després.¹⁰⁷

Però entre ambdues postures ANNE ZINK (1997, p.362 i ss.) ens prevé de la necessitat d'analitzar cada cas en concret. En el seu estudi sobre les comunitats franceses al sud del Garona ens mostra unes institucions de vall pirinenques prefeudals, però al mateix temps constata la creació d'institucions supralocals sobre la base de les necessitats imposades pel món feudal. Així les institucions del Bas-Armagnac van néixer de les col·lectes fiscals extraordinàries i dels allotjaments que portarien a les comunitats a reunir-se per fer els repartiments, creant-se unes institucions sota la denominació de col·lecta que arribarien a tractar problemes propis de les valls pirinenques com la comercialització de productes alimentaris, el control d'oficials, la representativitat als *Etats*, la solució de problemes entre comunitats locals, etc.

Val a dir que aquestes valls en molts casos van experimentar processos de fraccionament intern –disgregació de comunitats locals– tant per la delimitació i separació dels seus components com, i sobretot, pel fraccionament feudal i l'escissió d'unitats del conjunt quan per diferents vies no va coincidir la comunitat de la vall amb una unitat senyorial integral. Així l'existència de senyories diferents suposa, en general, una relació diferent dels pobles amb la vall. A la Val d'Aran, per exemple, la comunitat de Les era una baronia mentre que el conjunt de la vall pertanyia a la Corona, i per això no proporcionava consellers ni síndics a les institucions de la vall (POUJADE:1998b, p.27). Igualment a Baztán les noves poblacions creades pel monestir de Urdax (Urdax i Zugarramundi) acabaran constituint municipis independents formant una senyoria, i quedaran al marge de les institucions de la vall (IMÍZCOZ:1993, p.83). L'excepció sembla donar-se a Bearn on existien senyories particulars dins d'algunes valls (ZINK:1997, p.394). Aquesta podria ser l'explicació de la hipotètica escissió d'Os de Civís de les valls d'Andorra.

¹⁰⁷ Postura aquesta defensada pel cas navarrès per diversos autors com Martín Duque para la vall de Salazar (citada per Ana Zabalza); ZABALZA (1993, 1994) per al prepirineu navarrès. Per al conjunt de Navarra i especialment per la vall de Baztán IMÍZCOZ i FLORISTÁN (1993) i IMÍZCOZ (1993). Sobre l'origen medieval veieu GARCÍA DE CORTÁZAR (1988) i BOLÒS (1997, 1998). Sobre la vall de Tena a Aragó GÓMEZ DE VALENZUELA (1992); i per les diverses valls medievals aragoneses UTRILLA, LALIENA i NAVARRO (2001). Per la Val d'Aran SANLLEHY (1993, p.473) destaca que la comunitat primitiva gaudia de l'aprofitament col·lectiu de totes les terres de la vall, i que la delimitació del territori de cada comunitat va ser un fet progressiu que va de la comunitat originària de vall a la comunitat de Terçó i, finalment, a la comunitat local, acabant el procés de delimitació de termes al segle XVIII. De la mateixa opinió però amb reserves pel Pallars a BRINGUÉ (1993, p.25. 1995, p.540-546). Recollint aquestes interpretacions FELIU (2001).

Del Donesà i el Capcir al Labourd al nord dels Pirineus, i d'Andorra a les comunitats vasco-navarreses, les valls van ser un continu al llarg de la serralada, de les quals moltes van generar unes institucions de vall que van seguir, en general, el mateix organigrama polític i administratiu a partir del segle XIV.¹⁰⁸ Aquest es basava en tres nivells administratius: en l'àmbit local l'assemblea més o menys restringida de veïns i una comissió permanent formada per consellers (cònsols, jurats o regidors) i en alguns casos acompanyats per prohoms, encapçalada pel cònsol en cap, major, primer cònsul o maire escollits per l'assemblea, pels càrrecs sortints, per torns o per insaculació. A un segon nivell una institució intermèdia que reuneix a un grup d'entitats locals (consulat, quarter, vall, quiñón, cendea, vic, dena, terçò, parròquia) formada pels

¹⁰⁸ Pel Donesà PAILHÈS (1993, p.62-63) ens mostra 9 comunitats repartides en 3 consulsats com a institucions intermèdies i un *Conseil Général de Donnezar* com a institució de vall o "pays". A la Val d'Aran d'Aran trobem les mateixes institucions: la comunitat local, la institució intermèdia o *terçò* (Quatre Lòcs, Lairissa, Marcatosa, Castièro, Arties e Garòs i Pujòlo), i la vall (SANLLEHY:1995, 1998. POUJADE:1998b). SANLLEHY (1995, p.493-494) ens indica que entre Aran i Bigorra trobem valls amb comunitats locals ben individualitzades (com les valls de Luchon, Oueil i Larboust) juntament a altres valls que mantenen encara al segle XVIII les institucions apareixent com a unitats polítiques (Castillonès i valls de Biros i Bellon). A Bigorra i Béarn (CAVAILLÈS:1931, ZINK:1997, p.396) és on trobem el prototipus de vall: comunitats locals integrades en *vics* o també anomenats valls, que es reuneixen en un consell general de vall (Barétous, Aspe, Ossau, Barèges, Azun, Lavedan, Adour, Aure, Louron, etc.); així Barèges estava format per 16 parròquies repartides en 4 *vics*; Ossau en 3 *vics*, i les 6 valls de Lavedan eren subdivisions de la pròpia vall. A La Soule 69 parròquies agrupades en 7 *vics* i reunides dins una vall (ZINK:1997, p.397). La Basse-Navarre es presenta com una federació de 7 *pays* o valls (Arberoué, Mixe, Ossès, Ostabaret, Baïgorry, Cize...) amb un nombre determinat de parròquies cadascun, dividits en *quartiers* amb assemblees de vall o *Cours Générales*. Labourd estava format per *quartiers*, *parròquies* i el *Pays* (Zink:1997, p.402-405).

A la vessant sud dels Pirineus es segueixen les mateixes línies generals que al nord: a Andorra trobem l'organització a tres nivells: quarts agrupats en sis parròquies que constitueixen la vall o Consell General presentant un organisme permanent de la vall o Junta General (VILANOVA:1998). Al Pallars, BRINGUÉ (1995) ens mostra un organigrama relativament diferent: un conjunt de valls (Àneu, Cardós) i unitats tipus vall però amb altres denominacions (mig quarter de Llavorsí, Batllis de Sort, Batllia de Peramea i Pla de Corts, Batllia de Salàs) sense subdivisions internes (només les universitats locals) i que juntes formen institucions de relació amb el senyor (Parlament o Vista General del comtat); al mateix temps ens mostra l'existència de comunitats de vall dins el vescomtat de Castellbò (Vall Farrera o Cinquè Quarter, Vall d'Àssua o Quart Quarter). A l'Alta Ribagorça també trobem la institució de la vall de Barravés (J.R.PIQUÉ:1998) amb l'organigrama triple de comunitats locals agrupades en *denes* i aquestes en la institució superior de la vall. A la vall de Tena, a Aragó, les comunitats rurals s'organitzaven en tres *quiñones*, i aquests en una Junta General de vall (GÓMEZ DE VALENZUELA:1992). Segons IMÍZCOZ I FLORISTÁN (1993, p.193) a Navarra hi havia quatre grans valls: Baztán, Aézkoa, Salazar i Roncal, i més de 50 valls meridionals, mantenint els primers fortes institucions que van perdurar en l'Edat Moderna sobre la base de la triple institució de comunitat local, *quiñón* i vall (IMÍZCOZ:1993. IDOATE:1956, 1968. HERNÁNDEZ:1990). Així, per exemple, la vall de Roncal estava formada per 15 viles agrupades en 3 *quiñones* o *cendeas*, i aquestes en una vall, amb juntes a cada nivell. ZABALZA (1994, p.65) ens mostra que aquesta estructura de valls també es donava al Prepirineu navarrès; allí hi havia 12 municipis formats per 8 valls i 4 viles, de les que almenys 2 (Urroz i Aoix) s'havien deslligat de les valls a que pertanyien al llarg de l'Edat Mitjana. Per Aragó sabem de l'existència d'algunes institucions com la vall de Tena, dividida també en *quiñones*; l'existència de concòrdies entre valls implica l'existència d'institucions d'aquest tipus, com les concòrdies d'Ansó i Hecho sobre les valls de Vio i Solana, Aragüés, Broto, Berga i Sobrepuerto, Vio i Fanlo-Burgasé (PALLARUELO:1988).

diferents consellers locals (normalment un per cada comunitat local) i en alguns llocs acompanyats per prohoms escollits al respecte (Aran, Andorra). I finalment una institució superior de representativitat, administració i regulació de totes les comunitats, que pren nom de Consell General de la Vall, Terra o Pays, i amb una composició –en quant als representants– força variada, des de la participació única dels consellers locals, fins la reunió de síndics escollits únicament per al consell de vall, passant per la participació conjunta de consellers i prohoms o representants de la comunitat local i de la institució intermèdia. Igual que a la comunitat local, algunes valls crearan al segle moderns institucions permanents de representativitat i fins i tot de policia sota la denominació de Síndic.

La vall d'Andorra, doncs, no presenta una particularitat ni en la formació del seu terme ni en la constitució posterior d'institucions de la *terra*. Com les altres valls-territori dels Pirineus central i occidental, l'adaptació dels *pagus* hispano-visigots al món carolingi no suposà un trencament sinó una continuïtat tot adaptant els límits d'ús comunitaris als nous marcs administratius francs. Dins el comtat d'Urgell, durant els primers segles medievals seguirà la mateixa evolució amb la incidència posterior del feudalisme, i al llarg de la Baixa Edat Mitjana institucionalitzarà els mecanismes de representació al igual que la Val d'Aran, el comtat de Pallars i la Vall de Barravés. No fou, però, un cas aïllat al comtat d'Urgell ja que hem de parlar de l'existència d'institucions de vall en algunes àrees del vescomtat de Castellbò (Vall Farrera, Vall d'Àssua o la pròpia vall de Castellbò).¹⁰⁹ Sense aprofundir en la documentació, trobem suficients indicis per a pensar en l'existència d'institucions de vall, col·lecta o similars en diverses zones properes a Andorra; així a l'actual Alt Urgell és probable que existissin institucions en el marc del vescomtat de Castellbò com el quarter de la Vall de Cabó-Montanisell, per exemple, al que cal sumar la possibilitat que es donés alguna institució (almenys per la col·lecta fiscal) en els dominis del Capítol d'Urgell o, també, el conegut cas del terme polilocal (sense institucions intermèdies) de la Vall de Querol. Al comtat de Pallars podem copsar com els diferents senyors feudals van aprofitar l'organització territorial prefeudal per rendibilitzar les relacions amb els pobles especialment pel cobrament de rendes tot incloent funcionaris escollits pel senyor per a l'administració d'aquestes institucions supralocals. Seria el cas de la vall de Barravés controlada pel bisbe de Lleida (J.R.PIQUÉ:1998, p.246) o el mateix comtat de Pallars. La documentació altmedieval ens proporciona certa informació sobre valls que poden ajudar-nos a conèixer les entitats supralocals a les actuals comarques de Pallars Sobirà i Alta

¹⁰⁹ Sobre el procés de divisió de termes dins dels diferents quarters del vescomtat de Castellbò des de 1434 fins al segle XVIII veieu BONALES (2003, p.261, nota 246).

Ribagorça; així al conveni de 1072 entre els comtes de Pallars Ramon (Jussà) i Artau (Sobirà) apareixen freqüents referències a les valls; a més dels constatats valls d'Àneu (*valles de Anavo*) i de Barravés (*valle Senniz*) ens indica l'existència de *ipsa valle de Badanui*, *ipsas valles de Bovi* –i com al cas andorrà també anomenat *ipsa villa de Boi*–, *et de valle Orzera*. En documentació de segles posteriors trobem que a la Vall Fosca també hi havia grans comunitats de vall com la vall de Capdella, la Col·lecta de Llevata i la Terreta (el *pagus Orritensis* de principis del segle IX).

Vist el marc teòric, els debats sobre el sentit del concepte de comunitat, els seus orígens, el problema de l'espai d'ús –que en el nostre cas es refereix a les muntanyes comunals–, el debat sobre l'origen de la vall, i vist que el cas andorrà no és una excepció dintre el conjunt pirinenc respecte tant a aquests conceptes com a la formació posterior d'institucions de la *Terra*, veiem tot seguit quin era el espai d'ús d'Andorra, és a dir, com es van formar els seus límits i com aquests van ser enquadrats dins les institucions carolíngies primer, i feudals després.

Capítol 3:

De l'espai d'ús al límit jurídic **(segles VIII – mitjans del XIII)**

El temps que transcorre entre el segle VIII i mitjans del segle XIII és clau per a la història dels límits territorials per quant és en aquest moment que es produeix una explosió del poblament humà i es genera una extraordinària pressió sobre el medi natural, desenvolupant-se nombrosos nuclis de poblament i sorgint tensions sobre espais d'ús, ara més estables i permanents. Una explosió demogràfica acompanyada, també, d'un aprofundiment de les diferències socials de la població –amb la consolidació de nous *potentes* que arrelaran, combatran o s'uniran als antics *dominus*, establint àrees d'influència– i, sobretot, per l'aparició de nous marcs institucionals adscrits a l'espai i delimitadors del territori: la parròquia, l'administració fiscal dels comtes i, després, l'espai de jurisdicció i renda dels senyors feudals.

Territorialment, doncs, estem davant un moment en que va cristal·litzar la juxtaposició dels límits de l'espai d'ús de les comunitats amb uns límits jurídic imposats, afavorit o no per les dinàmiques socials i econòmiques internes depenent de l'aparició de *potentes* –i la seva possible conversió en *milites*– i la seva imposició sobre la resta de la comunitat. Aquesta juxtaposició del límit de l'espai d'ús de la comunitat i dels “termes” eclesiàstic i de senyoria pren un especial relleu respecte a períodes anteriors, i és que la idea que un poble (o comunitat) és igual a un terme (fiscal i jurisdiccional) i, doncs, correspon a un senyor –idea pròpia del feudalisme– es va expandir per tota Europa occidental, prenent forma a Catalunya en el que serà l'*usatge* “*d'alou de castlà*”. La revolució feudal donà com a resultat que els nous senyors usurparen les prerrogatives de la *potestas* del *Príncep*, fent-se amb el poder judicial i la propietat de la terra, tant dels béns particulars (en un llarg procés d'usurpació amb diferents resultats, com veurem) com dels béns públics. És per això que al final del procés, la delimitació de l'espai d'ús restava com a prerrogativa senyorial –llur poder abastava tots els racons del seu *terme*–, i tota confrontació entre comunitats abocava a una confrontació entre senyors.

A continuació plantejarem com a hipòtesi el model de concreció del procés de consolidació dels nuclis habitats d'Andorra i de l'establiment del límit de l'espai d'ús de

fet a les valls d'Andorra, i la juxtaposició, sobre aquest, dels límits jurídics del món franc –o carolingi, recollint la divisió antiga del període romà i el marc jurídic hispanovisigot– i de la cristal·lització de límits jurídics que significà la revolució feudal.

3.1.- L'explosió demogràfica i agrícola medieval.

Entre els segles IX i XIII, o Edat Mitjana Central, es va produir una explosió demogràfica general a tota Europa, arribant-se a duplicar i triplicar la població segons les regions i comarques.¹¹⁰ Aquest creixement humà, amb la seva consegüent expansió agrícola, va ser afavorit per la millora climàtica (en allò que en història es coneix com a *òptim climàtic medieval*), per la desaparició temporal de les grans mortalitats epidèmiques, per la reducció de l'impacte dels cicles de fams per collites dolentes i per la disponibilitat de suficient superfície de terra vacant per a conrear. El temperat clima d'aquest *òptim climàtic* (segles XI-XIII) responia a la instal·lació del clima mediterrani al sud de la Gàl·lia i a Hispània, com a culminació d'un procés iniciat al voltant de l'any 1000 aC (DURAND:2010). Després de l'oscil·lació freda amb gelades tardanes dels segles VIII al X, que limitaven certs conreus en altitud i latitud, es va instal·lar un clima més càlid i humit que afectà a les valls del Valira (EUBA:2008, p.80-84), amb certa sequera estival, que va facilitar el creixement agrícola fins a finals del segle XIII, quan ja es constata una major aridesa. Així, si el clima afavoria l'expansió de l'agricultura i la seva diversificació (parcial per limitacions culturals), l'eradicació temporal de les grans epidèmies va generar un important creixement de la població. I és que des de principis del segle VIII no es documenten les mortalitats pandèmiques que tan característiques van ser de l'Europa dels segles VI-VII.¹¹¹ D'altra banda, la carestia probablement també provocaria greus crisis humanes en la Tardoantiguitat i l'Alta Edat Mitjana i, tal i com mostra BONNASSIE (1993, p.89-93) per al nord de França, continuaran donant-se durant l'Edat Mitjana Central, especialment als segles VIII i IX.

¹¹⁰ Segons les estimacions de MALANIMA (2009) entre els anys 1000 i 1300 el territori de l'actual França passaria d'una població de 8.400.000 a 16.000.000 habitants, mentre que a Espanya l'increment seria de 2.900.000 a 5.500.000 habitants, amb moltes diferències regionals. Per al conjunt d'Europa proposa el pas dels 47.000.000 als 93.600.000 d'habitants, molt per sobre de les estimacions de RUSSELL (1973) que al seu dia proposà el pas dels 38.500.000 als 73.500.000 habitants en aquell mateix període.

¹¹¹ L'epidèmia més mortífera sembla ser que fou la pesta de Justiniano (al voltant del 542 dC), documentada, entre d'altres, per Gregori de Tours. Aquesta es repetí en onades cícliques d'entre 8 i 12 anys al llarg de 6 dècades. Posteriorment i fins l'any 700, tornaria a aparèixer la pesta i altres malalties com la *influenza*, la verola, la disenteria bacilar, el còlera i la diftèria. Foren famoses la *pestitis flava* anglesa del 550 dC, o la pesta del 664 dC.

Ara bé, aquestes fams més o menys cícliques es van repetir al llarg de l'Edat Mitjana, però els seus efectes no van ser tan devastadors com es podria pensar ja que les mortalitats pandèmiques no s'associen a la fam en aquests segles (VIII-XIII). Així doncs, hi ha unanimitat entre els diferents autors sobre el creixement demogràfic medieval i l'expansió dels conreus, però també hi ha acord sobre la dificultat de datar cronològicament aquesta expansió humana donada la mancança documental per a amplies zones (com el migdia francès), la seva tardana datació (no hi ha suficients documents del segle VIII), i el caràcter dels documents. Tal i com indica Pierre Bonnassie, donada la manca d'un marc polític i administratiu suficientment desenvolupat, no hi ha un control sobre l'evolució de la població ni que sigui fiscalment; i donat el caràcter de l'ampliació dels conreus a mans dels pagesos –que ho fan de forma espontània–, no hi ha documentació que ens indiqui l'inici i els primers períodes de l'expansió.

Per a la nostra regió, els estudis palinològics sobre la dinàmica forestal i herbàcia ens permeten endinsar-nos en una interpretació cronològica de la fase d'arrencada i primera expansió humana medieval. Els treballs documentals de BONNASSIE (1981, 1993), UTRILLA ET ALII (2005) i SALRACH (1990); els palinològics de PALET (1997), EUBA (2008), PALET ET ALII (2007), RENDU (2003), DURAND I RUAS (2004), RIERA (2006), PÈLACHS (2004), PÈLACHS I SORIANO (2003) i PÈLACHS ET ALII (s/d); i els plantejaments transdisciplinars de DURAND (2010), ens permeten establir una cronologia força precisa d'aquest procés per al nostre marc territorial; un procés que és necessari conèixer per tal de comprendre la generació de l'estructura de poblament i la cristallització dels límits de l'espai d'ús comunitari i posteriorment jurídics dels *termenals*. Segons aquests estudis, la primera fase –o període d'incubació de l'expansió demogràfica i agrícola– presenta importants diferències comarcals. Entre els segles V i VII es mostren els primers símptomes de creixement al litoral català (Barcelona – Girona) i al pla de Narbona; i als segles VII i VIII a Aragó, Ribagorça i al Pallars. En aquest darrer cas, entre el 650 i el 850 dC l'antropització de la muntanya –segons els anàlisis palinològics de la Mata de València– queden palesos amb una reducció del 20% de la presència del pi i un augment del cereal i de pol·len d'arbres de conreu com l'olivera (PÈLACHS ET ALII:s/d). Aquesta fase d'incubació, per a l'Alt Urgell, Andorra i la Cerdanya, sembla ser que també es va donar entre els segles VII i VIII amb la recuperació agropastoral (RENDU:2003), i ja amb una desforestació important de les pinedes als segles VIII i IX, coincidint amb el mateix procés al Llenguadoc occidental i a la resta dels Pirineus. Més tardà serà l'inici de l'expansió al baix Roine, al nord de França i a Alemanya on l'expansió s'inicià entre els segles IX i X.

Després d'aquesta fase inicial d'arrencada, entre els segles IX i XI es va produir una acceleració del creixement demogràfic i una extraordinària colonització agrícola ja perfectament documentada (FOSSIER:1984; BONNASSIE:1990, SALRACH:1990). Si ens centrem en les comarques dels voltants de les valls del Valira, els autors han destacat la gran diversitat de l'evolució demogràfica i agropastoral a nivell local. VIADER (2003, p.36) ens indica, per exemple, que a la vall d'Aston i a Vicdessos, els segles altmedievals van ser períodes de reflux o de simple estancament, havent d'esperar al segle XI per a constatar una expansió que no culminarà fins el segle XIII. Enfront a aquesta evolució, a la vessant de migdia l'expansió va ser anterior i més profunda: els estudis palinològics de la vall del Madriu (PALET ET ALII:2007, p.240) mostren l'increment de les pastures alpines ja a finals del segle IX, augmentant els índex dels taxons herbacis. Aquest fet es tradueix en una nova desforestació de les pinedes, coincidint cronològicament amb la reducció de les pinedes d'Enveig (Cerdanya), on també es donava una explotació agropastoral sensible sobre el forest als segles IX-X (RENDU:2003, p.430). En resum, doncs, podem parlar d'un procés d'acceleració de l'expansió demoeconòmica pirinenca amb epicentre a l'Aragó (desforestació del segle VIII, segons RIERA:2008), al que seguirà la Ribagorça i el Pallars (segles VIII-IX), Andorra, l'Urgell i la Cerdanya (segles IX-X), i posteriorment l'Ariège (XI-XII), que portaran a una extraordinària desforestació als segles XII-XIII, donant-se a finals d'aquest darrer el punt àlgid a tota Europa,¹¹² en allò que DURAND (2010) qualifica com un sincronisme global cronològic i ecològic.

Mercès a la documentació estudiada per ABADAL (1955, 1974) i BONNASSIE (1981, 1993) coneixem el procés d'expansió demogràfica i agrària als Pirineus catalans i aragonesos a través de l'aparició de la xarxa de parròquies i, especialment, de la conquesta de les terres de frontera: entre 820 i 850 es conqueriren terres al Pallars i la Ribagorça; entre el 850 i el 930 a les conques de l'Isàbena i de la Noguera Ribagorçana; entre el 870 i el 920 a tot el Berguedà i el Ripollès; entre 930 i 940 al pla d'Osona, expandint-se durant tot els IX-X per l'Alt Urgell i el Solsonès. Però, quina és la situació als nuclis d'origen i més concretament a Andorra? Segons els diferents autors la compaginació del creixement vegetatiu positiu juntament amb l'arribada de població hispanovisigoda refugiada (potser amb un abús mitificador de la idea de

¹¹² Tal i com indica RÖSENER (1990) entre els segles XI i XIII es produeix a Europa un període d'expansió, prosperitat i desenvolupament econòmic i social, amb un creixement demogràfic i una intensa rompuda de terres que comportà una enorme expansió de la superfície de conreu, donant-se l'increment demogràfic ja al segle XI a gairebé totes les regions d'Europa.

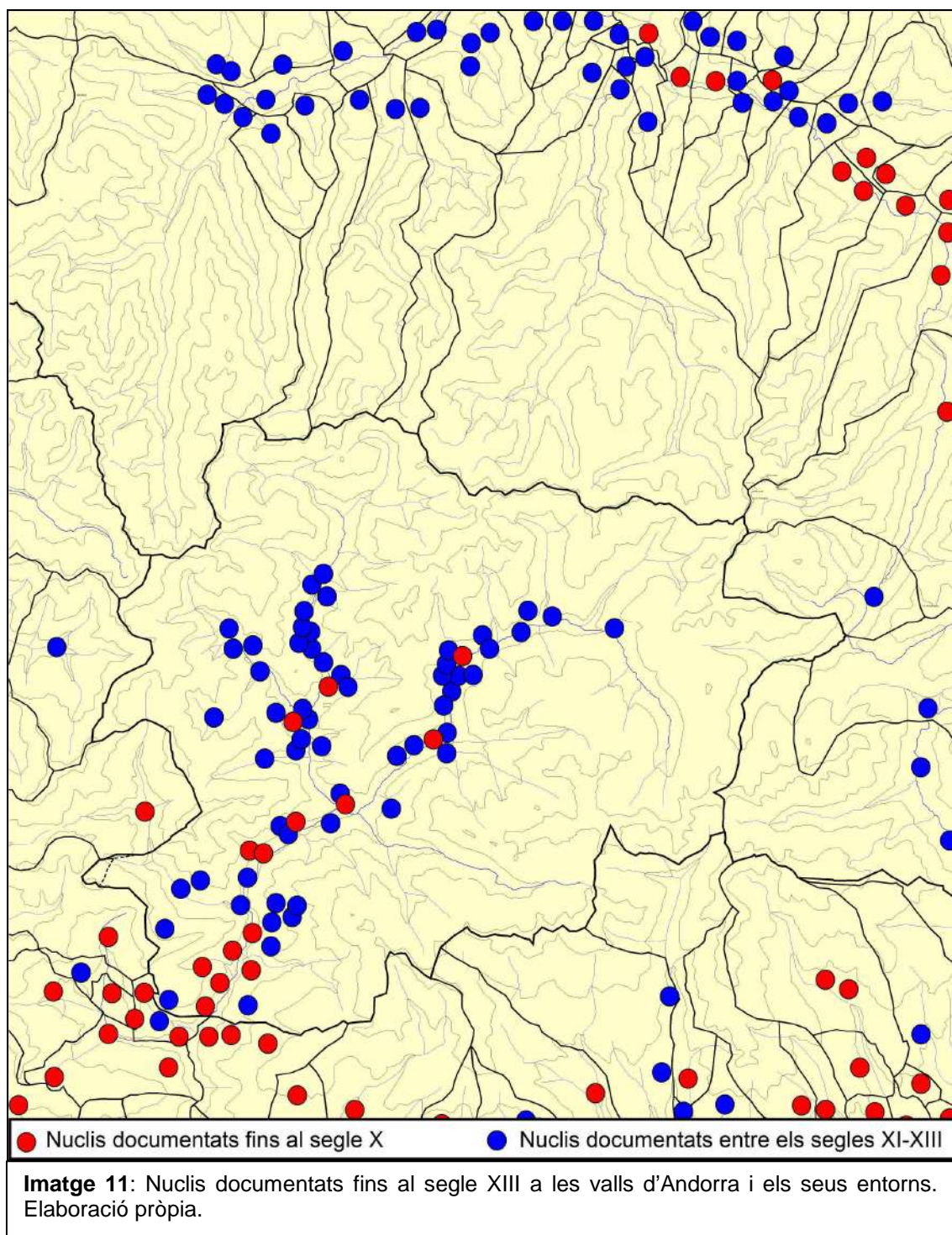
muntanya refugi) del segle VIII,¹¹³ portà en poques generacions a una superpoblació de les altes valls i a una sobreexplotació de les terres. Això provocaria l'inici de les emigracions que mitjançant *rompudes* conrearien les terres planes de frontera amb *al-Àndalus* (BONNASSIE:1993, p.113). Però aquestes emigracions no provocarien processos de despoblació al lloc d'origen sinó que la pressió demogràfica es mantindria o, fins i tot, augmentaria, el que portaria al conreu de terres poc apropiades accelerant la desforestació dels *rebaixants* (per la construcció de terrasses de conreu) i de les pinedes subalpines (per a l'increment de pastures), generant un augment de l'erosió i una reducció de la productivitat del sòl (RÖSENER:1990, p.46).

Les transformacions en l'estructura de poblament.

No hi ha cap dubte que el creixement demogràfic i la pressió sobre els recursos va produir una reestructuració de les formes d'hàbitat de l'actual Andorra i una redefinició dels límits dels espais d'ús. Unes transformacions que, com veurem tot seguit, segueixen les línies generals de l'esdevingut a l'Europa carolíngia. L'estructura del poblament altmedieval, com hem vist en el primer capítol, experimentà nombroses mutacions respecte al període Baix imperial. Nombroses *vil-lae* van ser abandonades al temps que d'altres es convertien en simples granges, esglésies o en petits nuclis de població. Així mateix, els *vicus* es van consolidar com a model d'hàbitat concentrat, sorgint nombrosos grupúsculs de la mateixa tipologia amb una vida més aviat curta. Com indica HIGOUNET (1975) per al conjunt europeu, el poblament altmedieval era molt mòbil, dominant els petits nuclis construïts amb materials peribles i per això, donada la seva exposició als efectes de la guerra i de la natura, era relativament fàcil de canviar d'ubicació. A aquesta mateixa conclusió arriba BOSCH (2005, p.91) per al nostre cas andorrà en base als jaciments del Roc d'Enclar, del Camp del Perot i –segons proposa hipotèticament l'autor– per Antuix, caracteritzant el poblament de les valls del Valira com a petites unitats d'hàbitat de cases aixecades amb materials peribles, formant una estructura urbana alveolar que en alguns casos seria origen dels nuclis documentats als segles IX i X. Aquesta hipòtesi sembla que ha estat confirmada per FORTÓ I VIDAL

¹¹³ Segons SALRACH (1998) als segles VIII-IX les muntanyes catalanes estaven poblades fins al límit de les seves possibilitats, i posa com a exemple l'existència de 207 parròquies, l'any 839, als comtats d'Urgell i Cerdanya. Això seria conseqüència de la presència de refugiats hispano-visigots procedents de les zones planes (p.189). Aquestes "densitats humanes" provocarien una extraordinària pressió sobre les pastures, els boscos i les terres conreables, i a finals del segle VIII s'arribaria al "punt de saturació i per tant la ruptura de l'equilibri població/producció a la zona"

(2009) amb la troballa del jaciment arqueològic de Camp Vermell, base del nucli de *Lauredia*.

L'expansió demogràfica, el creixement de la superfície de conreu –i hem de pensar que, amb el temps, el pas a mètodes de conreu més avançats– i la recuperació i ampliació dels circuits ramaders, no només van generar nous assentaments estables de població, sinó que també van provocar mutacions en les formes constructives. Efectivament, els assentaments amb habitatges i annexes de materials peribles,

consolidant-se en el temps, van canviar la seva construcció amb l'ús de materials de construcció més firmes i elements de construcció més estables. El pas del segle VIII al IX significà la consolidació dels nuclis de *Canigla* (Canillo), *Encampo* (Encamp), *Illa Maciana* (La Maçana), *Ordinaui* (Ordino) *Sancta Columba* (Santa Coloma), *Ouosse* (Os de Civís), *Lauredia* (Sant Julià de Lòria), *Civiz* (Civís), *Arto* (Ars), *Sancti Iohannis* (Sant Joan Fumat), *ipsa Ferrera* (Ferrera dels Llops), *Archavele* (Arcavell), la *veteris Andorra*, *Engordan* (Engordany), *Albigano* (Auvinyà), *Abresem* (Puig Olivesa), *Tubite* (Tolse), *Fontaneda* i *Asnurre* (Asnurri), uns nuclis que presentaven importants diferències jeràrquiques entre ells. A més, als segles IX-XII sorgiran nous nuclis de població dependents en major o menor grau dels assentaments originaris.

Com es va produir aquesta expansió? RENDU (2003, p.430-435), en el seu estudi sobre la muntanya cerdana d'Enveig proposa un procés de difusió del poblament basat en la ramificació del nucli original; així, datat Enveig al segle X, el creixement demogràfic provocaria l'aparició de tres nous petits nuclis (fills de l'original) a peu de vessant entre finals del segle X i fins a finals del segle XI: Salit (documentat el 1009), Brangolí (1067) i Feners (1099), ubicats racionalment per a l'explotació dels recursos. L'expansió culminaria al segle XIII amb l'aparició de Bena i Ces Cases. Per la seva part MERCADER, ALIAGA I BOSOM (1995, p.173-193), en una mirada de conjunt per a tota la Cerdanya, suggereixen una expansió i consolidació del poblament a les zones més planes i primers costers als segles IX i X, mentre que seria als segles XI i XII quan s'ocuparien nous terrenys més llunyans i muntanyosos. En aquest sentit i, en base a la documentació conservada, seria als segles XII i XIII quan s'ocuparien de forma permanent algunes valls com la de Querol.

A les valls del Valira, doncs, l'extensió i consolidació dels assentaments permanents seria cronològicament anterior a –per exemple– les diferents valls perpendiculars de la Cerdanya i a les valls de l'Ariège (VIADER:2003, p.36; GUILLOT:2009, p.77-94). El propi Roland Viader ens ho especifica observant el poblament de la parròquia de Sant Julià de Lòria. Segons aquest autor (2003, p.30-36), dels 15 nuclis que formen Sant Julià, vuit estan documentats al segle X, i al següent apareixen als pergamins tres de nous: Llumeneres (1048), Nagol (1055) i Aixirivall (1072); completant-se els nuclis documentats al segle XII: Bixessarri (1119), Certers (1162) i Aixàs, Alins i Canòlic el 1176. El resultat és un conjunt de poblaments disseminats formats per *vilas*, *vilares* i *mansi* que, en principi, són difícils de jerarquitzar. En aquest sentit, BOLÒS I HURTADO (2006, p.66) ens parlen de l'existència de petits nuclis (*vilars*) formats, com a molt, per una dotzena de famílies, alguns dels quals tindran església parroquial (i, doncs,

podrem considerar-los com a caps de districte) i altres arribaran a tenir església sufragània.

Així a la parròquia d'Andorra la Vella es documenten esglésies a Engordany (dependent del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles), Santa Coloma (herència de Sant Vicenç d'Enclar) i als Vilars, i altres nuclis a Cases Suciranes, El Fener, Engolasters, Inelsseu, La Margineda, el Pui i el Puial. A la parròquia de Canillo trobem esglésies a Caselles, Meritxell, Prats i Soldeu, i nuclis habitats a Cella, El Vilar, L'Aldosa, La Torre, Moles, Molleres, Puial, Quer i Ransol. A la parròquia de la Massana trobaríem altres tres nuclis amb església a Anyós, Pal i Prat del Campanar, mentre que sense església hi hauria una gran disseminació de la població, amb nuclis a Andorra Morta, Anglada, Arinsal, El Pui, Erts, Escàs, La Riba, La Sala, Puïol, Querol, Ribafeta i Sispony. Situació similar a la de la parròquia d'Ordino, amb esglésies a la Cortinada i a Llorç, i petits nuclis habitats a Ansalonga, Arans, Les Moles (potser a La Massana), Querol, Segudet, Soler, Sornàs, Tavaxeu, Torer, Vilar i Vilaró. Per la seva banda, Sant Julià de Lòria era la parròquia més poblada i amb més nuclis, posseint capella o església Aixàs, Alins, Bixesarri, Canòlic, Fontaneda, Juberrí, Nagol, Pui d'Olivesa i Tolse, i amb nuclis a Aixirivall, Aixovall, Auvinyà, Certers, Juberrussa, Llumeneres, Serra i Solà. Molt diferent era la situació a la parròquia d'Encamp, on tots els nuclis tenien església: La Mosquera, Les Bons, Tremat, i Vila Extremera (BOLÒS I HURTADO:2006, p.66). El fet de posseir una capella no sembla denotar una categoria de lloc –pel fet que alguns pagesos alodials de cert relleu econòmic i social podien posseir-ne per voluntat pròpia–. A més, l'ús del nom *villa* a la documentació, tal i com indiquen BOLÒS I HURTADO (1995), sembla que en certs moments, podria utilitzar-se indiscriminadament. Del que no hi ha cap dubte és que la presència de l'església a les valls va crear un territori format per *villa* i *villares* (la parròquia), o bé va assimilar a la seva circumscripció territorial uns *límits de l'espai d'ús* comunitaris preexistents. Al segle VIII (RIU:1983), doncs, hi havia ja a l'actual Andorra sis parròquies centrades a Lòria, Andorra, La Massana, Ordino, Encamp i Canillo, i dins del seu territori hi havia adscrits diversos *villares* i masos, apareixent de nous en els segles següents, alguns dels quals posseiran capelles o esglésies sufragànies. La institució eclesiàstica va introduir o va adaptar un concepte de límit que s'unirà al límit de l'espai d'ús. Ara bé, la pressió demogràfica traduïda en pressió sobre els recursos naturals al llarg dels segles VIII a XIII va provocar tant la multiplicació dels assentaments, com hem vist, i la transformació d'algun d'aquests (evolució des de simples granges a *villares*, i de *villares* a viles, encara que també a l'inrevés), com l'ampliació interna dels límits del lloc, i externa sempre i quan la pressió dels assentaments veïns fos menor que la

pròpia. I és que sense límit jurídic, amb ambigüitat del marc legal, i amb carència de mecanismes arbitrals o judicials supralocals, el límit territorial d'ús continuava essent flexible i permeable.

La 'villa' de la vall d'Andorra

Al voltant de l'any 788 l'Urgell i amb ell Andorra, van passar definitivament a mans dels reis carolingis, però els primers documents relatius a la nostra vall no són datats fins el segle IX.¹¹⁴ Durant la primera meitat d'aquest segle, els pergamins deixen clar el sentit d'unitat de la vall; així en l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, l'any 839 (pseudo-original, entre 860-900), s'enumeren les parròquies de la vall: "*ipsas parrochias de valle Handorrensis*" que ahora es troben dins "*l'Hurgellensem pagus*".¹¹⁵ La manca de definició és palesa, ja que en aquells moments escara s'estava en procés d'estructuració de l'administració carolíngia a la zona. Serà en la carta de donació de diferents viles feta per l'emperador Carles el Calb a Sunifred, comte d'Urgell i de Cerdanya, l'any 843, on trobem aquesta unitat administrativa i territorial de forma clara: "*Villa que vocatur vallis Andorra cum suis omnibus appendiciis*".¹¹⁶ Tot sembla apuntar que l'antic *vicus* dels *andosins* d'època romana, l'antic *pagus* andorrà hispano-visigot dependent de l'*oppidum* d'Urgell, s'adaptarà sota el nom de *villa* com a unitat administrativa i jurídica que englobava tota la vall dins el marc polític i administratiu carolíngi.¹¹⁷ El concepte de *villa* primer, i de *vallis* tot seguit, seria equivalent, dins el comtat d'Urgell, als diferents *pagus*. En aquest sentit la *villa* de la vall d'Andorra no es diferenciaria de la *villa* de Formigueres, que englobaria tot el territori del Capcir,¹¹⁸ ni de la "*villa de Bo*" que també serà anomenada com "*ipsas*

¹¹⁴ L'any 798 el rei Lluís, des de Tolosa, manà la fortificació dels *oppida* de la frontera i es van disposar sota el comandament del comte Borrell, possible primer comte de Cerdanya-Urgell, d'ascendència indígena, però la revolta antifrànca del 826 aturà i dificultà el procés d'organització territorial. L'any 840 Sunifred, possible fill de Borrell, ja era comte d'aquestes contrades.

¹¹⁵ BARAUT (1978), doc. 2, p.50-53. També a BARAUT (2005), doc. 5, p.101-106.

¹¹⁶ BARAUT (2005), doc. 3, p.98-99. Al resum d'aquest dins MARCA (1688, p.352) indica "*ac nominatum villam Andorrae in pago Orgellensi*"

¹¹⁷ Tal i com indica VIADER (2003, p.29), Andorra apareix des del segle IX com una unitat geogràfica fermament individualitzada i percebuda com a tal.

¹¹⁸ *Catalunya Romànica*, vol 14, Enciclopèdia Catalana, 2001.

valles de Boví". En definitiva, la vall d'Andorra seria un dels *pagus* originals de l'Urgell.¹¹⁹

El concepte de *villa* o *vallis*, però, fa referència a l'enquadrament territorial per part de l'autoritat comtal, i significa una administració única, amb els seus límits, i unes mateixes autoritats comtals per a tot aquest territori que s'estableixen sobre l'estructura social preexistent o que es fonen amb aquesta (és a dir, amb les oligarquies locals).¹²⁰ Això podria implicar, d'una banda, una baixa densitat de població que, alhora, es trobaria dispersa pel territori mitjançant petits nuclis (*villares*) o, pel contrari, –i som d'aquesta opinió– un territori políticament ben estructurat, cohesionat i fidel, ja que en cas contrari el poder comtal hauria de dividir el territori en unitats menors per tal de controlar i administrar de forma eficient els diferents nuclis de població. Dues qüestions se'ns apareixen davant aquesta idea: en primer lloc, la consideració de la vall com a unitat significa que no existien divisions internes? I en segon lloc quin és el territori que formava el conjunt de la vall?

És evident que l'existència d'una *villa* o *vallis* com a espai administratiu únic, equival a un espai geogràfic determinat, però el concepte "vila" no ens ha de portar a equívoc ja que en el seu interior existien diversos nuclis que evolucionen cap a viles, vilars i masos. El marc territorial franc s'estableix, doncs, sobre el conjunt d'hàbitats, i a diferència d'altres valls ho fa físicament en un punt diferenciat al de la població, recuperant l'ús del castell d'Enclar què, per aquests segles (VIII i IX) no es correspon a cap vila. Això significà, entre d'altres, i seguint a VIADER (2003, p.30-36) que a Andorra no es va produir el procés d'encastellament, afavorint-se la fossilització de l'estructura de poblament anterior. Tot això no implica que a l'interior d'aquest espai, i des de períodes molt anteriors, no existissin delimitacions internes entre aquests nuclis d'hàbitat (o grups de nuclis), ja per l'ús prioritari d'espais, ja per una divisió específica i concreta; i tampoc nega la possibilitat que es donés una *federació* de cases i pobles.¹²¹

¹¹⁹ Tal i com indica la confirmació de les donacions i la concessió del delme del ferro i de la pega d'Andorra a l'església de la Seu d'Urgell, l'any 860 per Carles el Calb: "*Addidit aetiam de decimis Andorrensis pagi ferri et picis que aecclesiae suae debentur*": BARAUT (2005), document 4, p.99-100. La qüestió del delme del ferro ha estat discutida per diversos autors, considerant alguns d'ells que no havia una producció siderúrgica efectiva a Andorra abans del segle XIII: BOSCH I CODINA (2000).

¹²⁰ Segons RIU (1995, p.198) "*En el pas del segle IX a X, a l'organització civil tradicional de les valls, s'hi ha sobreposat una organització castral nova, amb castells termenats, que passen a exercir funcions administratives i militars, completant així el paper de la xarxa parroquial en l'estructura del territori.*"

¹²¹ VIADER (2003, p.259-260) al respecte és partidari de la idea de DEROUET (1995) respecte a la *fédération de maisons*, però fent referència a les *villam*. Segons l'autor les viles andorranes s'unien per fer la vista sota la tutela del castell d'Enclar, aquestes actuacions –així com la participació dels representants de les diferents viles de la vall– serien fossilitzacions de les

Al nostre entendre no podem parlar de forma diferenciada de l'existència d'una unitat territorial dels pobles de la vall i un posterior procés de divisió territorial interna d'una banda, i de la generació de dinàmiques d'unitat o federació de l'altra. Amb cronologies diferents, davant conjuntures canviants, ambdós processos (disgregació i federació) van anar no alternant sinó juxtaposant-se amb diferent incidència davant les diverses pressions internes (de diferenciació social i creixement demogràfic) i externes (de pressió dominical i feudal) per arribar a la consolidació del model territorial i comunitari dels segles XIV al XIX.

Com hem pogut veure en pàgines anteriors, diferents nuclis d'hàbitat es van consolidar sobre el territori als segles VI-VIII, essent el millor exemple la transformació de *Camp del Perot* i *Camp Vermell* en *Lauredia* o, actualment, Sant Julià de Lòria; sobresortint en aquest darrer segle un grup de pobles de certa entitat on s'aixecaran les diferents esglésies què, l'any 839, es documenten com a caps de districte eclesiàstic o parròquies: *Lauredia*, *Andorra*, *illa Maciana*, *Hordinaui*, *Hencampo* i *Kanillaue*, de les que depenien diferents esglésies així com *villulis* i *vilarunculis*. Aquestes parròquies es convertiran en referents geogràfics i, donades les seves característiques delimitadores (de renda i espirituals)¹²² també en referents administratius, si bé cal pensar que l'elecció de l'església com a parroquial ve condicionada per una preeminència social i fins i tot política de la vila on està situada –i doncs, amb un espai d'influència d'origen anterior– i, perquè no?, punt de reunió i centre de residència de part dels membres amb drets de la comunitat rural assentada sobre aquella part de la vall. La documentació relativa a vendes i donacions de béns durant el segle X ens mostra aquesta referència geogràfica i delimitadora en un procés que anirà combinant el nom “vila” amb “parròquia” i introduint el concepte “terme”: així l'any 903, quan Ricosind ven al comte Sunifred una vinya, la situa “*in valle Andorra, in apindicio de villa Andorra, in locum ubi dicitur Encorzese*”¹²³, terra que el comte permutarà l'any següent a Miró per

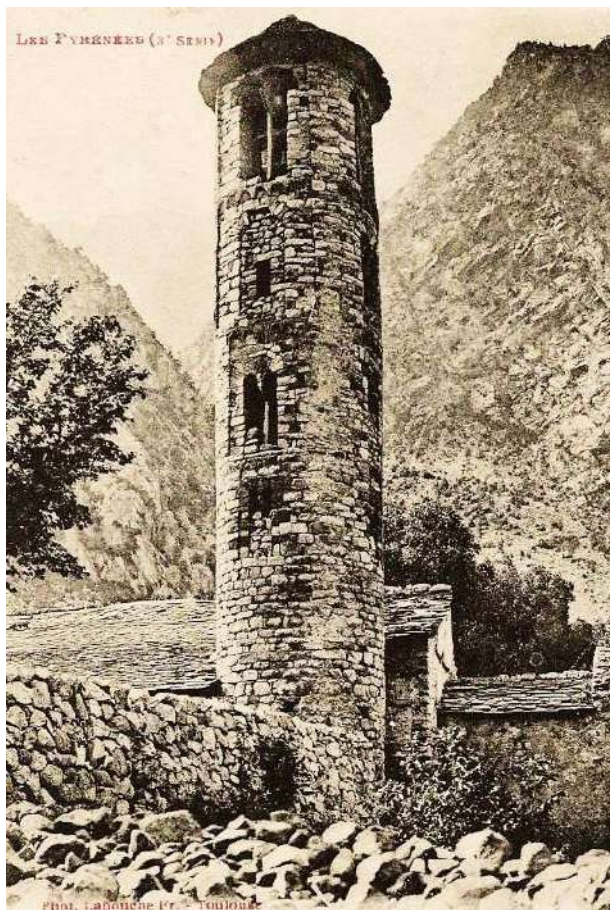
estructures administratives procedents de l'Alta Edat Mitjana (*conventus publicum vicinorum*) o fins i tot de la Baixa antiguitat. Per la seva banda RIU (1995), p.210, també opta per la idea de federació: “*Per tal d'obtenir major força enfront de la pressió senyorial, es confederaven uns llocs amb altres, mantenint cada un la seva autonomia administrativa i jurisdiccional. Algunes federacions de valls pirinenques daten de temps antic.*”

¹²² Hem de pensar en les parròquies com a primers centres de recaptació de rendes, fonamentalment del delme malgrat que aquest estigui en mans del capítol o del bisbe d'Urgell. A la consagració de la catedral de la Seu de 839 (pseudo original de 860-900), es dota aquesta amb els delmes i les primícies de les parròquies andorranes. A més l'any 860 l'emperador Carles el Calb, a petició del bisbe Guisard de la Seu confirmà a l'església d'Urgell les diferents donacions adjuntant, a més, el delme del ferro i de la pega del *pagus* d'Andorra: BARAUT (2005), document 4, p.99-100.

¹²³ BARAUT (2005), doc. 7, p.108.

dos terres a Sonplosa: “*in valle Andorra, in locum ubi dicitur ad Sonplosa*”.¹²⁴ Igualment s'esdevé l'any 904 quan Brunald ven a Sunifred una altra vinya que situa “*in valle Andorra, in villa Lauredia*”.¹²⁵ Ben entrat el segle aquest nom de vila anirà combinant-se amb altres denominacions com parròquia o, fins i tot terme. Així el 925, en la donació del vilar de Tolse, aquest es situa “*in territorio urgellitano vel in parrochia Lorie, in loco ubi dicitur Tubite*”,¹²⁶ i el 986 localitzem el nom “terme” en la ubicació del vilar d'Abresem (Puig Olivesa): “*ipsa alodes in comitatu urgellitano, infra terminum de Lauredia, in villare cuius vocabulum est Abresem*”;¹²⁷ situació compaginada, encara, amb l'ús del nom “vila”: l'any 949 “*vinea in apendicio de villa Andorra, in locum ubi dicitur Engordan*”,¹²⁸ o l'any 988 “*in alio loco, que vocant valle Andorra, comutamur vobis ipsos nostros alodes, quem abemus in villa Lauredia vel in villa Sancta Columba sive in villa Andorra vel in villa Ordinaui vel in aliis locis*”.¹²⁹

Imatge 12: L'església de Santa Coloma. Foto: Labouche.

Això no significa que encara no existeixin altres nuclis, ni molt menys, o que aquests altres siguin necessàriament menors. Les viles cap de parròquia estaran acompanyades d'altres viles documentades als segles X i XI, com “*villa Sancta Columba*” (988) “*villa que vocatur Moxela vel in alia villa que vocatur Fontaneda*” (925), “*ipsa villa de Engordan*” (1000), “*villa de Almuneres*” (1048) o “*villa*

¹²⁴ Íbidem, doc. 9, p.110. L'any 907 el comte encara eixamplarà el patrimoni a Sonplosa comprant terres a Sesegut “*in valle Andorra, in locum ubi dicitur ad Sonplosa*”. Ídem, document 10, p.111.

¹²⁵ Íbidem, doc. 8, p.109.

¹²⁶ BARAUT (1994-1995), doc. 7, p.80-81.

¹²⁷ Íbidem, doc. 28, p.99-100.

¹²⁸ Íbidem, doc. 16, p.89-90.

¹²⁹ BARAUT (2005), doc. 13, p.116-119.

Exova' (1073); algunes de les quals, com veurem més endavant, eren majors que el cap de parròquia.

Als segles VIII i IX, doncs, la vall d'Andorra, com a unitat, es troba dividida en sis viles caps parroquials que abasten tot el territori. Ara bé, com es materialitzen aquests límits? Existia, físicament, una delimitació clara i profunda dels termes procedent de segles anteriors? Cal reflexionar sobre aquestes qüestions, ja plantejades en part al primer capítol. Hem parlat del *pagus* d'Andorra què, hipotèticament, no va experimentar la divisió cadastral de la centuriació romana, i hem proposat, també, la probable administració autònoma dels diferents aprofitaments de la terra que restaria en mans del grup *andosín* i de la seva aristocràcia. I hem vist, també, la presència d'explotacions tipus granja com la del Solà d'Enclar, d'època romana, tot proposant el seu origen com una granja dependent d'una *vil·lae* de l'Urgellet, o bé com una explotació d'un *maior* o *potente* autòcton. Paga la pena tornar sobre el tema. És indubtable que al llarg del Baix Imperi es produiria una regulació dels usos agraris en base a l'individualització del conreu de la terra, ja fos sota la gestió d'un *dominus*, ja sota repartiment d'àrees d'itinerància de conreus primer, i d'espais de conreu permanent després, per part de l'aristocràcia local o dels grups gentilicis i veïnals del *vicus* andorrà, és a dir, de la o les comunitats rurals antigues. Aquesta individualització (o privatització segons diferents autors)¹³⁰ es consolidaria: "*els veïns serien els antics indígenes, propietaris de les seves terres, que formaven comunitats de pagesos lliures, encara que tributaris, característiques que els diferenciaven dels 'vilans'*" (FELIU:2001, p.190). Seguint els usos romans, les àrees individualitzades es fitarien per la seva conservació.¹³¹ Mantingut el sistema de possessió de les zones agrícoles amb més o menys canvis en el període hispano-visigot, el que sembla més probable és que ja fos a nivell individual i familiar, ja "tribal" (per comunitari), s'establissin uns límits territorials en base a l'ús i la *fitació* del territori. Així, encara que part de l'agricultura cerealista fos més o menys itinerant, cada família, grup familiar o grup veïnal actuaria sobre unes àrees determinades que es consolidaran amb uns límits degut a l'ús continuat o discontinu però defensat –com a reserva, per exemple–. A això s'ha de sumar la irrupció de les formes de propietat dels *dominus* de l'Urgellet o de *potentes* locals sota el model de delimitació del territori en propietat privada (a l'estil de les antigues *vil·lae*) però amb una estructura d'explotació tipus *mansus* què, des del migdia anirien pujant per la vall del Valira i que, possiblement, donessin origen a les divisions d'alguns dels

¹³⁰ Entre d'altres i com a síntesi: SALRACH (1998), p.190-191.

¹³¹ No podem coincidir amb les opinions de FELIU (2001) sobre la manca de romanització de les zones de *vicus* o valls pirinenques. Pel contrari, recolzem l'opinió de VIADER (2003b).

vilars de la posterior parròquia de Sant Julià de Lòria, com veurem més endavant. Aquesta hipòtesi seria aplicable a les zones d'ús intensiu, és a dir, a l'ager o zona de conreu, al fons de les valls i als rebaixants.

Molt diferent és el cas de les zones altes, les zones de bosc subalpí i de pastura. Tant la legislació romana com la visigòtica –acceptades i tan apel·lades per les comunitats i veïns prefeudals–¹³² consideraven el *saltus* com a bé fiscal, és a dir, com a béns públics. La diferència entre l'ager i el *saltus* s'havia mantingut en molts llocs a través de les fites que separen la zona individualitzada de conreus respecte de la zona fiscal.¹³³ És possible –encara que creiem que poc probable– que pel cas andorrà existís aquesta divisió entre l'ager i el *saltus* a través de certes fites que separarien unes àrees privades a mans de *potentes* o *maiores* (de conreu i bosc) i unes àrees delimitades de conreu individualitzat de pagesos alodials i col·lectives a mans de cada grup veïnal respecte d'unes àrees forestals i de pastures col·lectives de la vall, que anirien delimitant-se *grosso modo* en raó de l'ús i segons la pressió demoeconòmica, comptant per a realitzar aquesta divisió del *saltus* amb l'aplicació –potser desmesurada– del dret germànic de la presura o aprisio a les zones de pastura,¹³⁴ eina que facilitaria la fragmentació i distribució del territori col·lectiu de la vall per concentrar-se, privativament, en mans de les diferents comunitats de parròquia.

Tornant a la qüestió de les viles i de l'evolució dels assentaments, la documentació mostra, també, certs detalls que creiem és necessari destacar-ne ja que ens proporcionen informació important tant pel procés d'expansió dels nuclis habitats dels segles IX-XIII com del procés d'instal·lació dels marcs polítics i administratius comtals primer, i feudals després. Observem seguidament les descripcions que sobre el territori i poblament d'aquestes viles i parròquies es realitzen al llarg d'aquests segles.

¹³² Tal i com indica BONNASSIE (1993), p.206: "*las estructuras tradicionales, heredadas de un pasado más o menos lejano (carolingio, visigodo, romano e incluso prerromano), se habían mantenido aquí con más solidez y durante más tiempo que en otras partes; unas estructuras de origen complejo, pero sólidamente asentadas en algunos principios muy sencillos: el respeto escrupuloso a una ley escrita (el Liber iudiciorum, estudiado por Anscari Mundó), el ejercicio de una justicia de naturaleza pública, y el reconocimiento de las franquicias y usos comunitarios campesinos.*"

¹³³ Per exemple l'any 977 el comte i bisbe Miró de Girona, en donar l'església de Sant Joan de Balbs i diversos alous a favor de l'església de Besalú, indicava com a límits "*a parte orientis in alode qui Segnonande, vel in alode de Olibane et de Sesenindo, de meridie inlaterat in rivo Manibulo, de occiduo in ipso rivolo quem dicunt Vallegelano, de circio in ipso fischo vel in ipsas tetras fitas*". PONS I PALOU (2002), p.25.

¹³⁴ D'altra banda habitual a la Península Ibèrica en forma de "*presura colectiva de pastos*" en períodes posteriors, relacionada amb els *vicus*, especialment a Lleó, encara que també ho trobem a Aragó. Entre d'altres NIETO (1964) i COSTA (1983).

3.2.- De l'espai d'ús a l'enquadrament feudal: els límits parroquials.

Fent un salt en el temps, uns segles més tard podem observar l'existència no només de la vall i de les divisions entre parròquies, sinó també –en algunes– diferents divisions internes formades per agrupacions d'antigues viles, vilars i masos: els Quarts. Aquests responen a usos privatis d'un espai col·lectiu respecte a la resta de nuclis que conformen la parròquia al temps que participen en l'aprofitament comú de les àrees alpines on els drets recauen en el conjunt de la parròquia. Les diferències entre parròquies pel que fa a aquestes unitats administratives menors responen a situacions diverses llur origen hem de situar, també, als segles VIII-XIII. La seva formació estava influïda per múltiples factors com eren l'estructuració del poblament de cada parròquia, les característiques dels recursos que proporciona el medi natural –i, doncs, directament, les estratègies de reproducció econòmica dels membres i del conjunt de la comunitat que utilitza aquest medi–, però també l'efecte de l'enquadrament comtal, feudal i eclesiàstic a cadascuna de les comunitats parroquials. Veiem tot seguit quins eren els límits de l'espai d'ús i l'enquadrament institucional sobre les diferents comunitats parroquials.

Del vilar de Lauredia a la parròquia de Sant Julià

El de Sant Julià de Lòria és el més complex dels processos d'estructuració del territori. Una breu mirada sobre els documents conservats dels segles IX al XIII ens proporciona tot un conjunt d'elements que a primer cop d'ull semblen indiscriminats: l'existència de nombroses viles –anomenades unes vegades com vilars i d'altres com viles–, algunes amb un territori ben delimitat dins de la parròquia ja al segle X; la diferent denominació que rep la capital, ja com a vila, ja com a vilar; la presència de fortificacions de datació desconeguda (per manca d'intervenció arqueològica) o d'ubicació incerta; la presència de béns i drets comtals primer i feudals després i, sobretot, l'estranya correlació de forces entre els nuclis de poblament (i posteriorment dels Quarts) respecte a la capital, fan que la realitat de la parròquia de Sant Julià respongui a situacions que, per les seves característiques en principi semblen relacionar més aquesta parròquia amb la forma en que es va estructurar el territori a la vall de Sant Joan que no pas amb la resta d'Andorra.

Però abans de res hem de tenir clar que cada comunitat disposava d'un espai d'ús, i que aquest no tenia més limitacions que la necessitat dels membres de la comunitat (junts i per separat), l'accessibilitat física i racional cap als recursos del medi natural, i la competència, ja d'altres comunitats o ja de la violència institucional dels marcs comtal (imposició jurídica) o senyorial (violència feudal).¹³⁵ Necessitat, accessibilitat i competència eren els factors que limitaven l'àrea d'acció de les comunitats. Això implica que no existien limitacions geogràfiques insalvables ni molt menys límits *naturals* (rius, serralades, etc.). L'exemple més clar és el present de Sant Julià de Lòria. El territori d'aquesta parròquia és el més meridional de les valls d'Andorra i es caracteritza per la relativa abundor d'espais agroforestals horitzontals i subhoritzontals, susceptibles de rompuda i conreu, sobre els que al llarg dels segles X i XI es documenta una extraordinària expansió de la vinya.¹³⁶ Però, pel contrari, la vall – física – és deficitària en pastures estivals,¹³⁷ i per això els límits del seu espai d'ús – en aquest cas d'ús compartit – travessen la serra de llevant aprofitant-se de les pastures de Claror i Perafita.

Les primeres referències relatives als límits externs de la parròquia són referències generalment realitzades per particulars. A les donacions, permutes i vendes de conjunts de béns situats en una parròquia, indicaven els límits a *grosso modo*. Així doncs, no es tracta de la donació o venda de tots els béns situats entre aquests referents geogràfics, sinó del conjunt de béns que aquests particulars posseeixen dins del terme de la parròquia o de la “comunitat” menor on radiquen, fent esment de certs accidents geogràfics com a referència al límit d'aquell terme. Per sort – i això és simptomàtic de la diferència respecte a la resta d'Andorra – pel cas de Sant Julià de Lòria són nombroses les descripcions d'aquest terme, i és que són nombroses les transaccions de béns que directa i indirectament passaren o acabaren a mans de les institucions eclesiàstiques que han custodiat els pergamins fins l'actualitat. Comptem amb 12 documents que van des de l'any 1010 fins el 1262 dels que podem extreure que els habitants de la parròquia consideraven que el seu terme presentava els

¹³⁵ Per comprendre l'abast de la violència feudal del segle XI als Pirineus és inevitable referir-se als treballs de Pierre Bonnassie, mostrant l'incendi de pobles i l'assassinat dels veïns. Per exemple BONNASSIE (1993), p.253-257

¹³⁶ VIADER (2003, p.32) ho destaca en observar l'acta de donació del vilar de Tolse al segle X: “*En effet, les limites qui leur sont attribuées sont constituées d'obstacles naturels (rivières et rochers, inaptes à la culture) et de terrasses (gradu), ce qui suppose une indéniable extension des cultures, une véritable conquête de l'espace* ».

¹³⁷ Com ja va assenyalar BECAT (1993a, 1993b)

següents límits:¹³⁸ *Caputreo* (serra de Caborreu, avui Camp de Claror), al mig dia *Rivo Nigro* (avui riu de Riuner); a ponent amb la Font de Rasen (actualment potser font d'Arduix), i *col de Choloneg* (que podria identificar-se amb el coll de Collnegre, avui Port Negre, però que creiem més adequat considerar-lo com el coll de Canòlich),¹³⁹ i amb la vall Llòbrega (actualment vall del riu d'Os), i al nord, almenys fins a principis del

¹³⁸ L'any 1010 Trasemon i Riquilda van donar a Santa Maria de la Seu l'alou que tenien a Lòria i a Argolell; aquest fet no significa, necessàriament, que aquest alou fos una unitat territorial compacta, sinó que consistia en un conjunt de béns que posseïen en ambdues parròquies. La descripció, doncs, inclou ambdós termes: "*et affrontat hec omnia supra scriba de .I. parte in ipsa Portella et de alia in castro Barraol, de .III. parte in puio Agiler et de .IIII. in serrato de Bercardalio*" (BARAUT:1980, doc.304, p.135) on hem de presumir que la Portella feia referència a la d'Aixovall, ja que si era la del sud d'Arcavell només ens mostraria els límits del terme de Santa Pelàgia. L'any 1069 el prevere Guillem donà a Santa Maria de la Seu un altre alou al terme de Santa Eulàlia d'Asnurri, Sant Julià de Lòria i Santa Pelàgia, indicant, com en el cas anterior, referències geogràfiques de tots tres termes: "*et abet affrontaciones ipsum hec omnium de parte orientes in Caputreo, de occiduo in castro de Termen et de meridie in serra de Cogol, de parte vero circi in ipsa portella de Eixoval que dicunt*" (BARAUT:1983, doc.758, p.129-130). Dos anys després, el 1071, Mir Bels va donar un altre alou, a Lòria, indicant ara les confrontacions de forma parcial, en no incloure el límit occidental: "*Et affrontat ipsa hec omnia iam dicta de una parte in Rivoner, et de alia parte ad portellam ad ipso valle, et de tercia vero parte in Bergafoll et de .III. autem parte afrontat in Caboriu*" (BARAUT:1983, doc.835, p.191-192). A finals de segle, concretament el 1089, Sidela va donar un alou a Juberri, però va indicar com a límits els de tota la parròquia: "*et abet affrontaciones ipsum hoc omnium de .I. parte in Caputreo, de alia parte in Bercardal, de .III. parte in rivo Nigro, de .IIII. vero parte in illa Portella de Exoval*" (BARAUT:2005, doc.34, p.148-149). Ja al segle XII, concretament l'any 1111, Guillem Ponç va donar el seu *Hort Comural* a Sant Julià, "*et habet afrontaciones ipsum hec omnium de .I. parte in font de Reisen, et de alia parte in Caboreu, et de .III. parte in Riuner, et de .IIII. vero parte in illa portela de Exoval*" (BARAUT:1988-1989, doc.1264, p.97), idèntiques confrontacions a les que se indicaran l'any 1176 quan el prepòsit de Santa Maria de la Seu els atorgui a Martí de Tolse per dur a terme l'explotació (BARAUT:1990-1991, doc.1716, p.239-240). El Grau de Certers es documenta per primer cop l'any 1132, en la donació de Pere i Magesu a Narbona i Ponç de diferents béns a Sant Julià i Arcavell, indicant "*quod abet affrontaciones, hoc supra scriptum, de .I. part in Grad de Certers, de alia in Pradalt, de .III. [in] portela de Exoval, de .IIII. vero part in font de Reisen, de .V. part in Capudreo*" (BARAUT:1976, doc.4). Ja al segle XIII es consoliden aquestes descripcions de límits dels béns dins de la parròquia de Sant Julià. El 1214 Martí d'Aixovall va donar els seus béns de Sant Julià i Aixovall a la seva dona Maria, indicant com a límits "*et abent affrontaciones predicta mea onore de .I. parte in Rivo Nigro et de alia in valle Lubricha et de .III. in la font de Risen, et de .IIII. in col de Choloneg*", les mateixes que, dies després es repetiran en la donació per part d'ambdós del terç dels seus béns al seu fill Guillem (BARAUT:1976, docs.10 i 11). De nou els nous referents geogràfics trobem a la mútua donació de G. de Fontaneda i Maria de l'any 1259: "*et abet affrontaciones ex .I. parte in Rivonigro, de .II. in Vallubica, de .III. in la font de Chapureo, de .IIII. vero parte affrontat in la font de Rasen*" (Baraut:1976, doc.25). A la cessió del terç dels béns de Pere Gerald a la seva mare Maria del 1260, es tornen a incloure aquests límits, si bé anomenant "Palomera" en lloc de la Portella d'Aixovall per primera i única vegada: "*et abet afrontaciones ex .I. parte in Rivonigro, de .II. in Vallobrega, de .III. parte in Palomera, de .IIII. vero parte afronta in la font de Raser*" (BARAUT:1976, doc.29). Finalment, en una concòrdia entre Pere de Fontaneda de Lart i Ermengarda, vídua de J. de Fontaneda, s'indica "*et afrontat ex .I. parte in Rivonigro, de .II. Vallobrega, de .III. in Chapureo, de .IIII. vero parte afrontat in la font de Rasen*" (BARAUT:1976, doc.31).

¹³⁹ Trobem documentat aquest topònim com *Colonicho* (1038-1065) i *Choloneg* (1214).

segle XIII, amb la Portella d'Aixovall i el grau de Certers,¹⁴⁰ destacant que l'any 1260 s'esmenta per primer cop Palomera.

Aquesta descripció de límits es complementa amb la dels termes frontalers; ja sigui el d'Andorra (que veurem més endavant), ja sigui els de les parròquies de migdia. Immediatament al sud es trobava l'antic terme de la parròquia de Santa Pelàgia, on ja al segle X es distingeixen dos nuclis amb espais diferenciats i que, al segle XIII formaran dues senyories diferents: Arcavell i Ponts, situats "*in pago Horgellitano in apendicione de Pontetano in villare Archaville*" (any 945)¹⁴¹, o "*in predicta villa de Archavel in apendicio Sancte Paladie*" (segle XII)¹⁴², o, pel cas de Ponts, "*in territorio Orgello in apendicio de Sancta Pelagia, et est in Archavel et ad illos Grados*" (992). En diverses ocasions les descripcions dels límits de Ponts i d'Arcavell coincideixen donant el declarant les de tot el terme de la parròquia de Santa Pelàgia, és a dir, la Portella (al migdia), el riu d'Ars, la muntanya d'Argolell, la serra d'Auvinyà, o serra de Juberrí (o *Monte Pino Milierus*), encara que també el Riuner (*rivo Albingano*), a més de Caborreu i Bescaran; i tan sols indicant com a límit la vila de Lòria en un cas datat l'any 1077.¹⁴³

¹⁴⁰ La Portella o Portell és el pas estret d'un riu entre dues muntanyes, especialment si en una o ambdues d'aquestes muntanyes, en la confluència, hi ha graus. Així a més de la Portella d'Aixovall documentem, propera, una altra Portella, límit de migdia dels termes d'Arcavell i Ponts. La majoria d'autors, com BOLÒS I HURTADO (1987, p.23), indiquen que aquest topònim ha de correspondre a l'estret situat immediatament al nord del poble d'Aixovall, travessat pel riu Valira, la carretera i el prat conegut com *Prat de la Teresa*. L'actual zona de la Portella d'Aixovall conserva de forma mínima la toponímia original i només en la forma abreviada de la partida de les Portes (est del Valira, sobre el *Prat de la Teresa o Tresa*), així com el record de la Creu de les Portes, al bell mig del *Prat de la Teresa*, a l'actual gasolinera. D'altra banda, el topònim de la Creu de les Portes roman per al futur dins la cartografia oficial andorrana de la dècada de 1970.

¹⁴¹ BARAUT (1994-1995), doc.15, p.88-89.

¹⁴² BARAUT (1994-1995), doc.213, p.268-269.

¹⁴³ A la donació comtal de Sunifred a Santa Maria de la Seu de l'any 907 d'un alou a Arcavell, s'indica "*habet affrontaciones de parte orientis in Capudreo et de meridie in rivo de Arto et de occiduo in Bercardale et de circi in ipsa serra de Iuverra*" (BARAUT:1979, doc.65, p.54). D'altra banda, a l'acte de consagració de Sant Miquel de Ponts de l'any 940 es situa aquesta església "*in fines de Pontetano vel de villa Archabelle*" donant com a límits "*de .I. parte de monte Pino Milierus usque ad ipso torrente qui dicurrit de Ortonedin, et de .III. parte ad illo rivo que discurrit de illo arte usque ad illa portella, et de .IIII^{ue}. parte in ipso monte de Orgolello*" (BARAUT:1978, doc.29, p.86-87). A la donació del prevere Bo l'any 992 a Santa Maria de la Seu de la meitat de l'església i dels béns de Sant Miquel de Ponts s'indica que "*affrontat hec omnia de .I. parte in illo rivo qui discurrit de illo arto, et de alia parte in ipsa serra de Albiniano, et de parte .III. in caputrego, et de .IIII. vero parte in ipso monte de Orgolello*" (BARAUT:1980, doc.226, p.58-59). Un altre document que ens aporta informació al respecte és la donació del comte Ermengol de l'any 997 de diverses viles, entre elles Arcavell i Lart, on s'indiquen els següents límits: "*et affrontat hec villulas cum hec omnia supra scribta de parte orientis in Capud Reo, de meridie in serra de Lous et descendit ad ipsa que dicunt Portella, de occiduo in serra de Bescardal, de circi in ipsa serra de Ioverra*" (BARAUT:1980, doc.249, p.81-83). Més ampliada és la delimitació de la donació de Centoll i Dadilda, Durable i Gerald a l'església de la Seu, d'un alou a Santa Pelàgia o Ponts i a Estelareny, terme de Sant Sadurní de Tavèrnoles l'any 1006, en incloure afrontacions de tots dos termes: "*afrontat ipsum hec omnium de .I. parte in Capudreo et de alia*

Les informacions dels pobles per separat donen per a Ponts, com a límits “a parte orientis in rivo de Albingano, a parte meridie in Piniminieros et pervenit usque in serra de Lobera, a parte occiduo affrontat in monte Cogollo, a parte vero circi affrontat in serra de Mosseros” (si bé incorporava béns situats a Juberri),¹⁴⁴ al temps que per Arcavell, de forma diferenciada de Santa Pelàgia (encara que indicant que formava part d'aquest terme), dóna com a límits, l'any 1118 “de .I. parte in Capudreo, de alia in Venters, de tercia in Bescardal”.¹⁴⁵

Riuner, doncs, constituïa el límit entre Sant Julià de Lòria i Santa Pelàgia (Arcavell i Ponts), encara que alguns documents de donants dels pobles del migdia indicaven com a límit no el riu sinó la serra. Més a l'oest el límit parroquial de Sant Julià de Lòria seguia la serra d'Argolell (sense especificar per on passava) fins arribar a aquest terme. D'Argolell només comptem amb un document d'aquest tipus datat l'any 924: la venda del comte Sunifred a Altemir del lloc anomenat Lucano, dins de la vila d'Argolell, que posseïa per compra o aprisio, indicant com a límits “de .I. parte in fonte de Reisendo et de alia in ipso Capureo qui dicitur ad Feneros et de .III. parte in sera de Lucano et de .IIII. vero parte in castello [...]rre” (Asnurri?),¹⁴⁶ coincidint amb els documents de Sant Julià en el punt limítrof de la Font de Reisen.

Per la resta de la posterior Vall de Sant Joan no hi ha més delimitació que la de la parròquia de Santa Eulàlia d'Asnurri, que juntament amb la parròquia de Sant Joan conformaven el nexa d'unió de tota la vall. Comptem amb un document de mitjans del segle XI (entre 1038 i 1065) que indica els límits, també a *grosso modo*. Es tracta de la venda de Ramon levita a Eldomar d'un alou a la vila de Beixaconill que tenia per compra al comte Ermengol i que afrontava “de .I. parte in locum que vocant Termino, de alia i[n] monte que vocant Chogolo, de .III. in monte que vocant Colonicho vel in

parte in Bercardalle et de .III. parte in villa que dicitur Tavernulas et de .IIII. vero parte in rivo Albingano” (BARAUT:1980, doc.293, p.125). Per la seva part a Arcavell s'indiquen com a límits l'any 1010 “de .I. parte in Bescardal et de alia parte in Caputreo et de .III. in ipso collo de Lobera” (BARAUT:1980, doc.303, p.134). Finalment, a la donació del comte d'Urgell Ermengol IV a l'església de la Seu d'Urgell, l'any 1077, de les batllies i franqueses d'Arcavell “in comitatum Orgelli in apendicio de Santa Pelagia” s'escriu: “Et affrontant prelibata omnia de parte orientis in villa que vocatur Loria sive in aiacenciis eorum, de parte aquilonis locum que vocant Caputriveo, de meridie in locum que vocant Portella, de occiduo in crepitudinem Quculli” (BARAUT:1984-1985, doc.913, p.44-45).

¹⁴⁴ BARAUT (1980), doc.219, p.51-52 del 31 de gener de 990. Molt diferents són els límits esmentats a la donació de l'any 1289 del castell de la Bastida de Ponts (BARAUT:2005, doc.136, p.346-349) on s'indica “ab una parte in rivo vocato Riuner, et alia parte ubi dicitur al Grau de la Folgousa et ab alia parte ubi dicitur al Grau de Riberola”.

¹⁴⁵ BARAUT (1988-1989), doc. 1301, p.130-131.

¹⁴⁶ BARAUT (1979), doc.86, p.66.

ipso collo, de quarta vero parte affrontat in ipso grado que vocant Venteros”,¹⁴⁷ fet que confirma la identificació de “*Colonicho*” amb Canòlich. Durant el segle XII el procés d’encastellament d’Ars, Civís, Os, Tor, Asnurri i Argolell arriba a la seva culminació, i si bé es continua parlant (i es farà al llarg de tota l’edat Moderna) del terme de la vall de Sant Joan, dins del vescomtat de Castellbò, el cert és que la divisió feudal de les rendes i potestats en aquest segle XII ha produït un atermenament complert. Així, l’any 1115, a la venda d’un mas de la vila de Puig, al terme d’Asnurri, s’indiquen com a límits “*de parte orientis in termino de Orgolell, de occiduo in termino de Arts, a septentrionali vero parte in termino de Ceviz, a meridie in ipso grad de Venters.*”¹⁴⁸

En resum, els límits externs de la parròquia de Sant Julià de Lòria –entesa com a unitat territorial comunitària– entre els segles VIII i IX, i perfectament consolidats entre els segles X i XIII estaven establertes al nord per la Portella d’Aixovall i el Grau –i terrasses– de Certers (amb alguna possible disputa amb Andorra entre aquesta línia i Palomera), quedant sense documentar el límit de l’est que s’allargaria fins a Caborreu i, d’aquí, limitant al migdia pel Riuner, afrontaria amb la parròquia de Santa Pelàgia (Arcavell i Ponts), possiblement produint-se disputes en les terres entre dit riu i la serra de Juberrí. A partir del riu, després de cobert el terme de Ponts que limitava amb Sant Julià a través de la serra “*Mosseros*” (990), al segle X, i amb força al segle XI, trobaríem perfectament dividits els termes frontalers del sud en el seu procés d’atermenament feudal –militar, jurisdiccional i de renda–,¹⁴⁹ encara que a nivell comunitari sembla que o bé es mantindria la cohesió de la vall, o bé es recuperaria en segles posteriors degut a les relacions de les comunitats amb els vescomtes de

¹⁴⁷ BARAUT (1994-1995), doc.57, p.126-127.

¹⁴⁸ BARAUT (1988-1989), doc.1288, p.116.

¹⁴⁹ El procés de divisió senyorial del territori es faria, com arreu de Catalunya, a través de fites o creus. Aquest acte està documentat en diverses contradetes durant aquest període. Així, per exemple quan Arnau Mir de Tost, l’any 1067, organitza el territori conquerit d’Àger (la Noguera), dóna a Galceran el Puig de Montesquiu, dividint-lo de la resta del terme a través de creus gravades a la roca: “*et est ipso puio infra terminos de castro de Ager; et afrontat ipso puio a parte orientis in terminio de castrum de Cass, et de inde vadit per cruces et signes usque ad terminos de Sancta Lizinia, et vadit per terminos de Sancta Lizinia usque ad val de Salge, et ascendit per val de Salger usque ad ipsa font et usque ad ipso Puig ubi sunt ipsas cruces et ipsas signas qui fuerunt factas inter Fonte Podio et ipso Ludel, et vadit per cruces et signos de Font Pod usque ad ipsa serra et de ipsa serra vadit per cruces et signes et usque revertit ad terminos de Cass*” (CHESÉ:2011, vol. 1, doc.81, p.315). L’aixecament de creus, en aquests casos –almenys per a les zones de conquesta– van ser fetes pels milites o senyors feudals, com mostra un altre document, de 1073, sobre la divisió del terme del castell de Montclús: “*et abent affrontacionem: ab oriente in medio flumine Nogere, de meridie ad radicem predicti castri de Montecluso sictu cruces et termini demonstrant, quas domnus Arnallus et predictus Bernardus inde ibi fecerunt cum aliis divisoribus qui cum eis ibi fuerunt, et in termino de Cheralto et de Sancta Licinia.*” (CHESÉ:2011, vol. 1, doc.101, p.353).

Castellbò i el capítol de la Seu d'Urgell, en continu conflicte.¹⁵⁰ Limitant aquí Sant Julià de Lòria amb els castells d'Argolell i d'Asnurri a través de la Font Reisen i de la serra i Coll de Canòlic, i amb els de Civís i Os a través de la Vall Llòbrega o vall del riu d'Os.

Al migdia de la parròquia de Sant Julià de Lòria els castells –o *domus* fortificades– que representen l'auge del feudalisme, es multiplicaran: Ars, Berraol (o Branol), Asnurri, Argolell, Térmens (“*que vocant Lapide*”),¹⁵¹ Nerellas, la Guarda, Civís i Os i posteriorment (al segle XIII) el castell de la Bastida de Ponts. Els senyors, *míllites* i eclesiàstics es repartiran els drets i rendes en despit de les comunitats, cobrant, entre d'altres drets, “*forces et toltas et baiulias*”,¹⁵² obligant als pagesos a reconèixer el domini dels seus masos i terres en favor del senyor, i fent-se aquests amb el control directe dels béns públics.¹⁵³

Imatge 13: El poble d'Os de Civís l'any 1931. Font: ICC, fons Rellev, núm. 48306.

¹⁵⁰ BARAUT (1992-1993b).

¹⁵¹ BARAUT (1994-1995), doc. 61, p.135-136.

¹⁵² BARAUT (1990-1991), doc.1528, p.41-42.

¹⁵³ BARAUT (1994-1995), doc. 212, p.267-268: concessió de drets de pastura el 1198.

Aquesta divisió interna dels pobles del migdia té també la seva correspondència – parcial– al nord, és a dir, a la parròquia de Sant Julià de Lòria, però en lloc de donar-se a mans dels senyors feudal, es va donar majoritàriament per la dinàmica pròpia en el si de la comunitat mogut per l'ús privatiu –presura o aprisio– de certs espais per pobles o grups de pobles dins la parròquia, com ja hem plantejat més amunt. Les primeres referències documentals sobre divisions internes de la parròquia de Sant Julià de Lòria ens les proporcionen els béns dominicals, és a dir, els territoris ben delimitats, propietat del comte. No podem considerar aquests com a béns fiscals i probablement procedeixen de la possessió per part d'un *dominus* altmedieval que per diferents transmissions acabaria en mans d'un *potente*, un aristòcrata hispano-visigot que arribaria ser comte d'Urgell i Cerdanya: Borrell.¹⁵⁴ Així, aquests espais fitats, de possessió i ús privatiu, englobaven tant edificacions i terres de conreu com espais forestals, sense que la comunitat laurediana pogués efectuar cap activitat individual o col·lectivament dins d'ells. D'aquest tipus d'espais comptem amb quatre “termes” interns, dos perfectament delimitats, un tercer on només comptem amb alguna referència de les seves afrontacions, i un quart sense documentar però que, com veurem, cal destacar-lo per la seva transcendència; ens referim a Tolse, Puig Olivesa, Juberrí inferior (Juberrussa) i Bragafolls. L'existència d'aquests no ens ha d'estranyar ja que el comte posseïa diferents vilars i mansus dominicals al llarg i ample del comtat: sense anar més lluny, a Ponts existia una dominicatura cedida l'any 1009 pel comte Ermengol.¹⁵⁵

La primera dominicatura amb terme propi que perdurarà al llarg dels segles és la de Tolse. L'any 925 el comte Miró va donar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles el vilars de Tolse (“*uno villare que vocatur Tubine*”) amb la seva església de Sant Andreu, cases, terres conreades i ermes, arbres i “*cum omni apendicione sua*”. El document és extraordinàriament interessant per quant ens proporciona dos límits que, en principi, semblen antagònics: en primer lloc ens indica que el vilars i l'església limitaven, d'una part, amb les viles anomenades Moixella i Fontaneda –sense que puguem dir

¹⁵⁴ Els diferents autors plantegen com a hipòtesi l'origen “indígena” del comte Borrell a partir de l'estudi d'ABADAL (1987). Així, en la permuta de l'any 988 el comte Borrell aportà els alous que posseïa a la vall d'Andorra, indicant “*quantum infra istas afrontaciones includunt, sic comutamur vobis ipsos alodes quantum ibidem abemus, tam de parentorum quam per qualicumque voce ibidem abere debemus, totum ab integrum*”. BARAUT (2005), doc.13, p.116-119.

¹⁵⁵ Al testament del comte Ermengol de l'any 1009, es fan diferents deixes a Sant Sadurní de Tavèrnoles, entre elles “*ipsa mea dominicatura de Ponts, tam in terris quam in vineis, cum sua laborancia vel cum meos boves dominicos remaneat pro anima mea.*” BARAUT (1980), doc. 300, p.131-132.

clarament que existien dos termes diferenciats entre aquestes,¹⁵⁶ ja que el document diu: “*de una parte in villa que vocatur Moxela vel in alia villa que vocatur Fontaneda*”– d'altra banda amb el grau d'Aixovall (“*in grado Exovallo*”), que no hem de confondre amb la Portella d'Aixovall sinó que l'hem d'identificar amb l'estret escarpat a la dreta del Valira entre Sant Julià i Aixovall; i finalment amb el Riuner, entenent que es refereix a l'alçada del Riuner, però a la marge dreta del riu Valira.¹⁵⁷ Seguidament, el document descriu, al detall, els límits físics del vilar i de l'església, descrivint un espai molt més reduït que les afrontacions indicades abans i que es corresponen, doncs, amb la dominatura en si.¹⁵⁸ Quin sentit té aquesta doble descripció que, a més, no coincideix en l'espai? Al nostre entendre la primera descripció espacial ubica la dominatura dins d'un espai específic, més ampli, on hi ha dominatures, béns alodials pagesos i béns sota control de la comunitat laurediana; un espai que no es correspon amb tota la parròquia sinó només en aquell que està sota ús d'un conjunt determinat de nuclis. No en debades, si a aquests terrenys situats a la part baixa de la vall entre el Riuner i el Grau d'Aixovall li sumem les viles que afronten a l'oest (La Moixella i Fontaneda), i el vilar situat més enllà (el Mas d'Alins), ens trobem amb el territori que formarà, en el futur, el Quart de Fontaneda.

La possessió del vilar de Tolse “*ad proprium alodium et dominium*” de Sant Sadurní de Tavèrnoles, conferirà al seu territori ben delimitat un caràcter diferenciats respecte la resta de la parròquia. El control de la producció i el pagament de rendes portarà a un decreixement del nucli de població i, ja l'any 1167, serà conegut com el “*mansum de Tubisse*”, que durant alguns segles es regirà sota normes econòmiques i jurídiques molt diferents respecte a la resta de la parròquia. Aquell any de 1167 l'abat Berenguer i els monjos de Sant Sadurní de Tavèrnoles van lliurar el Mas de Tolse a Martí Bernat, durant la seva vida i permetent-li deixar-lo en herència (el que denota que anteriorment el monestir o bé explotava directament aquest vilar o bé el cedia en arrendament), a

¹⁵⁶ Respecte al topònim del nucli de La Moixella cal prendre'l amb molta cura quan tractem la documentació medieval ja que al bisbat d'Urgell hi havia diversos nuclis amb el mateix nom: la “Moxella” de Sant Julià de Lòria, “la Moxella” prop Sardina, al terme de la Seu d'Urgell, i la “Moixella” a la Vall Ferrera.

¹⁵⁷ “*Et habet affrontaciones ipso villare et ipsa ecclesia Sancti Andree, de una parte in villa que vocatur Moxela vel in alia villa que vocatur Fontaneda, de alia in grado de Exovallo, de .III^a. in Rivo Nigro*”. BARAUT (1994-1995), doc.7, p.80-81.

¹⁵⁸ “*Et terminant ipso villare cum ipsa ecclesia, ex una parte in torrente qui discurrit inter Pedros et Puio, et ex alia usque in via que vadit ad Olonesa vel in ipso constructo de torrente, et ascendit per ipsam costam usque in rocam de Reb, et descendit per ipsam costam usque in torrentem qui discurrit de ipsa Moxela, et ascendit per aliam costam supe ipso Boxadero, et vadit usque in ipsa roca subtus Moxela, et sich descendit in ipso gradu sutirano de Abresem, de .III^a. in ipso grado prope ipso torrente qui discurrit in Albiniano, de .IIII^a. vero parte terminatur in Banarto vel in ipsa strata publica.*”

condició de mantenir-lo indivís, podent el monestir cedir-lo a qui volgués en cas de mort sense descendència de Martí i els seus successors. El pacte d'explotació era molt dur: es tractava d'una parceria a mitges.¹⁵⁹ La família de Martí Bernat de Tolse ampliarà els seus dominis a través de l'adquisició d'un altre mas l'any 1176, en aquest cas el d'Ort Cuminal, també domini de Sant Sadurní de Tavèrnoles,¹⁶⁰ proporcionant tantes rendes al monestir que l'any 1215 l'abat Ramon de Sant Sadurní va agregar totes les rendes, fruits i beneficis del mas de Tolse a la rebosteria del monestir.¹⁶¹

D'altra banda, la comtessa Ledgarda, dona de Borrell II, va vendre al prevere Hels dos vilars, i aquest els va donar al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles abans de l'any 986; a primer cop d'ull sembla la donació, també, d'unes dominatures –per la descripció que hi fa– però podria tractar-se simplement de les rendes a percebre. Es tractava dels vilars d'Abresem (Puig d'Olivesa) i Juberrí inferior (Juberrussa),¹⁶² dos territoris ben delimitats –almenys el primer d'ells– que com en el cas de Tolse formaven dos petits nuclis de població, encara que tindran una evolució diferent al ja vist del mas de Tolse. El primer poble, Puig d'Olivesa, comptava també amb una església (Sant Mateu) que s'inclouïa en la donació, així com cases, orris, molins, terres conreades i ermes, prats, pasturatges, “*silvis et garricis*” així com conduccions d'aigua per al rec i el molí, detallant-se els límits físics com en el cas de Tolse.¹⁶³ Abresem o Puig Olivesa, era, doncs, un alou comtal cedit que, a diferència de Tolse, no sembla haver experimentat una pèrdua important de població (al segle XIII continua anomenant-se vilar) ni una pressió excessiva per part del monestir de Tavèrnoles: probablement els seus habitants van continuar conreant les terres. Mantingut com un petit nucli, sense documentar-se conflictes pels termes, en el futur formarà part del Quart de Fontaneda. A la donació de Hels s'inclouïa un altre vilar, el “*villare subteriore*”, és a dir, Juberrussa, amb cases, horts, terres de conreu i herms, prats, pastures, “*silvis, garricis*”, etc. indicant els límits d'aquest petit nucli de “*Dioverre Supteriore*”

¹⁵⁹ “*pretereā persolvas omnibus eidem cenobio de expletis qui de eorum manso exhierint omnium ipsorum medietatem, ita ut nos mittamus medietatem seminis, de toto alio alaude donetis tertiam partem, de vineis quas plantavit Bernardo Guillermo donetis tertiam partem, de aliis medietatem. Alaudium vero et vinea de ipsu gradu Pilonis ad amunt donamus vobis per casalitium ab integro, et faciatis nobis servitium .II. cestarios rasos frumenti ac sextarium venaloni et canadas quinque de vino puro venales et quatuor argencias de carne et una quarta de civada.*” BARAUT (1994-1995), doc.165, p.228-229.

¹⁶⁰ BARAUT (2005), doc.77, p.233-234.

¹⁶¹ BARAUT (1994-1995), doc.229, p.281.

¹⁶² BARAUT (1994-1995), doc.28, p.99-100.

¹⁶³ “*Habent autem affrontationes ipsum alodem de Abresem, de una parte cum flumine Valeria, de alia in ipso gradu subteriore, de tertia in ipsa roca superiore, qui est subtus ipsa Muxella, de quarta vero parte in ipso torrent, qui discurrit de ipsa Muxella.*”

affrontat de prima parte in lovarre superiore, de alia in termino de Arcabell, de tertia in flumine Valeria”;¹⁶⁴ sense que tinguem més informació sobre aquest que la posterior incorporació del seu territori al Quart d'Auvinyà.

Existien, a més d'aquests, altres espais dominicals o privatis del comte a la parròquia de Sant Julià? Els successos del castell de *Bragafols* i l'existència de restes arqueològiques de potencials castells a Roc de l'Àliga i a la Moixella¹⁶⁵ ens fan pensar que existien altres espais, la reserva dominical dels castells, que durant el temps del funcionament d'aquests havien de generar rendes per tal de sufragar el manteniment dels homes aquarterats en ells. Si del Castell del Roc de l'Àliga i del Castell de la Moixella no disposem de cap document (el més probables és que un d'ells fos el famós castell de Bragafols), del *castrum* destruït a principis del segle XI sí que s'han conservat referències. El cas de *Bragafols* ha estat estudiat en diferents ocasions i és emprat sempre com a exemple de la resistència dels homes de la comunitat de la vall d'Andorra als processos d'irrupció de la violència comtal sobre el territori.¹⁶⁶ El castell, manat edificar pel comte Borrell i posat sota servei de Sendred (membre de l'èlit andorrana, arxidiaca d'Urgell, batlle d'Andorra i castlà de Bragafols) va ser pres i destruït pels homes d'Andorra.¹⁶⁷ Aquest castell, que havia de posseir un territori annex i adscrit per al seu manteniment, ha estat ubicat, hipotèticament “*a mig vessant est, en un punt dominant sobre Sant Julià de Lòria i nuclis veïns*” (BOSCH:2005, p.102-103) i, doncs, podria coincidir amb les restes arqueològiques (encara sense excavar) del Roc de l'Àliga. Si fos així, i sempre sota plantejaments hipotètics, la desaparició del castell provocaria la desestructuració d'aquest territori (on prima l'espai forestal) afavorint-se la seva absorció per part de les poblacions properes per l'ús no discutit del seu espai. Això explicaria, en part, l'aparició en època Moderna de puntuals conflictes entre Aixirivall, Sant Julià i Auvinyà, o la formació un quart únic i individualitzat del poble d'Aixirivall. Un problema, però, ens fa replantejar aquestes hipòtesis: el castell “*qui vocatur Bragafols*” del document de l'any 1005, presenta un topònim molt similar a l'utilitzat en altres dos documents com a límit territorial: l'any 1048 establint els límits

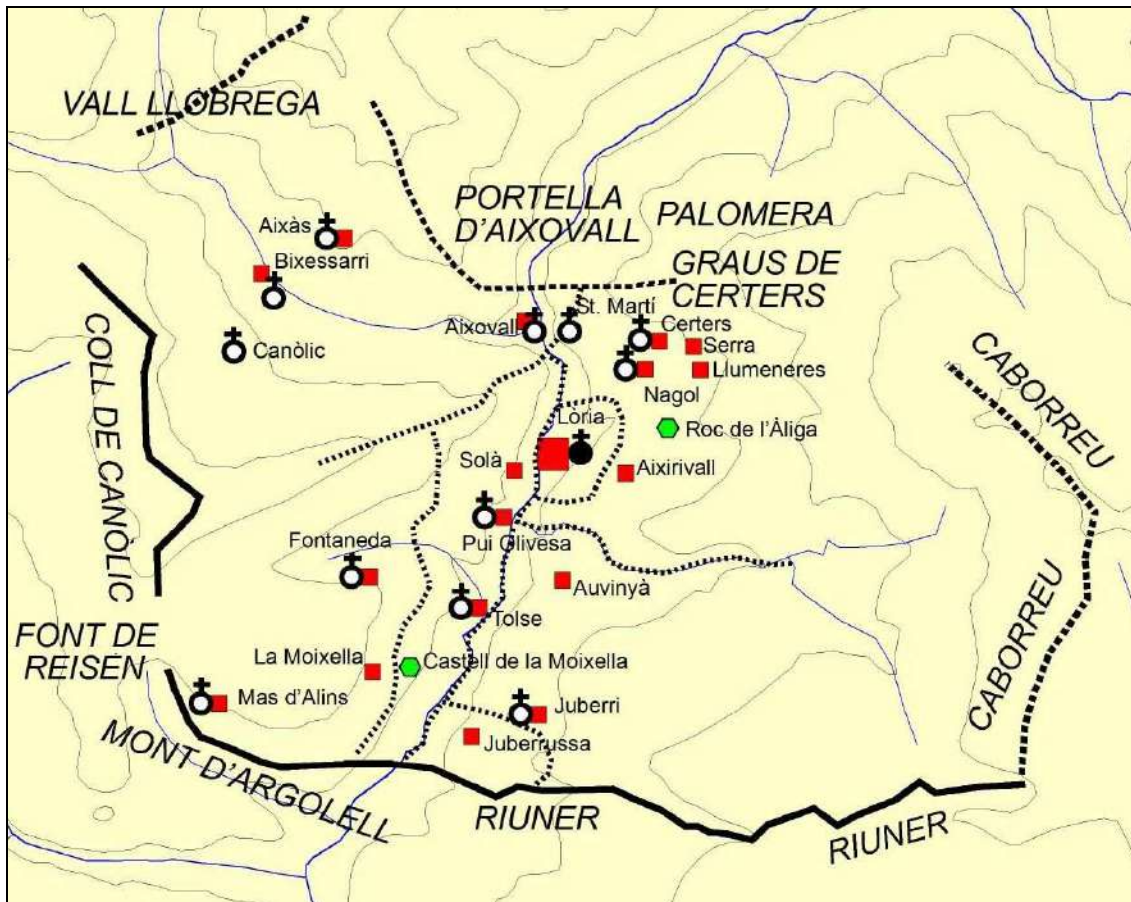
¹⁶⁴ Baraut (1994-1995), doc.28, p.99-100.

¹⁶⁵ Segons la Carta Arqueològica de Patrimoni Cultural del Govern d'Andorra, a la parròquia de Sant Julià de Lòria hi ha dos jaciments que podrien tractar-se de restes de castells; d'una banda el Castell de la Moixella (SJ-220) amb un conjunt d'estructures format per dos recintes, un quadrat i l'altre rectangular que semblen correspondre a una torre i un recinte fortificat, amb murs que tenen una potència màxima de 170 cm. en pedra seca i *opus spicatum*. L'altre és el conegut Castell del Roc de l'Àliga (SJ-225), també presentant dos recintes, amb una potència menor (1 m.) sobre els que s'han fet construccions més modernes. Aquest també sembla correspondre a un possible recinte fortificat d'origen medieval.

¹⁶⁶ El principal estudi és el de VIADER (2003), p.34 i 75-81.

¹⁶⁷ BARAUT (1980), doc. 286, p.117-119.

de Llumeneres quan diu “*in ipso monte de Vergafolle*”,¹⁶⁸ i com a límit de la pròpia Lòria l'any 1071: “*de tercia vero parte in Bergafoll*”.¹⁶⁹ Si en el primer cas, com veurem, és difícil situar aquesta muntanya per quant únicament es descriuen tres afrontacions, en el segon tot apunta a situar “*Bergafoll*” a l'oest de Lòria.

Imatge 14: Límits i àrees de la Parròquia de Sant Julià de Lòria, segles X-XII. Elaboració pròpia

En el transcurs dels segles XI i XII documentem també l'existència de delimitacions internes, aquestes formades des de la comunitat rural laurediana i no imposades pel comte ni per cap senyor, en no corresponent-se tampoc a delimitacions de renda feudal ni eclesiàstica. Es tracta concretament de la descripció de les afrontacions en tres donacions de béns a Llumeneres, Lòria i Aixovall. En el primer cas Miró va donar a la Seu tots els béns que posseïa a la vila de *Almuneres* (Llumeneres) l'any 1048, es a dir, tots els seus béns situats entre “*de .I. parte in ipso rivo de Albinano, de alia parte in Sancto Martino, de .III. parte in ipso monte de Vergafolle*”.¹⁷⁰ La descripció no té gaire sentit ja que situa Llumeneres en un ampli espai que va des del coll de Sant

¹⁶⁸ BARAUT (1982), doc.617, p.139-140.

¹⁶⁹ BARAUT (1983), doc.835, p.191-192.

¹⁷⁰ BARAUT (1982), doc.617, p.139-140.

Martí fins al riu d'Auvinyà (incloent, doncs, Aixirivall, Certers i Nagol), el que en un futur seran els Quarts de Nagos i d'Aixirivall; però no indica ni el límit respecte a Lòria ni assenjala com a límit la muntanya de Caborreu, indicant només el nom de la muntanya de Vergafolls, amb el que no aclarim ni l'espai que abasta aquest territori ni la ubicació de la muntanya. Més confusió, si cap, ens provoca un document datat l'any 1071; en aquest Mir Bels dona a l'església de la Seu el seu alou a la vila de Lòria "*et affrontat ipsa hec omnia iam dicta de una parte in Rivoner, et de alia parte ad portellam ad ipso valle, et de tercia vero parte in Bergafoll et de .IIII. autem parte afrontat in Caboriu*".¹⁷¹ Indicant, com veiem, els límits del nord, est i sud idèntics a tota la parròquia, però assenyalant com a límit oest el polèmic "*Bergafoll*". Com hem d'interpretar aquestes referències? Potser trobaríem una explicació fent un petit salt en el temps cap a finals de l'edat Mitjana i principis de l'edat Moderna: observant l'espai que ocuparan els diferents Quarts de la parròquia de Sant Julià hom pot copsar el diferent pes dels territoris: d'una banda tenim els Quarts de Bixessarri, Nagol (o Certers, segons el període), Aixirivall, Auvinyà (o també anomenat Juberri) i Fontaneda, i d'altra el de Lòria, dividit en dos Quarts diferenciats, el "De Baix" (que abasta la part baixa del poble) i el "De Dalt" (que abasta la part alta).¹⁷² Així, mentre els altres Quarts es corresponen a una relativa escassa població però a un ampli territori, els dos de Lòria es corresponen a una important quantitat de població, però a un escàs –o pràcticament nul– territori. Lòria, petit "*villare*" de l'any 1028,¹⁷³ per la seva centralitat territorial i, possiblement, per la seva composició social i econòmica, es convertiria en el segle VIII en cap parroquial i en nexa d'unió i equilibri entre els diferents grups territorials (d'espai d'ús privatiu, però compartint un espai d'ús de tota la parròquia) que formaven la comunitat laurediana. Així cada "grup" que esdevindrà Quart, aprofitava uns recursos determinats amb caràcter privatiu, al temps que, en conjunt, tots els "grups" compartien l'explotació de les zones altes, del *saltus*. La petita Lòria, sense pràcticament espai privatiu propi, gaudiria d'aquest *saltus*, però el caràcter demogràfic, econòmic i de centralitat administrativa que prendria li portaria a ser decisiva en la presa de decisions del col·lectiu comunitari.¹⁷⁴ Ara bé, aquest procés serà llarg i complex, no exempt de contradiccions i tensions. A principis del segle XV,

¹⁷¹ BARAUT (1983), doc.835, p.191-192.

¹⁷² Un breu resum d'aquesta estructura de Quarts la trobem a CAVERO (2005).

¹⁷³ Asner i Teuderic, prevere, van permutar amb el bisbe Ermengol, l'any 1028, unes cases i cortal a Lòria per un solar "*de ipsa cella*" i una vinya; en aquest document s'indica "*de ipsas mansiones cum ipsa curtina, qui est in valle Andorra in villare que dicunt Lauredia*". BARAUT (1981), doc.418, p.123.

¹⁷⁴ Aquesta idea és originària de l'historiador Albert Pujalt. Li agraïm els comentaris i a ell li devem aquesta hipòtesi.

per exemple, encara estava lluny d'assolir-se aquesta preponderància: l'any 1407, en l'establiment dels límits entre la parròquia de Sant Julià i Arcavell la descripció de les parts implicades en el document deixa ben clara la unitat d'Arcavell, però mostra una certa disgregació en la de Sant Julià deixant palès que la centralitat –pel que fa a territorialitat– de Lòria en la parròquia encara no s'havia assolit: “*quod cum questio diu esset suscitata inter homines et universitatem loci seu castris de Archavello reverendi domini Urgellensi episcopi, ex una parte, et homines universitatum locorum de Joverre, de Xoval et aliorum locorum ac mansorum parrochie Sancti Iuliani de Lòria, vallium Andorre, ex parte altera*”.¹⁷⁵

En resum, si Lòria pràcticament no tenia espai territorial, Llumeneres – Nagol s'estendria des de Sant Martí fins al riu d'Auvinyà –on es troba també Aixirivall que formarà el seu propi territori diferenciat com a Quart–, i al sud s'estenia Juberrí – Auvinyà, sempre a l'est del riu Valira; a l'oest trobarem el territori de Fontaneda – Moixella, les dominatures de Tolse i Puig Olivesa i, al nord, el territori d'Aixovall. Aquest darrer cas el documentem de forma més tardana ja que la primera dada data de l'any 1170, en un venda de Geberga a Arnau de l'heretat que tenia a Aixovall. En aquest s'indica que “*abe[nt] afrontaciones ipsa hec omnia de .I. parte in Margineda, de alia in col de Sancti Martin, de .III. in Valle Lubrica, de .IIII. vero parte in fontem Iouan*”.¹⁷⁶ És a dir, al nord amb la parròquia d'Andorra (concretament amb el territori de la Margineda), a l'est amb el Coll de Sant Martí, punt de connexió amb el territori de Llumeneres – Nagol, a l'oest amb la Vall Llòbrega (vall del riu d'Os) i, sembla ser, al migdia amb “Font Iouan” (?). Si prenem tres de les quatre afrontacions (ja que de la darrera desconexem la seva ubicació), coincideix amb la vall d'Os, és a dir, amb el que serà, segles després, el Quart de Bixessarri.¹⁷⁷

Un cop contemplada la disposició d'aquests territoris, hem de tornar a plantejar-nos la ubicació de Bragafols. A manca de dades, i a l'espera d'unes intervencions arqueològiques en profunditat, dos hipòtesis podem plantejar tant sobre la seva ubicació com sobre els efectes que tingué sobre l'estructuració del territori. La primera hipòtesi és la ja indicada més amunt: la coincidència del castell amb el Roc de l'Àliga, anomenant aquell territori com a “monte Vergafolle”. No creiem que sigui així ja que en aquest cas limitaria amb Llumeneres, encara que les afrontacions indicades pel

¹⁷⁵ ACSJL, pergami núm. 7.

¹⁷⁶ BARAUT (1990-1991), doc.1643, p.166.

¹⁷⁷ Es ratifica, doncs, la hipòtesi de Olivier CODINA (2005, p.35) quan indica que la noció de quart era molt anterior a la de la seva institució com a Consell de Quart, corresponent-se a un tipus de concentració d'habitants molt localitzat, amb una consistència suficient per necessitar el reagrupament dels habitants i reglamentar l'espai que ells exploten.

document no serien gaire concloents ja que Llumeneres arribava fins al riu d'Auvinyà. D'altra banda la descripció de Lòria el situa a l'oest de la vila. Malgrat tot, si aquí estigués el castell (com un petit espai envoltat per territori de la comunitat), s'explicaria el procés de formació d'Aixirivall com a territori diferenciat de la resta de Quarts, com hem vist.

La segona hipòtesi seria la ubicació del castell de Bragafolls a l'oest del riu Valira, possiblement identificant-se amb el castell de La Moixella. En aquest cas limitaria amb Llumeneres – Nagol pel sud-oest d'aquest, ja que Lòria pràcticament no tindria espai; i també estaria situat a l'oest de Lòria. A més, l'espai dominical de dit castell estaria format pel mas de Tolse i Puig Olivesa, si bé el territori en general s'allargaria fins als graus d'Aixovall. Al marge restarien Fontaneda, La Moixella en sí, i el Mas d'Alins. La cessió de la part més productiva de la reserva dominical del castell (Tolse i Puig Olivesa), deixaria al territori del castell sense pràcticament cap espai més enllà que el silvo-forestal. La desaparició del castell, però, faria que aquest territori fos absorbit pel quart de Fontaneda, si bé els conflictes per l'ús no mancarien, concretament entre Lòria i Aixovall per l'ús de Rocafort.

Evidentment, totes aquestes delimitacions es basen en les transmissions de béns, ja comtals, ja particulars, que especifiquen elements geogràfics genèrics, mancants d'un contingut jurídic capaç de justificar una delimitació territorial, excepte en els casos de Tolse i Puig Olivesa. Però una cosa queda clara, i és que descriuen uns límits d'ús que coincideixen a grans trets –i donant un salt en el temps– amb les fitacions escrites sobre documents dels segles XIV i XV, quan es van generalitzar els conflictes per l'extraordinària pressió sobre els recursos naturals. És més, aquestes descripcions ens parlen, en el cas de Sant Julià de Lòria, de tres divisions diferenciades: la parròquia com a unitat territorial de zones d'ús i acord, és a dir, de comunitat genèrica; i per sota unes delimitacions formades per conjunts de nuclis com a unitat bàsica, sense divisions territorials internes, i que seran l'origen dels Quarts. Per sota d'aquests, doncs, no existien unitats territorials menors. Al marge d'aquestes divisions territorials, formades per dinàmiques pròpies de la comunitat, una altra divisió territorial coexisteix en aquest espai, però que, en general, anirà difuminant-se i integrant-se en l'estructuració territorial comunitària: es tracta de les dominatures comtals cedides fonamentalment a Sant Sadurní de Tavèrnoles, la major part de les quals s'esborrarà degut a la pèrdua de pes institucional que significà la pèrdua del castell de Bragafolls, que quedà en mans dels homes de la vall d'Andorra; l'absorció del seu territori o reserva –o en tot o en part, dependent de la seva ubicació a l'est o a l'oest del Valira– per part dels pobles del voltant (mitjançant l'ús i aprisió de pastures i bosc); i per la

integració lenta però constant de terres i habitants de Juberrussa i Puig Olivesa dins els àmbits de decisió comunitària que desembocaran en la constitució de la *universitat* de la Parròquia i dels Quarts. Cas a part –excepció al territori– fou l'esdevingut a Tolse: la cessió comtal del vilar a Sant Sadurní de Tavèrnoles portà al nou propietari a transformar el seu règim d'explotació i tinença: els béns van ser cedits a perpetuïtat a Martí Bernat obligant-li a satisfer una important renda anual en parts de fruit, convertint-se el vilar en una granja, un *mansum* del monestir, amb un territori d'ús privatiu i diferenciat respecte a la resta de la comunitat laurediana, perpetuant-se la seva diferenciació al llarg dels segles.

La dualitat de la parròquia d'Andorra.

La parròquia d'Andorra la Vella en el transcurs dels segles VIII al XIII presentava unes característiques específiques que la diferenciaven de la resta de parròquies de les altes valls del Valira. Respecte a la densitat de població –en relació a les terres susceptibles de ser conreades– era la parròquia menys poblada amb 59 caps de família davant de les 65 de Sant Julià de Lòria i les 87 de La Massana (BOLÒS I HURTADO:1987, p.32) i, probablement, era el lloc on s'havia generat una major diferenciació social existint llinatges familiars que concentraven propietats relativament considerables i que formaven part d'una *aristocràcia* local entre els "rustics", relacionada íntimament amb els poders públics comtal i eclesiàstic, entre els que podem mencionar Sendred (ja vist en parlar del castell de Bragafols, molt ben estudiat per VIADER (2003), Guillem Verill, Pere Sinfred, Balagi, At o Valeri (BOLÒS I HURTADO:1987, p.15). Aquesta població estava repartida per diferents vilars que s'estenien pel terme parroquial, com eren la Margineda, Puial, Pui, Feners i Engolasters, sobresortint les dues viles de Santa Coloma i Andorra, a les que es sumarà en el transcurs d'aquests segles l'antic vilar, després vila d'Engordany. Però on es diferencia clarament aquest territori respecte a la resta de la vall d'Andorra és en la encarnació de la dualitat de poders que es genera: el poder comunitari, unificador i coordinador del territori, i el poder comtal que s'aixeca en forma de castell sobre la vall. Dues institucions estructuradores de l'espai, equilibrades pel paper de l'aristocràcia local que basculava entre els beneficis de la representació i recolzament a les institucions de poder exogen i els mecanismes de reproducció social i econòmica de la comunitat rural. Així, enfront les envestides comtals i senyorials, ja provant de realitzar una concentració de béns a Santa Coloma, ja potenciant aquesta vila davant Andorra,

ja construïnt el castell de Bragafols, o ja reclamant –l'església de la Seu d'Urgell– el delme del ferro i de la pega (VELA:2009; Oliver:1996), a la parròquia d'Andorra va preponderar la unitat territorial sense produir-se divisions territorials –ni institucionals– entre Santa Coloma i Andorra, i no efectuant-se la divisió física dels futurs Quarts d'Andorra i Escaldes-Engordany fins als segles XIX i XX, encara que mantenint, això sí, llurs respectives àrees d'ús, com es pot comprovar en les descripcions de límits de les donacions de béns dels segles XI-XII i en la posterior evolució dels límits fins l'època contemporània.

Quin territori abastava la parròquia d'Andorra abans de mitjans del segle XIII? Com hem vist en parlar de Sant Julià, a les vendes o donacions de béns dels segles XI al XIII quan hom dóna o ven tot un conjunt patrimonial –format per diferents parcel·les i edificacions, sovint separades físicament– s'indiquen a grans trets els límits del terme. A diferència del cas lauredià on són molt abundants aquests documents, per Andorra tenim només dues descripcions: d'una banda la donació de Segofred al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, l'any 1022, de gairebé tots els béns que tenia a La Trapa;¹⁷⁸ i d'altra banda la donació de l'abat de Sant Sadurní de Tavèrnoles en favor de Bernat i la seva família de l'any 1195, que inclou béns a Ordino, indicant també afrontacions d'aquell terme.¹⁷⁹ A més d'aquests n'hi ha altres dos que presenten un important error en situar els béns a la parròquia d'Andorra i descrivint els límits de la parròquia de Sant Julià de Lòria.¹⁸⁰ Centrant-nos en els dos primers, l'any 1022 es donaven tots els béns situats a Andorra entre Udello (Odell?, a orient), Chero Albo (Queralb o Pedres Blanques, es tractava de Padern al nord), el pic o cim de Claro (Enclar, a occident) i la Portella d'Exovalle (Portella d'Aixovall, al sud), mentre que el segon document, que incloïa els béns a Ordino, donava com a límits el port de Bala Mir, la Portella de Xovall (Aixovall), el Col de Iovel (Coll de Jovell), el coll de Coma Lempeda i el Grad de Cesters (o Grau de Certers). En tots dos casos, el del segle XII i el del segle XIII, estableixen com a límit sud –i, doncs, amb Sant Julià de Lòria), la Portella d'Aixovall, coincidint amb les descripcions fetes pels lauredians, com hem vist

¹⁷⁸ BARAUT (1994-1995), doc.46, p.115-116.

¹⁷⁹ BARAUT (1994-1995), doc.208, p.265-266.

¹⁸⁰ El primer d'ells s'ha de datar entre 1117 i 1151, quan Adalbert Pere es desposseeix d'un alou que el clergue Guillem Pere havia donat a Sant Sadurní de Tavèrnoles a Engordany o el Vilar. A la descripció dels límits, però, indica: "*Et affrontat ipsum alodem de .I. parte in ipsa portella de Exoval, de alia in ipso Badel, de .III. in valle Lubrica, de .IIII. in Riuner.*" (BARAUT:1994-1995, doc.125, p.196). L'altre error és ja del segle XIII, i es data l'any 1266, quan l'abat i els monjos del monestir de Tavèrnoles concedeixen a J. Escolà el mas que tenen a Engordany, al lloc anomenat "Torrent", donant com a afrontacions "*Afronte ipsum manum in Queralcii, .II. parte in Riuner, .III. parte in portela de Xovall.*" (BARAUT:1994-1995, doc.261, p.315).

abans. I en el segon cas s'hi afegeixen els límits del Col de Iovel (que potser podríem identificar amb un coll Jovell, sobre Aixovall o sobre Engolasters, o amb el coll de Jou entre Andorra i Encamp), i el grau de Certers.¹⁸¹ Amb aquestes descripcions gairebé no podem establir els límits parroquials en desconèixer la ubicació d'*Udello* a l'est; però segons el document no hi ha cap dubte que la parròquia s'estenia des de la Portella d'Aixovall fins el Pic de Padern, tot i limitant a l'oest amb el Pic d'Enclar. Dins del territori de la comunitat andorrana, però, es distingeix ben aviat una divisió de zones d'ús que serà l'embrió del Quart d'Engordany. Efectivament, aquest poble va experimentar un important creixement entre els segles X i XII, fet que es constata en la documentació amb el pas de la denominació de "*locum*" l'any 953,¹⁸² per denominar-se ja, l'any 1000, com a "*villa*",¹⁸³ existint l'any 1040 una cel·la monacal dita de Sant Jaume d'Engordany.¹⁸⁴

El canvi jeràrquic d'Engordany es correspon a un procés d'estructuració del territori d'ús dels seus veïns. Com ja hem assenyalat, la divisió interna de la parròquia d'Andorra no es va realitzar de forma efectiva fins als segles contemporanis, però no hi ha dubte que els àmbits d'ús territorial estaven diferenciats i per això sorgirien en el futur els dos Quarts d'Andorra i d'Engordany. Tres documents es conserven que ens aproximem a aquesta zona d'ús. El primer d'ells data de l'any 1000, i es tracta de la donació d'un alou per Valeri al monestir de Tavèrnoles;¹⁸⁵ en ell s'especifica que dóna els béns que posseeix a la vila d'Engordany, indicant com a afrontacions "*de .I. parte in ipso rivo de Monte Nero et de alia parte [en blanc] et de .III. parte in Chero Albo et de .IIII. parte in ipso iovo*". Tan sols indica tres límits, el riu de Montaner (i, doncs, incloent dins de l'àrea d'acció l'Obac de Sispony què, com veurem, va ser empriu andorrà a la parròquia de La Massana), el pic de Padern i el coll de Jou.¹⁸⁶ Altres referències geogràfiques que ens ajuden a delimitar millor el territori parroquial ens les proporciona la mútua donació dels esposos Vasal i Aldiarts l'any 1065, dels seus béns dins el terme de Sant Esteve d'Andorra, quan indiquen "*Et ipsum alaudem de Andorra*

¹⁸¹ El document de 1022 diu: "*afronta[t] ipsum hec omnium a parte orientis in Udello, et de meridie in illa portella de Exovalle, et de parte vero circi in Chero Albo, et de occiduo in cacumine Claro, et de parte .V. in illo serrado de Mirone conda*." El de 1195 indica: "*Et affronta predicta omnia de .I. parte in [port de Bala Mir, de .II. in portella de Xovall, de .III. in col de Iovel, de .IIII. in col de coma Lempeda, de .V. in grad [de Calders]*."

¹⁸² A la donació d'Abiceles al monestir de Tavèrnoles d'una vinya "*in apendicio de villa Andorra, in locum ubi dicitur Engordan*", BARAUT (1994-1995), doc.16, p.89-90.

¹⁸³ BARAUT (1994-1995), doc.31, p.101-102.

¹⁸⁴ "*ipsam cellam de sancti Iacocobi de Engordany*" a la consagració de l'església del monestir de Tavèrnoles: BARAUT (1978), doc.48, p.116-120.

¹⁸⁵ BARAUT (1994-1995), doc.31, p.101-102.

¹⁸⁶ Aquestes identificacions geogràfiques ens les proporcionen BOLÒS I HURTADO (1987), p.23.

affrontat de .I. parte Ecercenad, et de alia parte in ipso estang de Egolestes, de .III. parte en Pont Asner, de .IIII. vero parte in Sancta Columba”;¹⁸⁷ així com en la donació d'Ató, també a Tavèrnoles, el 1078, dels béns que posseïa al mateix terme de Sant Esteve d'Andorra: “*Et abet afrontaciones de .I. parte in Sancta Columba et de alia parte in vasello, et de .III. parte in rivo qui escurrit de Cheralbo*”.¹⁸⁸ Dos idees hem d'extreure d'aquestes dades: en primer lloc, que el límit nord de la parròquia d'Andorra –i del territori d'ús concret d'Engordany– estava format pel riu Montaner (que com veurem es convertirà en un empriu), el pont de Sant Antoni (*Pont Asner*), el riu de Padern (com a zona d'ús o empriu) i el pic de Padern (*Cheralbo*), l'estany d'Engolasters (*ipso estang de Egolestes*), i la vall del Madriu (*Ecercenad, Vasello* o *La Baell*).¹⁸⁹ I en segon lloc, que un dels límits coincidents és Santa Coloma. Ara bé, què hem d'entendre per Santa Coloma? El futur Quart d'Andorra o bé un espai propi i diferenciat respecte a Sant Esteve d'Andorra? Per tal de conèixer la resposta hem de contemplar els efectes del domini comtal sobre el procés d'estructuració del territori medieval.

Imatge 15: Església de Sant Miquel d'Engolasters. Foto: *Andorra Antiga*.

El castell del Roc d'Enclar fou, des d'època carolíngia, el centre del poder comtal sobre tota la vall d'Andorra.¹⁹⁰ El castell i la primigènia església de Sant Vicenç van ser caps fiscal i –probablement- eclesiàstica d'Andorra, i evidentment comptaven amb un territori i un poblat adscrits. Els diferents estudis sobre el jaciment arqueològic fan incidència en la importància del castell (i l'església) en l'organització territorial i en els límits parroquials de les comunitats veïnes; com ho serà segles després el castell de la

¹⁸⁷ BARAUT (1994-1995), doc.74, p.147-148.

¹⁸⁸ BARAUT (1994-1995), doc.84, p.155-156.

¹⁸⁹ Aquests de la vall del Madriu segons BOLÒS I HURTADO (1987), p.23

¹⁹⁰ Aspectes ben estudiats per LLOVERA ET ALII (1997), VIADER (2003) i VELA I VILLARÓ (2012)

Roureda de la Margineda descobert fa uns anys (SALVADÓ:2008-2009). Sobre l'hàbitat antic (que va tenir dos moments de poblament, a l'edat de Bronze i al segle IV, com hem vist al primer capítol) es va establir un assentament prefeudal (segles IV-VIII) amb caràcter d'organitzador i controlador de la comunitat de la vall per part de les autoritats foranes, que va culminar amb la construcció del castell símbol del poder comtal i posteriorment feudal. El castell i la reserva dominical (sembla ser que constituïda pel Roc d'Enclar, part del Solà i l'Obac d'Enclar, i sens dubte part del pla de Santa Coloma i Sonplosa) estaven sota el domini del comte d'Urgell que els cediria a tercers ja en forma de rendes, ja de terres, ja del propi castell.

El poblat i castell d'Enclar van veure reforçat el seu paper administratiu i central hispano-visigot i carolingi davant la comunitat andorrana amb l'aixecament de l'església de Sant Vicenç entre finals del segle VII i principis del VIII. Al segle IX, en plena expansió demogràfica i agrària, els agents comtals i els pocs habitants del Roc veurien com altres nuclis de la vall creixerien augmentant la seva importància i, amb això, la força de la comunitat rural, especialment als dos nuclis principals: d'una banda Andorra, i de l'altra la immediata Santa Coloma. La centralitat de tota la vall i de la comunitat local, malgrat aquest creixement de Santa Coloma i malgrat la presència dels representants d'autoritat forana d'Enclar continuarà sent sense discussió Andorra la Vella.¹⁹¹

Entre l'església de Sant Vicenç i la de Santa Coloma sembla haver-hi una relació directa. Probablement seria a instàncies del poder eclesiàstic que el cap de la parròquia canviés des del Roc cap a la plana, més poblada i molt dinàmica econòmicament.¹⁹² Es produiria, per tant, una dicotomia poblacional entre Santa Coloma i Andorra la *villa*, cap de la comunitat rural, on s'aixecaria també Sant Esteve. Així, en la consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, datada entre 860 i 900, en indicar les diferents parròquies, s'indica –a diferència de la resta de parròquies de les valls d'Andorra– “*atque Andorra, cum sancta Columba*”.¹⁹³ Com veurem tot seguit, al llarg dels segles X-XIII els noms de parròquia de Santa Coloma i

¹⁹¹ Com indica VIADER (2003), p.261: “*Andorre-la-Vieille, chef-lieu incontestable des Vallées ne serait-ce que pour abriter le fort d'Enclar et porter ce nom, était originellement Andorre 'la villa', afin de la distinguer du territoire désigné de la même appellation (...) nous sommes porté à croire que la distinction s'imposa quand il fut nécessaire de différencier deux types hiérarchisés de territoires, c'est-à-dire, précisément, au moment ou s'institua l'organisation sociale de l'espace andorran qui perdura jusqu'au XXe siècle (...) Le découpage en villae aurait donc pris forme entre VIe et Xe siècle pour être large, à la jointure des VIIIe et IXe siècles pour prendre un risque mesuré.*”

¹⁹² Segons OLIVER (1996, p.162) podria existir ja un mercat a Santa Coloma el 860.

¹⁹³ BARAUT (1978), doc.2, p.50-53.

parròquia de Sant Esteve d'Andorra, seran utilitzats indistintament, si bé amb certa preponderància en emprar un o altre nom segons els béns transmesos estiguessin a l'est o a l'oest del futur quart d'Andorra.

Imatge 16: Runes de l'església de Sant Jaume d'Engordany a principis del segle XX. Foto: AFCEC, Eduard Royo i Crespo, 205.

L'auge de Santa Coloma portarà al comte Sunifred, a principis del segle X, a ampliar la seva dominicatura d'Enclar a la part baixa o de conreus a través de la compra i permuta de béns a Sonplosa, ja el 904 permutant a Miró i Sunifreda, ja el 907 comprant a Sesegut.¹⁹⁴ Però a mitjans de segle X es produeix un canvi transcendent: en 952 es consagra l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat, essent dotada pel comte Borrell II amb, entre d'altres, "*in valle Andorra castrum Sancti Vincencii cum ipsa ecclesia, cum ómnibus rebus ad se pertinentibus*",¹⁹⁵ coincidint temporalment amb la despoblació definitiva del Roc d'Enclar, tal i com ho testimonien els resultats de les excavacions arqueològiques.¹⁹⁶ La donació del castell, església, terres i rendes de Sant Vicenç d'Enclar continuà l'any 988 amb la permuta del comte Borrell amb el bisbe Sal·la de tots els béns que li restaven "*in villa sancta Columba sive in villa Andorra*".¹⁹⁷

El posterior traspàs de béns i drets de Sant Vicenç al monestir de Tavèrnoles realitzat pel comte Ermengol V l'any 1099 en la donació a aquest de l'església de Sant Feliu de Ciutat "*cum tota sua haereditate et decimaria vel quidquid habet vel adquisitura erit*."

¹⁹⁴ BARAUT (2005), doc.9 i 10, p.110-111.

¹⁹⁵ BARAUT (1994-1995), doc.17, p.90-91.

¹⁹⁶ LLOVERA ET ALII (1997).

¹⁹⁷ BARAUT (1980), doc.214, p.45-47. Finalment els comtes vendran tots els béns i drets que posseïen a la vall d'Andorra i a la vila d'Arcavell l'any 1133 a l'església de la Seu: BARAUT (1988-1989), doc.1424, p.235-236.

*Donamus et ecclesiam Sancti Vicentii in valle Anorra (...)*¹⁹⁸ no ens dóna idea de l'abast de l'antiga possessió comtal en el territori de Santa Coloma que, segons VIADER (2003, p.93) era ínfima. Però els documents conservats relatius a la política patrimonial del monestir ens mostren la dicotomia (especialment al segle XII) de Santa Coloma i Sant Esteve d'Andorra: el 1117 el monestir va arrendar una vinya al Vilar o La Mola "*que est in valle Andorra in apendicio Sancti Stephani*",¹⁹⁹ al temps que el 1145 dit monestir va permutar una vinya a les Planes, parròquia de Santa Coloma, situada a tocar de les antigues vinyes comtals (que suposem del bisbat d'Urgell), de la resta de l'heretat del monestir, i de la via pública: "*.I. vineam quam habemus in valle Andorra, in parrochia Sancte Columbe, in loco vocitato ipsas Planas*".²⁰⁰ Més tard, el 1195, el monestir va donar a Bernat uns béns a "*Sancti Stephani de Anorra et de Sancta Columba*", i finalment, l'any 1218, dit monestir cedí a Ponç Calber cinc vinyes "*infra apendicione sancti Stephani et sancte Columbe de Annorre*".²⁰¹ A nivell particular aquesta parròquia amb doble cap també va deixar constància a la documentació: l'any 1170 Joan Malot va vendre a Mir Isarn 9 vinyes "*in apendicio de Sancti Stephani de Anorra vel de Sancta Columba vel in eorum agacenciis ubi sunt ipsas vineas*" limitant concretament amb "*ipso prat de Sancta Columba*".²⁰²

Perdut el pes comtal a Enclar, i no essent substituït aquest pel monestir de Tavèrnoles ni molt menys pel bisbat de la Seu,²⁰³ seran els senyors feudals al segle XII –i sota dinàmiques diferents, els que provaran de reprendre la centralitat –ara feudal– d'Enclar a la primera meitat del segle XIII. Però l'indiscutible cap comunitari del conjunt de la vall i de la parròquia –en sentit de comú– que era la vila d'Andorra mantindrà aquí l'estructura territorial prefeudal, i ja al segle XIV seran pocs els documents que mencionaran a Santa Coloma com a parròquia. Santa Coloma no arribarà a formar un territori propi –tipus Quart– en cap moment, i només a finals del segle XIX i principis del XX sorgiran tensions territorials de rellevància amb Andorra la Vella.

¹⁹⁸ BARAUT (1994-1995), doc.110, p.182-183.

¹⁹⁹ BARAUT (1994-1995), doc.123, p.194.

²⁰⁰ BARAUT (1994-1995), doc.141, p.208.

²⁰¹ BARAUT (1994-1995), doc. 208, p.265-266, i doc.230, p.282-283.

²⁰² BARAUT (1994-1995), doc.149, p.232.

²⁰³ D'altra banda en conflicte entre ells, al segle XIII, pels diferents drets sobre les esglésies. Així el 1268 es va arribar a una composició entre l'abat Bernat i el bisbe Abril sobre drets i jurisdiccions respectius mitjançant àrbitres, sobre diferents esglésies, entre elles "*capella Sancti Michaelis de Pontibus et Sancti Andree de Touze et capelle de Sancta Leocardia et de Sancto Vincentio de Sancta Coloma et de Engordainn*" BARAUT (1994-1995), doc.265, p.318-322.

L'any 1190 el comte d'Urgell, Ermengol VIII, com a *potestas* de tot el territori, va encomanar al vescomte Arnau de Castellbò la construcció d'un nou castell de Sant Vicenç d'Enclar, en presència i amb el beneplàcit de l'abat de Tavèrnoles. S'aixecaria la *domus* fortificada de la Margineda amb un territori adscrit –l'antic *saltus* dominical–. Els seus efectes territorials, importants, podrem constatar-los ja al segle XIV.

La poblada vila de La Massana.

A finals del segle XII la parròquia de la Massana era, amb diferència, el territori més poblat de tota Andorra comptabilitzant-se 87 caps de família en 1176 (BOLÒS I HURTADO:1987, p.33). Centrat el cap de la comunitat en la vila de la Massana, i la parròquia en l'església de Sant Iscle, tot un conjunt de petits nuclis cobrien les vessants del Valira del Nord i de l'Arinsal, sobre els que s'aixecaven les altres esglésies o capelles de Sant Cristòfol d'Anyós, Sant Climent de Pal, Sispony, Sant Romà d'Erts i Sant Andreu del Prat del Campanar.²⁰⁴ Per poder estudiar aquesta parròquia comptem amb molt pocs documents descriptius de límits a les transmissions de béns, font emprada per conèixer les referències geogràfiques limítrofs de les altres parròquies. Tan sols disposem de tres documents, dos dels quals daten de la segona meitat del segle XIII. Corresponen a donacions d'habitants de la *villa* de Pal i del mas de Ribafeta on s'indiquen, però, els límits de tota la parròquia. Així l'any 1085, a la donació d'Anna a l'església de Santa Maria de la Seu dels bens que posseïa a Ribafeta, indicava que la parròquia afrontava “*de .I. parte in rivo Nigro de Monte, de alia parte in Lagunas, de .III. parte in collo de super Ribagracta que vocant Iova, de .IIII^a. vero parte in ipso collo de ipso Tore*”.²⁰⁵ Aquesta descripció es complementa amb les altres dos, una datada el 1261 on s'indiquen “*de .I. parte in portella de Xoval, de secunda ac Grella de la Maçana de la tertia al port de Cabus*.”²⁰⁶ I l'altra, datada en 1283, assenyalant que “*habet afrontaciones predicta vendicio in valle*

²⁰⁴ Segons la *Carta Arqueològica* d'Andorra, les restes de l'església de Sispony (LM-008) es trobarien situats sota el nou cementiri, segons localització de Pere Canturri. Sant Climent de Pal (LM-004) seria una construcció del segle XI, al temps que la primera fase de l'església de Sant Andreu del Prat del Campanar (LM-013) dataria dels segles XII i XIII. Sant Romà d'Erts també es troba registrat a la carta arqueològica: LM-014.

²⁰⁵ BARAUT (2005), doc.33, p.147-148.

²⁰⁶ BARAUT (1990), doc.30, p.114.

*Lubrica et in porto de Cabus et in hera Legunes et in alto Clari et in Graellos de la Maczana*²⁰⁷.

Imatge 17: Vista general de Pal l'any 1931. Foto: ICC, fons Rellev, núm. 48302.

Si deixem al marge la famosa Portella d'Aixovall,²⁰⁸ el mapa del territori de la Massana queda força ben definit: al migdia pel riu de Montaner (*rivo Nigro de Monte*, 1085), el pic d'Enclar (1283), definint una franja de terra que com hem vist en parlar de l'espai d'ús d'Engordany seria compartida, però que entre els segles XI i XIII formaria part ja La Massana; i amb la Grella de la Massana (1261). A ponent amb la vall d'Os (*valle Lubrica*, 1283), el coll de Torer, el port de Cabús i, al nord-oest amb Les Agunes (*Lagunas*, 1085; *in hera Legunes*, 1283). I limitant a llevant amb Ordino pel coll de Jou (*in collo de super Ribagracta que vocant Iova*, 1085), i els Graells (*in Graellos de la Mazcana*, 1283), actualment els prats del Pont d'Ordino. Cal destacar la inclusió al segle XIII del topònim del Port de Cabús com a límit de La Massana –i no al document del segle XI– ja que suposa la inclusió dins el seu terme de la part alta de la vall d'Os, és a dir, de la muntanya de Setúria, que tants conflictes provocarà al segle XIV. De ben segur que és símptoma de la pressió demogràfica i econòmica dels segles X-XIII que provocà l'assumpció com a propi d'aquest territori a l'altra banda del trencall d'aigua vessants, però amb una orientació, una continuïtat de pastures i un accés fàcil des de Pal.

El reduït espai de conreu en base a cereals i horts, concentrat a la zona baixa entre La Massana i Anyós i el volum demogràfic d'aquesta parròquia ens fan pensar en una

²⁰⁷ BARAUT (1990), doc.50, p.135.

²⁰⁸ Si bé podríem pensar que es tracta d'un referent de l'ús d'Enclar, el més probable és que entre els béns que donaven hi hagués alguna possessió dins la parròquia d'Andorra.

important activitat ramadera que necessitaria d'una superfície de pastures superior a la que es circumscriu entre aquests referents geogràfics. Així hem de pensar en l'existència d'un espai d'ús ramader on els seus límits anaven més enllà d'aquest territori parroquial, cap a les àrees de pastures de la Vall Llòbrega (Os), Tor, Àreu, Ordino i, molt probablement, a la vall d'Auzat. Si la pressió demoeconòmica dels segles IX-XIII portaria a l'ús d'espais més enllà de les aigua vessants de l'Arinsal, dita pressió portarà sense dubtes a crear el germen de divisions territorials internes per a l'ús i gestió privatiu de certs recursos naturals per cada poble o vila; una limitació a la resta de pobles membres de la comunitat de La Massana que evolucionarà aviat cap a la formació dels Quarts de l'Aldosa, Anyós, Arinsal, Erts, La Massana, Pal, Sispony, i el Quart Mitger, format aquest per algunes cases d'Anyós i de l'Aldosa. La manca d'informació per aquest període ens impedeix aprofundir tant en les relacions més enllà de les vessants, com en els processos de divisió interna d'aquesta parròquia.

La dispersió de la parròquia d'Ordino

El territori que conforma la parròquia d'Ordino albergava menys població que la immediata de la Massana, comptant amb 58 caps de família el 1176 (BOLÒS I HURTADO:1987, p.32), repartits en un considerable número de petits nuclis estesos als peus del riu Valira del Nord. El cap eclesiàstic seria la parròquia de Sant Corneli i Sant Cebrià d'Ordino, existint altres dues esglésies a mig de la vall (Sant Martí de la Cortinada) i a la capçalera del mateix (Sant Serni de Llorts).²⁰⁹ Tres documents es conserven que inclouen descripcions parcials dels límits del terme d'Ordino entre els segles XI i XII: el primer data de l'any 1052 quan Sanç va donar a l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell els alous que posseïa a El Pui o Tavaxen, és a dir, el conjunt de béns que tenia dins del terme de la parròquia d'Ordino, indicant entre les afrontacions "*de .I. parte in ponte Alto, de alia in ponte de Surnas, de .III. in fonte de Cudinela*".²¹⁰ L'historiador local Albert PUJAL (2011, p.316-318) identifica aquestes referències geogràfiques amb els actuals Puntal (cota 1750), el pont de Sornàs i la font d'Encodina (cota 1705). Si aquestes equivalències són certes, Sanç no indicaria tot el terme d'Ordino, sinó que situaria els seus béns, dispersos, entre el Pont de Sornàs i la capçalera de la vall, en les zones baixes o de cultia, on estarien ubicats els llocs

²⁰⁹ Segons la *Carta Arqueològica d'Andorra* (OR-125) les ruïnes de l'església de Llorts van sorgir a les restes de les obres de l'Apartahotel Fijat, sense que es conservi cap vestigi.

²¹⁰ BARAUT (1983), doc.655, p.40-41.

anomenats Pui i Tavaxen. Haurem d'esperar a un segle després quan, l'any 1177, Ermengarda deixà en testament els béns que tenia “*infra terminos de Urdinaut, de Gardils usque in porticum de Balamir, de alio in collo de Casses usque in collo Vivel*”;²¹¹ i uns anys després, el 1195, quan el monestir de Tavèrnoles va establir a cens en favor de Bernat, el mas que el monestir tenia procedent de Mir Gispert de Segudet, així com altres béns a Sant Esteve d'Andorra i Santa Coloma, donant com a afrontacions, doncs, referències del Valira del Nord i del Gran Valira: “*et afronta predicta omnia de .I. parte in port de Bala Mir, de .II. in portella de Xovall, de .III. in col de lovel, de .III. in col de Coma Lempeda, de .V. in grad [de Calders]*”.²¹² Aquests dos documents aporten més informació, però són també parcials: en el primer es citen Gardils (?) i Coll Vivel, sobre els que desconeixem qualsevol referència. D'altra banda sí que s'ha conservat el topònim de Coll de Cases, límit entre Ordino i La Massana. Finalment s'indica el nom del Port de Balamir que, sembla ser, podria ser un antropònim sobre el que tampoc posseïm cap equivalència actual, i que s'identifica amb el port de Siguer.²¹³ En el darrer document s'inclouen afrontacions de la resta de la Vall d'Andorra com la Portella d'Aixovall, el Coll Jovell i el Grau de Calders (que creiem de Certers), però també un nou topònim: el coll de Coma Lempeda, que no és altre que el coll de Comallèmpia, a la parròquia de la Massana, sobre Arinsal; repetint-se de nou el Port de Bala Mir.

Poques d'aquestes referències indicades ens permeten conèixer a certa ciència l'abast territorial de la parròquia d'Ordino, a la que només ens podem apropar sumant els límits de La Massana (Coll de Jou, els Graells) al Coll de Cases. Pel nord, però, malgrat indicar com a límit el port de Balemir (Siguer) no podem concretar uns límits aproximats de l'ús consuetudinari fins a uns segles després, quan constatem l'aprofitament d'antic de les pastures de la vessant nord dels Pirineus. Per l'interior de la vall del Valira del Nord tampoc es conserven documents que ens convidin a veure el procés de disgregació territorial excepte en la referència al Pont de Sornàs com a possible límit (en aquest cas entre Sornàs i Ordino); una divisió interna que

²¹¹ BARAUT (1990-1991), doc.1730, p.251. BARAUT (2005), doc.78, p.234-235.

²¹² BARAUT (1994-1995), doc.208, p.265-266.

²¹³ Al marge del famós “Balamir” rei dels Huns, predecessor d'Atila, el nom pot estar relacionat amb Bels Mir, o Mir Bels, possessor d'alous a Sant Julià de Lòria al segle XI: BARAUT (1983), doc.8335, p.191-192. Hi ha, però, una referència, parcial i limitada, a l'existència del Port de Balamir com a pas d'accés al Pallars des de l'Ariège, segons un text escrit des de Pamiers. Al respecte Jean DUVERNOY: *Inquisition a Pamiers: Cathares, juifs, lépreux, devant leurs juges*. Toulouse, Privat, 1986, p.206. La mateixa referència a *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier (Évêque de Pamiers), 1318-1325*, vol. 3, Mouton, 1978, p.782. PETROWISTE (2005, p.426) sembla que l'identifica amb el port de Siguer en analitzar les vies comercials que uneixen el país de Foix amb Andorra.

probablement ja existia caracteritzant-se Ordino, segles després, per la força dels quarts com a institucions menors dins la parròquia.

Imatge18: La Fita o Menhir de la Cortinada. Foto: ICC, C.Claveroi, núm.47171.

A Ordino, igual que a les parròquies baixes d'Andorra però amb un pes específic menor, també hem de parlar de la presència comtal sobre el territori; i és que els comtes d'Urgell posseïen al terme diferents alous que van cedir a tercers. Com s'esdevingué a la resta de parròquies andorranes, la d'*Hordinaui* va ser donada pel comte a l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell en la seva consagració del segle IX,²¹⁴ i el conjunt de béns del comte, en forma d'alou, també van ser transmesos –

²¹⁴ BARAUT (1978), doc.2, p.50-53.

mitjançant permuta— a l'església urgellenca pel comte Borrell l'any 988, juntament amb els de Lòria, Santa Coloma i Andorra.²¹⁵ De quins béns es tractava? Les posteriors donacions del bisbat no fan referència a terres, masos ni dominicatures, però s'ha conservat fossilitzat el topònim d'un conjunt de béns —prats prop del poble d'Ordino— anomenats “*prats condals*” que sense cap dubte fan referència a aquests béns. A més cal destacar la presència d'unes restes arqueològiques sobre el mateix poble d'Ordino conegudes com el “*Castell de la Meca*”.²¹⁶ Tot això ens fa plantejar com a hipòtesi que els alous comtals d'Ordino, cedits a la catedral de la Seu d'Urgell consistien en el possible castell i un grup de prats de la màxima qualitat, a peu del poble i tocant al Valira. Unes terres, aquestes, que des de l'Edat Mitjana i al llarg dels segles van ser conreades per veïns d'Ordino pagant una taxa fixa en espècie al senyor episcopal, però que en contrapartida restaven exempts de satisfer el delme (BRUTAILS:1904, p.182).²¹⁷ Doncs bé, aquest potencial castell seria la base jurisdiccional i de renda que seria cedida en feu per l'església d'Urgell als Caboet en plena revolució feudal. Seguint a VIADER (2003, p.142-143), al segon terç del segle XI el bisbe d'Urgell donaria en feu Ordino a Isarn Ramon de Caboet, i per això el 1096 Guitard Isard, senyor de Cabó, traspassà aquest feu, juntament amb el de Canillo, a la seva filla Ermengarda i al marit d'aquesta Guillem Perot.²¹⁸ Quin sentit tenia el castell de la Meca o, el que és el mateix, el feu d'Ordino? El mateix document ens dóna referències suficients per justificar el feu: l'adscripció de la comunitat d'Ordino a la senyoria (dels Caboet i, especialment, de l'església d'Urgell) i, sobretot, la defensa davant els *tolosans* del nord dels Pirineus. Una defensa que es concreta no en termes bèl·lics de conquesta, sinó de rendes, territori i espai d'ús: defensar els veïns d'Ordino en l'aprofitament del seu

²¹⁵ “*Et in alio loco que vocant valle Andorra comutamur vobis ipsos nostros alodes, quem abemus in villa Lauredia vel in villa sancta Columba sive in villa Andorra vel in villa Ordinavi vel in aliis locis, ubi invenire potueritis, idest kasalibus, terris, vineis, ortis, ortalibus, arboribus, pratis, molinariis, cultum vel incultum (...)*”. BARAUT (1980), doc.214, p.45-47.

²¹⁶ Un conjunt de mur que podrien correspondre a un castell, inclosos dins la *Carta Arqueològica d'Andorra* amb la referència OR-021, i sobre els que caldria fer una intervenció arqueològica per dilucidar finalment si es tracta o no d'una fortificació, així com la seva datació.

²¹⁷ Segons el capbreu de censos i altres drets pertanyents a Santa Maria de la Seu de l'any 839 —anterior, doncs, a la donació comtal— inclou les quantitats pagades per Andorra, Lòria, La Massana, Canillo i Encamp, no incloent cap pagament d'Ordino. Això pot estar relacionat a que aquestes terres *condals*, en aquesta data, encara estaven a mans del comte, pel que podria existir una relació directa entre l'alou comtal i els dits prats *condals*. BARAUT (2005), doc.5, p.106-107.

²¹⁸ “*Per hanc scriptura donationis nostre sic donamus vobis aliquid de nostra honore, quem abemus infra fines de valle Andorra, et de praedicta honore ipsa parrochia de ordinavi similiter cum ipsa de Chanillau, ipsa mea in dominatura que ibi abeo, sicut consuetum est in ipsa terra, ut abeatis et teneatis per nos in vitas nostras et post obitum nostrum similiter abeatis cum filio nostro cui ipsa honore remanserit in equali modo, in Deo servicio de Sancte Marie vel ipso episcopo qui ibi est aut erit.*” BARAUT (2005), doc.37, p.152.

espai d'ús, o el que és el mateix, protegir els ramats i pastors andorrans que per ús i costum –com podem comprovar segles després– accedien a les pastures de la vessant nord dels Pirineus fins les portes mateixes de Siguer. Així el document de 1096 ho especificava clarament: *“In tali veru pactu, quod ad ipsos homines de predictas parrochias [d'Ordino i Canillo] ulla alia usura non mittatis nisi quod hodie abent. Et, si ulla chalurnia illos advenerit ad tort de partibus tolosananensi vel cerdaniensi, ut adiutor illis fiat per directam fidem sine illorum engann usque ad finem veniat.”*

La presència de béns comtals no va suposar, a diferència de l'esdevingut a Sant Julià, cap procés diferenciador d'àmbits o espais territorials. El feu dels Caboet no es consolidà com a espai diferenciat: el possible castell es perdria, les rendes dels prats *condals* es mantindran a mans del senyor directe, és a dir, de Santa Maria de la Seu, i la possible percepció d'albergues, la participació en la *qùestia*, en el delme, o en altres rendes feudals per part dels Caboet seria transmès als Castellbò primer i als Foix després, regulant-se els pagaments i drets mitjançant els convenis de 1162 i 1176 primer, i els pariatges del segle XIII després.

Després de la crisi demogràfica del segle XIV, l'estructuració del poblament de la vall d'Ordino resultant, la divisió parcel·lària o de propietat de la terra que esdevinguè, i les característiques d'ús privatiu de certs pobles sobre una part del territori i de l'ús col·lectiu a les estives del conjunt parroquial, han portat a PUJAL (2011, p.315) a proposar una hipòtesi sobre l'organització del territori de forma planificada per part de la comunitat d'Ordino. Segons aquest autor el territori s'estructurà en diferents espais: la terra privada de cada casa, després els rebaixants compartits entre els membres del Quart, i per sobre els boscos alts i estives pertanyents a tots els pobles de la vall. Seguint paraules de PUJAL *“Així doncs, en el moment de la colonització inicial, es van ocupar els espais a l'entorn de l'assentament. Després, la necessitat d'equilibrar els recursos va fer que els quarts delimitessin l'espai de bosc i de muntanya necessaris per a la supervivència dels seus residents. I tota la comunitat o universitat va ocupar els espais d'altura perquè, a l'hora d'alimentar-se, els animals tenen, per instint i per necessitat, la tendència a anar canviant de muntanya segons el mes”*. Aquesta primera comunitat de Quart s'organitzaria de forma espontània, i per tant, podria constituir-se i dissoldre's: *“Els habitants més pròxims es coneixien com a veïnat, i calia un mínim de cinc cases per constituir-lo. En el cas de llogarets amb només tres cases, aquestes feien veïnat ajuntant-se amb altres, com era el cas d'Arans amb el Mas del Soler. Quan eren suficients cases ja s'organitzaven en*

*Quart.*²¹⁹ El poblament, a més, i seguint a l'autor, es faria de forma planificada en època carolíngia i per part de la comunitat, amb el permís comtal, fent-se el repartiment de forma equitativa.²²⁰

Aquesta interpretació del procés d'estructuració territorial és fruit de l'ideari comunitari i de la consolidació –després de la crisi del segle XIV– del nou model comunitari andorrà que s'estendrà i desenvoluparà fins el segle XIX. Evidentment, no podem fer taula rasa del passat i cal tenir en compte el poblament antic de la vall; però sí que hem de prendre en consideració els plantejaments d'aquesta autor quan interpretem el procés de consolidació de nuclis al llarg de la ribera del Valira. No sembla que puguem dubtar que els primers nuclis de poblament consolidats als segles VI-VIII serien els de Sornàs i Ordino, després d'una llarga fase d'establiments *inestables* dels segles anteriors, com hem referit en parlar del cas lauredià. És a la part baixa de la vall, doncs, on es localitzen les restes d'època prehistòrica, ja del neolític, com la tomba de Segudet, ja del Bronze com els gravats de la Terra de la Mola i els de Sornàs,²²¹ i seria aquí on els petits nuclis creixerien expandint la seva població al llarg de la vall. Una vall, però, que a l'igual que s'esdevingué al conjunt andorrà, va ser extraordinàriament antropitzada en períodes anteriors (destacant el Neolític, el Bronze i l'Antiguitat romana) amb l'aprofitament prioritari del medi natural en base a la ramaderia com podria ser exemple la zona arqueològica de l'Estany de la Coma del Forat.²²² El creixement demogràfic i econòmic antic i la racionalització en l'aprofitament intensiu dels recursos portaria a l'establiment d'estacions ramaderes primer i agroramaderes després al llarg del riu, potenciades per la comunitat d'Ordino, facilitades per l'existència de la ruta de pas transpirinenca, i amb l'acord de les autoritats hispano-visigodes primer i comtals després (pensem que la presència d'un alou comtal a Ordino significava la possessió per part d'un membre de l'aristocràcia urgellenca de béns dins la comunitat, segles enrera). L'aprofitament privatiu dels espais –en el procés que ens indica PUJAL– serà possible sempre i quan els interessos

²¹⁹ PUJAL (2011), p.316.

²²⁰ “Tot això ens porta a intuir que la primera apropiació de terres per a conreu dels habitants dels llogarets de la vall es va fer amb permís del comte d'Urgell, i que la seva distribució entre els veïns va ser molt equitativa, de manera que cada particular d'un poble va rebre una porció gairebé paritària de gleva (prat per péixer) i de terra campa o cultia, és a dir, conreu. (...) Durant el segle XV encara es pot observar que l'aprisió de propietat comunal s'havia fet a parts similars per a tots els veïns d'un llogaret, com els conreus d'Ansalonga, distribuïts entre quatre propietaris, i els d'Arans, entre tres. A més, totes aquestes cases tenien un cortal o borda a les Planes, a l'Ensegur o al Serrat.” PUJAL (2011), p. 265 i 267.

²²¹ Referenciats amb el número OR-022 la tomba de Segudet, OR-018 el gravat de la Terra de la Mola, i OR-020 el gravat de Sornàs, a la *Carta Arqueològica d'Andorra*.

²²² Conjunt d'orris, cabanes, aixoplucs, tancats, pletes, així com un túmul. *Carta Arqueològica d'Andorra*, OR-232.

de la matriu d'origen (Sornàs i Ordino) no siguin contraris. Així, les pastures d'alçada es mantindran en ús i gestió col·lectiva de tota la vall.

Villa i terme d'Encamp

De la parròquia menys poblada d'Andorra (53 focs el 1176) gairebé no tenim cap informació,²²³ existeixen diversos documents sobre transaccions de béns entre particulars, però a diferència de les parròquies contemplades fins ara, no hi ha cap que indiqui límits genèrics de tot el terme, i sí només les afrontacions immediates de les parcel·les. Parròquia físicament intermèdia com La Massana, però amb molta menys superfície subhoritzontal i sota els 1600 metres d'altitud, presenta, en la seva estructura interna, una unitat territorial que sembla ser no estava dividida malgrat la presència de cinc nuclis de població (Les Bons, Mosquera, Encamp, El Tremat i Vila), encara que algun autor ha plantejat la possibilitat de l'existència d'un Quart a Les Bons (CAVERO:2004, p.149); i, cas insòlit, en tots els nuclis havia esglésies al segle XII (BOLÒS I HURTADO:2006, p.67), dependents de Santa Eulàlia d'Encamp. Així CAVERO presenta com a hipòtesi d'aquesta unió territorial el fet de conjuguar-se l'estabilitat demogràfica, l'equilibri poblacional entre els nuclis (dos grans: La Mosquera i Encamp, amb més de 150 habitants, i la resta de petits al voltant de 50 habitants) i, sobretot, el domini de l'oligarquia de tots aquests nuclis sobre la representació i les institucions de la comunitat.

El territori d'Encamp havia vist al llarg dels segles l'existència de nuclis d'hàbitat des d'antic, datant-se del Bronze inicial la Balma del Llunci, i del Ferro-ibèric el Roc de l'Oral.²²⁴ Després de la fase de poblament *inestable* en el trànsit del Baix Imperi a l'Edat Mitjana, al segle VIII es daten les inhumacions de Santa Eulàlia d'Encamp,²²⁵ si bé el campanar de l'església es construirà entre finals del segle XI i mitjans del XII. A aquesta església, documentada com a parròquia al segle IX ("*Hencampo*"), se li sumaran al segle XII la resta d'esglésies, com la de Sant Romà de les Bons.²²⁶

²²³ BOLÒS I HURTADO (1987), p.32

²²⁴ A la *Carta Arqueològica d'Andorra* referenciats respectivament amb els números EN-018 i EN-015.

²²⁵ *Carta Arqueològica d'Andorra*, EN-001.

²²⁶ BARAUT (1978), doc.84, p.175, consagrada l'any 1164.

Imatge 19: Vista de les Bons l'any 1916. Foto: BC, fons Josep Salvany Blanch.

El fet que popularment s'anomenés Quart a Les Bons potser està en relació a l'existència del castell comtal. Efectivament, igual que a Sant Julià s'aixecava un castell controlant els accessos a la vall, a Enclar vigilant l'estret de Santa Coloma, i a Ordino al pas entre Sornàs i el cap parroquial, a les Bons s'aixecava una torre controlant el trànsit entre Canillo i Andorra. Potser aquest sigui l'origen de l'alou comtal que, l'any 952, va se donat per Borrell a la consagració de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat "*et quantum alaudem habeo in Encampo*".²²⁷ El silenci dels documents d'aquests segles impedeix conèixer l'esdevingut amb l'alou comtal i el castell, així com de l'àrea espacial d'ús de la comunitat encampadana que, al segle XIV, mostrarà una amplitud insospitada.

Canillo i l'expansió de l'activitat ramadera.

Sobre la parròquia de Canillo (*Kanillaue*, 839) són també ínfimes les referències al seu espai d'ús que ens proporciona la documentació, i nul·les les relatives als seus límits en el transcurs d'aquests segles. Sabem que a finals del segle XI la pressió humana va portar al conreu d'àmplies zones de l'actual parròquia, pujant les terrasses per les

²²⁷ BARAUT (2005), doc.12, p.114-115.

montanyes i essent d'una importància transcendental la ramaderia;²²⁸ i que a finals del segle XII existien nombrosos nuclis habitats al llarg de la ribera del Valira d'Orient com Molleres, La Torre, Puial, Cella, Quer, el Vilar, Moles, l'Aldosa i Ransol, destacant els que posseïen capelles com Santa Maria de Meritxell, Sant Miquel de Prats, Sant Joan de Caselles i Sant Bartomeu de Soldeu, dependents de l'església parroquial de Sant Serni de Canillo (BOLÒS I HURTADO:2006, p.67). A més, al igual que passava a Encamp, els comtes d'Urgell posseïen béns alodials dins aquesta parròquia que, l'any 952, van donar a l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat, en l'acta de la seva consagració: "*et omnem meum alaudem quem habeo in Chaniglau*".²²⁹

Imatge 20: Església de Sant Joan de Caselles l'any 1882. Foto: AFCEC, Frederic Bordas i Altarriva, 602.

Potser és aquest l'alou que un segle i mig més tard estava en feu a mans de la família Caboet: un document ens apropa a l'extraordinària importància de la ramaderia en aquesta parròquia –com a la ja vista d'Ordino i, presumiblement, també a la d'Encamp–; aquest data de l'any 1096 i ja l'hem comentat en parlar dels límits de l'espai d'ús d'Ordino. Es tracta de la donació de Guitard Isard, senyor de Cabó, a la seva filla Ermengarda i al marit d'aquesta Guillem Perot, d'una honor a Canillo i una altra a Ordino "*praedicta honore ipsa parrochia de Ordinaui similiter cum ipsa de Chanillaui, ipsa mea in dominatura que ibi abeo, sicut consuetum est in ipsa terra ut*

²²⁸ Al testament de Miró Bofill de l'any 1092, va atorgar a l'església de Santa Maria de la Seu els béns que posseïa a Canillo: "*Alodia scilicet que habeo in villa Canilau, casas, casaes, ortos, ortales, agros, in planiciis seu in montibus sive in ascensu sive in descensu, molinos, molinares, prata, pasqua, omnes exitus vel regressus et omnia culta vel herema*". BARAUT (1984-1985), doc.1081, p.198-199.

²²⁹ BARAUT (1994-1995) doc.17, p.90-91.

abeatis et teneatis per nos in vitas nostras et post obitum nostrum (...)” havent de defensar als habitants de Canillo davant dels frontalers de Tolosa (vall de l’Arieja) i de la Cerdanya (vall de Querol): “*et, si ulla chalumnia illos advenerit ad tort de partibus tolosanensi vel cerdaniensi, ut adiutor illis fiat per directam fidem sine illorum engann usque ad finem veniat*”.²³⁰ Aquesta conflictivitat entre Canillo i els homes dels comtats de Tolosa i de Cerdanya es devia a la confluència d’usos de l’espai pels habitants dels pobles propers de tots tres territoris en una zona geogràfica que constitueix una continuïtat respecte als pasturatges de tots els pobles implicats: la gran àrea de pastures d’Envalira – Puimorens – Lanós. Una zona força complexa en coincidir diferents drets feudals confrontats. Probablement la inadequació entre els límits de l’espai d’ús de les comunitats amb els límits imposats pels poders feudals portaria a l’assumpció, per part de les parròquies andorranes, del pagament d’una taxa –cens equivalent al *pasquarium*– al comte de Barcelona, que documentem l’any 1150: “*et exit ad comitem de valle Annorra, per census, .XII. pernas bonas*”.²³¹

Els pobles que formaven la parròquia de Canillo no van generar la institució del Quart ni –sembla ser– límits territorials interns en base a l’ús. Aquests nuclis s’organitzaven en veïnats, que al parer de Cavero (2005, p.162) “*podem establir la hipòtesi que els veïnats tenien església: l’Aldosa –Sant Antoni–, el Forn –Sant Pelegrí–, Meritxell –Santuari–, Prats –Sant Miquel–, Ransol –Sant Jaume–, Soldeu –Sant Bartomeu–, el Tarter –Sant Pere–, i el Vilar –Sant Joan*”. Restant el cap de la comunitat a Canillo.²³²

3.3.- De la dispersió a la unió: la Vall d’Andorra.

La descripció de la divisió en parròquies i, fins i tot, dins d’aquestes, ens porta a ratificar l’existència d’un procés disgregador de la comunitat. Però com dèiem al principi del capítol, disgregació i unió van a l’uníson. Hem vist divisions entre comunitats formades per població semidispersa en petits vilars, masos i viles, formades per l’ús privatiu del seu territori col·lectiu respecte a la resta de comunitats, així com per lligams veïnals i de parentiu, que es veuran reforçats per la unitat parroquial fins al punt d’assumir el territori el propi nom de parròquia. I això malgrat

²³⁰ BARAUT (2005), doc.37, p.152.

²³¹ Així ho ha considerat la historiografia fins al moment. BARAUT (2005), doc.49, p.174-175.

²³² Sí que és veritat que Prats, en època Moderna s’anomena en un document com “Quart de Prats”, si bé hem d’entendre això com una forma puntual de denominació del veïnat o, com a molt, fruit d’un moment de tensió interna que podria portar a la reivindicació puntual de la institució. El document a FCB, 140, del 19 de juny de 1768.

l'existència de capelles de diferents institucions (bisbe, monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles) i fins i tot de patronat particular i comunitari. Hem vist també que al si d'algunes parròquies es van formar també divisions internes –germen dels Quarts– amb territori d'ús privatiu respecte al conjunt de la parròquia. Tot això no priva el manteniment de la unió de les comunitats parroquials en un nexa comú, la vall. I aquesta unió perdurà gràcies a la cohesió a tots els nivells comunitaris –Quart, Parròquia– davant els agents externs i mitjançant l'enfortiment dels mecanismes comunitaris socials i econòmics on l'aprofitament desigual dels recursos era la base de la reproducció del sistema. Però veiem tot seguit les forces disgregadores i la reacció oposada que van provocar.

Andorra dins els límits dels comtats.

Com ja hem assenyalat anteriorment,²³³ a l'acte de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell (datat en 839, però escrit entre 860 i 900) es dotava aquesta església amb les parròquies de la vall d'Andorra, una vall formada pel territori de les sis parròquies, una unitat dividida però cohesionada: "*Tradimus namque ipsas parrochias de valle Handorrensis, idest ipsa parrochia de Lauredia atque Andorra, cum sancta Columba, sive illa Maciana atque Hordinaui vel Hencampo sive Kanillaue, cum omnibus ecclesiis atque villulis vel vilarunculis earum*".²³⁴ A partir d'aquest document, la primera descripció dels límits de la vall d'Andorra ens la proporciona, un segle després, la permuta del comte Borrell al bisbe Sal·la i als canonges de la Seu, de diversos alous "*in loco que vocant valle Andorra*", amb la característica que els límits els constitueixen elements físics, al igual que les descripcions de termes interns en les transmissions de béns de particulars: "*et afrontat hec omnia a parte orientis in [Exa]valle, de parte meridie afrontat in Monte Rufo, de occiduo afrontat in Rivo Nero vel in ipsa roka de Tagamanente, de parte vero circi afrontat in ipso monte de Aras. Quantum infra istas afrontaciones includunt, sic comutamur vobis ipsos alodes (...)*".²³⁵ Aquestes afrontacions són difícils d'identificar actualment; segons BOLÒS I HURTADO (1987, 2006) el *Monte Rufo* es referiria al pic proper al coll o portella de l'Alba

²³³ Concretament a l'apartat 3.1. en parlar de la "*villam*" de la Vall d'Andorra.

²³⁴ BARAUT (1978), doc. 2, p.50-53.

²³⁵ BARAUT (1980) doc.214, p.45-47 i BARAUT (2005), doc.13, p.116-119.

(1987),²³⁶ o pel contrari, al sud, el Caborreu (2006); al temps que el Rivo Nero equival al Riner o Riuner, tal i com hem vist. Per la seva part el *Monte de Aras* seria la Crête d'Ariel, pic de Siguer o Pic de la Font Blanca (1987) i la *Roka de Tagamanente* equivaldria al Pic de Sanfonts o Roca Entrevesada (2006), sense poder identificar l'[Exa]valle o [ipsa] valle transcrit per Baraut (d'altra banda pràcticament impossible d'establir quines lletres contenia el document). Si seguim l'ordre dels límits, també podríem identificar, i sempre hipotèticament, els topònims de la següent forma: a orient amb Eravall (Eravalle) o alta vall de l'Arieja, o, més enllà encara, seguint el plantejament de Salvans (2011, p.34), la Coma de Garcia. Al migdia amb el *Monte Rufo* que o bé podria tractar-se de l'estribació més meridional de Caborreu o bé el Monturull. A occident amb el Riuner i amb la Roca de *Tagamanente* que difícilment podem ubicar al Pic de Sanfonts o al Coma Pedrosa, massa distant del Riuner i que creiem hauria de estar situat al voltant de Canòlic o Bixessarri. I finalment, al nord amb el *Monte de Aras*, que o bé identifiquem amb una muntanya divisòria amb Àreu,²³⁷ o bé, menys probable però possible, l'identificaríem amb el pic de Siguer o d'Ariel.

Difícil identificació, doncs, que s'agreuja per la manca de continuïtat dels documents d'aquest tipus, i és que el següent document –cronològicament parlant– que parla de límits, datat l'any 1007, ho fa de forma més moderna: “*et aben affrontationes valle Annorra, de oriente in comitatu Cerdaniense et de meridie in Rivo Nigro, de parte vero occiduo in comitatu Pallearensis et de parte autem circi in termino de Savartensi*”.²³⁸ La descripció comtal és clarament imprecisa, i assenyala límits no d'ús sinó jurídics: la resta de comtats i el Riuner com a separador d'Andorra respecte a la resta del comtat d'Urgell. Quins eren aquests límits d'Andorra amb els altres comtats? En parlar de les parròquies hem indicat que el límit de l'espai d'ús de Canillo i d'Ordino anava molt més enllà de l'aigua vessant de la serralada axial dels Pirineus; i el mateix passava amb la zona d'ús de La Massana. Ara bé, coincidien els límits de l'espai d'ús de les comunitats rurals amb els límits jurídics establerts pels diferents comtes als segles XI i XII?

²³⁶ En base a la cartografia oficial francesa i Andorrana que dona el topònim de Pic de Ruf (2615 m. segons la francesa i 2620,9 m. segons l'andorrana)

²³⁷ Més tenint en compte que als segles XII i XIV el topònim d'Àreu apareix en molta documentació com Arau (veieu per exemple BARAUT:1992-1993a, doc.1863, p.28-29: “*dono tibi Bernardo de Acrimonte ecclesiam Sancti Felicis de Arau cum omnibus suis pertinenciis ad fidelitatem*”).

²³⁸ Donació d'Ermengol I al monestir de Tavèrnoles de la meitat dels censos que percep a la vall d'Andorra i tots els drets d'alberga que li corresponen en la mateixa vall. BARAUT (1994-1995), doc.34, p.104.

Per respondre aquesta pregunta no disposem de gaire informació, i la pràctica totalitat dels documents fan referència a la conflictiva àrea de confluència de les valls d'Andorra, de Querol i de l'Arieja. La zona de la Solana – Puimorens o alta vall de l'Arieja constitueix al segle XI una encreuada d'interessos fruit, no tant dels recursos naturals (pastures i fusta) sinó del control dels ingressos produïts pel trànsit de mercaderies, facilitat pel buit de poder efectiu a la zona per part dels comtes del nord dels Pirineus, o sigui Tolosa i Carcassona. En quina situació estava el domini d'aquestes àrees al segle XI? D'una banda la Vall d'Andorra va estar sota el domini directe del comte d'Urgell fins l'any 1133 en que aquest donà definitivament els seus drets sobre la Vall al bisbe d'Urgell, després de les successives donacions de béns i drets de 988, 1040 i 1083. Com hem vist, a més, la nissaga dels Caboet eren feudataris de la Mitra al llarg dels segles XI i XII gestionant l'honor andorrana i defensant les parròquies d'Ordino i de Canillo davant tolosans i cerdans. D'altra banda, en aquest segle XI el comtat de Carcassona va patir una forta fragmentació producte de la divisió patrimonial per herències, altrament típica d'aquest període: el comte Roger el Vell de Carcassona, en morir l'any 1012, va dividir en diverses parts els seus dominis, passant als seus néts (fills de Ramon, mort l'any 1010) el comtat de Carcassona, amb els que seguia la línia familiar de Carcassona. Però al seu fill Bernat li deixà la senyoria de Foix, essent a més comte en part de Carcassona i Bigorra.²³⁹ Els fills de Bernat, en Roger i Pere, van ser els primers comtes de Foix (Roger mort vers el 1064 i Pere vers el 1071). Finalment el comtat de Cerdanya va estar en mans de Guifré II (de Cerdanya, Conflent, Berga, Capcir i Donesà) fins l'any 1049, iniciant una política en part "sobiranista" en tractar d'obtenir la independència eclesiàstica envers el bisbat d'Urgell potenciant l'existència del bisbat de Besalú. El seu fill Ramon (mort el 1068) haurà de fer front a la insubordinació del vescomte de Cerdanya, Bernat, consolidant les seves possessions més enllà de Puimorens; i el seu fill Guillem I aconseguirà el domini sobre part del Sabartès tot essent senyor dels castells d'Ax, Lordat i del terme de Merens; així com el control dels passos entre ambdues vessants dels Pirineus amb el domini de la Cerdanya, el Donesà, el Capcir, el Vallespir, la Fenolleda i el Perapertusès.²⁴⁰

²³⁹ Roger el Vell de Carcassona va aprofitar la descomposició del poder efectiu del comtat de Tolosa per aconseguir dominis des de Carcassona fins a una part del Comenge. Bernat va heretar principalment la regió de Foix, part de l'Alta Arieja (Sabartès), del Couserans i d'una part del Volvestre, essent el primer comte de Foix un cop desaparegut el seu títol de comte de Couserans. Els drets sobre Bigorra els va adquirir mitjançant matrimoni. Veieu BOURRET (1998).

²⁴⁰ *Catalunya Romànica*, vol. VII, pàgina 37; possessions aquestes, almenys des de l'any 1090.

Al segle XI, doncs, conflüen a l'Alta Arieja les influències i dominis dels comtes de Foix, Cerdanya i Urgell; però, quins límits precisos hi havia a la contrada? La resposta ens la proporciona, afortunadament, la *Querimonia* establerta entre el comte i el vescomte de Cerdanya entre els anys 1047 i 1064.²⁴¹ La política del comte Ramon de Cerdanya el va portar a enfrontaments i lluites amb els seus veïns d'Urgell i Besalú, el que va motivar que Ramon Berenguer I de Barcelona enviés contra ell una expedició militar per sotmetre'l cap a l'any 1046 (SOBREQÜÉS:1991, p.5). Aquesta incursió va facilitar que el vescomte de Cerdanya, Bernat, que dominava els confins de ponent del comtat, intentés ampliar les seves possessions i drets. Senyor alodial de la vila de Merens, el vescomte Bernat va prendre diferents drets dins la Vall de Querol, el que va motivar la causa judicial amb el comte l'any 1047. Al judici el comte va reclamar els títols de possessió del vescomte, i aquest va assenyalar que segons els títols que tenia del seu alou de la vila de Merens, dins el comtat de Tolosa, els límits d'aquest eren d'una banda *Pimorente* i d'altra el *Portu Asnero*, i que el límit concret de la vila eren "*ipsas Lobies*", es a dir, la Vallobera o actual Coma d'en Garcia.²⁴² El comte, per contra, va reclamar que Vallobera era del comtat de Cerdanya. El judici ho va deixar ben palès: es va reconèixer que el vescomte no tenia cap dret des de la Coma d'en Garcia fins a Puimorens i fins a *Port Asner*, i que des de Puimorens en direcció contrària a Tolosa (és a dir, la Vall de Querol) pertanyia a la Cerdanya. El vescomte ho va reconèixer i va evacuar dites terres, declarant que l'alou d'aquestes *Lobies* fins a Puimorens i fins al *Port Asnero* no era seva, ni tampoc el vall anomenat *Eravall*.²⁴³ Però la situació no va canviar gaire a mig termini: l'any 1061 es va realitzar una altra *querimonia* i causa judicial entre el comte i el vescomte per la insubordinació del segon respecte del primer, barrant el pas al comte en diferents castells i, entre d'altres, prenent el dret de lleuda tant a Eravall com a Puimorens. La situació es va arreglar de nou retornant tots els drets al comte i donant com a fiança diferents béns i castells. La

²⁴¹ La documentació sobre la *querimonia* es basa en la causa establerta entre Bernat, vescomte, i Ramon Guifré comte de Cerdanya sobre usurpació de diferents drets i béns ultra Puimorens, el 28 de gener de 1047, document editat per MIQUEL (1945), vol. 2, p.96. Conflictes que es renova entre el comte i el vescomte de Cerdanya, ara pel trànsit de mercaderies per la vall d'Eravall i la usurpació de la lleuda del comte, el 22 de juny de 1061, editat per MARTÍ (1928), p.482-484, i MIQUEL (1945), vol. 2, p.101. Finalment com a conseqüència dels conflictes amb el vescomte i l'adquisició de diversos termes del sud del Sabartès, el comte de Cerdanya obliga al comú de Merens que el reconegui com a senyor i que no faci pau amb el vescomte, datat el 8 de febrer de 1064 i editat per BAUDON DE MONY (1896), vol. 2, p.96.

²⁴² "*ipsas Lobies*" (1047) o "*valle Lupari*" (1035), es correspon a la Vall-Llobera o Vallobera. *Enciclopèdia Catalana virtual hiperenciclopèdia*. www.grec.cat. Entrada "Portè".

²⁴³ "*Et ego, Bernardus, vicecomes, agnosco i recognosco quia non est meum alodem de ipsas Lobies usque ad Pimorente et usque ad Porto Asnero nec vallis que dicitur Eraval, nec quantum est de terra senioris mei Raimundi de comitatu Cerritanie de Pimorente in antea.*" MIQUEL (1945), vol.2, p.96, doc.590.

continuïtat de l'actitud del vescomte portà, finalment, a la presa per part del comte de diferents béns, entre el que destaca la vila i terme de Merens l'any 1064, i la desposseïció del càrrec de vescomte l'any 1067.²⁴⁴

Deixant de banda les implicacions que això suposà en el domini de l'alt Sabartès a mans d'un vassall del comte cerdà (encara que en franc alou discutible) davant d'un comtat de Foix encara dèbil i un comte de Tolosa molt llunyà,²⁴⁵ el més interessant és la constatació de diversos aspectes toponímics i de delimitació de l'espai. Així doncs, el conflicte principal era la possessió del dret de la lleuda, o peatge sobre les mercaderies que circulaven per la *Via Mercadal* que unia Ax amb la Cerdanya a través de Puimorens, de gran importància des de mitjans del segle XI (PETROWISTE:2005, p.426). Però el que a nosaltres ens interessa és la implicació que aquest litigi té en la delimitació del comtat de Cerdanya i la tinença de terrenys situats entre "*ipsas Lobies*", Puimorens i el "*Port Asnero*". Hom ha interpretat aquest document com la disputa per la possessió i el control de part de la vall d'Iravalls (identificant-la amb Eravalle), situant-la actualment a la vall de Querol enfront a la vall de Merens a l'altra vessant de Puimont.²⁴⁶ Però en totes les descripcions i interpretacions d'aquest document tan sols es parla de Pimorent i d'Iravalls, sense assenyalar (ni hipotèticament) la localització de les "*Lobies*" ni del "*Port Asnero*". Veiem, doncs, la història de cadascun d'aquests topònims. Pel que fa a la ubicació de Puimorens no hi ha cap problema (coll, port i muntanya de Puimorens),²⁴⁷ però més problemes presenta la localització

²⁴⁴ Sobre l'expropiació del terme de Merens, del 8 de febrer de 1064 a BAUDON DE MONY (1896) vol.2, p.3-4; i MIQUEL (1945), vol.2, p.96, doc.591. Des de l'any 1067 el títol vescomtal va passar a Bernat III (que inicià la branca dels vescomtes d'Urtx) i a Ramon II, fills ambdós de Bernat.

²⁴⁵ Al document datat l'any 1064 en que els veïns de Merens prometen al comte de Cerdanya no ajudar al vescomte, es reconeix la possibilitat que el comte Roger reclami els censos i drets sobre la vila: "(...) *Et de supradictum censum de predicta villa non requirant comes et comitissa ad iam dictos homines de Merengs ipsam partem, quod Rodgarius, comes, solitus est habere de predicta villa, si Rodgarius prescriptus non eis voluerit tollere predictam villam aut de predictam villam aut de iam dicto censu. Quod si tollere voluerit predictus Rodgarius predictam villam aut de predicto censu vel de iam dicta omnia quicquam ad iam dictos Reimundum, comitem, et comitissam et voluerit cum eis et cum homines de predicta villa ipsam villam in pace retinere sine eorum engan, adiutores sint iam dicti et comitissa omnes homines ad iam dictos Raimundum, comitem, aut comitissam omnem predictam villam cum eiusdem censum ad habere et tenere et defendere omni tempore, quomodo melius potuerint, sine ulla diminucione.*" BAUDON DE MONY (1896) vol.2, p.3-4; i MIQUEL (1945), vol.2, p.96, doc.591.

²⁴⁶ Per exemple el treball de Sebastià Bosom i Isern i Oriol Mercadal i Fernández: "Les comunicacions" dins *Catalunya Romànica*, vol. VII, p.63. Aquesta identificació queda afirmada per la declaració feta l'any 1061 en la *querimonia*: "(...) *de ipsa leuda de ipsos homines merchatores, qui transiebant per iam dictam Eravalle sive per Pinomorente, unde requirebat directum de ipsa leuda et nullo modo rectum habebat in illa, et propterea tollebat alia leuda ad predictos merchatores iniuste in villa Merengs ut predictus comes perdidisset suam leudam.*"

²⁴⁷ El topònim Puimorens es repeteix durant to el segon mil·lenni; a l'edat mitjana trobem ja l'any 1034 el nom de Pimaurent, el 1047 Pinomorente, el 1061 Pinamorente, el 1292 Pigmaurench,

d'Eravall. La identificació de la vall d'Eravall amb la vall de Querol prové del nom de la única parròquia que, a l'alta edat mitjana, hi havia a la vall querolana: a l'acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell no es menciona cap altra església a tota la vall que la d'Iravalls (*Isavals*) dedicada a Sant Fructuós (DELCOR:1984-1985, p.447). Això ha fet plantejar a diversos autors que el nom de la parròquia donaria nom a la vall (tota la vall es correspondria amb la mateixa parròquia): així la vall d'Iravalls seria el nom antic que es canviaria per vall de Querol quan aquesta darrera població prendria una major importància convertint-se en referent. Dins la vall de Querol les poblacions més antigues (o més ben dit, les documentades amb anterioritat) eren La Tor (de Querol), Enveig i Iravalls, datades abans del segle X, mentre que Querol i Feners són datats al segle XI, Riutés al XII i Porta, Portè, Bena, Quers i Cortvassill al segle XIII.

Imatge 21: Vassalls rendint homenatge al comte Ramon Guifre I de Cerdanya. Font: ACA, Cancelleria Reial, registre4, f.4v. *Liber Feudorum Ceritanie*.

Aquesta hipòtesi, però, presenta diversos problemes; el primer d'ells és que el topònim "*valle Cheirol*" està documentat ja l'any 1011, mentre que la primera referència a Eravall és de l'any 1047, al marge que la primera referència al poble d'Iravalls (*Isavals*) –no a la parròquia d'Isavals– també és de l'any 1011 (el monestir de Cuixà tenia un alou aquest any a Iravalls). Evidentment ambdós topònims podien conviure, però la qüestió és més complexa, ja que al segle XV anomenen la Solana d'Andorra com a Solana d'Iravalls, més enllà de la vall física de Querol, però davant de la vall

el 1293 Pimorent, el 1297 Pimorent i el 1318 Pimorent. Veieu CORONIMES (1989-1997), vol.4, p.226-228.

administrativa, a l'altre marge del riu Arieja. No entrarem en profunditat en l'anàlisi etimològica del topònim, tan sols destacarem la possibilitat d'un origen diferent al del poble ja que *Eravalle* podria tenir l'origen en dues paraules diferents, la de 'vall' i la 'd'era';²⁴⁸ o provenint 'd'Eral', paraula germànica que evoluciona a 'Arau' o 'Erau'. Aquesta possibilitat no s'ha d'obviar ja que estaria en relació amb les descripcions de límits assenyalats a la falsa donació de Carlemany a les valls d'Andorra de diferents privilegis, realitzat a meitat del segle XII, quan assenyala entre els límits "*illas aras savartens, iuxta Tolosa*".²⁴⁹ Estem, doncs, davant d'una doble designació de la Vall de Querol o es pretén parlar de dos llocs diferenciats? Cal fer un salt en el temps per poder dilucidar aquesta qüestió ja que alguns documents obren la possibilitat de diferenciar ambdues valls. Deixant de banda la denominació de la Solana d'Iravalls l'any 1421, dos documents del comtat de Foix ubiquen al nord de Puimorens la vall d'Eravall. En primer lloc la *rodelia* de 1272 que, si bé conté alguns errors (com la pròpia incorporació de la vall al comtat de foix), assenyala que la vall de Merens no limita amb Andorra (només amb el Capcir i la Cerdanya), i sí que ho fa la vall d'Iravall: "*Item Vallis de Iravalle quae confrontatur cum Andorra dioecessi urgellensi*".²⁵⁰ Igualment la *rodelia* del comtat de Foix de l'any 1313, com a còpia de l'anterior, inclou al nord de Puimorens dita vall: "*Item Vallis de Hieravalle*".²⁵¹ Finalment hem localitzat entre el segle XIV i principis del XVI diferents vendes de bordes, cases i pastures entre particulars de la parròquia d'Encamp que s'ubiquen a un indret anomenat Eraval o Aguitmar, i que es podria correspondre amb el Pas de la Casa, si bé tenint sempre en compte la possibilitat d'existència d'una altra Eravall dins les valls andorranes.²⁵² Així

²⁴⁸ "En toponímia el sentit d'era apareix generalitzat a paratges més extensos, sovint de muntanya i aplicat a un replà, d'un vessant o d'una collada". Coromines (1989-1997), vol.4, p.76.

²⁴⁹ En principi hom podria pensar en una traducció de 'refugis' del Sabartès, però un document de l'onze de juliol del 988 on el comte Borrell permuta al bisbe Sal·la i als canonges de Santa Maria de la Seu diversos alous, inclosos els d'Andorra, assenyala entre les afrontacions "*de parte vero circi afrontat in ipso monte de Aras*", pel que podem suposar l'existència de diversos topònims relatius a Ara.

²⁵⁰ Expropiació per part del rei Philippe III del comtat de Foix a Roger Bernat III on s'assenyalen les possessions, del juliol de 1272. Original perdut, còpia a ANA, fons ALS, rotllo 2, sense número, plec judicial.

²⁵¹ Rodalia feta el 1313 pel comte Gaston I de Foix on es copien els límits de 1271. Document extret de la transcripció pel judici de 1726-1729 a ANA, fons ALS, rotllo 2, 3-20: "*Item vallis de Merens cum villa de Merens qua confrontatur cum Capcerio et Seritania diocesis urgellensis. Item vallis de Hieravalle que congrontatur cum Andorra diocesis urgellensis. Item Vallis de Savignano et Fonsatello. Item (...)*".

²⁵² APE, perg.7 de l'any 1505 on es ven "(...) unius cortale nostrum inter supro de Eraval vocatim lo cortal de Guitmar ffranchum et quitum ab omni censu et onere (...)". A ACMB hi ha diversos documents que fan referència a aquests llocs: perg.19, 39, 44, 58, 153: "*domum nostrum (...) in Heraval û dz Aguitmar*" o "*in loco de Eraval ü de Aguitmar*".

existeix, per exemple, un document de l'any 1422 on s'indica la propietat de “*quatre cases en la montània d'Eraval*”;²⁵³ o en un inventari de 1450 “*un altro cortal a Iralval, ab ses pertinències*”;²⁵⁴ o finalment en un altre document datat l'any 1498, en una declaració judicial on un testimoni assenyala que estant als “*Cortals de Eraval*” veié passar tres homes portant ferro cap a l'Hospitalet.²⁵⁵ Dos judicis més, del segle XV, ens parlaran de la Solana d'Eravall, com a territori sota territori andorrà, com veurem en el següent capítol.²⁵⁶ Totes aquestes referències documentals ens fan decantar per considerar la vall d'Eravall com la part alta de l'Arieja, incloent –almenys en part– la Solana, els cortals de Canillo, l'Obac de la Casa i l'Obac de la Lata.

Pel que fa a “*ipsas Lobies*” hom identifica aquestes amb la vall del riu Vallobera, avui dia coneguda la contrada com Coma d'en Garcia. I el “*Portu Asnero*” és massa important per no intentar desxifrar la seva ubicació, ja que es tracta d'un pas per les collades pirinenques. Si, tal i com assenyalen els diferents autors, la disputa versava sobre la delimitació entre la Cerdanya i les altres terres, i que aquest límit estava ubicat en l'aigua vessant, localitzar el Port *Asner* no ha de presentar gaires problemes. Efectivament, al document de l'any 1047 s'assenyala entre els diversos límits de la vila de Merens negats pel comte i en mans de Bernat, els llocs de Puimorens i del port *Asner*: “*(...) de una parte in Pimorente, de alia in Porto Asnero, et in aliis quibuslibet locis qui erant in comitatu Cerritanie*”. En aquesta causa el vescomte Bernat reconeix finalment que les terres de “*Lobies*” fins Puimorens i fins al Port *Asner*, així com la vall d'Eravall, eren de la Cerdanya;²⁵⁷ és a dir, que Puimorens i el Port *Asner* són dos ports o colls que separen la vall de Querol o la Cerdanya pel Sud, i la Vall d'Eravall al Nord, ambdós costats territoris del comte de Cerdanya. Per què? Si prenem com a límit l'aigua vessant, els principals punts de contacte entre la Cerdanya i Merens serien el Puig de Lanòs, el coll de Coma d'Anyell, el Puig de les Bacivelles, la Portella de Lanòs, el Puig Pedrós, la Portella Roja, el Puig de Coma d'Or, el Cap de Llosada, la Portella

²⁵³ Joan Martí, de les Bons, en qualitat de tutor i curador dels seus fills Pere i Guillem, fa inventari dels béns d'aquests en presència de Ramon de l'Areny, saig comtal de les valls d'Andorra: ANA, fons ACMB, p.165; editat per VELA (2002), p.162.

²⁵⁴ ANA, TC-N, 36, f.3-6.

²⁵⁵ Joan Casal, fill de Pere Casal, del lloc de l'Aldosa i Guillem Bonit presten declaració davant la Cort d'Andorra en relació a l'afer de tres homes que portaven ferro. ANA, TC – Processos judicials (caixa 98) document sense número e incomplet; editat per Vela (2002), p.444, doc. 117.

²⁵⁶ Es tracta dels judicis de 1421 i 1430: ANA, FCB, doc. 267 i perg.7.

²⁵⁷ Recordem: “*Et ego, Bernardus, vicecomes, agnosco et recognosco quia non est meum alodem de ipsas Lobies usque ad Pimorente et usque ad Porto Asnero nec valli que dicitur Eraval nec quantum est de terra senioris mei Raimundi de comitatu Cerritanie de Pimorente in antea contra Tolosanum*”.

de Cortal Rossó, tots ells tocant a la vall del rec de Lanòs i Font Viva; la cresta dels Llosers, la serra de les Lloses, el coll de Puimorens, Pic de la Mina, Pics de Font Negra, Coll dels Isards i Portella de les Valletes i Pic Negre d'Envalira. De tots aquests, i reduint-los als passos, tots donen, finalment, a Porte, excepte el Coll dels Isards i la Portella de les Valletes (aquesta indirectament), que pel contrari, donen a la vall de Llosa i coincideixen amb el camí que, des de Merens per l'Hospitalet i el Pas de la Casa, creua la serra i, passant per la Portella Blanca d'Andorra, es dirigeix fins a Martinet, estalviant-se amb això els 27 quilòmetres que separen aquest de Puigcerdà i, el més important, estalviant-se l'impost de la lleuda que, sobre mercaderies i bestiar calia pagar en passar per la Vall de Querol. Així doncs, si identifiquem el Port Asner amb el Coll dels Isards pren realment sentit el document de 1047, quan es discuteix la possessió de la terra entre *Ipsas Lobies* fins a Puimorens i fins al Port Asner, identificant-se per tant les *Lobies* com un indret situat a la vessant nord de Puimorens. Al nostre entendre la sentència de 1047 reconeix unes possessions comtals a la vessant nord, incloent a la Cerdanya Puimorens i el Port Asner així com les terres que hi ha de Puimorens cap a endavant en direcció contrària a Tolosa (la vall de Querol) on el vescomte no tindria cap dret ni possessió. Aquesta delimitació entre Merens i la Cerdanya quedarà ratificada en els nous conflictes sorgits als segles XIII i XIV.

Però, on queda Andorra en aquesta discussió? La delimitació del marc territorial comtal significava l'establiment d'uns límits jurídics que en aquest cas tot sembla indicar que no tenien en compte els espais d'ús de les comunitats. I és que, com veurem al següent capítol, la vall d'Eravall era un espai d'ús tradicional dels ramats de Canillo i d'Encamp. A la vessant sud dels Pirineus el límit entre Andorra i la Cerdanya no apareix documentat fins la segona meitat del segle XIII, com tindrem ocasió de veure, a l'igual que s'esdevé a la vessant nord al llarg del límit d'Andorra amb el Sabartès, lloc on l'espai d'ús andorrà s'estenia molt més enllà de la carena de la serra. Aquí l'interès comtal –i posteriorment feudal– en el control dels passos i vies comercials portarà a l'establiment del límit jurídic en l'aigua vessant, establint com a “fronteres” els ports de Boet que unia Vicdessos amb el Pallars, els de Fontargent i Balemir que unien el Sabartès amb Andorra, i el de Faga que unia a aquest amb el Donesà (PETROWISTE:2005, p.426). Quina visió tenien els andorrans del seu espai d'ús, és a dir, dels seus límits, davant el procés de delimitació jurisdiccional del territori?

Al segle XII es va redactar un document extraordinàriament significatiu per quant era el resultat del sentiment d'unitat de la vall. Es tracta de la falsificació de la carta de poblament de la vall, de l'any 805, amb la donació imperial de privilegis i límits a

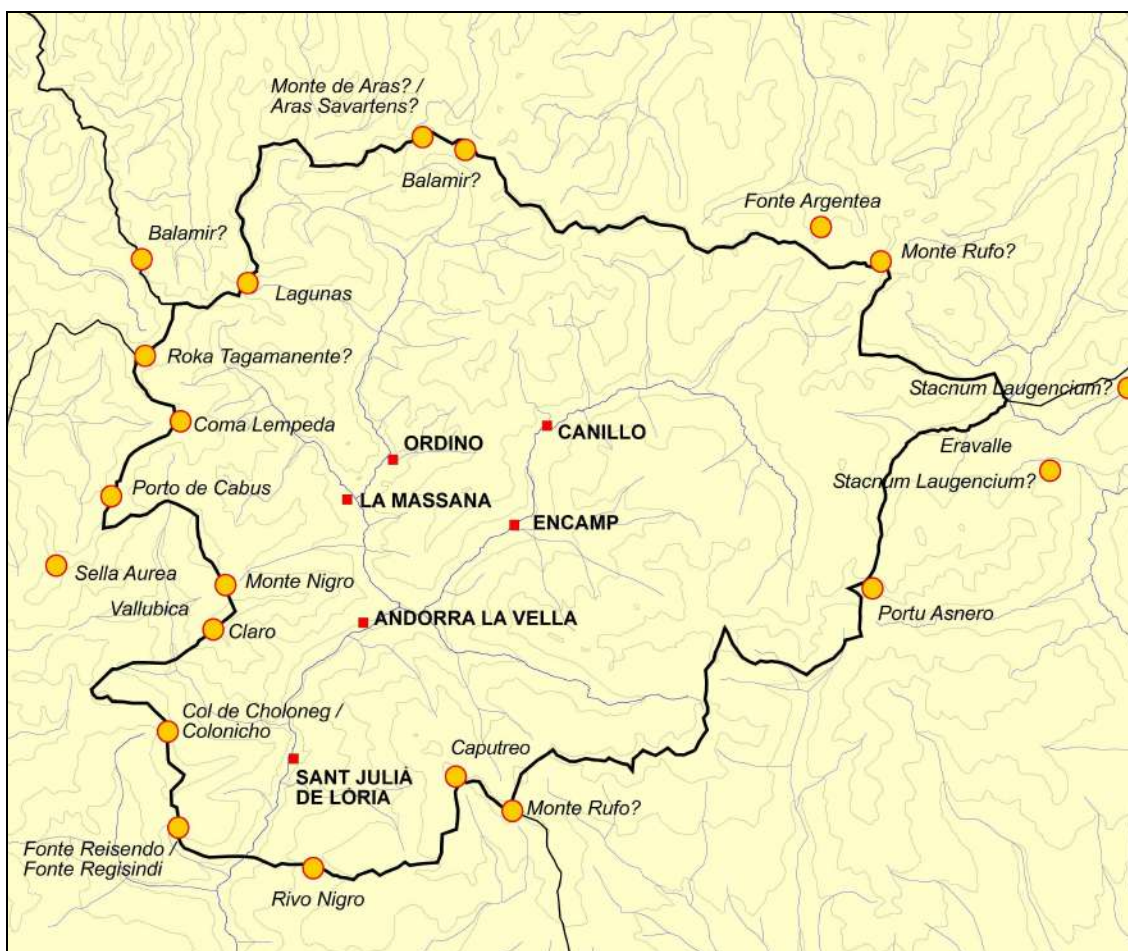
Andorra (BARAUT:2005, doc.1, p.95-96). Aquest document plasma ja les idees de les fronteres medievals i mostra el procés d'aculturació i formació d'identitats, a més d'intentar legitimar drets de la comunitat davant l'avanç feudal, recolzats, sens dubte, per l'autoritat episcopal urgellitana. Així doncs, es genera el mite de l'origen d'Andorra creat per una figura cabdal de la història que proporciona la màxima legitimitat: el document el signa l'emperador Carlemany l'any 805; i es concedeix a uns caps de família que són, doncs, els *pares* originaris de la vall.²⁵⁸ Amb això es glorifica el component històric que tota identitat posseeix, i es genera una continuïtat (en la figura de les cases o famílies andorranes) amb un clar objectiu: allò que sempre ha estat així no pot trencar-se arbitrària o conjunturalment. Andorra, com a unitat, és una vall clarament diferenciada de les del seu entorn (*"valdiculam nuncupanti Andorrense, iuxta Tolosam"*) amb uns límits físics clars: *"A parte orientis in stacnum Laugencium et in fonte Argentea, et de meridie in rivo Nigro vel in fonte Regisindi, et de parte vero circi in illas aras Savartens^{sas}, iuxta Tolosa, et de occiduo in monte que dicunt^{dicitur} Sella Aurea et usque in monte Caminamus (...)"*. Al segle XVIII Antoni Fiter, dins el seu *Manual Digest*, reprendrà aquest discurs, aquesta carta, per tal de justificar, legitimar i glorificar el govern andorrà transformant al mateix temps el límit en frontera moderna (FITER:1987, p.79-80). Així adapta aquests límits (asseverant *"que los noms de las Montanyas se han mudat, y corrumput a exepcio de Fontargen, y del Riu Negre"*) en els establerts en el seu segle: les muntanyes d'Ordino, el Riu Negre o Riu d'Arcavell (Riuner), amb la font que dona origen a aquest riu, dita *"Regis Jud"*, la muntanya de Canòlic (abans *Sella Aurea*) fins la muntanya d'Argolell, Arduix o Os que, segons Antoni Fiter, s'anomenava en aquell segle IX *"Caminam"*. Nosaltres no hem de prendre aquesta identificació com a tal; pel contrari, hem de qüestionar-nos quin territori era el que pretenien abastar els redactors d'aquella falsificció: ¿es tractava de l'espai d'ús dels andorrans o bé de l'espai delimitat per part del comte o dels senyors feudals que disputaven en aquest segle XII cada pam de terra per tal d'imposar el seu poder? Anem per parts. De totes els límits que indica aquest document només la de migdia pot reproduir-se sense problemes: *"de meridie in rivo Nigro vel in fonte Regisindi"*, línia que com hem vist en parlar de la divisió de la parròquia de Sant Julià coincideix plenament amb el Riuner i la font de Reisen (font d'Arduix).

Més complexa es presenta la identificació del límit oriental: *"in stacnum Laugencium et in fonte Argentea"*, on el topònim de Fontargenta no deixa lloc a dubtes que es tracta del límit nord oriental del Principat, mantingut fins l'actualitat, el Pic de Ruf. Però

²⁵⁸ *"Lesindus, Laurencius, Ebaronius, Autimirius, Quirinius, Secsonius, Barrula, Rusticius, Sentanius, Ferrecintius et aliis plures"*.

l'estany "Laugencium" presenta múltiples dificultats ja que en tot el traçat limítrof oriental no apareix cap estany més que els de Montmalús (amb aquest topònim al segle XIII) i l'estany de la Casa (de les Abelles o de Font Negra) sobre el Pas de la Casa, sense poder en cap moment identificar ambdós per la toponímia. Diferents hipòtesis es plantegen sobre aquest topònim; en primer lloc podria tractar-se d'una ubicació errònia de l'estany de l'Angonella, situat doncs al límit occidental i, per tant, poc probable. Molt menys podem ubicar l'estany a la línia nord, ja que en aquesta zona el límit actual és l'aigua vessant. Donat que la falsificació és obra en benefici andorrà hem de pensar que la ubicació de l'estany estava més enllà dels límits actuals. La segona hipòtesi és que es tractés de l'estany de Fontargenta, per proximitat a l'altre topònim indicat, amb el que els andorrans considerarien com a propi el petit espai que usaven habitualment a la vessant nord i que, segles després, apareix com a zona d'empriu de Canillo. La tercera hipòtesi és força més complexa: que es tractés d'un estany més allunyat, dins de l'espai cerdà. A aquest respecte comptem amb una referència de l'any 1297: en el repartiment de pastures entre la Vall de Querol i Puigcerdà s'esmenten les pastures de "*Quer de la Legunela*", el "*collum de la Legunela*" i el "*valle vocata de la Leguna*" a Puimorens, diferenciats clarament del "*pontem Cerda*" i de "*l'aquam de la Casa*". El document en qüestió indica clarament que "*et de rivo predicto de Vallobera sicut descendit per serram sive per collum de la legunela usque ad portellam de Valserra et sicut serra dividit et dirigitur per eandem serram usque ad collum de les confoses sicut aquae versant ex qualibet parte in valle vocata de la Leguna et in torrete sive rivo de Vallobera*", posant directament en relació Legunela amb el riu Vallobera, és a dir, el rec de Coma d'en Garcia; més quan indica entre els límits "*et de Quer de la Legunella et de serra illius Quer que descendit usque ad flumen Aravonis*". La seva identificació és difícil, però cal situar-la, com veurem en el darrer capítol, entre la Vinyola o la pròpia Coma d'en Garcia. Si aquest estany "*Laugencium*" del segle IX (en realitat del XII) s'identifiqués amb la "*Legunela*" de finals del segle XIII, l'espai d'ús andorrà arribaria més enllà del coll de Puimorens.

Al nord, el document indica com a límit "*illas aras savartens^{sas}*" que ha estat identificat generalment com les muntanyes que separen Andorra del Sabartès o, més en concret, el Pic de Siguer o el Pic de Font Blanca, però que potser faci referència a un lloc més genèric, com les pastures planes del Sabartès, és a dir, les capçaleres de les valls del nord. Finalment, i també difícil de dilucidar, el límit occidental: "*in monte que dicunt Sella Aurea et usque in montem Caminamus*", que feien referència a llocs més a l'occident dels actuals límits. D'ells només hem pogut identificar la muntanya de Salòria (*Sella Aurea*), incloent, doncs, Os de Civís dins del territori d'ús andorrà.

Imatge 22: Topònims documentats dels límits de la Vall d'Andorra (segles IX-XIII). Elaboració pròpia.

En el seu estudi sobre l'època medieval andorrana, VIADER (2003, p.259-260) proposa que el poble d'Os formava part de les valls d'Andorra abans de l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, on s'inclou la seva parròquia dins de la vall de Sant Joan.²⁵⁹ Així, si en la falsa donació de l'any 805 la vall d'Andorra arribava fins a Salòria, incloent doncs la Vall Llòbrega o terme d'Os dins la seva comunitat, al pseudooriginal del 839 (escrit entre 860 i 900) aquest terme restaria ja al marge. Per explicar el succeït Viader planteja una hipòtesi força plausible: durant l'organització comtal del territori (entre 788 i 839) el comte d'Urgell establiria una vegueria a la vall de Sant Joan que acabaria en mans de la potent família dels Caboet. Aquests es farien amb el domini complet de la

²⁵⁹ "Tradimus atque condotamus parrochias Hurgellensem pagus eidem pertinentes, idest ipsa parrochia prime Sedis Vicho sive sancti Stefani vel Kalpiciniano, Linzirt atque Sardinia seu sancta Columba. Deinde ipsa parrochia de Archavalle sive ipsa Ferrera sive ipsa parrochia de Harts vel Civici atque Hasnur vel sancti Iohannis sive Horgolelle atque Ouosse cum villulis vel vilarunculis earum. Tradimus namque ipsas parrochias de valle Handorrensens, idest ipsa parrochia de Lauredia atque Andorra, cum sancta Columba, sive illa Maciana atque Hordinaui vel Hencampo sive Kanillaue, cum omnibus ecclesiis atque villulis vel vilarunculis earum (...)"

parròquia d'Os integrant-la dins el seu districte. Aquest fet faria que Os sortís de l'enquadrament administratiu comtal d'Andorra i, al mateix temps, seria expulsat de l'enquadrament comunitari andorrà. La següent pregunta, d'altra banda lògica, és si la vall de Sant Joan (no considerada com a vall fins dècades després, sinó com a conjunt de parròquies), havia format part, a l'igual que Os, de la gran comunitat andorrana abans que fos assignat com a vegueria a la família Caboet, però cap document proporciona dades que apuntin, mínimament a aquesta possibilitat.²⁶⁰

La irrupció del feudalisme

Si bé és cert que el procés d'encastellament tan propi del feudalisme va fracassar a les valls d'Andorra –no sense un llarg procés de tensions– també ho és que la unificació de drets i rendes en els dos grans senyors feudals al llarg dels segles difumina en gran mesura la visió sobre la presència del feudalisme a les valls del Valira, així com la seva incidència en la formació de llur territori. No endebades és difícil conèixer a certa ciència l'abast territorial de l'original vall d'Andorra abans dels segles IX i X, com hem vist. Al llarg de l'estudi hem plantejat com la reacció unitària de les sis parròquies andorranes va provocar el fracàs del procés d'encastellament o termenament castral d'Andorra. Dels dos castells documentats, el de Bragafolls –sota la castlania de Sendred, membre de l'oligarquia andorrana i ardiaca de la Seu– va ser pres i destruït per la comunitat andorrana provocant que la reserva de terres del castell fos absorbida o bé pel futur Quart de Fontaneda, o bé pel futur Quart d'Aixirivall (depenent de si es tractava del castell de Roc d'Àliga o del la Moixella), al temps que el castell d'Enclar, cedit primer a Sant Feliu i Sant Martí de Castellciutat (952), passant al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles (1099) i després a Arnau de Castellbò (1190) no provocarà canvis de rellevància en la configuració territorial prefeudal de les Valls –sí, com veurem, generarà disputes per l'ús de l'espai entre les parròquies–. Tampoc ho faran els petits castells de Les Bons i de la Meca, que finalitzaran la seva vida com a simples

²⁶⁰ Ni la lògica dels circuits transhumants indicat per CODINA (2005, p.27 i nota 46) ni la similitud (per no dir igualtat) dels censos que la catedral d'Urgell cobrava a Andorra i a la vall de Sant Joan el 839, són suficients per intentar ni tan sols proposar hipotèticament un mateix origen. Al respecte, el cabreu de censos i altres drets pertanyents a Santa Maria d'Urgell del 4 de novembre de 839 (BARAUT:2005, doc.6, p.106-107) indica que Andorra i la Massana pagaven els mateixos censos: "*modios VI de tercs III corrents et III rases, et pernas IIII et ebdomada*", al igual que Lòria que a més pagava 6 quinals de vi. Per la seva banda Canillo, Encamp, Os, Civís i Ars pagaven "*modios III de tercs et pernes IIII et ebdomada*". Diferent era el cas de Sant Joan que satisfia "*modio I de terc et pernes IIII et ebdomada*" i Argollell i Arcavell que feien només "*pernas IIII de ebdmada*".

unitats de renda. Una renda, aquesta, difícil de rastrejar documentalment i que no va generar espais diferenciats degut tant al procés secular d'unió dels drets feudals (unió dels casals de Caboet, Castellbò i Foix) com a la resistència andorrana que va aconseguir d'una banda els convenis de 1162 i 1176 amb el bisbe d'Urgell, i d'altra banda els pariatges del segle XIII després.

El feudalisme entrà dins les valls d'Andorra de mans de la Mitra d'Urgell. Efectivament, el bisbe i Santa Maria d'Urgell posseïen, per donació comtal i de particulars, les parròquies (amb les seves rendes, encara que els delmes dominicals del comte van ser donats pel comte d'Urgell a Sant Feliu i Sant Martí de Castellciutat el 952, traspasant-se posteriorment al monestir de Tavèrnoles) i diferents alous en el territori andorrà, especialment després de la permuta amb el comte Borrell II de l'any 988. Aquestes possessions, però restaven molt lluny de conformar el domini territorial de les valls. Des del segon terç del segle XI, i en consonància amb la revolució feudal que es visqué en aquells moments, la Mitra urgellitana actuà com un senyor feudal més: va assumir prerrogatives comtals i va donar en feu la vall d'Andorra a la família de Caboet, que posseïen també els dominis de la vall de Sant Joan. Si la comunitat andorrana va poder aturar el procés de fragmentació territorial de l'últim període comtal en prendre el castell de Bragafolls i evitar així l'esdevingut a Os de Civís i a la resta de la vall de Sant Joan –on els senyors, des dels diferents castells, sotmetrien els seus termes al ban– ara veien com al llarg i ample de tots els termes pròxims els senyors feudals prenien el poder i sotmetien al domini jurisdiccional (el ban) i també dominical pràcticament tot l'espai dels diferents pobles. I haurien de fer front a la irrupció d'aquest procés dins les pròpies valls andorranes.

Així els Caboet, senyors de la vall de Sant Joan van prendre en feu del bisbe d'Urgell les dos parròquies més septentrionals d'Andorra: Canillo i Ordino que, a més, eren les que posseïen uns majors espais de pastures, un recurs que en aquest segle XI i en el següent seria molt cobejat a tota la serralada pirinenca. Però aquesta no seria la única infeudació, produint-se una certa divisió de la renda feudal i una major subdivisió de les infeudacions, i és que la possessió en feu dels dominis comportava la instal·lació de diferents agents –castllans, batlles– que participaven en la percepció de rendes i que prenien ja per concessió del seu senyor, ja de forma arbitrària, diferents prerrogatives jurisdiccionals. Així per exemple, entre 1035 i 1046 Arnau Mir de Tost posseïa en feu del bisbe d'Urgell (concedit per Sant Ermengol) la parròquia de Canillo i les veïnes de Civís i Asnurri;²⁶¹ i abans de l'any 1067 havia cedit el delme d'Aubinyà al

²⁶¹ BARAUT (1982), doc.596, p.125.

milites Ramon Dacó, infeudant també la parròquia de Sant Julià de Lòria a mans de Bernat Trasver.²⁶² En aquell any de 1067 el bisbe Guillem i els canonges de la Seu van recuperar la parròquia de Sant Julià permuntant a Bernat Trasver el feu del castell de Figuera, donat a la mitra per Arnau Mir de Tost. L'altra gran institució eclesiàstica del territori, el monestir de Tavèrnoles, també va participar en el repartiment de les rendes feudals; així el 1040, a la consagració de la seva església, se li va concedir la cel·la de Sant Jaume d'Engordany, amb els seus delmes, primícies i oblacions,²⁶³ que es sumarien als alous obtinguts i a la meitat de censos i tots els drets d'alberga que li havia dona el comte Ermengol I l'any 1007.²⁶⁴ Totes aquestes infeudacions i donacions tingueren importants efectes territorials, i és que l'enquadrament feudal enfortiria les divisions parroquials i, en part, les subdivisions internes, ja per l'exercici de la jurisdicció pels diferents agents dels senyors, ja per la percepció de les rendes – especialment el delme – per part de diferents perceptors. En qualsevol cas el principal senyor feudal d'Andorra era el bisbe d'Urgell que també es faria amb la jurisdicció d'Arcavell quan, l'any 1077 el comte Ermengol IV li donà les batllies i franqueses d'aquest i altres llocs, reconeixent de dret una situació que sembla ser ja existia de fet.²⁶⁵ El poder feudal de la senyoria episcopal augmentà amb la nova donació, del mateix comte, l'any 1083, dels *mers* o drets sobre els mercats de la vall d'Andorra.²⁶⁶

La donació comtal de 1083 es produeix en un moment de gran importància per quan en aquestes darreres dècades del segle XI s'estructuren les relacions feudovassallàtiques en la vall del Valira al voltant dels grans senyors de Caboet. Així, l'any 1084 Guitard, senyor de Cabó i el seu feudatari Arnau Ramon, van signar una convinença sobre la divisió de les prestacions senyoriales corresponents a les valls de Sant Joan i d'Andorra,²⁶⁷ posseint Arnau la vall d'Andorra en feu de Guitard que, al seu torn, la tenia en feu de la mitra urgellitana, situació que generà fortes tensions entre aquesta i els Caboet que s'aplacaran amb la convinença acordada entre Guillem Guitard de Caboet i el bisbe Guillem Arnau de Montferrer l'any 1095. L'any següent, i com ja hem vist en parlar de les parròquies, Guitard Isard de Cabó va donar a la seva

²⁶² BARAUT (1983), doc.787, p.161-162. Arnau Dacó era un home de guerra; el trobem documentat més tard, en 1081, quan va atacar la vila d'Estamariu: BARAUT (1984-1985), doc.961, p.90-91.

²⁶³ BARAUT (1978), doc.48, p.116-120.

²⁶⁴ BARAUT (2005), doc.17, p.124-125.

²⁶⁵ BARAUT (1984-1985), doc.913, p.44-45.

²⁶⁶ "*In primis id sunt ex Loria et de Annorra et de Encampo et de Kanilau et de ipsa Mazana et de Ordinau, sive de omnibus aecclesiis suffraganeis eorum et villis et villarunculis unde exeunt vel exierunt et exire debent prelibati mers.*" BARAUT (2005), doc.31, p.144-146.

²⁶⁷ BARAUT (2005), doc.32, p.146-147.

filla Ermengarda i al seu marit Guillem Perot les honors i dominicatures d'Ordino i Canillo, que les tindrien en *servei* de Santa Maria i del bisbe de la Seu.²⁶⁸ Les relacions feudals a la zona es tancaran amb un nou conveni entre Guitard Isarn de Caboet i Arnau Ramon sobre l'exercici i percepcions de drets feudals a les valls de Cabó, Sant Joan i Andorra, l'any 1102.²⁶⁹

Imatge 23: La complexitat del món feudal. El bisbe Ermengol d'Urgell jurant fidelitat al comte Guifré II de Cerdanya. Font: ACA, Cancelleria Reial, registre 4, f.10v., *Liber Feudorum Ceritanie*.

L'ascens de les grans cases senyoriales al llarg i ample del bisbat d'Urgell (els Caboet, els Castellbò, però també els Enveig o els Vilamur, per exemple) portarà a una espècie d'aliança entre algunes comunitats i la mitra que, probablement, té un component territorial amagat: aquests senyors posseïen grans ramats, fet que podia provocar l'expropiació de les pastures comunitàries tal i com estava esdevenint a la Cerdanya com tindrem ocasió de veure. Així entre 1095 i 1122 els homes de la vall de Cardós es van comprometre davant del bisbe Ot a enderrocar el castell de Trencavies o de Tírvia, i a no permetre que es tornés a construir;²⁷⁰ i entre 1120 i 1122 la mateixa comunitat de la vall de Cardós va jurar també davant el bisbe Ot defensar el patrimoni

²⁶⁸ BARAUT (2005), doc.37, p.152.

²⁶⁹ BARAUT (2005), doc.39, p.154-155.

²⁷⁰ BARAUT (1988-1989), doc.1340, p.168-169.

de Santa Maria de la Seu, que tenia a la Vall Ferrer i que va ser infeudat a la dona de Tedball i al seu fill, des de la Moixella riu amunt fins al port de Boet.²⁷¹

El domini jurisdiccional sobre Andorra i Arcavell que la mitra posseïa de fet i que havia infeudat als Caboet, exercint la justícia els seus agents, es convertí en dret l'any 1133 quan el comte Ermengol VI vengué al bisbe i canonges de la Seu, per 1200 sous, tots els alous i qualsevol tipus d'impostos i drets que tingués, donant-los "*ad propium alodium, sine ulla reservatione*".²⁷² Això, que en principi suposava una preeminència indiscutible del bisbe sobre els Caboet, no evitarà que continuessin els conflictes entre senyor i feudatari: des de 1156 es produiran a les valls d'Andorra, Sant Joan i Cabó tota una sèrie de conflictes que conduiran a l'enfrontament entre los Caboet i la mitra que desembocaran en la concòrdia entre la vall d'Andorra i el bisbe d'Urgell Bernat Roger en 1162, concòrdia prèvia a la nova de 1176.²⁷³ No entrarem a detallar aquestes dos concòrdies, d'elles només destacarem dos aspectes: el primer d'ells és que sense dubtes es tracta d'un veritable pacte feudal on la comunitat andorrana reconeix la màxima figura feudal, és a dir, el bisbe i Santa Maria d'Urgell, al temps que se li concedeixen als homes d'Andorra, en conjunt, una legitimitat inusitada. A més, si bé és cert que es tracta del reconeixement per part dels andorrans de les impositions, drets de justícia i obligacions militars a favor del bisbe d'Urgell (en una espècie d'inventari de drets), també és cert que es tracta d'un acte que assegura als andorrans la limitació de les exaccions feudals dels senyors per quant només es reconeixen els drets continguts al document. Testimoni de la importància d'aquestes concòrdies és la llista dels principals fiadors que s'indica a la concòrdia de 1162: d'una banda les màximes autoritats barcelonines i el comte d'Urgell, i d'altra banda els representants de les valls i dels senyors feudals frontalers d'Andorra.²⁷⁴ I en segon lloc que, tal i com

²⁷¹ BARAUT (1988-1989), doc.1342, p.169-170.

²⁷² BARAUT (1988-1989), doc.1424, p.235-236.

²⁷³ Tal i com mostra Vela (2009), p.108-109, pels esdeveniments a partir de la donació de la senyoria de les valls de Cabó i de Sant Joan per part de Ramon II, el 1156, a favor dels bisbes de la seu, generant un greu conflicte entre els germans Caboet (BARAUT:1990-1991, doc.1528, p.41-42; íbidem, doc.1529, p.43-44; BARAUT:2005, doc.57, p.189-191). Les concòrdies entre els homes d'Andorra i el bisbe i canonges de la Seu a BARAUT (2005), doc.61, p.199-203; doc.65, p.208-209; i doc.76, p.277-233.

²⁷⁴ Figuren com a principals fiadors el comte d'Urgell, Ermengol VII –el gran absent car fou majordom de Ferran II de Lleó–, el comte Ramon Berenguer IV de Barcelona –que moriria aquell mateix any– i la seva cúria; Guillem de Toroja, bisbe de Barcelona –principal figura eclesiàstica de Catalunya ja que l'arquebisbat de Tarragona estava en ple procés d'organització–; Arnau de Cabó amb els homes de la vall de Sant Joan; la senyora de Bescaran –amb el seu fill Ramon i el seu gendre Bertran, a més dels homes de Bescaran–; les comunitats de les valls de Vall Ferrera i Vall de Cardós –"*Insuper firmamus hoc vobis per omnes homines utriusque vallis Ferrarie per homines de Cardos*"–, Bernat Guillem de Vilafranca, Bernat de Llivia, Bernat Ferrer i Bernat Guillem de Querol pels *milites* de la

indica Roland VIADER (2003, p.156, 181 i 257), existeix un rerafons d'aliança del bisbe i la comunitat per a la defensa davant els frontalers que va més enllà de l'assalt senyorial als drets i rendes i que presenta un component de defensa territorial – almenys a la concòrdia de 1176–,²⁷⁵ és a dir, de defensa de l'espai d'ús andorrà. Aquesta línia pactista d'Andorra i la Mitra no és generalitzable a la resta de comunitats; i prova d'això és la força amb la que el bisbe actua sobre Os de Civís dos anys després (1178) quan els homes d'aquesta comunitat, després d'una llarga disputa, han de renunciar en favor del bisbe a les exigències impositores.²⁷⁶

Després d'aquests pactes que asseguraven certa estabilitat a la comunitat andorrana i a la mitra d'Urgell, un nou element pertorbador va fer irrupció: l'any 1190 el nou comte Ermengol VIII infeudà al nou vescomte Arnau de Castellbó i de Cabó el dret a construir un castell dins la vall d'Andorra: es tractava de la reconstrucció del castell de Sant Vicenç d'Enclar, donat al vescomte de Castellbò dintre del marc d'una nova reordenació del joc d'aliances del comte d'Urgell davant l'església d'Urgell (VELA I VILLARÓ:2012, p.10). El document de donació incloïa la cessió del puig d'Arfa amb totes les seves adjacències, autoritzant al vescomte a edificar un castell i repoblar-lo, rebent a canvi la meitat de les rendes excepte del delme i de la primícia que anirien destinats al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles. La donació del castell de Sant Vicenç d'Enclar es va fer "*simili modo*" que el d'Arfa, indicant que aquest castell no existia i que, quan es construís de nou a l'arrel de la muntanya d'Enclar, el comte participaria en les despeses de construcció rebent, a canvi, la meitat de les rendes que produís.²⁷⁷ Coincidim amb VELA I VILLARÓ (2012) quan proposen que Arnau de Castellbò construï de forma efectiva una nova fortificació que es correspon actualment

Cerdanya; P. de Castelo, Arnau de Saga, P. de Annes, W. de Bolvir, Berenguer de Saga, Ramon de Travesseres, Roger Bernat I comte de Foix, P. de Prullans, etc.

²⁷⁵ En concret quan diu: "*Ad nostros vero frontalers qui nobiscum pacem habent vel sacramento nobis tenentur, per vos faciemus directum, secundum usaticos quos habemus cum illis*".

²⁷⁶ "(...) *lucra panis, vini et carnis et potaciones que pro predictis decimis detinueramus, et convenimus vobis dare ipsas decimas fideliter in areis vel in orreis, ubi melius vobis placuerit, agnos, vitulos, lanam, cepe ceteraque omnia que ad usum decimarum spectare dinoscuntur, sine retentu in festo sancti Iohannis Baptiste fideliter dabimus vobis vel baiulis vestris*." BARAUT (1990-1991), doc.1738, p.256-257.

²⁷⁷ "(...) *ipsu pug de Asfa (...) cum adiacenciis suis. Tali scilicet pacto ut ibi facias kastrum et forciam, et popules hominibus, et dones nobis et omni posteritatem, quadocumque tibi vel tuis pe[c]ierimus per nos vel per nuncios nostros, gratis et ingratis. Et de omnibus exitibus et expletis habeamus medietatem quam inde exierint, excepto decimo et primicis, que te anuente, donamus et tradimus domino Deo et monasterio Sancti Saturnini, cum capella que ibi construetur ad honorem Dei et sancti Iacobi apostoli. Iterum donamus simili modo tibi kastrum Sancti Vincencii quod est ad radicem Montis Clari, in valle Andorra. Et quando construxeris ipsum kastrum Santi Vincencii, nos mitamus medietatem in opere et missionibus, et abeamus medietatem de omnibus expletis et exitibus que inde exierint, et dones nobis potestatem et successoribus nostris tu vel tui, quadocumque pecierimus, gratis et ingratis, omni tempore*." BARAUT (1994-1995), doc.204, p.262.

amb el jaciment de la Roureda de la Margineda. Tot sembla indicar que, efectivament, el comte Ermengol, com a *príncep* o màxima *potestas* del comtat, i doncs, amb plena sobirania per a autoritzar la construcció d'una fortalesa, va autoritzar al vescomte a contruir-la dins de l'espai de la reserva de l'antic castell del Roc d'Enclar. Ara bé, el comte no posseïa cap alou a la vall d'Andorra després de la venda de l'any 1033 a favor del bisbe d'Urgell. Al nostre entendre tres són les hipòtesis més factibles sobre la pertinença dels terrenys on es construiria el castell:

La primera hipòtesi és que el comte mantingués la reserva dominical de l'antic castell de Sant Vicenç d'Enclar al marge de la venda de l'any 1033, possibilitat aquesta, al nostre entendre, difícil de sostenir a la vista de les nombroses donacions documentades i a la pràctica impossibilitat de discernir en la microtoponímia medieval les parcel·les venudes o cedides als segles XII i XIII amb el nom de "*vineas comitales*" que hem vist al principi del capítol –i que poden ser base a pensar en l'existència encara de terres comtals a Santa Coloma–, d'aquestes terres *comtals* que presenten una fossilització del nom procedent del segle X. Una altra cosa és l'espai superior, la muntanya, sobre la que el comte, com a *príncep*, tenia capacitat de decisió si les considerava com a béns fiscals, tal i com venia succeint en aquestes dècades a moltes contrades de l'Urgell i de la Cerdanya.

La segona possibilitat és que la nova fortalesa s'aixequés sobre un alou vescomtal, és a dir, sobre uns terrenys en mans del vescomte de Castellbò com a successor de la família de *comdors* de Caboet, o d'un dels seus valedors al territori, és a dir, un membre de l'oligarquia andorrana amb amplies terres a la zona i que, convertit en vassall del vescomte –i ara també en castlà– aportés la base territorial de conreu que sostingués el mínim de consum material o de rendes de la fortalesa, sumant-se a aquest l'espai *fiscal*, és a dir, la muntanya d'Enclar, aportada pel comte.

La tercer hipòtesi seria que la *domus* fortificada de la Roureda de la Margineda –o nou castell de Sant Vicenç d'Enclar– s'aixequés sobre els alous de Sant Serni de Tavèrnoles procedents, com hem vist, de la donació de l'església de Sant Vicenç d'Enclar a l'església de Castellciutat (l'any 952) i llur traspàs al monestir de Tavèrnoles (l'any 1099), als que es sumarien les terres adquirides a tercers (Sonplosa, Santa Coloma) i els béns fiscals de la muntanya d'Enclar. A canvi el monestir –d'altra banda en continu conflicte amb el bisbe d'Urgell²⁷⁸ mantindria el delme i la primícia, i seria recompensat, al mateix document de 1190, amb els delmes i les primícies del puig d'Arfa, benefici ampliat l'any 1198 amb l'obtenció de franquícies pel monestir, les

²⁷⁸ Especialment al segle XIII havent d'arribar a un arbitratge l'any 1268: BARAUT (1994-1995), doc.265, p.318-322.

seves possessions i els seus habitants, així com del dret d'ús de les pastures i llenyes de la muntanya del Cogol donats a Tavèrnoles pel principal beneficiat: Arnau de Castellbò.²⁷⁹ En aquest cas, igual que en la hipòtesi anterior, el vescomte comptaria amb el recolzament d'un membre de l'oligarquia andorrana (potser un possessor de béns sota domini del monestir de Tavèrnoles) que, convertit en vassall i castlà del vescomte, aportaria les infraestructures inicials sobre les que s'aixecaria la nova fortalesa de Sant Vicenç d'Enclar. Al nostre entendre aquesta seria la hipòtesi més plausible, i explicaria el fet que el monestir de Tavèrnoles abandonaria la seva política de concentració de terres a Santa Coloma per a cedir, ara, les residuals (enteses com les no incloses en la reserva del nou castell) a Bernat l'any 1195 i a Ponç Calber el 1218.²⁸⁰ Un darrer document sembla estar directament lligat a aquesta hipòtesi: en plena voràgine entre el comte de Foix i el bisbe d'Urgell sobre el nou castell de Sant Vicenç d'Enclar, el monestir de Tavèrnoles va donar, l'any 1287 (un any abans que s'arribés al segon pariatge), en feu honorat al comte de Foix "*tot so abian et [en?] tot lo pueg de sent Vincens que és en la Vall de Andorra*",²⁸¹ el que podria significar que es pretenia ampliar o modificar l'edificació, o bé, que es pretenia justificar per escrit una situació que, de fet, es va pactar un segle abans.

Tal i com apunten VELA I VILLARÓ (2012, p.11-12), la construcció d'una *domus* fortificada o *castelum* al antic territori d'Enclar anava molt més enllà de l'estrictament militar; es tractava de la creació d'un nucli senyorial, un centre amb una reserva de terres constituïda per la muntanya d'Enclar en la que l'ús va ser tancat i privat als andorrans (com especifica el pariatge de 1288), un centre de percepció de rendes i centre del sistema jurisdiccional dels Caboet-Castellbò primer, i posteriorment dels Foix a la vall d'Andorra que topava de front amb l'equilibri senyorial del bisbat establert arran la signatura de les concòrdies de 1162 i 1176 amb els homes d'Andorra. Es tractava, doncs, d'una porta oberta a un segon assalt feudalitzador de la vall. Les característiques constructives de l'edifici (Salvadó:2008-2009) no deixen lloc a dubtes: la fortificació neix d'una petita casa dedicada a feines agrícoles –el que justificaria la

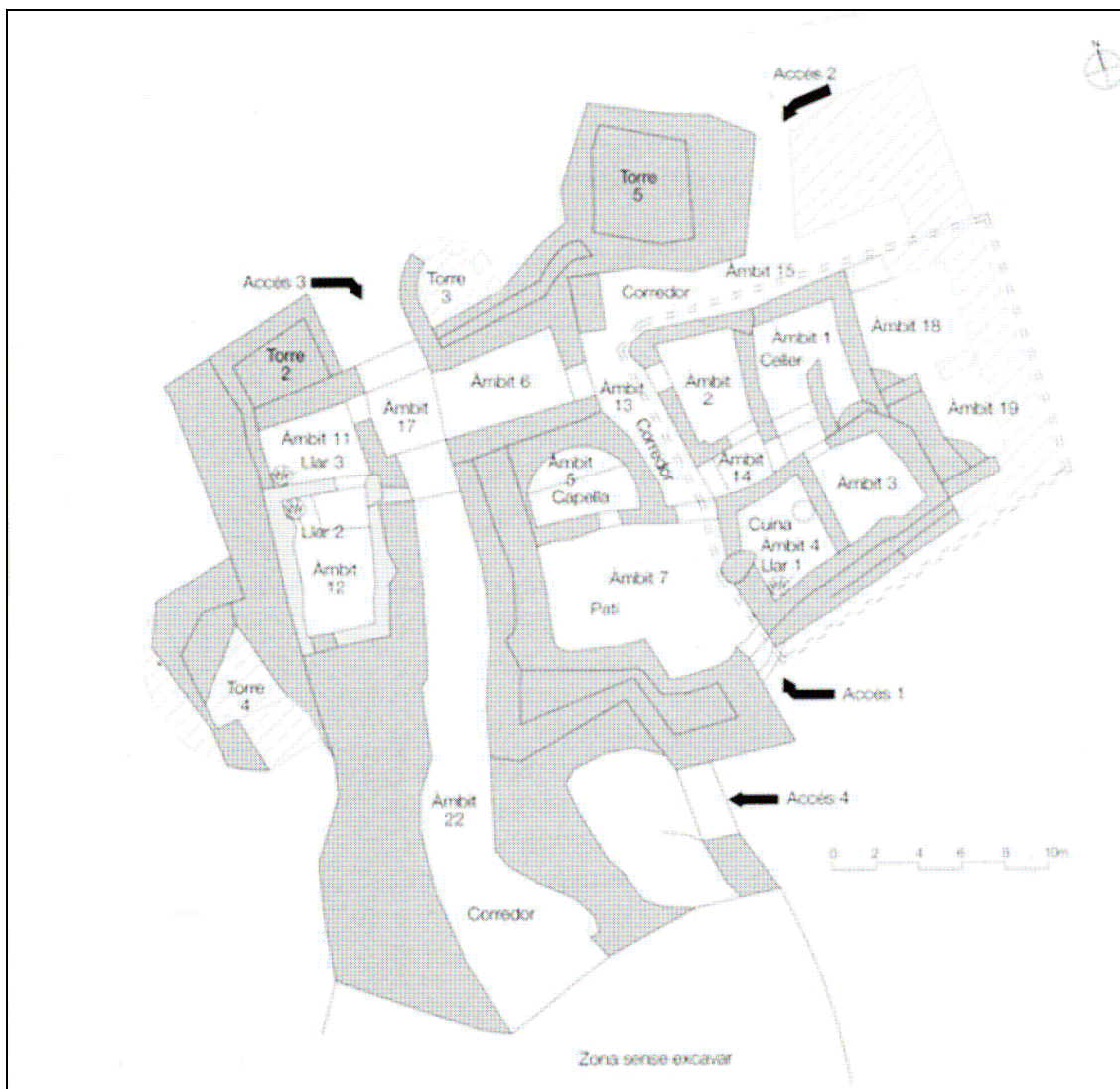
²⁷⁹ "(...) *et habeant pastegaria et adempriva per totam montaneam nostram de Cogell ab oriente usque in occidente et usque in termino de Sarret, cum animalibus grossis et minutis, et possint pastechare, laborare et in nemoribus scindere per totam dictam montaneam ad totum bonum intellectum, et salvo franquitate hominibus ville Castriboni, dicentes et mandantes omnibus officialibus nostris qui nunc sunt et pro tempore fuerint, quod omnia supra dicta teneant et observant et in aliquo non contraveniant.*" Baraut (1994-1995), doc.212, p.267-268.

²⁸⁰ A no ser que aquestes terres formessin part del complex que tirés endavant la construcció i desenvolupament de la fortificació. Les donacions de 1195 i 1218 a Baraut (1994-1995), doc.208, p.265-266; i doc.230, p.282-283.

²⁸¹ VELA I VILLARÓ:2012, p.20 en base a ANA, fons ADPA, E-392, f.265 v.) Agraïm als autors que ens hagin facilitat un exemplar del seu treball.

participació d'un membre de l'oligarquia local en el procés– i s'expandeix fins als 3000 m² delimitant-se amb una muralla construïda en pedra seca no treballada, amb murs d'extraordinària amplada (la muralla oest, davant la serra i doncs la més difícil de defensar, arriba en alguns punts als 6 metres d'amplada) que albergaven l'edifici residencial, el pati, la capella, el cos de guàrdia i les construccions defensives. La *domus* fortificada (com a edifici físic) o castell (en el seu valor simbòlic i jurisdiccional) no presenta pas unes característiques que el donin un valor militar estàndard: no aguantaria els primers combats d'una guerra senyorial com les que es desenvoluparien des del mateix any 1196 entre els Foix i la mitra d'Urgell. A més, estratègicament el seu valor era mínim, ja que existia tota una xarxa de castells a Tor, Os i tota la vall de Sant Joan a mans dels vescomtes de Castellbò que serien més efectius que el de la Roureda de la Margineda davant un atac. Quin era, doncs, el significat del nou castell d'Enclar? Al nostre entendre era un castell feudal, purament *banal*, amb l'únic objectiu de constituir-se en símbol i centre de la imposició de la senyoria banal sobre les valls d'Andorra i que només havia de defensar-se davant i contra les comunitats andorranes, i per això no necessitava d'unes estructures suficientment sòlides per tal de aguantar un assalt amb màquines de guerra. Suficientment fort per a fer front a un atac com el que acabà amb el castell de Bragafolls, símbol de la senyoria jurisdiccional dels Castellbò afermada per la legitimitat que li conferia la concessió comtal i el fet de no ser una construcció nova sinó una 'modernització' de l'antic castell comtal del Roc d'Enclar, i tenint en compte que només podia construir-se i ser efectiu amb el recolzament directe de part de l'oligarquia andorrana, el nou *castrum* de Sant Vicenç d'Enclar sobreviuria durant diverses dècades convertint-se, des de la presa de possessió del vescomtat de Castellbò per Roger IV de Foix i el seu jurament de fidelitat davant el bisbe Ponç de Vilamur el 1241 en un dels centres de disputa més importants entre ambdós senyors; disputa que confluirà amb el conjunt de conflictes entre ambdós que desembocà en la guerra i en la signatura dels pariatges de 1278 i 1288.²⁸²

²⁸² Els pariatges d'Andorra són fruit de la necessitat del comte de Foix d'establir equilibris i estabilitat en punts conflictius dels seus dominis davant els múltiples fronts oberts que patia en tots els seus dominis. No hem d'oblidar que es situen cronològicament en el moment més calent de les relacions feudo-vassallàtiques dels comtes de Foix amb els diferents reialmes: enfrontat amb el rei francès, aquest va confiscar el comtat el 1272 i el va empresonar, deixant-lo lliure el 1273 previ el reconeixement de ser el seu vassall, i retornant-li part dels seus béns el 1277, després de participar a la guerra de Navarra; i part el 1285 després de lluitar contra el rei d'Aragó a Girona. Finalment recuperà els castells del Sabartès tot lluitant pel rei francès a la Gascunya contra Eduard d'Anglaterra (1294-1297). Per la banda catalana participà a la revolta dels barons contra la monarquia els 1278 i 1280, restant pres pel rei Pere fins 1283. I és que les relacions dels Foix arribaren a ser força complexes, essent vassall del rei de França pels dominis septentrionals dels Pirineus, del rei de Mallorca pels dominis a la Cerdanya i al

Imatge 24: Planta del castell de la Margineda des del segle XII fins 1288. L'àmbit 12 correspon a l'edifici original abans de construir-se la *Domus*. SALVADÓ (2009) p.51.

Amb el segon pariatge, de 1288, es posa fi a la *domus* o castell de Sant Vicenç “*fortitudine, hedifficatione seu castro*”. En dit document s'acorda la destrucció de l'edifici, al temps que tant el comte de Foix com el bisbe d'Urgell es comprometen a no edificar cap fortalesa -ni donar llicència per fer-ho a ningú en aquell lloc, sense que ambdues parts ho autoritzessin. Finalment, el comte s'obliga a que el *podium* torni a

Donesà, del bisbe d'Urgell per Andorra, i del rei d'Aragó pels dominis a Catalunya (i arribarà a ser també vassall del rei d'Anglaterra per determinats drets a la Gascunya). Els pariatges no eren més que el repartiment de la jurisdicció, prerrogatives, atribucions i rendes entre el bisbe d'Urgell i el comte de Foix; seria, això sí, una eina fonamental per a la comunitat de la vall d'Andorra per tal de contrarestar els excessos dels senyors i obtenir franquescs bàsiques per l'economia de muntanya. Però en sí mateix, els pariatges no són gaire original: aquesta solució per evitar problemes entre senyors els trobem per arreu, dins de Catalunya (Tarragona, Valls, Igualada) i, sobretot, en els dominis del comte de Foix, ja dins del Principat (Organyà, 1233; Vall Ferrera, 1265 i 1272; Abadiat de Gerri de la Sal, 1425), ja a la vessant nord dels Pirineus (Foix, 1168; Mazères, 1253; Pamiers, 1232 i 1308).

ser empriu dels homes d'Andorra i propietat de la Vall com havia estat antigament.²⁸³ Abandonat el caràcter militar del castell, l'antic castlà reconvertí l'edifici en un gran complex agroramader. Abandonat el caràcter militar del castell, l'antic castlà reconvertí l'edifici en un gran complex agroramader, al temps que el comte –amb l'establiment de la pau i del nou equilibri de poders– va mudar la seva política envers les infraestructures militars. Així, el castell de la Bastida de Pons, que l'any 1262 s'havia reforçat i lliurat al castlà Bernat de Caramany amb les rendes del lloc (la lleuda i, en cas de repoblació del lloc, la qüestia, albergues, host, cavalcada i justícies) i els censos del *castrum* d'Os,²⁸⁴ va ser venut l'any 1289 a Donat d'Aguilar per 4000 sous, lliurant-li les dites rendes i augmentant-les.²⁸⁵ Tot sembla indicar algunes d'aquestes rendes (a més de les de la Bastida de Pons i les d'Os) provenien del castell de Sant Vicenç d'Enclar: si bé l'any 1337 Ramon d'Aguilar, fill i successor de Donat, posseïa una porció del

²⁸³ “*Super prima petitione quam proposuit dictus dominus episcopus contra nobilem dominum comitem supradictum super fortitudine, hedifficatione seu castro quod et quam fecit et incoavit et nititur facere idem dominus comes in podio Sancti Vincentii, quod est in valle de Andorra, quod cum dicta hedifficatio, castrum seu fortitudo fiat ad emulationem iuris prefati domini episcopi et eius municipii et paret causam discordie et contentionis, nec appareat quod dictus dominus comes habeat ius hedifficandi in dicto podio, et quod facta et hedifficata sunt in preiudicium ecclesie Urgellensis, quod dictus dominus comes Fuxi cesset a dicta fortitudine et constructione dicti castrum quod fecit seu incoavit facere in dicto podio, et illud quod factum est seu hedifficatum totaliter removeatur et faciat removeri, et amodo ulterius dictus dominus comes seu sui successores seu alius pro eodem non possint hedifficare seu fortitudinem aliquam facere in podio antedicto sine voluntate, licencia et expresse consensu domini Urgellensis episcopi seu suorum successorum. Et vice versa, quod dictus dominus episcopus seu eius successores non possint similiter hedifficare aliquam fortitudinem in dicto podio seu dare licenciam hedifficandi alicui alii sine voluntate et licencia dicti domini comitis seu suorum successorum habita et obtenta, sed sit dictum podium perpetuo ademprivium hominum de Andorra et de generalitate et proprietate dicte vallis, quia sic invenimus fuisse antiquitus usitatum*”. BARAUT (2005), doc.135, p.335-346.

²⁸⁴ BARAUT (2005), doc.119, p.302-303.

²⁸⁵ “*castrum vocatum Bastida de Pontibus, fundatum seu scitatum infra terminos vallis Sancti Iohannis dicti nostri vicecomitatus, cuius confines seu termini inferius in hac pagina conscribuntur, pro francho, quitio et libero alodio, cum rupe seu fundamento in qua noscitur scituatum, et cum omnibus singulis suis aedificis et operibus factis inibi et in posterum faciendis, et cum suis terminis et cum omnibus redditibus, proventibus, censibus, usaticis, questis, toltis, adimpriviis, serviciis, acaptis, terris, eremis atque cultis, vineis, molendinis, aqualibus, aquarum ductibus, alodiis, pascuis, nemoribus, et devesiis, venationibus, piscationibus, et cum hominibus et feminis, natis et nascituris, et cum omni dominio et iurisdiccione alta et bassa, et cum meri imperium et mixti imperium, cumque omnibus aliis iuribus, servitutibus, realibus et personalibus, ad praefatum castrum de Bastida spectantibus vel spectare debentibus iure, usu, vel consuetudine, seu qualibet alia ratione, et specialiter cum leuda et pedagio, quo et quam ibi percipitis et percipere consuevistis in loco praedicto, cum omni augmento et melioramento quod ibi erit, fieri potuit quoquomodo (...) Item ratificamus vobis et vestris donationes per nos factas de baiulia castrum de Haos, cum omnibus redditibus et proventibus, cum questis madii et sancti Michaelis, cum iusticiis, bladiis et liis iuribus et pertinenciis suis, exceptis tamen questis maioribus et accaptis et iusticiis maioribus quinque solidos malgorienses et exercitu et cavalcata et supra dominio, quae nobis et nostris retinemus et reservamus*”. BARAUT (2005), doc.136, p.346-349.

“*delme d'Andorra*”, per donació episcopal,²⁸⁶ la família Aguilar posseïa el que es coneixeria en època moderna com a drets de la “*castlania d'Andorra*”, un conjunt de rendes que pagaven veïns de Bixessarri i del Mas d'Alins;²⁸⁷ a les que s'han de sumar diferents censos que havien de pagar els homes de Santa Coloma.²⁸⁸

Però el que ens interessa del pariatge de 1288 són els seus efectes territorials: com diu el document, el comte va donar als homes d'Andorra les terres, que van passar a formar part de les terres comunals en *ademprivium* de la vall. Les terres que la vall recuperaria serien les de la partida d'enclar, formada per l'obac, el solà i el roc d'Enclar, és a dir, les terres *fiscals* de la zona de la muntanya, ja que les zones baixes, en conreu, es mantindrien en mans dels possessors, bàsicament dels membres de l'oligarquia andorrana que recolzaren al vescomte de Castellbò i al comte de Foix en el seu projecte inicial, tornant a formar part de la partida de Santa Coloma, una de les tres partides en què es dividia la parròquia d'Andorra a l'edat mitjana, segons l'historiador Olivier Codina (1997, p.119). El reconeixement comtal “*se sit dictum podium perpetuo ademprivium hominum de Andorra et de generalitate et proprietate dicte vallis*” en favor dels homes d'Andorra explica el fet que el domini comtal passés a formar part de la resta de les terres comunals, i quan diu “*quia sic invenimus fuisse antiquitus usitatum*” en part explica també l'existència de drets de diferents parròquies dins del fisc adscrit pel comte al castell d'Enclar. A partir d'aquest moment, les tres parròquies que conflüïen en límits i interessos a Enclar (Sant Julià de Lòria, la Massana i Andorra), juntament amb aquella comunitat que hi tenia drets d'ús malgrat quedar fora de la vall, és a dir Os de Civís, haurien d'organitzar l'accés als recursos naturals basant-se en situacions de fet anteriors. Pel que fa als drets de la Massana, la nova organització dels límits i els aprofitaments de la muntanya, com veurem en el següent capítol, van ser força conflictius, però es va resoldre abans que la de Sant Julià i Andorra: en els 150 anys següents des del segon Pariatge del 1288, una sentència arbitral i una sentència del batlle episcopal ratificada pel comissionat dels senyors van confirmar el límit de termes de la Massana amb Andorra la Vella a l'aiguavessant de la serra, tal com veurem, i va delimitar i afitar el dret d'empru dels

²⁸⁶ AHL, PN, fons Seu d'Urgell, L.247, f.140v-141.

²⁸⁷ Els drets dels Aguilar passarien primer als Castellarnau, i després, ja en època Moderna, a les famílies de Peguera (senyors d'Argolell, residents a la Seu d'Urgell) i als Homs i Vilanova (de Perpinyà), que al segle XVII vendrien la “*castlania d'Andorra*” a Guillem Areny d'Ordino: AHL, PN, fons Seu d'Urgell, L.442, f.31-32 de 1643; f.93-94 i 99-101v, de 1645; i 85v-86 de 1646.

²⁸⁸ A mitjans del segle XV els Castellarnau eren ja senyors de la Bastida de Ponts. L'any 1445 Berenguer de Castellarnau va plantejar litigi contra els homes de Santa Coloma i Pere Quer de la Margineda per raó de manca de pagament d'uns censos de blat –continguts en un capbreu–. Es sentència a favor del senyor de la Bastida. ASC, perg.56.

homes de Sispony a la part alta del solà d'Enclar, en concret a la meitat superior del Cortà. Pel que fa al poble d'Oòs, tan sols mantindria el dret d'ús com a empriu als Fenerals, és a dir, al vessant de migdia del pic d'Enclar (o bony de la Pica), mentre que en el cas de Sant Julià de Lòria hem de parlar d'una organització més complexa, amb un límit de terres molt discutit.²⁸⁹

Breus conclusions

L'explosió demogràfica i agrícola que es produeix a les valls del Valira entre els segles VIII i XIII va mudar el seu paisatge agroforestal i provocà la consolidació dels assentaments humans que es van tornar estables i van créixer, mantenint-se, això sí, el seu caràcter semidispers. Aquesta població, a través de l'ús agrari i sobretot ramader, unida en comunitats, va defensar davant la resta de comunitats un espai d'ús privatiu d'origen anterior a diferents nivells: a un primer nivell comunitats parroquials per l'ús i gestió d'espais forestals i ramaders col·lectius i, a un nivell inferior, dins d'aquestes comunitats parroquials, petites comunitats formades per diversos nuclis que serien els embrions dels futurs *quarts* i que, dins l'espai de la comunitat parroquial, usaven de certes àrees amb privativa respecte a la resta de nuclis de la mateixa parròquia. Es va generar i consolidar, doncs, una divisió interna de la vall d'Andorra per una dinàmica endògena (en base a l'ús consuetudinari de l'espai) que va ser enfortida per l'enquadrament comtal i eclesiàstic i per la divisió rendista i administrativa del territori: el terme delmatori i l'exercici de la justícia. A més, la presència de dominatures comtals –cedides a tercers– va generar en alguns casos espais diferenciats essent el màxim exponent el vilar de Tolse, dins la parròquia laurediana, però a amb un terme propi i diferenciat, especialment després de la cessió comtal al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles i la conversió per part d'aquest del vilar en un *mansum* sota el seu domini territorial. L'existència, a més, dels castells de Roc de l'Àliga i de la Moixella (un d'ells el documentat castell de Bragafolls), amb un espai propi adscrit a cadascun d'ells, provocaria modificacions en la divisió territorial dels embrions dels *quarts* de Sant Julià, amb la formació del futur quart d'Aixirivall i l'annexió de part de l'espai del castell de la Moixella al quart de Fontaneda.

La irrupció del feudalisme no va aconseguir, a Andorra, que es produís una major fragmentació del territori en fracassar el procés d'encastellament: els esdeveniments

²⁸⁹ Qüestió molt desenvolupada, especialment pels segles moderns i contemporanis a BONALES (2011).

descrits a les pàgines anteriors justifiquen la reacció comunitària dels homes d'Andorra davant la pressió disgregadora, ja pel feudalisme extern, ja per la participació de part de l'oligarquia andorrana –dins la lògica dels processos de diferenciació socioeconòmica– que es va alinear als senyors feudals. Unitat de la vall, doncs, per limitar les rendes senyoriales (convenis de 1162 i 1176 amb el bisbe d'Urgell, i després pariatges de 1278 i 1288); unitat per limitar la senyoria territorial mantenint la propietat veïnal sobre les terres i les pastures *fiscals* gestionats i aprofitats pels components de les comunitats; i unitat de la vall per limitar la senyoria jurisdiccional (els mateixos convenis i pariatges de 1162, 1176, 1278 i 1288) recolzats en uns antecedents de força militar i autonomia de decisió col·lectiva que van prendre forma en les diferents mostres de resistència de la vall, entre les que destaca la destrucció del castell de Bragafolls i l'abandó de la resta dels castells de la Vall (La Meca, Les Bons, Moixella i Roc de l'Àliga), i que prendrà forma amb el recolzament al bisbe d'Urgell per tal d'acabar amb el projecte feudalitzador a través del nou castell de Sant Vicenç d'Enclar o fortalesa de la Roureda de la Margineda i evitar, així, la imposició del *ban* i la fragmentació territorial tant present dins la mentalitat dels homes amb el clar exemple de la població d'Os de Civís i el conjunt de la vall de Sant Joan, possibles territoris escindits de la vall d'Andorra en època prefeudal. Una unió, forta, davant els agents feudals externs, però també una forta unió davant de segments socials andorrans favorable a aquests canvis feudals.

Consolidada la nova relació de forces a Andorra a partir del pariatge de 1288, s'inicia una nova dinàmica, un nou període històric que s'inicia amb el màxim demogràfic de la primera meitat del segle XIV i la conformació definitiva dels límits territorials amb la plasmació escrita dels límits jurídic i el reconeixement dels límits de l'espai d'ús en la forma d'*ademprium*, per passar tot seguit a la greu crisi baix medieval i al procés d'assumpció de prerrogatives senyoriales a mans de les comunitats, creant-se les institucions de la terra i cedint els senyors la defensa dels límits als pobles.

CAPÍTOL 4:

L'afitament del territori **(de mitjans segle XIII al segle XV)**

Els pariatges de 1278 i 1288 es circumscriuen en una conjuntura de creixement demogràfic i econòmic que culminà en la primera meitat del segle XIV, conformant el període que hom coneix com “*el món ple*”, assolint-se un màxim demogràfic que no es recuperà, posteriorment, fins el segle XX. La caus fou l'inici l'any 1348 d'una fase epidèmica que portarà al *món buit* a finals del segle XV. En el transcurs de la darrera fase d'expansió convergiren una sèrie de dinàmiques socials, polítiques i econòmiques que transformarien la societat andorrana –i pirinenca en general– en profunditat. El creixement demogràfic portà a la màxima rompuda de l'espai susceptible d'ésser conreat, al temps que les pastures es van expandir fins al màxim històric en detriment del bosc. Un bosc què també va patir de tales massives per a diferents usos de la fusta, generalitzant-se, doncs, les disputes pel repartiment dels recursos. Aquesta situació s'agreujà per l'aplicació de les innovacions tècniques en la siderúrgia que van generar una pressió sense precedents sobre els boscos, si bé la vall d'Andorra sembla que visqué al marge d'aquest procés. Creixement demogràfic, expansió econòmica i diversificació de les possibilitats de negoci, tant per les activitats artesanals i comercials (especialment al voltant de la llana) com per la participació de determinats segments socials en el negoci de la renda senyorial i eclesiàstica (fonamentalment els delmes i primícies) van portar a una polarització de les diferències socials que, dins del marc del feudalisme, generà un grup social que va fer de pont entre les comunitats rurals i els antics senyors feudals, negociant amb unes i fonent-se amb els altres. Políticament els pariatges van donar la definitiva estabilitat del règim feudal a Andorra, servint de marc jurídic i emmarcant l'equilibri entre els senyors, si bé la vall, com a unió de les comunitats parroquials, havia de continuar celant pels interessos de *la Terra* (ara i cada cop més, els interessos de les oligarquies parroquials) davant dels senyors i especialment davant els seus agents, i buscant solucions als conflictes que es generaren entre grups socials interns, i entre unes parròquies desequilibrades pel que fa a la tipologia i quantitat de recursos naturals de que disposaven, evitant sempre la potencial disgregació de la vall.

La irrupció de la *Pesta Negra* el 1348, unida als canvis climàtics (el final de l'òptim climàtic medieval) que conduïen a la *petita edat de gel* de l'època Moderna,²⁹⁰ van iniciar una llarga fase de cicles pandèmics (no finalitzaran fins al segle XVIII) que mudarien totes les característiques demogràfiques i econòmiques dels Pirineus. La crisi i la posterior recessió van comportar un canvi radical de la societat, formant-se entre els segles XIV i XV el model o sistema comunitari pirinenc, amb privilegis, usos i costums que, amb la creació d'institucions pròpies, controlarien el medi, l'economia i la política local, així com l'exercici –o el control de l'exercici– de la justícia. S'iniciava així l'*edat d'or* de les comunitats pirinenques. Aquesta institucionalització de la "vall" però, sembla ser que és el reconeixement senyorial d'una situació de fet anterior.

Tots aquests canvis tenen el seu reflex a nivell territorial: durant la fase de creixement es van delimitar definitivament els territoris de cada comunitat, de forma física a través de fites i creus sobre roques, i de forma jurídica mitjançant la seva plasmació sobre els pergamins, ja com acords entre comunitats (*concordies*), ja mitjançant arbitratges de tercers (*amigables composicions*), ja per via judicial (sentència a la cúria senyorial). I el més important, s'estableix definitivament tant el límit del terme jurisdiccional (el límit jurídic entre pobles, des de l'òptica del senyoriu jurisdiccional) com el límit de l'espai d'ús antic (el límit de l'espai d'ús dels pobles segons la seva pròpia òptica) a través de la transformació del concepte d'*ademprivium*.

Si en la darrera fase de creixement (mitjans del segle XIII a mitjans del segle XIV) s'estableixen els límits, en l'inici de la fase de recessió (mitjans del segle XIV i segle XV) acaben de concretar-se aquests; i és que malgrat reduir-se la pressió demogràfica, es mantindrà la pressió sobre els recursos silvopastorals, ja com reserva per a fases de necessitat (en espera d'un creixement demogràfic o davant la possibilitat d'anys de sequera i aridesa que poden provocar manca de pastures), ja davant les noves necessitats de l'oligarquia local i comarcal per tirar endavant les seves opcions de negoci.

En el present capítol analitzarem aquests diferents aspectes: en primer lloc ens centrarem en les transformacions demogràfiques, econòmiques i socials, amb especial incidència en la pressió sobre els recursos i els mecanismes de defensa d'aquests. En segon lloc observarem el procés de consolidació dels límits externs de la vall i, finalment, plantejarem com es va desenvolupar l'estabilització dels límits interns així com de les rèmores de la hipotètica unió primitiva de la vall en l'espai d'ús de les comunitats.

²⁹⁰ La "*petita edat de gel*" es caracteritzà per una baixada de les temperatures amb canvis interanuals molt bruscos: EUBA (2008), p.80-84.

4.1.- Homes, recursos i privilegis.

Al darrer quart del segle XII, concretament l'any 1176, els homes de la vall d'Andorra van signar un conveni amb el bisbe d'Urgell que regulava diferents aspectes feudals. Al document apareixen escrits els noms de 383 caps de família que hem de considerar com a *focs*, als que, probablement, hauríem de sumar encara els *casalers*. Aquesta xifra suposaria parlar, de forma estimada, del voltant de 1721 habitants (BOLÒS I HURTADO:1987, p.32). Cent vuitanta anys després, rera la primera crisi de la pesta negra, al fogatge de 1358 s'indica que a Andorra havia 400 *albergs* sota senyoria del bisbe d'Urgell (del total de 1492 focs sota dita senyoria), fet que porta a RIU (1995, p.214) a suposar que dins la nostra vall havia, aquell anys, uns 800 focs tot basant-se en considerar la meitat dels focs sota la senyoria del bisbe i l'altra meitat sota la del comte de Foix. Si així fos, la població andorrana s'hauria duplicat en aquests gairebé dos segles d'expansió malgrat la pesta; però si aquests 400 albergs fossin tots els de la vall la situació seria molt diferent: tot el creixement demogràfic del període d'expansió hauria quedat reduït a cendres, restant el nombre de cases idèntic l'any 1358 al de 1176. Al nostre entendre, i seguint les dades aportades per PUJAL (2011, p.43) per la parròquia d'Ordino, el succeït seria la segona opció: segons aquest autor l'any 1176 a Ordino havia 56 caps de família, al temps que en un document de l'any 1406 on apareixen "*gairebé tots els caps de casa d'Ordino*" (ídem, p.37) es registren 39 caps de família, i l'any 1572, en una llista on figuren tots els focs, el nombre de cases baixa a 32. Així doncs, cal pensar que al llarg del segle XIII i fins al primer terç del segle XIV la població andorrana creixeria (com a la resta de l'entorn regional) però des de l'onada de males collites de les dècades de 1330 i 1340 motivades pel canvi climàtic indicat (essent l'any 1333 conegut històricament com el "*primer mal any*") es succeïrien tota una sèrie de cops mortífers causats per la pesta negra que s'aniran repetint al llarg del segle.²⁹¹ Entre la primera escomesa pestífera de 1348 i fins el fogatge de deu anys després, tot el guany demogràfic andorrà es perdria. Sobre els efectes de la primera crisi VILLARÓ (1986-1987, p.282) ens proporciona un exemple espectacular: a la Seu d'Urgell, l'any 1348, moririen entre 400 i 500 persones víctimes directa o indirectament de la pesta. Segons el fogatge de 1358, el 20% dels focs sota senyoria del bisbe d'Urgell eren rònecs, és a dir, havien desaparegut (RIU:1995, p.214-

²⁹¹ A nivell regional es documenten puntes epidèmiques els anys 1348-1349, 1358, 1362, 1371, 1375, 1394, 1396, 1408, 1429, 1439, 1448, 1450, 1452, 1457-1458, 1465-1466, 1476, 1478, 1483, 1486, 1490, 1493-1494 i 1497.

215). Conclòs el primer atac epidèmic, com diem, apareixeran nous brots i noves mortalitats de forma cíclica. Una dècada després de confeccionat el primer fogatge la població de la Seu d'Urgell havia perdut un centenar més de focs i, al final del segle XV, el 1497, restava una altra centena: si el 1358 es comptabilitzen 399 focs, en 1365-1370 aquests es redueixen ja a 294, i l'any 1497 a 199 focs. El caire de la tragèdia és brutal, i en cap cas podem considerar que es tracti d'un fet local: en el transcurs d'aquests segles a la comarca veïna del Pallars Sobirà es van abandonar 79 nuclis, és a dir, el 39% dels pobles coneguts.²⁹² Pel conjunt de la població catalana FELIU (1999, p.31) proposa el pas dels 125.000 focs l'any 1300 als 56.089 focs de l'any 1497; uns efectes que també van patir els pobles de la vessant nord dels Pirineus.

La pressió sobre els recursos

Aquestes dues fases d'expansió i posterior recessió van tenir un gran impacte sobre el territori i van causar profundes transformacions socials i econòmiques que van afavorir la consolidació dels límits jurídics de terme i d'espai d'ús. La pressió sobre els recursos a la darrera fase de creixement demogràfic i econòmic va determinar els límits de terme i d'espai d'ús que conformarien el conjunt de béns a disposició de les comunitats –i de llurs senyors– que serien bàsics en els fases posteriors per tal de fer efectius els ajustos (adaptacions i modificacions de les formes d'explotació) davant les noves necessitats i realitats durant la fase de recessió. La pressió humana sobre el medi, a finals del segle XIII, va prendre un caire de sobreexplotació, amb una extraordinària pressió conreadora (mitjançant rompudes) i una transcendental competència (a nivell senyorial, a nivell comunitari o a nivell familiar) pels prats de rec,²⁹³ per les pastures intermèdies (els rebaixants, degut a la pressió conreadora que portà a la construcció de feixes de cereal i vinya a mig vessant)²⁹⁴ i per les estives o pastures estivals d'alçada. Això comportà, igual que a la resta del conjunt pirinenc, a una economia orientada cap al pastoralisme intens convivint amb una agricultura de subsistència. La pressió agrícola va arribar al seu zenit a finals del segle XIII i principis del XIV, tant a

²⁹² BRINGUÉ (1996, p.151) acusa a la pesta negra, a les guerres constants des de l'últim terç del segle XIV fins el 1487, a l'increment de les exaccions senyorials i a la reproducció precària de les condicions de vida en els nuclis situats per sobre dels 1200 metres d'altura. Segons l'autor això provocà un trencament de l'estructura de l'hàbitat i una reorganització altament conflictiva en les relacions territorials i de veïnatge entre els diferents nuclis de població.

²⁹³ Amb una incipient expansió del rec que continuarà al segle XV; veieu PUJAL (2011, p.305-308)

²⁹⁴ Un breu resum a VELA (2005), p.147.

Aragó (UTRILLA ET ALII:2005) com a Catalunya (RENDU:2003, p.375), al temps que a Andorra s'assoliran nivells insospitats arribant-se a conrear no només zones d'obaga en mitja pendent sinó també a gran altitud, com mostra el fet d'aparèixer documentats conreus al coll de Montaner el 1320 (VELA:2005, p.147), al igual que a la vall del Madriu (PALET ET ALII:2007, p.240).

Durant les dècades de 1330 i 1340 el canvi climàtic es constatà ja sobre l'agricultura, provocant efectes adversos directes: les fluctuants sequeres cícliques van generar a nivell regional grans caresties i fam a causa de les pèssimes collites. El cereal, doncs, va augmentar la seva demanda i cotització apareixent a nivell socioeconòmic els primers grans processos d'endeutament familiar tot accelerant-se la diferenciació social: els majors propietaris –o tinents de terres– augmentaran la concentració de la terra i del capital.²⁹⁵ Però no seran ells els més beneficiats; els que més guany van obtenir van ser els comerciants o negociants, vilatans arrendataris de les rendes feudals. I és que els grans senyors –en el nostre cas les institucions eclesiàstiques– arrendaven el cobrament de les rendes, en general delmes, primícies i censos en fruits.²⁹⁶ Els negociants vilatans prendrien en arrendament el cobrament d'aquestes rendes fent negoci a través de dos vies: amb l'acumulació de cereal i la seva venda durant els mesos de major demanda (finals d'hivern i durant la primavera), i amb el préstec a les famílies que, o bé no podien pagar les rendes, o bé necessitaven d'aquell gra per l'alimentació familiar i per la sembra; un cereal pagat a un altíssim interès.²⁹⁷ La pressió sobre el recurs terra per a conrear, doncs, es va incrementar en aquesta fase final, ja per augmentar la producció amb destí el mercat en una conjuntura d'alta demanda i cotització, ja per fer front als processos d'endeutament familiar. Tres lustres de malnutrició afavoriran que l'any 1348, quan la pesta arriba a les nostre terres, aquesta trobi el camp adobat pel seu atac virulent. La pèrdua de població, contínua al llarg d'aquest segles XIV i XV, tindrà els seus efectes, també, sobre el paisatge: va provocar l'abandó i transformació en erms dels terrenys que es conreaven a les zones

²⁹⁵ Així com cases pageses que esdevindran cases *fortes*. Potser un exemple d'aquest procés és el que experimentà casa Call de Segudet, de la que es documenten diverses acumulacions de béns en 1330, 1336, 1338, 1348 i 1352, segons PUJAL (2011), p.83 i 267 basant-se en ANA-ACRg, pergamins 1, 3, 5 i 83.

²⁹⁶ A tall d'exemple, l'any 1337 s'arrendaven les rendes de l'Ardiaca d'Andorra a la Seu d'Urgell, consistents en els fruits d'Encamp i de Meritxell, a Bernat Martí de la Seu d'Urgell. AHL, PN, S-247, f.11-11v.

²⁹⁷ Als grans es sumava el delme del bestiar, concretat principalment en llana. Entre 1337 i 1338 localitzem diversos prestamistes d'aquest tipus a la Seu d'Urgell "deixant" diners a molts veïns de les valls d'Andorra, com Pere de l'Areny, Pere Toló, Bernat de Tor, Pere Bellera, Pere Andorra, Pere de Santandreu (o Pere d'Andreu), Guillem Grau, etc.: AHL, PN, S-247, f.288-351. Llibre de debitoris.

més marginals: els conreus de més alçada (i en menys altura els d'orientació en obaga) que al mateix temps també es veurien afectats per un canvi climàtic –major temps d'innivació– que entre altres conseqüències acabaria amb la presència de la vinya entre els segles XIV i XVI (CODINA:2005, p.95). Aquests erms, que podien transformar-se en garriga, serien aprofitats per una ramaderia que en aquests anys també sembla transformar-se.

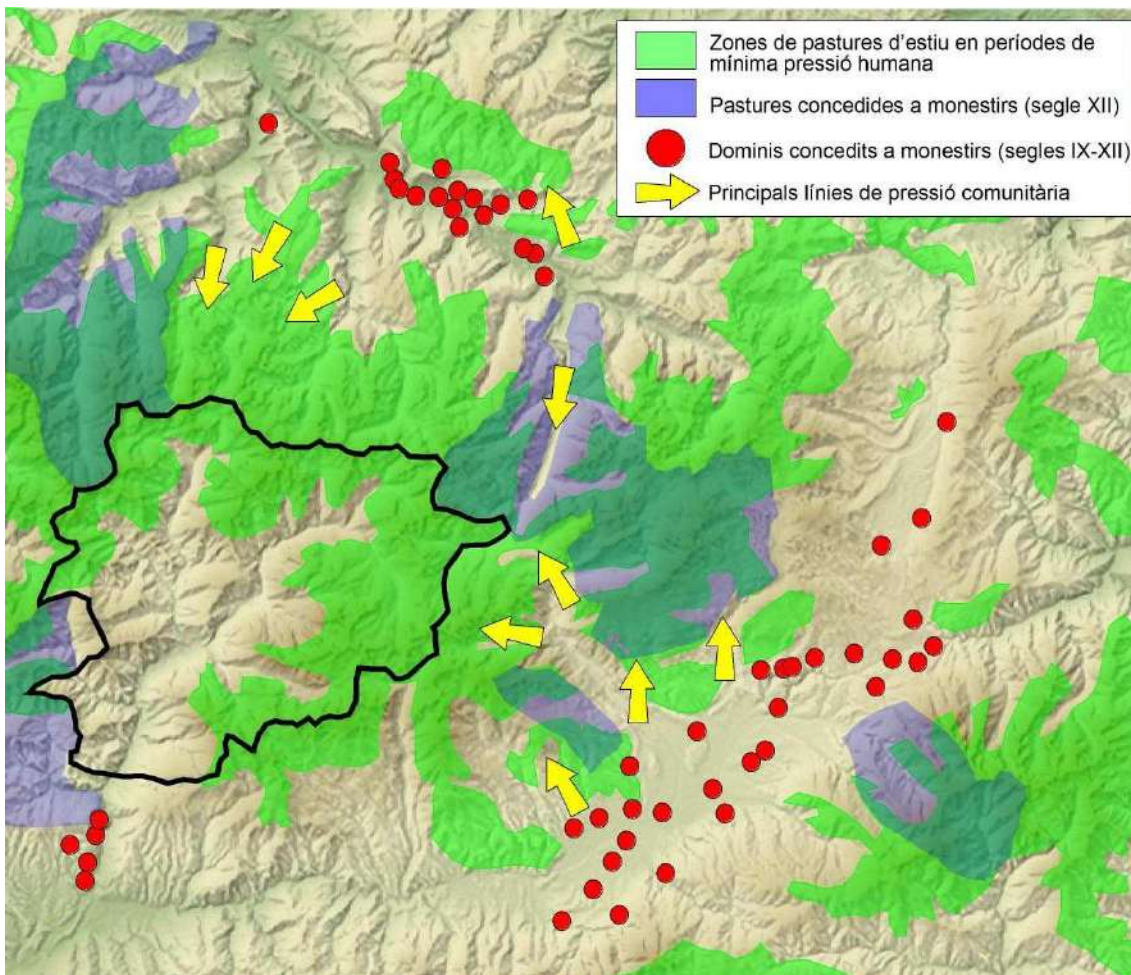
Efectivament, l'explotació dels recursos ramaders va ser la que més efectes va provocar en la mutació del paisatge, l'estructuració del territori, i la formació dels límits. Però per tal de comprendre la seva evolució és necessari que girem la mirada enrera, als segles altmedievals, fixant-nos en el conjunt regional. Entre els segles VI i el VIII el litoral català havia experimentat una important desforestació amb l'objectiu de crear espais ramaders, estructurant-se la xarxa viària i organitzant-se els espais per a una gran transhumància dels ramats dels *potentes* entre el litoral i els prats alpins dels Pirineus, procés que hem vist en plantejar la consolidació dels espais d'ús en el període altmedieval. El període islàmic va suposar un trencament que va aturar aquest moviment transhumant durant uns segles. La conquesta carolíngia, però, i la posterior colonització i expansió comtal cap al migdia reestructurà la producció ramadera a mans, ara, de nous agents (PALET:1997). Al llarg dels segles VIII i IX la ramadera estava a mans dels comtes i dels seus *milites*, dels grans propietaris i dels pagesos, aprofitant les herbes dels seus respectius espais fiscals i dominis. La presència d'una àmplia frontera buida, amb pastures, l'espai que els separava de l'islam, afavoriria una primera expansió ramadera a través de la seva colonització.²⁹⁸ Però amb l'allunyament de la frontera, el creixement demogràfic i l'expansió dels conreus, l'aprofitament de pastures es centrà primordialment en les antigues terres fiscals. La revolució feudal suposà l'apropiació del recurs pastoral a mans dels comtes i dels senyors, i la mancança d'aquest, unit a la seva alta demanda, portà en uns casos a exigir als veïns el pagament pel dret de pastura,²⁹⁹ i en altres a tancar dites muntanyes i pastures al conjunt dels veïns.³⁰⁰ En tot cas aquest procés d'apropiació no es donaria en totes les àrees, i molt menys dins els alts Pirineus on moltes comunitats mantindrien, com hem vist, una possessió de l'ús, restant lliures d'aquesta "*arbitrariedad jurídicamente*

²⁹⁸ Segons paraules de RIERA (2004, p.752): "*En el procés de colonització de les terres noves l'activitat capdavantera va ser el pasturatge que exigia una infraestructura força més lleugera que el conreu i era menys vulnerable davant dels atacs andalusins.*"

²⁹⁹ La reconversió de l'antiga *pascuaria*. Un exemple, donat per RIERA (2004, p.754) és els dels veïns d'Osseja, a la Cerdanya, que en l'any 1030 van adquirir de Guifré II, pel preu de 500 sous, un bosc i uns *calms* situats prop de la vila.

³⁰⁰ Seria l'exemple que proporciona BONNASSIE (1981) sobre les herbes del bisbe d'Urgell a Sanaüja.

sancionada" (ARBUES I OLIVER:2000). Això portà als grans propietaris i als veïns a organitzar-se buscant vies alternatives –més barates o productives– per a l'explotació ramadera, difonent-se les parceries i els *conllocs*, donant una major mobilitat als ramats (mitjançant la transhumància o els moviments semiitinerants). Per la seva banda els senyors i els comtes, en base a la dispersió dels seus dominis i a la diferent tipologia d'aquests, recuperaran la transhumància. En aquest sentit CODINA (2005, p.27) destaca la coherència ramadera dels dominis dels Caboet que lligaria la vall de Cabó amb la Vall de Sant Joan, vall aquesta que estava formada per tres zones que coincideixen amb les tres primeres etapes de la transhumància (Setúria, Os i Ars o Sant Joan), i les parròquies de Canillo i Ordino, infeudades a aquesta família al segle XI.

Imatge 25: La pressió ramadera monàstica al segle XIII. Elaboració pròpia.

Però la major transformació –i pressió modificadora del paisatge i dels límits dels termes– va venir de mans d'un nou agent econòmic: la transhumància dels grans monestirs benedictins primer (segles IX-XI) i cistercencs després (segle XII). L'orde del Císter va viure una extraordinària expansió als segles XI i XII afavorida pels poders

comtals i reials de tota Europa occidental. L'orde, a través de donacions i d'una clara estratègia de creixement econòmic basat en l'agricultura i la ramaderia, va estendre una llarga xarxa de dominis sobre la que va establir una gran cabana ramadera ovina de la que aprofitaran tots els seus productes amb el mercat com a destí. L'activitat ramadera, que va comptar no només amb el recolzament sinó també amb la participació associada de senyors,³⁰¹ seria potenciada pels grups dominants, des de la Corona fins els senyors, passant pels burgesos. I és que els beneficis que portà van ser aprofitats per aquests sectors ja en l'aprofitament de les infraestructures creades (camins, fonts, construccions), pels privilegis atorgats,³⁰² ja en el resultat de les millores experimentades en la selecció animal, ja en la producció tèxtil llanera (la draperia experimentà una extraordinària expansió a la Cerdanya als segles XII-XIV) o ja en la comercialització dels productes generats. Però no tota la població es veuria beneficiada: les comunitats rurals pirinenques, els petits i mitjans ramaders, hauran de conviure amb aquestes grans competidores i amb els senyors per tal de conservar els recursos necessaris per la reproducció dels seus ramats, una competència extraordinàriament forta al segle XIII. I és que a les cabanes ramaderes dels monestirs de Canigó, Cuixà, Ripoll, Tavèrnoles, Saint Volusien i Lézat (PINTO:2003, p.326) se'ls hi sumaran els grans ramats de Poblet, Santes Creus, Fontfreda i Boulbonne.

Ja durant els segles X i XI els comtes van concedir dominis per tal de potenciar l'economia dels diferents monestirs benedictins situats als seus territoris i a les proximitats; l'any 996, per exemple, el comte Oliba de Besalú va donar a Sant Joan de les Abadesses les pastures de Coma de Vaca i de Coma de Freser, o l'any 1087 quan Guillem Ramon, comte de Cerdanya, concedí al monestir de Ripoll "*septem valles que sunt in Annuria propter alodium ad pascere vestrum ovile*" (Valentí:1949); així com dominis a la Cerdanya als monestirs de Cuixà, de Canigó, de Ripoll, d'Arles, de Cornellà de Conflent i, fins i tot, de Sant Serni de Tavèrnoles.³⁰³ Pastures i privilegis

³⁰¹ Com els Mataplana. Veieu CUADRADA (2001), p.151.

³⁰² Segons VALENTÍ (1949) nombroses cases senyoriales i fins i tot els naixents municipis unirien els seus ramats als dels monestirs en les seves marxades anuals cap a la muntanya, fruit de part o de tots els privilegis d'aquestes.

³⁰³ Dins la Cerdanya els comtes van donar a Santa Maria de Ripoll el terme i dominis de la Quadra de Lluç i Santa Llocàia (888), així com Age (942). A Santa Maria d'Arles la van dotar amb el vilar d'Ovança i Cabanassa (965). Al priorat de Santa Maria de Cornellà de Conflent el terme d'Eina. A Sant Serni de Tavèrnoles li donaren dominis a Ger i Grèixer (978) als que es sumaran els urgellencs Tavèrnoles, Cortingles, Estelareny, Morters i Anserall (1040). Sant Martí de Canigó va obtenir dominis a Egat, Mosoll, Targasona, Torba i Pardinella (1017), Odelló (1035) i Guils, que posteriorment va passar a Santes Creus. El més beneficiat durant aquesta primera fase de donacions fou, però, Sant Miquel de Cuixà, que rebria Sant Pere dels Forcats i Riufred (877), Vilallobent, Bolvir, Tartera (953), Rigolisa, Ventajola (958), Urús (965), part de

que serien concedits i reconeguts, posteriorment, per la Corona. A la vessant nord dels Pirineus s'esdevindria el mateix procés, beneficiant els comtes a l'abadia de Lézat.³⁰⁴ Però les principals donacions, per l'impacte ramader sobre el territori, van ser les del segle XII en favor de l'orde del Císter. Efectivament, a tota Europa occidental les activitats pastorals es van intensificar a causa de la transhumància dels ramats privilegiats de les abadies del Císter (PICHOT:2008, p.57). Al nord dels Pirineus, el comtat de Foix viu un veritable revulsiu afectant especialment la vall de Vicdessos (DAVASSE:2006, p.217) gràcies a les donacions comtals, ara, a l'abadia de Santa Maria de Boulbonne: l'any 1161 li van concedir diferents llocs i drets de passatge franc, així com restar exempta del pagament de la lleuda; i l'any 1198 (el mateix any que el setge de la Seu d'Urgell i coincidint amb la donació del vescomte de Castellbò de les pastures a Sant Serni de Tavèrnoles) l'ús de les pastures de les muntanyes comtals de Foix.³⁰⁵ Al sud dels Pirineus van ser nombroses les donacions en aquest segle XII, però entre totes elles destaquen les atorgades a Poblet i Santes Creus. Entre els anys 1163 i 1184 el monestir de Santes Creus va aconseguir formar un gran domini de pastures d'estiu gràcies a les donacions de drets per part del rei i de diferents senyors locals de la Cerdanya (els senyors d'Enveig, Sicart, Domanova i Saga), formant el bloc de pastures de Font Viva, Maurà, Tregura, Serra d'Ortell, Ras de Carlit i Tosal Colomer; al temps que Poblet, entre 1169 i 1175 va adquirir les pastures i boscos del port i estany de Lanós, Vall de Marans, Dorres i Angostrina (VALENTÍ:1949; ARBUÉS I OLIVER:2000, p.10-14; RENDU:2003, p.437-438), destacant com a donant Sicart, feudatari de Ramon d'Enveig, i posteriorment Ramon Sicard, a més de Paracolls i Domanova (RENDU:2003, p.441-445).³⁰⁶ El Carlit, doncs, es va dividir en dos parts

Bolquera (968, ampliada la donació en 1037), Riu de Pendís (1011) i Estavar (1094), així com Llaguna (942), Angles i Matamala (965) i dominis a Odelló al Capcir.

³⁰⁴ L'any 1073 Roger II de Foix autoritzà la unió de l'abadia de Lézat a Cluny, i el 1074 la va dotar amb el castell de Lordat i altres dominis a la vall de Sabartès (CASTILLON:1852, vol.1, p.208), en concret Caussou, Bestiac, Unac, Luzenac, Vernaux, Lordat, Axiat, Caychax, Cenconac, Garanou, Urs i Vèbre.

³⁰⁵ *"toutes sortes de franchises et de libertés dans toute l'étendue de mon comté, soit en leudes, en paturages ou en forêts, soit en tout se qui pourra leur être utile. Je leur donne aussi le libre passage sur le pont de Foix en allant et venant de l'une ou de l'autre rive, ne les assujettissant, eux et leurs tenanciers, à aucun cens ni à aucune redevance, droit ou leude."*: CASTILLON (1852), vol.1, p.237.

³⁰⁶ Així Ramon d'Enveig, l'any 1175 donà al monestir de Poblet els ports, pastures i boscos de Lanós i altres a Santes Creus. Quatre anys després Pere de Domanova donà a Santes Creus les pastures de Carlit, Colomera, Congesta, Ventolà, Plana de Tramosius i de Castellar, així com les calmes de Pera de Prullans, Salt de Roda i de l'Estany Llat fins als termes de Lanós. L'any següent, el 1180, fou Ramon Sicart qui donà la muntanya sobre Enveig des de Gorchs fins a Pradells, Arrof, Font Viva fins a Ortells i Coma Joan al monestir de Santes Creus. El mateix any fou el rei Alfons d'Aragó qui donà a Santes Creus els boscos i calmes de Madrans, "Podes Okodes", Carlit, Fontanera i Tosa de Bovedó. Les nombroses donacions provocaren problemes entre ambdós nous propietaris, Poblet i Santes Creus, que es van solucionar

iguals: el sud i l'oest per a Santes Creus i el nord per a Poblet, havent d'arribar a acords davant els conflictes que es van generar entre ambdues abadies (1177, 1182) que van consolidar un tercer espai d'ús a mitges i el repartiment de ports i pastures de Peguera, Lanós, Pozas i Barrazes (RIU:1995, p.201-202). A aquests territoris se li sumaran altres com la vessant sud de Campcardós, sota Guils, i les àrees de pastura de la vall d'Eina en favor de Poblet on enllaçaven les rutes cap al Prepirineu per la vall de Núria i pel Berguedà.

Les concessions de pastures als diferents monestirs no eren excloents, és a dir, sobre aquestes muntanyes peixerien els ramats ovins transhumants i els vacuns semiitinerants dels grans monestirs (ARBUÉS I OLIVER:2000, p.10-14) al mateix temps que ho continuaran fent els ramats dels senyors locals i els dels veïns de les comunitats rurals afectades (VALENTÍ:1949; RENDU:2003, p.440).³⁰⁷ La confluència dels diferents ramats, unida a l'increment demogràfic i a l'expansió econòmica amb l'increment notable del comerç a través de la via Mercadal (Puimorens) i, segons PETROWISTE (2005, p.426 i 430), pel port de Fontargent, portaran durant el segle XIII a una sobreexplotació de les muntanyes i a la multiplicació dels conflictes entre senyors i comunitats pels límits dels termes i pels límits dels espais d'ús. La difusió a finals del segle XIII i principis del segle XIV de les innovacions tècniques sobre la siderúrgia (amb l'aplicació de la força hidràulica sobre el sistema d'alimentació d'aire)³⁰⁸ amb la consegüent explotació intensiva dels boscos per l'elaboració del carbó, que es va desenvolupar de forma transcendental a Vicdessos (VERNA:2002; MÉTAILIÉ ET ALII:2003; DAVASSE:2006), de forma important al Baridà (EUBA:2008, p.277-298), però essent de baixa intensitat a la Vall Ferrera (GALLARDO I RUBIO:1993, p.44-47; PÈLACH:2004, p.194-199 i 214-219), i absent a Andorra (BOSCH I CODINA:2000; Euba:2008, p.277-298), es sumarà a la creixent demanda de llenya per a ús domèstic i a la multiplicació de les serradores per la tala de fusta amb destí a l'expansiva construcció:³⁰⁹ tot plegat va modificar definitivament el paisatge arribant a la màxima

mitjançant la concòrdia de 1182 on s'indica la concessió d'empru i pas per anar als ports de Portas, Barrades i Port de Lanós. Les donacions continuaren: el 1184 fou Berenguer de Saga el que donà a Santes Creus el port de Maura. Al respecte MARTÍ SANJAUME (1926), p.168-182.

³⁰⁷ D'altra banda no és una excepció aquesta situació: l'any 1172 el rei Alfons II va concedir les estives de Benasc (Ribagorça) a l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, sense excloure l'aprofitament pels ramats del propi rei, del comte de Pallars, del feudatari reial Arnau de Benasc i dels propis veïns de Benasc: UTRILLA ET ALII (2005, p.24-29).

³⁰⁸ Després d'una primera expansió siderúrgica, al segle X, provocada per la introducció del sistema de la farga catalana necessitada d'abundant carbó i aigua, a finals del segle XIII es va difondre una altra innovació tecnològica: l'aplicació de la força hidràulica al sistema d'alimentació d'aire: VERNA (2000), p.84; VERNA (2002), DAVASSE (2006), p.217.

³⁰⁹ La creixent demanda de fusta afavorirà l'aparició a la zona de les serradores hidràuliques al segle XIV: BOLÒS (2004)

desforestació i a la màxima expansió de les pastures, mantenint-se com a pràctica habitual el sistema del foc pastoral.³¹⁰ Una situació de sobreexplotació de la muntanya coincident cronològicament a Andorra (VIADER:2003, p.179-181; EUBA:2008, p.26-63), el Pallars Sobirà (PÈLACH I SORIANO:2003), el Sabartès (DAVASSE:2006, p.217; DURAND:2010) i la Cerdanya (RENDU:2003, p.375 i 437; MÉTAILIÉ ET ALII:2003, p.22-23; RIERA:2008, p.36-37); una situació que bé exemplifiquen UTRILLA ET ALII (2005, p.24-29) pel cas aragonès: es va passar de les “*silva*” del segle XI als despoblats (forestals, s’entén) del segle XIII.

A finals del segle XIII la gran ramaderia transhumant monacal decreix per arribar a desaparèixer al segle XIV en ambdues vessants pirinenques, primer gran símptoma de la decadència d’aquests centres religiosos com a organismes econòmics (VALENTÍ:1949; DAVASSE:2006, p.217-218). Així Poblet l’any 1298 i Santes Creus el 1332 vendran els seus drets sobre les pastures de la Cerdanya a la nova vila de Puigcerdà, amb la que des de l’any 1272 mantenien conflictes a causa dels privilegis de pastura concedits per la Corona a aquesta;³¹¹ una venda sens dubte condicionada per l’aixecament d’una frontera entre la Cerdanya –ara part del reialme de Mallorca– i la resta de Catalunya (RIERA MELIS:2005). Ara bé, la crisi monàstica no va suposar una relaxació en la pressió sobre les pastures, sinó un canvi social en l’explotació ramadera: la nova vila de Puigcerdà es convertí en un centre comercial ramader i de llana de primer ordre i les pastures d’alçada van passar ara a ser aprofitades pels tractants de bestiar que articulen la transhumància dels caps de bestiar de nobles, burgesos i grans propietaris catalans.³¹² És evident que Andorra no restaria al marge d’aquestes transformacions ja que estava circumscrita dins un marc regional econòmic, polític i socialment dinàmic. En el seu brillant estudi sobre l’Andorra medieval VIADER (2003, p.179-186) ens presenta les principals traces de l’explotació dels prats d’alçada andorrans. Segons l’autor, si en períodes anteriors hi havia referències a aquesta, l’especialització de la transhumància a Andorra caldria situar-la a finals del segle XIII, essent ja irrefutable al segle XIV (ídem, p.181), i mantenint-se al

³¹⁰ Com mostren en parlar de la Vall del Madriu PALET ET ALII (2007), p.240.

³¹¹ Fundada l’any 1177, la vila de Puigcerdà va obtenir de la Corona nombrosos privilegis, entre d’altres els empius de pastures –i altres usos– entre 1182 i 1269 sobre pràcticament totes les pastures estivals de la Cerdanya; MARTÍ SANTJAUME (1926, 1928) i especialment BOSOM I VELA (2007).

³¹² Puigcerdà va arribar a comptar durant el segle XIV amb 78 tractants o comerciants amb ramats que explotaven les pastures dels ports: RENDU (2003, p.451). Veieu en general RIERA MELIS (2005).

segle XV,³¹³ coincidint amb la reestructuració del mercat regional de carn i llana motivada pels problemes generats per la guerra i l'aixecament de la frontera catalano-cerdana, per la decadència de les cabanes ramaderes monàstiques i per la revalorització dels productes làctics (formatge).

L'anterior explotació de les pastures per part dels senyors feudals en tot l'àmbit regional, i per aquests i pels monestirs a la Cerdanya, va xocar, en un principi, amb el sistema d'aprofitament pastoral de les comunitats basada en la semiitinerància (desplaçament dels ramats dins el terme o termes propers segons disponibilitat estacional de pastures), amb una distribució estacional de l'herba –calendari– i d'àrees d'explotació. Ambdós sistemes van conviure, compartint informació i estructurant –de nou– l'espai i el calendari: els usos comunitaris informaven de la disposició adequada de l'herba (en l'espai i el temps), al temps que la transhumància imposada bolcava informació als pagesos sobre les xarxes de circulació, distribució i mercats. Amb la ràpida desaparició dels grans ramats monàstics procedents de la plana, mantenint els senyors les xarxes –si bé sembla que al pla de Lleida transformen la seva explotació tot abandonant gran part dels ramats i posant les pastures d'hivern en renda, convivint amb les pastures d'hivern arrendades pels pobles (Ros:2005)– els veïns de muntanya aprofitaran ara aquestes mateixes xarxes i infraestructures, ja amb ramats propis, ja mitjançant els contractes de parceria i conlloc que es consoliden a Andorra i a la Cerdanya als segles XIV i XV (RENDU:2003, p.447; PUJAL:2011, p.296-297). És a partir d'aquest moment que predominarà la transhumància que duen a terme les comunitats de les valls pirinenques i els grans propietaris muntanyencs (VALENTÍ:1949; VIADER:2003, p.183) així com també prepirinencs i de la plana. Gràcies a aquest canvi –especialment al segle XIV– podem constatar avui dia les seves traces a la documentació, tant per la delimitació del territori com, i principalment, pels drets de passatge del bestiar per les vies transhumants (CODINA:2005, p.41).

Un document recentment descobert dins el fons documental del Tribunal de Corts andorrà,³¹⁴ datat en 1367 i 1368 ens apropa al funcionament de la ramaderia a Andorra immediatament després de la greu crisi epidèmica de mitjans del segle XIV. Degut a la caiguda general de rendes deguda al bruscat descens demogràfic, els senyors van reaccionar contra pagesos i comunitats exigint el pagament de nombroses rendes –en aquesta època s'accentuen els “*mals usos*”–. En el nostre cas el vescomte

³¹³ Amb referències a la transhumància al Prepirineu, com mostra BERTRAN (1978) pel Pallars Jussà al segle XIV; i també a la plana de Lleida, com mostra PUJAL (2011, p.296-297) pel segle XV a Butsènit (Noguera).

³¹⁴ Es tracta d'un pergami que servia d'enquadernació del procés judicial TC-6448; ANA, fons TC, causes judicials. Al document li manca un fragment considerable.

de Castellbò va manar als seus oficials d'Organyà i Castellciutat el control dels bestiar que peixien dins els diferents quarters del vescomtat de Castellbò (el que degeneraria en nombrosos penyoraments de bestiar per exigir el pagament), i al mateix temps reclamà als veguers d'Andorra el control sobre el bestiar del vescomtat que estava a mans de veïns andorrans sota contractes de parceria. Reclamava el pagament de diferents drets com el delme i el carnalatge. Deixant al marge les característiques i conseqüències del procés (que finalitzà amb el pagament, per part de la vall d'Andorra, de 7000 sous al vescomte, valor dels deutes, de les despeses i dels danys causats als ramats dels homes del vescomtat que trobaren dins la vall), el document ens mostra l'existència d'una transhumància de bestiar de llana i cabrum consolidada a mans dels veïns d'Andorra (el que no exclou la d'altres orígens) i una important especialització ramadera basada en la cria i cria de vaques i mules. I no estem parlant d'una petita cabana ramadera, ni molt menys: entre el bestiar citat apareix un ramat, propietat de dos veïns de Canillo (*Joan Armany i Domingo Marcho*) de 2100 caps de llana, doblant la mida dels ramats del monestir de Boulbonne que peixien a Vicdessos (del voltant de 1000 caps, segons RENDU:2003, p.496), i superior a la que dit monestir va enviar l'any 1313 a la dita vall i que provocà el rebuig dels seus habitants (GARRIGOU:1843, p.231). Uns grans ramats que convivia amb els altres de més modestos, com el de Ribot d'Aixirivall de 73 ovelles i 15 moltons, el de Gomar d'Andorra de 40 moltons, el de Rossell de Llorts de 150 caps (amb una vaca i un mul), etc., apareixent també ramats de cabres, encara que molt més petits, ramats que habitualment eren rebutjats per les comunitats degut al seu fort impacte sobre la vegetació: així G. Guitard de Juverri és trobat amb un ramat de 30 cabres dins del vescomtat. També es troben animals grossos al seu pas per Organyà, com les 6 vaques de Martí de Llorts, la vaca de Rossell de Llorts, o els dos muls de Pere Guillem d'Erts. La suma de les rendes del bestiar trobat amb els danys causats a ramats i les despeses processals pujarà a 636 florins d'or d'Aragó, o la seva equivalència, 7000 sous de Barcelona.³¹⁵

Hem de pensar que amb la crisi demogràfica de mitjans del segle XIV la cabana ramadera local disminuiria (EUBA:2008, p.26-63), però no la pressió sobre les pastures

³¹⁵ El document no està complert, i no podem conèixer el volum total de bestiar andorrà aturat al seu pas per Castellciutat. Però entre d'altres sabem que a Organyà els oficials vescomtals van trobar: 150 caps de llana (entre ovelles i moltons), 7 vaques i 3 muls, a més d'altres per valor de 700 sous. Sobre penyores i danys a Andorra troben diferents caps de bestiar d'homes de Castellbò: 39 mules i bous, 5 vaques, a més d'altres per valor de 500 sous. Amb contractes de parceria troben bestiar de Castellbò a Ordino: 3 vaques, 1 bou, 1 jòneg, 1 vedell, 3 muls, i altres (cabres, jònecs, etc.) amb un deute al vescomte de 823 sous i 7 diners. A La Massana 13 muls, 8 vaques, 2 bous, a més d'altres amb un deute al vescomte per valor de 490 sous. A Canillo només troben 6 mules. A la parròquia d'Andorra troben 4 vaques, 1 vedell, 1 jònega i 1 mul; i a Lòria troben 2 muls i 5 vaques. Majoritàriament el bestiar procedeix de Civís, de Tírvia, de Castellciutat i de Castellbò.

alpines: la especialització de les pastures d'estiu va reduir l'impacte ramader dins els rebaixants, però el mantindrà o fins i tot augmentà a les millors àrees estivals, tant pel caire que prenia ara la ramaderia (amb una gran importància de la llana i la carn, i un auge dels formatges), com per la progressiva incidència del canvi climàtic (especialment ja al segle XV), així com per l'increment de l'explotació intensiva de l'espai per a la producció lletera, demostrat per RENDU (2003, p.449-450 i 496) per a la Cerdanya, i que és perfectament extrapolable a Andorra, segons demostra l'arqueologia en observar-se en aquest segle XIV la difusió dels orris per l'alta muntanya (PALET ET ALII:2007, p.240; Euba:2008, p.277-298).

La defensa de la 'Terra'.

A partir del darrer terç del segle XIII els conflictes entre comunitats pels límits dels termes i pels dels espais d'ús tradicional esclaten al llarg i ample dels Pirineus. L'aparició de documents relatius a aquestes lluites a la vall d'Andorra no són, doncs, una exclusivitat de la nostra història. Tot el contrari, signifiquen que Andorra va seguir les línies generals de l'evolució territorial del conjunt de les comunitats pirinenques, dins d'unes similars –per no dir idèntiques– transformacions en les estructures econòmiques i, perquè no, també polítiques. Dins d'aquesta dinàmica conflictiva –en definitiva delimitadora del territori davant la pressió pastoral de les comunitats i dels senyors– les muntanyes aragoneses presenten una cronologia idèntica. Si bé en capítols anteriors hem vist que la pressió demogràfica, conreadora i pastoral a Aragó fou anterior al procés viscut per l'orient pirinenc, la cronologia dels conflictes serà idèntica en ambdues àrees, el que significa que aquests no sorgeixen per la pressió transhumant sobre els recursos sinó que son conseqüència de l'adaptació de les estructures de producció i distribució ramadera en assumir les comunitats rurals –o les oligarquies que les dominen– i els petits senyors feudals que es recolzen territorialment sobre aquestes, el paper de protagonistes de la nova transhumància –ja per participació directa, ja per l'arrendament de caps de bestiar, sigui parceria o sigui conlloc– sorgint conflictes per tota la serralada.³¹⁶ a Aragó destacà la lluita entre les

³¹⁶ I això malgrat que a Aragó la pressió sobre els recursos es va agreujar abans per la concessió de privilegis, per part de la Corona, a favor de les comunitats per tal d'afavorir el desenvolupament de la transhumància: el 1122 Alfons I concedí a la comunitat d'Araguás del Solano les pastures dels ports de Tortiella i Rioseta i es va eximir a la Vall d'Echo de qualsevol impost sobre els ramats –com l'exempció del *bobatge* al bisbat d'Urgell–; i igualment als *fueros de Jaca*, de 1187, la corona va donar prioritat a la transhumància, especialment important fou ja, al segle XIV la "Casa de Ganaderos de Aragón". UTRILLA ET ALII (2001), p.68-69.

valls de Canfranc i d'Ossau (1277) resolt mitjançant un acord per a organitzar l'ús de pastures, essent idèntic al conflicte que sorgí entre les valls d'Ossau i de Tena l'any 1328, ambdós origen de les famoses *passeries*; o el conflicte entre la vall d'Ansó i els pobles sota domini de San Juan de la Peña sobre l'ús dels ports d'Ansó (1299).³¹⁷ També en aquesta època es produeixen tensions territorials a prop d'Andorra, documentant-se problemes al Sabartès entre Gestès i Miglos (1298) i entre Siguer i Miglos;³¹⁸ i també a la Cerdanya entre Pi i Santa Eulàlia (1294), entre la Vall de Querol i Puigcerdà (1297) o entre All i Gréixer (1298) [BILLE:2005, p.239-252; MARTÍ SANTJAUME:1926, p.542-543 i 693-697], així com a l'immediat Alt Urgell, on Arcavell reclamava drets de pastura sobre Estamariu (*pariatge* de 1288).³¹⁹ Andorra, doncs, es veurà arrossegada per aquesta dinàmica, amb les disputes entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria (1265, ressorgit el 1289), i amb la Vall de Querol i Puigcerdà en 1294-1295. D'aquest període daten les signatures de les famoses *passeries* (*patzerias, facerías, fasserias, paisseries*) de les grans valls pirinenques d'ambdues vessants, entre les que hem de destacar –per la seva proximitat física– la signada l'any 1293 entre Vicdessos i la Vall Ferrera.³²⁰ Aquests conflictes es van accentuar al segle XIV afectant a pràcticament totes les comunitats pirinenques entre l'Atlàntic i la

³¹⁷ Un origen anterior té el conflicte que originà també una *patzeria* a la vessant nord: les lluites de 1187 i 1225 entre les valls d'Ossau i Aspe.

³¹⁸ L'any 1298 els habitants de Gestès van conrear un terreny a Lena, muntanya de Siguer, i hi van sembrar blat que fou totalment destruït pels ramats de Miglos, presentant causa davant el jutge del comtat de Foix. Anteriorment ja hi havia hagut conflictes violents per les pastures de Lena entre Siguer i Miglos: GARRIGOU (1843), p.204.

³¹⁹ Com diu el mateix *pariatge* andorrà de 1288: "*Super .Va. petitione in qua asseritur quod homines de Archavello habent et habere debent et [h]ucusque possederunt, ut dicitur, per dominum episcopum pacifice et quiete ademprivium et pasturas terminorum de Estamariu, inmitiendo sua bestiaría [gro]ssa et minuta ad pascendum, in quibus nunc perturbantur et prohibentur per homines de Estamariu, ut asseritur, indebite et iniuste, dicimus, pronunciamus et ordinamus, modo quo supra, quod nos prefati Raimundus de Urgio et Guillelmus Raimundi de losa possimus dictum ademprivium et pasturas ad voluntatem propriam terminare, cum ibi fuerimus personaliter seu alios bonos homines et fideles quos voluerimus ponere, qui predicta pascua et ademprivium et pasturas terminent et pacificent ut nobis vel eis videbitur faciendum, aponentes terminos usque ad quos utraque comunitas dictorum locorum possit uti et vicinari cum suo bestiario, et inpune et sua animalia grossa et minuta sine aliqua contradiccionem alterius inmitere ad pascendum; quam compositionem et determinacionem predictorum, per nos factam seu faciendam seu per substitutos a nobis, predictae partes et homines et eorum successores habent tenere et debeant eandem perpetuo observare.*" BARAUT (2005), doc.135, p.335-346.

³²⁰ Passeria entre Vicdessos i la Vall Ferrera signat pel comte Roger Bernat III de Foix, l'any 1293, i ratificació el 1355. Passeria entre l'Alt Comenge i el Couserans amb la Val d'Aran, amb concessió de pastures sobre Parros i Pla de Beret el 1315 (ratificada el 1390). Entre les valls de Roncal i de Baretous pel port d'Arlas (1375); entre les valls de Tena i d'Ossau per Sallent, Saromons, Portalet d'Anceu (Azun) i la muntanya de Turumon (1328); entre les valls de Bielsa i de Barèges (1384); entre les valls de Broto i de Barèges per Usona (1390); entre el Quiñón de Panticosa (Tena) i Saint-Savin per Marcadan i Jarret (1314), etc.

Mediterrània,³²¹ generant-se i consolidant-se uns mecanismes de defensa del territori i de resolució de conflictes al llarg dels segles XIV i XV que, perfectament vàlids, trobem en ple funcionament al llarg de l'Edat Moderna.

La primera qüestió que cal distingir és qui havia de defensar el territori. En una societat on la jurisdicció –és a dir, la justícia– recau en els senyors feudals i els seus agents, sembla que aquesta pregunta no s'avé. Però en la pràctica la resolució de les qüestions territorials entre comunitats pirinenques primer passava per mans dels veïns: el traspàs amb ramats d'un límit de terme o d'espai d'ús provocava la reacció dels veïns del terme afectat. Amb això sovint s'iniciava una escalada de tensions –tot sovint violenta– que finalment faria participar els senyors en el conflicte, fonamentalment durant el segle XIV. El primer mecanisme de defensa usat per la comunitat era el *penyorament*: el batlle del senyor o els veïns prenen en *penyora* un nombre determinat de caps de bestiar (quan la falta era el traspàs del límit per péixer el ramat),³²² o les llenyes tallades així com les eines (quan la falta era la talla de llenya

³²¹ A tall d'exemple: al País Basc entre Deva i Marquina de Suso per la muntanya d'Aranoguibe (1345); entre San Sebastián i Fuenterrabia pel bosc de Jaizquíbel (1397) Entre Enirio i Aralar (1390), o entre Renteria i Oyarzun (1491). A Aragó i Navarra, a més de les que van conduir a les passeries esmentades cal destacar: entre Canfranc i Etsaut per la vall d'Urdós (1351); entre les valls d'Ansó i d'Aspe (1370); entre les valls d'Ossau, Ansó, Hecho, Aysa i Borau (1379), o entre San Esteban de Baigorri, Valderro i Roncesvalles (1400). Més propers, a la Val d'Aran: entre la vall d'Aran i els homes de Comenge (1381); o entre la Vall d'Aran i els homes d'Alós i d'Isil, de la Vall d'Àneu per les obagues de Vallimanya i de Gireta, i pels boscos de Coma de Boda (1387). Al Pallars: sobre els drets dels homes d'Estaron al terme de la Ribera (1321), de Sorpe amb València d'Àneu, Son i Esterri d'Àneu per Pedra Blanca (1343-1350, 1369, 1416, 1420), d'Esterri d'Àneu amb Son pels Obacs i Mata de València (1391); o entre Berrós Jussà i Berrós Sobirà per la Rodona (1366). A la Cerdanya: De Puigcerdà amb Llivia i Angoustrine sobre el Ras du Carlit (segles XIV-XVIII). Entre Puigcerdà i la Vall de Querol sobre les pastures dels ports de Puimorens i de Maurà (1335); entre Enveig i la Vall de Querol (1373); entre el Capcir i el Donesà (1304). Dins l'Ariège: entre Vicdessos, Arconac, Auxat i Sauzel davant Laburat (1305); entre Junac i Miglos (1345); Miglos i Castell-Verdú (1302-1305); Siguer i Castell-Verdú contra Aston (s.XIII); entre Prades i Sorgeat (1339); entre Ercé i Serc d'Ustou (1413); entre Perles i Vaychis (1468); entre Unac i Tignac (1469) o entre Biros i Ballongue (1491).

³²² Oliver (2003, p.51) assenyala que la defensa del territori per les comunitats implicava penyorar un cap de bestiar, menjar-se'l i cremar les construccions fetes. Cal diferenciar les diferents fases del procés ja que tenen un significat força diferent: es tracta d'una gradació que ens indica l'estat de les relacions entre dues comunitats. A Andorra trobem diferents referències a penyoraments, bàsicament de bestiar: de bestiar andorrà pels homes de Lles, Travesseres i Viliella el 1333 (AACA, perg.5); de bestiar dels homes de Sispony, pels homes d'Andorra a Enclar l'any 1365, on s'indica que "*bé és veritat que tantes vegades com los dits hòmens d'Andorra han trobat los bestiar dels de Sospony en altres lochs fora los límits de la dita montanya de Clar, ço és, en lur terme, los an acostumat de penyorar he entenen a penyorar, he axí'n són estats en possessió de deu, de vint, de coranta, de L ans he ultra, he de tant de temps que memòria de hòmens no és en contrari, majorment en los solans he devesses que los dits hòmens d'Andorra an acostumat de levar,*" (TC-N, 24, f.141v-143v). Altres exemples serien el penyorament d'Encamp a Andorra la Vella per péixer a Vall Civera i Montmelós l'any 1482 (AACA, doc. 1-47 i 1-47bis); o de l'any 1486 penyores d'Andorra la Vella sobre ramats de Sant Julià de Lòria a Prat Primer (ACSJL, perg.35). L'ús de les penyores no és un us i costum exclusivament andorrà; el trobem arreu dels Pirineus i de la plana, per exemple,

sense dret), al temps que en cas de conreu sobre el terme d'una altra comunitat, els veïns d'aquesta introduïen el bestiar a péixer sobre la terra conreada.³²³ Aquesta *penyora* responia al valor del dany causat (llenya tallada o pastures consumides) i era custodiada pel batlle (o en cas de cessió de drets sobre la defensa dels comunals, els jurats o cònsols) en espera que els propietaris paguessin la multa o *ban*, així com les despeses generades (el propi procés i l'alimentació del bestiar). Transcorreguts uns dies d'espera, si el propietari no es presentava es procedia a la subhasta dels béns penyorats. Però no sempre la solució era tan ajustada a procediment formal: era també habitual l'exercici ritual del dret de *degollina*, especialment quan la *penyora* es realitzava contra els membres d'una comunitat amb la que ja era força llarga la disputa territorial. La *degollina* consistia en la presa de la *penyora*, igual que en el cas anterior, i el sacrifici d'aquesta, normalment al mateix lloc on es capturava: així caps de bestiar de llana normalment, però també vaques, eren sacrificades i menjades a la mateixa muntanya. Aquesta pràctica es documenta fins al segle XVII quan la vall d'Andorra i la vall de Querol "pacten" no emprar més aquest mètode.³²⁴ La reiteració contínua de penyores i degollines podia degenerar en una veritable guerra pagesa entre comunitats quan els homes, armats, destruïen infraestructures, mataven ramats sencers i s'enfrontaven entre ells, sovint provocant morts, com el xoc que enfrontà als homes de la vall d'Andorra amb els de Lles, Viliella i Travesseres l'any 1317 i la *batalla* campal entre aquests mateixos actors de l'any 1333.³²⁵

foren unes penyores les que van desfermar els conflictes entre les valls d'Ossau i de Tena entre 1473 i 1474: UTRILLA ET ALII (2001, p.68-69).

³²³ És el que succeí l'any 1298 quan els homes de Gestíès (comtat de Foix) van conrear un terreny de la muntanya de Lena –sobre les muntanyes de Siguer– tot defensant que en tenien dret d'ús; davant això els homes de Miglos van introduir els seus ramats que van destruir tot el blat sembrat. Segons aquests darrers, tenien dret de pasturar, jeure el bestiar i tallar llenya a la muntanya de Siguer, i en concret a les pastures de Lena, on els de Gestíès havien conreat i, doncs, els havien pres de fet el dret de pasturar allí: Garrigou (1843), p.204.

³²⁴ Per exemple la "*menjada*" de tres ovelles d'un ramat de Sispony pels homes d'Andorra la Vella a la muntanya d'Enclar l'any 1442 (AACA, perg.26 i doc.838. ACM, perg.14). La darrera ocasió que –sembla ser– es va exercir la *degollina* fou l'any 1686 quan, degut a la incursió d'una vacada del batlle d'Enveig a la Solana d'Andorra, els homes de Canillo i d'Encamp van matar una de elles, fet que portà al procés verbal de 1687 on es sentencià, pels tribunals francesos, que només es podien penyorar ramats a proporció dels danys que s'estimés havien fet aquests, fent-ho el cònsol del lloc (normalment ho venia fent qualsevol veí), i que no es podria tornar a matar cap cap de bestiar, i sí només penyorar (ADPO, C-2098, doc.10 i 14; ADA 6R/1Z 57.). Es conserva un altre document, sense data ni lloc, però possiblement fet a finals del segle XVII o principis del XVIII on el síndic de les valls d'Andorra i el batlle de Querol acorden no degollar el bestiar dels habitants de la vall de Querol que entri per accident a Andorra i viceversa, acordant-se en aquests casos que s'exigiran indemnitzacions (ADPO, C-2098, núm.11).

³²⁵ Sobre la mort d'homes de Viliella a mans dels d'Encamp l'any 1317: BAIGES I FAGES (1993) doc.6, p.26-29. Sobre les destruccions en la baralla entre els homes de la vall d'Andorra i els de Lles, Travesseres i Viliella l'any 1333: AACA, perg.5. Un altre exemple seria l'assalt i destrucció

El desencadenament de la violència armada no portava enlloc, havent de negociar les parts per tal d'establir un límit o el reconeixement d'un espai d'ús; una negociació entre les comunitats afectades amb la participació dels senyors jurisdiccionals d'ambdós pobles, que arribarà normalment a convenis arbitrats. Però no sempre era així: als segles XIV i XV Andorra encara depenia dels tribunals senyorials (la cúria dels veguers del bisbe d'Urgell i del comte de Foix), encara que aquests gairebé sempre delegarien la decisió a uns àrbitres. No serà fins a la segona meitat del segle XV que les institucions de la terra –els membres del Consell General– van començar a mediar en els conflictes interns deixant de costat la cúria senyorial. Pel contrari, en els conflictes amb comunitats alienes a la vall es seguia el procés a la cúria dels senyor, si bé a la vessant nord normalment superarien l'àmbit jurisdiccional del senyor i es decidirien a darrera instància davant els tribunals del comte de Foix. Igualment s'esdevenia al sud-est d'Andorra, a la Cerdanya, on la integració del comtat dins el reialme de Mallorca marcarà el procediment judicial a la cúria reial a Puigcerdà, si bé l'arbitratge serà sempre la solució principalment emprada. En tot cas trobem un problema bàsic en els conflictes entre les comunitats, i és la gran heterogeneïtat del sistema feudal en tres aspectes: la representació de la comunitat, el domini sobre els béns i la jurisdicció relativa als comunals; una gran diversitat de situacions que responen a la diferent correlació de forces entre les comunitats i els seus senyors.

En els tres elements que incideixen en la defensa del territori –domini, jurisdicció i representació– la vall d'Andorra es caracteritza per tenir una antiga autonomia, exercint de fet unes atribucions que de dret corresponien als senyors. Aquesta situació serà aprofitada per les comunitats limítrofs de la Cerdanya en els llargs plets contra els drets d'ús del segle XIV, unes comunitats cerdanes caracteritzades per una gran rigidesa procedimental fruit de la forta presència i influència que sobre elles va exercir el pas del comtat al reialme de Mallorca, la instal·lació d'agents reials –amb un

d'un ramat andorrà a Vall Civera per Pere Catell l'any 1417: AACA, perg.20. En un món violent com el que es vivia en aquests segles, l'actuació armada de les comunitats no era gens estrany; trobem nombroses referències a fets similars arreu dels Pirineus, com els fets que van conduir a la sentència arbitral de 1379 entre les valls d'Ossau, Ansó, Hecho, Aysa i Borau a causa de "*discordies, mortz, plagues, forces, ferides, enbasions, biolences, presons de homis et trencamentz de la patz et preses de goadanhs et bestians gros et menuts*", o els de 1304 quan el *sobrejuntero* de Jaca va assaltar la vall d'Acumuer emportant-se 3000 ovelles, 150 bèsties grosses, robes, formatges i altres, i fent presos a diversos homes de dita vall (ambdós exemples citats a UTRILLA ET ALII:2001, p.68-69). Més propers trobem la invasió armada del terme de Siguer pels homes de Miglos (BARRIÈRE-FLAVY:1894, p.117-118), o els fets de 1305 a Laburat, quan els homes de Videssos, Arconac, Auxat i Sauzel van enviar els seus ramats a les pastures de Lapége (Laburat) sobre les que ells creien que tenien drets, però els de Lapége van respondre per la força, i tota la vall de Videssos es va sublevar, prenent per la força armada les pastures (GARRIGOU:1843, p.223). El mateix any s'enfrontarien violentament els homes de la vall de Miglos amb els senyors de Castell-Verdú per l'ús de les muntanyes de Gudanes (ídem, p.224)

especial paper realitzat pel batlle del patrimoni reial a la Cerdanya– i la supremacia de la cúria reial de Puigcerdà. Andorra mancava, doncs, de privilegis escrits, i malgrat que els usos i costums fossin molt anteriors, sovint no serien reconeguts per les comunitats ni pels senyors amb els que competia, a diferència del que venia succeint a les comunitats pròximes de ponent i de la vessant nord dels Pirineus, on les concessions escrites d'aquests privilegis (en tot cas reconeixements de situació de fet) daten del segle XIII i principis del XIV: la vall de Castellbò el 1196, Ax el 1241, la vall de Querol el 1257, Meranges el 1250, la vall de Vicdessos el 1272, la vall d'Aran el 1298, la vall Ferrera el 1306, la vall d'Àneu i la vall d'Espot el 1313.³²⁶

El primer element a analitzar és el domini, és a dir, qui posseïa els terrenys en disputa que, tractant-se de pastures alpines, venia a significar qui posseïa el domini sobre els comunals, o sigui, els antics béns fiscals. Que les parròquies andorranes posseïen de fet la lliure disposició d'aquests béns sembla, avui en dia i en opinió de tots els autors, indiscutible (VIADER:2003; CODINA:2005, 2008), encara que només posseïen el reconeixement escrit del dret d'ús i explotació de boscos i pastures per donació comtal en la venda dels drets al bisbe d'Urgell de l'any 1133; situació aquesta que es pot observar en algun document com la defensa dels límits amb la vall de Querol al Pas de la Casa (1294-1295) i davant el senyor de Lles a Cantabrà (1316-1317). A nivell de reconeixement institucional, però, caldrà esperar a la segona meitat del segle XIV per

³²⁶ Arnau de Castellbò concedí, l'any 1196, diferents privilegis a la Vall de Castellbò i a Castellciutat, entre els que destaca la lliure disposició de les muntanyes, la capacitat de la comunitat a imposar *bans* i l'exercici de la justícia fins als 15 sous. L'any 1241 Roger IV amplià els privilegis reconeixent el dret dels veïns d'apropiar-se de terres i boscos comunals mitjançant la presura de 30 anys. Ax obtingué del comte Roger, l'any 1241, diferents franquesses com la lliure disposició, gestió i defensa de les muntanyes, boscos i aigües del seu consolat i l'ús sobre les del terme de Merens, així com la participació en la justícia (RIVIÈRE:1868, p.16-17). Pel que fa a la Vall de Querol obtingué del rei de Mallorca, l'any 1257 la lliure pastura per totes les muntanyes amb la única restricció de tornar per la nit al corral. Per la seva part Meranges obtingué de Roger IV, l'any 1250, una ampliació de privilegis entre els que destacava el lliure aprofitament d'aigües i boscos. La Vall de Vicdessos veié com Roger Bernat III, l'any 1272, reconeixia els costums a través d'una carta on es creava el consolat per defensar les seves franquesses i tenir autonomia de gestió; uns privilegis ampliat l'any 1301 quan la vall obté del comte l'ús i facultat d'explotació dels seus boscos i pastures de totes les muntanyes (excepte per carbonar). Per la vall d'Aran, quan aquesta és envaïda per França, i es dona la gestió al rei de Mallorca, es reconeixen els "costums" l'any 1298, confirmats per Arnau de Sant Marçal, lloctinent reial, uns costums que donaven un paper important a la Vall com a institució, i que reconeixia la llibre possessió i disposició de les muntanyes, pastures, boscos i aigua, així com la participació en la justícia. Quan Aran torna a la Corona aragonesa, el 1313, es reconeixen de nou els privilegis a través de la *Querimonia* (VALLS:1915). Pel que fa a la Vall Ferrera, l'any 1306 Gaston I de Foix concedí els privilegis d'elecció de còsols i procuradors anuals al temps que atorgava capacitat judicial a la vall. Les valls d'Àneu i d'Espot van obtenir del comte Hug de Mataplana un seguit de privilegis l'any 1313: la vall d'Àneu la participació de la vall en la justícia, el cobrament de *bans* del comú, la capacitat d'establir la pau amb els pobles frontalers i de resoldre conflictes al marge de la justícia del rei o del senyor, contra el pagament simbòlic de 5 sous melgoresos anuals (VALLS:1917); privilegis aquests dos darrers també concedits a la vall d'Espot.

tal que es doni per escrit de forma extensa, i això fruit del conflicte sorgit davant l'intent per part dels veguers dels senyors de limitar aquestes prerrogatives: l'any 1364 els andorrans van presentar una reclamació als co-senyors pels *atemptats* que veguers i oficials feien als costums antics dels homes de la vall, moguts sens dubte pel contagi de la dinàmica general a tots els Pirineus davant la caiguda de la renda feudal deguda a la crisi demogràfica. Particularment hem de destacar la llibertat de gestió dels recursos comunals i la capacitat judicial de les parròquies andorranes, com les d'altres valls, per convenir o establir concòrdies i judicar entre ells sense la participació dels veguers dels senyors. La reclamació va sorgir efecte donant-se el reconeixement de les costums els anys 1366 i 1367.³²⁷ Al marge de la significació d'aquest document pel que fa a la restricció de la justícia dels senyors y a la gestió i control dels comunals, així com en els conflictes territorials dins d'Andorra entre les diferents parròquies i els quarts, té una importància decisiva pel que fa a la capacitat dels andorrans per tal de negociar i concordar límits i drets extraterritorials amb les comunitats de la perifèria, especialment rellevant si observem la concòrdia com a un mecanisme de resolució de conflictes al marge dels senyors entre les comunitats rurals pirinenques.

És aquí on hem de plantejar el segon element de defensa, la jurisdicció i la capacitat d'una comunitat de defensar el seu espai al marge del seu senyor. És lògic pensar que en un conflicte entre dues comunitats sota jurisdicció de diferents senyors, el senyor recolzarà al seu poble davant les comunitats alienes sobre les que no té drets; un recolzament en res altruista ja que busca el seu propi interès en forma d'increment o manteniment d'àrees d'explotació que incideixen directament en la renda feudal i indirectament en l'explotació dels seus béns. Però també és lògic pensar que els senyors no reconeixeran necessàriament la capacitat jurídica de la comunitat, assumint ells en solitari la defensa del territori, especialment allí on el senyor detenta el

³²⁷ ASC, perg.83. PUJAL I LLADÓS (2008, p.11-15) fan una bona i amena descripció del que significà aquest procés, quan s'obtingué el reconeixement escrit de costums antics bàsic pel model de funcionament de la comunitat aquests segles XIV i XV i al llarg de tota la Edat Moderna: potestat única i exclusiva de dirimir sobre causes de veí a veí (tribunal de Visura) i entre universitats, tant a l'interior de la vall com fora; gestió directa dels comunals i lliure disposició d'aquests béns –que poden privatitzar-se–, delimitació de terrenys particulars, camins, nomenament de jurats, etc. El contingut d'aquest document serà glorificat per FITER (1748) com a privilegi fonamental de l'origen específic d'Andorra: "(...) *declararen a favor de dit Comu la jurisdicció y facultat economica de tota la terra d eandorra, en Orde a Causas de Vehi a Vehi, llevar quistias, y tallas comunals, boscos, camins reals, treta de grans, ayguas, pescas, pesos, y mesuras, inibint a tots los Ministres y Oficiais de Justicia lo immiscuirse en estas y semblants cosas en lo temps avenir*" (p.237); de tal manera que el Consell General té "(...) *facultat, de estatuir, ordenar, y arrestar en cosas tocants a sa jurisdicció, baix penas pecuniarias vulgarment ditas del Cot com son acerca Camins, ayguas, pescas, cassas, boscos, comunals, termes, carniceries, flecas, ostals y tavernas, ferits, pessos, medidas, metges, cirurgians, apotecaris, y en fin en todas aquellas cosas, que concerneixen la bona administració política y economia de la republica*" (p.270).

domini territorial –cas de la baronia de Lles, Travessers i Viliella–, al temps que en altres casos serà la comunitat la que no reconeixerà l'actuació del senyor en el que fa referència a la concessió de drets d'ús o establiment de límits –cas d'Àreu de la Vall Ferrera en la concessió de drets pel vescomte de Castellbò als veïns de La Massana–. El cas andorrà, com venim dient, posseïa de fet aquesta prerrogativa, la defensa del territori, però diferents circumstàncies van portar a la necessitat del reconeixement del dret per escrit per part del senyor: a principis del segle XIV s'estableix una dinàmica conflictiva entre les comunitats andorranes de Lòria, Andorra i Encamp davant el senyor de Lles que pretenia suprimir l'espai d'ús tradicional dels homes d'Andorra i de Santa Coloma a la vessant sud de les muntanyes, és a dir, al seu terme jurisdiccional. Això, com veurem més endavant, motivà judicis i accions violentes, però com el lloc en disputa corresponia a la Cerdanya, la cúria reial cerdana no reconeixia els usos i costums andorrans. Davant l'escalada de violència i la impossibilitat andorrana de fer front a la situació, l'any 1332 Pere de Castell-Verdú, veguer pel comte de Foix, concedí als andorrans la facultat de defensar les seves muntanyes i emprius contra tercers;³²⁸ una concessió que significava no només –per extensió– el control de la gestió dels comunals, sinó que donava als andorrans la potestat bèl·lica i la capacitat jurídica de defensar límits i espais d'ús tradicional davant senyors i pobles, amb ple reconeixement davant les cúries senyorials i reials fora del territori andorrà. Amb la concessió senyorial a la mà els andorrans tenien les bases legals per tal de defensar els seus interessos en els conflictes de Cantabrà i Pradell davant el senyor de Lles: l'any següent, el 1333, es produí la *ratzia* andorrana contra els béns senyorials de Lles, però es disposava de la clau adequada per defensar-se, jurídicament, a la cúria de Puigcerdà. I és que la realitat jurídica de la Vall d'Andorra, així com de gran part de les grans valls pirinenques (l'àrea que venim anomenant del “vicus” de comunitats d'origen antic) xocava frontalment amb l'altra realitat jurídica imperant a la Cerdanya. Allà es reafirmà el feudalisme dominical recaient la justícia a mans dels senyors de la guerra que assolien graus màxims de pressió sobre els seus vassalls per tal de mantenir i augmentar els seus nivells de renda en una fase de greu crisi, i en mig de guerres contínues ja entre senyors, ja entre reialmes que els donaven més força encara a nivell comarcal. És cert que existia una cúria reial a Puigcerdà, però no és menys cert, com veurem, que lluny d'administrar justícia en nom del rei de fet estava

³²⁸ “*quod ipsi impune possint defendere cum armis et sine armis, montanea et adempriva que habent et possident et habere et possidere consueverunt extra portus et intra portus, contra cunctas personas cujuscumque conditionis vel preheminentie existant (...)*” VALLS (1920), doc.18.

sotmesa a la xarxa de relacions socials dels senyors jurisdiccionals feudals de la comarca, de la qual, directament o indirecta, els jutges en formaven part i hi convivien.

El tercer i darrer aspecte institucional fou la concessió per part dels co-senyors d'Andorra, l'any 1419, de la facultat d'escollir representants de les parròquies com a Consell de la *Terra*, òrgan polític reconegut que, juntament amb les concessions anteriors, suposava de fet i de dret, el poder polític bàsic en els afers territorials i econòmics tant dintre de la vall com fora, eina indispensable tant per a la resolució de conflictes interns entre les diferents parròquies com respecte als drets extraterritorials: ja fossin privilegis de comerç, ja en la delimitació del territori i dels drets d'empriu. Una creació del Consell General que tenia entre els seus motius arribar a acords sobre qüestions territorials, especialment davant els conflictes amb Puigcerdà i la Vall de Querol,³²⁹ i que venia a substituir els diferents mecanismes de decisió i representació col·lectiva que fins al moment existien, encara que no fossin reconegudes abans pels senyors, com eren els jurats.³³⁰

Donades totes aquestes característiques institucionals no és d'estranyar la complexitat en els procediments de resolució de litigis. Però sempre hem de tenir en compte que els límits físics de les comunitats implicades són uns límits entre pobles; si volem

³²⁹ A la mateixa sol·licitud dels homes d'Andorra es dona la qüestió territorial com a motiu per la creació oficial del Consell de la Vall: "*que com diverses vegades e soveny se esdevinga que ells, tant per raho dels drets o vectigals, aixís com son marques, leudas e altres drets, com per contrats de termens e d'altres questions que han necessariament ab la vila de Puigcerda e ab los homens e universitats de la Vall de Querol e altres circumvehins llurs, los convinga fer ajustament e aplegar concell per deliberar e acordar que dehuen e poden fer sobre les dites coses e ordenar e contituir sindichs o missatgers per tractar e procurar e proseguir aquellas, e aso no puscan fer sens ajustament de concell e aplech de tots los homens de les dites valls (...)*" demanen que "*lo concell tot generalment de la dita vall en un loch de aquella ajustat, pusquen elegir e assignar dos o tres homens de cascuna parroquia e segons que a la vostra senyoria plaura, los quals jurian en forma acostumada de la dita vall que be e legalment se hauran en aconsellar, tractar e procurar los negocis o fets de les dites valls e puscan fer e elegir sindich o sindichs, missatger o missatgers (...)*" La negreta és nostra. VALLS (1920), doc.26.

³³⁰ L'exercici d'elecció de representants de la vall existia des d'antic. Ja l'any 1294 en el plet sobre els límits d'Andorra i la Vall de Querol, van presentar-se a la cúria de Puigcerdà cinc homes de Canillo "*nomine suo et omnium aliorum hominum vallis de andorra*" que s'enfrontaven als consellers de Puigcerdà davant els veguers i jutge de la Cerdanya (MARTÍ:1928, doc.79, p.652-653). L'any següent, en la visura que delimitaria el territori, a més dels consellers de Puigcerdà, es van presentar diferents individus de Canillo i d'Encamp com a representants de la vall d'Andorra, sense cap procura que els identificués com a tal, i només de paraula, com era d'ús i costum de la vall: "*Qui quidem homines predicti vallis de Andorra dixerunt se habere vocem et voluntatem omnium hominum dicte vallis de Andorra ad omnia ea que fierent et que componerentur inter dictum vicarium et eos et dixerunt se minime habere publicum instrumentum cum habeat de consuetudine et usu quod homines qui missi fuerint de assensu et voluntate hominum dicte vallis semper habeant ratum et firmum quicquid cum eis fuerit ordinatum et patratum seu compositum et quod creditur uerbis eorum sine instrumento.*" (MARTÍ: 1928, p.653-654). Sobre l'existència de fet de mecanismes de representació de les parròquies i de tota la vall s'ha escrit molt; veieu per exemple VIADER (2003, p.234 i 257); PUJAL I LLADÓS (2008, p.11-15 i 20); Pujal (2011, p.41)

també entre reialmes (Aragó davant Mallorca, per exemple), però el fonamental en aquella època era que es tractava de límits entre jurisdiccions. És a dir, que depenien de senyors feudals diferents i per tant sorgien problemes jurídics que eren canalitzats cap als conflictes entre els diferents senyors. Els límits, a més, eren d'estructures jurídiques històriques que prenen forma tangible en el costum, un costum que s'ha d'entendre com a llei consuetudinària local. Així, per exemple, un conflicte sorgit entre la parròquia d'Encamp i la Vall de la Llosa pels límits, significava la necessària mediació dels co-senyors d'Andorra, el bisbe d'Urgell i el comte de Foix per la part andorrana, i el mateix bisbe per la part de la Llosa, encara que aquesta darrera estigués dins el comtat de Cerdanya i, com a tal, dins el reialme de Mallorca. És per això que es van utilitzar mecanismes alternatius a la cúria senyorial o reial tot buscant formes d'arbitratge. Si observem el conjunt de plets entre comunitats on participen parròquies andorranes al llarg dels segles XIII al XV podem veure una gran diversitat d'instàncies o mecanismes judicials emprats.

Procediments en la resolució de conflictes on participa Andorra (XIII-XV)

Instància		1250 a 1300	1301 a 1350	1351 a 1400	1401 a 1450	1451 a 1500
Conflictes interns	Sentència dels senyors	2				
	Sentència dels veguers / de la cúria				3	2
	Sentència arbitral del senyor o dels comissionats del senyor o de la Cúria					
	Sentència arbitral dels compromissaris de la Vall o del Consell de la Vall				1	6
	Sentència arbitral per compromissaris escollits per les parts		3	1		
	Conveni o concòrdia			1		
Conflictes externs	Sentència dels senyors		1			
	Sentència arbitral del senyor ¹		3		1	
	Sentència de la cúria senyorial o reial		2	3	4	
	Sentència arbitral dels comissionats dels senyors o de la cúria		2		4	1
	Sentència arbitral dels comissionats de les parts		3			
	Conveni o concòrdia entre les parts	2	1		2	1
Total		4	15	5	15	10

Nota: ¹ En el cas de dos termes sota jurisdicció d'un mateix senyor.

A nivell intern, és a dir, en els conflictes on s'enfronten comunitats andorranes entre sí, podem establir tres fases clarament diferenciades. A finals del segle XIII els pocs documents conservats sobre litigis –centrats a Perafita i Claror– ens mostren que

aquests es solucionaven a mans del senyor (el comte de Foix), que exercia encara, de forma directa, la justícia sobre dissensions territorials internes. La situació canvia radicalment durant el segle XIV, fins i tot abans del reconeixement senyorial de la defensa de termes, muntanyes i empius per les comunitats dels anys 1366 – 1367: la darrera instància judicial emprada és la sentència arbitral i la concòrdia (o conveni) entre les parts,³³¹ escollint aquestes als àrbitres. Amb això s'evitava la ingerència del senyor i dels seus agents i es feia defugir qualsevol intrusió del poder “públic” suprem del comte i del bisbe. El segle XV, pel contrari, va significar el pas definitiu cap al sistema institucionalitzat comunitari: els litigis seran solucionats mitjançant sentència arbitral dictada pels compromissaris escollits per la Vall (consellers de les parròquies no implicades en el conflicte) i, en cas de manteniment del conflicte i manca d'execució de la sentència arbitral, s'acudia a la cúria dels senyors, situació que no es repetirà durant els segles Moderns. Es consolida, doncs, el poder del consell de la Vall en temes territorials.³³²

Molt diferent és la resolució dels conflictes entre comunitats andorranes i senyors o comunitats més enllà dels límits de la vall: si bé és important el paper dels convenis o concòrdies entre les parts, i estan presents les sentències arbitrals efectuades per

³³¹ La concòrdia serà un mecanisme emprat arreu dels Pirineus per a la resolució de problemes; no és més que un acord de les dues comunitats dividint el territori i repartint-se les àrees d'aprofitament. La concòrdia serà una constant en l'existència dels espais “mitgers” o àrees de comú aprofitament i administració per dues o més comunitats afectades. SANLLEHY (1996, p.223) identifica la *concòrdia* amb la sentència arbitral, destacant l'existència d'aquestes a la Val d'Aran al segle XV. Veieu altres exemples a: UTRILLA ET ALII (2001), mostrant la concòrdia com a origen dels tractats de passeries, o BRINGUÉ (1996).

³³² El Consell de la Vall es reivindicarà com a poder suprem de les qüestions territorials, obligant-se implícitament les parròquies a no acudir a la cúria dels senyors com a mecanisme bàsic per evitar la intrusió del domini territorial del senyor dins les valls. FITER (1748, p.238) al seu *Manual Digest* ho especifica clarament: “*Que lo dit Consell rigurosament parlant es Dueño en quant a la Jurisdicció, o facultat Economica de tota la Terra, Montañas boscos, y Comunals de todas las Valls tenint las parroquias, cada una de per si lo domini de propietat de sos particulars Comuns, com tambe los quarts de las Parroquias de sos Comuns de quart, o quarter, pero dependint, sempre, tant los quarts, o quarters com tambe las Parroquias del Consell general en Orde a las causas de sos Comuns, boscos y aguas en orde a Consols, Consellers y administracio desos Emolumentos, y demes cosas economicas, de manera; que quant las cosas de un comu, o de quart, o parroquia, van mal administradas, o se donan mals comptes, pot molt be lo Consell general donar sas degudas providencias, y passarlos Comptes desas respectivas administracions, fent aprehencio dels llibres, y papers de sas administracions, per si o per medi de sos deputats, o delegats, com tambe Castigar als que se trobian Culpats*”; limitant les competències de la justícia senyorial, és a dir, dels Veguers i Batlles (p.156): “*No poden privar de pescar, Cassar, ni attentar cosa, acerca de Camins real, boscos, aguas, comunals, arrendaments de hostals, tavernas, flecas, carniserias, pessos, mesuras, conductes de metges, cirurgians, apotecaris, treta de grans, entrada, preu de grans, quistias, tallas, estranys, ports, o passatges, lleudas, gavellas, ni cosa en materia de servituts urbanas, y rusticas, texits, y en fin entot lo concernent be deuen donar tota ajuda, auxilis, y socos al Consell general, per millor fer tenir, y valer sas Ordinacions, Estatuts y arrestos, en estas cosas, com todas sian posadas baix la Proteccio dels Princesps, y molt particularment los Camins Reals.*”

àrbitres escollits pels litigants, la constant al llarg de tots els segles és la participació de la jurisdicció dels senyors en la resolució de conflictes, ja sigui a través de sentències de les diferents cúries –senyorial i reial–, ja mitjançant arbitratges efectuats pel senyor (quan les dues comunitats són de la seva jurisdicció) o, més habitualment, mitjançant la sentència arbitral dictada pels compromissaris o comissaris escollits a tal efecte pels diferents senyors implicats o bé per les seves cúries.

Conegudes, doncs, les causes econòmiques i demogràfiques que van portar a la consolidació definitiva dels límits a través de nombrosos conflictes –sovint violents– entre comunitats fronteres, i coneguts els mecanismes institucionals de defensa del territori per part de les comunitats, com a privilegi concedit pels senyors que reconeixien –ara sí– uns usos i costums exercits des d'antic, veiem ara, finalment, com es van delimitar els termes i com es va transformar el fet de l'existència d'un espai d'ús tradicional (en conflicte amb els límits jurisdiccionals imposats pel feudalisme) en el dret d'empru, nou concepte regulat jurídicament.

4.2.- ... i limita a l'exterior amb els senyors feudals.

Quan es dictava una sentència o un laude arbitral, o bé s'establia un conveni o concòrdia entre dues comunitats, es fitava o es manava fitar el límit en disputa. Si no es feia així, el conflicte entre les parts era més que segur, ja que la toponímia indicada a la sentència o conveni es posava en discussió.³³³ Així, gran part de les resolucions jurídiques sobre límits d'època medieval indiquen o bé referències geogràfiques incontestables (aiguavessants o barrancs per exemple), o bé obliguen a aixecar fites i a picar creus a les roques. Es consolidava així, per al futur, el límit bàsic dels termes, el límit exterior que seria conegut per tots els membres de la comunitat. Un límit disputat cíclicament que en nombrosos casos va mudar amb el temps, i que suposava molt més que una ubicació de l'individu sobre l'espai, molt més que el límit de la jurisdicció del senyor: indicava el punt final del dret de la família o del col·lectiu a exercir activitats econòmiques sobre el medi natural, i igualment, el punt final dels drets polítics dels veïns. Aquest límit estava constituït per una línia abstracta que es dibuixava en la ment de cadascun dels veïns i que estava formada per accidents geogràfics i per marques elaborades pels comissionats de les parts o dels jutges en

³³³ És el que succeí en la disputa entre Sispony i Andorra la Vella per l'empru d'Enclar, com podem veure més endavant.

forma de fites,³³⁴ creus,³³⁵ barres i segells.³³⁶ Unes marques acordades, revisades periòdicament i mantingudes –i evidentment, disputades– entre les comunitats fronteres que deixaven constància sobre el terreny de l'acord o la sentència dictada.

Les delimitacions –siguin aquestes internes o externes– es van realitzar sobre els dos tipus d'espai a que ens hem referit contínuament en capítols anteriors: l'espai o terme propi, coincidint amb els límits eclesiàstic i feudal o jurisdiccional, i l'espai d'ús consuetudinari, amb els seus límits tradicionals que en la majoria dels casos no coincideix amb el límit de terme propi. La confluència en l'ús per membres de diferents comunitats sobre un determinat espai desembocà en dos figures jurídiques diferenciades del terme propi: l'empriu i el terme mitger. L'*ademprivium*, *empriu* a la vessant sud dels Pirineus o *azempriu* a la vessant nord medieval, té unes diferents connotacions depenent del lloc i el moment històric en que s'empra el concepte. Si consultem un diccionari de la llengua catalana i cerquem el mot 'empriu' ens donarà un significat absolutament diferent al que es coneix per empriu als Pirineus occidentals de Catalunya: "*Terra del comú o dret d'aprofitament comunal de certs béns rústics, en general pastures, boscos i aigües, que tenen els veïns d'un poble o comunitat rural*". A Andorra, l'Alt Urgell i als Pallars aquesta definició correspondria als mots 'muntanya', 'comuns' o 'comunals', però mai a la paraula 'empriu'. A totes aquestes contrades, durant tota l'Edat Moderna, per empriu s'entenien els drets d'aprofitament que gaudia una comunitat sobre les muntanyes d'una altra comunitat. Així hi ha una comunitat

³³⁴ Les fites, en general, són posteriors, de l'Edat Moderna, però també s'aixecarien en aquests segles, si bé el seu manteniment al llarg del temps és pràcticament impossible. Es tractava de grans pedres clavades verticalment sobre el terra i flanquejades per dues pedres més petites dites "*filloles*"; una marca que, quan no era possible fer-la era substituïda per un monticle de pedres ("*cossof*").

³³⁵ Les creus eren dos simples ratlles creuades gravades sobre roques, preferentment grosses però a voltes, quan no es disposava de l'adequada, també sobre pedres "*movedisses*", és a dir, no subjectes al terra. Són les més antigues i es "*repicaven*" cada vegada que es duïa a terme una visura, és a dir, picaven la roca per a marcar més la creu. Una visita pel territori i per la documentació ens mostra que no totes les creus picades a les roques tenien el mateix significat. Es marcava el territori per separar termes entre parròquies i per delimitar zones amb dret d'ús fora de la pròpia parròquia; però també es delimitaven així els quarts, i aquests respecte a l'espai del Comú; es marcaven també amb creus les diferents àrees de pastures (*allargades*) tant a les estives o peixenes com als solans i rebaixants. Amb creus es marcaven els vedats (àrees d'accés restringit) i els espais de les bordes per tal de diferenciar-los dels comunals i evitar així l'excés de cabuda. Finalment, també es marcaven amb creus les terres venudes pel comú o el quart per diferenciar-les de la resta d'espai comunal.

³³⁶ El "*segell*" consistia en una marca també repicada a la roca, que pretenia aclarir un desviament o continuació del límit; no era lineal i normalment prenia la forma de "*forcó*" (Y) en indicar diferents línies confluint en el mateix punt (per exemple la confluència en un punt d'una línia de trenca de termes amb una línia de trenca d'empriu. Les "*barres*" eren una línia picada a la roca i normalment es situaven entre dues creus que o bé quedaven una mica llunyanes o bé l'espai entre elles podia generar confusió. La barra, igual que el forcó, mirats des de la creu anterior, indicaven cap a on es dirigia la línia imaginària, i seguint la direcció marcada s'arribava a la següent creu.

propietària o possessora d'uns determinats béns comunals sobre els que els veïns d'un altre poble tenen drets totals (és a dir, els mateixos drets d'aprofitament que els veïns del poble propietari) o drets parcials (és a dir, només d'alguns aprofitaments concrets com llenyes, pastures, fusta, etc.), podent gaudir d'aquests sempre i quan compleixin i segueixin les normes d'aprofitament dictades per la comunitat propietària (o possessora); unes normes que han de ser sempre observades tant pels veïns com pels emprivants (excepte la generalitzada d'haver de fer nit el bestiar al seu terme d'origen: en general als emprius no s'exercia el dret de *jaguda*, havent de pernoctar els ramats al seu terme, el que generà, segons BRINGUÉ:[1995], la construcció de corrals en els límits dels termes). Això sí, la comunitat propietària podia fer modificacions de la normativa, essent obligatòria tant pels seus membres com pels emprivants (per exemple vedar els terrenys, canviar les dates de pasturar, la tinguda,³³⁷ etc.).³³⁸ Aquest dret d'empriu el trobem a totes les comarques dels Pirineus occidentals catalans, a gairebé tot l'Ariège, identificant-se amb les *facérias* navarreses i fins i tot es pot identificar amb el dret d'*Alera Real* aragonès. És més, són pocs els pobles pirinencs que no tenen o reben drets d'empriu d'altres comunitats.

Aquesta diferent definició del concepte 'empriu' ha estat estudiada en profunditat per OLIVER (2003) buscant les seves arrels entre els segles X i XV. Segons aquest autor la configuració jurídica dels *ademprivia* és fruit del procés de feudalització, quan els senyors i els comtes es fan amb el domini territorial ja de l'espai de les diferents comunitats, ja del territori conquerit a al-Andalus. En el primer cas –seguint l'autor– la imposició violenta dels senyors els hi atorgarà el caràcter de *potestates* i, amb això, el dret eminent sobre els béns fiscals, cedint-los (en molts casos sota pagament de taxes) a les mateixes comunitats o a tercers (per exemple als monestirs). En el segon cas la conquesta sobre territoris musulmans va donar al senyor (o al comte) la propietat *alodial* de tot el terme i, quan aquest pretén repoblar el seu territori, concedirà drets d'*ademprivia* als nous pobladors, és a dir, el dret d'ús sobre els espais de muntanya d'una comunitat als components d'aquesta mateixa comunitat. La posterior correlació de forces de les comunitats en el rera país pirinenc portaria a que les comunitats, en molts casos, es fessin amb el control i gestió de fet de les muntanyes, passant a anomenar-se 'emprius' només els drets exercits sobre l'espai d'altres comunitats, fet que es donaria, especialment, després de la crisi demogràfica del segle XIV que generarà molts despoblats (BRINGUÉ:2003). Ara bé, com hem vist en pàgines anteriors, la vall d'Andorra presenta unes característiques que permeten matisar

³³⁷ La tinguda és el límit de caps de bestiar que cada veí pot tenir en propietat dins el terme.

³³⁸ BRINGUÉ (1995, 2003); BONALES (2003, 2007, 2011); CODINA (2008); OLIVER (2003)

aquesta interpretació: des de l'alta Edat Mitjana (i amb arrels en períodes més antics) existeix un aprofitament comunitari sobre les muntanyes que abasta tant el que serà el terme propi així com, més enllà, el que hem vingut anomenant 'espai d'ús' tradicional, amb uns límits que no coincidien perfectament degut a la diferent pressió demoeconòmica exercida sobre els recursos al llarg de segles. Una situació que al nostre entendre es repetia a totes les comunitats rurals pirinenques. En aquest sentit l'enquadrament comtal primer i la revolució feudal després van suposar en primer lloc l'establiment d'uns límits jurisdiccionals determinats que podien coincidir o no plenament amb els límits de l'espai d'ús comunitari; i en segon lloc la usurpació de la *potestate* i, amb ella, el domini sobre tot el terme. Però l'aplicació del feudalisme no va ser idèntic sobre totes les comunitats, donant-se en molts llocs continuïtats de fet que, amb el temps, van anar convertint-se en privilegis de dret, com hem vist en el cas andorrà.

Si donem un cop d'ull a les muntanyes dels Pirineus occidentals catalans podem constatar clarament aquesta diversitat: al comtat de Pallars, part del vescomtat de Castellbò (Vall Ferrera), a la Vall d'Aran, a diferents valls del comtat de Ribagorça i fins i tot als Prepirineus tant del Pallars com de l'Alt Urgell trobem que les universitats arribaran a controlar, gestionar i posseir els espais comunals en "*franc alou o quasi*", és a dir, en plena propietat i sense cap dret ni prerrogativa senyorial ni comtal, fruit de la correlació de forces als inicis del feudalisme, i de les posteriors adquisicions o pèrdues de drets, privilegis i costums segons les conjuntures històriques.³³⁹ En canvi, tan sols atansar-nos al Baridà, i ja plenament a la Cerdanya i al Solsonès la situació canvia radicalment per trobar-nos, aquí, amb un control ferri de les muntanyes a mans dels senyors o del rei, concedint aquests el dret d'*adempria* als pagesos locals sobre les muntanyes del terme. Al conjunt de la zona, doncs, podem trobar muntanyes comunitàries, que a finals del segle XV i al llarg de l'Edat Moderna seran qualificades pels historiadors de 'muntanyes en franc alou comunitari': són les muntanyes de plena propietat de les comunitats rurals, sobre les que no es fa cap mena de pagament al senyor (senyor, d'altra banda, només amb drets jurisdiccionals, ja que habitualment la possessió en franc alou és contradictòria amb la senyoria territorial), al comte ni al rei. Es trobaran, doncs, a l'anomenada '*Catalunya de les universitat en franc alou*' i, com en el cas andorrà, el seu origen es perd a l'Alta Edat Mitjana, però fora del dret romà, patint les investides senyorials en diferents moments, com exemplifiquen les muntanyes andorranes d'Enclar i de Bragafolls. El seu manteniment després de la revolució feudal prové de la forta cohesió comunitària per a l'explotació dels recursos

³³⁹ BRINGUÉ (1995), SANLLEHY (1995), BONALES (2003), ARIZKUN (1988), entre d'altres.

col·lectius i el seu paper predominant que portaria a un pactisme amb el senyor o comte aprofitant els períodes bèl·lics o de debilitat d'aquest per ratificar els *privilegis escrits i no escrits, franqueses i llibertats* al temps que les comunitats es reconeixen com a vassalles del senyor i ratifiquen –en un principi per via pactista– el pagament de la quèstia o quístia per la senyoria jurisdiccional.³⁴⁰

Menys habitual és trobar muntanyes senyorials amb drets comunals sense pagament per part de la universitat: hom es troba que dins un terme sota una senyoria territorial les muntanyes són d'usdefruit de la comunitat (gestionades, controlades i gaudides), però aquesta reconeix que el baró és el senyor alodial i campal de dites muntanyes, no pagant emperò cap dret per l'ús. En aquest cas el senyor és el titular (propietari, alouer) de les muntanyes, que també gaudeix amb els seus ramats o explotació forestal, i que a més, podia arrendar les pastures. Més comú és trobar muntanyes sota domini territorial del senyor amb drets comunals sota pagament per part de la universitat, on l'ús, gestió i control és a les mans de les comunitats però que han de pagar un dret determinat (herbatge, terç d'herbes, passatge, etc.) anual al senyor juntament amb les altres càrregues jurisdiccionals i territorials col·lectives.

Probablement sorgides de la crisi demogràfica baixmedieval, però no únicament, trobem les muntanyes comunals establertes en emfiteusi. En aquests casos els senyors es fan amb tot el domini (útil i directe) de les muntanyes i terres de conreu (als termes rònecs). Aquest senyor, si aconsegueix aturar el procés de conquesta del terme per part de les comunitats veïnes (amb la creació de nous emprius i / o usurpació de drets del terme ara desaparegut), es fa amb la titularitat i gestió absoluta del terme. Això afavorirà l'aparició de poblacions emfiteutes i muntanyes establertes a comunitats envoltades totalment de termes alodials (pagesos i comunitaris). El senyor cobrarà, doncs, un cens anual (a més de lluïsmes en cas de transportació) per l'ús de les muntanyes (que d'altra banda es podran establir tant a comunitats com a individus i institucions). Això seria el que s'esdevingué a la Vall de la Llosa, al segle XIII, quan passà a mans del bisbe d'Urgell, establint en emfiteusi la muntanya de Vall Civera a Andorra la Vella. Evidentment, en el cas que el senyor no cedeixi la muntanya a cens, trobarem muntanyes senyorials sota control directe del baró.

Finalment, i molt presents a la Cerdanya i el Conflent, trobem les muntanyes del patrimoni de la Corona: són els terrenys procedents de l'antic comte que passaran

³⁴⁰ BRINGUÉ (1993; 1993b). Segons SERRA (1998b, p.18) "*allà on hi ha quèstia no hi ha emfiteusi, o hi ha poca emfiteusi, o no hi ha tradició emfiteutica. Senyoria sovint dita alodial, a lous pagesos i territori de quèstia semblen anar aparellats*". Al respecte, per al sud-oest de França veieu ZINK (1997).

amb el comtat al domini reial,³⁴¹ tractant-se tant de possessions del rei com a senyor territorial com de l'exigència del pagament sobre les transportacions de les muntanyes que, com a béns públics, els reis de Mallorca reclamaran, així com diferents imposicions com l'herbatge. Sobre aquestes muntanyes del patrimoni reial els reis faran concessions,³⁴² però també regularan la seva explotació.³⁴³ Així doncs, davant de pobles que tenen ús d'empru sobre les muntanyes del seu terme, sota domini del senyor o del rei, trobem aquells altres pobles que posseeixen un dret d'empru sobre les muntanyes de les comunitats fronteres. Dos conceptes diferents de l'*ademprivia*, però que, en principi, tenen un mateix origen. Aquests emprus també poden modificar-se: a través de la presura –regulada ara per l'usatge de l'*Omnes Causae*, quan una comunitat, de forma quieta i pacífica, aprofita durant molts anys uns terrenys d'altre terme sense l'oposició de la segona comunitat, en cas de litigi pot reclamar el dret d'empru per "*possessió immemorial*" testificada com a títol de possessió del dret.

Juntament amb els drets d'empru andorrans –és a dir, drets d'ús d'una comunitat sobre terrenys pertanyents a una altra comunitat– trobem un altre tipus d'espai muntanyenc: la muntanya, terrenys o terme mitger. Per terme mitger es coneixen aquells espais d'una amplada força variable (des d'una petita franja de terreny de poques hectàrees fins a tota una muntanya) que no forma terme propi (no hi ha cap comunitat rural en ell) i que va ser o és copropietat, possessió compartida, o administració conjunta de dues o més comunitats (pobles, quarts, comuns, universitats, etc.) sense que dit espai estigui situat dins del terme d'una de les comunitats. Uns espais generalment indivisos,³⁴⁴ i sobre els que es dictaven les normes d'ús en consens entre les diferents institucions. Igualment, en els casos en que part de l'espai va ser venut o cedit, la propietat es va transferir, però l'exercici de l'administració sobre aquestes zones va continuar essent compartida per ambdues

³⁴¹ El rei, com a senyor territorial, també concedirà *emprius* a les comunitats, com la concessió als habitants de Jujols de pasturar al bosc de Conat, l'any 1306. Evidentment, en molts casos farà pagar el corresponent impost: així l'any 1330 els homes de Clayra han de pagar al reial patrimoni per usar del bosc (IZARD:2005, p.267).

³⁴² Com la concessió del bosc de Campcardós, l'any 1243, a favor dels habitants de Querol, Cortvassil i Quers.

³⁴³ És famosa la reglamentació de boscos de 1345 sobre les muntanyes dels comtats de Rosselló i de la Cerdanya (IZARD:2005, p.287; MÉTAILIÉ ET ALII:2003, p.22-23).

³⁴⁴ No sempre fou així. Al País Basc trobem muntanyes mitgeres sota quotes de participació que acabarien repartint-se, com fou el cas de Renteria i Oyarzun que compartien termes comuns i que per sentència arbitral dels Reis Catòlics de l'any 1491 van ser dividits en tres parts iguals, dos terços per Oyarzun i un terç per Renteria, però continuant aprofitant-se de forma comuna. L'any 1505 es dividí definitivament la muntanya.

institucions.³⁴⁵ Dins el Principat d'Andorra coneixem quatre casos de termes mitgers; d'una banda la Solana d'Andorra, compartida entre Encamp i Canillo, que van dividir l'àmplia muntanya en tres zones: una d'ús exclusiu d'Encamp, una altra d'ús de Canillo i una tercera en què es va mantenir el pro-indivís i es va arrendar des de 1835 a ramaders de Merens (BONALES:2003). D'altra banda trobem un altre espai mitger en la petita franja de terreny que separa els termes d'Ordino i La Massana a la Gonarda (BONALES:2007). Un tercer espai era la muntanya de Perafita i Claror, regulada com a terme mitger des de la sentència de 1289 (BONALES:2011); i finalment la famosa muntanya de Concòrdia, ara dividida, compartida per Encamp i Canillo (SALVANS:2008).

L'existència del terme mitger no és, ni molt menys, una característica pròpia i exclusiva del Principat d'Andorra. Des de les mancomunitats de pastures de Unión de Enirio y Aralar (regulada per la concòrdia de 1390) o el bosc mitger de Jaizquíbel, de Sant Sebastián i Fuenterrabia (regulat per la sentència de 1397), al País Basc; passant per les altes pastures de les valls navarreses i aragoneses, fins arribar a la Val d'Aran, on es localitzaven a finals del segle XVIII nombrosos casos de muntanyes col·lectives en pro-indivís, comunals de diversos pobles o dels terçons com les muntanyes de Socascarro, Beret, Sacortia, Bosch de la Montanyeta de Lairissa, Las Plassas, Sant Vicens, Los Pujols i Coma, Lo Hombré, etc. (SANLLEHY:1993), arreu trobem termes o muntanyes mitgeres compartits per diverses comunitats. BRINGUÉ (1995, 1996, 2003) en el seu estudi sobre aquestes muntanyes destaca la relació directa entre els despoblats baixmedievals i la conquesta d'aquests termes rònecs per les comunitats frontaleres, generant emprius sobre un territori sense comunitat i esdevenint amb el temps en àrees mitgeres a co-administrar. Però aquest autor també identifica muntanyes mitgeres anteriors, com la Ribalera, la muntanya de Pedra Blanca a la Vall d'Àneu, o els Obachs i la Mata de València i de Son, a les que podem sumar el terme de la Rodona, comú als pobles de Berrós Jussà i Berrós Sobirà (OLIVIER:2003, p.57). Exemples que també trobem a la Vall Fosca (Pallars Jussà) amb la Muntanya d'Astell, Aguiró i Oveix. Uns termes mitgers o muntanyes comunes què, segons alguns autors, són reminiscències i prova de l'original comunitat de la Vall.

L'existència arreu dels Pirineus de termes mitgers és la resposta a tres possibles problemes que conformen els seus orígens: d'una banda, aquelles comunitats amb terme que a la crisi de la Baixa Edat Mitjana van desaparèixer i els pobles veïns van conquerir el seu espai, però sense arribar a un acord en el repartiment; això motivà la

³⁴⁵ BONALES (2003b, 2007); SALVANS (2011).

generació d'una possessió compartida i administració conjunta de les terres d'aquest terme. Termes d'aquestes característiques els trobem, per exemple, al Pallars Sobirà (BRINGUÉ:1995, 1996, 2003). Una segona via de formació és el manteniment entre dues om és comunitats d'uns béns d'explotació col·lectiva que s'han mantingut després del procés de divisió interna de la Vall; situació aquesta molt difosa a la Val d'Aran i que fou un dels motius de la formació dels *terçons*, per tal d'administrar entre els diferents *vesiau* unes muntanyes en copropietat (SANLLEHY:1996). Finalment un tercer terme mitger és aquell que s'ha format com a límit entre dues comunitats quan aquestes o bé no es posen d'acord en el repartiment del territori, o bé la pressió diferencial entre una i altra comunitat al llarg de segles motiva discordances als emprius que només poden arribar-se a solucionar mitjançant convenis o concòrdies que cedeixen el condomini o co-administració.

Per què aquesta descripció dels diferents tipus de dret sobre l'espai (empriu i terme mitger) i dels diferents "models" de domini sobre les muntanyes? Perquè més enllà dels límits territorials de les valls, les parròquies andorranes posseïen des d'antic tot un seguit de drets sobre diverses muntanyes, unes muntanyes aquestes sotmeses a una gran diversitat de règims jurídics.

***Les guerres d'Andorra: els límits amb el Baridà.*³⁴⁶**

Només travessar els ports de la Portella de Claror (o Collada dels Clots de la Tora), de Perafita, la Collada Fonda (o Canal del Boc), la Portella de la Setut, la de la Muga (o Collada de la Portella) o el port de Vall Civera; per sota del Punçó de Monturull (o Torre dels Soldats), del Pic de Perafita (o Tossal de la Truita), dels de la Raconada de la Maiana, Tossa de Sirvent, Pic dels Estanyols, Tossal Bovinar, Pic de Coma Extremar, Pic de Setut, Pic de la Portella i de Tosseta de Vall Civera, als segles medievals ens trobariem amb un món pagès totalment diferent a l'andorrà. A diferència de l'esdevingut a la nostra vall, la Cerdanya va experimentar una extraordinària investida feudal, especialment en els diferents termes que formen l'actual Baridà. Amb un important pes de la reminiscència dominical dels períodes baiximperial i altmedieval, que va generar grans famílies de *potentes*; amb una primera gran força dels vescomtes cerdans davant dels comtes que portà a nombrosos conflictes, i amb una història bèl·lica continuada entre comtats primer (amb una extraordinària

³⁴⁶ Aquest apartat es basa en un estudi anterior: BONALES (2011)

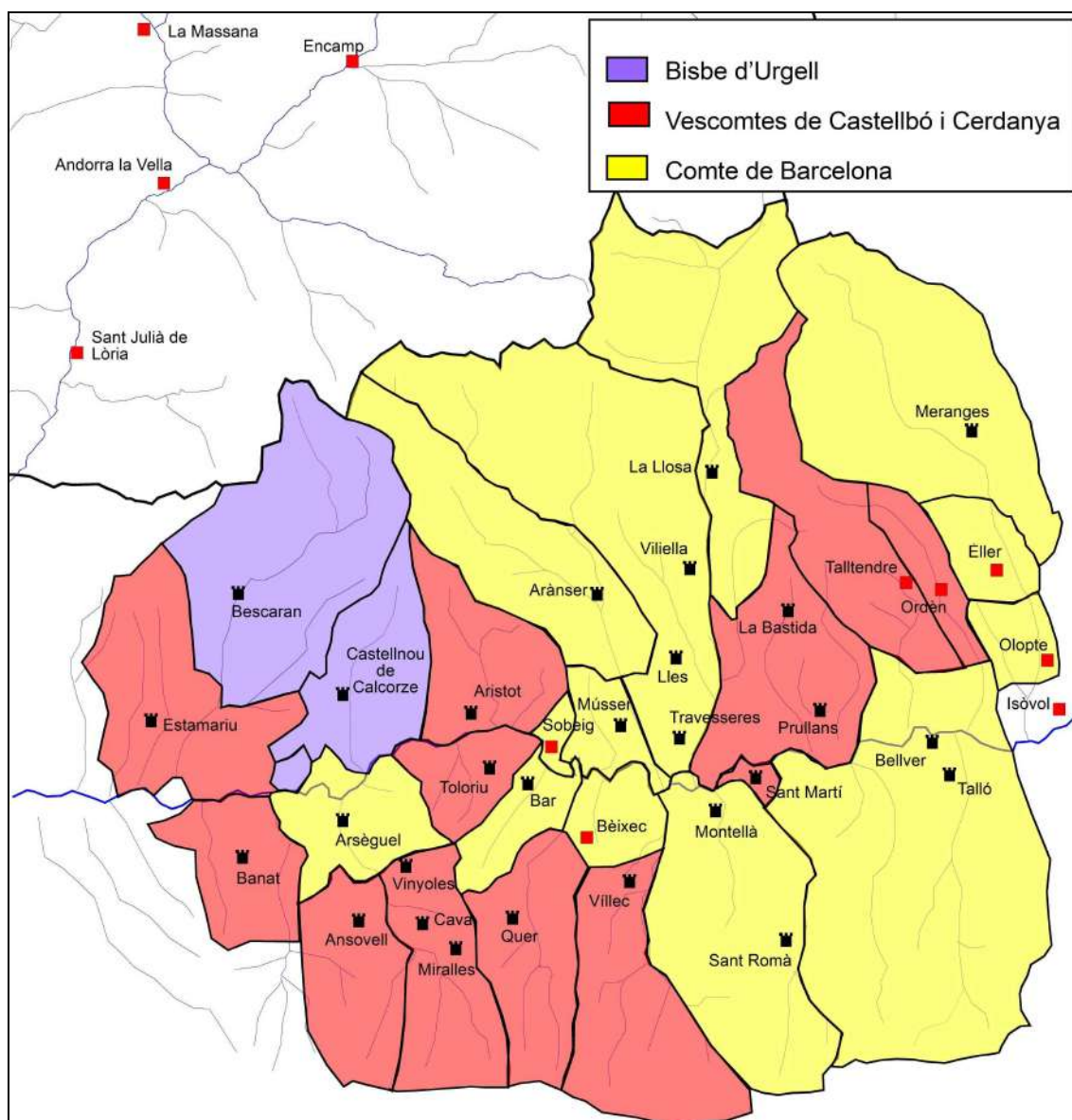
fortificació i procés d'encastellament amb el conseqüent repartiment de la renda feudal mitjançant infeudacions i castlanies), per passar després a un segon període bèl·lic i fronterer, de guerres entre els reialmes de Mallorca i d'Aragó; i finalment amb una tercera agonia de guerra menuda però contínua entre senyors feudals que culminà amb les bandositats baixmedievales entre els Nyeros i els Cadells,³⁴⁷ tot plegat va portar a les comunitats rurals del Baridà a una total i absoluta submissió davant grans i petits senyors feudals. Un breu repàs als règims de tinença de la terra en època moderna ens mostra,³⁴⁸ en aquest territori, l'absolut domini senyorial no només de la justícia (sotmesa només nominalment, en darrera instància, a la cúria reial de la Cerdanya), sinó sobre la terra: als termes de La Llosa, Prullans, Talltendre, Arànsér, Aristot, Músser, Sobeig, Toloriu, Arsèguel, Banat, Ansovell, Cava, Quer, Víllec i Montellà els senyors feudals eren "*alodials i campals*", propietaris directes de tots i cadascun dels racons de llurs respectius termes, restant sotmesos els veïns a diferents *bons i mals usos*,³⁴⁹ a nombroses exaccions i càrregues, entre elles tenir les seves terres en emfiteusi del senyor, sota pagament de cens i lluïsmes i sota els mecanismes de control de la firma i la fadiga. Aquí les muntanyes eren propietat directa del senyor, permetent als veïns el seu aprofitament, però mantenint tots els drets per poder cedir, vendre, arrendar, etc. les muntanyes. Quelcom més lleuger era el règim sobre els termes de Lles, Viliella i Travesseres, així com a Bescaran, Castellnou de Calcorze i el propi Bar, on els veïns reconeixen la propietat alodial del senyor, però resten francs del pagament del cens de les terres antigues, i del lluïsmes en totes elles. Finalment, la nova capital del segle XIII, Bellver, pel contrari, comptà amb nombrosos privilegis que la convertiren en una terra *franca*, si bé en el seu interior existien importants dominis territorials feudals, com les dominatures del castell de Talló.³⁵⁰ Donem un cop d'ull a com es van establir els dominis feudals al Baridà ja que així comprendrem la virulència de les relacions cerdanes amb la vall d'Andorra.

³⁴⁷ Ja des del segle XIII, els castlans d'Arsèguel, de la família Cadell, estaven en lluita amb els Banyuls, senyors de Nyer.

³⁴⁸ En base al fons Protocols Notarials de la Seu d'Urgell dipositats a AHL.

³⁴⁹ En 1250 Roger IV de Foix va enfranquir als habitants de Meranges dels mals usos.

³⁵⁰ Concretament la carta de franquesa de 1225, la ratificació de privilegis de 1243 i la excepció de la Qüèstia Reial de 1267.

Imatge 26: Els grans dominis al Baridà l'any 1126. Elaboració pròpia.

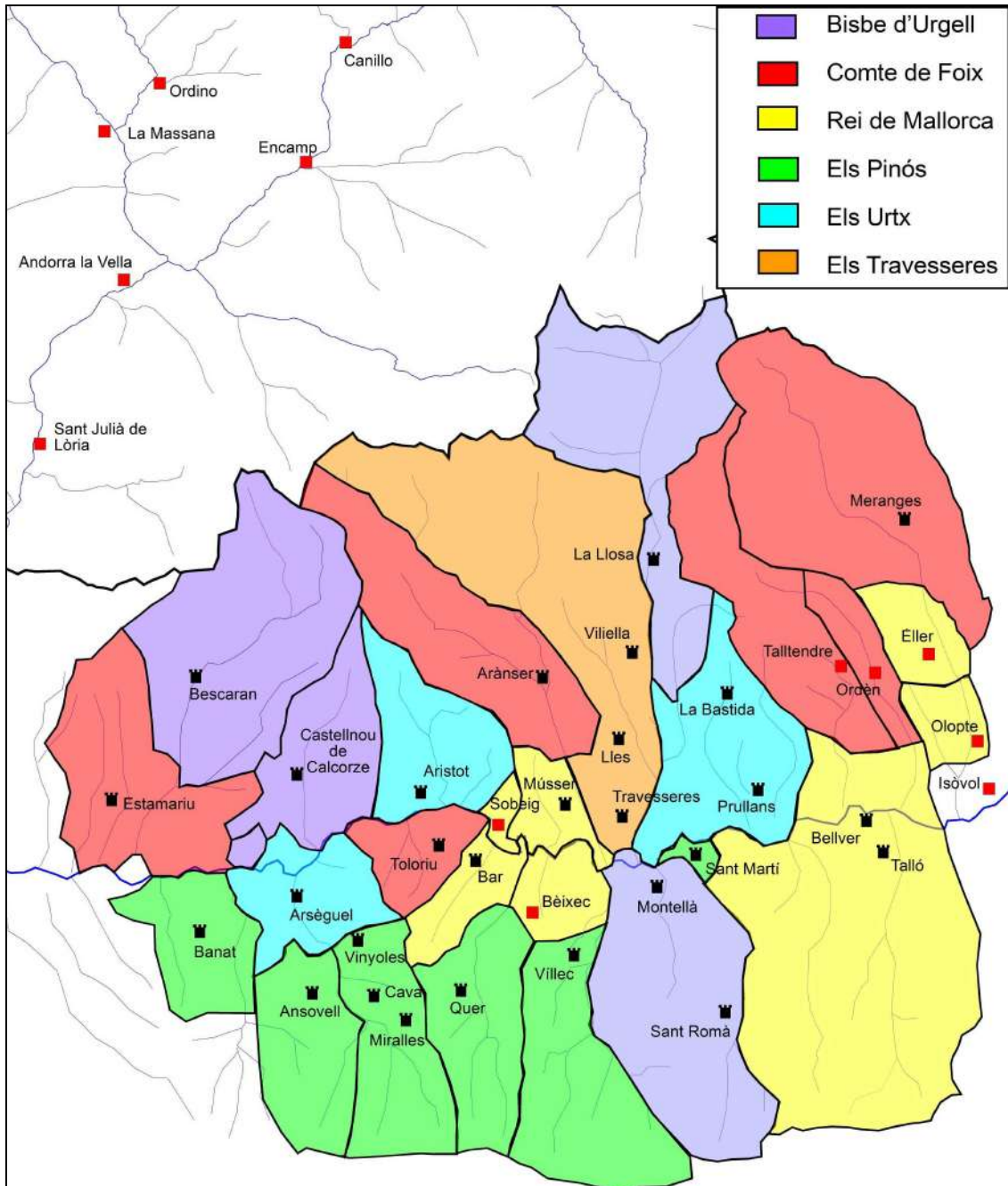
A la mort de Bernat Guillem, darrer comte de Cerdanya, l'any 1117, els seus dominis van passar al llunyà Ramon Berenguer III. Quedaven en el territori altres dos grans dominis, els vescomtats de Cerdanya (a l'occident cerdà) i el d'Urtx (a l'orient del comtat), sotmesos al a potestat última i supra del seu nou senyor el comte de Barcelona. Amb el matrimoni de Sibil·la, filla del darrer vescomte de Cerdanya, Ramon, amb el vescomte de Castellbó Pere Ramon, els dominis d'ambdós vescomtats es van fondre, l'any 1126, destacant per la seva importància estratègica els castells de Sant Martí de Castells, Queralt (Quer) i Miralles. Aquest mateix any el vescomte de Castellbó va reconèixer la potestat del castell en el comte de Barcelona, senyor eminent i sobirà.

Imatge 27: El rei Alfons el Cast, comte de Barcelona, reb l'homenatge de Bernat d'Aragall, castlà dels castells de Miralles i Queralt. Font: ACA, Cancelleria Reial, registre 4, f.22v. *Liber Feudorum Ceritanie*.

Imatge 28: El rei Alfons el Cast, comte de Barcelona, reb l'homenatge del Vescomte Arnau de Castellbò pels feus dels castells de Sant Martí, Queralt i Miralles. Font: ACA, Cancelleria Reial, registre 4, f.22v. *Liber Feudorum Ceritanie*

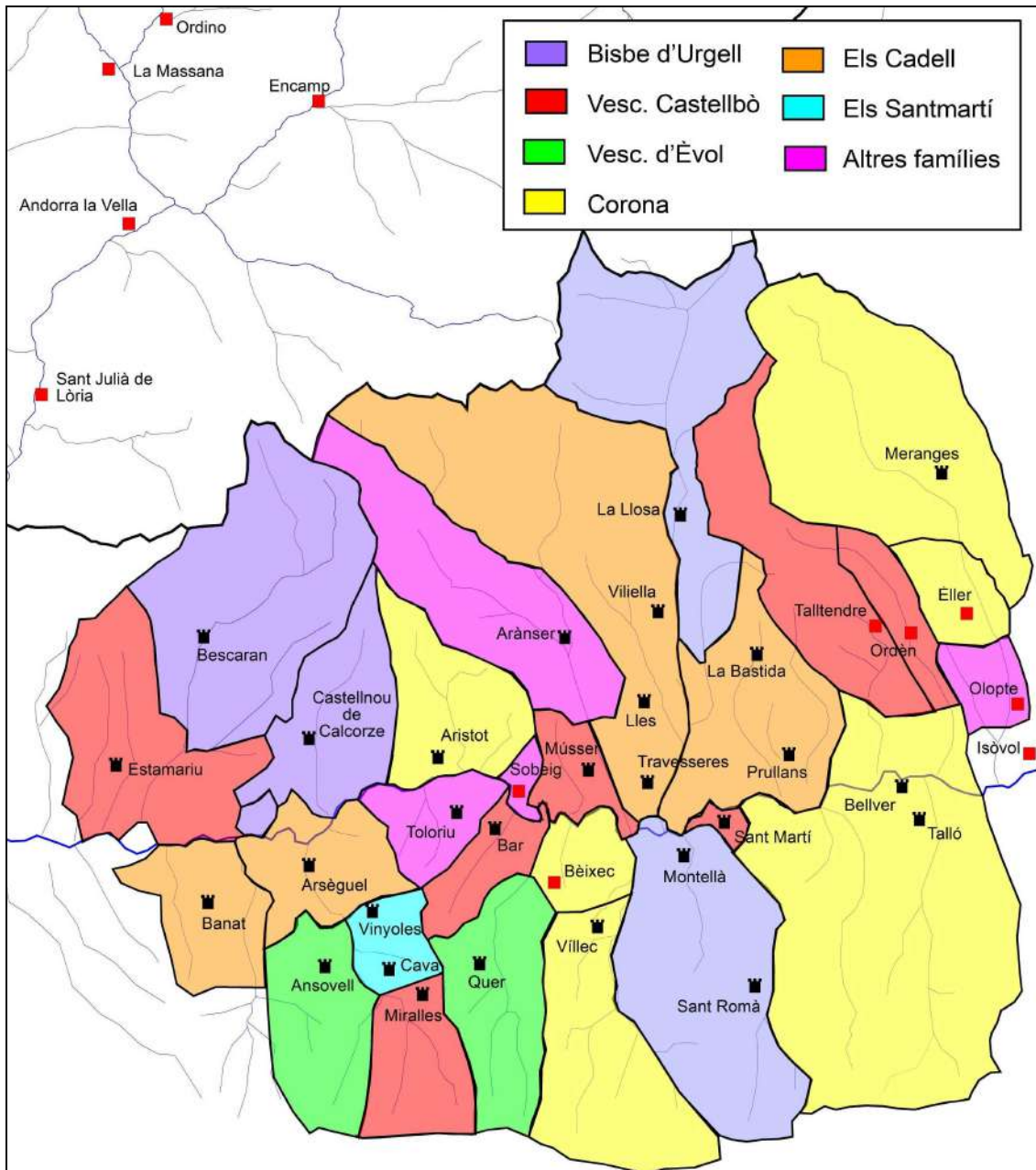

Imatge 29: Els grans feudataris, l'any 1278. Elaboració pròpia.

Al llarg del segle XI s'havia fortificat el Baridà, però va ser al XII quan culminà la construcció de castells (si bé el de la nova vila de Bellver data del segle XIII). Evidentment ni el rei ni el vescomte controlarien directament els castells, especialment amb l'auge d'ambdues cases: l'expansió de la Corona (el comte de Barcelona és rei des de 1164) cap al sud, i la fusió de cases a mans dels vescomtes de Castellbò: a més del vescomtat de Cerdanya (1126), sumerà els dominis dels Caboet (1199) per unir-se finalment al casal dels comtes de Foix (1226). Tot això portà a l'ampliació dels dominis en el mateix Baridà, i a la infeudació dels castells, destacant les famílies dels

Pinós (feudataris dels castells de Cava, Miralles, Vinyoles, Quer, Ansovell, Sant Martí, Banat i Villed, a més de Sant Jaume a l'Urgell, i altres amplis dominis), els Urtx (amb els castells d'Arsèguel, Aristot, Prullans i la Bastida de Prullans) i els més petits Travesseres (amb els castells de Lles, Travesseres i Viliella), sense oblidar-nos de la mínima expansió dels dominis del bisbe d'Urgell, en continu enfrontament amb aquests altres senyors feudals.

Imatge 30: De castlans a senyors: dominis l'any 1378. Elaboració pròpia.

Però si els Castellbò primer i els Foix després van infeudar els seus castells i territoris, els feudataris els van *subinfeudar* als seus castlans de confiança, especialment davant el conflicte bèl·lic que va suposar la creació del reialme de Mallorca (1276-1344). Així

trobarem als monarques com a titulars suprems, als senyors dominicals dels castells (alodials) o feudataris directes del rei; als feudataris dels senyors dominicals, als senyors que van obtenir els castells *subinfeudats* i, finalment als castllans, els encarregats realment de vigilar, mantenir i protegir aquests castells.³⁵¹

Els enfrontaments entre el comte de Foix i el rei de Mallorca a principis del segle XIV motivà que el rei concedís diferents castells a les famílies d'antics castllans, que ja posseïen una ampla base dominical, passant de ser simples custodis de castells a veritables senyors feudals: els Cadell (senyors d'Arsèguet, Banat, Lles, Travesseres, Viliella i Prullans), els Santmartí (senyors de Cava i Vinyoles), els Llordat (senyors d'Aristot), els Junyà (senyors d'Arànsar), els Peguera (Olopte), així com –per herències– els vescomtes d'Èvol (Quer i Ansovell). Dividits els Foix dels Castellbò en 1315, aquests darrers mantindran els castells d'Estamariu, Miralles, Sant Martí, Bar, Músser i Talltendre. Entre 1301 i 1315 (data de la nova divisió entre Castellbò i Foix), el rei de Mallorca modifica en profunditat la possessió dels castells: l'any 1301 compra als descendents de Guillem d'Urtx la meitat del castell d'Aristot que posseïen, i el castell de Prullans; el rei cedí el castell de Toloriu als Llordat; infeudà els castells de Lles, Travesseres i Viliella a Arnau de Puig (1305) al temps que Roger Bernat III de Foix prestarà homenatge al rei per aquests, i els donarà al mateix Arnau de Puig, el 1309 concedí el castell i jurisdicció de Prullans a Joan Cadell o concedí l'any 1312 la jurisdicció d'Arànsar a Arnau de Saga.

Així, als mateixos límits d'Andorra trobem uns territoris sotmesos a la jurisdicció i al domini territorial dels bel·licosos senyors sorgits de la gestió i control dels castells del Baridà, uns senyors embrancats en contínues disputes i guerres. I sobre aquestes muntanyes *propietat alodial* dels senyors, els veïns d'Andorra veien peixent des d'antic els seus ramats tot considerant aquestes muntanyes com a espai d'ús tradicional

³⁵¹ Així, per exemple, els castells de Cava, Miralles, Vinyoles, Quer, Ansovell i Sant Martí pertanyien al vescomte de Cerdanya i, posteriorment al vescomte de Castellbò. L'any 1131 Pere I de Castellbò jurà fidelitat a Ramon Berenguer IV de Barcelona pel castell, signant un conveni: tota la jurisdicció seria del vescomte, però un terç dels castells de Miralles, Quer i Sant Martí estaria a mans de Galceran de Pinós en nom del rei. El comte de Foix infeudaria aquests castells, juntament amb el de Vinyoles, Cava i Ansovell als successors Galceran II i Galceran III de Pinós. Aquesta família de Pinós establiria castllans: l'any 1226 apareix com a castlà de Vinyoles Simó de Sant Martí, en nom de Galceran de Pinós, venent per 2000 sous els seus drets del castell a Ramon Guillem d'Enveig, mantenint, però el domini el comte de Foix. En el darrer terç del segle XIII Galceran IV de Pinós subinfeudaria els castells a Pere d'Aragall, senyor d'Ansovell, reconeixent que els tenia en feu últim de Roger Bernat de Foix. Aquest mateix comte donaria en feu el castell d'Arànsar al mateix Pere d'Aragall. Els Galceran de Pinós tenien a més el castell de Sant Jaume i el castell de Sant Romà de Montellà per infeudació de Mir Guitard de Caboet des d'aproximadament 1131. A Aristot, en 1229 Roger Bernat II de Foix infeudà el terme a Guillem d'Urtx amb condició de reconstruir el castell; els descendents d'aquest vendran, l'any 1301, la meitat del castell al rei de Mallorca.

andorrà. El conflicte violent, doncs, era previsible. Els límits jurisdiccionals d'Andorra i del Baridà no estan recolzats en cap document. La documentació de principis del segle XIV ens parla de l'existència d'un espai d'ús tradicional andorrà molt més enllà de la divisòria de vessants, especialment al terme de Lles, Travesseres i Viliella on es reconeixia l'ús compartit de les pastures de Pradell i Cantabrà. Però el límit jurisdiccional es situava sense cap discussió en la vessant d'aigües, potser herència de períodes antics, potser reflex de la *facilitat* de divisió d'àrees explotables que significaven els alts cims de la serralada. Més a l'est, a l'alta vall de la Llosa, la situació era molt diferent: probablement degut a la baixa densitat demogràfica d'aquesta vall, els homes de la parròquia andorrana d'Encamp es farien des d'antic amb el domini de les muntanyes de Montmelós i d'Engaït, situant-se el límit jurídic (la trenca de termes) allà on acabava l'espai utilitzat tradicionalment. Aquí, si bé els pobles de la Llosa i Caborriu estan documentats des d'època força primerenca (es documenten per primer cop abans del segle XI), sembla ser que el poblament era molt inestable, fins al punt que del poble de Caborriu no hi ha cap document medieval que n'hi faci referència a partir del segle XI. L'any 1213 el castell i terme de la Llosa pertanyia (probablement en origen fou una donació comtal) a Ramon de Canaveles, que el transmetria a Dalmau de Santmartí abans de l'any 1226. Dalmau procedia d'una de les grans famílies de castlans del Baridà, i el seu propi nom sembla indicar que va sorgir del mateix castell de Sant Martí de Castells, disposant Simó de Santmartí, aquell mateix any, de la castlania de Miralles. Dalmau va vendre tot el terme de la Llosa al bisbe d'Urgell l'any 1244, una venda que incloïa l'alou de tot el terme, inclosa la muntanya de Vall Civera, tal i com queda demostrat en el judici de l'any 1269 que enfrontà l'Executor de Feus i Capbrevador del Rei amb el Bisbe i Capítol d'Urgell, i que demostrà la possessió alodial del terme.³⁵² Possiblement el fet que Encamp i la Llosa fossin ambdós domini del Bisbe, que la Llosa estigués pràcticament despoblat, i que la pressió no fos relativament forta, afavoriria que la trenca de termes es consolidés per sota de l'estany de Montmalús.

Però els límits de terme entre Encamp i la Llosa estaven perfectament conformats, definits i afitats a finals del segle XIII, i podem creure, segons les informacions extretes de la concessió de l'empru de Vall Civera a la parròquia d'Andorra l'any 1280 que aquesta línia ja era una realitat afermada a principis del segle XIII.³⁵³ Un altre document, datat aquest l'any 1326 ens mostra el domini incontestable d'aquest territori

³⁵² Sentència del 5 d'agost de 1269 en la causa establerta entre la Corona i el Bisbe sobre la possessió en franc alou o en feu del Rei de diferents béns, entre ells el castell i terme de la Vall de la Llosa. Editat per MARTÍ (1926), p.565-570.

³⁵³ AACA, perg.12.

ultramuntà d'Engaït i Montmalús a mans de la parròquia d'Encamp.³⁵⁴ aquest any Bernat Martí de les Bons disposava de 41 lliures pertanyents a la comunitat d'Encamp que corresponien a una part de la suma percebuda de mans dels habitants de la Cerdanya pels herbatges d'Engaït i de Montmalús. Ja fos per venda a carta de gràcia d'aquests (com indica CODINA:2005, p.145-146), ja fos fruit de la subhasta d'herbes (segons VIADER:2003, p.145-146), el cert és que aquestes muntanyes eren, irrefutablement, territori andorrà. Així, la part alta de la vall de la Llosa es va caracteritzar per l'existència d'un límit de termes entre Encamp i la Llosa que pasava, entre altres punts, pel coll de l'Estany de Montmelós, situat al sud de dit estany. D'altra banda, la parròquia d'Andorra la Vella va aconseguir l'establiment a cens d'un empriu sobre terra cerdana a Vall Civera, que limitava amb dit coll de l'Estany, l'aiguavarreig de Vall Civera, un lloc anomenat pla de la Moixa i la capçalera del riu Ribús.³⁵⁵ Els límits de la Vall d'Andorra amb la Llosa també queden establerts en documents, encara que indirectament, en aquest període. Efectivament, l'any 1280 el Bisbe d'Urgell, Pere d'Urtx concedeix als homes de la parròquia d'Andorra el dret d'emprivar a la muntanya de Vall Civera. La concessió no implicava una donació de territori, sinó només del dret d'ús de la vall, mantenint-se dins el terme del castell de La Llosa i, evidentment, sota domini episcopal³⁵⁶. Aquest document ens proporciona força informació indirecta sobre els límits dels termes; segons aquest, l'empriu concedit de Vallcivera limitava amb el coll de l'estany de Montmalús, l'aiguabarreig, el planell de la Moixa i el riu de Ribús. Aquest empriu no implica un ús monopolitzat dels recursos, sinó que els andorrans hauran de compartir les pastures i herbes amb els homes de la Llosa i el propi Bisbe d'Urgell fins al punt anomenat el "Grejar de Valcebera", el que sembla indicar que els Llosencs no tenien l'ús comunal a tota Vall Civera³⁵⁷. La concessió és més aviat un acensament ja que Andorra haurà de pagar un cens anual d'un pernil. La disposició dels límits indicats sembla seguir el circuit de nord cap a l'est, sud, i oest. Així, el límit nord és el Coll de l'Estany de Montmelós, i l'oest el riu de

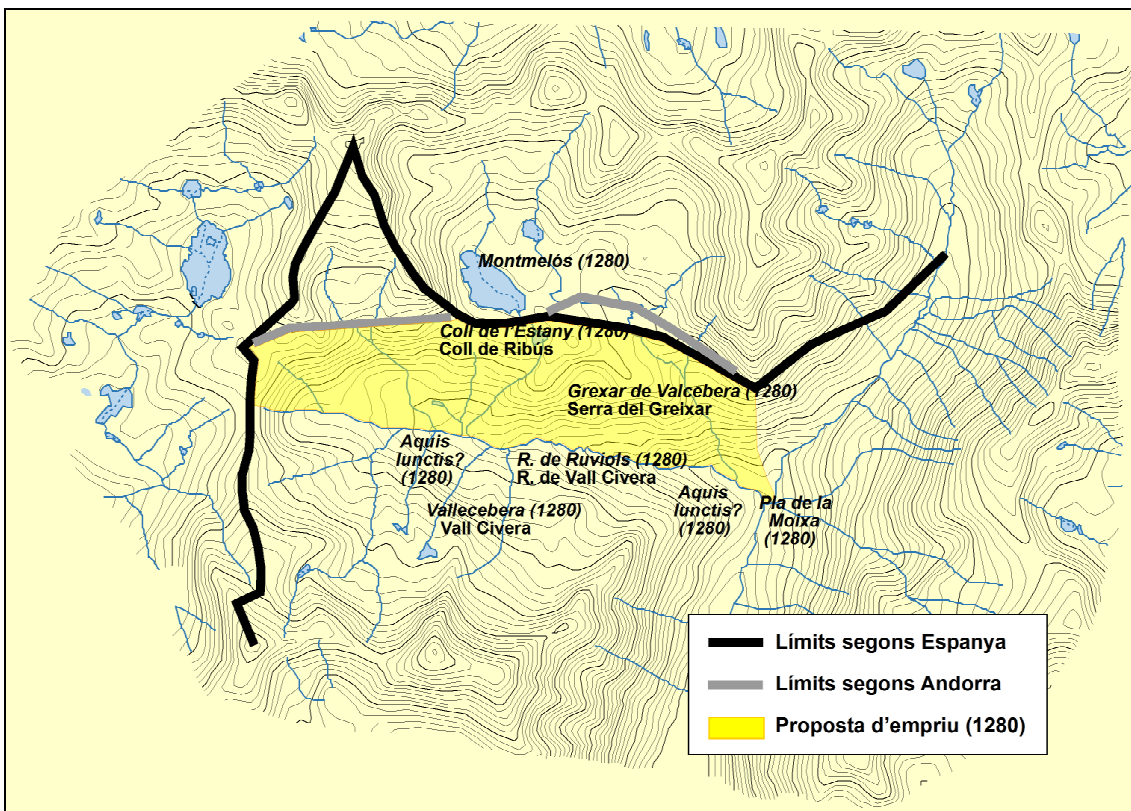
³⁵⁴ ACMB, perg.51.

³⁵⁵ "(...) *Affrontat autem dicta valle ex una parte in collo stagni de Muntmelos, ex secunda parte in Aquis lunctis, de IIIª in planello de la Moxa, de IIIª parte in rivo de Ruviols (...)*" AACA, perg.12.

³⁵⁶ "(...) *ademprivium quod devent fieri in montanea ad voluntatem vestram in Vallecebera, sita in termino castris de Za Losa, retento nobis et successoribus nostris in ecclesia urgellense et castro de Za Losa proprietatem et dominium dicte vallis*".

³⁵⁷ "*Retinemus etiam nobis et successoribus nostris quod animalia nostra et successorum nostrorum tantum, et non animalia aliquorum subditorum nostrorum paschant et possint fascere in predictam vallem (...) Retinemus etiam et volumus quod homines et mulieres de Za Losa et eiusdem vallis habeant ademprivium secundo, pascendo et alia faciendo, sicut hactenus consueverunt facere et habere, usque ad locum que vocatur al Grejar de Valcebera.*"

Ribús. Què hem d'entendre d'aquestes descripcions? El Coll de l'Estany de Montmalús hom pot considerar-lo com la collada de Montmalús (2704 metres) a l'aigua vessant entre Montmalús i els Colells – Coma Estremera, o bé l'anomenat Coll de Ribús, que separa l'estany de Montmalús de la Vall Civera pròpiament dita. D'altra banda en parlar de riu de Rubiols pot indicar la capçalera del riu de Vall Civera al Circ de Ribús. Per tal de saber realment quin indret concret s'està definint; però per la primera, el coll de l'Estany de Montmalús, podem afirmar que es tracta del Coll de Ribús. Aquesta afirmació es basa en les següents premises: En primer lloc, segons un document datat l'any 1326, la zona sencera del nord de Vallcivera ja s'anomenava en conjunt "Montmalús i Engait". Així, no seria massa comprensible que existint un cortó (o embrió de la divisió territorial en cortons) amb aquest nom, s'anomenés al coll "de l'Estany de..." i en canvi no s'anomenés simplement "Montmalús"³⁵⁸. I en segon lloc, en dit document de l'any 1326 queda constància de que les muntanyes d'Engait i Montmelós eren de la parròquia d'Encamp, que les gaudia i en disposava dels seus drets.

Imatge 31: Els límits a l'alta vall de la Llosa l'any 1280. Elaboració pròpia. Base: ICC.

³⁵⁸ ACMB, perg.51.

A principis del segle XV, però, van sorgir discrepàncies entre les poblacions d'Encamp i de la Vall de la Llosa per una franja de terreny a la zona de Vall Civera que es va solucionar, d'acord mutu, ficant una fita que dividia dits termes. Però l'any 1416 els veguers andorrans pel Bisbe d'Urgell i pel Comte de Foix manaren treure dita fita de manera que ambdues comunitats poguessin emprivar en aquella franja de terreny que probablement es correspon amb l'empriu delimitat d'any 1482.³⁵⁹ Força diferent fou el que succeí al dret d'empriu de la parròquia d'Andorra la Vella. Si l'any 1416 la disputa era entre Encamp i La Llosa pel límit de les pastures als límits de Vall Civera, el mateix any es produí una confrontació a la mateixa partida i empriu d'Andorra amb Pere Cadell i els seus homes³⁶⁰: aquest es va introduir a Vall Civera i va penyorar dos-cents caps de bestiar menut dels andorrans emportant-se'ls cap a la Bastida de Prullans, d'on era senyor. Aquesta *ratzia* responia a una qüestió que s'estenia ja arreu dels Pirineus catalans: el dret a percebre el delme del bestiar d'una altra comunitat que peixia als emprius. Pere Cadell, senyor de Prullans, tenia en feu concedit pel bisbe d'Urgell els delmes de la Vall de la Llosa³⁶¹, però els seus ingressos, hem de creure, eren força reduïts donada l'escassa població de dita vall. L'acció portà als andorrans a plantejar el problema davant el senyor directe del delme: el Bisbe d'Urgell. Aquest, com a àrbitre, sentencià l'any 1417 la llibertat i franquesa dels homes de la parròquia d'Andorra de péixer els seus ramats a Vall Civera sense pagar el delme al senyor útil Pere Cadell, com era costum fins llavors, i manà silenci perpetu als andorrans pels danys soferts (encara que van recuperar el bestiar), i a Pere Cadell pel delme.

A principis del segle XV s'havia assolit la pacificació de la zona, situació que es mantindria estable fins a la convulsa dècada de 1480. D'una banda es van mantenir els límits antics entre Encamp i La Llosa, així com l'empriu recíproc a una petita zona de Vall Civera. D'altra banda Andorra assolí el reconeixement general de la seva expansió en l'ús de pastures i boscos més enllà dels seus límits territorials mitjançant l'empriu a la Llosa. A finals del segle XV, en concret l'any 1482, sorgeix a l'alta Vall de la Llosa un nou conflicte que proporcionarà la base jurídica del repartiment de drets d'ús durant l'edat moderna³⁶², malgrat que, de fet, la crisi i baixa pressió demogràfica i

³⁵⁹ El document de 1416 ha estat publicat per Vela (2002), doc.21, p.118-119. Per a la delimitació del 1482 a AACA 1-47 i 1-47 bis, carpeta 9.

³⁶⁰ AACA, per.20.

³⁶¹ La infeudació del delme de La Llosa sembla força antic, ja que l'any 1270 (i doncs abans de la concessió de l'empriu de Vall Civera a Andorra la Vella) aquest estava en mans de Gerall de Travesseres, que l'arrendà per cinc anys i 375 sous a Johan Poch i als germans G. i R. de Planeoles. Veieu MARTÍ (1926), p.341.

³⁶² Repetim, es tracta de la sentència arbitral del 26 de juliol de 1482, AACA, documents 1-47 i 1-47bis, publicat per SUSANNA VELA (2002), p.382-384.

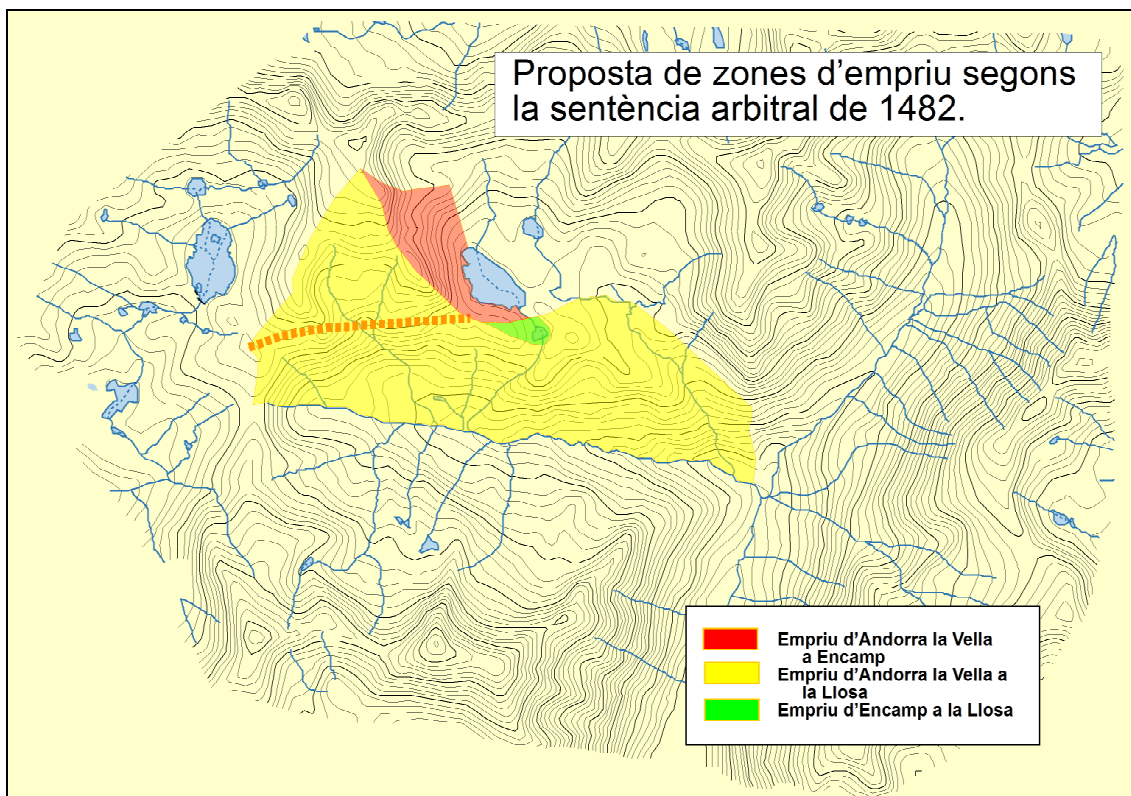
econòmica convertiren la Vall Civera en zona de pastures perifèrica i residual. En aquest conflicte es deixa per escrit un arbitratge que definia els límits entre els termes d'Encamp i de La Llosa a Vall Civera, així com els dels emprius corresponents a cada comunitat (inclosa la d'Andorra la Vella) en els respectius termes. La disputa s'inicià entre les parròquies d'Encamp i d'Andorra la Vella pels límits d'emprius a Vall Civera i a Montmelós, però l'existència de diferents jurisdiccions ja que part de les terres eren a la Vall de la Llosa, provocà que es fes un gran arbitratge on no només es solucionés l'empriu andorrà dins el terme d'Encamp, sinó que també es delimitessin els termes d'Encamp i de la Llosa a Vall Civera. Per tal de portar-ho a terme es reuniren, d'una banda, els àrbitres de la Vall d'Andorra per tal de dividir l'empriu andorrà a Encamp segons el costum de la Vall: un prohoms de cada parròquia d'Ordino, Canillo i La Massana; i d'altra banda el batlle de la Vall d'Andorra per part del comte de Foix, rei de Navarra, el batlle de la Vall d'Andorra per part del bisbe, i el batlle de Caborriu i Vall de la Llosa per part també del bisbe com a senyor de la dita vall; tots amb poders concedits pels veguers i senyors per tal de “... *dividir e limitar lo dit terme de la Llosa, de Mommelós*”.

La sentència arbitral, extraordinària com a document històric per les seves característiques, donà els següents resultats: en primer lloc es delimità l'empriu que tenia la parròquia d'Andorra la Vella a Vall Civera, dins el terme de Caborriu i Vall de la Llosa. A diferència de la concessió de 1280 on els límits estaven definits a *grosso modo*, ara s'estableixen fites tot i assenyalant amb creus els punts delimitadors de l'empriu. La part de creus, a més, es convertirà de fet en la delimitació entre Montmelós i La Llosa.³⁶³ En segon lloc s'assenyala el petit terreny on Encamp i Andorra tenen dret d'empriu conjuntament dins el terme de la Llosa; una petita franja de terreny destinada al pas de bestiar més que a un aprofitament pròpiament dit.³⁶⁴ I

³⁶³ “... *que los prohoms de Andorra puguen anar e amprivar ab lurs bestians, així grossos com menuts é puguen tehar, lleinar, carbonar, segar herba e totes altres coses fer, de la via travessania avall, que va a Malpartit e al Pla de la Moxa e passa fins al ansol de les canals de Cassa Morelles, hont los dits compromissaris feren una creu en una rocha. = Item més feren altra creu dret enlla amunt, en un pla, en una roca fesa que fa dues parts. Item, ferem altra creu dret en lo estrem del pla, en una rocha prop laigua, e torne é devalle de Copí e de Mommelós, é de qui enfora trenca tot torrent amunt fins hont feren una creu en una rocha fesa desà laigua que ve de Copí fins en sol dels plans de Mommelós, a la part de Vallcivera. Item, feren altra creu en una rocha que y ha purna de pins. Item, feren altra creu dret amunt en una rocha prop una pleta del ubac de Mommelos dejos la bassa del Estany. Item feren altra creu dret anlla prop la bassa del Estany de Mommelos, en una pedra o roca. Item, feren altra creu amunt en una pedra redona en un tossal, que es en vista del sol del Estany de Mommelos, é de qui enfora passa lo Estany é tire dret al Coll del Estany de mommelós hont feren una creu.*”

³⁶⁴ “*Item ordenaren é declararen que los homens de Ancamp puguen passar per un empriu tant solament per lo sol del Estany en la obaga, dejus lo dit Coll del Estany, fins aiguaves de la*

en tercer lloc es delimita el dret d'empriu que té la parròquia d'Andorra dins el terme d'Encamp, dret que sembla més aviat un pas d'accés a l'aigua de l'estany de Montmelós per abeurar.³⁶⁵ De la dita divisió es reconegué que la part d'Encamp era del comte de Foix i del bisbe d'Urgell, essent la vall de la Llosa només del Bisbe, tot reservant-se la validesa de la divisió sempre i quan no apareguessin documents donant altres afrontacions. Es ratifica, a més, la capacitat de penyorar-se i ficar ban de deu sous entre Andorra i Encamp si es traspassava els límits establerts. I finalment s'estableix un ban de seixanta sous si els homes d'Encamp o de la Llosa travessaven els límits imposats. La sentència arbitral posava fi a tot conflicte entre Encamp i la Vall de la Llosa, on mai més s'arribaria a documentar cap plet, mercès a que els límits imposats entre Vallcivera i Montmelós eren majoritàriament orogràfics estables, mentre que els límits de l'empriu d'Andorra a la Llosa generarien més problemes en el futur.³⁶⁶

Imatge 32: Els diferents emprius a Vall Civera segons la sentència de 1482. Elaboració pròpia. Base: ICC.

serra, que va dret al sol del Estany, entro al dit sol del Estany hont feren una creu en una roca en mitg de la serra de la dita obaga, així propiament com los de Andorra”

³⁶⁵ “Item sentenciàren que los de Andorra pugen passar é amprivar per emprius tots los tarterals dejos les roques del cap del dit estany de Mommelós, en anllà envers Encamp, fins feren una creu en una roca dret del estany, e de quí enfora declararen que tiras dret enllà, amunt per los rochs, fins al cap del Riu dels Roviols, que es y devalle fins al cap de Vallcivera, é fins al dit Riu dels Roviols”.

³⁶⁶ Sobre la zona en època moderna veieu BONALES (2011), p.123-127.

Els emprius de Lles, Travesseres i Viliella, és a dir, sobre les muntanyes de Cantabrà, Pradell i, temporalment, la Coma de la Muga, sembla ser que són els d'origen més antic, i en cap cas contractual (a diferència del ja vist de Vall Civera, creat l'any 1280, i del que veurem després, de la Pera, creat l'any 1475). Són, per tant, els més antics de la parròquia d'Andorra la Vella a la Cerdanya, i no tenen un origen contractual, fet pel que precisament seran els més conflictius en el transcurs del temps. Així, al llarg de tot el segle XIV van ser motiu de conflictes, arbitratges, lluites armades, de forma més o menys contínua, i donades les diferències jurídiques entre Andorra i la Cerdanya, com ja hem comentat abans, va ser necessària la creació d'institucions i de concessions senyoriales per tal de poder defensar els seus drets i veure reconeguda la seva capacitat jurídica en uns anys en que la zona de conflicte era límit de reialmes. Com venim dient, el dret d'empriu aquí és força antic, i dins el procés de consolidació dels drets als Pirineus, a principis del segle XIV van sorgir problemes entre les comunitats d'ambdues vessants de Perafita, El senyor de Lles era Ramon de Travesseres i no dubtà a utilitzar la violència contra els andorrans,³⁶⁷ això provocà la reacció tant de Gastó I de Foix, vescomte de Castellbò com del rei Jaume II de Mallorca, que li prenen la senyoria "*a causa dels crims comesos per Ramon de Travesseres i pels habitants de l'esmentat castell*".³⁶⁸ L'any 1305 el rei de Mallorca donà el castell en feu a Arnau de Puig, però els conflictes amb els homes d'Andorra van continuar, i l'any 1316 s'arribà a un acord entre els homes d'Andorra la Vella i els de Lles, Viliella i Travesseres per delimitar els emprius d'Andorra a la muntanya de Cantabrà, intervenint en el compromís els senyors d'ambdós termes (el Bisbe d'Urgell i Arnau de Puig), i quatre homes de cada part. En aquest compromís es va reconèixer que els andorrans podien emprivar des de "Coma Bella" cap a Cantabrà (és a dir, des del riu d'Aràns fins a la serra de Cantabrà), però quedant difosa la divisió a la partida de Pradell, i prohibit pasturar ovelles a l'est de Cantabrà (Setut i Troquels).³⁶⁹ Aquest compromís, que deixava les portes obertes al conflicte en no posar-se d'acord les parts en la totalitat dels espais, motivà la guerra entre valls l'any següent. Efectivament l'any 1317 es produí una batalla entre els homes de la Vall d'Andorra, en concret de les parròquies d'Encamp, Andorra i Sant Julià de Lòria, contra els homes de Lles, Travesseres i Viliella conduïts pel senyor de l'Honor de Lles, Arnau de Puig³⁷⁰. A la

³⁶⁷ Sabem que un avantpassat seu, Pere de Travesseres era ja castlà de Lles l'any 1235, i Guerau i Hug de Travesseres ho eren l'any 1260. L'any 1300 ho era la vídua de Ramon, Elisenda de Xatmar.

³⁶⁸ CASTELLS (1967), vol.4, p.684.

³⁶⁹ AACA, perg.2, publicat per BAIGES I FAGES (1993), doc.5, p. 24-25.

³⁷⁰ Laude arbitral del 12 d'abril de 1317 publicat per BAIGES I FAGES (1993), doc. 6, p. 26-29.

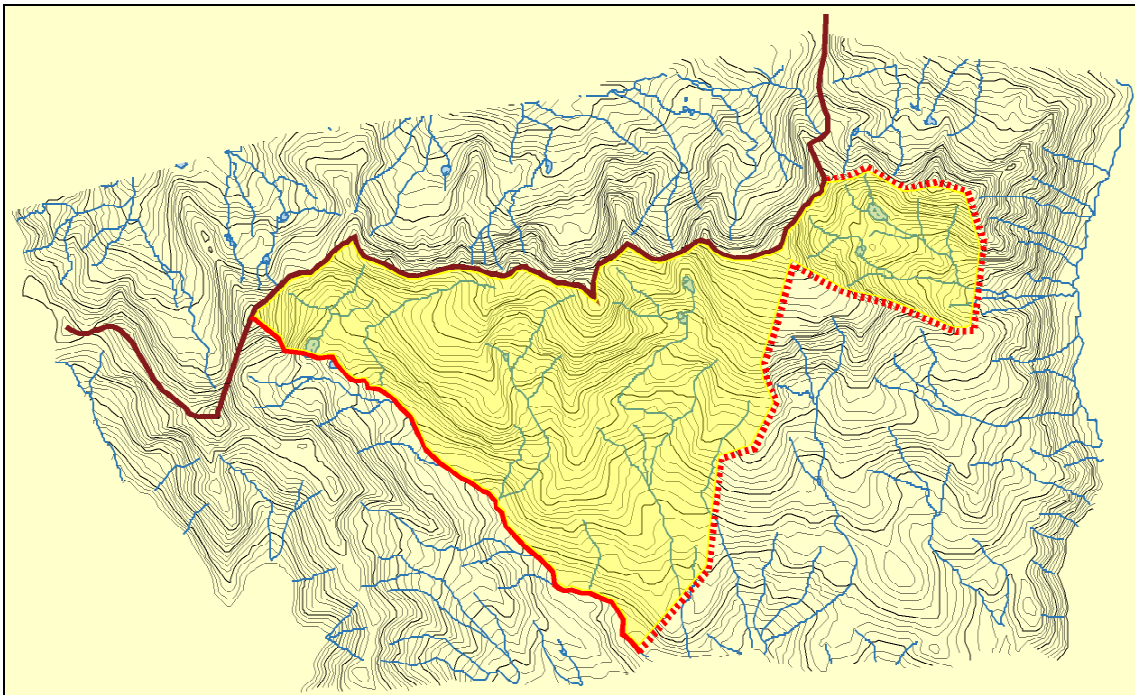
batalla, feta sobre terres cerdanes i sorgida a causa de la introducció pels homes de Lles de bestiar en parceria a Cantabrà, es produïren força danys i la mort d'almenys un home de Valiella a mans dels parroquians d'Encamp. El conflicte bèl·lic finí amb un arbitratge fet per totes les parts, essent l'àrbitre suprem Pere Arnau de Castell-Verdú. Però en el *Laude* no es solucionà cap qüestió territorial, i sí només les indemnitzacions per danys que s'havien de fer: d'una banda els homes d'Andorra i d'Encamp havien de pagar mil quatre-cents sous a Arnau de Puig pels danys perpetrats, i d'altra banda els homes d'Encamp havien de pagar al mateix Arnau de Puig mil sous per homicidi. El més interessant és la clàusula que incorporava el *laude* que assenyalava, indirectament, la impossibilitat dels homes de Lles, de tenir bestiar en parceria als emprius³⁷¹.

L'any 1333, el *mal primer any*, Ramon de Travesseres, havent recuperat la seva senyoria de Lles, va fer una incursió dins la parròquia d'Andorra, va matar alguns bovins i ovins i va capturar diversos caps emportant-se'ls cap als seus dominis amb la justificació del fet de "*iuste gerrere*" per no haver pagat els andorrans els censos per l'empru de Cantabrà. La resposta andorrana no es feu esperar i també van fer una incursió al bosc de Lles i van destruir una serradora de fusta del senyor. El contenciós, que semblava podia anar a més, es solucionà mitjançant l'arbitratge de Guillem Barra d'Ax, Guidó Catell de Puigcerdà per la part del senyor de Lles, i Guillem Pellicer de Castell-verdú i Bernat de Puig d'Agnes per part dels Andorrans³⁷². La solució donada fou ambigua en tant que els principals problemes van ser deixats de banda, però acceptada per les parts: d'una banda Ramon de Travesseres havia de tornar el bestiar capturat i restituir els que havia matat. D'altra banda s'obligava als andorrans a pagar 35 lliures pels danys causats a la serradora. Però el més interessant és la solució donada a tres problemes: s'obligava als andorrans a pagar el cens per pastures d'un pernil i dotze truites que es van reduir a sis sous anuals; així mateix havien de pagar anualment quinze formatges per costum pels mateixos emprius. En segon lloc els àrbitres, davant la demanda de la parròquia d'Andorra de poder péixer als emprius amb bestiar oví i caprí, decideixen que si era veritat que ho havien fet des de sempre, que presentessin testimonis i que s'organitzés un arbitratge format per quatre homes de Lles i quatre d'Andorra per decidir-ho. I finalment, i el més important, obligaven a

³⁷¹ "*Item dixit et pronunciavit quod si contingeret quod homines predicti Arnaldi de Podio predictorum locorum facerent, cum aliis, hominibus predictorum locorum aliorum dominorum, perzarias alium seu gasalhas et ipsi homines aliorum dominorum essent in geura contra homines de Andorra, et si contingeret quod propter eandem geuram homines de Andora darent dampnum in ille perzarie alium, quod homines de Andora non tenerentur seu teneantur ad aliquam emendam faciendam hominibus predicti Arnaldi predictorum locorum*".

³⁷² AACA, pergami 5, publicat per BAIGES I FAGES (1993), doc.22, p. 53-57.

que si en el futur es donaven noves qüestions entre les parts, mai tornarien a usar de la violència ni causar danys, sinó que acudirien a la Cúria de Puigcerdà firmant amb això les parts una *pau i treva*. Aquesta solució implicava que qualsevol causa hauria d'acabar a la Cúria de Puigcerdà, cúria que no destacava pas per la seva imparcialitat respecte als senyors feudals. L'any següent, el 1334, la parròquia d'Andorra presentà a dita cúria un requeriment de la Cort Judicial d'Andorra per a que es fes complir a Ramon de Travesseres la clàusula que possibilitava un nou arbitratge per reconèixer el dret de pastures de bestiar menut a l'empriu de Lles. Però es van trobar amb força impediments tècnics i d'omissió, és per això que acudiren finalment al Majordom del Rei de Mallorca que dictà que s'havia de complir la sentència arbitral. Malgrat aquesta declaració, la cúria reial de Puigcerdà es negà a actuar al·legant greus errors de procediment i invocant l'estil de les corts judicials de Puigcerdà³⁷³.

Imatge 33: L'empriu de Cantabrà, Pradell, Prat de les Someres i Coma de la Muga. Elaboració pròpia. Base ICC.

Lluny de solucionar-se la qüestió, els veïns de Lles, aprofitant l'escassa força coercitiva i executiva d'Andorra, van prendre la iniciativa i expulsaren els andorrans dels emprius tot fent degollina de bous i vaques. La cúria d'Andorra es va veure

³⁷³ Requeriment d'Andorra a la Cúria de Puigcerdà del 2 i 3 de setembre de 1334 a AACA, perg.7 (publicat per BAIGES I FAGES:1993, doc.25, p.62-65). Nomenament de procuradors a AACA, perg.24 (publicat per ídem, doc.26, p.65-68). Procés judicial a AACA, per.8 (publicat per ídem, doc.27, p.68-70). I recusació del requeriment del 8 -10 de desembre de 1334 a AACA, perg.6 (publicat per ídem, doc.28, p.70-72).

impossibilitada per a actuar, i de nou hagueren de recórrer a la cúria de Puigcerdà l'any 1342, trobant-se amb els mateixos problemes: demanen que es condemni als homes de Lles i la requereixen que faci complir la sentència arbitral que fins llavors no s'havia fet, en connivència amb el senyor de Lles³⁷⁴. Encara continuà la inactivitat de la cúria cerdana i l'any 1345 es produí una nova ratzia dels homes de Lles, Travesseres i Valiella contra els andorrans al Prat de les Someres, matant nombrosos caps de bestiar, destruint les cabanes i robant els aliments, eines i objectes que hi havia a dins³⁷⁵.

Sembla ser que aquesta qüestió quedà tancada, temporalment, l'any 1353, en canviar l'Honor de Lles de senyor jurisdiccional. Efectivament aquest any es signà un conveni o sentència arbitral entre Jaume Cadell, senyor de Lles, Travesseres i Valiella, en nom dels homes de dits termes, i els procuradors de la parròquia d'Andorra.³⁷⁶ Aquest conveni va suposar una derrota parcial dels andorrans ja que no van poder veure reconegut el dret a pasturar amb bestiar menut, però guanyaren un document acreditatiu del dret d'empru on quedaven ja registrades les fites delimitadores de dit dret en l'espai. Així es reconeixia el dret de pasturar amb bestiar gros a la Pera de Lles, Cantabrà, Pradell, Mollar de l'Olla i fins al riu Arànsar, a la Coma de la Muga i al riu anomenat la Coma de Setut cap al Prat de les Someres i Canals dels Clots d'Oliba, pagant anualment el cens de sis sous i dotze formatges a dit senyor Jaume Catell i satisfent finalment la quantitat de 150 lliures reconegudes com a degudes³⁷⁷.

El canvi de senyor jurisdiccional suposà en aquest cas l'arribada a una solució pactada, un arbitratge; però no sempre passarà el mateix, i la prova la tenim en la seva directa successora: Sibil·la de So, vídua de Pere d'Aragall, nous senyors de l'honor de Lles. L'any 1386 aquesta senyora arrendà les herbes dels ports a bestiar estranger, pràctica generalitzada arreu per uns senyors que necessitaven urgentment d'incrementar les seves rendes. La parròquia d'Andorra va creure que dita acció l'agreujava en reduir la quantitat de pastures que podia gaudir com a emprivant, i va acudir a Gilabert de Cruilles, governador del Comtat de Rossellò i Cerdanya que

³⁷⁴ Requeriment de la cort judicial d'Andorra del 14 – 15 de juliol de 1342 a AACA, perg.9 (editat per BAIGES I FAGES:1993, doc.34, p.86-89); i requeriment al veguer de la Cerdanya dels 2-4 de setembre de 1342 a AACA, perg.11 (editat per ídem, doc.35, p.90-92).

³⁷⁵ AACA, pergamí 10 (publicat per BAIGES I FAGES:1993, doc.36, p.92-95).

³⁷⁶ Jaume Cadell era senyor de Lles, Travesseres i Valiella, però també de Prullans, d'Arsèguel i de Vilanova de Banat, i tenia com a home de confiança el seu castlà Berenguer d'Oms i de Mura, castlà d'Arsèguel i d'Arànsar i senyor de Saga i de Vilanova de Formiguera.

³⁷⁷ Document inclòs dins la documentació de 1542: AACA, doc.22. L'apoca de 125 lliures de les 150 que devien els andorrans a Jaume Catell, a AACA, perg.17, del 3 de desembre de 1353.

declarà que dit acte d'arrendament de pastures era il·legal i danyava directament els interessos dels emprivants, prohibint-se doncs dita actuació a la senyora Sibil·la.³⁷⁸

Durant aquest llarg període de conflictes pels emprius de Cantabrà i Pradell que s'allarga, probablement, fins a principis del segle XV³⁷⁹, la parròquia d'Andorra no només va haver d'enfrontar-se amb els senyors de l'Honor de Lles. La Corona, amb greus problemes financers, va establir l'any 1378 una causa de capbreuació contra la parròquia d'Andorra pel lluíisme de dits emprius. Aquest any Berenguer de Maguerola procurador reial i feudal dels comtats de Rosselló i Cerdanya inicià causa de capbreuació contra la parròquia d'Andorra esgrimint que segons el conveni fet pels andorrans i Jaume Cadell, senyor de Lles, l'any 1353, aquests tindrien l'empriu als ports dels castells de Lles, Travesseres i Valiella pagant un cens anual; i que dita actuació era il·legal ja que dits castells i termes estaven donats a Jaume Cadell en feu pel rei, havent d'obtenir la llicència (simbòlica) del rei en dita venda i pagar el lluíisme per la transportació. Els andorrans es van defensar tot assenyalant que l'empriu ja el gaudien des de temps immemorial –que, com hem vist, data d'abans de 1316– i per això el document de 1353 no era més que un conveni i no una venda³⁸⁰. Com va acabar? Ho desconeixem, però el fet que l'any 1383 el comú d'Andorra pagués als jutges de Puigcerdà la quantitat de 376 lliures ens fa pensar que aquests hagueren de claudicar i fer efectiu el pagament del dit lluíisme³⁸¹.

A finals del segle XIV Andorra assolí el reconeixement general del seu espai d'ús de pastures i boscos més enllà dels seus límits territorials mitjançant emprius, tant als termes de Lles, Travesseres i Valiella com a la Llosa, com hem vist abans, reconeixent totes les parts els límits de dits drets amb la instal·lació de fites al seu contorn. Vall Civera, Coma de la Muga, Pla de les Someres, Setut, Pradell, Molar de l'Olla, Cantabrà i la Pera de Lles van constituir un continu de partides de pastures d'alta muntanya aprofitades sense interrupció física pels andorrans. Després de gairebé un segle de tranquil·litat a la zona, a finals del segle XV la crisi econòmica i social dels

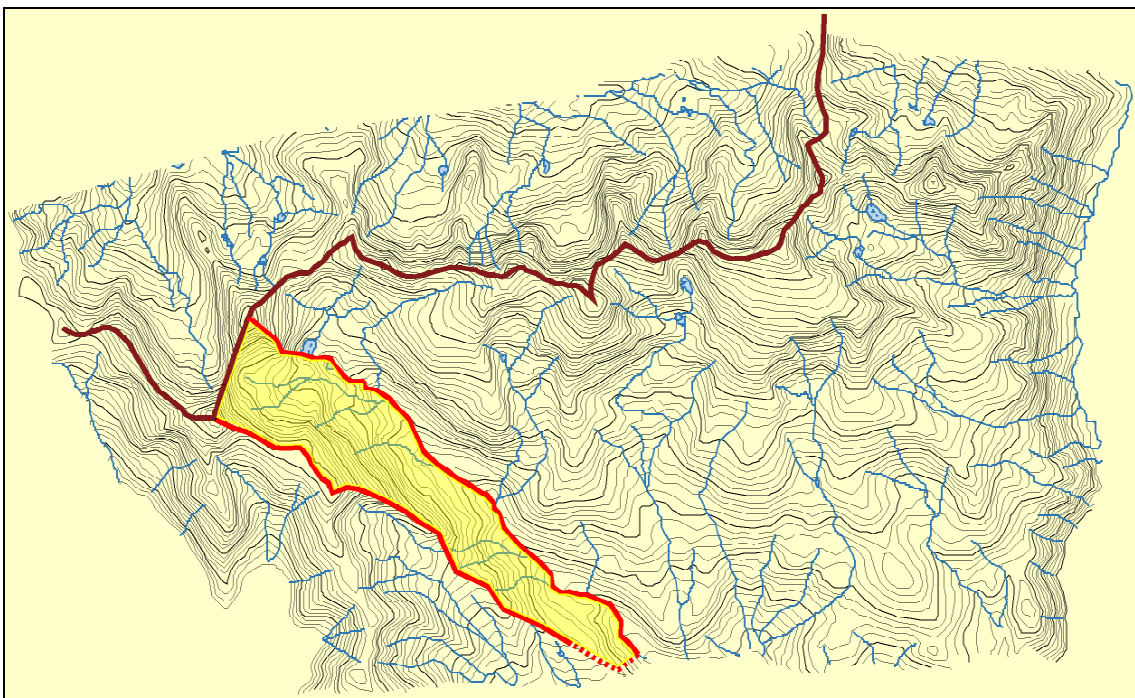
³⁷⁸ Requeriment del 6 d'agost de 1386 a AACA, perg.16 (publicat per BAIGES I FAGES:1993, doc.84, p.198-201); sobre el procediment seguit veieu també el procés judicial de 1542 a AACA, document 22.

³⁷⁹ L'any 1409 es produeix una causa a la cúria del Bisbe d'Urgell en la que s'enfronten els homes de la parròquia d'Andorra amb Aldonça, vídua de Berenguer d'Ortafà. Creiem que està relacionada amb la qüestió per bé que al darrer quart del segle XV la família d'Ortafà apareix com a senyora de Lles i Travesseres, no havent trobat documentació per al mig del període. Veieu la demanda a la cúria episcopal a AACA, perg.19 (editat per VELA:2002, p.103-104).

³⁸⁰ Resposta a la citació reial i capbreuació, del 19-27 de juliol de 1378 a AACA, perg.15, editat per BAIGES I FAGES (1993), doc.69, p.179-181.

³⁸¹ Apoca dels jutges de Puigcerdà de 376 lliures que paga el Comú d'Andorra pels judicis, a AACA, perg.33, del 27 de novembre de 1383.

nobles encetà de nou els conflictes per les rendes. A l'igual que en el cas del senyor d'Arànsers (que tindrem ocasió de veure) i de la gran majoria de nobles catalans, el senyor de Lles, Pere d'Ortafà, estava necessitat de diners i optà, l'any 1489, per no voler rebre el cens anual a que estaven obligats a pagar els andorrans pels emprius com a primera mesura per tal de negar la validesa del dret³⁸². Davant això els andorrans no dubtaren i van iniciar una causa judicial davant el Jutge del Reial Patrimoni de la Cerdanya que confirmà la validesa de la sentència arbitral de 1353. Seguí un breu parèntesi, i la confrontació esclatà per totes bandes: el senyor de Lles continuà negant-se a rebre els censos i acabà per invalidar unilateralment la validesa de l'empriu. L'acte següent va ser previsible: d'una banda el senyor arrendà les herbes de Cantabrà i Pradell, anant contra la sentència dictada l'any 1386 contra Sibil·la de So; i d'altra banda els homes de Lles van penyorar tot el bestiar andorrà que van poder com a legítima defensa dels comunals del terme un cop invalidada la concessió d'empriu. S'inicià un llarg conflicte als tribunals que duraria més de cinquanta anys.³⁸³

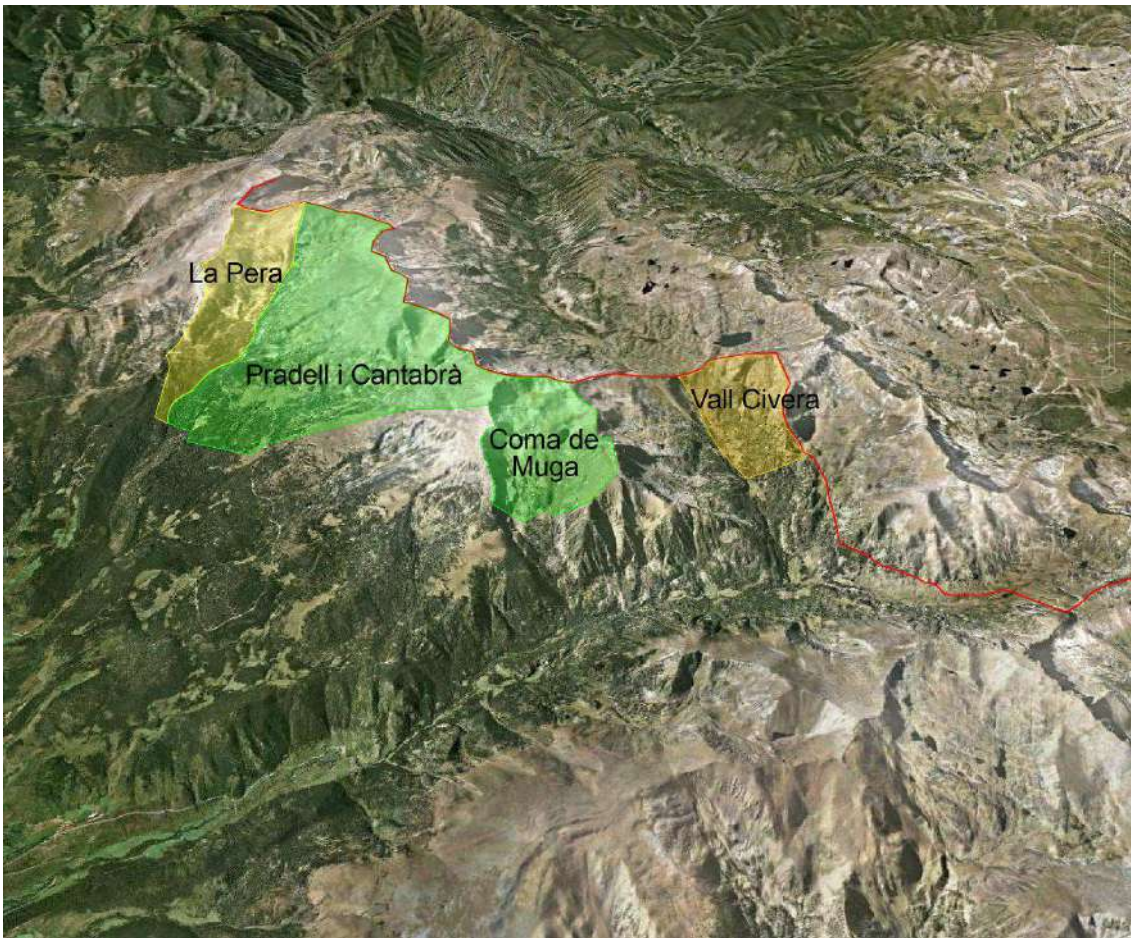
Imatge 34: L'empriu de La Pera d'Arànsers. Elaboració pròpia. Base ICC.

El darrer empriu d'Andorra la Vella a la Cerdanya és, al mateix temps, el més modern i el menys problemàtic, malgrat que els seus orígens també van ser força complexos. Es tracta de la muntanya de La Pera en l'antic terme d'Arànsers (posteriorment dins del municipi de Lles). Aquest empriu va ser creat a la segona meitat del segle XV. Degut a

³⁸² AACA, perg.35, publicat per VELA (2002), p.407-408.

³⁸³ Sobre aquest plet a l'Edat Moderna veieu Bonales (2011), p.133-135.

la greu crisi econòmica que patien els senyors tardo-feudals a la segona meitat d'aquell segle, l'any 1475 Joan Cadell senyor d'Arànsers, concedí a la parròquia d'Andorra l'empru de les pastures i herbes (és a dir, poder dallar-les) de la muntanya de la Pera, a l'oest del riu Arànsers, amb una entrada de vint-i-tres florins d'or i un cens anual de tres sous. L'establiment incloïa totes les pastures situades dins de les següents afrontacions: "(...) *ex una parte cum montanea vestra de Perafita al cap davall de Sabolea aygya vesant a la part de la Pera fins a la muntanya de Bescaran aygya vesant a la part de la Pera fins avall de la Bara tirant tot sarrat avall fins al pont termini confrontat etiam ab lo vostre ampriu del terme da Les.*"³⁸⁴

Imatge 35: Els emprius andorrans al Baridà durant l'Edat Mitjana. Elaboració pròpia. Base: Google Earth.

La concessió no incorporava cap clàusula que prohibís o limités l'arrendament de les pastures a tercers o la tinguda de bestiar en aparceria per part del senyor o dels veïns d'Arànsers, pel que l'any 1481 s'arribà a un conveni mitjançant el qual el senyor ratificava la concessió de 1475 al temps que es reservava per un termini de dos anys

³⁸⁴ AACA, documents, carpeta 9 (diversos), del 8 de juliol de 1553, còpia de l'original del 15 d'agost de 1475.

la possibilitat de tenir ell o els vassalls d'Aràns, bestiar estranger en un nombre no superior a 40 caps de bestiar gros dins la muntanya de La Pera, no podent prorrogar-se a posteriori.³⁸⁵

L'encreuament de reialmes: l'Orient andorrà.

El segle XIII viu un període de forta pressió de les comunitats rurals agropastorals dels Pirineus, com hem vist. Durant aquest segle i fins a mitjans del segle XIV es produeix el reconeixement dels límits de termes i drets per part d'uns senyors dominicals i jurisdiccionalment en ple procés de reestructuració política que veuen en el recolzament a les comunitats pageses un mecanisme d'assegurança enfront als senyors veïns i enemics de llurs interessos. L'evolució dels dominis va portar a que les valls d'Eravall, Merens i Querol conformessin un vèrtex de tres reialmes on el comte de Foix jugaria un paper clau. Si d'una banda la branca comtal de Cerdanya es va extingir l'any 1117 per la mort sense descendència del darrer comte Bernat Guillem, passant el comtat a mans del comte de Barcelona; d'altra els vescomtes van reeixir fusionant-se amb els vescomtes d'Urgell, més coneguts com vescomtes de Castellbò: la mort del vescomte Ramon l'any 1134 va provocar que el vescomtat passés a la seva filla Sibil·la, casada el 1126 amb el vescomte Pere de Castellbò. Aquest eixamplarà així els seus dominis essent senyor dels castells del Baridà d'una banda, i de la vall de Merens de l'altra, comunicant-se mitjançant la possessió de Meranges i de les altres valls del riu Duran, i pel pas del Pont Asner les terres sota el seu domini des del Sabartès fins al Baridà, sense travessar els pobles de la Cerdanya sota el domini d'altres senyors. Per consolidar la seva posició donà potestat d'aquells castells al comte de Barcelona, que amb la mort del comte cerdà ja era comte de Cerdanya. Els dominis dels vescomtes de Castellbò es van incrementar mercès al seu matrimoni amb Arnalda, l'única hereva dels Caboet, senyors de la vall de Cabó i titulars de diferents drets a la Vall de Sant Joan i a la Vall d'Andorra, obtenint amb això el control dels moviments d'homes des de Merens fins als seus dominis de l'Urgell pel port de Fraymiquel (Envalira), passant a un segon terme l'antic Port Asner. La conglomeració de drets arribà al seu màxim exponent amb el matrimoni d'Ermessenda, filla d'Arnau i d'Arnalda amb Roger Bernat, fill primogènit del comte de Foix, unint-se definitivament els dominis de Castellbò-Caboet-Cerdanya i Foix. Però aquest conjunt patrimonial no era gens homogeni al segle XIII: el comte de Foix –i mitjançant els Pariatges– era feudatari del bisbe d'Urgell

³⁸⁵ AACA, perg.32, editat per VELA (2002), p.378-379.

per la vall d'Andorra i feudatari del rei d'Aragó per les possessions de la Cerdanya, del Donesà i del Conflent,³⁸⁶ però rebrà al transcurs del segle la pressió del rei de França.

Iniciada l'ofensiva a partir de 1209, la pressió del nord francès es fa palesa amb l'anomenada creuada albigesa que tindrà com a primer exponent, pel comte de Foix, la pèrdua de la regió de Mirepeix, donada a Guy de Lévis, lloctinent de Simó de Montfort. L'acció dels creuats afectà directament a senyors feudals vassalls del rei d'Aragó efectuant-se expropiacions de nombrosos dominis, el que provocarà l'actuació directa de Pere II sobre el sud occità, morint a Muret l'any 1213. El control i domini del Migdia Occità per part de la monarquia francesa quedà corroborat el 1258 en concloure les monarquies d'Aragó i de França el tractat de Corbeil on Jaume d'Aragó renuncià als drets sobre els comtats al nord dels Pirineus, entre d'altres a Foix, Fenolledes, Queribus i Perapertusa, si bé aquest tractat no constituí dons l'esperit dels signants més que un compromís més, com els generats entre França i Anglaterra a Aquitània (BOURRET:1998, p.29). Però si en alguna cosa va afectar profundament va ser en la relació amb el comte de Foix; des de 1232 el comte va reafirmar el seu poder al comtat afavorit a nivell local per la concessió de franqueses i privilegis tant a viles com Ax (1241) com a les altes valls pirinenques (Ossau, Aspe, Barétous, Vicdessos, Donesà), situació paral·lela a la que es dona per la corona aragonesa al vessant sud dels Pirineus com la concessió de les pastures i muntanyes de la vall de Campcardós a la Vall de Querol l'any 1243 (modificada el 1308) o la concessió o privilegi també a la Vall de Querol de poder péixer per totes les muntanyes que volguessin sempre i quan sortissin i tornessin cada dia als corrals (és a dir, sense pernoctar fora del poble) el 1258, pagant, això sí, una taxa anual.³⁸⁷

La dècada de 1270 és fonamental per a comprendre la posició del comte de Foix entre els reialmes: d'una banda l'any 1272 el comte s'enfronta amb el rei de França Philippe III tot i atacant el senescal reial de Tolosa que s'endinsava al comtat de Foix; el rei, davant això va fer ocupar el baix comtat i finalment Roger Bernat III fou fet presoner i

³⁸⁶ Probablement al gener de 1209 el rei Pere II d'Aragó donà en feu a Ramon Roger de Foix els castells d'Usson i de Querigut i totes les seves terres, és a dir, el Donesà: BOURRET (1998), p.21.

³⁸⁷ "(...) *donamus et concedimus vobis universis et singulis hominibus nostris de Querol et de Quers et de Cortvesil et vestris presentibus et futuris, imperpetuum, quod semper libere et absolute possitis in nemore vocato Campcardos ligna grossa et minuta scindere et levare ad quemcumque usum volueritis et habeatis similiter aquas et pasqua et habeatis dictum nemus cum terminis et affrontationibus consuetis; verum si in dicto nemore vel terminis ejusdem aliquod laboraveritis, de expleto laborationis nobis et nostris imperpetuum tasquam donetis. Et donetis nobis et nostris annuatim C.X. solidos malgoriensium quos jam annuatim solebatis dare pro usu dicti nemoris.*" ADPO B10; publicat per VALLS (1917), p.295-296. La modificació de 1308 especificava les taxes a pagar per cada activitat feta sobre els recursos de la vall: ADPO B.94 i còpia a B.367, f.257v. editat per VALLS (1917), p.298-299.

es va reconèixer com a vassall del rei de França per tot el comtat. Durant la causa que es seguí contra el comte, i la consegüent ocupació del comtat, es va fer un inventari dels dominis comtals, document utilitzat per la comunitat de Merens al segle XVIII per intentar fer-se amb la Solana i l'Obac d'ela Casa, i document utilitzat també pels diferents autors francesos que legitimen la interpretació de la conquesta andorrana sobre terres franceses a la Solana (DAVID:1992, p.29). En aquest document, basant-se en el tractat de Corbeil, es relacionen les diferents valls i viles que momentàniament passaren sota domini del rei de França, i s'assenyala com a límit l'aiguavessant dels alts pics pirinencs.³⁸⁸ Així s'inclouen totes les terres fins a Puimorens i Fontargenta, i s'assenyala explícitament la vall i vila de Merens que limita amb el Capcir i la Cerdanya. Però el que no assenyalaven els merenguessos en els conflictes dels segles XVII-XVIII és la continuació del text: "*Item, Vallis de Iravalle quae confrontatur cum Andorra diaecessi Urgellens*". D'aquest document cal extreure algunes conclusions: en primer lloc queda perfectament palesa la diferència entre la vall de Querol (de la Cerdanya, i per tant del reialme d'Aragó), i la vall d'Iravall (l'antic Eravalle), que cal delimitar com l'alta vall de l'Arieja per sobre de l'estret de l'Hospitalet. La segona, que aquesta vall limita amb Andorra, cosa que no fa la vila de Merens, pel que podem corroborar que aquest document està confeccionat e inclou els termes a "*grosso modo*". En tercer lloc que aquest document no és vinculant, és a dir, que es tracta d'un inventari realitzat unilateralment sense tenir en compte els drets d'altres; i finalment el dit document conté nombrosos i greus errors (BLADÉ:1875, p.11-18).

Deixant de banda aquest document, la situació del comte de Foix s'enrareix encara més: recuperat el comtat íntegrament per la participació del comte al costat del rei a la guerra de Navarra (1277), veurà sobre sí un altre rei a qui prestar homenatge: l'any 1276 mor Jaume I d'Aragó, i la Cerdanya passarà al reialme de Mallorca per la divisió que va fer el rei entre els seus fills. El comte, doncs, haurà de prestar també

³⁸⁸ "*Limites seu fines dicti Comitatus protenduntur a parte superiori meridionali usque ad portum de Pigmaurenh, sictu summitas montis vergit aquam versus Fuxum et sicut inde montes et colles superiores protenduntur versus Circium, et dividunt diaecesim Tolosanam et diaecesim Urgellensem, videlicet de portu de Pigmaurenh usque ad portum de Argenta, et inde usque ad portum de Vilamur, et inde ad portum de Boeto, et inde ad portum de Lereyo (...) Vallis de Merenx cum villa de Merenx quae confrontatur cum Capcerio et Ceritania diaecesis Urgellensis (...) Item vallis de Castro-Verduno confrontata cum Andorra, vum villis de Aston et de Lorcato (...) Item vallis de Siguerio cum villis de Planho, de Sulaco, de Gesteriis et de Ortono. Item Vallis de Sos usque ad Andorram et usque ad vallem Ferrariam cum Castrop de Monte-Regali, et de Vicho, et villis de Sauzello, de Aornaco, de Succols, de Aussaco, de Galerio, de Arteriis, de Sentenaco, de Saleyco, de Lordenaco, de Sensu, de Crucio, de Onaco, de Laburaco, de Ortenaco et de Eleno (...)*" Còpia a ANA, fons ALS, rotlle 2, sense numerar, plec judicial. Publicat per BLADÉ (1875), p.11-12.

homenatge al rei de Mallorca per part de les seves possessions, i serà vassall de tres reis alhora amb els consegüents problemes bèl·lics que hi sorgiran, però això ja és una altra història.

La vall d'Eravall, confluència dels reialmes, pertanyia, almenys en part, al comtat de la Cerdanya, situació aclarida amb el procés entre els comte i vescomte de Cerdanya al segle XI on s'establia que del Pont Cerdà a Puimorens i al Port Asner corresponia a béns comtals. A migdia de Puimorens la pressió senyorial en el transcurs dels segles XI i XII va ser enorme, centrant-se en els drets sobre les pastures i no sobre la jurisdicció –que es va mantenir comtal i després reial–. Ja sigui per vendes dels comtes,³⁸⁹ ja per cessions dels vescomtes (com veurem) o ja com a drets afectes al castell (la família d'Enveig tenien en feu del rei la Torre Cerdana, a Porté), les pastures de la vall de Querol, amb ús dels veïns, van quedar sota control o bé del comte (i posteriorment del rei) o bé dels senyors (els Enveig i els seus feudataris els Saga). Al segle XII i XIII veurem a aquests cedint l'ús (*adempria*) de les muntanyes als habitants de la vall (cas de la vall de Campcardós) o als monestirs de Poblet i Santes Creus (Fontfreda, Maurà, Ortells, etc.). El traspàs d'aquests drets a la vila de Puigcerdà i l'expansió demogràfica local dels segles XIII i XIV portaran a una confluència d'interessos que acabaran en litigis entre les diferents comunitats. Ja l'any 1270 es documenta un compromís entre els homes d'Andorra, els de la Vall de Querol i els de Puigcerdà, citat per MARTÍ (1926, p.307), relatiu a diferents penyores de bestiar per valor de 250 monedes d'or que portà a un compromís entre Andorra i Puigcerdà. Ho desconeixem pràcticament tot al respecte, especialment la zona en conflicte, però cap pensar que es tractava d'una penyora de bestiar andorrà que peixia sobre les pastures de la Solana de Puimorens o de la Coma d'en Garcia, segons es desprèn dels posteriors problemes entre aquestes comunitats.³⁹⁰

A finals del segle XIII trobem la primera documentació on s'esmenta el límit de termes d'Andorra amb la Cerdanya en l'Obac de la Casa. El document, referent a drets de

³⁸⁹ Per exemple el conjunt de béns que Bernat Guillem de Cerdanya va vendre en franc alou a Raimonda, germana de Guillem Bernat de Santa Eulàlia, i que acabaran en mans de l'orde dels Hospitalers de Sant Joan de Jerusalem. DELCOR (1984-1985, p.448).

³⁹⁰ "Veneris XIII° Kalendas octobris, 1270.- R.Mauri, procurador i síndic constituït pels cònsols de Puigcerdà a favor de sa universitat i B. de Neva, B. decz Rech, P.cza Sala, G. de Isavalls, B. de Prato et R.Aurer cònsols de Puigcerdà prometen a B. Catelli tornar en poder seu i a disposició sua les penyores de valor CCL aureorum boni auri, anfoncini et recti pensi et amplius per raó d'aquella pena continguda en el compromís fet entre ells i els homes d'Andorra (...) Item Cortuasill decz Capella, síndic constituït i procurador per homes de Cheral i Ar. Armeyll de Puigcerdà, Pere Borrell i P. Ar, gendre, prometen a B. Catelli tornar en poder sue, quan sien avisats, les penyores a partir esmentades valent ben bé CCL. morabatinos boni auri alfonsini et recti pensi et amplius per raó d'aquella pena continguda en el compromís fet entre ells i els homes d'Andorra. testimonis..." MARTÍ (1926), p.307.

pastures i propietats d'aquestes àrees, data de l'any 1294, i es fa referència a tres llocs que, per sort, podem localitzar perfectament ja que la toponímia s'ha conservat fins l'actualitat. En aquest s'evocuen l'*Aiga de la Casa* i les partides de les *Valces* i de l'*Estanyol*.³⁹¹ El document posa de manifest que l'Aigua de la Casa és el límit de termes i frontera entre les terres del rei (la Cerdanya) i les de la Vall d'Andorra, però al mateix temps ens deixa entreveure l'existència d'un empriu dels veïns de Canillo i d'Encamp més enllà del riu *Aigua de la Casa*, ja que es tracta d'un conflicte que s'ha produït més enllà no tan sols del riu sinó del Coll de Puimorens, a la zona del Pic de l'Estanyol, Coma de l'Estanyol i el propi Estanyol, i de les *Valces*, que es podria correspondre perfectament amb l'àrea limítrof a l'*Estanyol* formada per la part alta de Font Freda, al nord de les *Basses de Font Freda*, i al sud de *Coma Valsera*. La toponímia i la localització contigua d'ambdues àrees ens fa decantar per l'afirmació que el conflicte es qüestionava es va donar a la Solana de Puimorens, a les estives de Porta i de Porté. Tot i això el document amaga informació; si el límit entre ambdós territoris és l'Aigua de la Casa –el riu Arieja– és incompreensible l'existència d'un conflicte en uns termes tan llunyans com l'Estanyol i les *Valces*, a no ser que existeixi un empriu que arribi almenys fins el Coll de Puimorens, situació aquesta que no es declara al document, però que, com veurem més endavant, quedarà ratificat en diferents judicis dels segles XV i XVI.

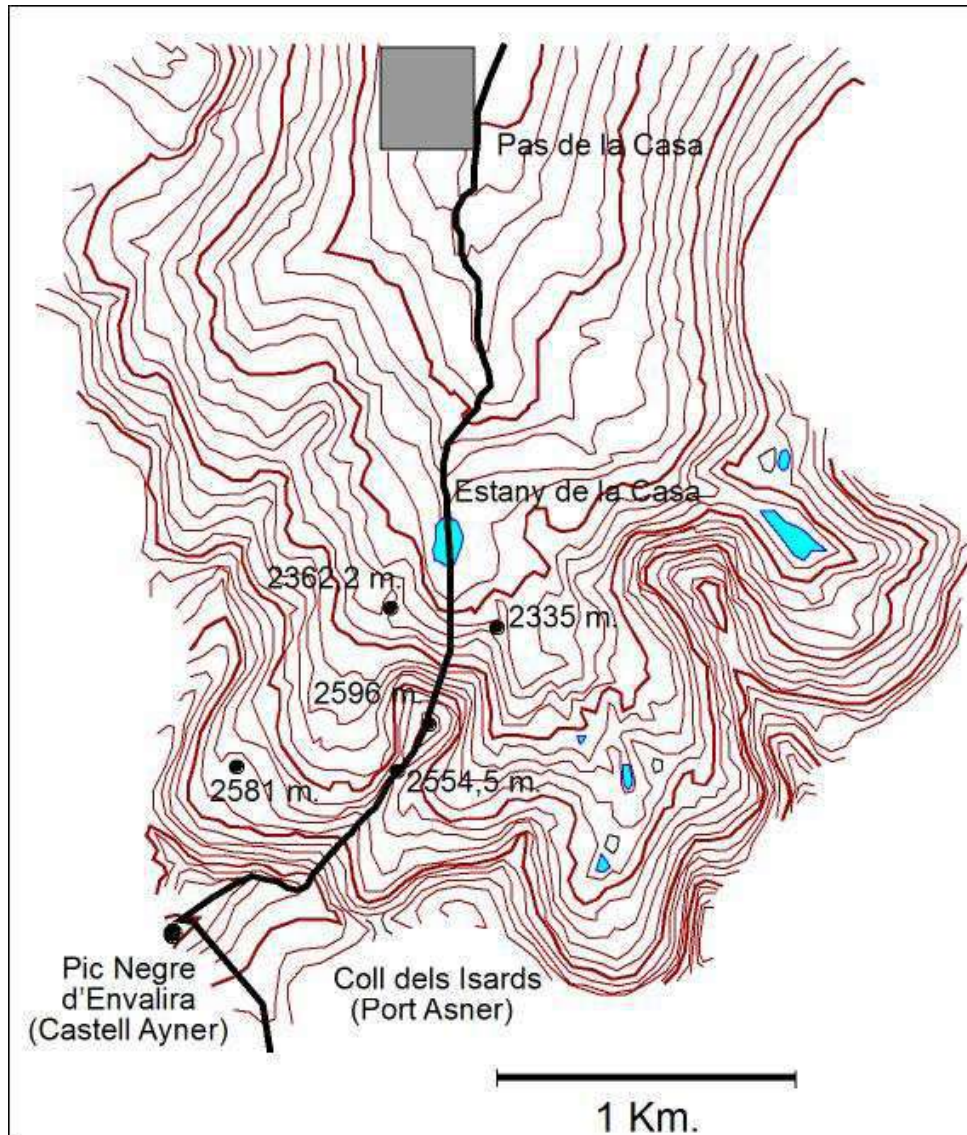
L'any 1295 es fa efectiva la visura entre les parts que havia manat la cúria cerdana, i es redacta un document que delimita perfectament els límits territorials entre la Cerdanya i la Vall d'Andorra tot assenyalant que "(...) *concorditer convenerunt quod termini de Ceritania et ademprivia protenduntur usque ad rocham vocatam Castell Ayner et sicut serra dividit usque ad medium stagni vocati de la Casa et sicut aqua discurrit usque ad pontem Cerdanum*".³⁹² És a dir, que el terme i empriu (com a dret d'ús en cosa pròpia, el concepte d'*ademprivia* clàssic i predominant a la Catalunya Oriental, no com a ús sobre terres d'altri) de la Cerdanya limita respecte a la Vall d'Andorra des de la roca de *Castell Ayner* seguint per la serra divisòria fins al mig de l'estany anomenat *de la Casa*, i segueix pel riu fins al pont *Cerdà*.

³⁹¹ Es tracta de la visura de límits entre els homes d'Andorra i els representants de la Vila de Puigcerdà per causes hagudes per pastures, del 7 de setembre de 1294. Editat per MARTÍ (1928), p.652-653; per GUILERA (1964), p.88 i BARAUT (1990), doc.14, p.165. "(...) *constituti in sala curie ville Podiiceritani constituerunt diem inter utramque partem ad habendum vistam inter eas partes in loco vocato Aiga de la Casa que dividit terminos dicti domini Regis et dicte Vallis de Andorra super dampnis datis ab utraque partem super loco vocato de les Valces et super loco vocato Estagnoll que dies fuit imperhensa inter dictas partes super predictis de die dominica proxima venienti ad quidecim dies continue sequents (...)*".

³⁹² Acord del 15 de maig de 1295, publicat per VALLS (1920), apèndix 1, p.334-335; MARTÍ (1928), p.653-654; GUILERA (1964), p.89 i BARAUT (1990), doc.15, p.166.

La localització topogràfica de l'estany, riu i pont Cerdà no comporta dificultats, però no passa el mateix amb la roca de "Castell Ayner" i amb la serra divisòria ja que aquests topònims no es conserven a l'actualitat. Perdut el topònim Castell, la paraula *Ayner* té diferents arrels segons els diversos autors: l'opció més concorreguda és considerar *Ayner* com un síncope de les paraules "Aigua Negra" procedents del llatí "Aqua nigra" mitjançant la conversió de "Aigua" en "Ay" i "negra" en "ner". Aquest possible origen es relacionaria amb el lloc dels topònims actuals d'Estany de Font Negra (Estany de la Casa), Font Negra, Pic de Font Negra (Pic de les Abelles), Portella de Font Negra, Estany Negre (Estany de les Passaderes), i Pics de Font Negra. Diferents autors opten per aquest origen (per exemple LEMOINE:1975), donant com a exemple la similitud del procés de síncope als topònims d'Ax o Aix i el canvi reconegut per tots els autors de "Nigra" o "Nigro" en "Ner" mitjançant la variant "Nere" i "Nera" del llatí "Niger, nigra, nigrum", canvi predominant a la majoria de les llengües occitanes (COROMINES:1994, vol.5, p.456-457). Però també és veritat que la majoria dels topònims d'aigua mantenen la paraula completa amb "Aigua" (Catalunya), "Aigue" (Ariège, Aude, Gard, Hérault, Haute Garonne, Tarn) i "Aygues" (FÉNIÉ I FÉNIÉ:1997), forma que trobem a la mateixa "Aigua de la Casa". En tot cas, a les zones de muntanya catalanes i llenguadocianes el topònim "negre" està directament relacionat amb l'abundor d'aigua.

L'altra opció presa pels autors, especialment per Joan COROMINES (1989, vol.1) és la de considerar el topònim "Ainer" com d'arrel única, relacionat amb un nom de persona, i que estaria present al Pirineu català en diferents llocs, representats per Portainer amb exemples al Pallars prop d'Andorra i a una partida en el cortal andorrà d'Engolasters. Segons aquest autor la paraula *Ainer* prové del nom de persona "Asnar" que a la documentació medieval apareix sota les formes de "Asner" o "Asnerus", i la seva evolució seria la transformació de la 's' implosiva sonora (davant de consonant sonora) en 'i' canvi normal en català com és el cas d'Almonsa > Almoina, que, als diferents documents medievals i moderns apareix escrita com Almoyna. Actualment existeixen molts topònims a la zona referits a l'aigua (font), i al color negre, com hem vist, i no existeixen topònims similars a "Asner" o "Ayner". Però malgrat tot, som del parer de la segona opció. Tal i com hem pàgines enrera, a la causa que enfrontava al vescomte Bernat amb el comte de Cerdanya Ramon Guifred l'any 1047 s'assenyala entre els límits dels aigua vessants (límits de la serra axial pirinenca) el "Port Asner", identificable, doncs, i sense cap mena de dubte amb l'*Ayner* de finals del segle XIII.

Imatge 36: La divisió de termes l'any 1295. Elaboració pròpia. Base: Govern d'Andorra

Tornant al document de 1295, en aquest s'assenyala que el límit d'Andorra amb la Cerdanya era el Pont Cerdà, el riu, i passant pel mig de l'estany de la Casa (també anomenat Estany de Font Negra) passa per la serra divisòria, fins la roca anomenada Castell Ayner. Per acotar millor el topònim Ayner el document parla de la roca que és anomenada "Castell", el que implica, necessàriament, una alçada (pic o similar) amb contraforts (roques, cingles, tarteres) i de difícil accés. La denominació "Castell" com a substantiu adjectivat no és inèdit a la zona, i el millor exemple ens el proporciona el Puig Castell Isard (2633 m.) al nord del Puig Carlit i banyat per l'Estany de Lanòs, o el Castells dels Moros (2111 m.) sobre Porté. Al nostre parer el document presenta uns límits molt precisos: s'inicia en un pic que presenta la roca en forma de muralla (cingle, tartera) i per això és anomenat "Castell" (*"usque ad rocham vocatam Castell ayner"*), molt proper o que toca al port de muntanya anomenat "Asner" o "Ayner" per on passa

un camí (al cap i a la fi és un port) i que hem de relacionar amb el “Coll dels Isards” per on transcorre el camí que des de Merens pel Pas de la Casa creua la serra, i passant per la Portella Blanca d'Andorra es dirigeix cap a la Vall de la Llosa. Des d'aquesta roca que sense cap mena de dubtes es correspon al Pic Negre d'Envalira (2825 m., 2815,8 m. segons la cartografia oficial andorrana), propera al Coll dels Isards o Ayner, descendeix pel cap de la serra fins al mig de l'Estany de la Casa o Estany de Font Negra (“*et sicut serra dividit usque ad medium stagni vocati de la Casa*”); és a dir, que, necessàriament, la serra que divideix els termes fins al mig de l'estany de la Casa ha de ser la que cobreix les cotes 2550 i 2600 (2554,5 i 2596 a la cartografia oficial andorrana) en el Pic de Font Negra, de les Abelletes, de les Velletes o també anomenat els Roquers de Portailler (Guilera:1960). A partir d'aquí la qüestió és més complexa; sembla segur que el límit no descendeix per la cota 2364 o Oest (2362,2 m. segons la cartografia andorrana), sinó que passaria per la cota 2581 o Clot de les Abelletes per unir-se al riu abans d'arribar a l'estany, ja que el document és molt clar al respecte: de la roca del Castell Ayner baixa per la serra que fa de límit, en tant que la línia Oest no descendeix per cap serra sino tot el contrari, per la vall o fons en busca del riu, una línia que en cap cas pot finalitzar al mig de l'estany.

La delimitació de termes entre Andorra i la Cerdanya responia a un conflicte generalitzat per les pastures de la zona, enfrontant també la pròpia Vall de Querol i la vila de Puigcerdà que resolgueren les seves desavinences mitjançant la sentència arbitral de 1297 tot repartint-se les àrees d'aprofitament de pastures entre ambdues comunitats: s'establien zones d'exclusiu pasturatge de la vall de Querol (Campcardós, la Solana de Puimorens i la Solana de Salit), quedant la resta de les pastures de la vall en mancomunitat d'ambdues comunitats.³⁹³ En aquest document tornen a aparèixer citats com a límits els topònims coneguts del pont Cerdà i de l'Aigua de la Casa, denominant-se la zona al nord de Puimorens com Obac de la Coma de Pimorent, que arriba fins al riu Dauriola o d'Auriola, que es correspon amb l'actual Rec d'en Garcia.³⁹⁴ El mateix ens proporciona, a més, una altra referència: l'existència d'una vall i un coll

³⁹³ Al respecte veieu BILLE I CONESA (2008), p.161. Aquest pacte duraria poc, apareixent al segle XIV nous problemes; així en 1335 s'establiria una causa judicial entre Puigcerdà i la vall de Querol per les pastures sobre el port de Puimorens i Maurà (terrenys adquirits per Puigcerdà a Santes Creus) i sobre l'empriu de Puigcerdà a Lanós (RENDU:2003, p.441-445). La vall de Querol es veurà encara més pressionada quan a els homes d'Enveig i altres pobles reclamaran drets d'empriu al Solà de Querol, arribant a l'acord de 1373; BILLE (2005), p.247.

³⁹⁴ “(...) *et de dicto torrente sive rivo de Vallobera usque ad Pontem Cerda et usque ad Aquam de la Casa sicut dividuntur termini Ceritanie in ipsis partibus cum nobile comite Fuxensi et per totum bachum Come de Pimorent sicut aque versant usque ad rivum de Auriola et in paschuis et pasturis sive locis vocati Comapregona ut includentur infra terminos et afrontationes subscriptos (...)*”

anomenats “*Legunela*” que, com hem vist en el capítol anterior, podria tractar-se del mateix *stacnum Laugencium* referit com a límit de la vall d'Andorra en la falsificació de la carta de població de Carlemany del 805. Aquest topònim podria fer referència a la Coma d'en Garcia per quant aquí està el Pic de Querforc, i el document de 1297 indica “*et de Quer de la Legunella et de serra illius Quer que descendit usque ad flumen Aravonis*”, encara que l'orientació del riu sembla contradir aquesta possibilitat; o bé a la Coma de la Vinyola, ja que aquí sí que baixa cap al riu Aravó, i a més té a prop la Coma Valsera “*et de rivo predicto de Vallobera sicut descendit per serram sive per collum de la legunela usque ad portellam de Valserra*”.³⁹⁵

Aquests límits entre les valls d'Andorra i de Querol es van mantenir fins gairebé a l'actualitat (debatuts a finals del segle XX i principis del XXI entre França i Andorra), com ho mostren les rodalies fetes als segles XVII i XVIII per iniciativa de la comunitat de la Vall de Querol, on es reconeixen que els límits amb Andorra són els mateixos que els establerts l'any 1295.³⁹⁶ Així a finals del segle XIII queden perfectament delimitats, mitjançant sentència, els termes i amb ells els recursos naturals de les parròquies de Canillo i d'Encamp respecte a la comunitat de la Vall de Querol i l'emprivant Puigcerdà en l'alta vall de l'Arieja o vall d'Eravall. El límit nord, és a dir, els voltants del Pont Cerdà, també estava perfectament delimitat, si bé no existeix més documentació que la citada ara al respecte; no serà fins l'any 1304 quan es generarà un document que ratificà aquesta situació: la sentència arbitral entre el Rei de Mallorca i el comte de Foix per diverses qüestions.³⁹⁷ Efectivament, malgrat el tractat de Corbeil, el rei Jaume II de Mallorca estava en possessió del domini suprem del Donesà, donat en feu al comte de Foix. Gastó I li va retre homenatge l'any 1303, enmig d'una tensió cada vegada major entre ambdós personatges, tensió produïda per les diferències pels límits de la Cerdanya i el Sabartès, pels drets de lleuda al mateix punt, per les disputes

³⁹⁵ “(...) *et de rivo predicto de Vallobera sicut descendit per serram sive per collum de la legunela usque ad portellam de Valserra et sicut serra dividit et dirigitur per eandem serram usque ad collum de les confoses sicut aquae versant ex qualibet parte in valle vocata de la Leguna et in torrente sive rivo de Vallobera (...)*”

³⁹⁶ “(...) *y de aqui a la Ribera dita Aurieje y la qual ribera va al comtat de Foix y de aqui Ribera amunt va al pas de la Caza, y de aqui a la portella de la Collade de les Avelietes y de aqui va a la Collada de Camp Cardos dita la portella Blanca y de aqui va a Puig Padros (...)*” ADPO, 79 A.C. 17 (Arxiu Comunal de la-Tour-de-Carol), s/n (1). I “(...) *descendant a la tet – Coronné ou il y a la Croix & d ela a la rivièrè dite l'Ariège la quelle rivièrè va du coté de Foix & de la en suivant la rivièrè en montant jusqu'au Susdo la Case & de la a la portella d ela Collade de las Avalettes & de la va a la Collada de Camp Cardos (...)*” ADPO, 79 A.C. 59, s/n (2) amb data de l'any 1735.

³⁹⁷ Sentència arbitral del 30 de juliol de 1304 en la qual s'estableixen els límits, drets i jurisdiccions del rei de Mallorca i del comte de Foix a la Cerdanya, el Capcir, la vall de Querol, el Sabartès i el Donesà. ADPO, B 88, perg.597. Hi ha còpia del 23 de març de 1735 a ADA 6R/1 Z 73.

que es produïen per les pastures entre les comunitats de la Vall de Querol d'una banda i les comunitats de les viles de Merens i d'Ax d'altra (pastures de Quer Mercader i del Pla de Pimorent), així com disputes per pastures i termes entre diferents comunitats del Capcir i del Donesà, i els límits d'ambdós *pagus*. La situació portà a l'ocupació, per part del rei, dels castells de So i de Querigut a l'abril de 1304, però finalment s'arribà a una sentència arbitral, essent mediadors Amalric vescomte i senyor de Narbona i Pere de Fenollet.

Segons aquesta sentència de juliol de 1304 cadascú cobraria la seva lleuda a cada costat del Pont Cerdà, que serveix de límit, es reconeix el dret d'empru de pastures dels veïns de Merens i d'Ax a la muntanya de Queruhi, i el dret de pas d'aquests ramats des del Pont Cerdà fins la dita muntanya de Queruhi pel mig de la Solana de Pimorent. Evidentment es delimita el terme de la Vall de Querol amb Merens (és a dir, la Cerdanya respecte del comtat de Foix) i es fa referència al límit d'Andorra amb el País de Foix: el riu de Palomera, situat davant de la confluència de l'*Exerqua* i l'*Ereja* o *Trigan de la Caza*: "*rivi vocati Palmerola qui est ex alia parte qui dividit limites comitatus Fuxi et de Andorra*".³⁹⁸ Així, el límit entre Andorra i Merens serveix de referència d'ubicació en aquest document, i queda perfectament acotat al riu de Palmerola (Palomera), davant d'Exerqua, i prop del Pont Cerdà. La localització d'aquest és difícil ja que el mateix document assenyala qui ha de construir un de nou o reparar-lo, el que implica la destrucció i construcció o reparació que pot, en els casos de ponts de nova planta, traslladar a un altre indret proper però més idoni. En tot cas el pont es localitzaria entre el riu Dauriola i l'Exerqua. L'any 1304, doncs, la delimitació dels termes d'Andorra respecte a Foix i la Cerdanya està absolutament establerta i assentada en dues sentències, encara que a una d'elles, la de 1304, no participés Andorra directament.

Al sud d'Eravall, des del pic Negre d'Envalira fins a poc més enllà de la Portella Blanca d'Andorra, el Principat limita encara amb la vall de Querol, en concret a la Vall de Campcardós. Aquesta vall, sense cap mena de dubtes sota el domini de fet dels homes de la vall de Querol, va ser "concedida" pel rei Jaume a Querol i altres pobles de la vall l'any 1243, gravant-los, emperò, amb un cens anual de 110 sous pel dret

³⁹⁸ "(...) *limites dictorum comitatum sunt et protenduntur de summitate podii vocati Puig Savertes usque ad quendam fontem vocatam Font de Mercadell descendendo per serram dicti podii et de dicto fonte sub summitate de Quer Mercadell protenduntur per quoddam nemus et locum vocatum Exerqua usque ad flumen de Trigan de la Caza vocata Ereja in dreteria cuiusdam rivi vocati Palmerola qui est ex alia parte qui dividit limites comitatus Fuxi et de Andorra et quod ibi in illa Aqua in driceria dicti rivi vel circa ubi mitins et commodius fieri poterit constructur et aedificatur et etiam quosciens locus fuerit reliciatur per homines de Querol et de Merenchs cum expensis communibus utrorumque Pons que vocatus Pons Cerda (...)*"

d'ús; un cens que va créixer l'any 1308 per l'ordenació de Jaume II de Mallorca en fer pagar per les diverses extraccions que es feien de la llenya i fusta de la vall.³⁹⁹ El límit entre Andorra i Campcardós no queda explicitat enlloc, però la concessió de la vall i les rodalies ja esmentades d'època Moderna, indiquen clarament que el límit era l'aiguavessant, límit mantingut fins l'actualitat.

Més enllà d'aquests límits de trenca de termes (el riu Ariège i Palomera), les comunitats andorranes d'Encamp i Canillo aprofitaven àmplies zones de pastura en mode d'empru a Eravall i, més enllà, al terme de Merens, com veurem més endavant. Aquest empru andorrà a l'obac de Puimorens és força antic, però no es documenta fins al darrer segle medieval, encara que els penyoraments de 1270 i de 1294 a l'Estanyol i les Valces ens donen ja pistes sobre el seu passat altmedieval. L'existència d'aquests drets d'empru veu la llum documental al segle XV: dos documents es conserven datats els anys 1421 i 1422. El primer consisteix en una informació judicial basada en la presa de testimonis de tercers (habitants d'Ax); i el segon, de 1422, consisteix en una sentència de perdó per una incursió dels homes de Canillo i d'Encamp en terres de la Cerdanya, no assenyalant aquest darrer cap límit ni topònim.⁴⁰⁰ La informació de la Cúria inclou cinc testimoniatges que testifiquen sobre una penyora realitzada per un cerdà dins l'Obac de la Casa a un veí de Canillo; no s'assenyalen límits, però ens proporciona certa informació que servirà per conèixer l'existència de l'empru: toponímicament encara no hi ha una distinció clara entre Obac de la Casa i Obac de la Lata, en tant que quatre dels cinc testimonis les identifiquen. Això és degut a l'ús per part dels homes de Canillo i d'Encamp de l'empru sobre l'Obac de la Lata (o, almenys, la reclamació de possessió del dret de pasturar de forma quieta i pacífica, pagant el delme al bisbe d'Urgell en Canillo i Encamp). Tan sols un testimoni, Bernat Dustol d'Ax sembla parlar amb més propietat en diferenciar entre Obac de la Casa i Solana d'Andorra o d'Irivals (Eravall) al nord (la Solana pròpiament dita), indicant que els andorrans de Canillo i d'Encamp tenien bordes en ambdós llocs.

Els testimonis en general parlen de l'Obac de la Casa i de l'Obac de la Lata identificant-los i reconeixent que són dels andorrans, tot indicant que els veïns de la vall de Querol tenen empru en el segon. Evidentment aquests testimonis no tindrien

³⁹⁹ Els documents a VALLS (1917) p.295-296 i 298-299.

⁴⁰⁰ La informació de testimonis del 21 d'octubre de 1421 a la Cúria de les Valls d'Andorra contra Guillem Vilanta de Querol per haver penyorat uns porcs a l'Obac de la Casa: ANA, FCB, núm.267. Hi ha còpia del 1687 a FCB, núm.236; publicat per VELA (2002), doc.30, p.154. L'altre document és una sentència de 9 de novembre de 1422 de Pere Catell, veguer de Cerdanya, on es dona indulgència als homes de Canillo i d'Encamp culpables d'una incursió violenta a les terres de la Cerdanya. FCB, perg.6; hi ha còpia de 1687 a FCB, núm. 237.

efecte davant la presentació dels documents del segle XIII ja esmentats que estableixen els límits, però és força interessant per quan mostren l'ús continu, habitual i ple dels homes d'Andorra sobre l'Obac de la Lata. Haurem d'esperar a principis del segle XVI, concretament a 1500-1504 per a que els documents ens parlin ja clarament d'aquest empriu que, des del riu Ariège fins al riu Dauriola, abastava gran part de l'obac de Puimorens.⁴⁰¹

Hem de parlar d'una pèrdua d'espai per part de les comunitats andorranes a Eravall? La falsificació del segle XII relativa a la mítica carta de població de Carlemany donava com a límits orientals Fontargenta i l'estany "*Laugencium*". Si identifiquem aquest amb la Legunella de Puimorens, hauríem de pensar en aquesta possibilitat; però no hem d'oblidar que la falsificació no és un document jurídic sinó un desig de les oligarquies andorranes o, fins i tot, episcopals. Es tractaria, com hem dit, d'una exposició dels espais d'ús dels veïns andorrans, i per tant no ens trobem davant d'una pèrdua d'espai, almenys no des del punt de vista de l'aprofitament dels recursos: l'establiment del límit al riu Ariège i a Palomera reconeixia la frontera entre Andorra, la Cerdanya i el comtat de Foix, però no es limitava el dret d'ús andorrà més enllà d'aquesta frontera. Però per exercir els seus drets històrics, els andorrans havien d'assumir el nou sistema legal d'aprofitament: a la Cerdanya els pobles emprivants havien de pagar per aprofitar les muntanyes, com hem vist amb els *acensaments* cerdans sobre els emprius dels andorrans a la Llosa (1280) i a la Pera (1475), i amb l'imposició final de censos de formatges i pernils a pagar per Andorra per tal de continuar aprofitant l'espai de Pradell i Cantabrà a Lles. Doncs bé, a Eravall va passar el mateix: per tal de continuar aprofitant les pastures de la vall de Querol els homes de la vall d'Andorra hauran de pagar la corresponent càrrega comtal o senyorial.

Analitzant les rendes que percebia el comte de Barcelona a la Cerdanya, Roland VIADER (2003, p.179-181) ja identifica que l'any 1150 Andorra pagava 12 pernils al comte, indicant que sembla estar lligat a l'ús de les pastures de Querol per quant apareix anotat just després de l'inventari dels drets del comte sobre Querol. Aquest pagament, transformat en moneda, continuarà efectuant-se segles després, en època Moderna, satisfent les parròquies d'Encamp i Canillo el cens anual de 25 sous al batlle i render reial de Querol, especificant en algun dels rebuts conservats que el pagament

⁴⁰¹ ANA, FCB, núm. 239 i ANA, ALS, rotlle 1, perg.C. Segons el primer "*lo bach de la lata comensa al riu Dauriola ayguavessant devers e aygua tirant al port de la casa et aqui es lo dit bach de la Casa*", o també "*quel a vist venir los homes de Canillo et den Camp fins al riu Dauriola et a vistas dalhar et fer hervas als dits andorrans grans temps ha al pla de la Lata*", al temps que els homes de Puigcerdà i de Querol "*anaban fins a la ribera corrent et los andorrans de Canillo et den Camp aso anaban per tots los dits termes bac de la Casa et de la Lata ayguavessant deves la solana Dandorra.*"

es feia per l'Obac de Rivall o d'Irevall.⁴⁰² Si el render –que és el batlle de la vall de Querol– cobra un 'cens' a les parròquies d'Encamp i de Canillo, això vol dir que les comunitats andorranes gaudien d'uns drets o potser posseïen uns béns sota domini reial: és a dir, que pagarien un *herbatge* per les pastures de l'Obac d'Eravall que podríem identificar amb l'obac de Pimorent o de la Lata (físicament l'Obac d'Eravall). La denominació de cens, més enllà d'un cens emfitèutic, als segles moderns i a la Catalunya Nord-Occidental es dóna gairebé a tots els pagaments anuals, fins i tot alguns cops a la qüestia, pel que no hem de confondre el cens amb un establiment emfitèutic sinó que l'hem de comprendre com a un pagament anual. La denominació, al document de 1589, de *l'Obac de laval Eraval* deixa pocs dubtes al respecte de la ubicació de les terres al nord de Puimorens, que podríem relacionar fàcilment amb el pagament d'herbatge per l'empru sobre l'Obac de la Lata. Algú podria intentar relacionar dit pagament no amb l'Obac de la Lata sinó amb l'Obac de la Casa, però el pagament al batlle és per l'exercici de drets fiscals i jurisdiccionals i, per tant, els censos estan imposats sobre unes terres que pertanyen a la Vall de Querol, i no a la Vall d'Andorra, ja que segons els diferents documents de litigis, acords i sentències, el batlle de Querol no té jurisdicció sobre la Solana ni sobre l'Obac de la Casa, i sí tan sols sobre l'Obac de la Lata o Obac de Puimorens.⁴⁰³ Hem de pensar, doncs, que el pagament per l'Obac d'Eravall i el pagament per la batllia es correspondrien no a un cens emfitèutic sinó a l'herbatge per l'empru de l'Obac de la Lata, i per la jurisdicció del batlle de Querol sobre aquestes terres.

En el seu estudi sobre la Solana Martí SALVANS (2011), basant-se en el nostre estudi (BONALES:2003b) arriba a la conclusió que l'actualment coneguda com Solana d'Andorra era una propietat del senyor d'Enveig cedida a cens a les parròquies de Canillo i d'Encamp en temps medievals, tot copsant a la documentació dels segles XVII i XVIII un conjunt de rebuts d'un cens anual d'un penil i 5 sous que cobrava als

⁴⁰² Rebut atorgat pel batlle de Querol el 6 de novembre de 1551, ANA, FCB, núm. 235; i el batlle de Querol reconeix que els cònsols d'Encamp i Canillo han pagat el cens que cada any paguen al batlle de Querol i render del rei a la Vall de Querol el 27 de juny de 1589: ANA, ALS, doc.75. A més d'aquests, SALVANS (2011, p.47-48) localitza més referències a aquest 'cens' a les relacions de l'ascot de Sancogesma del Comú de Canillo dels anys 1551 i 1553, i rebuts endarrerits l'any 1640 i entre 1667 i 1702, datant el darrer de 1796. Les poques referències explícites sobre l'objecte del pagament al render reial de Querol (el batlle) indiquen "*per lo bac de Yrivals y sos erbatges y cortals*" i "*per lo bac de Irabals y sos erbatges*". Els documents originals a ACC, llibre 7; ALS núm.685 i 700; i FCB, núm. 101 i 102.

⁴⁰³ Segons els testimonis del document de 1421 l'Obac de la Casa és plenament andorrà ja que aquests posseeixen el territori de forma continuada (pasturen, tenen bordes o cortals, venen mercaderies a les cases o bordes), paguen els drets a les autoritats andorranes (el delme dels animals que neixen al lloc es paga al Bisbe d'Urgell a Encamp o Canillo), i aquestes tenen la jurisdicció (els morts al lloc de l'Obac de la Casa els aixequen les autoritats d'Andorra, i només els habitants d'Andorra poden fer penyores). FCB, núm. 267.

andorrans.⁴⁰⁴ Així en 1667 la senyora cobrava 6 pernils i 10 rals de plata per censos vençuts, sense especificar l'origen, al temps que en el rebut de l'any 1714 el senyor d'Enveig rebia de les parròquies de Canillo i d'Encamp 5 sous i 1 pernil de cansalada cada any per Sant Miquel de Setembre, indicant explícitament que es tractava d'un cens sobre la Solana d'Andorra: "(...) *quod anny singulis dicta die Sancti Michaelis mensis septembris comuna, et particulares dictorum locorum de Encamp et Canillo mihi faciunt et praestant pro solana vocata de Andorra, quam pro mehi feudum tenetis; (...)*".⁴⁰⁵ A aquests documents s'hi sumen altres de 1771-1775 i, finalment de 1796 on s'especifica de nou que es paga per la Solana d'Andorra.⁴⁰⁶ Però ubiquem en primer lloc aquest llinatge: els Enveig apareixen documentats des del segle XI. Senyors d'Enveig i de Cortsavill (aquest almenys l'any 1211), i amb diferents propietats i drets a les contrades, com les pastures i el despoblat de Fontviva (situats damunt i a l'Est de Porté), reberen en feu del rei, l'any 1288, la Torre Cerdana (sobre Porté), que fou subinfeudada el 1293 a Jaume Santa Eulàlia (la cedí Ramon Xetmar d'Enveig, fill de Ramon Guillem) fins que fou recuperada pel rei de Mallorca el 1310 mitjançant una permuta.⁴⁰⁷

Aquesta família va ser feudatària de l'Hospital de Santa Susanna de Ramer almenys des de 1273, pagant-li un cens de 8 mesures de cereals. El cen no era per un establiment emfitèutic de béns posseïts per l'Hospital, sinó que, a l'estil dels primers segles del feudalisme fou un cens per la donació del domini directe d'uns béns a la vall de Querol per part de Ramon d'Enveig (DELCOR:1984-1985, p.448), antic possessor alodial, en favor de dit Hospital; quedaven, doncs, els hereus de Ramon d'Enveig com a possessors del domini útil (emfiteutes), i l'Hospital com a possessor del domini directe (o eminent). Aquest cens es continuarà pagant l'any 1474-1476 segons consta al capbreu de la Comanda de Capoulet, i així mateix continuava el pagament almenys el 1518 segons l'homenatge al rei fet per l'Hospital.⁴⁰⁸ Al segle XVI, concretament l'any 1555, Magdalena, la filla de Joan Sadurní d'Enveig, es va casar amb Francesc de Castellarnau, al qual trameté la senyoria. A partir del segle XVII i fins la Revolució Francesa el titular de la senyoria d'Enveig i els territoris annexos fou la família de Pastors. Així doncs, aquesta família cobrava l'any 1714 un "*cens*" per la "*solana vocata de Andorra*" que pagaven les parròquies d'Encamp i de Canillo per "*mehi feudum*"

⁴⁰⁴ En base a ALS, núm. 687, 689 i 727 i; ACC, Llibre 1 d'Ordinacions.

⁴⁰⁵ ALS, doc.689, 12 de juny de 1714.

⁴⁰⁶ SALVANS (2011), p.49.

⁴⁰⁷ Segons *Catalunya Romànica*, Vol. VII (1995), p.58-59, 129 i 210.

⁴⁰⁸ ADAG, sèrie H – Malta – Registres, núm. 1530-B, núm. de l'inventari antic 65

tenetis". Què vol dir aquest pagament? Hi ha diverses interpretacions possibles: anem a veure algunes d'elles.

D'emfiteusi a conquesta andorrana: la Solana, del comtat de la Cerdanya.

La primera possibilitat, fàcil i més acomodada, però de difícil defensa, és que ens trobem davant un triple establiment emfitèutic. La conjunció de la documentació de la Comanda, de la família Pastors (o Enveig) i de la Corona podria afavorir una interpretació basada en els subestabliments emfitèutics: així la Solana estaria dins la Cerdanya, donat l'alou per Ramon d'Enveig a l'Hospital de Santa Susanna de Ramer, aquesta família es quedaria com a emfiteuta, mentre que la sobirania restaria a mans del rei, comte de Cerdanya. Finalment la poderosa família noble d'Enveig (la principal família de la vall de Querol) subestabliria en emfiteusi la muntanya a les parròquies de Canillo i d'Encamp a canvi d'un cens. Però aquesta possible interpretació és massa fàcil i està basada en el capbreu hospitaler del segle XV. Paga la pena aturar-nos aquí i analitzar en profunditat els drets de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a la zona, especialment perquè als segles moderns, aquesta institució demanarà el pagament de censos als comuns d'Encamp i Canillo.

Les pretensions de la Comanda de Capoulet de l'Orde dels Hospitalers o de Sant Joan partien d'una donació datada el 13 de maig de l'any 1141 on el vescomte Pere de Castellbò, abans d'anar a la creuada al Sant Sepulcre de Jerusalem feu testament, on s'assenyala la donació, en cas de mort, de totes les seves possessions i feus a diverses persones i institucions.⁴⁰⁹ Entre aquestes donacions s'inclouïa entre d'altres "*alodium quod habeo a Merengs dimito ad hospicium de Iherusalem et ad cavalaria Templi Domini per medietatem*", un alou situat, doncs, al nord del Pont Cerdà segons la delimitació comtal i vescomtal de l'any 1047. Donava, a més, diversos alous a la vall de Querol (Lator) a Sant Martí de Canigó. Aquesta donació no implica en cap cas la donació del terme de Merens als Hospitalers sinó, pel contrari, la donació de béns en franc alou que el vescomte tenia dins el dit terme, fossin molts o pocs. La següent notícia que hi resta d'aquestes possessions ens la proporciona un document de mitjans del segle XIII (en concret del 15 de febrer de 1266)⁴¹⁰ que mostra l'ampliació de possessions de la Comanda de Capoulet a la Cerdanya, especialment a la Vall de Querol. En aquesta data, el jutge de feus del Conflent, Cerdanya i Ripoll reclamà a la

⁴⁰⁹ El testament del vescomte es troba a l'ACU, Caboet-Castellbò, núm.8, editat per BARAUT (1990), p.282-284.

⁴¹⁰ ADPO, *Liber Feudorum A.*, B 15, foli 67v; còpia contemporània. Hi ha una còpia del segle XVIII a París, Biblioteca Nacional, Col·lecció Moreau, vol.189, foli 248. Ha estat editat per DELCOR (1984-1985), p.431-457.

Comanda que presentés els títols de possessió dels diversos drets que tenia a la vall de Querol, especialment per l'Hospital de Santa Susanna de Ramer. Després d'estudiar les donacions, en judici de feus, es discutí si eren terres sota domini directe del rei o bé eren béns alodials de l'orde hospitalera. L'acció, més enllà d'un conflicte per la possessió d'uns drets i béns, es configurà al voltant de l'obligació de fer un pagament al rei (el cens i el corresponent lluïsmen en cas de transportació) per ser béns infeudats pel rei a favor de Raimon de Torre (antic senyor donatari de diversos béns), o si pel contrari eren en franc alou de l'Hospital, sense haver de pagar res al rei. La sentència fou favorable a la comanda, reconeixent-se així la possessió alodial d'uns béns concrets a la vall de Querol. Quins béns i drets posseïen concretament? Estava inclosa la muntanya de la Solana dins d'aquestes possessions? Després del silenci documental de dos-cents anys, apareix un document clau per resoldre aquesta qüestió: dels anys 1474-1476 data el primer capbreu conservat de tots i cadascun dels béns i drets que la Comanda de Gabre posseïa.⁴¹¹ El capbreu de 1474 té unes característiques idèntiques a tots els capbreus que es realitzaven a Catalunya; és un llibre on al començament hi ha les actuacions legals prèvies, i després el conjunt de declaracions dels diferents pobles. A cada poble correspon un conjunt de folis que s'inicien amb la declaració col·lectiva dels pagaments i drets senyorials sobre la comunitat rural (delme que s'ha de pagar, censos col·lectius i imposicions sobre pastures, etc.) i segueixen les declaracions individuals dels veïns declarant els béns que posseeixen sota domini directe de la Comanda. Fins aquí tot és normal; tot el llibre està realitzat pel mateix escriba i al mateix període (tipus de tinta i de lletra idèntiques, idèntica estructuració dels espais i dels títols, mateixa grafia, mateixa disposició dels paràgrafs, etc.) excepte les declaracions de l'últim poble que és, precisament, el terme de Merens. En aquest l'escriva va ser un altre ja que utilitza una altra tinta i té una altra lletra, però el període en que es va fer és el mateix, ja que el tipus de grafia és la mateixa (potser el capbreu aquí es va fer un any després per un altre escriba a causa de qualsevol circumstància, com l'arribada de les neus o altre). La diferència d'escriba és clara: una altra lletra (encara que la mateixa grafia), altra tinta, i altra disposició del text sobre el paper en la distribució d'espais entre paràgrafs. En tot cas, segueix la mateixa estructura de les declaracions: 1) el Comú (els cònsols) declaren conjuntament que el poble paga cada any a l'Hospital per l'ús dels prats d'aquest, en la festa de Tots Sants; 2) No hi ha cap més altra declaració del comú ni dels habitants de Merenç; 3) el capbrevador (procurador de la Comanda) es desplaça a la Cerdanya (la vall de Querol) per capbrevar i reconèixer totes les terres, masos i drets de l'Hospital

⁴¹¹ ADAG, Sèrie H – Malta – Registres, núm. 1530-B.

de Santa Susanna de sobre Merens, pertanyent a la Comanda de Capoulet; 4) Continua la declaració individual del senyor d'Enveig, indicant que paga cada any diferents censos per diferents béns; 5) continua la declaració en La Tour de Querol (la Tor) d'una *massada* que té un tal Bernat Quafala, que li prenen per ésser rònega per la guerra, i si bé jura pagar tots anys el cens en recuperar-la; 6) continua la declaració en La Tour de Querol pel molí fariner que és a prop de la ribera d'Aravó, també derrotat; 7) Continua la declaració dels hereus de Jordà d'ela Tor per certes terres; 8) finalment es fa la declaració sobre lo "*grame del Riu*" que paga també un cens a l'Hospital.

Del conjunt de declaracions, al punt indicat amb el número 4, es troba la peça clau; ja dins de la Cerdanya, el senyor d'Enveig reconeix pagar un cens en fruits cada any, i un *merts* de blat forment per la font *Lombets* i "*per la montagno aperado la Solano q ne te*". És a dir, que el domini directe d'una muntanya ubicada a la Cerdanya i anomenada La Solana, era de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, més concretament de l'Hospital de Santa Susanna sobre Merens, i el domini útil del senyor d'Enveig. Més clar no podia quedar; però el document presenta diversos problemes. Hem de reconèixer que el capbreu és bo i original (malgrat la diferència d'escriba, i de temps de realització, potser un o dos anys de diferència).⁴¹², però és indubtable que ha estat manipulat posteriorment: si tot el text de la declaració de Merens i la vall de Querol està escrit amb grafia cortesana processal, dins el text, en el paràgraf 4 assenyalat, la tinta, la lletra i la grafia són diferents, corresponent-se aquesta darrera a lletra humanística i amb un altre tipus de tinta, observant-se un raspat al paper que en alguns punts mostra una escriptura anterior esborrada per incorporar-hi el text "*per la montagno aperado la Solano q ne te*". Es tracta doncs, d'una falsificació (manipulació del document) datada entre 100 i 200 anys després de la seva redacció original ja que s'ha de sumar al raspat (esborrat) del text anterior (que apareix en alguns punts), la diferent tinta emprada en aquesta frase (respecte a la resta del text, fins i tot a l'inici de la frase, escrita abans), la diferent grafia emprada (el text és en cursiva processal i la frase sobreposada és humanística processal) i la diferència del vocabulari emprat que mostra unes variants dialectals en utilitzar un occità més gascò a la frase amb lletra humanística processal que a la resta del text, menys gasconitzat i més a prop del Llenguadocià català.

⁴¹² Tot el document, de 1474, té el mateix tipus de grafia, de tinta i una mateixa estructura de redacció basada en un encapçalament amb el nom de la població, un primer paràgraf amb el nom del capbrevat amb lletres gòtiques de major mida i la resta de dades en grafia cortesana processal més petita, amb diferents paràgrafs amb un bé declarat a cadascun d'ells, separats per una línia en blanc, i amb una separació entre capbrevats d'uns 4-5 centímetres. Tot el llibre es així excepte els dos últims folis, dedicats a Merens, on hi ha una altra lletra, però també amb grafia cortesana processal.

Aquesta falsificació del document, possiblement realitzada a mitjans del segle XVI o fins i tot a mitjans del XVII, queda perfectament ratificada amb els capbreus que es van realitzar posteriorment. El millor exemple el tenim amb els quatre llibres que componen el capbreu o *Reconnaissance* de 1516; en el primer llibre apareixen dos emfiteutes de Merens: Naudí Fournié i Jaimou Delafont, que paguen censos per diferents parcel·les de terra, no fent-se referència a cap possessió del conjunt de la població ni declaració del comú.⁴¹³ Al segon llibre es capbreven altres individus de Merens i els de la vall de Querol, sense incloure declaracions col·lectives.⁴¹⁴ Al tercer llibre es capbreven “*Cap casals*” de Merens, també en declaracions individuals, i els fan pagar per péixer eugues (potser als prats detallats al capbreu de 1474?).⁴¹⁵ Finalment el darrer llibre és un llevador de comptes dels deutes dels diferents drets de la Comanda a diferents pobles, no incloent-hi cap anotació sobre Merens ni Querol.⁴¹⁶ Aquesta manca de declaració del dit “Solano” en els capbreus posteriors ratifica aquesta falsificació: el falsificador va canviar el text en el document més antic (capbreu base del domini per immemorial possessió que es ratificaria amb el testament que no inclou la descripció de drets ni béns donats, i amb el reconeixement del franc alou del jutge de feus l’any 1266 que tampoc donava cabuda a descripcions de béns ni drets), però no ho va fer en els immediatament següents. Situada la Solana des del segle XIII i principis del segle XIV fora del comtat de Foix segons les diferents sentències ja vistes, la falsificació del capbreu de 1474 ubicava el “Solano” a la Cerdanya, però en l’homenatge fet pel Comanador de Sussan al rei d’Espanya pels béns posseïts a la Cerdanya l’any 1518 tampoc queda reflectida aquesta propietat, assenyalant els censos que fan diferents individus a la Comanda per béns particulars que tenen sota domini útil.⁴¹⁷

Els motius de la falsificació són clars: donar una legitimitat documental a les pretensions de la Comanda de reclamar als habitants de Canillo i d’Encamp el pagament d’un cens o dret d’herbatge per l’ús de la muntanya. Ja fos realment una antiga possessió de l’Hospital o no, la realització de la falsificació denega la propietat a dita institució. Segons la possible interpretació d’aquests documents, probablement

⁴¹³ ADAG, Sèrie H, Malta, Registres, 1541 (antic 67), “*Table des noms dels Emphiteutas (...)*”

⁴¹⁴ ídem, registre 1540 (antic 66) “*Reconnaissance Capoulet*”

⁴¹⁵ ídem, registre 1542 (antic 68), f.1-3v.

⁴¹⁶ ídem, registre 1527 (antic 69).

⁴¹⁷ ADAG, microfilm 2-MI-92 (Gabre et Capoulet), Gran Priorat de Tolosa, Sussan, foli 35: “*Homage rendu au Roy despagne par le Comandeur de Sussan. Lan mil cinq cens dix huict et le premier aoust (...)*” Declaracions de Joan d’Enveig, Guillem Isarn de La Tour, Hereus de Pere Pont de La Tour, Hereus de Jordà de La Tour, la casa d eGranier i Jean Franc.

l'Orde de Sant Joan de Jerusalem reclamava el domini directe de la muntanya, tenint el domini útil el senyor d'Enveig, i l'usdefruit (probablement sota pagament de cens o arrendament) els habitants de Canillo i d'Encamp. Sota aquestes hipotètiques pretensions i recolzats en la falsificació, la Comanda de Capoiulet penyorà l'any 1558 unes mules de veïns d'Encamp per manca de pagament del cens, repetint-se en diferents moments aquests penyoraments (BONALES:2003b, p.78-80), sense més solució que el reconeixement dels tribunals francesos de la propietat andorrana de la muntanya (1686-1687).

Tornem, doncs, a la família dels Enveig – Pastors, que percebien un 'cens' per una muntanya que anomenen Solana d'Andorra, situada a la Cerdanya i sota – hipotèticament – una emfiteusi. Segons el mateix rebut de 1714, perceben el cens per tradició "*et recepti per traditionem*", el que indica que els hi mancava un títol directe de possessió. La pregunta que ens ve al cap es per què mai, durant tots els plets per la propietat de la muntanya de la Solana del segle XVIII, no va demanar la possessió sinó que, en el seu silenci, va fer consolidar la propietat als andorrans? És que aquest no hi conservava cap document després de les guerres? La manca de documentació de la família, les guerres, els canvis generacionals, els llargs temps sense cobrar i el desplaçament des de la vall de Querol (ara a França) a Puigcerdà motivà la pèrdua de coneixement sobre aquest bé per part del seu senyor directe? Més aviat hem de pensar que no. Els rebuts cobrats al llarg del segle XVIII s'han de contrastar amb la situació de la muntanya que des del segle XVII (a les dècades de 1680 i 1690) i al llarg de tot el XVIII està contínuament en disputa davant els tribunals francesos que donen la propietat als andorrans. Per tant és inqüestionable que la família Pastors havia de conèixer els seus drets sobre la dita Solana i els hauria fet valer davant els tribunals, tal i com va fer un altre senyor, Denieux de Brie (BONALES:2003b, p.80-82). Hem de pensar, doncs, en la possibilitat que la dita muntanya no estigués establerta en emfiteusi ni a la família Enveig-Pastors ni subestablerta a les parròquies d'Encamp i Canillo.⁴¹⁸

El cens del senyor d'Enveig, sobre una altra muntanya?

⁴¹⁸ D'altra banda, si fos una emfiteusi es tractaria d'un establiment al col·lectiu, però sense cap control sobre els individus ja que les cases i bordes que hi havia a la vall d'Eravall (fonamentalment al Pas de la Casa) no pagaren mai cap cens, fent-ho el comú, però tampoc cap lluïsmo en les transaccions com ho demostren les vendes a carta de gràcia de cortons pels comuns o vendes perpètuas de particulars (les declaren com a franques i quíties de tot cens i pagament). I tampoc afectaria a la zona dels cortals de Canillo on contínuament declaren que els cortons són francs de la parròquia. Es tractaria concretament i limitadament de la Solana? Ho dubtem francament.

Més enllà d'altres nombroses hipòtesis sobre l'emfiteusi de la Solana que hem plantejat en altres ocasions (BONALES:2003b, p.86-95), cal plantejar la hipòtesi que el cens no fou tal, i sí només un pagament per dret d'ús d'unes pastures fora del territori andorrà (com passava amb els censos pagats pels emprius de la Llosa, la Pera i Pradell-Cantabrà). Unes pastures orientades cap a la Solana, i que al segle XVIII rebrien el nom de *Solana d'Andorra* pel fet que pagaven el cens i era o havia estat aprofitada pels andorrans. Aquesta hipòtesi, difícil de demostrar, no és gens inversemblant. Recordem que la família Enveig controlava al segle XII nombroses pastures de la Vall de Querol i del propi Enveig (RENDU:2003), pastures que en molts casos cedí als monestirs de Santes Creus i de Poblet; i que com a senyor del despoblat de *Fontviva* cobrava per l'aprofitament de les seves pastures –i de *Salit*–, així com la meitat del delme del bestiar. A més, posseïa diferents béns al comtat de Foix, concretament al proper terme de Merens, i finalment va rebre en feu la Torre Cerdana al segle XIII. Si a tot plegat sumem que Canillo disposava des d'antic del dret d'empriu sobre diverses muntanyes de Merens –una d'elles, conjuntament amb Encamp–; que possiblement –segons la falsificació del segle XII de la carta pobla d'Andorra datada en 805– l'espai d'ús andorrà arribava fins l'estany de *Laugencium*, identificable amb *Legunella* de Puimorens, sigui aquesta la Coma d'en Garcia o bé sigui la Coma de Vinyoles; que el 1270 fou penyorat bestiar andorrà a la vall de Querol, amb un valor considerable, arribant a un conveni amb les autoritats de Puigcerdà i Querol; i finalment que bestiar andorrà fou penyorat el 1294 sobre mateix de la Torre Cerdanya, a l'Estanyol i les Valces, just passat més enllà de la Coma de Vinyoles i, per tant, molt més enllà de l'Obac de la Lata; hem de prendre en consideració la possibilitat que el 'cens' d'Enveig fos un reconeixement feudal d'un ús d'empriu antic.

L'expansió del poder feudal de la família Enveig sobre la vall de Querol provocaria tensions amb les comunitats que, des d'antic, aprofitaven les pastures de la confluència de les tres valls (Querol, Andorra i Merens). Igual que s'esdevingué als casos de les muntanyes de Vall Civera, Pradell i Cantabrà, el senyor i les comunitats andorranes degueren convenir el pagament d'una taxa, un *pasquarium* o *herbatge* que mantindria l'aprofitament antic; un dret andorrà aquest que difícilment podria evitar el senyor, ni acudint als tribunals (els andorrans posseïrien un dret consuetudinari equiparable a una *presura*), ni mitjançant la violència (com passà als emprius de Lles). Així s'establiria el pagament anual d'un pernil i cinc sous, taxa similar als que percebien els senyors del Baridà al segle XIV: recordem que el bisbe d'Urgell cobrava a Andorra la Vella un pernil per Vall Civera des de l'any 1280, i que els senyors de Lles

n'obtenien dotze formatges i sis sous per Pradell, Cantabrà i Prat de les Someres. Sobre quina muntanya tenien dret a péixer els andorrans previ pagament d'aquest 'cens'? Evidentment no es tractava de la Solana ni de l'Obac d'Eravall, reconeguts com a territori andorrà; ni tampoc de l'Obac de la Lata, pel qual Canillo i Encamp pagaven el dret d'*herbatge* a la Corona.

Imatge 37: Pla de situació dels topònims de la zona Puimorens – Pont Cerdà. **Nota:** la línia vermella límit de territoris. En verd: emprius reconeguts d'Encamp i Canillo a la Cerdanya i a Merens. En vermell possibles emprius antics, un d'ells hipotèticament pagava el 'cens' al senyor d'Enveig. Les creus vermelles indiquen llocs on el 1294 es van fer penyoraments als andorrans. Elaboració pròpia. Base: Google Earth

Tres són les possibles muntanyes que hipotèticament rebrien aquest dret: en primer lloc podria tractar-se del dret d'empriu de Canillo i Encamp sobre una muntanya de Merens, d'orientació cap a la solana, i que era la continuació des del riu Palomera

(límit d'Andorra amb el comtat de Foix) fins el riu d'Arques, territori d'empriu (únic d'ambdues parròquies dins el terme de Merens) reconegut com d'antiga possessió per Merens al segle XIV. En segon lloc podria tractar-se del dret d'empriu sobre Vallobera –l'actual Coma d'en Garci– clara continuïtat de les pastures de l'Obac de la Lata, però amb una orientació parcialment més assolellada i que SALVANS (2012) identifica com a vall d'Iravals o Eravall. Al nostre entendre es tracta de l'opció menys factible, tant per la manca d'ús del dret d'empriu (els testimonis del segle XV limiten l'ús al riu Dauriola), per la important presència humana a la zona en forma de cortals –i fins i tot un molí– com, i sobretot per l'afluència en aquesta zona de múltiples drets de pasturatge. Vallobera pertanyia al terme de la vall de Querol, i els homes d'aquesta hi podien péixer els ramats, així com els ramats de Puigcerdà, segons la sentència arbitral ja esmentada de 1297 que estructurava de nou les zones de pastura; recordem que Puigcerdà tenia drets de pastures a l'Obac de la Lata o Obac de Puimorens des del riu Ariège fins al riu Dauriola i el Port de Puimorent, a més d'altres llocs de la vall de Querol. Doncs bé, a aquests es sumava la comunitat d'Ax, que tenia empriu de pastures a tots els comunals de Merens des de la concessió comtal de 1241,⁴¹⁹ i també a la muntanya de Queruhi, del terme de la vall de Querol (l'actual solana de la muntanya de Querforc), dret reconegut a la sentència arbitral de l'any 1304 entre el comte de Foix i el rei de Mallorca. Una darrera comunitat en tenia drets d'ús sobre la peixena: els homes de Merens tenien dret de pas per la Solana de Puimorens per accedir també a Queruhi. No podem obviar, però, que fruit d'aquesta múltiple confluència de bestiar apareguessin primer conflictes amb Puigcerdà i Querol (el indirectament documentat de 1270, per exemple) i què, a la pràctica, s'abandonés l'aprofitament efectiu, però mantenint el dret a través del pagament del mencionat 'cens' o *herbatge*, el que facilitaria l'accés des del riu Dauriola fins als empris de Merenç pels ramats de Canillo.

Finalment, en tercer lloc, podria tractar-se de la muntanya de la Coma de Vinyola, que al nostre entendre és la més factible, tant per la seva clara orientació en solana (l'aigua descendeix cap al riu Aravó), com per la continuïtat de pas i pastures des del coll de Puimorens i des de la major part de l'Obac de la Lata, fet que hem de sumar a la situació propera del feu dels Enveig (la Torre Cerdana), i l'existència documentada de penyores contra els andorrans just a tocar de la Coma, a les Valces i Estanyol, l'any

⁴¹⁹ El plet entre Ax i Merens (l'únic que coneixem, però no necessàriament l'únic que va existir) data de l'any 1453, i es reconeix l'empriu a tot el terme de Merens excepte a la devesa de "*lo coullet de Lasdova*" situat entre l'Hospital de Santa Susanna i el Riu d'Arques aiguavessant devers l'Ariège, ni a les deveses del Roulet ni del Codet. Sentència a ANA, ALS, rotlle 1 i 2, doc. 3-20.

1294. Sobre aquesta zona també s'acordaria un dret d'empru compartit de Puigcerdà l'any 1297, i probablement amb la crisi del segle XIV s'aniria abandonant de fet l'ús andorrà d'aquestes pastures, restant finalment en l'oblit, encara que mantenint-se el pagament de l'*herbatge*. Raó de pes en aquest sentit és la manca de documents escrits sobre la "concessió" del dret, tant per part andorrana com per part senyorial, realitzant-se el pagament per costum i tradició ("*et recepti per traditionem*" indica el rebut de l'any 1714).

En el transcurs dels segles moderns i contemporanis sempre es va considerar la Solana d'Andorra com una propietat de les parròquies d'Encamp i Canillo situada dins el territori d'Andorra. Segles de lluites continuades que van finalitzar en el manteniment de la situació de límits i drets del segle XIV. Però no tot va continuar igual, els emprus medievals en realitat es van perdre més per manca d'ús que de dret: la manca de reconeixement, d'ús, del pagament de l'impost de contribució directa per la utilització de béns immobles van abocar els emprus a la desaparició de fet (BONALES:2003b).

Els grans emprus del nord andorrà.

La línia formada per la cadena axial pirinenca entre Fontargenta (Pic de Ruf) i Medecorba ens pot semblar una gran muralla que a més de separar les vessants de les aigües cap a dos mars (al migdia la Mediterrània i a septentrí l'oceà), separa dos pobles, dos cultures. Res més llunyà de la realitat. Entre els alts pics s'obren com talls de l'espasa del temps multitud de ports que uneixen, tots ells, les valls d'ambdues vessants per deixar pas a homes, ramats, idees i costums.⁴²⁰ Amb cultures similars, institucions parelles, costums en comú i, fins i tot, compartint mateixos senyors, la serra pirinenca, mitjançant colls, ports i portelles, durant els segles medievals era un nexa d'unió on el punt de confluència dels pastors andorrans amb els del Sabartès es trobava molt més al nord dels primers clans i comes de les capçaleres dels afluents del riu Ariège. Com venim repetint, des de temps prehistòrics la continuïtat de l'activitat humana enllaçava les valls del nord i del sud dels Pirineus mitjançant els colls i, ja durant el Calcolític, la major pressió humana del migdia obriria circuits pastorals més enllà dels cims pirinencs.

⁴²⁰ Els colls de port Dret, el port d'Arinsal, de l'Angonella, de Rat, de Creussans, de Tristaina, de l'Arbella, de l'Estany Esbalçat, de la Coma, Vell, de Siguer, de Banyell, la portella de la Cebollera, la collada de Jan, el Port de Ransol, la portella de la Coma de Varilles, el coll d'Anrodat, el port d'Incles (o Fontargenta), la collada de Juclar, el coll de l'Alba i la portella de Siscar.

L'expansió de l'època del Bronze i del Ferro en ambdues vessants equipararia els índex de pressió sobre el medi, però en època baiximperial i a l'alta Edat Mitjana tornarem a observa una baixa densitat de població a la vessant nord, i una important pressió des del migdia. Així, arribats –com hem vist en capítols anteriors– als segles XII i XIII, la pressió desforestadora, l'expansió dels conreus i l'extensió de les pastures d'alta muntanya del sud diferiria, cronològicament, amb el que s'esdevenia al nord on el creixement demogràfic i la pressió sobre els recursos seria més tardana (segles XIII-XIV). Així en aquests darrers dos segles ens trobem ja amb una realitat complexa: els ramats meridionals, de les parròquies de Canillo i d'Ordino, venien incloent dins els seus circuits pastorals diferents muntanyes de la vessant nord. Ja al segle XI es produïrien conflictes en forma de lluita (previsiblement violenta) entre els homes d'ambdues cares de les muntanyes; mostra d'aquest fet, com hem dit més amunt, és la cessió dels alous d'Ordino i Canillo per Guitard Isard de Caboet a la seva filla i gendre, l'any 1096, establint com a obligació la defensa dels interessos parroquians davant de tolosans (els homes de Sabartès) i cerdans (de la vall de Querol) que, al nostre entendre, es traduiria en la defensa davant els senyors feudals cerdans i de les valls del Sabartès que en plena revolució feudal disputaven els límits. Uns límits aquests, dels drets jurisdiccionals, que es tradueix en la patrimonialització de les rendes fiscals, delmes i altres exaccions diverses. En aquest segle XI, doncs, hem d'entendre que es van consolidar els límits jurídics dels termes jurisdiccionals –o si es prefereix, dels termes castrals–, situant-se el límit jurídic d'Andorra en l'aiguavessant de la serra, essent formada pels pics i colls. Un límit aquest que mai serà discutit. Però el límit de l'espai d'ús era un altre. Fins on arribaven aquests usos pastorals? Com es regulaven i legitimaven davant els senyors com a drets d'empru? Veiem tot seguit aquestes qüestions.

L'expansió demogràfica i econòmica de la vessant nord dels pirineus fou, doncs, cronològicament més tardana, però la seva materialització, la pressió sobre els recursos, fou més forta, més radical. Aquí, a principis del segle XIII els recursos forestals eren encara abundants respecte a la situació del migdia pirinenc i, en general, de Catalunya; però al llarg d'aquest segle es van produir importants transformacions que portaran, durant el segle XIV, a un conflicte generalitzat entre les comunitats i entre aquestes i els senyors. El principal element que transformà aquest territori fou l'extraordinària difusió de les molines, és a dir, de les forges hidràuliques destinades a reduir el mineral de ferro. En el transcurs del segle XIII es va crear al Sabartès una conca siderúrgica polaritzada en la mina de Rancié (Sem) i desenvolupada a les valls de Vicdessos i Aston, sota control del comte de Foix, els

senyors de Castell-Verdú i la comunitat de la vall de Vicdessos (VERNA:2000 i 2002; LEROY ET ALII:2012). Aquesta activitat lucrativa va dinamitzar l'economia comarcal en desenvolupar-se les activitats menestrals i de transport aprofitant l'expansió de les xarxes comercials, i revaloritzant els recursos agrosilvopastorals. Uns recursos que van viure un important augment de la demanda: fusta per elaborar carbó per les fargues i per cobrir les necessitat del creixement de la construcció; pastures per augmentar les cabanes ramaderes fruit de l'alça de la demanda de llana comercial regionalment així com aliment per la creixent població, però també pastures davant l'arribada dels ramats monàstics de Boulbonne⁴²¹; i terres de conreu per alimentar la població creixent. A finals del segle XIII i principis del XIV el fons de les valls i les solanes estaven en conreu, les pastures d'estiu es consolidaven a partir dels 1700 m., i la franja intermèdia de boscos veia créixer les clarianes degudes a una explotació cada cop més intensa (MÉTAILIÉ ET ALII:2003, p.22-23). La important pressió sobre els recursos afavorida en part per la cessió de la capacitat de decisió sobre les muntanyes a les comunitats,⁴²² va portar a la creació de vedats (zones de limitació d'usos com a reserves) per part de senyors i de comunitats, estenent-se les reglamentacions forestals que restringien els drets d'ús, com la prohibició de talla de fusta jove de 1302 a Vicdessos (DAVASSE:2006, p.217-218), al temps que el mateix comte de Foix, l'any 1347, buscava fonts alternatives per evitar la desforestació total del Sabartès a través del conveni d'intercanvi de ferro per carbó signat amb el vescomte de Couserans, que provocaria la sobreexplotació del bosc de la vall de Massat (MÉTAILIÉ ET ALII:2003, p.24; DAVASSE:2006, p.217-218). Mesures que culminarien l'any 1414 amb el reglament d'explotació minera que donava el control a quatre prohoms designats pel batlle comtal i els còsols de Vicdessos.

Centrant-nos en els recursos ramaders –que, en definitiva, són els que més afecten als límits– la ràpida expansió demogràfica i econòmica va portar a que en el segle XIV s'assolissin els nivells de pressió sobre el medi que hi havia al migdia dels Pirineus, generalitzant-se els conflictes entre comunitats i afitant-se definitivament el termes, tot ajustant-se gairebé al centímetre els drets d'empriu. La crisi de mitjans del segle XIV no baixaria la pressió sobre els recursos (Verna:2002, Métaillié et alii:2003) degut a la

⁴²¹ La presència dels ramats del monestir, documentada, fou prou estable i forta com per haver deixat rastre a la toponímia: entre les comes dels rius Gnioure i del Peyregrand existeix una muntanya coneguda com *Crête i Pic de Bourbonne*.

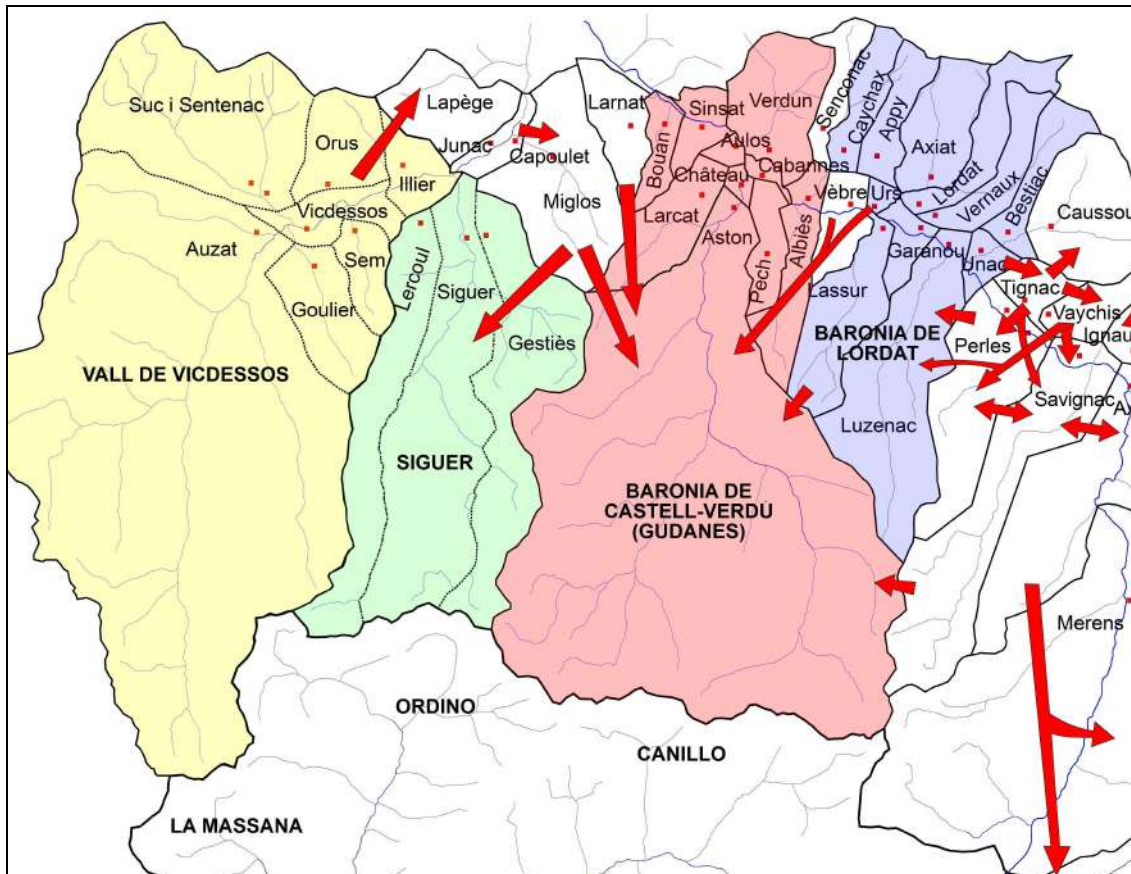
⁴²² Cartes de franqueses d'Ax (1241), Tarascó (1216), Siguer (1262) o Vicdessos (1273) en base a un acord de principis de segle amb el comte Ramon Roger (1188-1223) i carta comtal de 1293 a aquesta mateixa vall reconeixen als homes de Vicdessos la capacitat d'extreure mineral, vendre'l i transportar-ho lliurement, així com el dret a usar en plena propietat de les terres, aigües, boscos, etc. GARRIGOU (1843), p.200-2003.

desarticulació del mercat intern gal a causa de la guerra dels Cent Anys i la que enfrontava els Armagnac amb els Foix sobre el Commenge, que afavoriria una ampliació avantatjosa dels productes comarcals (ferro, llana) ampliant encara més les xarxes comercials.

En aquesta vessant nord dels Pirineus es va generar una gran confluència de drets d'empriu en base al model de poblament i el desenvolupament del règim feudal. La concentració d'assentaments humans en els fons de vall dels principals rius (Ariège i Vicdessos) i la seva extremada fragmentació en petits termes van patir un fort repartiment senyorial. Aquesta atomització dels termes en un curt espai contrasta amb les grans extensions de muntanya on no hi ha poblament i que van restar sota control directe dels senyors. Sobre aquests termes i muntanyes es va formar un model territorial feudal basat en el domini de les muntanyes, l'atomització de la dominicatura o senyoria territorial, i, lligat a aquesta, la personalització del domini sobre les cases o focs.⁴²³ La gran virulència del feudalisme originari fou reconduït pel comte de Foix que va assumir el control de la jurisdicció i el poder polític (dins el marc feudal) a finals del segle XII i en el XIII, malgrat la ingerència de la corona francesa (com mostra l'organització jurisdiccional del territori en castellanies, el 1272, sotmeses al jutge *mage*, el jutge d'apel·lacions, el tresorer i el senescal del comte). L'auge social i econòmic comtal, el recolzament a les oligarquies comunitàries mitjançant la concessió de cartes de franqueses, l'estratègia del comte davant l'església mitjançant donacions monàstiques i a les ordes militars, i la donació de prerrogatives a la noblesa militar dins la seva nova política de fortificació del nord, portà al recolzament feudal al comte i a la formació de grans famílies senyorials que, recolzats per l'autoritat dels Foix concentraran dominis sobre el fons de la vall del Sabartès i consolidaran la propietat o domini de les muntanyes: els Miglos, els Saint Paul de Jarrat, els Quié, els Castell-Verdú o els Lordat. Els pobles sota el seu domini podran accedir a les muntanyes en

⁴²³ Especialment a la vall de Vicdessos, on els dominis es troben extraordinàriament fragmentats; així el 1390 trobem que a Orconac hi ha vassalls del comte de Foix, de Ramon de Miglos i de Guilhem Ysarn (co-senyors); a Vicdessos són vasalls del senyor de Junac, de Guilhem Ysarn de Miglos i del senyor de Rabat. A Suc i Sentenac trobem una divisió clàssica: Sentenac era del comte de Foix i Suc de la Comanda de Capoulet de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem. Siguer era una co-senyoria del comte de Foix i dels Vilamur, senyors de Saint Paul de Jarrat. A Illier trobem entre els senyors als Arnave, als castlans de Varilhes i als senyors de Rabat. Sobre Goulier tenien domini els senyors de Rabat, la Comanda de Capoulet, de Guilhem Ysarn i del senyor d'Arignac. Gestiès era de l'abat de Foix, del castlà de Varilhes, de Ramon de Miglos, dels senyors de Saint-Paul de Jarrat i de Guilhem Ysarn, mentre que a Auzat eren vassalls del senyor de Rabat, de Ramon de Miglos, del senyor d'Arnave, de Guilhem Ysarn i de la madona Sebelia d'Ustou. Fora de la vall de Vicdessos també trobarem aquesta concurrència de senyors, si bé més limitada, com a Vèbre, co-senyoria dels senyors de luzenac i de la família de Miglos; o Larnat, que en part era de Jean de Villemur de Saint Paul.

règim d'empriu i es "concediran" drets d'empriu a altres poblacions previ pagament de la taxa d'*herbatge* o 'cens': Perles i Castellet, per exemple, tenien dret de pastures a les muntanyes de Luzenac previ pagament anual de 2 formatges al senyor; Tignac sobre Perles pagant a l'abat de Foix 6 formatges d'orri; Vaychis també sobre Perles i sobre Savignac pagant 12 formatges a l'abat de Foix, i a Luzenac pagant 2 formatges al senyor de Lordat (RIVIÈRE:1868, p.33-35), o la pròpia Canillo pagant 2 pernils i 2 formatges al senyor de Castell-Verdú per pasturar a les muntanyes de Gudanes.

Imatge 38: Drets d'empriu al Sabartès immediat a la vall d'Andorra. Elaboració pròpia.

Sobre aquestes muntanyes tan concorregudes per diferents comunitats i sota control dels senyors (excepte en el cas de Merens) diverses parròquies andorranes venien aprofitant les pastures des d'antic, generant-se conflictes amb les comunitats o, més habitualment, amb els seus senyors. Així les parròquies d'Encamp i de Canillo venien gaudint de les pastures de l'alta vall de Querol (la vall d'Eravall) a l'Obac de la Lata i, com hem indicat, probablement més enllà, i els seus límits amb el Sabartès van quedar establerts abans de l'any 1304 al riu de Palomera, a tocar del Pont Cerdà, davant els rius Exerqua i Dauriola. Però els usos consuetudinaris andorrans anaven molt més enllà, descendint pel riu Ariège, on els ramats de la parròquia de Canillo aprofitaven diferents muntanyes.

Malgrat la confluència a Merens de dominis de diversos senyors com els Enveig (que donaren origen a la mítica formació de l'actual Hospitalet), els Arnave i l'orde de Sant Joan de Jerusalem, la comunitat de Merens (formada per aquesta vila i l'actual Hospitalet) es regia per un consolat (consolidat amb la carta comtal de 1241) i controlava i gestionava les seves muntanyes. Sobre aquestes tenien dret d'empru els ramats d'Ax i, teòricament, els del monestir de Boulbonne, un dret d'empru de la comunitat veïna que portaria a nombrosos problemes solucionats, temporalment, per la sentència de 1448, i finalment per sentència de 1453.⁴²⁴ En el primer terç del segle XIV, època de màxima pressió demogràfica i econòmica, van començar a sorgir conflictes entre les parròquies andorranes i Merens per la contradicció entre els drets d'ús consuetudinari andorrà i la dinàmica gestora del consolat de Meres i de l'acció individual dels veïns d'aquell terme. Efectivament, l'any 1337 es signà una sentència arbitral entre les parròquies de Canillo i d'Encamp d'una part i els còsols de la vila de Merens de l'altra, sobre l'empru a uns terrenys més enllà del riu Palomera.⁴²⁵ El tancament d'un prat al Pla de l'Hospital de Santa Susanna (Hospitalet) per part de la família Moxart de Merens va ocasionar l'acció de veïns de Canillo i d'Encamp que, presentant-se armats al dit lloc, i sense acudir a la justícia per resoldre la qüestió, van destruir les parets reclamant que no es podien tancar prats en el Pla de l'Hospital de Santa Sussana en ser del seu ús i empru.⁴²⁶ Portada la causa cavant del comte Gastó II de Foix, nomenà comissari a Guillem Pellicer, veguer i jutge del districte de Castell-Verdú que dictà sentència. En ella es va reconèixer que la família Moixart havia aixecat el prat en terres que eren abans d'empru i ús comú de les comunitats de Merens, Canillo i Encamp, manant a dita família deixar obert l'espai i prohibint que ningú fes prats al Pla de l'Hospital, que s'estenia a l'altre costat del riu Ariège des del pont de l'Hospital fins al riu d'En Arques. Evidentment es manava als andorrans pagar els danys fets a la família, i s'obligava a aquesta a no discutir mai els drets d'empru a la zona.

Amb aquesta sentència van quedar delimitats els drets d'Encamp més enllà dels límits de termes, però encara sorgirien més problemes entre Merens i Canillo, ja que aquesta darrera parròquia estenia molt més enllà els seus drets de pasturatge.

⁴²⁴ Sentència de la causa entre Merens i Ax de l'any 1448; es fa referència a aquesta a ADPO, C2099-8 (3). De la sentència del 12 d'abril de 1453 hi ha una còpia a ALS, Rotlle 1, s/n (6).

⁴²⁵ Sentència arbitral del 14 de setembre de 1337 sobre l'empru a la Plana de l'Hospital i tancament de prats. ANA, FCB, perg.1 (parts il·legibles); hi ha còpia de 1503 a ALS, rotlle 1, pergamí B.

⁴²⁶ "(...) proponendo dictum pratum non debere fieri in dicto loco in quo erat factum ac situatum debeant fieri nec deffendi aliqua loca ultra aquam tamen versus partes Vallis Andorre propter ademprivium quem homines predicti vallis Andorre (...)".

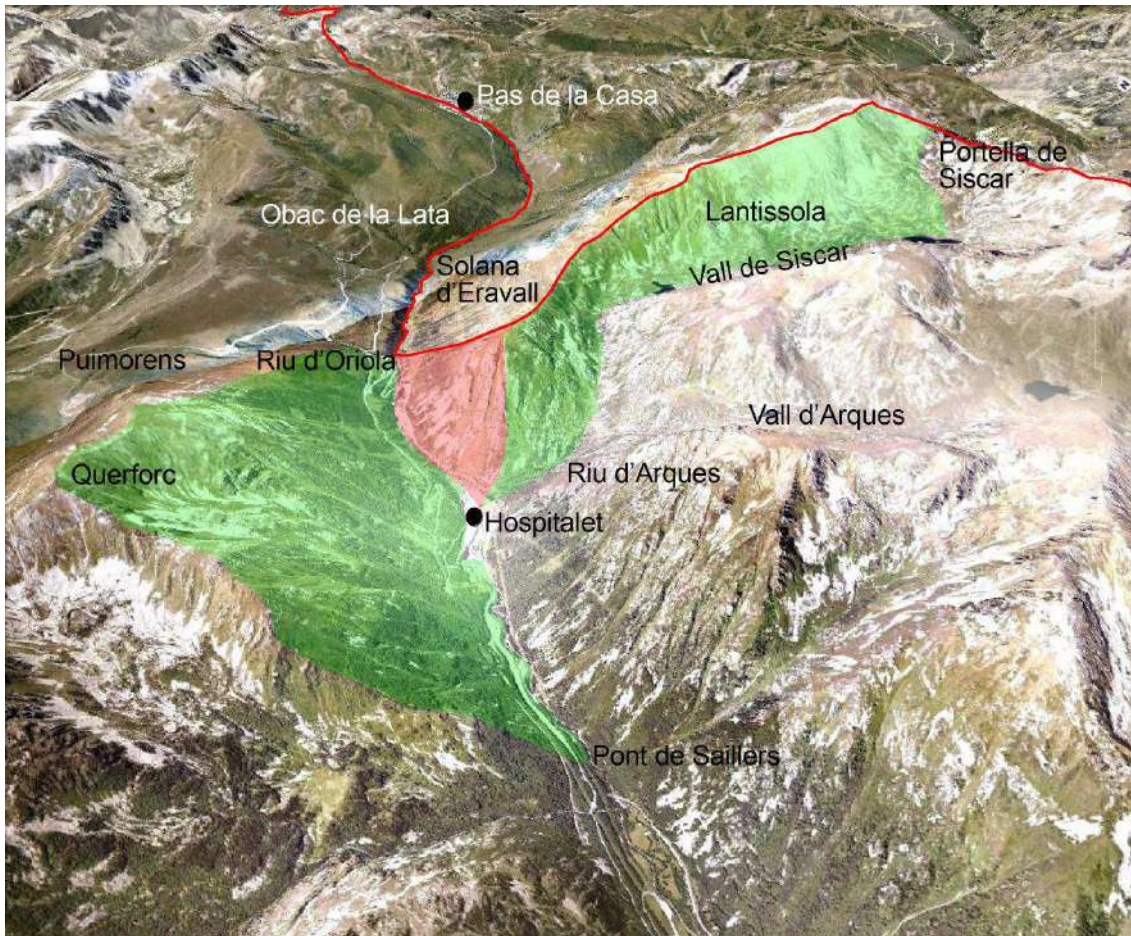
Tancada la qüestió de la Plana de l'Hospital s'encetà un litigi clarament continuador d'aquest; el 1 de febrer de 1339 Canillo nomenaria síndics procuradors per tal de defensar el seu dret d'empru a la muntanya i boscos de Merens, des dels rius d'Oriola i de Palomera fins al pont de Saillens, els límits actuals d'Hospitalet amb Merens; i donada la manca de solució, el 2 de juny de 1340 Merens i Canillo van nomenar arbitres per resoldre la qüestió.⁴²⁷ Amb la sentència arbitral del 8 de juliol de 1340 s'establí la solució definitiva dels drets d'emprius, regulant-se al detall totes les zones i condicions per tal d'evitar futurs conflictes.⁴²⁸ En aquesta es ratifica el dret d'empru perpetu de pasturar amb els seus animals grossos i menuts, fer jagudes i apletar, conjuntament amb els de Merens, a la muntanya que des del riu d'Oriola fins al lloca anomenat del Grossell de la Plana, en tota l'aiguavessant de l'Hospital, des del cim fins al riu Ariège, en els llocs comuns i no tancats fins al moment pels merengessos. A més es reconeix a Canillo el dret de tallar i emprar al bosc dit de Ramet de Merens, fins al punt conegut com el pont de Saillens, podent fer llenya i útils de fusta grans i petits per al seu propi ús, no podent, emperò, vendre cap fusta ni útil. Es reconegué també el dret de pasturar al igual que els de Merens en tot un conjunt de muntanyes d'aquest terme delimitades entre el Pont d'Arques fins al *Apressum* de Lantissola, i fins a la Portella de Siscar, i per tots els aiguavessants d'aquesta muntanya fins les confrontacions amb la muntanya de la vall d'Arques on els homes de Canillo no tindrien cap dret d'empru.⁴²⁹ Uns drets aquests que seran motiu de noves lluites al segle XVII. A la devesa de Merens els homes de Canillo també tindrien dret d'empru, podent tallar fustes al bosc, per us propi, de la Coma de Faygarola (o Fosgasiola) dret fins al Querforc, podent transitar pels camins de la devesa de Ramet per anar-hi, però no quan la devesa estigués vedada, es a dir, des de Pentecostes fins al moment de la sega de l'herba de la Plana, propietat de la vila de Merens o, com a data límit, Sant Miquel de Setembre. Sobre el conjunt de zones de pastura indicats, es declara el comú empru de les tres comunitats, i es prohibeix explícitament fer prats nous i –molt menys– tancar-los, excepte el prat de Vidal de Merens, que es mantindrà privat en ple

⁴²⁷ Originals perduts, còpia del 26 de maig de 1592 a FCB, pergamins 2 i 3.

⁴²⁸ ALS, rotlle 1, s/n, 8 de juliol de 1340.

⁴²⁹ *"ipse montanei et pascua terminantur seu se extendunt de loco vocato Pontar D'Arcas usquem ad locum vocatum ad Apresum de Lantissola et inde per totam montaneam vocatam de Lantissola et deinde recte tenendo seu terminando istam montanea vocata de Cantissola usque ad Portellam vocatam del Seiscar, dicte montanei pro ut aquavergit inde usque ad terminos vel tenentias montanea vocatae de Vall d'Archas et eius terminalium. In quatuordecim montanea vocata de la Vall d'Archas cum eius pertinentiis pascuis seu herbagiis acto et pacto his premissis habitis, comentis quod dictus homines seu habitatores parrochia de Caniyol (...) nullem ius adempnandi depascendi nech jacendi minime habeant aut habere possint aut habeant cum eorum animalibus vel ali in dicto loco de Vall d'Archas seu eius terminationibus et pertinentiis."*

dret, així com els prats ja tancats i en *defens*, dels homes de Merens en el mateix Hospital de Santa Susanna, propers al riu. Aquesta sentència arbitral seria reconeguda i aprovada un any després pel comte Gastó de Foix, el 24 d'abril de 1341.⁴³⁰

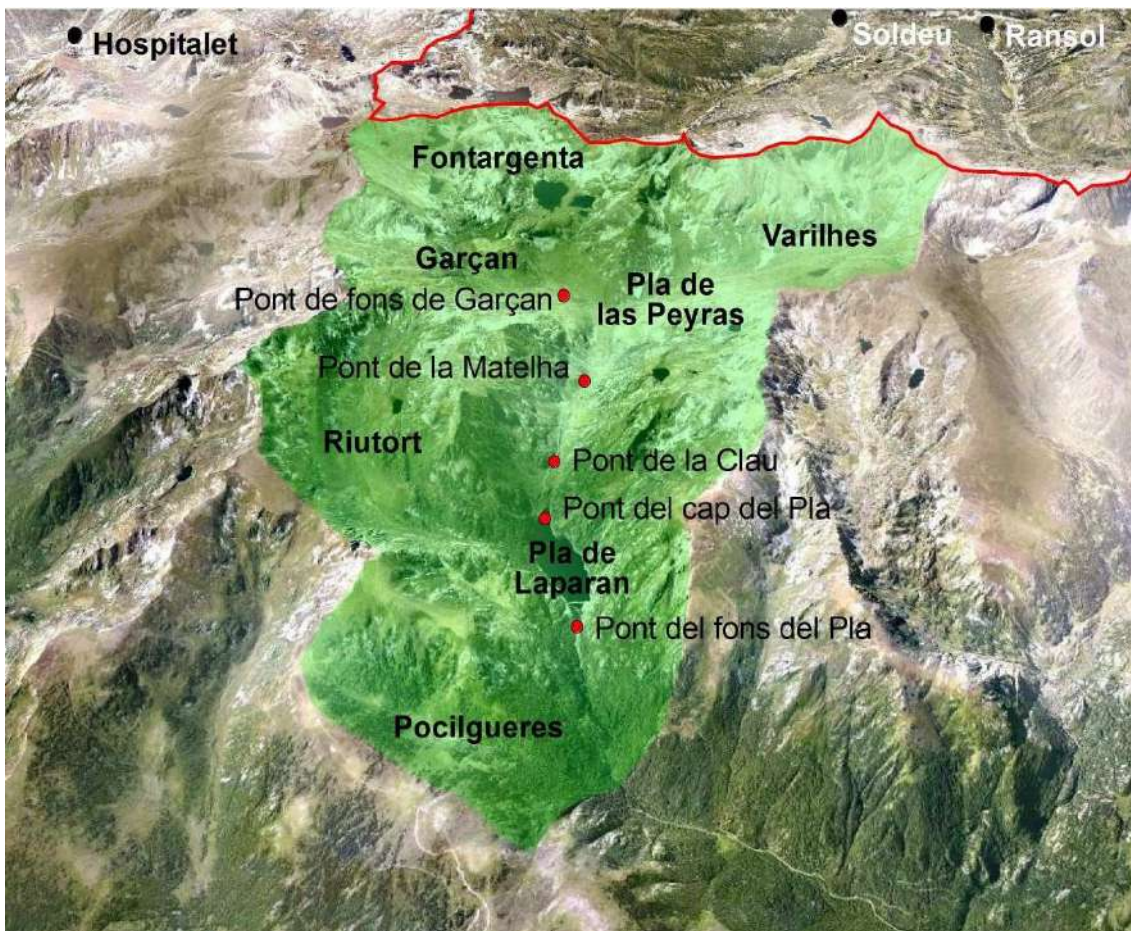

Imatge 39: Empriu d'Encamp i Canillo al terme de Merens (Hospitalet). **Nota:** en vermell empriu conjunt d'Encamp i Canillo dins el terme de Merens. En verd empriu únic de Canillo al terme de Merens. Elaboració pròpia. Base ©Google Earth

A l'oest del terme de Merens, limitant amb Andorra a través de Fontargenta, ens trobem amb les muntanyes de la baronia de Castell-Verdú, altrament conegudes com de *Gudanes*. Sobre elles, propietat del senyor, exercien drets de pastura els pobles de la baronia: Albiès, Pech, Aston, les Cabannes, Castell-Verdú, Aulos, Verdun, Sinsat, Bouan i Larcas, així com nombrosos pobles aliens, molts d'ells sota pagament de 'censos' o *herbatges* en forma de formatges: Savignac, Lassur, Urs, Vèbre, Larnat i Miglos, essent habituals els enfrontaments entre les comunitats i els senyors d'aquests pobles per l'exercici de l'empriu, especialment amb els virulents senyors de Miglos que cediran drets de pastures i llenyes sobre el seu terme a la Comanda de Capoulet l'any 1342 (BARRIÈRE-FLAVY:1894, p.60) i que estaven enfrontats amb els de Junac (que

⁴³⁰ FCB, perg.4

pretenien drets sobre Miglos) i amb les comunitats de Siguer (que els hi negaven drets a Gestiès i al propi Siguer).⁴³¹ Així l'any 1302 s'inicià una querella entre els habitants de Miglos i els co-senyors de Castell-Verdú per l'ús de les muntanyes de Gudanes que degenerà, l'any 1305, en una lluita violenta solucionada també per sentència arbitral mitjançant la qual es reconeixia als habitants de Miglos el dret de tallar fusta per la construcció, pasturar ramats, construir cabanes entre Miglos i el riu d'Aston i fins el riu *Gunarde* o *Unarde*, mentre que en altres zones se'ls permetia péixer els bestiar, però no aixecar cabanes ni fer jagudes, pagant, això sí, un dret en formatges (Garrigou:1843, p.219-220 i 224). Uns conflictes que no finiren momentàniament fins l'any 1308, ja que les tensions sorgiran de nou, cíclicament, fins la Revolució Francesa.

Imatge 40: Emprus de Canillo a les muntanyes de Gudanes. Elaboració pròpia. Base: Google Earth.

Sobre aquestes muntanyes de Gudanes la parròquia de Canillo també tenia dret d'ús des d'època antiga o altmedieval, si bé no apareixen documents escrits fins l'any 1554.

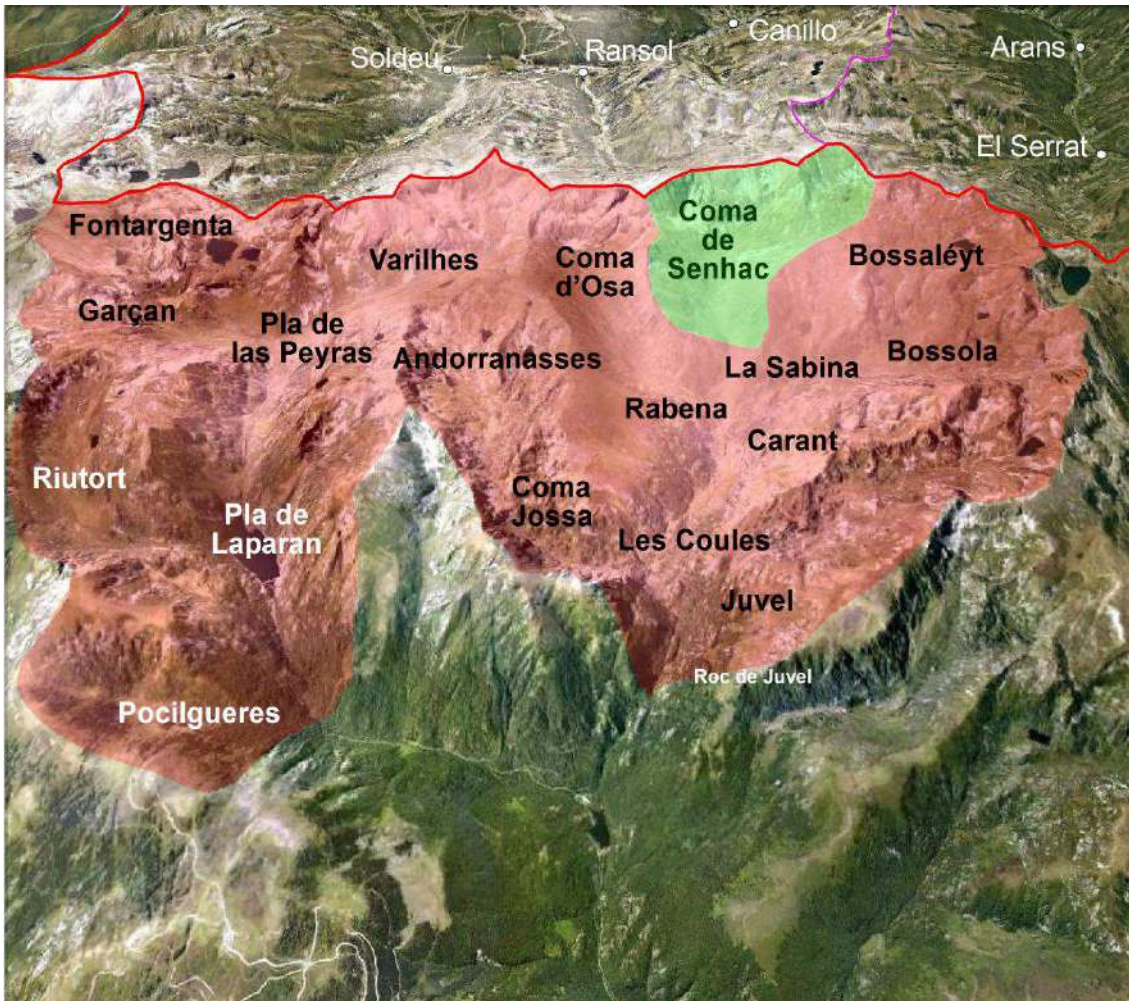
⁴³¹ BARRIÈRE-FLAVY (1894), p.123-124.

Aquest fet no ens ha de portar a pensar en una nova creació o en un ús relativament recent ja que en dites muntanyes hi havia una gran concurrència de ramats dels nombrosos pobles emprivants que, en cas d'un ús nou haurien rebutjat amb ple dret als pastors de Canillo. Així doncs, Canillo aprofitava les pastures de Fontargenta, Riutort, Garçan, Varilles, Pocilgues, Pla de las Peyras, Pla de Leparan (Lhapparan) i Riufred. El document del segle XVI, un litigi degut al penyorament de ramats de Canillo, Ordino i Encamp –amb la devolució dels ramats d'Ordino i la venda de la resta– ens proporciona força informació sobre aquest dret, indicant-se que s'exercia des d'antic per conveni de les universitats de la baronia de Castell-Verdú i les d'Andorra (Ordino i Canillo) i amb privilegi del comte de Foix, restant obligat Canillo a péixer el bestiar (gros i menut) al mateix temps que ho fan els habitants de la baronia de Castell-Verdú (entre Maig i Setembre), a mantenir construïts i en bon estat els cinc ponts del riu Fontargenta (les palanques del Pla de *Lheparan* o *Lhappa*, del cap del dit Pla, el pont de la Clau, el pont de Matelha o *Masilla* al fons del Pla de las Peyras, i el pont del Pla de Garsan, i a pagar, com cada ramat foraster a Gudanes, un formatge per cada cabana d'orri, al que es sumarà un *herbatge* de 2 pernills i 4 formatges anuals.⁴³²

El penyorament es va fer sobre els ramats de Canillo que anaven aplegats amb els ramats d'Ordino i d'Encamp, però els d'Ordino van ser retornats immediatament als seus pastors, i és que aquesta parròquia era la comunitat andorrana amb més emprius a la vessant nord dels Pirineus. Un repàs a la documentació medieval i moderna de les relacions entre Ordino i Castell-Verdú ens permet reconstruir els espais subjectes al dret d'empriu d'aquesta parròquia andorrans sobre la baronia de *Gudanes*. A més de les aprofitades per Canillo, es sumaven les de Coules (Culier), Andorranasses, la Sabina, la Rabena, la Comadossa (o Coma d'Osa), Bossolà (Bezelà), Bossaléyt (Bessaleix), Coma Jossa, Caraut (Quarant), Juvel (Juel) i, de forma parcial, Coma de Senhac. Sobre aquestes els homes d'Ordino podien pasturar els seus ramats, pescar, tallar llenya per fer foc i per construir cabanes i útils. Aquest dret d'empriu no va ser discutit més que parcialment pels senyors de Castell-Verdú, i és que aquests, amb capacitat de vedar (de crear reserves o deveses), van instal·lar una a la Coma de Senhac. La creació de deveses senyorials provocaria, evidentment, conflictes amb els emprivants; si les comunitats de la baronia havien de sotmetre's donat el control dominical i jurisdiccional dels senyors, en el cas de les comunitats alienes la situació era més complexa, ja que estaven recolzades pel seu propi senyor i abanderades amb la defensa d'un dret consuetudinari lluitari per mantenir el seu dret. Això és el que

⁴³² FCB, perg.15; posterior litigi, de l'any 1744, a ADA-5E-4503.

s'esdevingué a principis del segle XIV quan els co-senyors de Castell-Verdú van limitar les zones de pastura que venien essent aprofitades pels veïns de Miglos sota dret d'empriu, solucionant-se mitjançant una complexa sentència arbitral l'any 1305.⁴³³

Imatge 41: Els emprius d'Ordino a Gudanes o muntanyes de Castell-Verdú. Elaboració pròpia. Base Google Earth

El mateix problema es repetí a finals de segle, l'any 1396, quan els co-senyors de Castell-Verdú van establir una devesa a Coma de Senhac, que restava reservada en favor del co-senyor Ramonat de Miglos. Els homes d'Ordino es negarien a reconèixer-la tot reclamant que "*esse in possessione, et eorum antecessores fuisse ab antiquo in pacifica seu quasi possessione*" amb bestiar gros i menut de tot tipus "*depascendi et*

⁴³³ GARRIGOU (1843), p.219-220. Els habitants de Miglos pretenien aprofitar la major part de les pastures i boscos de la part baixa de les muntanyes de Gudanes, en concret la serra de Larcet, Melhera (o Moulhera longa), Costet, Costa Rara, Unarda, Caval Ungla, Affumat, Larnoum, Salabaut, Auzezo, Cortal Martí, Riu Graner, Cortal Pujolam, Caudera, Cortal Viel, Falgar, Olabela, Valadoegt, les Amagats, Cantou, Pradal dels Ordolats, Sirbail, Balodreyt, Salabur, Fumat, Clotas de Bezel, Collet Tailat i Monloraner. La sentència li va reconèixer l'empriu de fusta i pastures fins al riu d'Aston i la Unarda, seguint el riu de Riugraner, així com el bosc de Costarasa. BARRIÈRE-FLAVY (1894), p.118-122.

pernoctandi, cum praedictis animalibus in montaneis Castriverduni et in quibusdam locis infra dictas montaneas specificatis et declaratis".⁴³⁴ La qüestió es portaria als tribunals, però no acabaria en sentència ja que els amigables mediadors d'ambdues parts arribarien a un conveni l'any 1406: en ell els senyors de Castell-Verdú reconeixen el dret d'empru d'Ordino dins les muntanyes de Gudanes, però que havien faltat per quant "(...) *avian pecat et delinquit, car ses licència dels senhors dessus dits o de leur percurayre avian mes los bestians, tant grosses quant menuts, dins las montanhas de Castelverdú, en alguns lochs prohibits et deffenduts où no devian entrar sens licència (...)*".

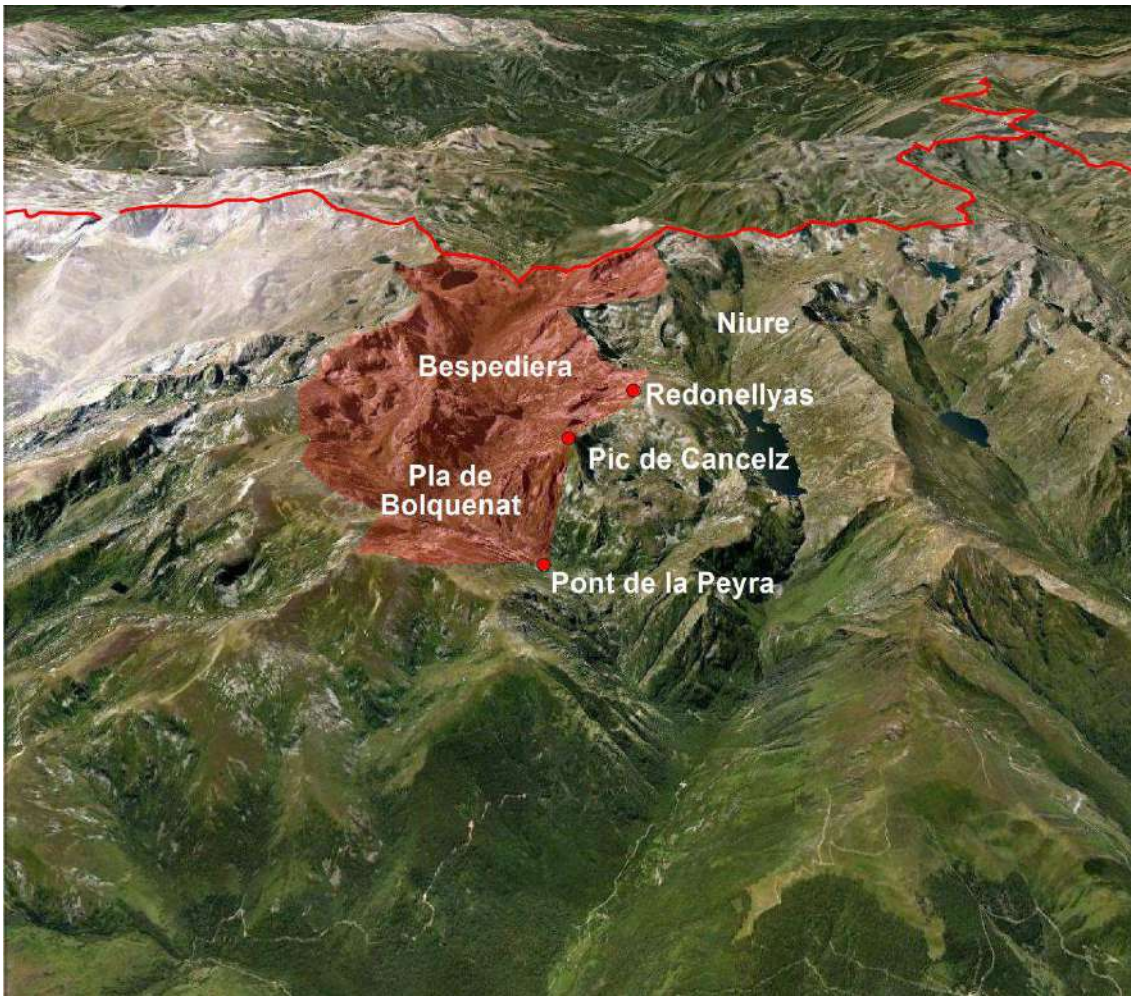
En el conveni s'estableix que els homes d'Ordino (i no altres andorrans) podrien portar els seus ramats des del Coll de Juveil (Juvel) fins al cap de la serra, dormint a les muntanyes només una nit, i podrien també entrar a Coma de Senhac fins vuit dies abans de Sant Joan Baptista sempre i quan el senyor Ramonat de Miglos hagués acabat d'orriar. A més se'ls hi concedeix poder fer nit amb el bestiar a les muntanyes durant 15 dies en cas justificat de mal temps i de guerres, sempre fora de les deveses, pagant per una única vegada 15 florins d'or d'Aragó; amb això es limitava de forma efectiva una sobreexplotació abusiva de les pastures de Gudanes a mans dels andorrans. El conveni o concòrdia va ser aprovada per les parts, i Ordino pagaria dita quantitat per fer-se, definitivament, amb el reconeixement senyorial dels seus drets a Gudanes.⁴³⁵ Els conflictes per les muntanyes de Gudanes es tornarien a donar als segles XVI, XVIII i XIX fent referència, sempre, al conveni de 1406.

A l'oest de les muntanyes de Gudanes ens trobem amb una altra vall a mans de senyors; es tracta de les muntanyes de Siguer on, igual que en els casos anteriors, conflüen drets de diferents comunitats emprivants, tant de la pròpia vall (Siguer, Gestíès i Lercoul) mancomunades en pastures, com de comunitats forasteres com Miglos. Domini del comte de Foix i, almenys als segles XIV-XV, en part també del senyor de Saint Paul de Jarrat, la vall de Siguer formava un consolat des de la carta comtal de 1262, gaudint d'àmplies prerrogatives institucionals i del control i gestió de la major part de les seves muntanyes. Sobre aquestes, des d'antic, els homes d'Ordino introduïen els seus ramats a péixer, originant-se probablement abans del segle XII

⁴³⁴ ACO, L.10, f.34-41v. Tot el procés, amb detalls i informació sobre les muntanyes a ACO, L.10, f.43-55 i ACAP, 6502; incloent la informació de 1540. Ídem ACO, L.10, f.56-57.

⁴³⁵ L'apoca del pagament dels 15 florins es conserva a ACS, perg.198 (accés restringit).

acords entre ambdues comunitats que culminaran en un tractat de *passeria*.⁴³⁶ Aquest acord seia consentit i ratificat pel comte de Foix, formalitzat sota el concepte contractual de pastures a canvi de defensa: els homes d'Ordino, en temps de guerra, havien d'avisar al comte de Foix de la presència de “*catalans, pallaresos y aragonesos*”,⁴³⁷ i així mateix, “*aver de deffensar dins sa jurisdiccio als de Siguer de tota violència, robo, tumulto y depredació*”,⁴³⁸ establint la “*mutua fraternitat y pau*” entre ambdues comunitats. A canvi Ordino tindria dret de pasturar, fer carbó, prendre llenya i pescar “*dans toutes les montaignes de Siguer et de toute leur jurisdiction*” excepte a la devesa del comte de Foix, fins al pont de “La Ramada”.⁴³⁹

Imatge 42: Part de la vall de Siguer on els ramats d'Ordino poden pernoctar tres dies (1526). Elaboració pròpia. Base ©Google Earth.

⁴³⁶ MOLINÉ (1992-1993) estableix al segle XII el moment en que aquests pactes es comencen a escripturar al llarg dels Pirineus. Sobre aquests tractats veure també BABY (1986). Pel cas concret de Siguer veure CAVERO I DUPUI:2009.

⁴³⁷ ACO, L.10, f.1-1vbis; ANA, CR 38331.

⁴³⁸ ACO, L.10, f.56-57.

⁴³⁹ ACO, L.10, f.1-1vbis.

Per tal de formalitzar el pacte –potser ratificats en document escrit de l'any 1382–⁴⁴⁰ es celebraria anualment un ritual: tres diputats d'Ordino havien de presentar-se a Siguer (sembla ser que també anirien altres anys a Lercoul i Gestiès), el diumenge immediatament anterior a Sant Joan Baptista, reunint-se amb altres tres diputats de la vall de Siguer, acudint a la primera missa, i després els d'Ordino “*ajan de cantar, ballar, jugar á requisició dels de Siguer, y que estos ajan de fer bon gusto*”. No es conserva cap documentació d'època medieval sobre aquest empriu i aquest tractat, però els primers pergamins i documents que ens han arribat, iniciats l'any 1511, ens parlen de l'antiguitat dels usos. El dret d'empriu d'Ordino sobre Siguer va experimentar en aquests primers anys del segle XVI importants canvis. A finals del segle XV i principis del XVI es va originar un plet entre les dues comunitats que es va resoldre amb la sentència arbitral del 20 de juny de 1511. En aquesta es reconeixia a Ordino el dret de pasturar en totes les muntanyes de Siguer, inclosa la de *Niure* (Gnioure) que, sembla ser, era discutit per Siguer, i especialment als territoris de Gestiès, Lercoul i de *Bolcona*, fins al pont anomenat de la Ramada (es tracta del pont de Lamarade?), amb ple dret de pernoctar tant de temps com volguessin, carbonar i fer llenya de fusta, així com pescar, al igual que els veïns de la vall de Siguer; havent-se de mantenir el ritual de la passeria.⁴⁴¹

Aquesta sentència, però, no va ser acceptada: la comunitat de Siguer va reclamar que si els ramats d'Ordino pernoctaven tant de temps com volguessin i si poguessin pasturar per totes les muntanyes (“*spatio itineris montanearum et portus malitiosi sed assignavit*”), es produiria una sobreexplotació abusiva, al temps que Ordino es justificava tot indicant que els accessos a la muntanya des dels seus cortals eren difícils i llunyants, no donant temps a aprofitar les pastures si havien de tornar al seu terme cada nit. Per això “*concentint una y altra part que dita sentència original perque de ella noý ague may mes memoria se fes trosos y se cremas (com en effecte se feu)*” van arribar a un nou conveni o concòrdia l'any 1526: Ordino podia pasturar per tot el pla de Bolquenat, Bspediera, Cancelz i les seves costes i aiguavessants, podent fer nit durant tres dies, excepte per sota de Bolquenat fins al pont de la Ramada on només podien pernoctar els ramats una nit pujant o baixant, sempre pel camí.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Segons una referència documental dins un procés judicial als tribunals francesos, de principis del segle XVIII: ACO, doc.54.

⁴⁴¹ ANA, CR, 38331; ACO, L.10, f.1-1vbis i 56.

⁴⁴² ACO, perg.4. ACO, L.10, f.2-2rbis, f.6-10v, f.57. ACO doc. 1719.

Finalment, a l'extrem nord-oest es troba la forta, rica, bel·licosa i privilegiada vall de Vicdessos,⁴⁴³ institucionalitzada comunalment i amb el control sobre les muntanyes gràcies a les cartes comtals de 1273, 1293 i 1301 i amb tractats de passeries amb la Vallferrera (VALLS:1917, p.281) que, igual que entre Ordino i Siguer, feia que anualment els habitants de Vallferrera, Alins i Tor acudissin a Vicdessos el diumenge després de Sant Joan per a renovar les aliances (BABY:1986, p.189). Les comunitats andorranes, aquí, en principi, no tenien cap dret d'empru, quelcom lògic si tenim en compte que un dels privilegis comtals donat a la vall establí que ningú que no fos habitant de la dita vall podia introduir o tenir bestiar en aquestes muntanyes, reservant-se el comte, això sí, la capacitat d'enviar dos ramats de mil caps de llana (CAVERO I DUPUI:2009, p.17). Tan sols es conserva una referència documental: la parròquia de la Massana, a mitjans de segle XV, reclamava un dret d'empru sobre el bosc de Solseny: havent introduir bestiar, els andorrans van ser penyorats pels homes de Vicdessos, iniciant un plet judicial que sembla ser, i a l'ombra de la manca de referències posteriors, van perdre els de la Massana.⁴⁴⁴

La manca de drets d'empru andorrà sobre la vall de Vicdessos no significà, ni molt menys, que no es produïssin conflictes territorials entre les dues valls. Al llarg dels segles medievals Ordino venia aprofitant les muntanyes de Siguer, tant les de la vall de Bolquenat (on en 1511-1526 va concordar poder pernoctar tres dies), com en la vall de Niure (només fent una nit) i la resta de les muntanyes de Siguer, Lercoul i Gestès. L'exercici d'aquest dret portaria a conflictes no amb Siguer sinó amb Vicdessos, que al llarg dels segles XIII i XV va obtenir la concessió de l'empru de les muntanyes de Niure, Fontanade i Perduix, del terme de Siguer. La confluència de ramats d'Ordino, de Siguer i de Vicdessos portà a l'enfrontament en època moderna, ja durant el segle XVI,⁴⁴⁵ però especialment a principis del segle XVIII.⁴⁴⁶ La comunitat de Vicdessos basant-se en la concessió de l'empru de la muntanya de 1266 (i especialment de la muntanya de Niure des de 1273), del dret de vigilar les muntanyes concedit en 1331, del de multar als ramats forasters de 1382, de l'ampliació del dret de pasturar de 1391, i de la sentència arbitral de 1413 entre Siguer i Vicdessos a favor d'aquesta darrera,

⁴⁴³ El caràcter bel·licós de la vall no deixa lloc a dubtes si veiem algunes de les seves actuacions, com la "conquesta" armada de la muntanya de Lapège de l'any 1305: GARRIGOU (1843), p.223.

⁴⁴⁴ Es conserva a ANA, el document de nomenament de procuradors per part del Consell General de la Massana per defensar els interessos de la parròquia en el litigi obert amb Vicdessos pel bosc de Solseny i les penyores que s'han fet. TC-N, L.37, f.19v-21, entre 1453 i 1458. El nostre agraïment a Albert Pujal Trullà per proporcionar-nos aquesta informació.

⁴⁴⁵ ACP, doc.179.

⁴⁴⁶ ACO, doc. 54, 55, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 84 i 88.

intentà infructuosament fer fora i invàlid el dret d'empru d'Ordino.⁴⁴⁷ Una situació que no sembla haver-se donat en època medieval, però que de ben segur va provocar diverses tensions entre les comunitats afectades.

Més enllà de les pastures: els límits amb el Pallars i l'Urgell.

L'establiment dels límits dels termes i dels espais d'aprofitament compartit (els emprius) en el ponent i el migdia de les valls d'Andorra s'ha d'observar de forma conjunta. La presència d'un mateix senyor jurisdiccional –el vescomte de Castellbò– excepte en l'extrem meridional d'Argolell, Arcavell i Bescaran, i l'existència de nombroses muntanyes compartides ens força a aquest tractament si volem assolir una comprensió global del procés de delimitació i afitament del territori. Ja hem vist com entre els segles XI i XIII els Caboet i els Castellbò es feien amb el domini feudal de la vall de Sant Joan així com del terme d'Os de Civís. A aquests dominis es sumaven el terme de Tor (dels Caboet, feudataris del bisbe d'Urgell des del segle XI i, doncs, passant als Castellbò i als comtes de Foix al segle XIII) i la Vallferrera. Aquesta pertanyia al segle XI a Guitard Isarn de Caboet i a llurs descendents com a feudataris dels comtes de Pallars Jussà que, l'any 1113 van infeudar la vall als vescomtes de Vilamur, mantenint-se la castlania a mans de Tedball Guitard i, a la segona meitat del segle XII, en feu dels Galliner. Però els drets dels caboet es mantindrien i en 1265 es va signar el pariatge entre el comte Roger Bernat de Foix (amb els drets dels seus avantpassats els Caboet) amb Bernat II de Toralla, feudatari del comte pallarès. Imbuït en els conflictes generals de l'Urgell i del Pallars, Bernat va vendre els seus drets l'any 1269 al comte de Foix, essent ratificada la venda en concòrdia pel comte Arnau Roger I de Pallars l'any 1269. Al llarg del segle XIV els comtes de Foix concedirien a la Vallferrera diferents privilegis, destacant l'alliberament dels mals usos (1302), la confirmació de llibertats, usos i costums creant institucions de la *Terra* i enfranquant de diferents imposicions (1306), concedint als habitants de la vall l'empru acostumat sobre les muntanyes (OLIVER:2003, p.57) i donant protecció i salvaguarda als homes de la vall (1333). Amb això la Vallferrera –i dins d'aquesta el poble d'Àreu– va aconseguir certa equiparació de drets respecte a les grans valls veïnes de Vicdessos, Cardós i Àneu, així com d'Andorra (encara que aquesta de forma més tardana).

⁴⁴⁷ ACO, doc. 54 i 84.

Els límits de terme i les zones d'empru en aquestes zones, a més, van viure una extraordinària pressió feudal però també camperola (és a dir, d'acció individual) i comunitària donat el creixement demogràfic i econòmic cronològicament més davanter respecte a les terres del Sabartès i de la vall d'Eravall. Es suma a això el manteniment d'àrees de comú aprofitament entre comunitats, àrees comunes que procedien del període pre-feudal i que van veure en l'establiment de límits jurídics (prefeudals i comtals) amb la consegüent descomposició de l'original vall d'Andorra (amb l'escissió d'Os i la possible separació de la vall de Sant Joan), l'esclat de conflictes davant el manteniment d'uns usos tradicionals –o drets adquirits en períodes de coexistència dins la vall d'Andorra– enfront a uns límits imposats i consolidats. De nord a sud, les muntanyes de Setúria, Montaner, Salòria, Servellà, i Teix van experimentar una gran pressió humana, i sobre elles es van generar nombroses disputes per límits i per usos tan diversos com les pastures, els conreus o l'explotació de la fusta. A tall d'exemple, en un judici entre Civís i Sant Julià de Lòria de l'any 1487 pels termes i emprius,⁴⁴⁸ es van presentar dos proves documentals: una sentència arbitral dictada en un conflicte entre Civís i Os datada l'any 1320 per la muntanya de Servellà, i un segon arbitratge, datat l'any 1384, on s'enfrontaven els homes d'Àreu, Tor, Civís i altres (de ben segur Os), davant els homes de la Massana, Sant Julià de Lòria i altres llocs de la vall sobre "*adampribis terminorum*". Veiem, doncs, com es va produir l'afitament del territori entre Andorra i els dominis del vescomtat de Castellbò, amb un repàs de Nord a Sud.

Que la parròquia de la Massana limita en una petita franja de terreny amb Àreu sembla que no hi ha cap dubte. Però la concepció d'aquest espai ha estat interpretada de formes molt diferents al llarg del temps. Així, per exemple, a l'acta de delimitació de la frontera d'Andorra amb Espanya de l'any 1858, quan es repassen els límits de la Massana amb Tor i amb Àreu, s'indica que des del Port Negre "*pasará á sierra Gaspadosa (...) de aqui seguirá al puerto llamdao sobre la Coma Torta (...) desde donde pasará al pico mas alto del puerto titulado Coma Pedrosa, al lado del estanque nombrado Negre (...) y de aqui seguirá al punto nombrado Turó Roi (...) y de aqui seguirá por la sierra y vertiente de las aguas al punto nombrado Port del Rat (...) en cuyo punto acabao el termino de la Masana y agregados de confinar con el pueblo de Tor, empieza el termino en dicho lugar á ser limitrofe por este solo punto á los terminos de Areu, lugar de España y con el territorio francés*".⁴⁴⁹ Res més allunyat de la realitat. Ni els pics són els que s'indiquen (veieu sinó, la ubicació de Coma Pedrosa i del Port del Rat), ni Àreu limitava amb la Massana en només un únic punt. La divisòria de

⁴⁴⁸ ACSJL, doc.61.

⁴⁴⁹ ACM, Papers, Rodalies, núm. 1

termes era, sens dubte, l'aiguavessant. El capbreu de Castellbò conegut com *Spill manifest*, de l'any 1519,⁴⁵⁰ primera descripció de límits a la zona, ni que fos unilateral, indica que la trenca de termes d'Àreu amb Vicdessos, la Massana i Tor passava per Portovidre, aiguavessant vers la Portella de Tor (final del límit amb Andorra), i d'allí al cap dels Palomers i la Portella de Vallor (TRAGO:1982, p.58); descripció idèntica a la indicada al capbreu del vescomtat de l'any 1645.⁴⁵¹

El límit de la Massana amb Àreu, doncs, estava format per l'aiguavessant entre el Pic de Medecorba i, o bé el Port de Baiau (“... *portella de Tor aiguavessant vers Areu...*”), o bé el pic de Centfonts o Sanfons. Tan se val fos un o l'altre, ja que la carena feia de límit entre la Massana i els pobles de la vessant ponentina de la serra. El que sí cal destacar és l'existència d'un dret d'empriu de la Massana sobre una muntanya del terme d'Àreu. Efectivament, ja Fra Tomàs Junoy l'any 1838 a la seva *Relació sobre la Vall de Andorra* indicava que “*los de la Massana creuen que tenian dret de emprivar a la montanya de Bouet pagán ô fen un petit regalo al poble de Areo*”.⁴⁵² Ja al segle anterior, Fiter al *Manual Digest* fa constants referències al port de Boet i a les mítiques argolles o *Trofeos de Pompeyo* clavades als límits de les muntanyes andorranes, una al “*port de Fontargent; així com se veuen tambe los Vestigis de altra Enclavada en la roca del Puig de Altavaca, part de la Montaña dita de Boet de Vall ferrera, en lo port Vell de dita Montaña*”, si bé indica que dita muntanya de Boet es trobava fora de la Vall.⁴⁵³ La veu popular no anava gaire desencaminada, ja que es conserva un pergami de l'any 1364 que apunta a aquest fet:⁴⁵⁴ en data indeterminada (però no molt allunyada d'aquest any) la comunitat de la Massana va arribar a una “*convinença i seguretat*” amb el vescomte de Castellbò per la qual els de la Massana s'obligaven a pagar dos pernils anuals a aquest senyor el diumenge abans de Sant Joan de Juny. Aquest any de 1364, quan els homes de la Massana van anar a lliurar el pagament a Arau,⁴⁵⁵ els veïns es van negar a percebre'ls. La Massana reclamà que havien de

⁴⁵⁰ Editat per Cebrià Baraut, veieu TRAGO (1982)

⁴⁵¹ AHL, PN, S-738.

⁴⁵² Editat pel Govern d'Andorra, Arxiu Històric Nacional d'Andorra, en base a l'original dipositat en dit arxiu. La cita a pàgina 35 de l'original.

⁴⁵³ FITER (1748), p.46, 49-50.

⁴⁵⁴ ACM, perg.6.

⁴⁵⁵ Donada la similitud del topònim Arau, BAIGES I FAGES (1993, doc.58) el confonen amb Aran. L'ús del topònim ARAU (per ÀREU) és habitual dins la documentació medieval; així per exemple l'any 1159 Bernat Sanç, bisbe d'Urgell, promet a Pere de Sant Joan i als seus germans ajudar-los contra Arnau de Caboet, indicant els territoris per on actuaran “(...) *com universis hominibus predictae vallis, tam militibus quam peditibus, versus Palariensem terram, a monte Bouet super Arau usque in monasterium de Gerre (...)*” (BARAUT:2005, doc.57, p.189-191). El mateix s'esdevé en la donació del bisbe Arnau d'Urgell, l'any 1193, de l'església de

prendre'ls en compliment dels acords signats entre aquesta parròquia i els homes d'Àreu, però aquests es negaven per quan afirmaven que si bé reconeixien aquest conveni, s'havia signat amb el senyor (el vescomte de Castellbò) i no amb la seva comunitat. Aquest estrany document ens convida a pensar en l'existència d'un dret de pastures reconegut o concedit pel senyor d'esquena a la comunitat, sota el pagament del típic 'cens' o *herbatge* de pernils que hem vist constantment als emprius andorrans antics de la vessant nord dels Pirineus i de la Cerdanya, coincidint, a més, en la data de lliurament que és similar al dia en que la Vallferrera estava obligada a anar a Vicdessos per raó de la seva passeria. Sobre quina muntanya tindrien dret d'empriu? Sense cap dubte sobre la muntanya de boet, unes pastures que limitaven directament amb Andorra i que arribaven fins al riu –hem de pensar, doncs, en un dret d'abeurada– essent de les poques muntanyes que la comunitat d'Àreu no arrendava en segles posteriors.⁴⁵⁶

Imatge 43: El pic i port de Boet l'any 1931. Font: ICC, fons Rellev, núm.48310.

Sant Feliu d'Àreu a Bernat d'Agramunt, on s'especifica "*ecclesiam Sancti Feilicis de Arau*" (BARAUT:1992-1993a, doc.1863, p.28-29).

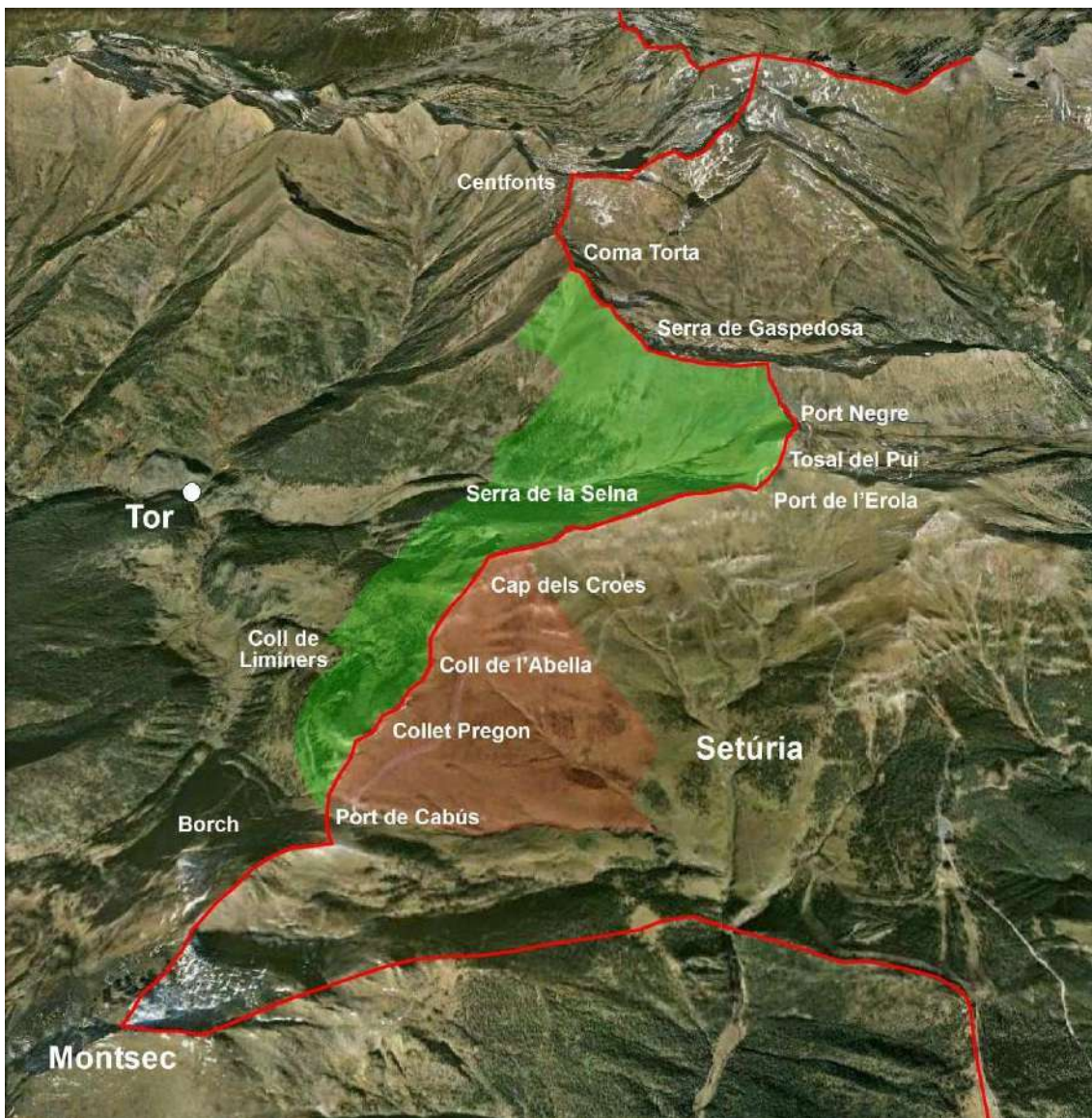
⁴⁵⁶ Sobre les muntanyes que Àreu posava en arrendament i les que no, AHL, Intendència, caixa 20, de l'any 1830. Concretament muntanya de "Bobit".

Imatge 44: Ubicació hipotètica de l'empriu de la muntanya de Boet. Elaboració pròpia. Base Google Earth

Cap al migdia trobem el límit de la Massana amb Tor (o Thor). Segons el *Spill manifest* de 1519 (TRAGO:1982, p.46) Tor limitava amb Andorra des del Puig de Montsec, serra serrant fins al Port de Cabús, mancant la resta del document, el que impedeix observar tot el recorregut limítrof. Però a diferència del terme i empriu d'Àreu, les muntanyes de Tor i Setúria sí que ens han deixat molta informació sobre límits i drets d'empriu, encara que la seva datació és força tardana: finals del segle XIV i al llarg del segle XV. Sabem per referències que l'any 1384 es va produir el litigi per la muntanya de Setúria –i probablement també d'altres– entre les comunitats andorranes i les del vescomtat de Castellbò, litigi on també va participar Tor. Malauradament no hem localitzat aquest pergami ni còpies posteriors. En tot cas l'any 1434 allò que es va acordar cinquanta anys abans va quedar en res ja que es va iniciar un fort conflicte entre Tor i la Massana tant pels termes com per les jurisdiccions i els emprius. Es tractava, al cap i a la fi, a la manca d'enteniment entre ambdues comunitats per tal

d'aprofitar de forma comuna aquesta muntanya.⁴⁵⁷ Les diferències es van solucionar mitjançant una sentència arbitral dictada pels comissaris diputats d'ambdós senyors (el bisbe d'Urgell i el comte de Foix) mitjançant la qual es va establir el límit dels termes des del port de Montsec, per la serra i la trenca d'aiguavessants cap al port de Cabús, el collet Pregon, el coll de l'Abella, el cap de Croes, la serra de la Selna, el port de l'Erola, el tosal del Pui, el port Ner (o Negre), la serra de la Gaspadosa i fins el cap de Coma Torta, essent en tot el trajecte la trenca d'aigües el límit d'ambdós termes; un límit que ja mai més seria discutit. Per tal de conservar aquest límit, la sentència obligava a la construcció de fites ("mollons") de calç i pedra d'una alçada de 16 pams.

Imatge 45: Límits i emprius entre Tor i La Massana. **Nota:** en vermell empiu de Tor sobre La Massana. En verd empiu de La Massana sobre el terme de Tor. Base: Google Earth.

⁴⁵⁷ ACM, perg.24 i 25. Publicat per VELA (2002), doc.41, p.194-200.

Però allò més interessant és que es van detallar dos espais d'empriu, un a cada costat de la trenca de termes, amb dret d'ús dels homes de la Massana dins el terme de Tor,⁴⁵⁸ i altre amb dret d'ús dels de Tor dins el terme de la Massana.⁴⁵⁹ Es repartia així una muntanya que havia estat utilitzada conjuntament pels homes d'ambdues comunitats, i s'establien limitacions: havien de péixer els seus ramats grans i menuts havent de tornar als seus cortals o jagudes cada nit, prohibint a més construir cortals, jagudes, covills o altres en els respectius emprius sota pena de 50 lliures i ban de 10 sous per guarda. La solució, però, no duraria gaire ja que l'any 1444 es va dictar una nova sentència arbitral entre ambdues comunitats per la muntanya de Setúria.⁴⁶⁰ La raó del ressorgir del plet fou la negació dels homes de Tor, no acceptant l'anterior sentència: *"impugnarunt et contradixerunt et eam tenere noluerunt"*.

Designats nous àrbitres, aquests es van reunir al port de Cabús i van sentenciar permetent el dret d'empriu de la Massana dins el terme de Tor amb bestiar gros i menut, però instal·lant en l'acte fites i creus al llarg de tot el traçat que estava en discussió,⁴⁶¹ al temps que es descrivien de nou els límits de l'empriu de Tor a la Massana *"ço es, en la muntanya de Çaturria, del vial Pregon, e de aquí, seguint lo dit vial, entrò a la font Banyadera, et de aquí partint fins al torrent o comela del Solà de la Albela, vers Colpa Sobirà, tot dret amunt pel mig de la dita comela fins al cap del Puy de Crohés"* aixecant 8 fites i creus i *"desferen, de voluntat de dites parts, una fita"* que havien aixecat els àrbitres, havent de tornar el bestiar cada nit als corrals dels seus termes i no poden edificar corrals, pletes ni res ni dins l'espai d'empriu i en el terme propi d'ambdues comunitats. S'obligava també a renunciar al dret de *degola* o degollina sota pena de 50 lliures, el que significava que s'havien produït algunes en els deu anys que separaven ambdues sentències. Aquesta darrera sentència serà considerada com a vàlida i es mantindrà al llarg de l'edat Moderna, ampliant-se el número de fites a la concòrdia entre Tor i la Massana de l'any 1686.⁴⁶²

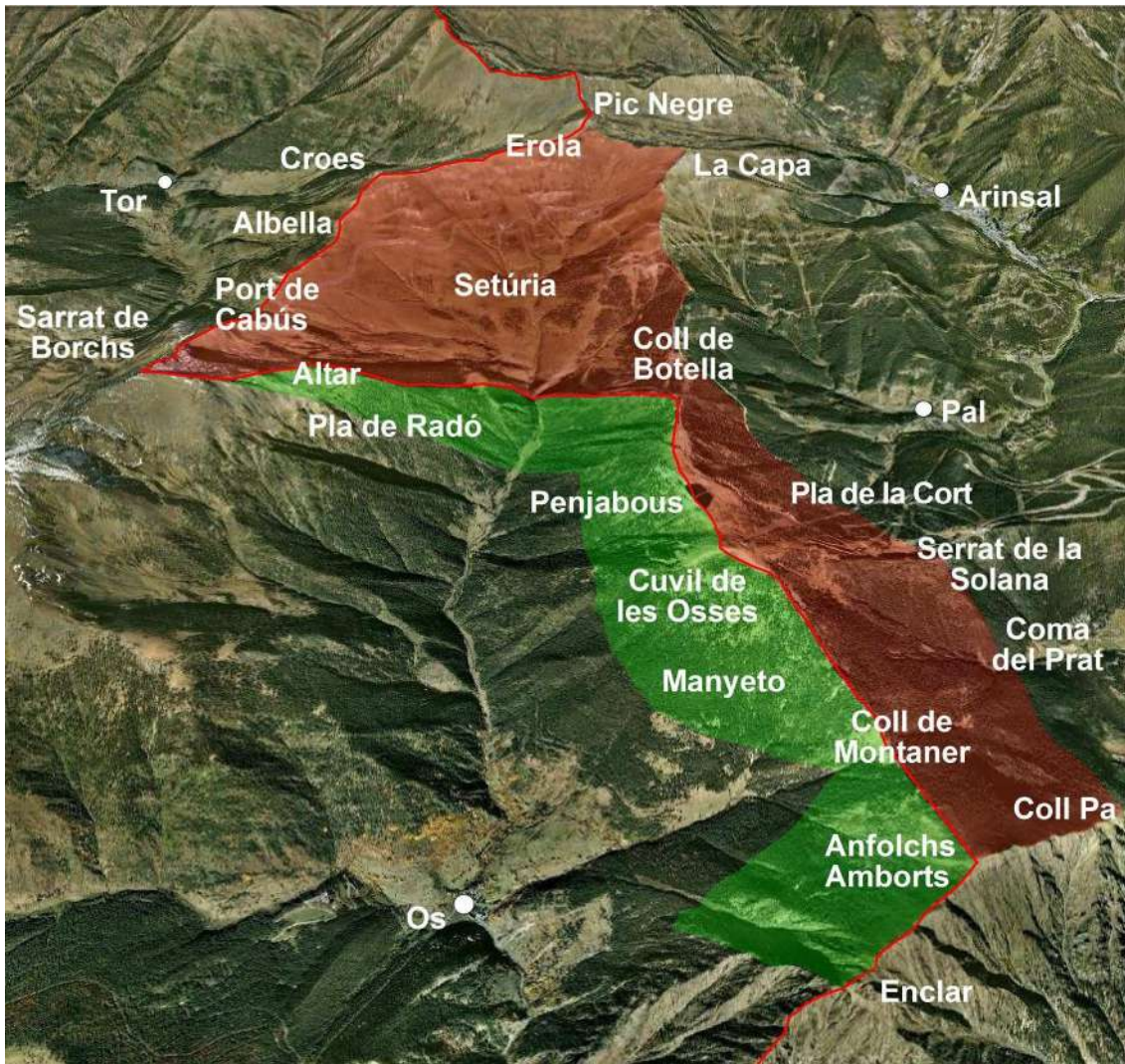
⁴⁵⁸ *"(...) recedendo tamen a cortalibus de Saturia a ffonte qui est subtus portum de Cabús, de camino per quem itur ad montanea de Burch, ad longum, et intrat ad capud serre, in amplum, et in montanea de Borchs. Item de dicto fonte descendendo super caminum qui vadit a Thor, a mà dreita, usque ad collum de Liminers, et recedente de dicto collo usque ad capud del bosch de la Selna, et recedendo a dito boscho de la Selna usque ad capud del bosch, quod est a sòl de la muntada portus de Centfons, et abinde accedendo recta via usque en vista de Pedrenyera."*

⁴⁵⁹ *"(...) in montanea de Saturia usque al vial Pregon, et deinde sequendo dictum vial usque ad fontem Banyadera, et deinde sequendo preffatum vial usque ad Colpa Sobirà, et deinde ascendit per lo serrat amont usque a hull dels Croes"*.

⁴⁶⁰ ACM, perg.15. Editat per VELA (2002), doc.53, p.242-250. La probable elecció de compromissaris es troba a TC-N, L.46, de 30 de juliol.

⁴⁶¹ Es van instal·lar 21 fites i creus a l'empriu de la Massana a Tor.

⁴⁶² ACM, doc.73.

Imatge 46: Emprius de Setúria i Montaner. **Nota:** en vermell terme de La Massana i empriu d'Os. En verd, terme d'Os i empriu de La Massana. Elaboració pròpia. Base: Google Earth.

Però la muntanya de Setúria no estava únicament compartida per aquestes dues parròquies. Ja l'any 1320 es van encetar els problemes entre la Massana i la comunitat d'Os per la vall coincidint amb el plet entre Os i Civís per Servellà. Dues sentències arbitrals en 1320 i en 1339-1340 van establir la trenca de termes. El motiu del conflicte era la capacitat de conrear terres de la muntanya de Montaner i Setúria, ja que els homes d'Os ho havien fet topant en contradicció amb l'aprofitament ramader dels homes de La Massana. Mitjançant un laude arbitral es va establir que els d'Os podrien conrear les terres per sota del Coll de Montaner (que es convertiria en trenca de termes) i del camí que des d'aquí anava cap a Setúria, al temps que es vedaven certes àrees contra el conreus (del serrat de *Manent* al camí de Montaner al *Covil*), imposant-se 1000 sous en cas de contravenció.⁴⁶³ La resolució del conflicte no ens proporciona

⁴⁶³ ACM, perg.19.

massa informació, però ens mostra la pressió humana sobre aquests territoris durant l'època de màxima densitat de població, conreant-se terres a una altitud de fins els 2000 metres. Vint anys després sorgiran de nou problemes entre les nostres comunitats de la Massana i Os per la muntanya de Setúria. Allí, a l'alta vall del riu Setúria, diferents veïns d'Os havien conreat terres per fer créixer cereal, però aquestes terres venien essent emprades com a pastures pels andorrans. El conflicte era inevitable. De nou es va nomenar àrbitre en la persona del comte Gastó II de Foix, que va prendre una solució salomònica: la muntanya de Setúria o *Canal de Maria* havia de dividir-se per la meitat entre les parts, restituint-se les penyores, i obligava a ambdues parts que mai es conrees la terra ni s'edifiqués sense l'acord d'ambdues comunitats.⁴⁶⁴

Dividida la muntanya que durant segles havia pertangut en comú a les comunitats de Tor, Os i La Massana, no es produiran problemes greus fins plena Edat Moderna quan, entre 1594 i 1598 es revisaran les creus "antigues" i es renovaran, mostrant-nos documentalment les dues àrees en que es dividia Setúria, és a dir, l'espai de muntanya antiga (Setúria i Montaner) compartida per les tres comunitats abans de ser dividides en 1340, quedant una zona d'empru de La Massana dins el terme d'Os i una altra zona d'empru dels homes d'Os i –en part de la muntanya – dels homes de Tor dins el terme de la Massana.⁴⁶⁵

La comunitat d'Os, hipotèticament escindida de la resta de la vall d'Andorra, mantindria uns límits mai debatuts amb la parròquia d'Andorra la Vella des del pic d'Amborts (Anfolchs o les Tres Fonts), fins el pic d'Enclar (Bony de la Pica);⁴⁶⁶ al tems que el seu límit amb Sant Julià de Lòria tampoc plantejaria problemes més enllà de la muntanya de Servellà (*Subillà* la sentència arbitral no localitzada de l'any 1320). Efectivament, a partir de la documentació d'època Moderna coneixem l'existència antiga de dos emprus; el primer d'ells el dels Fenerals que exercia Os sobre una part de la muntanya d'Enclar dins el terme de Sant Julià de Lòria i que fou permutat o redimit mitjançant concòrdia entre ambdues parts l'any 1767;⁴⁶⁷ i en segon lloc el complex triple empru de la muntanya de Servellà i els Llimois, del terme d'Os, però sota uns

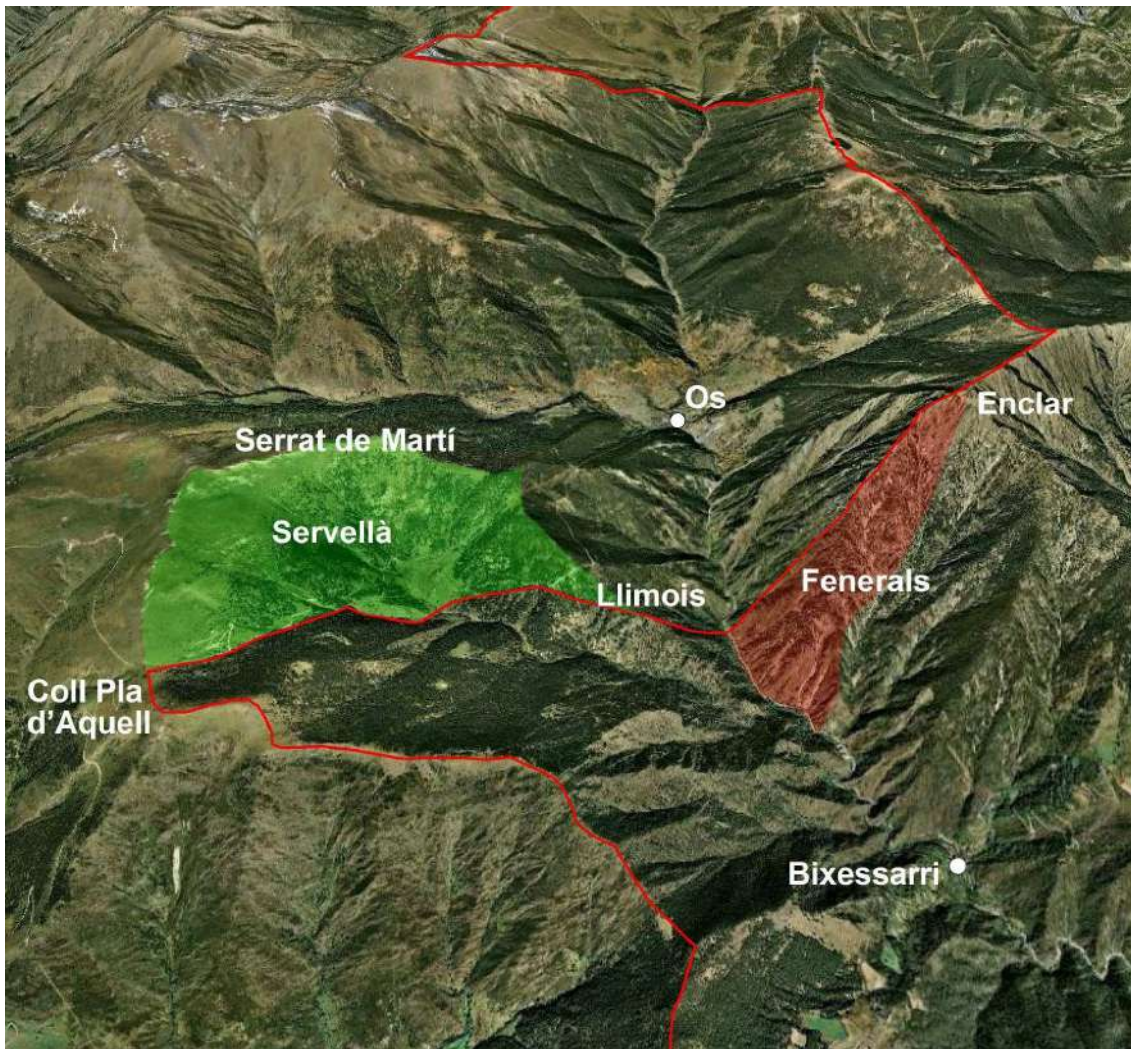
⁴⁶⁴ ACM, perg.17.

⁴⁶⁵ ACM, doc.69, 76; perg.16.

⁴⁶⁶ Sobre el canvi experimentat al llarg dels segles en la toponímia de la zona veieu BONALES (2011).

⁴⁶⁷ ACSJL, docs. 75, 77, 825 i L.3, acta del 25 de setembre de 1703. La concòrdia signada entre Sant Julià i Os de Civís de l'any 1767 per la construcció i el manteniment de la palanca d'Aixovall, va significar que Os "abdicava" o renunciava al seu dret d'empru a la partida dels Fenerals, la Brartra i Llimois a canvi de no haver de pagar el manteniment de la palanca. En el document s'inclouen els segells o marques a les roques que delimitaven aquest dret d'empru sobre uns terrenys tocant a la trenca de terme i que acabaven, també, al pic d'Enclar.

forts controls de les altres comunitats emprivants: Civís i Sant Julià de Lòria. Regulats els usos sobre els terrenys probablement l'any 1320, ho van ser de nou l'any 1529:⁴⁶⁸ la muntanya de Servellà estava formada pels terrenys situats entre el Serrat de Martí, el torrent de Francolí i la serra de Coll d'Aquell, aiguavessant cap a Servellà. Dins d'aquesta Os tenia limitats els seus drets d'ús per quan no podia fer pleta ni jagudes a la muntanya excepte al Clot de Fags d'Os, sota pena de ban de 10 sous a favor de Civís o de Sant Julià (depenent de qui l'imposés), situació idèntica a la de Civís que no podia apletar en l'Obac ni en el Solà del Coll d'Aquell, i a la de Sant Julià que tenia vedat fer pletes al torrent de Francolí. En aquests dos darrers casos si s'imposava ban, aquest havia de ser rebut pels homes d'Os. Finalment, mentre Civís i Sant Julià no podien introduir bestiar malalt a la "muntanya de la qüestió", els homes d'os ho podien fer a la Solana de Servellà, però mai a l'obaga de Coll d'Aquell.

Imatge 47: Emprius dels Fenerals i de Servellà. **Nota:** en vermell empriu d'Os a Sant Julià de Lòria (fins 1767). En verd empriu de Civís i de Sant Julià de Lòria al terme d'Os. Elaboració pròpia. Base Google Earth.

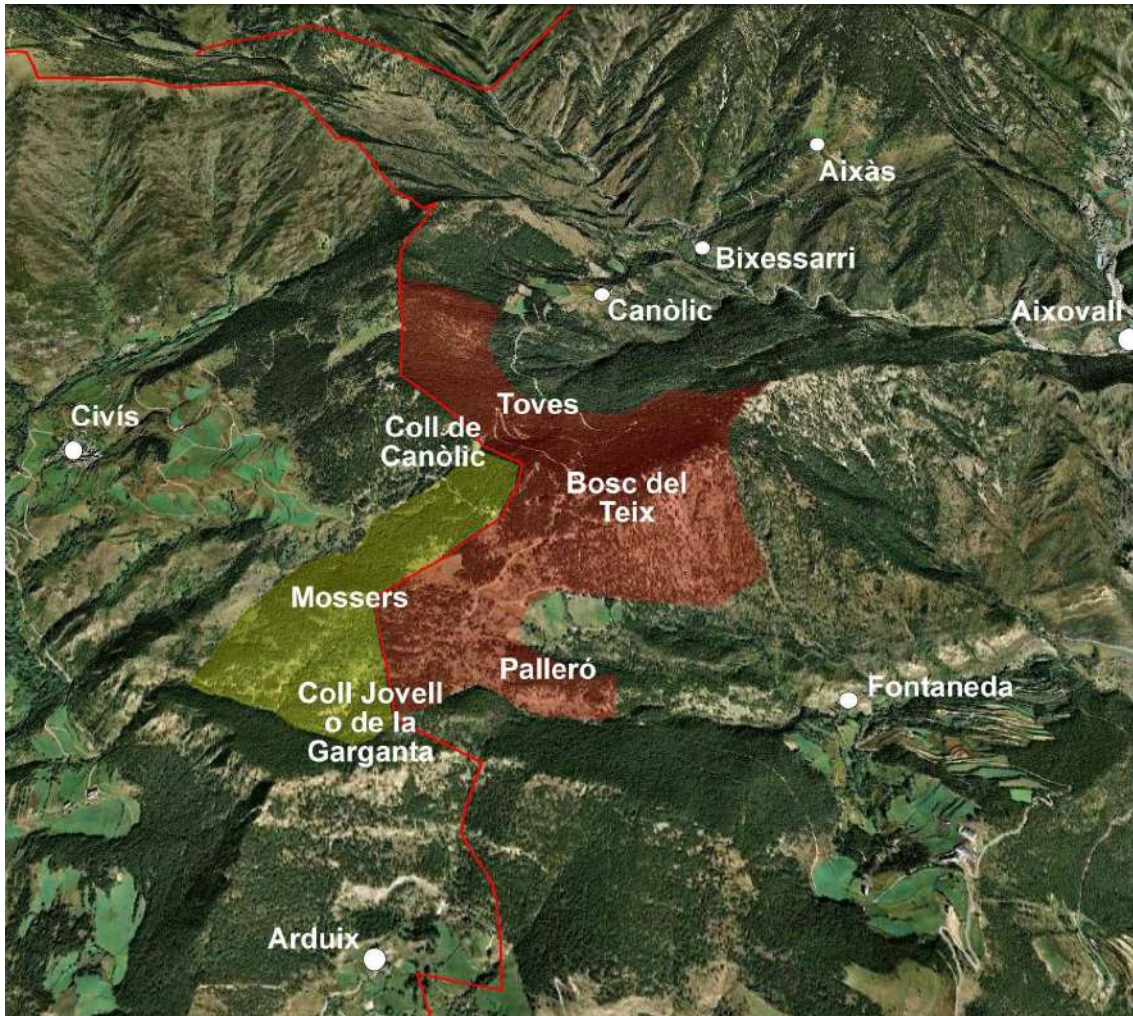
⁴⁶⁸ ACSJL, doc.76.

La *parròquia* de Civís va viure un segle XIV força agitat; algunes cases del poble van prosperar considerablement, destacant les famílies de Berenguer Sunyer (i dona Sunyera de Civís) i *Sevitz* Pujol de Civís, famílies que van invertir importants quantitats de diners en unes explotacions ramaderes centrades, bàsicament, en el bestiar boví i mulatí. Les limitacions pròpies del terme, que mancava de grans pastures, van portar a efectuar contractes de parceria amb veïns de les valls d'Andorra, especialment de Llorts, la Cortinada, Arinsal, Sispony, Pal, Erts i Engordany. L'any 1367, per exemple, Berenguer Sunyer de Civís i la seva dona tenien a Andorra, sota contracte de parceria, almenys 16 bous, 3 baques i 4 muls; i *Sevitz* Pujol en tenia 8 bous i vaques, 2 muls, un anyol i una jònega.⁴⁶⁹ Aquesta estratègia d'ampliació de la seva capacitat ramadera té un immediat reflex en els recursos del terme, malgrat la caiguda demogràfica que va suposar la *pesta negra*. Essent limitat l'espai del terme, els homes de Civís comptaven amb diferents drets d'empriu, ja sobre la muntanya de Servellà (reconegut per sentència arbitral de 1320), ja sobre el conjunt de muntanyes de la comunitat de la vall de Sant Joan. A més d'aquests, gaudia d'un ampli dret sobre part de les muntanyes de Sant Julià de Lòria: dret de pasturar, de tallar fustes per tear, llenyar i carbonar, i dret de conrear boïgues. Un conjunt de drets que ens fa pensar, com venim dient, en una antiga integració de Civís –com Os– dins la vall d'Andorra fins l'Alta Edat Mitjana, ja que l'espai compartit era immediat a zones àmpliament poblades (La Moixella, Mas d'Alins, Canòlic, Bixessarri, Puig Oliveira, Tolse, Aixovall, Argozell, Ponts, Arduix, Civís) i va experimentar una forta fragmentació jurisdiccional pròpia del procés de donació de dominatures i encastellament. Malgrat això, els drets sobre la muntanya comuna es van mantenir –i exercir– no únicament fins la Baixa Edat Mitjana, sinó fins al segle XIX. Però, de quins terrenys estem parlant? L'any 1447 l'enfrontament entre les comunitats de Sant Julià i Civís van esclatar en forma de diversos penyoraments recíprocs. Els veguers d'Andorra i el regent i el batlle del vescomtat de Castellbò, com a àrbitres, van sentenciar tot repartint les àrees d'empriu de la muntanya de Teix: a Civís se li reconeixia el dret de pasturar els seus ramats grossos i menuts havent de tornar als corrals del seu terme cada ni, i així mateix se li reconeixia el dret d'empriu al bosc del Teix de tear, llenyar, carbonar i esboïgar.⁴⁷⁰ Per la seva part a Sant Julià de Lòria se li reconeixia el dret de pasturar –només de dia– des del coll de Jovell, baixant pel torrent, fins a la confluència amb el torrent de Canòlic i d'aquí al coll del mateix nom. Els homes de Civís no van acceptar la sentència arbitral –que deixava enlaire la

⁴⁶⁹ ANA, TC, processos, 6448 (pergamí).

⁴⁷⁰ ACSJL, doc.68 i 70; perg.32. Editat per VELA (2002), doc.56, p.259-267.

descripció de l'espai d'ús sobre la muntanya del bosc del Teix, i es veieren en l'obligació de fitar tot l'empriu dins el terme de Sant Julià de Lòria.⁴⁷¹

Imatge 48: Emprius entre Sant Julià de Lòria i Civís. **Nota:** En vermell empriu de Civís. En groc empriu Lauredià al terme de Civís. Elaboració pròpia. Base Google Earth.

L'arbitratge però no donaria una resposta satisfactòria a la situació, ja que deixava molts problemes sense resoldre; el primer d'ells la pròpia divisió entre els termes que no quedava refrendada per escrit, i el segon, ¿quin caràcter jurídic –per fiscal– prenen les terres conreades de forma permanent pels homes de Civís dins de l'empriu (especialment quan el límit de termes no s'havia deixat per escrit)? Per tot això a la dècada de 1480 van tornar a sorgir problemes que es solucionarien –

⁴⁷¹ No fou així en l'empriu de Sant Julià a Civís, ja que els torrents eren el límit perfecte, sense necessitat de fer fites i creus. L'empriu de Civís al bosc del Teix anava des del Coll de la Garganta baixant cap al torrent de Fontaneda, serrat del Palleró, sobre els cortals de Fontaneda, Feners dels Querols, sota les roques del Coll de la Moxella, Tosal de la Caritat, Querol de les Toves, Tarrés de les Angonelles, Camí de Canòlic a Sant Andreu i Collet de l'Hera.

momentàniament– amb la sentència dels senyors de 1487.⁴⁷² En aquesta ja s'estableix el límit de termes al temps que es reconeix els respectius drets d'empriu de Civís i de Sant Julià, permetent-se als de Civís tenir terres (vinyes) sota contribució, censos i drets de la seva parròquia.⁴⁷³ Malgrat les dues sentències, els conflictes continuaran al segle XVI i ressorgiran de bell nou, amb molta força, al segle XIX, variant els límits dels emprius.⁴⁷⁴

Els límits i emprius entre Sant Julià de Lòria i Arcavell han estat estudiats recentment per CREUS (2010). Lloc conflictiu, els documents relacionats amb aquestes terres s'apilen en els diferents arxius com a mostra de la contínua i persistent confrontació entre ambdues parròquies. Al llarg de capítols anteriors hem constatat que en pràcticament tots els documents dels segles XI al XIII apareix anomenat, com a límit entra Andorra i Arcavell el Riuner. Però aquesta “percepció” ha de matisar-se. En les donacions de particulars d'aquests segles (especialment del XII) existeix una discordança entre les transmissions de béns de Sant Julià que indiquen el Riuner com a límit de la parròquia, i les d'Arcavell i Ponts, que ens parlen o bé del Riuner, o bé de la serra d'Auvinyà, o bé, finalment, de la serra de Juberri. Una diferent concepció de l'espai que no implica, necessàriament, una discussió sobre termes jurídics sinó sobre espais d'ús. Així a les concessions de dominatures del segle X s'inclou el Riuner com a límit: és el cas de Tolse (de l'any 925) on s'especifica directament; o el cas del vil·lar de Juberrussa (any 986) inclosos dins de la vall d'Andorra i, en aquest darrer, limitant amb el terme d'Arcavell –i, doncs, diferenciant ambdós espais clarament–. Al segle XIV, doncs, el límit de terme es considera perfectament consolidat al Riuner. Encara que un document de 1393 pot induir a pensar el contrari, tal i com ens indica Laia CREUS (2010).⁴⁷⁵ Aquest pergami conté una sentència del batlle de la ciutat d'Urgell i castell d'Arcavell –al mateix temps, vicari d'Andorra – sobre la divisió de termes entre Sant Julià i Arcavell, dictant que la cabana en qüestió (situada al Pla de Banart) era terme d'Andorra i plantant les forques corresponents; però la historiadora Laia Creus

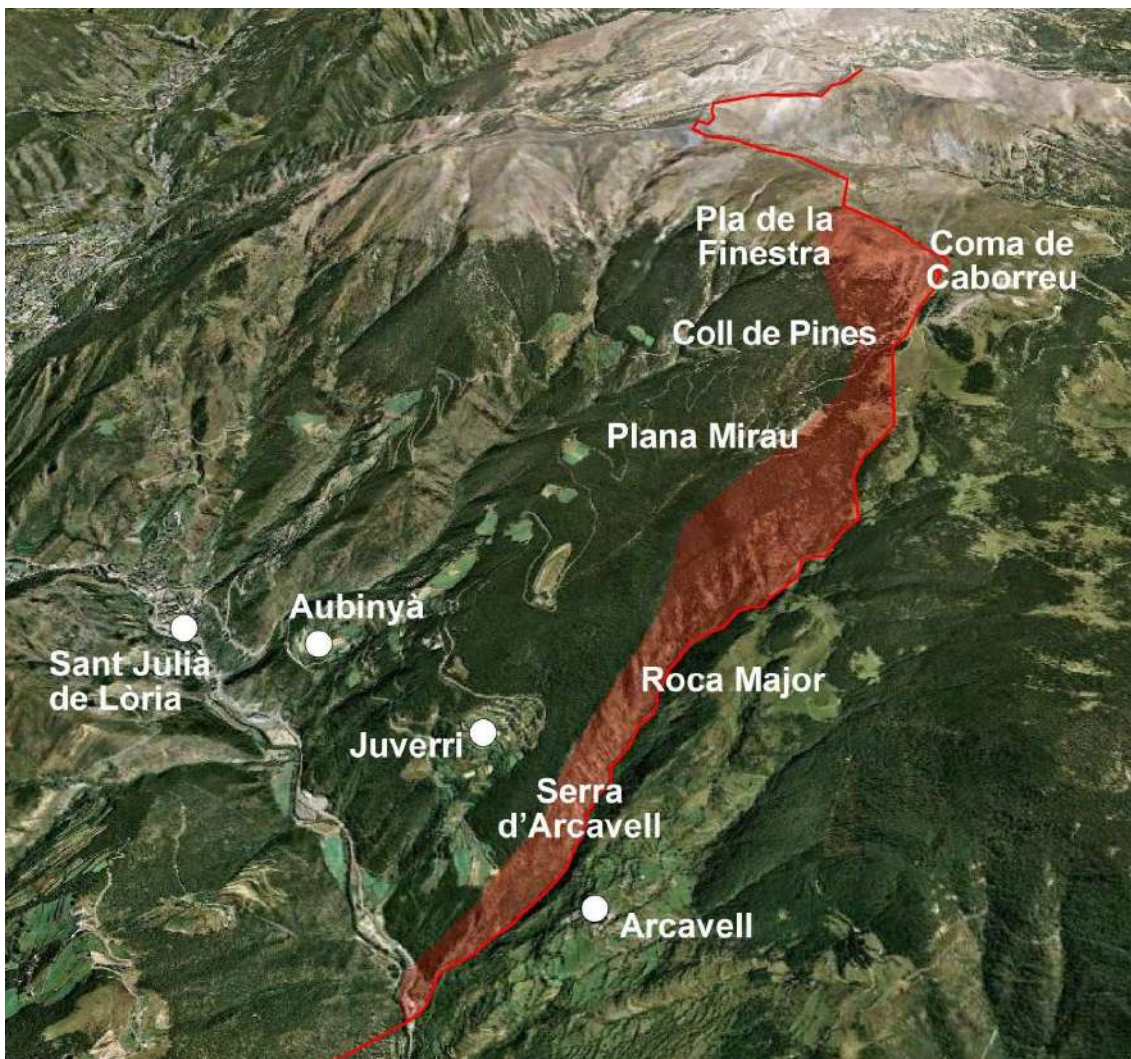
⁴⁷² ACSJL, doc.61 i 63; perg.34. Editat per VELA (2002), doc.105, p.402-406.

⁴⁷³ Els límits són: “*a part de orient en lo coll de Conolec en a uyll de Sent Andreu, ubi reperta fuit quedam hosca in quadam rupe, e de aquí va vers mitgjorn, serra sera, aigües vesans, vers Cevís, et d eCevís, e aigües vesans, vers Lòria, és terme de Lòria, al pla de Moses, ubi de reperta est alia hosca in quadam rupe, e pars al coll de Serusols per les roques, e de aquí debale al tosal de la Garganta, e debale fins al torrent de la font de la [Pilanor], que és prop lo mas de Alins, mirant serrant vers mitgjorn, e de aquí ba al torrent de [Stop] vers ponent, [segudant] lo [grau] de Cevís, e puge al coll de Gibris, e de aquí al coll de Fontadenega, travessant a la aigua de l'Espital, e de aquí puge a la serra de la Spinossa, e après travese al tosal de Moncalp, en cap del terme de lòria, e aigües vesants vers Cevís, terme de Cevís, segons és dit.*”

⁴⁷⁴ ACSJL, doc.59-62, 65-67, 69-74, 3427, i perg.13;

⁴⁷⁵ ACSJL, perg.14.

(2010) ens mostra en el seu treball que dita cabana era dins del terme d'Arcavell. Malgrat tot, essent una qüestió purament de l'exercici efectiu de la jurisdicció, coincidint el mateix senyor per ambdós termes, tenint en compte la rigidesa protocol·lària dels andorrans davant l'exercici de la jurisdicció criminal, i veient que en època baixmedieval són habituals les actuacions de batlles més enllà del seu terme;⁴⁷⁶ hem de pensar que s'han de relativitzar els actes d'aquest tipus. Així, doncs, hem de pensar en l'existència d'una trenca de termes en el Riuner (reconeguda segle rera segle en sentències) i un ampli espai d'ús dels homes d'Arcavell que s'aniria reduint amb el pas dels segles.

Imatge 49: Empriu d'Arcavell al terme de Sant Julià de Lòria. Elaboració pròpia. Base Google Earth.

⁴⁷⁶ Així al *Spill manifest* de 1519 (Tragó:1982), en descriure el terme de Civís, indica "lo balle de Civís prengué en Pere Capcires dins lo lloch de Fontaneda e menà-lo pres a Castellbò. Item lo balle de Civís ab lo sò de Civís acassà un hom appellat Martí Calba d'Encamp entrò en lo lloch de Fontaneda, per ço com lo dit Martí vedave penyora al bander, mas no-l pogué cossegre".

Efectivament, l'any 1408 es va solucionar un litigi entre Sant Julià de Lòria i Arcavell, no per la trencada de termes (no es discuteix que es tracti del Riuner), sinó pels drets d'empriu. Haguts penyoraments sobre els homes d'Arcavell, aquests van reclamar un extraordinari espai sota el seu dret d'empriu; en concret, pràcticament tot el terme de Juberrí, des de la Moixella fins al riu, i des d'aquest fins a Caborreu.⁴⁷⁷ No podem negar la possibilitat que temps enrera els veïns d'Arcavell duguessin a terme llurs activitats agrosilvopastorals per tot el territori que reclamaven, ja per una possible pertinença a la vall d'Andorra abans del segle IX (escindit per l'estructuració vicarial dels comtes, com Os), ja per l'aprofitament conjunt sobre els territoris de l'antic castell de la Moixella o de Roc de l'Àliga (desmembrat en els diumenges de Tolse, Abresem i Juberrussa). Però en tot cas, serien reminiscències de la memòria històrica transmesa –i modificada– generació rera generació. Si Arcavell havia tingut un dret d'aprofitament –per *presura*– sobre aquestes terres, feia ja segles que aquest havia prescrit per manca d'ús. Els co-senyors d'Andorra –i senyor d'Arcavell– van nomenar comissaris que van procedir a determinar els espais d'ús d'Arcavell sobre Sant Julià. De tot el territori reclamat per Arcavell van manar aixecar una línia de creus que el dividís per la meitat (*“E axí matex, del torent [de Caborreu] entro a la cèquia del prat ab ont partint de mig per mig.”*) A la part alta, o Coma de Caborreu, van dictaminar un ús comú (*“sia comuna en aempriu”*) de pastures per les dues parròquies; i des de la línia de creus aixecada cap a Arcavell es donava empriu als d'Arcavell. El document té un caràcter clarament restrictiu ja que si bé reconeixia el dret d'empriu a la zona alta i al migdia de la línia de creus, detallava a la perfecció les altres dues zones reclamades per Arcavell prohibint explícitament el dret d'empriu: de les roques i el cap de la plana de Mirau cap a Joverre *“los dits hòmens d'Arquavell no meten lurs bestians ni aempriven”*, especificant tots els punts fins al Valira on *“no meten ni metre pusquen”*.⁴⁷⁸ Però la

⁴⁷⁷ ACJL, perg.7 i 20, doc.48. *“de loco predicto d'Arquavell, in riperia de Balira, infra dictam parrochiam, usque a la creu de Sanct Julià, et de dicta cruce de Sanct Julià usque ad serram d'Albinyà, et per dictam serram d'Albinyà usque ad planam de Montlobar, et de dicta plana de Montlobar usque ad locum quendam vocatum de Arets, et de dicto loco de Arets usque ad ruppem vocatam de [Quinerç]. Item, ultra dictum flumen de Balira sive de pard l'aygua de Balira usque ad rivum de la Moxela, que done al sual dels camps de Tolçe. Item, del sual dels dits camps ascendendo usque ad locum dictum de la Moxela, e del dit loch de la Moxela avant tota carrera que va a Argolell, que transit per lo cap de la [ca]nal de la Pareyllada”*.

⁴⁷⁸ *“que la coma apel·lada de Caboreu sia comuna en aempriu ab lurs bestians gros e menuts axí bé dels hòmens de Archavell e dels singulars de la universitat de aquell[a] com dels hòmens de la parròchia de Lòria e dels singulars de la universitat de aquella, sens alguna contradicció de cascuna part, ço és, de lo terme de la dita coma apelada de la Finestra, aygua vesant, tot drete línea, tota serra devallant, entró al sol de Caboreu, e entre [al riu e al (...)]. E axí matex, del torent entre a la cèquia del prat ab ont partint [de] mig per mig. E de aquí en fora, partint per la pard obaga, entre als cortals d'en Guitard e d'en Folch de Joverre, entró a la serra, se aye a metre fites a mig terme dels dits cortals e de la sera partint. E que los hòmens del dit castell de Arquavell e singulars de aquell pusquen aemprar entró als dits senyals que*

resolució no duraria; als segles XVI, XVIII, XIX i XX continus enfrontaments modificarien el traçat i les característiques dels drets d'empriu d'Arcavell sobre Sant Julià de Lòria.

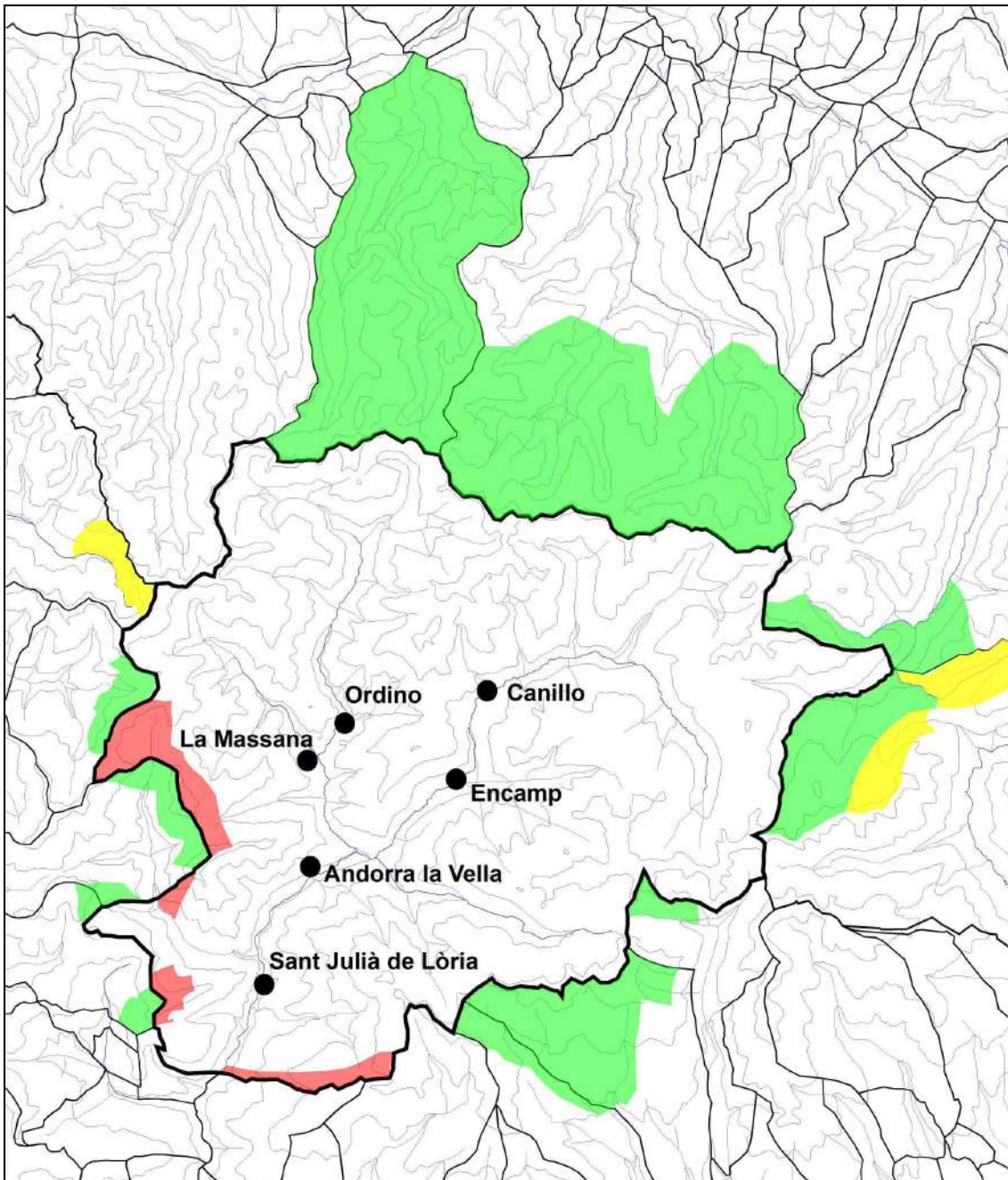
Completant el límit meridional, Argolell i Bescaran no van presentar cap disputa rellevant sobre límits territorial ni drets d'empriu amb Andorra durant els segles medievals. Ambdós disposaven de límits estables que es mantindrien al llarg dels segles sense discussió, situació afavorida per la inexistència d'emprus. Tan sols sobre les muntanyes de Bescaran sembla ser que hauria un dret de pas (un camí a través de les muntanyes) exercitat per veïns de Sant Julià de Lòria en el seu trànsit ramader cap a la Cerdanya.⁴⁷⁹

Els singulars resultats que ens proporciona l'estudi dels drets d'empriu (ja com a legitimació escrita d'un ús antic, ja de nova creació) ens conviden a una reflexió global. En primer lloc cal destacar que la major part dels emprus procedeixen d'època altmedieval o més enrera en el temps encara. Això es dona així a pràcticament tots els casos, tant dels andorrans sobre els termes dels seus frontalers, com d'aquests dins de la vall d'Andorra; i són escasses les noves concessions: potser Vall Civera (per acensament del segle XIII), la Pera d'Arànsers (adquirit el dret per Andorra la Vella a finals del segle XV) i, possiblement la muntanya de Boet. En segon lloc, i encara més significatiu, és que el major espai d'empriu fora de la vall d'Andorra està en mans de les comunitats amb excedent de pastures dins dels seus termes: Ordino, Canillo i Andorra la Vella. Aquest fet suposa que l'empriu no és una conquesta de les parròquies davant la necessitat de pastures, *ergo* l'empriu medieval era una reminiscència (en ple ús) dels circuits de pasturatge d'època antiga (o anterior), el que implica una baixa intensitat de la transformació del bosc en pastures compensada per un ús extensiu de l'explotació ramadera. Les transformacions socioeconòmiques baixmedievales (amb predomini absolut ja de la ramaderia en aquestes parròquies) van provocar una primera reestructuració de les àrees de pastura que prenen en

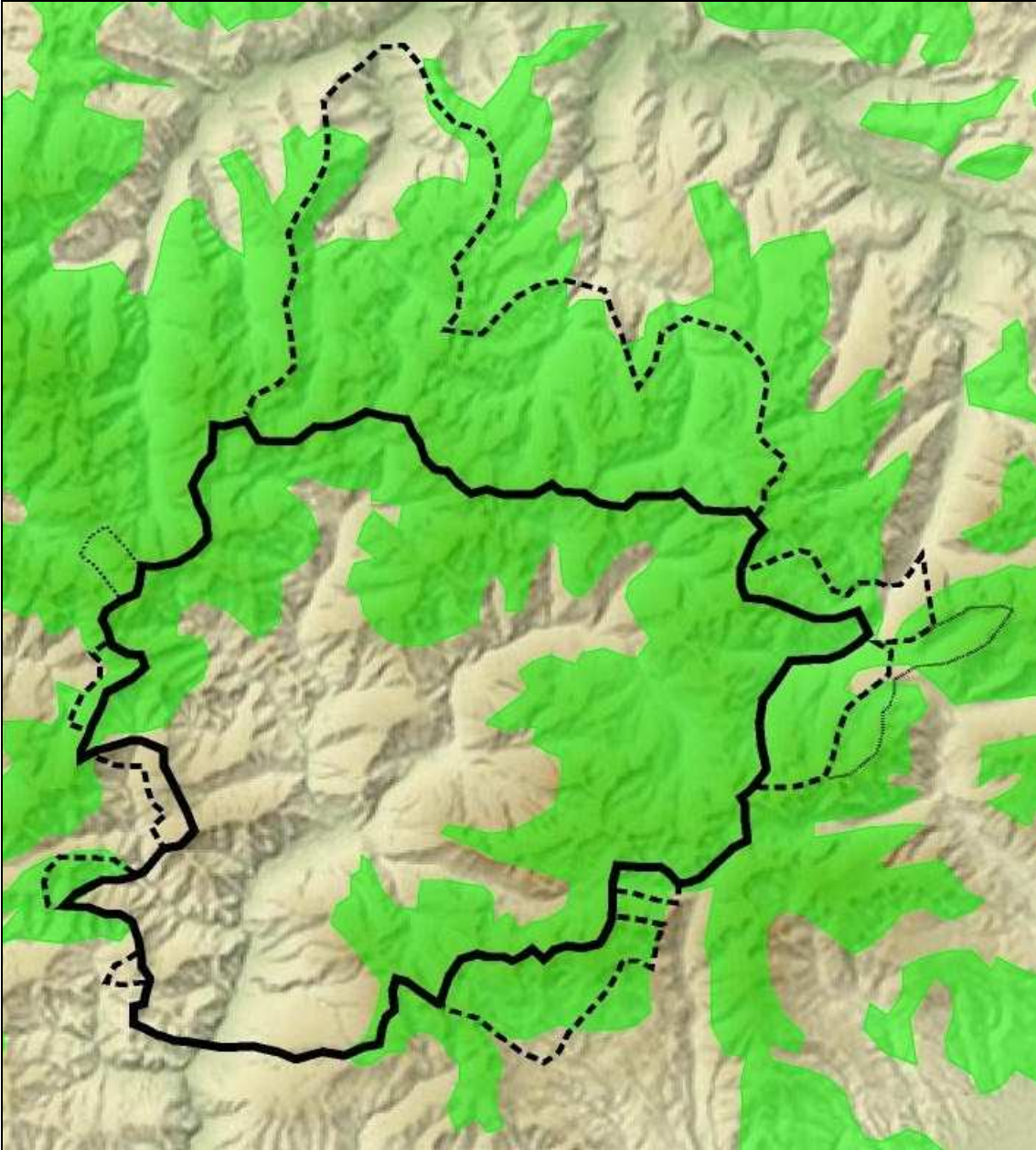
seran metuts de mig. E dels dits senyals, tot dret devallant entró a la roqua apelada Mirau, sobre Joverre, los dits hòmens d'Arquavell pusquen aemprar de pasturar ab lurs bestians gros e mentus, segons los senyals hi siran metuts (...) Que de la rocha avall e de les altres roques que miren Joverre, del cap de la dita plana de Mirau avall, devés Joverre, los dits hòmens d'Arquavell no meten lurs bestians ni aempriven. (...) Que los dits hòmens d'Arquavell pusquen aemprar ab lurs dits bestians gros e menut axí com damunt és dit, ço és, de la dita plana que és apel-lada de Mirau devers Joverre los dits hòmens d'Arquavell no meten ni metre pusquen lurs bestians entró a la roqua de les Poses y, tot dret devallant, entró a un clop que és al prat d'en Folch de Joverre, devers Balira. E de aquí, pertint del dit clop, pard aygua de Balira, pugant dreia via en una roqua que és dejós Balira, entró a una roqua que és dejós lo careró apelat de la rocha de Balira, que partex de Beren entró al puy d'Aguilar. E de aquí enfora entró al cap de la canal d'Estavareny, seguín lo carreró."

⁴⁷⁹ VELA (2002), doc. 109, p.414-416; testimoniatge sobre un robatori de cabrits a la muntanya de Bescaran "tornant de Cerdanya", original a ANA, TC, processos judicials, caixa 111, doc.16.

consideració tant les pastures en terme propi com en l'aliè (els emprius). Per tot això, i malgrat produir-se fases o períodes de baixa pressió pastoral (crisis econòmiques i recessió demogràfica), les parròquies mogudes per les seves oligarquies, es van apressar sempre a mantenir aquestes àrees d'ús, ja mitjançant acord amb els frontalers (cas de la *passeria* d'Ordino amb Siguer), ja amb els seus senyors mitjançant el pagament simbòlic d'*herbatges* i, en el cas de l'empriu de Fontargenta, del manteniment de ponts i camins.

Imatge 50: Els emprius de la vall d'Andorra amb els frontalers a finals de l'Edat Mitjana. **Nota:** en verd empriu de parròquies andorranes fora de la Vall. En groc possibles emprius andorrans. En vermell emprius dels frontalers dins la vall d'Andorra. Elaboració pròpia.

Imatge 51: Els empius medievals d'Andorra i les principals àrees de pastura. **Nota:** en verd principals àrees de pastura en un moment de baixa pressió demoeconòmica (amb gran expansió dels boscos). En línia discontinua: empius d'Andorra. En puntejat: possibles empius. Elaboració pròpia.

D'altra banda les comunitats amb menys disponibilitat de pastures van seguir diferents estratègies per tal d'equilibrar la seva situació. Per sota de les anteriors però encara amb un important volum de pastures, trobem la parròquia d'Encamp que es va associar amb Canillo per l'ús i manteniment dels empius d'Eravall, tot compartint en proindivís la Solana d'Andorra, generant una coadministració que als segles moderns es mostrarà complexa. D'altra banda la Massana era la parròquia més poblada de la vall durant el segle XII, i compartia pastures amb Tor i Os, encara que les dinàmiques conflictives van portar a la divisió de les muntanyes comunes. El manteniment

d'emprius recíprocs no solucionà la crònica mancaça de pastures, el que conduiria a que provés d'ampliar-les a Boet i a Solseny (infructuosament). Les pastures de la Massana havien de ser obtingudes, doncs, per altres mitjans, concretament per la via tradicional: el manteniment de drets sobre els termes d'altres parròquies andorranes. Finalment trobem a Sant Julià de Lòria, la més desfavorida de les parròquies pel que fa a pastures. Aquesta optà, ja des de l'Alta Edat Mitjana, per orientar la seva economia cap a l'agricultura i –després– cap a l'artesania, sense abandonar però l'opció ramadera. La pressió de les comunitats frontereres del migdia i de ponent, també deficitàries en pastures (excepte Os), i amb diversos emprius sobre la parròquia laurediana (potser procedents d'una antiga unitat dins la vall d'Andorra) portà a que s'ampliessin les zones de pastura dins la vall d'Andorra, consolidant-se, com tot seguit veurem, al segle XIII.

4.3.- La lluita pels recursos dins les valls.

Dins l'interior de la Vall d'Andorra també es van consolidar els límits territorials, igual que s'esdevenia amb l'exterior. I de la mateixa manera es van fossilitzar els espais d'ús més enllà del propi terme, és a dir, els emprius. Les sis parròquies delimitades ja als segles XI-XIII, deixaran ara per escrit els límits de llurs territoris allà on es produirien controvèrsies sobre aquests o sobre els emprius més enllà de la trenca de termes. Però no tots els límits quedarien reflectits sobre el paper (o, en aquest cas, sobre els pergamins). Un conjunt considerable de muntanyes i fons de vall van mantenir la "pau", no produint-se litigis de rellevància. La manca de documentació al respecte no ens ha de portar a error i fer-nos pensar que aquests límits no existien. Probablement data ja d'aquests segles XIII- XIV la pràctica que serà habitual de fer *visites* o *rodalies* dels límits per part dels jurats de les diferents parròquies, uns actes però, que no es van traslladar al paper escrit fins el segle XVII.

En el si de les parròquies és ara quan les entitats menors, els Quarts, o bé es consoliden (Ordino, La Massana, Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria), bé s'integren en el sistema institucional parroquial restant només nominalment com a *veïnats* (Canillo), o bé desapareixen definitivament (si es que el Quart de les Bons va existir, a Encamp). Son poques les notícies que ens arriben relatives als quarts en el transcurs de la Baixa Edat Mitjana, però la seva importància no és desestimable: controlen un territori, és a dir, un conjunt de recursos naturals, i en alguns casos entren en conflicte amb altres quarts o fins i tot amb parròquies frontereres. En tot cas el quart queda

definitivament supeditat a la parròquia, veritable unitat territorial, essent la Vall, institucionalment, una coalició, una federació, una representació en definitiva, del conjunt de parròquies. A aquest respecte és representatiu el cas ja mencionat de Sant Julià de Lòria: parròquia on la capital, Lòria, manca de pes territorial enfront a uns quarts de gran empenta, i que passarà, al llarg del segle XV, a la màxima primàcia institucional: així es constata en el pas de la representació de la parròquia en el litigi de 1407 amb Arcavell "*homines universitatum locorum de Joverre, de Xoval et aliorum locorum ac mansorum parrochie Sancti Iuliani de Lòria*",⁴⁸⁰ a l'indiscutible "*homines universitatum parrochie Sancti Iuliani de Lòria*" d'època Moderna. Veiem, tot seguit, els condicionants i el desenvolupament de l'establiment per escrit dels límits en aquests segles XIV i XV.

Els límits permeables entre Andorra i Sant Julià.

Sant Julià de Lòria, parròquia beneficiada per la seva situació meridional i la capacitat agrícola que afavoria una diversificació de la seva producció, poc podia participar en la lucrativa explotació ramadera donada la mancança de pastures estivals i –encara que mínima espacialment– la recepció de ramats forasters sobre els empius de Coma de Caboreu, la Rabassa, bosc del Teix i Fenerals. Si bé és cert que comptava amb les pastures de Caboreu, la Caülla i, ínfims, d'Enclar, de ben segur la memòria històrica recordava l'ús de circuits pastorals més enllà, sobre Forganyà, l'altra vessant de Caboreu. La pressió demoeconòmica del segle XIII portà a recuperar i, el que és més important, a incrementar, l'activitat ramadera sobre les estives, i a entrar en conflicte directe amb la comunitat frontalera amb més espai de pastures, Andorra la Vella, per aquest recurs en les zones properes a Caboreu i la Caülla. Així, el primer document sobre els drets d'ús en aquesta zona data de l'any 1289; la sentència del comte de Foix, cosenyor d'Andorra, on es declara l'ús comú de Perafita i Claror entre ambdues parròquies. A aquesta es sumarà un altre espai, Prat Primer, on els aprofitaments van quedar regulats per sentència arbitral l'any 1487. Però no només existien zones d'ús lauredianes sobre Andorra. Prova de l'avantatge ramader d'Andorra la Vella és l'existència d'un empiu d'abeurada al Solà de Certers que provocà un conflicte l'any 1324.

⁴⁸⁰ ACSJL, perg.7.

L'any 1289, en ple procés d'expansió econòmica de la parròquia d'Andorra, amb una clara orientació ramadera (l'any 1280 obtingué l'empriu de Vall Civera, i pocs anys després es van produir els actes violents a Pradell i Cantabrà), es va produir una confrontació pels drets d'ús a Perafita amb la també creixent cabana ramadera de Sant Julià de Lòria. Aquesta confrontació distava molt de ser nova, ja que anys abans ja s'havia arribat a fortes tensions que van portar a un primer acord mitjançant el noble Guillem Ramon de Josa. Aquest any de 1289 els homes d'Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria gaudien de l'ús comú sobre la muntanya de Forganyà, més endavant anomenada Claror, un ús comú que els homes de Sant Julià reclamaven també per a la muntanya de Perafita, però amb la negativa, ara, dels homes d'Andorra la Vella.⁴⁸¹ Sobre aquest aspecte, els veïns d'Andorra acceptaven el dret de Sant Julià a Forganyà, i reconeixien l'ús comú i la servitud de Sant Julià, amb presència del homes d'Andorra i també sense ells, sobre tot tipus d'usos de què poguessin gaudir els andorrans, el que es pot interpretar com que les muntanyes de Perafita i de Claror eren del terme d'Andorra, ja que es reconeix que a Forganyà els de Sant Julià hi tenien els mateixos drets d'ús que els andorrans, cosa que no es planteja per a Andorra, sobre els que es considera indiscutible que el tenien, aquest dret. A més, Sant Julià de Lòria reclama tenir els mateixos drets a Perafita, lloc on, indiscutiblement, Andorra els posseïa. El comte, reunint un consell especial de prohoms de les altres parròquies de la vall, va sentenciar que els veïns de Sant Julià de Lòria tenien a Perafita la mateixa servitud que a Forganyà, i va establir com a límit la collada de la Maiana cap a ponent (sense indicar, doncs, on era el límit d'empriu i terme a ponent, però deixant entreveure que era l'aiguavessant, ja que la muntanya de Forganyà era també d'ús compartit), quedant la vall del riu Madriu d'ús exclusiu d'Andorra la Vella. El conflicte però, no trigaria a ressorgir ja que l'any 1346 es va tornar a redactar una sentència arbitral que no ens ha arribat fins a l'actualitat.⁴⁸² Ja aquest espai fos antigament d'Andorra la Vella, ja fos d'ús compartit, el cas és que l'equiparació d'usos d'ambdues parròquies que dictamina la sentència de 1289 convertí a Perafita i Claror, de fet, en una muntanya "mitgera".

⁴⁸¹ ACSJL, perg.1; còpia de 1560 a ídem, perg.2; còpia de 1776 a ídem doc.80 i 81. Editat per BARAUT (1988), doc.138.

⁴⁸² D'això tenim notícia gràcies a uns documents del segle XVIII: AACA, L.14 de sentències de visures, sense numerar, 9 d'agost de 1346, i la carta del Comú d'Andorra al Comú de Sant Julià on s'oposa que sigui arbitrada una qüestió sobre les muntanyes, i que en tot cas es vagi per via de justícia, i en què avisa que reclamaran l'execució de la sentència del 9 d'agost de 1346 pel que fa a la pena de 1000 sous a qui s'aparti de dita sentència: ACSJL, doc.101 del 2 de setembre de 1776.

Amb el canvi de segle, la pressió ramadera va créixer encara més, arribant a la màxima expansió. Fruit d'això s'encetà un nou conflicte amb Sant Julià de Lòria que va donar com a fruit la delimitació de l'espai d'empru que el Quart d'Andorra la Vella exercia sobre la muntanya anomenada la Solana, del Quart de Cesters. Segons la documentació posterior, sembla que aquest espai és l'empru de l'abeurada de les Tres Fonts de la Solana, des de la font de la Caülla fins a la font del Ribal (BONALES:2011, p.68-72). L'any 1324 es va produir un enfrontament jurídic entre els quarts de Certers i d'Andorra la Vella sobre el dret d'empru en aquesta muntanya, des del cortal fins al punt de la qüestió, on es van produir diversos penyoraments.⁴⁸³ La solució al conflicte es va aconseguir mitjançant un laude arbitral dictat pel cinquè àrbitre (àrbitre en discòrdia) Pere Perati de Prats, davant el desacord dels altres quatre homes bons (escollits dos per cada quart). Aquest va sentenciar que els homes d'Andorra tenien dret d'empru fins a l'esmentat punt de la qüestió, on es va aixecar una fita, incloent-hi el cortal. A partir d'aquesta fita, els homes de Certers tindrien tot el dret a penyorar els pastors andorrans, i si aquests s'hi resistien podrien imposar-los el doble de penyora. Aquest empru andorrà sobre Sant Julià tindrà poc futur, essent ja discutit l'any 1543, però que es mantindrà fins al segle XVIII quan es perdrà per desús.⁴⁸⁴

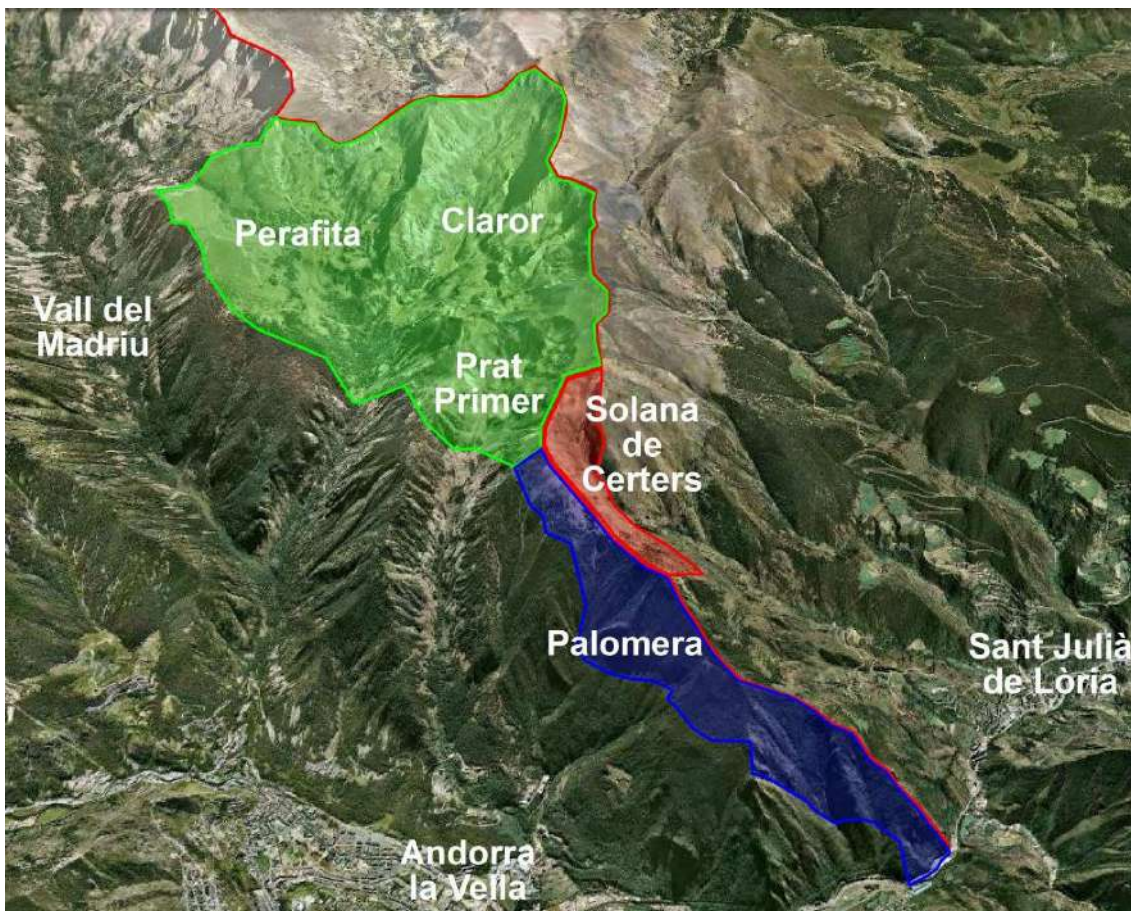
L'últim document medieval que ens parla dels límits de Sant Julià de Lòria amb Andorra la Vella és de finals del segle XV, però la seva importància és cabdal per comprendre la transformació de les relacions entre ambdues comunitats. Es tracta de la sentència sobre els emprus de Palomera i el terme mitger de Prat Primer de l'any 1487.⁴⁸⁵ La sentència arbitral fou el resultat de l'enfrontament entre les dues parròquies degut a un penyorament que els andorrans feren als lauredians a Prat Primer. Aquesta va ser dictada pels consellers de la Vall Bartomeu Olm i Ventura Costa per Canillo; Ventura Oliva i Ramon Guillem per Ordino, Marc Torres (de Pal) i Jaume Rull (de Sispony) per la Massana; i Guillem Baró i Ramon Areny per Encamp, i va solucionar i estructurar tot el conjunt de drets d'ambdues parròquies dins el context de la nova societat pastoral pirinenca, basant-se en cinc punts: En primer lloc es reconeix a la parròquia de Sant Julià els mateixos drets d'ús que té Andorra a Prat Primer, però només des de la Coma de Prat Primer cap amunt, podent doncs, jaure i

⁴⁸³ ACSJL, perg.5.

⁴⁸⁴ ANA, TC-N, L.147, sense numerar, 6 de febrer i 24 d'agost de 1543. ACSJL, doc.88 i L.3 d'actes del Comú, sense numerar, 20 d'agost de 1725; i AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.103-104 del 26 d'agost de 1725.

⁴⁸⁵ ACSJL, perg.35; hi ha una transcripció del segle XVIII a ídem, doc.84 però amb diversos i puntuals errors de transcripció. Sobre les primeres passes del procés: PUJAL I LLADÓS (2008), p.49-50.

dormir els bestiaris a la Coma, però de la Coma en avall no podrien jeure. En segon lloc es declara que de la Coma de l'Avier fins a Palomera els bestiaris de Sant Julià de Lòria poden péixer i emprivar, i els veïns poden treure fusta o llenya igual que els d'Andorra, però en tota aquesta zona els bestiaris no podran jaure i hauran de tornar a dormir al seu propi terme. En tercer lloc es declara l'Obac o muntanya de Prat Primer fins a Palomera com a zona comuna de péixer els bestiaris (amb la condició en segon lloc dita d'anar els bestiaris de Sant Julià a jeure al seu propi terme). En quart lloc es declara que de Prat Primer al Pont Nou passant per Pica Romana i Palomera s'han de mantenir les senyals i fites. I finalment, en cinquè lloc, s'obliga a les parts a revisar les creus antigues.

Imatge 52: Emprus i terme mitger entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria. Elaboració pròpia.

Es declarava, doncs, a efectes pràctics, un terme mitger a Prat Primer, però només de la Coma de Prat Primer cap amunt, ja que cap avall fins al límit d'empriu no podien jaure els bestiaris lauredians; i un gran espai de terme d'Andorra la Vella amb empriu de Sant Julià de Lòria a la zona de Coma de l'Avier, als Maians i a Palomera, ja que si bé els lauredians podien gaudir dels mateixos drets d'ús que els andorrans, no podien emperò fer nit els bestiaris a dita zona, havent de passar al seu propi terme (*"sino de*

son terme propi ansa enfora"): per aquest motiu es construirien els cortals a la Solana del Manyat i a la Caülla. El fet d'haver de dur els bestiar a dormir al seu propi terme és una pràctica habitual a gairebé tots els drets d'empriu dels Pirineus, i especialment de les comarques veïnes a Andorra, denotant la diferència entre terme propi i dret d'empriu.⁴⁸⁶ Es tractava d'una zona d'empriu que anava des de la línia de senyals cap amunt ("*ben usar tots comunament quiscuna part dels senyals amunt*"), el que implica que la zona en qüestió estava marcada per creus i fites, i que d'allà cap amunt era empriu. L'aigua vessant s'imposa, ara per lògica –al segle XIX es documentarà per escrit– com a límit i trenca de termes mentre que des de la Coma de l'Avier fins al Coll de Pica Romana i el Pont Nou es situarà el límit d'emprius.

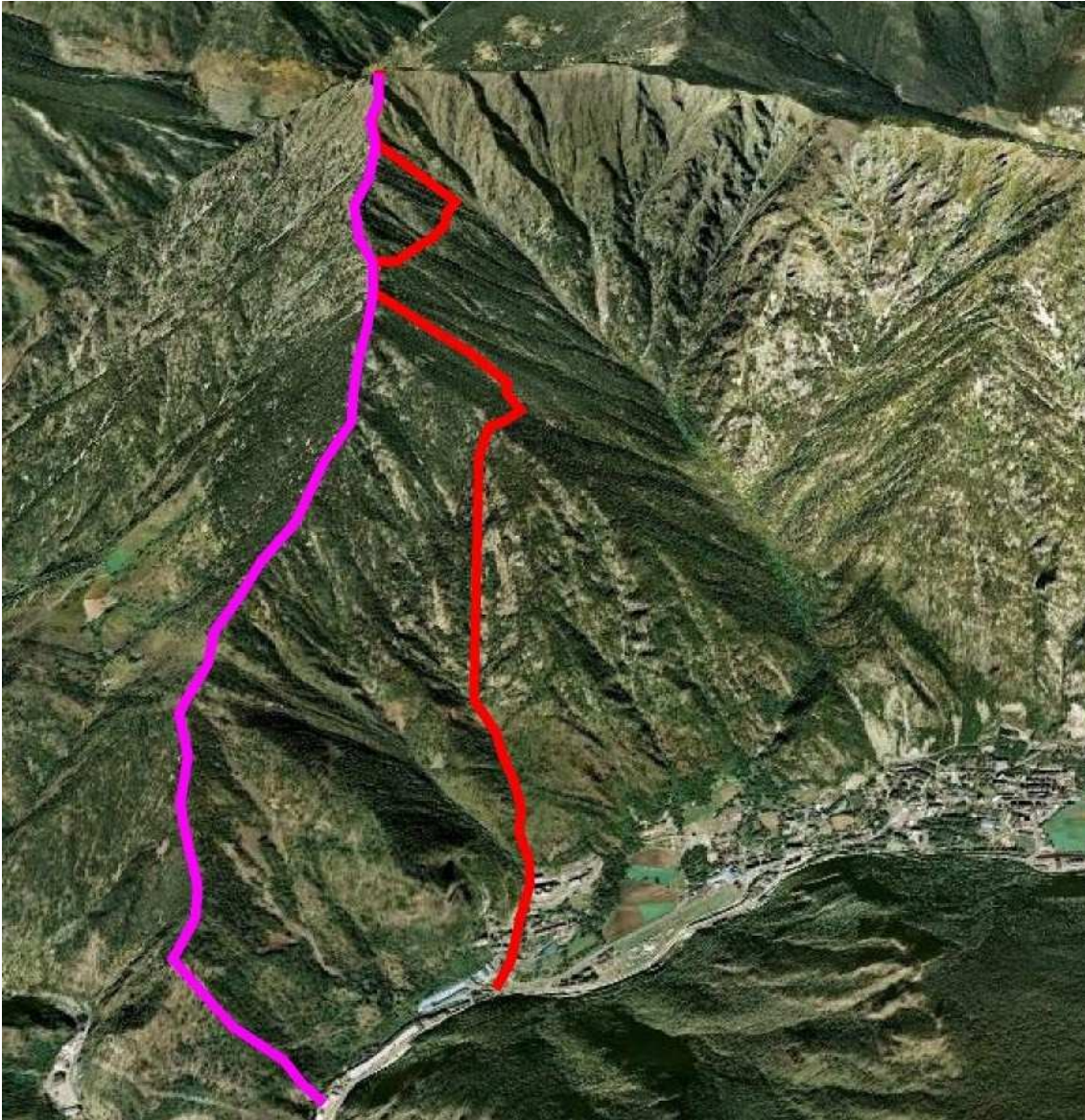
Pel que fa a Prat primer, la sentència arbitral de 1487 significava que el Comú andorrà havia de reconèixer que els ramats de Sant Julià de Lòria podrien jeure, péixer, "*aparenga*" i dormir a la Coma de Prat Primer, del Pla de dit Prat Primer en amunt, tenint-los de forma comuna amb Andorra la Vella. Això seria vàlid fins a la línia de creus que es crea en aquell moment. D'altra banda la muntanya o Obac de Prat Primer també es va declarar comuna de pastures, usant els de Sant Julià de Lòria i els d'Andorra la Vella, de forma comuna, aquestes pastures, sempre des dels senyals cap amunt, és a dir, cap al sud. Essent les pastures pràcticament els únics recursos de Prat Primer, i declarant "*comuna de peixe, e ben usar tots comunament quiscuna part dels senyals amunt*" és a dir, declarant els drets d'ús comuns dels homes d'Andorra la Vella i de Sant Julià de Lòria, el Prat Primer passava a formar part del conjunt de béns amb la mateixa categoria jurídica i d'ús que Perafita i Claror: unes muntanyes mitgeres.

Per l'altra riba del Valira no es conserven documents sobre conflictes en època medieval. Caldrà esperar a mitjans del segle XVI per trobar la primera concòrdia que regulava l'ús de l'empriu de Sant Julià de Lòria sobre la muntanya andorrana d'Enclar (BONALES:2011). Els límits i drets d'empriu, aquí, eren força complexes i a totes llums estaven emparentats amb els esdeveniments del nou castell d'Enclar, altrament conegut com castell de la Roueda de la Margineda, i del Pariatge de 1288. Analitzarem tot seguit la confluència d'interessos i usos d'Andorra, Sant Julià i Sispony en la mateixa muntanya.

A partir de la signatura del segon Pariatge, el 1288, el comte va abandonar el castell d'Enclar i va donar als homes d'Andorra les terres fiscals, que van passar a formar part

⁴⁸⁶ En molts casos només aquesta obligació de tornar al propi terme a dormir era l'indicatiu diferenciador de trobar-se amb un terme propi o a un terme mitger; veieu entre d'altres el treball de BRINGUÉ (1995).

de les terres comunals en *ademprium* de la vall. Al nostre entendre, a l'alta edat mitjana la trenca de termes entre Sant Julià i Andorra la Vella, a la dreta del Valira devia estar perfectament delimitada, situant-se el límit parroquial a la Portella d'Aixovall, tal i com indiquen les transmissions de béns dels segles XI al XIII, i garantint-se el manteniment de dit límit tant per l'existència d'uns nuclis de població amb una relativa alta densitat de població a la part baixa (Margineda i Aixovall), i l'existència d'un nucli de població d'origen antic a Sant Vicenç d'Enclar que exercia una major pressió en l'ús dels espais a la part alta (Cortà i Obac d'Enclar).⁴⁸⁷

Imatge 53: les dues línies de l'Obac d'Enclar i els Pujols, entre Santa Coloma i Aixovall. Elaboració pròpia.

⁴⁸⁷ Al respecte ens remetem de nou LLOVERA ET ALII (1997).

Les transformacions demogràfiques i el canvi de model social a l'Edat Mitjana van incidir de forma important en la configuració de les relacions de força (entenen-les com a capacitat d'ús sobre l'espai) entre les comunitats agrosilvopastorals; uns canvis que queden patents en la despoblació progressiva (i efectiva en quant a l'ús de l'espai) de Sant Vicenç d'Enclar, però també en els canvis que es produeixen en el pes de les poblacions dins de la parròquia de Sant Julià,⁴⁸⁸ la reducció del nombre d'habitants a la Margineda (i potser també a Aixovall), unit tot això amb les transformacions del model social i econòmic dels segles XIV-XVI amb la consolidació de les institucions i de l'estructura de poder de la *Terra*, la propietat comunal, la consolidació del model de les cases pirinenques, el control demogràfic, el sistema hereditari, així com la tendència ja cap a l'especialització de l'economia ramadera, etc. Totes aquestes premisses van portar cap a un nou ús de l'espai durant els segles XIV-XVI i a la necessitat, doncs, d'adequar la normativa i els pactes entre comunitats a la nova societat i economia per tal d'assolir una gestió racional dels espais limítrofs tenint en compte els drets adquirits per l'ús.

El document de referència més proper és la concòrdia de 1542 que es va redactar per evitar arribar als tribunals i va ser provocada per una qüestió típica dels Pirineus: la delimitació dels emprius. Segons el text de la concòrdia els homes de Sant Julià de Lòria pretenien tenir el dret d'empriu a la muntanya d'Enclar (l'Obac) i el dret d'abeurada en la Font de l'Obac. La concòrdia, doncs, havia d'establir els límits d'aquests drets d'empriu, de pas i d'abeurada de Sant Julià a Andorra, però també establir quins eren els límits dels drets d'ús d'Andorra la Vella cap al migdia. El resultat va ser, doncs, doble, si bé mai més es parlaria dels drets dels andorrans i tota la documentació que es generaria es centraria exclusivament en els drets de Sant Julià a l'Obac d'Enclar, fins i tot pel que fa a les rodalies.⁴⁸⁹ En aquesta concòrdia es reconeixia a Sant Julià de Lòria el dret d'empriu i d'abeurada a l'Obac d'Enclar: tota canal amunt fins al Coll de l'Obac, d'aquí a la font del Coll de l'Obac, serrat amunt envers Enclar passant per les Comes, camí avall cap a la Gran Coma que baixa del cap del Puig d'Enclar i d'aquí de nou fins al cap del Puig d'Enclar.⁴⁹⁰ Així mateix es

⁴⁸⁸ Una esplèndida síntesi a VIADER (2003).

⁴⁸⁹ Concòrdia del 12 de novembre de 1542 a AACA, doc.1119, 1120, 1121 i 1122 "Sobre qualsevol questio ho diferencias tinguen los homens et Universitat de la Parroquia de Sant Julia, ab los homens et Universitat de la Parroquia dAndorra e asso sobre lo Empriu pretenen haver los de Sant Julia a la montanya den Clar, e la abeurada de la font del Coll del Obach e qualsevol altra questio o diferencia tinguen de dita montanya den Clar (...)" Per la rodalia i aixecament de creus del 23 de maig de 1543 a ASC, doc. 143.

⁴⁹⁰ "Primerament son concors dites universitats de Sant Julia e de Andorra que los de Sant Julia poden veura, peixer, amprivar y delmar migerament fins al Coll del Obach, e del Coll del Obach

reconeixia a Andorra la Vella la capacitat d'ús fins a la Creu de la Teresa, d'allí sobre Aixovall aigua vessant fins al Puig d'Enclar i canal avall fins al camí.⁴⁹¹

La lectura íntegra del document no deixa lloc a dubtes, es descriuen els llocs límit dels drets d'ús d'ambdues parròquies concretant-se un espai compartit en l'ús i en la titularitat: la muntanya mitgera o "*Amprius*". Per tal de dur a la pràctica la concòrdia, es va realitzar una rodalía l'any 1543 creant-se les diferents creus delimitadores dels emprius. Donat que el límit de migdia –és a dir, el límit dels drets d'ús de la parròquia d'Andorra la Vella– era l'aigua vessant de la línia de la carena Pic d'Enclar – Bony de la Costa de Sodorn – Portell de les Comes – Coll del Bast – Coll Jovell – Sobre Aixovall – Tossal Gran – Portella d'Aixovall (és a dir, Prat de la Teresa), no va caldre picar creus ni aixecar fites, però sí que va ser necessari fer-ho a la vessant nord, on Sant Julià tenia els drets d'abeurada i pleta. És aquí on rau l'origen dels posteriors problemes: la inexistència de creus a la part sud farà que Sant Julià cregui i provi de demostrar que la línia de creus de la part nord era la única vàlida i, per tant, línia de trenca de termes, al contrari del que assenyala la concòrdia de 1542 i l'esperit de les rodalies de 1543 i posteriors.

El difícil trànsit del límit d'ús al jurídic: Andorra i La Massana.

Setanta-cinc anys després del Pariatge de 1288, en què es donava el castell i el diumenge de Sant Vicenç als homes d'Andorra i se'ls hi reconeixen els drets d'empriu, l'any 1365, doncs, es va dictar una sentència arbitral entre la comunitat d'Andorra la Vella i el Quart de Sispony⁴⁹² sobre la "*questione montanea de Clar*". Dins d'aquesta els àrbitres reconeixen el dret d'empriu del Quart de Sispony a la muntanya (empriu de péixer, segar herba, jaure i fer jagudes) des del Coll Esteller cap a dalt envers lo Fornell, manant els àrbitres que les parts fessin senyals per marcar el terreny. Desconeixem la ubicació del topònim "*Col Esteler*", no conservat en època moderna, però donada la continuïtat del conflicte als segles següents sembla ser que

tirant a la font del Coll del Obach fins al Serrat pus prop de la font que tira envers Clar ama dreta tirant tot serrat fins a les Comes e de les Comes enfora tirant tot carrerall enla fins a la gran Coma, qui ven del Cap del Puÿ de Clar, ede aqui enfora tirant al cap del Puy den Clar efins alla poden anar los de Sant Julià". Concòrdia de 1542, veieu nota anterior.

⁴⁹¹ "*E los de la Parroquia de Andorra poden anar fins a la Creu de la Teresa, ede aquí salta sobre Eixoval, aygua vesant no prejudicant creus ny terras, aygua vesant serra serra fins al Puy de Clar, y torna canall avall fins al camí dels carreralls qui ven al Camí de les Pletes de les Comes*" Ídem.

⁴⁹² Copiada l'any 1440 per motiu d'un nou conflicte, veieu TC-N, 24, f.141v-143. Publicat per VELA (2002), doc.48, p.219-227.

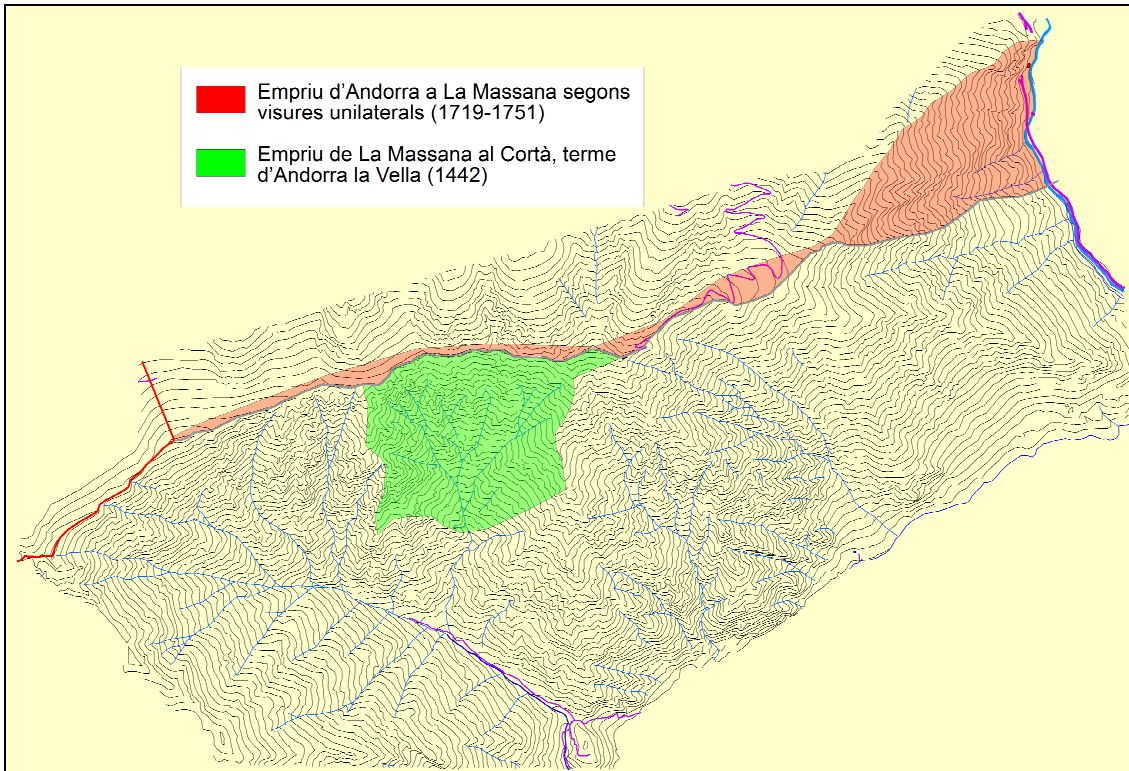
s'identificaria amb el "collet" divisor del Solà d'Enclar, conegut com Collet Martí o Coll de Basers. L'altre topònim sí que s'ha conservat, coneixent-se com El Fornell la part alta de la partida de la Grella i les terres sobre el Grau de Sant Antoni (Serrat de la Quera). Davant això podríem conjecturar que antigament es coneixia per Fornell la zona alta més oriental de l'Obac de Sispony (des de la Canal de l'Art al Fornell passant pel Clot de la Rectoria).

A mitjans del següent segle (transcorreguts altres 75 anys) va tornar a sorgir la qüestió de la muntanya d'Enclar, com no podia ser d'una altra manera, ja que la sentència arbitral de 1365 no es va complir íntegrament, abstenint-se les parts d'assenyalar els terrenys; i és que el Comú d'Andorra la Vella adduïa que calia assenyalar tot l'empriu, al temps que el Quart de Sispony únicament volia marcar les zones de jaguda. Aquesta divergència era força important ja que si es marcava la zona d'empriu volia dir que els drets dels homes de Sispony quedarien limitats a aquesta línia, mentre que si el que es marcava eren les zones de jaguda es permetia –o reconeixia– el dret de Sispony a emprivar a tot el Solà, podent fer només jaguda als punts fitats. Davant la manca d'acord el Comú andorrà va negar l'entrada de bestiar fins a tant la muntanya fos "assenyalada e termenada"⁴⁹³. Nomenats els comissionats, l'any 1441 es van marcar únicament les zones de jaguda⁴⁹⁴ i amb això no només no es va tancar definitivament el problema sinó que es va agreujar. Aquell mateix any els homes d'Andorra la Vella van penyorar tres ovelles de Sispony dins la muntanya "de Clar" exercint el dret de "degollina": van degollar el bestiar i se'l van menjar justificant-se en el fet d'haver-les penyorat per haver entrat a la zona que el Comú d'Andorra la Vella havia vedat als veïns com a reserva temporal de pastures. El Quart de Sispony no va acceptar aquest fet i, lluny d'acudir de nou a un arbitratge (com era costum),

⁴⁹³ Ibídem: "*Pròmens, crech que bé us rocorde com pox dies ha pasats que nosaltres, en lo dit nom, vos protestam que en la dita montanya de Clar deguésem posar senyals per deffugir a tot plet e qüestió, com nosaltres, en lo dit nom, nos fóssem offers, prets he aparellats de ffer tot ço e quant per justícia fóssem tenguts ni en la sentència sobre la qüestió de la dita montanya donada és contenguda. E vosaltres açò, fins al dia d'uy, avets recusats fer, ans tots jorns amprats e pasturats en la dita montanya ab vostres bestiaris ultra los terminis en la dita sentència contenguts, en gran dan e perjudici de tots los habitants de la dita parroquia d'Endorra. Hoc noresmenys que no us sou curats de fer-nos deguna resposta competent ha nostre protest. Perquè nosaltres, en lo dit nom, a major cautela, vos tornam protestar que vosaltres ni neguns altres habitants del dit loc de Sospony no metats los bestiaris en la dita montanya entró a tant que sie asenyalada e termenada e part a vosaltres e a nosaltres triada e apartada. En altra manera, si a açò fer recusats, certifficam-vos que nosaltres, en lo dit nom, vos penyorarem vostres bestiaris tantes vegades quantes en la dita montanya seran trobats. Protestants, en lo dit nom, contra vosaltres e contra tots los habitants del dit loch de Sospony, béns vostres é lurs, de tots dans e dampnatges, messions e despesses, ja per aquesta rahó fetes e d'aquí avant fahedores, e de haver-ne recors a la honrada Cor^{te}.*"

⁴⁹⁴ Sentència del 13 de febrer de 1442: AACA, perg.26 i doc. 838; ACM perg.14 (còpia del 4 de maig de 1601 amb diversos errors de transcripció i omissió d'algunes frases per error del copista) La versió de 1601 ha estat publicada per VELA (2002), doc.50, p.229 i següents.

directament va iniciar una causa judicial a la Cort d'Andorra que va ser sentenciada l'any 1443 pel batlle episcopal.⁴⁹⁵

Imatge 54: L'empru del Cortà l'any 1442 i reclamacions andorranes d'època Moderna sobre l'Obac de Sispony. Elaboració pròpia.

La causa judicial on es van prendre testimonis i es van estudiar documents com la sentència arbitral de 1365 va tancar-se quan el batlle va sentenciar tot ratificant el dret d'empru de Sispony des del Coll Esteller cap al Fornell, però reconeixent el costum – consuetut – que al Solà d'Enclar, a la vessant de Sant Vicenç, igual que a les altres zones de la solana de la muntanya d'Enclar, el Comú d'Andorra la Vella establia reserves per a certs mesos de l'any, havent de ser complides pels veïns de la Parròquia i, per tant, també, pels homes de Sispony, ja que aquests tenien dret d'empru però en cap cas més drets que els propis veïns d'Andorra. El batlle legitimava l'actuació andorrana. Al mateix temps va sentenciar que els homes de Sispony no podien péixer fora dels termes assenyalats a la sentència arbitral de 1365,⁴⁹⁶ no podent passar per les “capçades” de la muntanya d'Enclar i no descendent al dit

⁴⁹⁵ Ibídem.

⁴⁹⁶ “*Item pronuntiamus et declaramus dictos homines de Sospony non posse, cum suis necque alienis peccoribus, depascere neque albonare neque siccare erbam extra terminos designatos in dicta sententia arbitrari in dicto solano exivernili et in parte Sancti Vincenti*”

Solà⁴⁹⁷. A la sentència el batlle va manar també assenyalar definitivament els emprius, marcant-se diverses creus, sempre a l'aigua vessant de Sant Vicenç.⁴⁹⁸

La sentència no va ser acceptada pel Quart de Sispony, que va apel·lar als cosenyors⁴⁹⁹ acusant d'invalidesa i de contumàcia dels testimonis d'Andorra la Vella, així com posant en dubte la legalitat i capacitat dels prohoms i jutges que van dictar la sentència arbitral. El Comte de Foix i el Bisbe d'Urgell van comissionar com a jutge al canonge Berenguer de Montravà, degà d'Urgell, que va fer un sumari breu i dictà que s'arribés a un compromís i amigable composició. L'auto va ser rebutjat pel Quart, i per això l'any 1456 el jutge suprem, comissionat dels co-senyors, va dictar sentència declarant justa l'actuació dels prohoms i batlle, i considerant l'apel·lació de Sispony com injusta i fora de dret, havent d'acatar el Quart de Sispony la sentència arbitral de 1365 i la sentència de 1443.⁵⁰⁰ Aquest seria el punt final del breu però dur conflicte entre el Quart de Sispony i el Comú d'Andorra. A partir d'aquell moment es van regular els usos mitjançant aquestes sentències.

La documentació d'època Moderna –bàsicament del segle XVIII– ens parla d'un altre empriu, ara a l'altra vessant de la muntanya on hipotèticament els homes d'Andorra la Vella tindrien un dret de pastura consuetudinari. Les úniques notícies que tenim de l'empriu d'Andorra la Vella a l'oest del Valira del Nord són les 6 visures o rodalies de creus de terme entre La Grella i Les Tres Fonts, en la seva versió andorrana, des de

⁴⁹⁷ *“ad idem, per hanc nostram declarationem, inhibemus dictos homines de Sospony quod non possunt in dicto solano intrare cum suis animalibus neque aliquos ademprevium habere nisi per sumitates sive capçades dicte montanee de Clar non decendendo in dicto solano exivernil”* Ibidem.

⁴⁹⁸ *“Et primo accesserunt in quodam colle, en ha Ull de la Font del Rival [...] fecerunt in dicto colle una crucem in quodam ruppe. Abinde recedentes totum recte altius accesserunt in quodam coletto en Haull de la Font del Rival, in quo fuit inventa quedam fita antiqua, et ibi fecerunt aliam crucem, iuxta dictam fitam, in quadam ruppe. Abinde recedentes, veniendo totam serram, decenderunt in quodam colle in capite de la Coma del Dart et ibi fecerunt aliam crucem in quadam ruppe plana. Abinde recedentes, veniendo totam serram, decenderunt in quodam coletto et ibi fecerunt aliam crucem in quadam ruppe. Abinde recedentes, veniendo totam serram versus Andorram, descenderunt in capite de les Comes del Juvelar et ibi fecerunt aliam crucem in quadam ruppe; abinde recedentes, veniendo semper versus Andorram, fecerunt aliam crucem in quadam ruppe de Ça Collpa, abinde recedentes veniendo totam recte per caus de la sima de la serra, fecerunt aliam crucem in quadam ruppe longua et rubea. Abinde recedentes, veniendo in quodam colle, tot dret de la Pleta del Juvelar et ibi fecerunt aliam crucem in quadam ruppe. Abinde recedentes, acesserunt altius in capite de la Costa Çadornera et ibi fecerunt aliam crucem in quadam ruppe. Abinde recedentes, tot dret ança, fecerunt aliam crucem in quadam ruppe sobre la pleta de Carroy, satis prope census que est in capite montanee de Clar en Haull de Andorra. Que quidem cruces sunt omnes posite aquis deffluentibus versus torrentem Sancti Vincenti [...]”* Ibidem.

⁴⁹⁹ Documentació processal de la causa entre Andorra la Vella i Sispony relativa a l'apel·lació al tribunal dels cosenyors sobre la validesa dels testimonis, contumàcia, legalitat i capacitat dels prohoms i jutges a AACA, perg.25.

⁵⁰⁰ Sentència del 16 d'octubre de 1456 a AACA, perg.30.

1719 fins a 1757.⁵⁰¹ En totes aquestes visures de creus de terme els comissionats d'Andorra, en arribar a les Tres Fonts, van reclamar continuar la visura buscant ara les creus d'empru, acte al que sempre es van negar els comissionats de La Massana adduint no estar autoritzats pel seu Comú, actuació idèntica a la dels comissionats de Sant Julià de Lòria en relació a la línia de trenca de termes sobre Palomera. En cap moment els homes de La Massana van ratificar aquest dret d'empru, però tampoc van negar la seva existència. Es tractava només d'un intent andorrà de fer-se amb una zona de pas a la vessant nord de la serralada? Si recordem les descripcions dels termes fetes a les escriptures de transmissió de béns dels segles XI-XIII, algunes d'elles feien menció a que el límit d'Andorra amb La Massana es trobava al riu Montaner.⁵⁰² No es tracta, ja ho hem dit, d'un límit jurídic, però podem plantejar com a hipòtesi que l'espai d'ús andorrà arribaria a dit riu en l'Edat Mitjana Central, però la pressió demogràfica i agrosilvopastoral dels habitants de la parròquia de la Massana anirien desplaçant els usos andorrans pels propis situant-se, a finals de l'Edat Mitjana, el límit d'ús fins aquest empru afitat, al temps que la trenca de termes se mantindria, sense alteració fins l'actualitat.

La resta de trenca de termes entre La Massana i Andorra la Vella tampoc serà discutit (BONALES:2011, p.163-166), però no així el dret d'empru reclamat per la segona a l'obac de Padern, és a dir, a la vessant massanenca de la muntanya. Aquest conflicte és un dels més antics del Principat i és un clar exemple de l'extraordinari creixement que les valls d'Andorra van experimentar fins la primera meitat del segle XIV, just abans de la crisi baixmedieval. Efectivament, es conserva una sentència arbitral de l'any 1328, un document en pèssim estat de conservació del qual gairebé no podem extreure informació.⁵⁰³ Segons aquesta sentència, els homes d'Anyós negaven el dret dels homes del Quart d'Engordany –que es defensava– de conrear boïgues en una muntanya que, al nostre entendre, es correspondria amb l'obac de Padern. L'estat de conservació del pergami no ens permet obtenir més informació.

La Massana i Ordino: els residus de la comunitat de Vall?

⁵⁰¹ La visura de 1719 es troba a AACA, carpeta 1, doc.20; la de 1725 a ídem, carpeta 1, doc.19; la de 1737 i la ratificació de 1744 a ídem, doc.27; i la de 1751 i la ratificació de la de 1757 a AACA, carpeta 1, doc.15.

⁵⁰² Veieu el capítol tercer.

⁵⁰³ ACM, perg.21.

La més poblada de les parròquies andorranes abans de la crisi de mitjans del segle XIV, la Massana, tenia les seves bases econòmiques en l'agricultura i, fonamentalment, en la ramaderia. Per aquesta darrera activitat comptava amb les àmplies pastures de Setúria, Comapedrosa, Comallempla, Montanell i Pla de l'Estany; unes pastures compartides, en part, amb les comunitats d'Os i de Tor. La necessitat d'incrementar les pastures durant l'època d'expansió va afavorir el manteniment d'uns usos d'empru sobre diferents muntanyes de la parròquia d'Ordino que, de ben segur, procedien d'èpoques força antigues, com a poc altmedievals. Donades les característiques de l'espai aprofitat (l'alta vall d'Ordino), hem de pensar que eren una reminiscència de l'època en que totes les pastures de les altes valls eren compartides per tota la comunitat andorrana. Uns drets d'ús, doncs, mantinguts, emprats en la primera meitat del segle XIV i que, després de la reestructuració ramadera regional, es va continuar la seva explotació, bàsicament amb bestiar boví, durant la segona meitat d'aquell segle.

Imatge 55: Els emprus de Codina i de Llorts. Elaboració pròpia. Base Google Earth.

A principis del segle XV, però, es van produir fortes tensions entre ambdues parròquies per l'existència d'aquest empru. Els homes d'Ordino es van negar a que les vacades de la Massana aprofitessin les pastures de la muntanya de Codina (el Castellar), ja *“que jamás no hi agéren ús ni aempru, ni fóren en posseció de aquell, si*

doncs en temps de guerra no ere”, és a dir, que només en temps de guerra podia refugiar-se allà el bestiar, igual que el de qualsevol altra parròquia andorrana: “*E que totes les parròquies poden streimar lurs bestiàs la hon mils lo ve ni pus segur poden star, que los huns no poden contradir als altres*”.⁵⁰⁴ Acusaven, doncs, a la Massana, que es recolzava en l'aprofitament de pastures en temps de guerra per tal de crear un empriu.

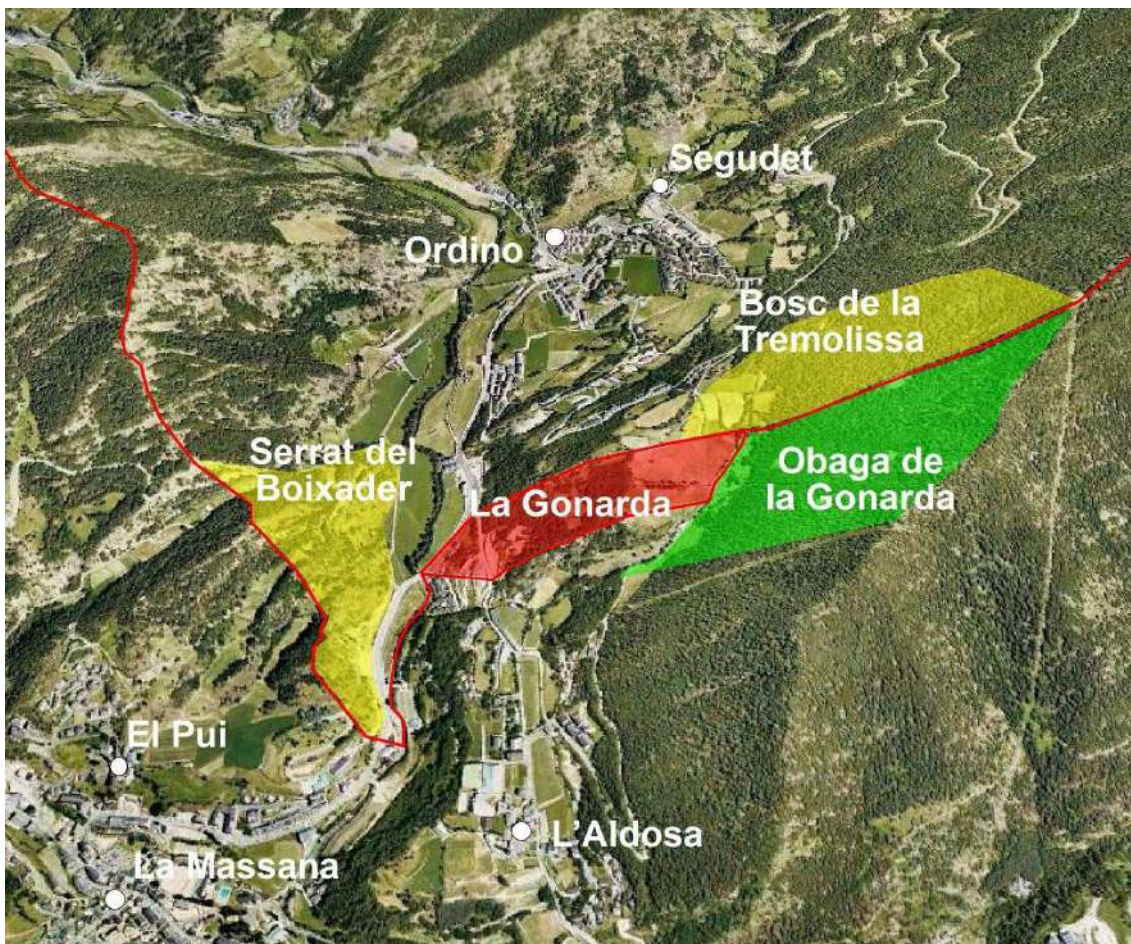
La qüestió, abocada a litigi, va ser solucionada parcialment per sentència de la cúria andorrana l'any 1405: amb un plec de testimoniatges on es mostrava que els ramats de la Massana usaven d'aquest empriu (almenys en els darrers trenta anys), i que ho feia pujant a la muntanya pel camí del fons de la vall (la *Ribera d'Ordino*) o pels ports de muntanya (per “*lo mont de Lorts*”), peixent conjuntament amb les vacades d'Ordino i cohabitant els pastors d'ambdues parròquies en les mateixes cabanes. La sentència va reconèixer el dret d'empriu de la Massana en dita muntanya de Codina, però deixava les portes obertes a nous enfrontaments. Dos anys després, el 1407, s'arribaria a una sentència arbitral pels consellers de Canillo, Sant Julià i Andorra, que regulava, ara sí, els usos i els límits de l'empriu. En ella es reconeix la sentència anterior que reafirmava als massanencs en el dret d'empriu de bestiar gros i menut, fer jagudes i covils, i estar a les muntanyes de dia i de nit; però el més important, es va procedir a “*declarari et terminari ac limitari*” la muntanya. Per tal d'evitar problemes es van separar les zones on els d'Ordino i els de La Massana havien de fer les munyideres i les cabanes, mantenint la muntanya de Codina “comuna” per ambdues parròquies.⁵⁰⁵

Aquest arbitratge tindria ple efectes a partir de llavors i fins l'època contemporània –no sense conflictes cíclics– però a finals del segle XV apareixeria un nou enfrontament pels emprius propers: la muntanya de Llorts. L'any 1499 els homes d'Ordino van fer diferents penyores de bestiar massanenc en aquesta muntanya, fet que va conduir –davant la manca d'enteniment de les parts– a que La Massana presentés causa davant el Consell de la Vall, que dictà sentència arbitral favorable a aquesta parròquia ratificant el dret d'empriu sobre la muntanya, un empriu de pasturar i fer jagudes amb

⁵⁰⁴ ACO, perg.1; ACM, perg.2. Editat per VELA (2002), doc.7, p.69-76.

⁵⁰⁵ ACO, perg.2; ACM, doc.43 i 79. Editat per VELA (2002), doc.11, p.95-97. “*Que lo Covil Veyll levat e lo Castelar, e aquests dos levats, que prengen hu d'ells al tros aquel que mils los vinge la jaguda, e lo pastengar que sie comú. E que hòmens d'Ordineu, aquel qui els vendran, aye sa munydera e son parech e sa cabana e altre no. E tota la muntanya de Codina que sie comuna entre hòmens de la Massana e d'Ordineu. E de aquell covill, que l'ayen a penre hòmens d'Ordineu d'ací digmenge primer vinent*”. “*per totam dictam montaneam de Codina, videlicet, entró al coll de Rialp al sarat de Besalí de [...] del port de Codina en a uyll de Solseny e en la sera del mont de Lorts*”.

el bestiar, passant a “senyalar e designar los dits locs é limits” i a “posar fittes e creus o senyalls segons que de enprius s’i deu fer”.⁵⁰⁶ Igual que gairebé un segle abans a la muntanya de Codina, es va disposar la separació dels *apresos* d’ambdues comunitats: així l’*après* de l’Angonella quedava perpètuament només d’ús d’Ordino, permetent que els homes de la Massana construïssin un altre –que havia de ser de la mateixa mida que el d’Ordino–, i prohibint expressament que per sobre dels *apresos* cap bestiar, fos del tipus que fos, pogués jeure. A més se’ls hi reconeix el dret de prendre llenya, però únicament per l’abast de l’*après* i les jagudes, podent agafar-les del bosc dels Sulls dels Ubacs. Finalment es permetia que en cas de tempesta poguessin treure el bestiar tot travessant Llorts i no pels ports que separaven ambdues parròquies.

Imatge 56: Emprius i terme mitger a la trenca d’Ordino amb La Massana. Elaboració pròpia

La regulació d’aquests usos va culminar a principis del segle XVI, concretament mitjançant sentència arbitral dels comissionats del Consell de la Vall de l’any 1508, que establien el camí que, per la ribera d’Ordino, havien de seguir els ramats de la Massana per tal d’arribar a Codina, al temps que també es regulava l’ús de l’*après* del

⁵⁰⁶ ACO, perg.3; ACM, perg.23 i doc.44. TC-N, 82. Editat per VELA (2002), doc.118, p.446-452.

Covil: els homes d'Ordino, si el volien emprar, l'havien de prendre el dia abans de Sant Bernabé.⁵⁰⁷

Pel que fa a la trenca de termes no s'ha conservat cap document d'època medieval; però això no significa necessàriament que no es produïssin tensions. L'aiguavessant de la serra ha estat, al llarg dels segles, el límit d'ambdues parròquies, però a la part baixa, al fons de la vall i al pla de la Gonarda, existia una complexa estructura d'usos territorials regulats per la sentència de 1583 (BONALES:2007). En aquesta sentència ja s'assenyala que Ordino presentava com a prova un document antic, un pergami, fet entre ambdues parts davant el veguer del comte de Foix, rei de Navarra, pel que posem pensar en situar-lo cronològicament a la darrera dècada del segle XV o a principis del mateix segle XVI. Basant-se en aquesta, la nova sentència –sobre la que no entrarem en detall– determinava l'existència de diferents espais: una trenca de terme que tallava al recte el bosc de l'Obaga de la Gonarda, un terme mitger (d'ús conjunt) a la mateixa plana de la Gonarda, dos emprius recíprocs al voltant de la trenca de termes, i un empriu de la Massana al Solà del Boixader.⁵⁰⁸ L'espai mitger sembla ser que es va originar com a passatge de bestiar per pujar cap al bosc de l'Obac.

Límits i empriu entre Encamp i La Massana.

L'aigua vessant ha estat, tradicionalment, i de forma mai discutida, el límit de termes entre les parròquies d'Encamp i de La Massana. Però des de l'Edat Mitjana es coneix un dret d'empriu encampadà sobre el bosc d'Anyós. Aquest dret d'empriu fou discutit, al llarg de la història només en un moment: a finals del segle XV. Concretament l'any 1474 els homes d'Anyós es van oposar a que la parròquia d'Encamp entrés a la part alta de la muntanya, en el conegut com Obac d'en Just o Obac d'Enjust, que des del segle XVIII era conegut com l'Obac d'Anyós.

⁵⁰⁷ ACO, doc.1722; ACM, doc.45. Els ramats de la Massana havien de transitar pel camí de la ribera d'Ordino fins al Pont de les Salines, i d'aquí "*fins als cortals de Muxeres y a la Calbella, y de aqui enfora mirant tota carrera amunt passant el pont de la Rebolissa, e de aqui enfora passant per les Comelles Cedornines juxta los conreats e tirant al pla de Codinella e passant al grau de Codinella e tirant tota vall amont fins al pont de Altamany, que sien en lur empriu.*"

⁵⁰⁸ AQO, perg.1; ACM, Papers, Registre núm.38.

Imatge 57: Empriu de l'Obac d'Enjust. **Nota:** En base a sentència de 1476 i rodalies del segle XVIII (ACM, doc.63-68).

El conflicte lleu i resolt de forma amigable, va ser dut pels comissionats del Consell de la Vall que van reconèixer el dret d'Encamp a introduir bestiar (però no fer jagudes) i a tallar llenya. Per tal de conservar aquest dret i evitar que els ramats anessin més enllà de l'espai permès, el batlle va instal·lar tot un seguit de fites que van ser acceptades i ratificades per totes les parts implicades.⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ ACM, doc.60 (3), 61 i 62; perg.22. CCAU, doc.138. TC-N, L.52, juny de 1476. "La primera (...) en una comella qui va vers lo coll de les Neres en una roca en qui fas sanyal de creu esta en petit solana. / Sobre lo Cortal Dencoma en una comella qui va vers lo coll de les Neres en una rocha en quay fas senyal de creu e, sta un petit solana. Lo segon senyal poso (...) en un serrat desa lo cortal dencons a qui ve ver Padern lo qual fos una llonga fita ab dues filloles planes, una de cada part per testimoni e al cap damunt de la fita es un poch picada. Y lo segons enyal pos yo (...) en un serrat desa lo cortal dencoma qui ve ves Padern lo qual pos una longa fita ab dues filloles planes, una de cada part per testimonis e, al cap damunt de la fita es un poch picada. Lo terce senyal pos yo (...) fa hent sanyal de creu sobre una roca situada vers dit Padern en la part que mire vers lo cortal Dencoma. / lo tercer senyal pos yo (...) fasent

Uns límits precisos? Espais sense litigis en època Medieval.

El fet que entre la documentació medieval no apareguin més dades sobre límits i empius de les diferents comunitats (parròquies i quarts) no significa ni que aquests no existissin ni que sobre els territoris frontalers no es produïssin conflictes i tensions. Al nostre entendre es va esdevenir tot el contrari. Els límits estaven perfectament definits, almenys en la major part de les comunitats (deixem de banda la complexa relació entre Canillo i Encamp), i els empius, si bé podien experimentar mínimes modificacions espacials, es mantindrien a grans trets, ja en ús, ja en desús per perdre's en el decurs de les dècades (com l'empiu d'Andorra sobre la Solana de Certers). La nova dinàmica socioeconòmica sorgida amb l'establiment d'un nou model comunitari i agrosilvopastoral que es desenvoluparà al llarg dels segles moderns, va generar noves situacions, complexes i conflictives. L'ús d'un empiu o el límit d'unes pràctiques fins a una trenca de terme variaran depenent de la pressió demogràfica i econòmica, especialment davant les variables condicions dels mercats regionals. Això provocà que la pressió sobre el medi fos oscil·lant, cíclica, i que espais que temps enrera eren aprofitats fins al darrer brot passin, ara, a veure's abandonats o ser explotats temporalment. El diferent nivell de pressió antròpica de cada comunitat (parròquia o quart) sobre aquests terrenys va generar, en uns casos, la recuperació d'usos antics, i en d'altres l'aparició de nous aprofitaments (o vells sobre nous espais) generant-se fortes disputes, especialment si l'ús s'ha consolidat durant anys davant la

senyal de creu sobre una rocha situada ves dit Padern en la part que mire ves lo caortal Dencoma. Lo quart senyal pos yo (...) en una roca plana prop un pi quste ab altra roca garde ves lo cortal dencoma hon fas señal de creu / Lo quart senyal pos yo (...) en una rocha plana prop un pi, ques te ab altra rocha qui guarda ves lo cortal Dencoma hon fas senyal de creu. Lo sinque senyal pos yo (...) en un sarradell que va a mira vers lo coll de Padern hon pos una llonga fita ab dues filloles per testimoni de lloses planes. / Lo sinque senyal pos yo (...) en un serradell qui va e, mira ves lo Coll de Padern hon pos una longa fita ab dues filloles per testimonis de loses planes. Lo sisen senyal pos yo (...) en una roca ferma en la serra de Coll hon fas señal de creu / Lo sisen pos yo (...) en una rocha ferma en la serra del coll hon fas senyal de creu Lo sete senyal poso yo (...) en lo sarradell serrat deban la coma de leba hon fas señal de creu sobre una roca ferma del dit serrat e garde la creu vers la coma de Puig Redo. / Lo sete senyal pos yo (...) en lo serradell serrat davant la Coma de Le[c]jia hon fas senyal de creu sobre una rocha ferma del dit serrat e, guarda la creu vers la coma de Puig Redo. Lo vuyte senyal pos yo (...) e fichs una terma llonga al serrat del Puig Redo en la qual fita ó peu de aquella pos dues pedras planes per testimoni / lo vuite senyal pos jo (...) so es que pos e fich una terma longe al serrat de Puig Redo en la qual fita o pers de aquella pos dues pedres planes per testimonis. Lo nobé senyal poso yo (...) posant y fican una fita dins la Coma de Puig Redo en una egleba ab dues filloles per testimonis so es a la boiga de la Solana. / lo nove senyal pos yo (...) duna fita dins la coma de Puit Redo en una greda ab unes f[...] testimonis mes a la buyga de la Solana. Lo desé señal es sobre la collada de Coll Pi hon ha un señal de creu antich / lo dese e darer senyal es so[...]a la collada de Coll Pi hon ha un senyal de creu antich.”

visió quieta dels veïns de la comunitat propietària (en uns moments d'abundància de recursos). S'iniciaran així litigis entre parròquies i quarts que abanderats amb els pergamins medievals recordaran el "pacte" o la sentència a que van arribar llurs avantpassats; mentre que en altres casos serà necessari establir un nou "pacte" o una nova sentència que, en base a la *possessió immemorial*, o el que és el mateix, la *presura* de més de trenta anys, estableixi un límit o un dret antic però ara discutit amb força per primer cop. Aquest és el cas de la muntanya de Meritxell des de 1536, del conjunt de muntanyes de Concòrdia des de 1542, o d'Envalira des de 1703, les Aubes el 1729, Gargantillar el 1760 o l'Estall el 1867.

A nivell intern de cada parròquia, com hem indicat, els quarts o bé desapareixen (si és que van arribar a existir) o bé es consoliden amb gran força. Al llarg de l'Edat Mitjana hem vist que es van originar simultàniament amb la parròquia (especialment en el cas de Sant Julià de Lòria) i la seva capacitat econòmica i política era lo suficientment forta com per poder enfrontar-se en litigis amb altres quarts forasters o fins i tot amb altres parròquies, com l'esdevingut als segles XIV i XV entre Andorra i Certers, Andorra i Sispony, Engordany i Anyós i, possiblement, entre el quart d'Ordino i la parròquia de la Massana. D'altra banda els conflictes entre quarts d'una mateixa parròquia probablement es solucionarien en el sí d'aquesta, no generant documentació que ens arribi fins al present. En època moderna, però, els quarts no només mantindrien el seu poder sinó que es reforçarien, no dubtant en entaular judicis en cas que els seus drets territorials fossin discutits. Exemples d'això els trobem en els conflictes entre la Massana i Anyós per Malafeta, entre Fontaneda i el Mas de Tolse (des de 1628), entre Sant Julià i Aixovall per Rocafort (des de 1628), entre Ansalonga i Sornàs per l'Obac d'Ansalonga (des de 1728), entre Andorra i Engordany pel Fener (1749) o entre Aixirivall i Auvinyà per Faucilles (1779), per indicar uns exemples d'època moderna.

Menció apart cal fer respecte a les relacions entre Canillo i Encamp. Aquestes dues parròquies estaven condemnades a entendre's, a conviure plegades i a administrar conjuntament recursos. Al llarg de les pàgines anteriors hem vist com, plegades, gaudien i defensaven conjuntament els emprius de l'Obac de la Lata, de la solana sobre Merens i, potser, de la Coma de Vinyola o la Vallobera. A més, de forma il·legal, els ramats d'Encamp s'introduïen junts amb els de Canillo a l'empriu que aquesta darrera parròquia tenia a Fontargenta. Més significatiu si cap es la possessió indivisa d'ambdues parròquies del terme "mitger" de la Solana d'Andorra. No trobarem cap document que permeti conèixer l'ús, la titularitat i les divisions internes de la Solana fins al segle XV. Sabem que, a títol particular, existeixen nombroses actes de compra-

venda de bordes, cases i collites d'herba a la muntanya d'Eravall;⁵¹⁰ unes vendes que mostren el paper fonamental i bàsicament únic d'explotació ramadera, tant per les pastures destinades principalment al bestiar gros, com l'explotació d'herbes mitjançant la seva sega amb destí d'alimentar els ramats a l'hivern. Però el primer document aclaridor de les divisions i possessió del domini del terreny no el trobem fins al ja esmentat testimoniatge judicial de 1421. A principis del segle XV els principals usos sobre l'Obac de la Casa i la Solana d'Eravall eren l'aprofitament de les pastures d'estiu, tant directament introduint ramats de bestiar porcí, oví, boví, vaquí i mulatí fent pletes, jagudes, orris i pernoctant a la muntanya; com indirectament segant herbes fenc i guardant-los dins les bordes construïdes a tal efecte en ambdós llocs. Així mateix i ja de forma residual, s'explotaven les fustes: "*Et vidit arboribus et fustibus excrecentes et veietates in dicho Bach atrahi ad dicta cortalia cum mulis*".⁵¹¹ El document, a més, ens indica que a l'Obac de la Casa i a la Solana d'Eravall tant el veïns i habitants d'Encamp com els de Canillo tenien el mateix dret d'ús;⁵¹² és a dir, que tant els homes de Canillo com d'Encamp tenen cases i bordes en igualtat de condicions als dos llocs de l'Obac de la Casa i La Solana d'Eravall; ara bé ¿fins on arriben físicament dites àrees? Comprenen tot l'espai de l'aigua vessant de l'Arieja? O hi ha un altre espai no inclòs en els testimoniatsges? La comparació entre l'Obac de la Casa i la Solana d'Eravall es realitza ja que en ambdós llocs hi ha una mateixa situació d'ús de les dues parròquies, però en cas d'existir zones amb drets d'ús diferenciats (és a dir, cada parròquia gaudint amb privativa d'un espai) no necessàriament es declararia en el text. En tot cas, el document no permet conèixer en la seva totalitat la correlació de drets i divisions internes de la Solana d'Andorra. Haurem d'esperar gairebé un segle per a que un document ens ho mostri.

Però no hem d'esperar tant per a tenir alguna notícia al respecte; nou anys després, el 1430 es plantejà un plet a la Cúria de la Vall d'Andorra en el que els procuradors fiscals de la mateixa acusaren als jurats, consellers, habitants i universitat tota de la

⁵¹⁰ BONALES (2003), SALVANS (2011)

⁵¹¹ ANA, FCB, doc.267.

⁵¹² "*dixit, et perfecte quod ceteri homines supradictarum vallium non habent nec tenent cortalia in dicto Bac nec Solano nisi dicti homines parrochiarum de Canilheu et d'Encamp, neque scit ita parum, ut dixit, si alii homines a dictis parrochiis habent pascuum, tallinium nec iacutam in dicto Bac*" i "*Dixit sibi clare et manifeste videri et apparere quod ita bene locus seu pascuum vocatus le Bac de la Casa sit hominum vallis et specialiter et maxime hominum parrochiarum de Canilheu et d'Encamp, sicut et de Solano de Yrivals, quoniam ipse loquens scit et vidit, sepe et sepius, quod homines, premaxime dictarum duarum parrochiarum, qui habent domos sive cortalia infra Bacum de la Casa quemadmodum et in solano, quas seu que claudunt et aperiant cum clavibus, iacent et habitant quando volunt personaliter in dictis domibus et in eisdem introcludunt animalia sua bovina, vacciva, porquina et lanifera et alia cuiuscumque sexus (...).*"

parròquia de Canillo de prendre els drets jurisdiccionals dels senyors d'Andorra el bisbe d'Urgell i el comte de Foix en concordar amb Encamp de ficar bans o penes de 10 sous a qui pasturés el seus bestiaris dins la muntanya o devesa d'Iravall, fent-ho sense llicència dels senyors jurisdiccionals; i no tan sols això, si no que trencà el dit pacte i ficà bans de 20, 30, 40, 50, 60 i fins i tot 100 sous de ban, sobrepasant el pacte amb Encamp i perjudicant els drets jurisdiccionals del dit bisbe i comte. Això significava el trencament d'una llei consuetudinària estesa a tot el Principat de Catalunya -i potser a l'altra vessant dels Pirineus- de penar com a màxim amb 3 lliures (60 sous), però trencant, això sí, la prerrogativa senyorial de crear lleis i d'executar justícia (tota norma havia de ser aprovada pel senyor jurisdiccional, que era el que realment li donava caràcter de llei d'aplicació local)⁵¹³.

El que més ens interessa ara és destacar la capacitat de Canillo de ficar bans i tenir baliners (guàrdies) a la muntanya vulgarment anomenada d'Iraval, situada dins els termes de la parròquia de Canillo: "*quod prenominati iurati, consiliarii et alii incole singulares dicte parrochie de Canilleu, una cum hominibus parrochie de Encamp iam dicte ad invidem, omnes concordantes, (...) fecerant concorditer seu posuerant banna, penas seu comunimenta decem solidorum in montanea seu devesia vulgariter nuncupata de Iravall, que est in termino seu infra limites sepedicte parrochie de Canilleu, contra omnes depasci facientes animalia in dicta devesia de Iravall*"⁵¹⁴ Això vol dir que *tota* la muntanya era de Canillo? si el relacionem amb el document anterior i el immediatament posterior (1500), veiem que no, que la zona sota domini de Canillo és la part de la muntanya de la Solana anomenada com a Cortals de Canillo. Efectivament, en el nou judici davant la Vall de Querol, i concretament en el document dels interrogatoris als testimonis⁵¹⁵, queda de manifest, que tota la Solana d'Andorra es dividia en tres grans blocs; un primer l'Obac de la Casa, usat conjuntament pels habitants de Canillo i d'Encamp (si bé no indica si el domini és d'un amb empriu de l'altre, o dels dos), un segon la Solana d'Iravall amb les mateixes característiques, i un tercer els "*Cortals de Canillo*", domini d'aquesta parròquia i (segons es desprèn del text) on la parròquia d'Encamp no tindria cap dret, i que s'identificaria, a grans trets, amb els actuals cortons de la Portella i Ortafa. Com es pot comprendre, les delimitacions -donats els escassos documents que hi resten de l'època- no permeten

⁵¹³ Sentència d'Arnau d'Abella, jutge de les Valls d'Andorra. El document es troba a ANA, FCB, perg.7. Publicat per VELA (2002), doc.35, p.169-173.

⁵¹⁴ La sentència fou favorable a Canillo, perdent el judici els procuradors fiscals, és a dir, els guardadors dels interessos dels co-senyors bisbe d'Urgell i comte de Foix.

⁵¹⁵ Interrogatori del 18 d'agost de 1500; ANA, FCB, doc. 239.

conèixer més que a grans trets la delimitació física de les àrees, però ens indiquen ja l'existència de diferents drets segons els cortons de tota aquesta muntanya.

A l'oest del port d'Envalira trobem les amplies pastures dels terrenys de la Concòrdia. Estudiades en profunditat per SALVANS (2008), pel que fa a l'Edat Mitjana ens aporta més foscors que clarors. L'autor, basant-se en la sentència de 1542 –primera que parla d'aquest espai– proposa una sèrie d'hipòtesi basades en l'existència prèvia d'una trenca de termes ben definida, i d'un conjunt d'emprus recíprocs al llarg de pràcticament tota la trenca de termes. La sentència confirmaria un empriu històric d'Encamp (del Riu de Prats), es repartirien certes zones (Encamp podria pujar fins al cap de la serra a la Torrudella i en contrapartida Canillo podria baixar a la font Cagalosa) i, en paraules de l'autor (ídem, p.210) *“la resta és senzillament salomònic, i els problemes es resolen de la forma següent: Encamp podrà emprivar en tot el terreny propi de Canillo situat a la solana d'Envalira (...) a més obté el dret d'emprivar fins el serrat de Matabou (...) Canillo podrà emprivar en gran part del terreny propi d'Encamp, a saber Enradort, Cubil i bosc de Moretó fins al coll de les Juntes”*, generant-se doncs, uns emprus d'Encamp sobre Canillo (Prats, Torrudella, Planavilla, Envalira, Pla de les Pedres) i uns altres de Canillo sobre Encamp (Radort). El problema, al nostre entendre és el del propi origen de la divisió: com es pot fer taula rasa del passat i dividir de forma *“salomònica”* el territori? Els diferents “emprius” reconeguts no són una simple concessió, sinó un reconeixement del fet d'ú, de l'espai d'ús tradicional. Tot plegat ens fa pensar en la cohabitació, en època medieval, dels ramats d'ambdues comunitats sobre tot l'espai, amb una major presència en unes partides que en d'altres, el que faria que a mitjans del segle XVI, quan s'orienta la ramaderia controlada per l'oligarquia cap a la formació del sistema de cortons, es “repartissin” els espais de peixena, però en cap cas es “conquerissin” d'una comunitat sobre l'altra. La tradició, en aquest cas en l'ús, tenia el seu pes. Estaríem doncs davant la conversió jurídica de la divisió de termes d'un espai abans d'ús comú.

Capítol 5:

Temps de cortons (segles XVI i XVII)

Segle rera segle les estructures socials, econòmiques i institucionals, així com el paisatge i la relació dels homes amb el medi han anat transformant-se. Uns cops de forma ràpida i com a ruptura respecte a períodes anteriors, i altres cops lentament, en una mutació silenciosa que amagava l'adaptació de les estructures a les noves condicions en constant canvi. Observant l'evolució del Principat en el transcurs d'aquests dos segles hom pot plantejar que es corresponen a un període de consolidació i desenvolupament –com a continuïtat– de la realitat immediatament anterior. Efectivament fou així, però si ens endinsem en profunditat veiem que a més es produeixen canvis extraordinaris –potser lents, potser silenciosos– que mudaran completament les relacions socials i econòmiques incidint directament sobre unes institucions que ja perfilen el seu caire contemporani, i que conformaran la plataforma, la base de l'arrancada socioeconòmica i institucional dels segles XVIII i XIX. En el present capítol ens centrarem, doncs, en la dinàmica demoeconòmica, en la transformació social i en la consolidació de les institucions i llur relació amb l'exterior per tal de passar, immediatament després, a observar les conseqüències que tots aquests elements van tenir sobre l'estructuració del territori i la gestió del medi natural.

5.1.- Una nova classe social i un nou model ramader.

En el transcurs de dues centúries el nombre d'habitants de la vall d'Andorra va ser baix, extremadament baix. Això es devia a dos fets: a la persistència cíclica de les crisis epidèmiques que venien donant-se des de 1348, i a l'establiment d'un *model* social basat en la baixa pressió demogràfica. O el que és el mateix, malgrat les contínues crisis pandèmiques, especialment importants entre 1589-1592, 1627-1632, 1659-1656 i 1693-1696 (GUAL I PUIG:2005), el creixement vegetatiu de la Vall fou mínimament positiu, encara que cal pensar en una primera fase de creixement a principis del segle XVI ràpidament tallada. En tot cas no es va constatar un creixement demogràfic efectiu fins al segle XVIII i sempre amb grans diferències entre

parròquies.⁵¹⁶ Creixement vegetatiu però mantenint-se sota mínims el número de focs i, doncs, de famílies, fet que es tradueix en un important moviment migratori. Efectivament, si observem l'esdeingut en l'entorn regional podem copsar què a partir del segle XVI en moltes comarques de la muntanya pirinenca es va conèixer un creixement demogràfic continu (MÉTALIIÉ ET ALII:2003, p.25), però l'estructura econòmica de cada lloc va comportar una diferent evolució demogràfica: al nord dels Pirineus, i centrant-nos en els actuals departaments de l'Ariège i l'Aude, la forta expansió de la metal·lúrgia va facilitar l'establiment de noves famílies en les valls, creixent el número d'habitants; una situació similar a l'esdeinguda al Ripollès i el Berguedà català. Pel contrari a Andorra, bàsicament agroramadera, es va viure una evolució demogràfica en consonància amb l'evolució del conjunt dels Pirineus catalans occidentals. Catalunya, al segle XVI, va viure una fase de creixement de la població arribant-se a duplicar el nombre d'individus (DURAN:1986); aquest creixement va quedar tallat, parcialment, amb la greu crisi pandèmica de mitjans del segle XVII, si bé durant la segona meitat d'aquest darrer segle tornaria a créixer la població. Però aquest increment demogràfic català fou extraordinàriament heterogeni des d'un punt de vista de la distribució territorial: es va produir al litoral i a les terres de la Catalunya Central (inclòs el Berguedà i el Ripollès), mentre que a l'occident català, pel contrari, es va perdre població, repetint-se el procés d'abandó de nombrosos pobles com ja va passar al segle XIV. Dins d'aquest context els Pirineus catalans –i a l'igual s'esdeingué a Andorra– van viure un important desplaçament de la població envers el litoral (DURAN:1986, p.187; MORENO ET ALII:1986, p.32).

L'emigració cap al litoral no responia a la situació mísera de la població, ni a les crisis agràries, ni a les conjuntures econòmiques nefastes. Amb ella es constata la consolidació de les estructures socials i econòmiques en gènesi al segle XV, del *model* demoeconòmic pirinenc de baixa pressió humana sobre els recursos de l'alta muntanya basat en les institucions de la casa i la comunitat rural. La casa (patrimoni, família i dret polític) es reproduïa, ara, mitjançant el sistema hereditari basant en la indivisió dels béns de la casa; herència indivisa que generava diferències socials ja al si mateix de la unitat, però que estava parcialment compensada amb la dotació dels *cabalers*: depenent de la capacitat i la situació social de la casa es van desenvolupar mecanismes de reubicació dels fills, destacant la política matrimonial, el pagament de

⁵¹⁶ A Catalunya les crisis epidèmiques d'aquests dos segles van ser estudiades ja pel mestre Pierre VILAR (1987, p.316-317 i 406). Aquest autor indicava com de mortalitats els anys 1501, 1507, 1515-1521, 1525, 1530, 1557-1560, 1564, 1580, 1589-1590, 1604-1605, 1614, 1619, 1621, 1623, 1625, 1628-1632 i 1643-1653.

carreres laiques i eclesiàstiques, la possessió de patronats sobre beneficis eclesiàstics, capelles o esglésies, les causes pies, etc. generant-se en tot cas l'emigració de fills i filles no "colocats" dins de cases de la vall. La principal mesura d'exclusió en les comunitats de muntanya amb successió indivisa o *sistema de cases* és, doncs, els sistema hereditari que permet un successor únic a la casa i, per extensió, al paper social dins la comunitat (amb tots els drets de la casa) quedant exclosos la resta de fills no hereus. Així, tan sols es considerarà veí a aquell individu cap de família, amb residència a la població, amb casa i terra, amb un vincle personal que l'enllaça amb la comunitat (ja per successió, ja per matrimoni) i que sigui reconegut com a tal per la resta de veïns i, doncs, amb drets polítics i sobre l'espai col·lectiu: les muntanyes. Amb això es tancava la porta a nou vinguts (excepte quan la comunitat ho permetia) i a l'establiment de noves cases de *casalers* segons la conjuntura imperant, generalitzant-se, doncs, l'emigració.⁵¹⁷

A un diferent desenvolupament demogràfic correspon una diferent activitat econòmica predominant. Dins l'Ariège, l'Aude, part del Conflent i del Rosselló i al Ripollès, des de mitjans del segle XVI s'assisteix a una nova expansió de la metal·lúrgia, present testimonialment al Cadí (EUBA:2008, p.277-298) i que a Andorra no apareixerà fins el segle XVII de forma tímida i sense aparent impacte sobre el medi natural. Així des del segle XVI fins al XVIII s'arriben a comptabilitzar 48 fargues a l'Ariège i l'Aude i una trentena a la muntanya catalana (MÉTAILIÉ ET ALII:2003, p.25) arribant al seu zenit al voltant de 1650 amb la innovació tècnica de la "*forge à la génoise*" o catalana (DAVASSE:2006, p.218-219). Aquesta activitat va generar interessants economies d'escala mercès al desenvolupament de xarxes comercials (IZARD:1993, p.108): al marge del comerç diversificat, bàsicament de béns de consum, el mercat transpirinenc de matèries primeres va ser molt important, amb bestiar i llana però també amb ferro i carbó a través de Puimorens, la Perxe i els colls del Vallespir. Un comerç en el que van participar diferents companyies andorranes (o amb capital andorrà), afavorides pels privilegis concedits (POUJADE:2005, p.437-455) tractant tant amb bestiar com amb congre o bacallà, teixits, sal, blat i ferro.⁵¹⁸ Aquesta expansió metal·lúrgica va tenir un impacte transcendent sobre els recursos forestals: al llarg del segle XVI i fins a mitjans del segle XVII les altes muntanyes es van degradar de forma extraordinària explotant-se a l'Ariège els darrers boscos d'avets, fins al punt que arribarien a tancar-se algunes fargues catalanes i de l'Ariège per manca de fusta (MÉTAILIÉ ET ALII:2003)

⁵¹⁷ DEROUET (1995), BRINGUÉ (1995), SANLLEHY (1995), CAMIADE (2001), VIADER (2003, 2003b), BONALES (2003).

⁵¹⁸ Tal i com ha estudiat CODINA (2005, 2005b) establint-se xarxes comercials des de Toulouse fins a Lleida.

malgrat el desenvolupament comercial del carbó què patí dificultats pels conflictes bèl·lics. L'aparició de les noves tècniques de la farga catalana (o “*ventilació de la trompa dels Pirineus*”) que necessitava de menys carbó per a una major productivitat, no va impedir que augmentés la pressió sobre els boscos. Però a través de la gestió comunitària i de la reforma de l'administració dels boscos de la Corona francesa duta a terme per Colbert (FRUHAUF:1980) s'arribarà a “*une véritable reorganisation (au sens systémique du terme) de l'espace forestier*” (DAVASSE:2006, p.218-219): es van expandir els vedats i es va donar forma al bosc en funció de les necessitats productives; mentre els boscos d'avets i pinedes d'alçada desapareixien (en profit de les pastures), a la part baixa de la vall (a prop dels centres de consum) es van crear boscos d'avets que conviurien amb el faig que encara dominava en els dispersos boscos supervivents.

Al mateix temps que això s'esdevenia en els immediats límits d'Andorra, els habitants del Principat van restar al marge del procés: no apareixeran fargues fins a principis del segle XVII a Ordino a mans de les famílies Pal,⁵¹⁹ Rossell i Areny, amb les fargues de Vilaró, Serrat i Puntal (PUJAL I LLADÓS:2007, p.63-77) i a Canillo amb la farga de l'Aldosa l'any 1643 (CODINA:2010, p.202). Aquestes fargues afavoriran el desenvolupament de l'activitat del carboneig (CODINA:2010) però no tindran un veritable impacte sobre el bosc fins al segle XVIII. Igual que s'esdevingué al pallarenc bosc de Virós (PÉLACH:2004, p.194-1944 i 214-219) on si bé les carboneres van augmentar en número respecte al període anterior, el seu paper desforestador fou ínfim. Els estudis paleobotànics de la Vall del Madriu (PALET ET ALII:2007, p.240; EUBA:2008, p.277-298) fan palesa l'existència de la pràctica del carboneig però encara de baixa intensitat. La nostra vall, doncs, no va viure les transformacions econòmiques i mediambientals que va suposar l'explotació metal·lúrgica dels segles XVI i XVII (ho farà en les dues següents centúries), però aquest fet no implica que l'economia andorrana estigués ancorada en el passat, ni molt menys.

Amb base agrària i ramadera, l'economia del Principat d'Andorra va haver de viure els complexos segles de la *petita edat de gel* amb una relativament important baixada de les temperatures mitges, un increment del temps d'innivació i, doncs, una recrudescència de les condicions de reproducció biològica de les espècies de conreu imperants, així com un menor temps de disponibilitat de les pastures d'alta muntanya. Tal i com ens mostra BASCOMPTE (2005) l'agricultura andorrana va viure en el transcurs d'aquells dos segles uns importants canvis: de caràcter familiar i de

⁵¹⁹ Que obtindria la concessió temporal d'explotació de la mina de l'Obac de la Lata, a Puimorens. BASCOMPTE (1997, doc.38, p.153-155), BALENT (2005).

subsistència, poc a poc anirà incloent-se en l'especialització comarcal i regional de la producció. El primer indicatiu serà la regressió de la producció de la vinya a la segona meitat del segle XVII (molt present encara a Sant Julià de Lòria)⁵²⁰ per desaparèixer a la pràctica a principis del segle XVIII, unint-se doncs, a l'abandó del conreu de l'olivera que s'havia oblidat ja al segle XV durant l'inici del canvi de cicle climàtic, degut a la seva poca resistència a les fortes oscil·lacions tèrmiques diàries. El cereal, doncs, continuà sent la base d'aliment i de conreu, amb presència del sègol i de l'espelta (documentada al segle XVI; BASCOMPTE:2005, p.48-50). Però allò més importat fou el canvi –sincrònic amb el que es va produir al Pallars– que va significar la transformació dels camps de blats en prats de sega, un procés procedent de l'Edat Mitjana, que es va expandir al segle XVI i que se'ns apareix clarament consolidat a principis del segle XVII sobre els regadius de les fons de les valls i que hem pogut corroborar en el cas de la parròquia d'Ordino (BONALES:2007).

L'especialització ramadera, doncs, es consolidava ja en aquests segles a Andorra.⁵²¹ Aquesta activitat ha estat llargament estudiada en la seva vessant social per Codina (2005) i en la seva vessant territorial per Mas (1996, 2003). Ja hem vist, en el capítol anterior, que a la segona meitat del segle XIV apareixen companyies de ramaders andorrans amb ramats de llana superiors als mil caps; uns ramats a mans de personatges de relleu com Joan Armany i Domingo Marc de Canillo o casa Rossell de Llorts. Al llarg del segle XV hem de pensar, doncs, en l'existència de certa continuïtat en les pràctiques associatives i comercials d'aquests grans ramaders (queda reflexat documentalment mitjançant el manteniment i fins i tot l'increment dels conflictes territorials pels emprius i la creació de nous emprius com el de la Pera d'Arànsers a la segona meitat del segle XV) convivint amb unes pràctiques ramaderes més esteses entre el conjunt de la població (i una major participació de la població en la ramaderia, [Codina:2005, p.41]) mitjançant les parceries (especialment de bestiar gros), la possessió de petits ramats de llana i pèl, i del conloc. A principis del segle XVI es donen ja les condicions per tal que esclati un procés socioeconòmic que transformaria el caràcter ramader andorrà. Per la comprensió d'aquest fet, tal i com apunta Olivier Codina (2005), cal partir del coneixement de l'entorn econòmic regional, ja que l'estudi

⁵²⁰ L'any 1597 el Comú de Sant Julià de Lòria encara imposava ban a qui entrés personalment, o amb bestiar a les vinyes que hi havia a la parròquia: ACSJL, L.1, Consell de Sant Cogesma de 1597.

⁵²¹ Una situació generalitzable als Pirineus catalans. Pel Vallespir Sala (2000, p.173-174) mostra que a principis del segle XVII la transhumància estava perfectament consolidada, però a diferència del cas andorrà els ramats eren majoritàriament forasters, essent el període de 1624 a 1650 dels més importants de tot el segle. En aquest cas la situació fronterera i la continuïtat dels conflictes bèl·lics a la zona faria trontollar el sistema.

per separat de la realitat andorrana no proporciona suficients elements que expliquin, de forma racional, aquesta important transformació: van sorgir diverses grans cases ramaderes andorranes que adoptaran l'estratègia seguida per les companyies baixmedievales, es van formar també importants companyies comercials en general – aprofitant la xarxa comercial ramadera–, i es va modificar l'espai pastoral mitjançant la *privatització* de l'ús d'amplis espais d'estives: és a dir, la creació dels cortons.

El primer problema que hem de plantejar és com es van formar aquests grans ramats, o el que és el mateix, el procés d'acumulació de capital per a la seva formació. Seguint a Codina (2005, p.142-147) als segles XVI i XVII es va viure un canvi en la distribució social del bestiar: tot mantenint-se dins la vall d'Andorra un mateix número de caps de bestiar, unes quantes cases es van fer amb la major part dels animals, al temps que la majoria de la població o bé no posseïa ramats, o bé aquests serien de pocs caps. Com diem, al llarg del segle XVI als tractants o ramaders baixmedievales es van sumar noves famílies que disposaven de capital mercès a diverses estratègies: la concentració de terres dins la vall (sota el *model* pirinenc d'època Moderna on trobem una o dos cases *fortes* a cada poble), l'increment gradual del propi ramat, i la participació (possiblement en associació) en l'actiu mercat de llana de la vessant nord dels Pirineus; formant ramats que any rera any augmentarien de mida o, pel contrari, invertint capital en ramats especulatius (moltonades) per tal de mercadejar a l'interior de Catalunya. La presència d'aquests grans ramats a cada parròquia, però, estava limitada per la normativa comunitària; doncs bé, aquestes cases posseïen un poder efectiu sobre les institucions (Codina:2005, p.144-148), fet que faria relativament fàcil el canvi de l'estructuració de les pastures i la creació dels cortons, és a dir, d'espais de pasturatge d'estiu tancats al conjunt de la població i arrendats en subhasta; unes pastures que adquiririen les mateixes cases de la vall. Amb això els grans propietaris de bestiar podrien incrementar el número de caps de part del ramat al temps que s'asseguraven l'ús exclusiu de les pastures necessàries. Els grans ramaders formarien així tres ramats: la moltonada o ramat especulatiu de carn i llana destinat a la venda directa als centres de consum i necessàriament transhumant (ídem, p.153-163);⁵²² el ramat de cria, és a dir, d'ovelles i parelles per a la reproducció de la moltonada i l'autoabastiment de mares del que part partiria cap a la transhumància, part seria cedit en parceries i conllocs,⁵²³ i part es mantindria en la vall durant l'hivern; i finalment el

⁵²² CODINA (2005), p.162 documenta el què potser fou el *ramat especulatiu* més important entre 1709 i 1710: la família Rossell d'Ordino comprà al comtat de Foix 15.461 caps de bestiar (moltons en un 96%) per revendre a les carnisseries de Barcelona.

⁵²³ Segons Euba (2008, p.277-298) al segle XVII disminueix l'activitat pastoral en altitud i augmenta la demanda de ramats de parceria. Aquesta afirmació s'ha de matisar ja que estem

ramat de *rebuig*, format per malalts, convalescents, ovelles bassives, part dels primals i ovelles d'excés que serien destinats a les properes fires de redistribució. En aquest sentit cal pensar que fou en aquest període quan es van reestructurar les fires ramaderes pirinenques i prepirinenques amb l'objecte de satisfer les noves necessitats comarcals de redistribució del bestiar. Les fires van ser el canal per tal de vehicular el comerç ramader a la zona; a elles acudien des de petits pagesos per vendre algun cap de bestiar com grans ramaders comarcals i regionals i negociants, articulant tot el comerç ramader local i comarcal i integrant-lo en el marc regional. Però en tot cas hem de parlar de diferents tipus de fires en una jerarquia clarament establerta: en primer lloc trobaríem petites fires comarcals que eren utilitzades per la redistribució de caps de bestiar aportant els ramaders locals (i els petits i mitjans pagesos amb bestiar) els sobrants dels seus ramats, anomenats *de rebuig*: ovelles bassives, borrecs, primals i moltos sobrants o tardaners, així com la figura clau del petit pagès: els *parells de llana*.⁵²⁴ I en segon lloc aquelles fires estratègiques, realitzades en els punts clau de la transhumància i en les dates properes a l'ascens i descens del bestiar a les pastures d'alta muntanya.⁵²⁵ Seguint la comptabilitat de les grans companyies pastorals andorranes Codina (2005b, p.457-472) constata la participació d'aquestes en les fires finals, és a dir, en fires on acudeixen els grans tractants de bestiar i subministradors de les carnisseries, com Santa Coloma de Queralt i Montblanc, mercant també a les fires pròpies del lloc de les hivernades (Bellvís, Guissona). Però el més important és que

davant d'una reestructuració general de la ramaderia i de l'espai ramader, com venim dient. Un exemple excepcional de ramat de cria ens el proporciona un document de l'any 1615: havent mort Joan Pont de les Bons, els tutors dels seus descendents van cedir a Pere Martí de les Bons, en règim de parceria, un ramat de mil un caps de bestiar durant sis anys. Aquest ramat estava format per 480 ovelles de llet, 140 "sorres", 154 primals, 192 borregues, 20 marrans de més de 3 anys i 10 moltos de més de 3 anys: APE, doc.561; publicat per BASCOMPTE (1997), doc.28, p.131-133.

⁵²⁴ El parell de llana es l'ovella i el corder de l'any. Entre aquestes fires podem assenyalar les pròpiament dedicades a bestiar oví, les fires del Pont de Montanyana del 11-12 d'abril; la d'Isona del 1 de novembre, la de Lascuarre del 11 de novembre, la de Salàs de Pallars i Talarn del 14 al 16 del mateix, o la d'Areny del 8 al 10 de desembre, per posar uns exemples prepirinencs. Prop d'Andorra cal destacar les fires redistribuidores de la Seu d'Urgell, Organyà, Oliana i Puigcerdà.

⁵²⁵ Exemples d'aquestes són: Cellers el 9 de maig i el 28 de setembre; el Pont de Montanyana els 8-12 de maig i el 12-14 de setembre; la d'Areny del 20-25 de maig, la de Pobleta de Bellveí dels 1-3 de juny i 5-6 d'octubre; la de Benabarri del 4 de juny, la de Pobla de Segur del 17 de juny i 12 de setembre; i les de Talarn, Tirvia i Llavorsí de la segona meitat d'octubre. La de Llavorsí del 17 de setembre; la fira de Pobla del 14/15 d'abril, la fira de Vilaller del 4 de maig, les de Rialp i Tirvia el 12 i 13 de juny i per Tirvia també el 6 de setembre; a Tolva el 9-10 de setembre; Sort el 8 d'octubre, Estopinyà el 12 d'octubre, Sort el 8 de novembre i Benavarri el 5 de desembre, la majoria d'aquestes darreres de bestiar gros. A l'Est trobem importants fires com la de Sant Llorenç de Morunys (darrer diumenge de maig i primer diumenge d'octubre), la de Torregassa (a tocar de Solsona) del 20 de setembre; la de la Bassa de l'Empelt (santuari del Miracle, Solsona), el 18 d'octubre o la de Sant Isidre (15 de maig) a Castellvell de Solsona.

s'inicia la venda directa a les carnisseries de Barcelona i de Lleida, augmentant els beneficis en suprimir intermediaris.

Aquests tres ramats no podien romandre dins el terme de la parròquia durant tot l'any, ja per excés de tinguda, ja per les dificultats que suposava la seva alimentació en el període hivernal (especialment en aquells segles XVI i XVII d'hiverns més llargs i durs). S'imposava, doncs, la transhumància, pràctica que com hem vist és herència del segle XIV, generalitzada als Pirineus com a clara continuïtat de l'abandonada transhumància monàstica tot aprofitant les xarxes i infraestructures preexistents. Des de les guerres de la segona meitat del segle XV i durant el canvi de segle, les condicions de l'interior de Catalunya permetien, a més, l'ampliació de l'activitat transhumant amb l'increment de l'oferta de pastures d'hivern: d'una banda creixien els despoblats, trobant-se termes sencers abandonats, erms o coberts de matolls que acabaven sota control absolut dels senyors tardofeudals (Duran:1986, p.196). Una situació que es mantindria i aprofundiria a mitjans del segle XVII amb la despoblació de l'occident català. D'altra banda els principals senyors, ja laics, ja eclesiàstics, van abandonar definitivament l'explotació ramadera directa (ja pràcticament en desús a la plana de Lleida al segle XV) i van posar en arrendament les herbes i pletes conjuntament amb totes les rendes del senyoriu.⁵²⁶ Els arrendataris (companyies i grans propietaris) subarrendaven les herbes que acabarien en mans dels ramaders pirinencs, prepirinencs i dels escassos grans ramaders del pla (ROS FONTANA:2005). Finalment els pobles mantindrien drets d'ús (l'*empriu* en el seu concepte clàssic) sobre aquestes pastures, o bé les controlarien directament; però degut a la crisi de les finances municipals (especialment al segle XVII) posarien també en subhasta aquestes pastures d'hivern.⁵²⁷

Així doncs, al segle XVI hi ha una tradició transhumant mantinguda des del segle XIV, al temps que es produeix un augment de l'oferta de pastures d'hivern (reduint-se el

⁵²⁶ Així per exemple FELIU (1990, p.24) ens mostra com els senyors eclesiàstics van seguir aquesta estratègia rendista al Pla d'Urgell: La Baronia de Bellpuig i de Linyola arrendava les herbes d'Almassor, Bellestar, Golmés, Montperler, el Mor, els Obergos, Sant Martí de Maldà, Seana, Sinoga, Utxafava i Vilanova de Bellpuig. La Comanda de Barbens per la seva part controlava i arrendava les herbes d'Aguilera i Belianes. La Comanda d'Espluga Calba: les herbes d'Espluga Calba i el palau d'Anglesola. El Gran Priorat de Catalunya arrendava les herbes d'Ercarabat, Espígol, La Novella, Pedrís, les Tarroges i Vensilló. Poblet, entre d'altres termes, arrendava les herbes de Belcaire d'Urgell, Boldú i Tornabous. El Capítol de Lleida també seguia aquesta política, arrendant les herbes del terme de Lleida i d'altres del voltant (VICEDO:1991, p.147, 175, 332-333). Pel que fa als senyors laics, també van seguir aquesta tònica, com ho mostra els arrendaments d'herbes dels Torrelles, comtes de Castellflorit al terme d'Albesa (BONALES ET ALII:2009)

⁵²⁷ Es generarien, però, conflictes entre els senyors i els pobles pel control de les pastures. Sobre els diferents nivells de drets comunitaris i arrendament de les herbes al Pla d'Urgell veieu FELIU (1990), p.30 i 107. Veieu també SERRA (1986), p.239.

cost), una oferta que encara creixerà més al segle XVII. Cal pensar, doncs, en una capacitat (per disponibilitat de capital) per a la creació de grans ramats a mans d'algunes cases, i una disponibilitat de pastures d'hivern per alimentar aquest bestiar a baix cost al pla de Lleida. Doncs bé, el tercer element indispensable pel funcionament del nou sistema és la comercialització de productes ramaders. Al segle XVI (i amb un ritme accelerat al segle XVII) es produeix un transcendental canvi en la producció tèxtil: Catalunya, que havia estat un dels principals centres productors de teixits de llana a l'Edat Mitjana, va entrar en crisi per pràcticament desaparèixer al segle XVII, prenent la iniciativa productora la veïna França; els teixits gals de llana van envair Catalunya i especialment els Pirineus (inclosa Andorra) ja de mans de les noves companyies comercials, ja a la menuda a través dels *colporteurs*, els venedors ambulants francesos (VILAR:1987, p.376-387). Aquest canvi té el seu reflex en els mercats de llana de la vessant nord: Tarascó i Foix es converteixen en pols d'atracció de la llana pirinenca, afavorida la seva consolidació per l'estreta relació amb les xarxes comercials del ferro. Els andorrans, doncs, acudiran als mercats de l'Ariège a vendre la llana dels seus ramats. A més, la crisi ramadera a la vessant sud, deguda en gran mida a la crisi rural (amb la important despoblació) i al creixement demogràfic del litoral, van afavorir un increment de la demanda de carn en els nuclis urbans; una demanda que difícilment podia ser abastada únicament pel mercat local degut a la primacia senyorial en la renda sobre la terra (potenciant l'agricultura) i pel control de la venda al consum de carn per part de les corporacions de viles i ciutats, que impedeixen la presència de nombrós bestiar al seu terme a no ser el de les carnisseries, especialment allà on es produeix vinya i olivera a franges intercalades amb cereal (VIDAL PLA:2000). Les carnisseries locals, donades en arrendament, van caure en mans dels negociants i comerciants (no dels productors) que, a més, no disposaven de bones pastures d'estiu, fet que va dinamitzar el mercat regional de *moltonades* per abastar als arrendataris de les carnisseries.

Abundància de zones de pastura d'hivern a baix cost, demanda de carn i llana en els centres urbans (viles i ciutats) i en les zones de producció tèxtil; i capacitat econòmica d'algunes cases per tal d'adquirir ramats d'especulació (*moltonades*) sense abandonar els seus ramats de cria, porten a una situació complexa: ¿com fer compatible l'augment de ramats amb les restriccions ramaderes imposades per les comunitats andorranes? Tal i com indica Olivier Codina, el control polític d'aquestes grans cases facilitarà la creació dels cortons, d'àrees de pastura estival que seran preses en arrendament per les pròpies grans cases andorranes i sobre les que podran pasturar amb privativa els seus diferents ramats, l'especulatiu (*moltonada*) i el de reproducció

(de cria). La regulació de la resta d'àrees de pastura (solans, rebaixants, estives no vedades) serà, doncs, necessària, i servirà d'espai d'ús per part del ramat d'aquestes grans cases així com pel conjunt dels ramats locals, permetent una fàcil segregació de pastures per als ramats danyats (malalts de pigota, principalment) tot marcant un calendari per la primavera i la tardor. En aquesta nova reorganització, els antics espais d'ús extraterritorial, els emprius, prendran un paper predominant, ja que allí s'encabiran els diferents ramats per tal d'augmentar la disponibilitat de pastures, reduir l'impacte sobre les pròpies i adaptar millor els excessos de *tinguda*.

La documentació seriada conservada (fonamentalment llibres de comptes dels Comuns i llibres d'actes) no ens permet conèixer bé l'antiguitat dels cortons. A través de la documentació dispersa sabem, per exemple, que Canillo ja arrendava les herbes de les *Vases, Jouplan, Tosa, Coma de Rinsolt, Masat, Hortafà* i tres cortons de la Solana d'Andorra (la *Devesa*) l'any 1559.⁵²⁸ Un arrendament que no podem considerar en cap cas novell donat que es tractava de nou àrees d'estives i, per tant, és impensable que es tractés d'un arrendament puntual i concret; ho ratifica l'existència d'un altre document sobre els arrendaments de l'any 1567 (SALVANS:2011, p.106). A més, el preu de la venda de cortons l'any 1559 deixa veure el seu important valor en sumar la quantitat de més de 78 ducats d'or, altrament dit 93,3 lliures segons la tarifa legal del ducat establerta a Barcelona l'any 1553: una xifra curta però suficientment significativa si la comparem amb les 90 lliures en que es van arrendar tots els cortons d'Ordino l'any 1700, o les 60 lliures dels cortons d'Andorra la Vella l'any 1691 (MAS:1994). Igualment en el transcurs del segle XVI documentem també per primer cop l'arrendament d'herbes o cortons en altres parròquies: el 1577 les herbes de Sorteny per Ordino (Pujal:2007, p.53-62); el 1597 els Fenerals de Sant Julià de Lòria (Codina:2005, p.75-77), i documentats de forma més tardana els d'Andorra l'any 1617. Hem d'entendre, doncs, que la creació de cortons com a conjunt de pastures d'estiu arrendables, existia de forma consolidada en les parròquies andorranes com a mínim a mitjans del segle XVI, encara que aquests cortons anirien ampliant-se en número (per divisió i per inclusió de noves àrees) en els segles XVII i XVIII.

Que existien diferències socials dins les comunitats tardofeudals és indubtable, i es fonamentaven en la possessió de terres. La desigualtat socioeconòmica al si de la comunitat és el resultat d'un llarg procés de redistribució de la terra fruit de la trajectòria històrica de crisis i expansions cícliques on la "*sort familiar*" (reproducció biològica, fonamentalment) i les estratègies de reproducció i orientació de les

⁵²⁸ SALVANS (2011), p.103, en base a ACC, Llibre 7.

explotacions agrosilvopastorals tenien llur fonament bàsic. Així, per exemple, una casa vella, "originària" o *anfoc* no posseeix necessàriament una major superfície de terra pel simple fet de ser antiga (malgrat la seva trajectòria històrica d'acumulació), ja que sobre els processos de concentració afectaven nombroses variables, especialment aquí on la inversió en bestiar suposava un major risc per quant les condicions del mercat, les guerres i el bandolerisme (en la transhumància) així com la pròpia dinàmica biològica animal (malalties, número de cries) poden portar a puntuals crisis familiars, increment de l'endeutament i pèrdua de patrimoni o, pel contrari, a importants beneficis. Així, amb potencials fluctuacions, als segles XV i XVI podem indicar que a Andorra, igual que a la resta dels alts Pirineus, s'establí un 'model' social basat en unes escasses grans cases (entre una i quatre per terme) fonamentades en el control de la terra (acumulació de prats de rec); un grup de cases mitjanes que solen mantenir-se o sobreviure al llarg dels segles, i un grup oscil·lant de petits propietaris, veïns i *casalers*. Aquest model es reproduïx en el temps gràcies als mecanismes d'expulsió o recolocació social dels no hereus.

La mobilitat social de les grans cases és un fenomen difícil d'identificar, però si el mirem en el llarg termini el podem copsar, especialment amb la crisi del segle XVII. Efectivament, la crisi continental, regional i local d'aquest segle va provocar importants canvis en l'estructura de la propietat: la crisi agrària i comercial i l'endeutament de nombroses cases (la major part per negocis de llana i bestiar en fallida) van portar a una concentració de la propietat dels prats de rec a mans de poques cases que, a més, no necessàriament eren les principals històricament. En aquest segle XVII es van produir canvis que afectaven l'estructura de la propietat i el teixit social (BONALES:2007, p.75): en el cas d'Ordino i La Massana localitzem aquest fenomen amb la pèrdua de terres per part de diferents cases (Verdú de La Massana, Isern de l'Aldosa i Babot Jossà d'Ordino) que aniran a parar a mans de noves "grans" cases de tal forma que a Ordino, antigues cases fortes com Pal o Ramonguier van veure créixer d'altres amb una forta embranzida econòmica obtenint càrrecs polítics, gran poder econòmic i un prestigi social indiscutible, com casa Guillemareny (BONALES:2007b), o recuperant-se grans cases baixmedievales que al segle XVI van entrar en crisi, com casa Rossell, unió ara de l'hereu *casaler* de casa Farré amb casa Rossell de Llorç (BONALES:2007, p.76-77).

Cases com les indicades de Guillem Areny d'Ordino, Pal de la Cortinada i Rossell de Llorç (posteriorment d'Ordino),⁵²⁹ així com Calvo de Soldeu, Pellicer del Vilar de

⁵²⁹ L'estudi familiar de PUJAL I LLADÓS (2007) exemplifica a la perfecció aquest predomini oligàrquic: centrat en la família Pal de la Cortinada, ens mostra el procés de creixement

Canillo, Guillemó i Moles d'Andorra, Teixidor de Sispony, Joan Antoni Torres de la Mosquera, Martí de les Bons, o Antoni Nagual de Nagol, grans ramaders, controlaven les institucions parroquials i, donat que el Consell de la Vall era la representació dels comuns, allargaven el seu poder polític a tota la vall. D'aquests, doncs, dependria en bona mida l'evolució de les institucions de la *Terra*. Ja hem vist que als dos darrers segles medievals les relacions senyoriales sobre Andorra restaren estancades regint-se mitjançant els *pariatges*. La consolidació definitiva del senyoriu rendista i, fonamentalment, l'hegemonia de les monarquies hispànica (segle XVI) i francesa (segle XVII), van deixar de costat la qüestió *vassallàtica* sobre la vall d'Andorra, sense greus tensions entre les parts, mercès a la postura dels homes de la vall. Des d'una òptica legalista, la confiscació dels béns catalans del casal de Foix feia que Andorra i el Donesà es mantinguessin dins la Corona d'Aragó (PAILHÈS:1993; BOURRET:1998), però en cap dels dos casos el senyoriu dels Foix sobre aquests feus fou, de fet, segrestat ni confiscat, a diferència de la resta de béns cedits de forma vitalícia a Germana de Foix, esposa de Ferran II, fins la reversió a la Corona l'any 1548. D'altra banda l'assoliment dels Foix a la corona francesa va suposar que el cosenyor d'Andorra i senyor del Donesà fos la institució monàrquica, el que portaria a l'annexió dels drets de 1607 i la ratificació de 1620 en una clara actuació unilateral d'usurpació, simbòlica pel cas navarrès, però efectiva per Andorra (la co-titularitat) i pel Donesà (aquest darrer definitiu i reconegut per Espanya amb el tractat dels Pirineus).⁵³⁰ Les relacions senyoriales es tornen, de fet, en relacions de paritat: el rei de França, com és de suposar, no es reconeixera com a feudatari del bisbe d'Urgell, sinó com a co-sobirà. I el bisbe d'Urgell, nomenat per la corona hispànica, seguirà les directrius d'aquesta, però tan sols en la quotidianitat del senyoriu rendista, acudint els andorrans directament a les Corts o Cort hispànica quan els serà menester.⁵³¹

econòmic i social d'aquesta família (en la persona d'Antoni Pal i després de Bartomeu) en base a la propietat de la terra (amb predomini dels prats), el negoci de la llana (participant en els mercats de Lleida, Verdú, Balaguer, Tarascó, Foix i Toulouse) i especialment del propi bestiar, arribant a acaparar càrrecs públics i judicials de la vall entre els segles XV i XVII per caure, després, en decadència fruit, segons l'autor, de l'aventura metal·lúrgica de la farga.

⁵³⁰ Edicte de 1607 d'Enric IV de França de reunió i incorporació de Navarra, Bearn, Andorra i Donessà a la Corona: "*Nous avons, par nostre présent édit perpétuel irrévocablement uny et incorporé, unissons et incorporons ladicte Couronne et pays de Navarre, et nostre pays et souveraineté de Bearn, Andorre et Donesan et terres qui en dépendent et qui ont aoustumé d'y ressortir à nostre Couronne et Domaine de France, pour estre doresnavant censées membres d'icelles*". Citat per MARQUÈS (1991), p.210, procedent de la Bibliothèque Nationale, Fonds français, 18683.

⁵³¹ Al respecte BUYREU (2005) ens indica la participació de la vall d'Andorra a les corts de la Corona d'Aragó, malgrat no ser convocats (idem, p.220), acudint directament a la Cort o al Consell d'Aragó quan els seus privilegis estaven en perill.

El co-senyoriu rendista (i fiscal durant les guerres, ja que els andorrans pagaren impostos a França i a Espanya),⁵³² amb sobirania tardo-feudal ambigua i no discutida, fou la base jurisdiccional pel desenvolupament inequívoc de la comunitat de vall andorrana. Els andorrans, amb el control absolut dels recursos naturals, sense gaire pressió fiscal (excepte en períodes de guerra), i amb la gestió directa dels òrgans polítics i administratius, van saber adaptar-se a l'emergència de les monarquies autoritàries i al canvi que s'esdevenia al món feudal, com la resta de les grans valls pirinenques.⁵³³ Conscients què, de fet, el co-senyoriu de la vall responia als interessos directes de la monarquia francesa, i de forma directa o indirecta de la hispànica, hagueren de sotmetre's a les diferents imposicions i càrregues –temporals, això sí– per tal de mantenir el seu sistema polític i econòmic, essent conscients que la dualitat de la titularitat era una eina eficaç per mantenir i desenvolupar l'economia agrosilvopastoral i ara, també, siderúrgica i comercial.

És en l'ascens de les relacions comercials transpirinenques a tots els Pirineus centrals fruit dels processos d'especialització ramadera i de la consolidació de xarxes de comerç (legal o no) que a instància de les comunitats de vall, es corroboren els privilegis i franqueses de comerç.⁵³⁴ En aquest sentit Andorra no restaria al marge aconseguint els reconeixements de lliure comerç a ambdues vessants dels Pirineus per Carles V i el príncep Felip (1538, 1552), i de comerç amb els territoris francesos (per queviures) d'Enric II (1534). Havent de reclamar tot sovint, això sí, davant la Cort o davant les institucions judicials del Principat de Catalunya per tal que fessin respectar els diferents privilegis de comerç, passatge de ramats i franquesa de pontatges a diferents punts de l'Urgell i la Cerdanya.⁵³⁵

⁵³² Ídem, p.226.

⁵³³ No hem d'oblidar què, si l'any 1512 van ser confiscats els béns dels Foix a Catalunya i s'inicià el procés d'incorporació de Navarra a la corona hispànica, l'any 1513 es va signar el pacte del Pla d'Arrem i el 1514 les passerries entre Bèarn i Aragó. No es tractava de pactes nous de '*lies et passerries*' sinó la formalització per escrit d'uns antics privilegis. Al llarg dels segles XVI i XVII es renovaran fins la seva decadència (BRUNET:2002; DESPLAT:2002). Malgrat tot, els tractats de passerries ja es trencarien a mitjans del segle XVII a causa de la guerra i, al XVIII, amb la conjunció d'interessos monàrquics i de les oligarquies comarcals (RIBERA:2010)

⁵³⁴ A més dels pactes de *lies et passerries*, es ratificaren o donaren privilegis per poder comerciar més enllà de la 'frontera', com en el cas de la Val d'Aran entre 1607 i 1633: POUJADE (1998b) p.156-159; i POUJADE (2005)

⁵³⁵ Acord amb els prohoms de la Seu d'Urgell per la franquesa del pontatge (1601); amb els d'Organyà per la franquesa del passatge de Trespunts (1606), i pel dret de barcatge mentre el pont estava en reparació (1651); ordre dels diputats del General de Catalunya per respectar els privilegis de comerç i exempció de drets del general (1603); confirmació de la Reial Audiència de la llibertat d'entrar queviures a Andorra (1606); donació del procurador del reial Patrimoni de Rosselló i Cerdanya als andorrans de la franquesa de lleuda dels ramats andorrans a la

L'oligarquia andorrana –formada pels principals caps de casa– havia adoptat el discurs de la neutralitat des de la guerra dels Segadors. No era per a menys. Dotats ja de fet (i no discutit mai de dret) de la co-sobirania del rei de França i del bisbe d'Urgell i, doncs, indirectament de la corona espanyola a la que no dubtaven en acudir quan els era necessari, no posarien en perill les bases del seu govern local. Ser francesos significava modificar el seus òrgans de govern i perdre la seva capacitat de decisió i gestió, havent-se d'adaptar a l'estructura política i administrativa gala. Suposava també patir la irrupció de la legalitat francesa que, des de 1666 cada cop entenia menys de privilegis locals: és a dir, suposava sotmetre's a la potencial incautació dels comunals i al control exhaustiu de l'administració d'*Eaux et Forêts*, la *Table de Marbre de Toulouse*,⁵³⁶ suposava també dependre dels alts tribunals d'apel·lació, com el Parlament de Toulouse; veure's subjectes a la fiscalitat, etc. Només tenien que veure a la veïna comunitat del Donessà, que malgrat els seus privilegis es van veure convertits en un senyoriu venut per la monarquia al Marquès de Bonnac. Ser espanyols significava perdre les xarxes comercials del ferro, de la llana i del bestiar, que s'havien convertit en la principal font d'ingressos i que eren fonament de l'estructura comercial i –en gran mesura– productiva local. Sense oblidar en ambdós casos que perdrien el contrapoder del cosenyor, és a dir, l'equilibri d'autoritats que limitaven les decisions recíproques.⁵³⁷ Així a les guerres de mitjans del segle XVII els andorrans van esgrimir la seva neutralitat al temps que provaran que els seus privilegis comercials siguin ratificats per ambdós reialmes (BUYREU:2005, p.236).

Mantinguda la *neutralitat*, o el que és el mateix, els mecanismes de reproducció econòmica, social i política de la vall, l'oligarquia andorrana va poder reestructurar l'ús de l'espai al temps que consolidava les institucions territorials (quarts, parròquies i vall), mantenia els límits jurídics d'Andorra i conservava, malgrat els conflictes amb les comunitats veïnes, els diferents drets d'empru reconeguts a la baixa Edat Mitjana.

Cerdanya a canvi d'un cens de 6 rals anuals (1646), sentència de la cúria de Puigcerdà sobre l'exempció de la lleuda (1668), etc.

⁵³⁶ La reforma de Colbert de la dècada de 1660 va portar a la ingerència de la legislació estatal francesa sobre boscos i aigües al món pirinenc que des de llavors implantaria el control i la normativa sobre els usos comunals. Aquesta ingerència passava per l'expropiació de fet dels comunals ja que obligava als pobles a demostrar la propietat o el dret d'ús dels comunals, buscant, per la seva part, la Table de Marbre les proves en contra. En cas de no demostrar la propietat es tancaven els comunals, es prohibia l'accés als habitants durant deu anys, es feien les actuacions pertinents de reforestació i, després, sota el pagament considerat per les institucions estatals, permetien l'accés veïnal sota la normativa imposada per la Corona. Al respecte veieu FRUHAUF (1980). Sobre aquests aspectes a l'oest de la Garona veieu ZINK (1997).

⁵³⁷ Tal i com indicaran el *Polítar Andorrà* i el *Manifest Digest* del segle XVIII.

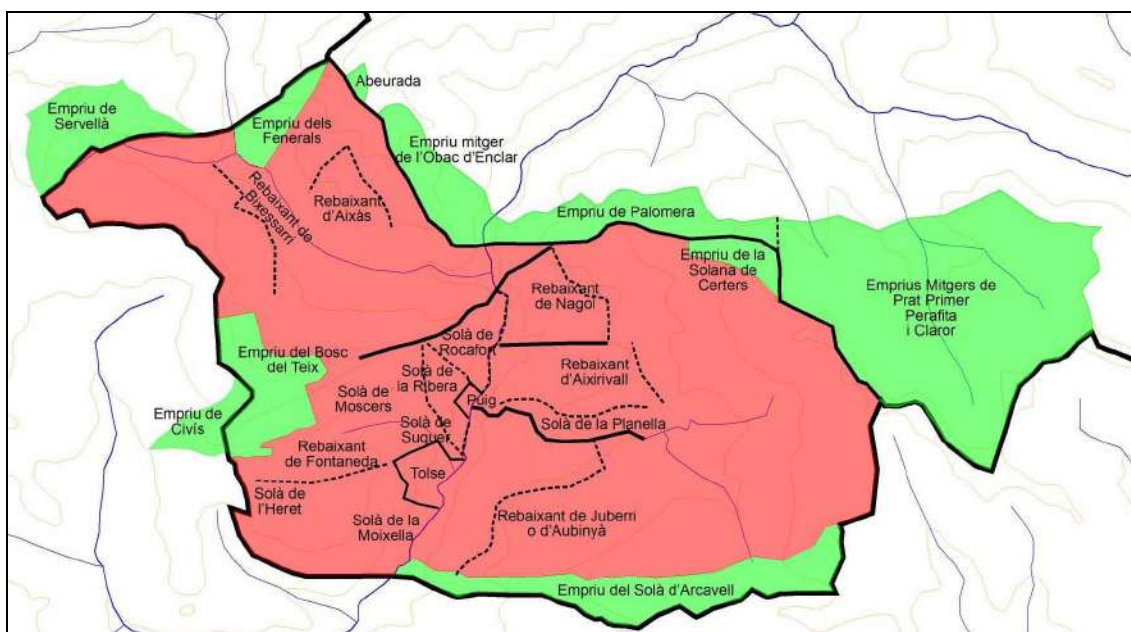
5.2.- La nova estructuració del territori andorrà.

La creació dels cortons, és a dir, de les pastures estivals que s'arrendaven, significava necessàriament l'estructuració i regulació de tot el territori susceptible d'ésser pasturat de cadascun dels termes parroquials andorrans: els rebaixants, zones de pastura de finals d'hivern i de primavera; els solans, emprats fins al moment d'obertura de les estives; les altes pastures estivals d'ús col·lectiu; els cortons, estives arrendables, i els emprius, zones de pastura més enllà del terme utilitzats mentre els cortons son arrendats. A la tardor (a partir de Sant Miquel) els ramats havien de retornar als solans i rebaixants, que eren allargats fins a Tots Sants, Sant Andreu (30 de novembre) o Nadal. Al llarg dels segles moderns cadascun d'aquests espais s'anirà regulant, normativitzant, dividint i delimitant ja sigui a mans dels quarts, ja pels comuns, depenent del grau d'independència de cada institució en cada parròquia i de l'espai i recurs gestionat per cadascuna d'elles. Veiem com es va produir aquest procés en les diferents parròquies i els conflictes que es van generar.

Dels quarts a la Parròquia: Sant Julià de Lòria.

L'any 1748 Antoni Fiter escrivia: "*Totas las Parroquias, ô Comuns estan comunament repartidas en Quarters, vulgo Quarts, tenint quiscu, sas erbas, y boscos peculiars, ámes dels Comunals, o que son Comunas, á tota la Parroquia. Tenen son particular Concell, Vulgo nomenat de Quart, Concernent a les coses de son particular Comu, com son los dits, boscos, erbas, fonts, ponts, y alguns Camins y sendas de son Quart, fent acerca, y âlo que te mira â estas Coses sos particulars arrestos, y Castigant als transgresors, é inobedients ab son Cot del Quart*" (FITER:1748, p.40). Però ni a totes les parròquies n'hi havia Quarts, ni tots els Quarts tenien les mateixes competències. A la parròquia de Sant Julià de Lòria es viurà una transformació que significà la culminació del procés encetat a l'Edat Mitjana pel qual el poble de Lòria i la institució parroquial de Sant Julià es sobreposaran definitivament sobre el conjunt dels quarts. L'any 1502, acabat d'estrenar el nou segle, es va produir la transformació definitiva del caràcter institucional de la parròquia laurediana; el canvi de l'equilibri de poder d'aquest terme polinuclear què institucionalment venia centralitzant-se lenta però progressivament. L'any 1502 significa el punt de trencament definitiu, el punt d'inflexió institucional que donarà tot el poder local a la parròquia (malgrat que encara és entesa

com a unió de quarts) i buidarà de contingut gestor i administratiu als seus quarts. Aquest any el Consell General de la Vall, com a àrbitre, va finir amb el contenciós que enfrontava els *habitants de la Ribera de Sant Julià* i diferents quarts, amb el Quart de Fontaneda. La transcendència d'aquest plet va molt més enllà de la simple disposició de nous usos sobre el territori; en realitat prenia als quarts la seva capacitat de decisió sobre el seu territori. Els habitants del "*loci et Ribera Sancti Julia*", en la parròquia de Lòria, no disposaven pràcticament d'espai o terme propi (a diferència dels quarts) i menys als rebaixants. Això, que durant segles no havia constituït cap problema, a finals del segle XV va provocar un conflicte intern degut a l'intent per part d'alguns membres d'aquesta *Ribera* (és a dir, la pròpia vila de Lòria o Sant Julià de Lòria) d'introduir-se en l'explotació ramadera tal i com feien alguns veïns dels quarts i l'oligarquia de la resta de parròquies andorranes.

Imatge 58: Algunes divisions internes de la parròquia de Sant Julià, segons els documents dels segles XVI i XVII. **Nota:** En verd: espai d'ús compartit amb altres comunitats. En vermell: espai d'ús únic de la parròquia de Sant Julià de Lòria. Elaboració pròpia.

Però si aquests nous ramaders podien disposar de les pastures d'alçada (bàsicament dels Fenerals – Enclar, Caülla, Caboreu, Claror, Perafita i Prat Primer), no disposaven de solans ni rebaixants pels períodes de primavera i tardor. Fou per això que els *riberencs* van sol·licitar al Comú de Sant Julià que els hi concedissin aquestes pastures i *aixivernils*.⁵³⁸ El Comú es va dividir en dos blocs: d'una banda els homes del Quart de Certers (és a dir, el de Nagol), els del Quart d'Aixirivall i els del Quart de Bixessarri van acceptar i concordar que s'havia de "*atermenantur omnes Solanos dicte Parochie de Loria*", situació que, sembla ser, també acceptaria el Quart d'Aubinyà.

⁵³⁸ ACSJL, perg.11.

Però pel contrari, el Quart de Fontaneda (amb el Mas de Tolse i Puig Olivesa inclosos) es va negar al·legant que els habitants de la Ribera (la vila de Sant Julià) pertanyien al Quart d'Aixirivall (“*sunt constituti in terminis Quarti de Sirovall*”) disposant, doncs, de suficients solans allí per als seus animals (el Solà de Faucellers, Solà del Mas i Solanes de la Peguera i sembla ser, el Solà d'Aixirivall). La sentència del Consell de la Vall fou clara i rotunda: es van concedir dos solans a Sant Julià, un que seria compartit amb el Mas de Puig Olivesa establint-se temporades de tancament als veïns del Quart de Fontaneda,⁵³⁹ i l'altre hauria de compartir-se entre els homes de Sant Julià i els d'Aixirivall.⁵⁴⁰

La creació de dos solans amb participació de la vila de Sant Julià i davant la negativa del Quart de Fontaneda (que veia així perdut part del seu espai d'aprofitament com a Quart), significa el primer cop a l'equilibri intern de poders de la parròquia, ja que es tractava d'una divisió davant noves necessitats de part d'una població que reorientava ara la seva economia (ni tan sols es parla de Quart de Sant Julià, només dels habitats de la ribera i lloc de Sant Julià de Lòria), trencant amb l'ús i costum, així com el consens dels quarts, i prenent legitimitat de mans del Consell de la Vall; un Consell sotmès a la influència de les oligarquies parroquials interessades, precisament, en la diversificació dels rebaixants de la parròquia baixa d'Andorra que permetria una millor reubicació de part dels seus ramats. Aquesta primera ruptura tindrà continuïtat amb l'assumpció per part del Comú de la capacitat d'establir la normativa d'ús sobre els terrenys que, en principi, són del Quart: el vedat de boïgues a “*lo quart del Mas de Alins*” el 1594;⁵⁴¹ l'establiment de deveses o vedats als boscos de Bixessarri l'any 1595 i Cort de Rossell el 1597;⁵⁴² culminant en les decisions del Comú de 1603 que concedien les herbes del Solà de Rocafort a l'ara ja sí “*Quart de Sant Jolia*”,⁵⁴³ que derivaria en el plet entre els quarts de Sant Julià i d'Aixovall (Bixessarri) el 1628 on es

⁵³⁹ “*agen sola [aixivernil] en la Costa de Pudrinya fins en la Sera del Col de Jou aygua vesant tota sera ffinis al Cap dells Telyolls e daqui en fora tota sera aval fins al Col de la Cana e al Tosal al cap del Tare[t] del Puy e del camí de les Cabanes amont tornant al Col de Jou en vista de Fontaneda los dits habitants de la ditte Ribera de Sent Jolia agen per Sola ixernill en aquella forma e manera que los altres veynats an en dits Solans acceptat Calbo lo qual es colloquat en lo Sola de Siroval e que pusquen defensar ab los bans que los altres veynats acostumen de defendre dits Solans*”. ACSJL, perg.11.

⁵⁴⁰ “*Sent Jolia agen tambe en Sola ixivernil en la Solana sobre lo [Falsilyer] dal(...) fins al camí que partex del Sarat de la Planela [Denavyll] Dalvinya e daqui enfora devale tota Solana aval fins al molí Dauvinya e daqui enfora tot torent aval fins al Sols dells Ambos tornant tota sera aygua vesant fins al dit sarat de la Planela enpero los qui son habitants del Quart de Siroval par hiegal vagen axi com ells*”. ACSJL, perg.11.

⁵⁴¹ ACSJL, L.1, acta del 3 de setembre de 1594.

⁵⁴² ACSJL, L.1, actes del 4 de juliol de 1595 i de Sant Cogesma de 1597.

⁵⁴³ ACSJL, L.1, acta de Sant Cogesma de 1603.

ratificaria la pèrdua de drets del segon en favor del cap parroquial.⁵⁴⁴ Tot plegat no significa que els quarts no tinguessin una funcionalitat efectiva: com a junta de caps de casa debatiria sobre el funcionament de les àrees de conreu i els solans, acudint els representants al Comú amb les decisions preses al Quart, però aquestes restaven subjectes a la ratificació del Comú i, fins i tot, el Quart havia d'acatar la normativa imposada pel conjunt del Comú, inclòs la que feia referència a la delimitació i modificació de les zones d'ús *privatives* de cada quart, és a dir, dels solans i dels rebaixants.

La qüestió de la muntanya de Rocafort responia a aquesta capacitat que el Comú havia assumit de distribuir de nou els recursos naturals dels Quarts. Efectivament, l'any 1603 de nou el poble de Sant Julià reclamà al Comú que tenia una important manca de pastures *aixivernils* en el Consell de Sant Cogesma, acordant els cònsols Joan Pal i Toni Nagual, així com els consellers Joan Folc i Guillem Renalt, la concessió del "*tros de terme nomenat Rocafort*", deixant lliure el camí de Cabanes, i donant-li facultat per poder "*fer a ses libertats y posar lo sola lo que ben vist los sera*".⁵⁴⁵ Aquesta decisió comportaria poc temps després l'oposició directa del poble d'Aixovall que s'enfrontaria amb el Quart de Sant Julià: la qüestió acabaria amb una sentència arbitral dels jurats del Consell de la Vall, l'any 1628, on es reconeixia el dret de Sant Julià i de casa Bringer del Puig Olivesa a *defensar* el Solà de Rocafort, excepte una mitjana al costat del prat de Perot de Nagual que restaria a mans dels homes d'Aixovall.⁵⁴⁶ Es consolidava, doncs, una nova apropiació d'espai –legal, això sí– fruit de la superioritat sociopolítica del cap de parròquia envers els diferents Quarts.

Masos, solans, rebaixants, vedats, cortons, emprius i termes estaven delimitats físicament per fites i creus escampats per tot l'espai del terme, als que es sumaven, encara, les marques que es realitzaven per delimitar terres privades. Unes marques que al llarg dels segles XVI i XVII es van ampliar per detallar al màxim les zones d'ús o vedats. El terme de Sant Julià de Lòria estava format per la còltia, els rebaixants d'Auvinyà (dels Ortells al bosc del Mas), d'Aixirivall (Coll de Jovell al riu dels Espoles), de Nagol (del cortical de Llumeneres a la trenca amb Andorra), de Bixessarri (de les

⁵⁴⁴ ACSJL, L.1, f. solt, 1628; i p. sense numerar, any 1628.

⁵⁴⁵ ACSJL, L.1, consell de Sant Cogesma de 1603. La zona concedida estava formada per: "*so es del coll de la Tapia tot sarrat per avall fins a Balira y per amont tot dret fins al bosc de Teyx y de altra part fins a la cerra de Coll de Jou tot sarrat amont [tambe fins al bosch de Teix] (...) y dita parroquia consent se pose desta ora en avant dit terme en Sola aixivernil y consent desta ora en avant los bans acostumats de solans y cots y tambe si entenen de les [mijanes] contengudes en aqueyxa part y tambe se enten que la casa Bringue pugue anar tambe par igual com un del Quart.*"

⁵⁴⁶ ACSJL, L.1, f. solt, 18 de maig de 1628; i L.1, 1628.

Salanques al cortal de Martí de la Còltia), de Fontaneda (del cap de les Terreres Llongues al coll del Rep) i d'Aixàs (del camí dels coms d'Aixàs a la Planella del Moxe i dret als corralets);⁵⁴⁷ els respectius solans dels Quarts; les estives de Caboreu – Camp Ramonets – Caülla (amb dret d'empru parcial d'Arcavell i també d'Andorra la Vella), Fenerals – Enclar (amb dret d'empru parcial d'Os), Perafita, Claror i Prat Primer (aquests tres darrers com a espai mitger amb Andorra la Vella); tota una sèrie de boscos vedats (al conreu o a la talla de fusta), i tres espais diferenciats: el mas de Tolse, Puig Olivesa i el mas d'Aixàs, sobre els que ni Quarts ni Comú tenien capacitat per fer ordinacions sobre els seus termes.

Imatge 59: Camps de blat a Aixovall (entre 1890 i 1920) Font: AFCEC, Eduard Royo Crespo.

La diferència jurídica dels espais dels masos d'Aixàs i de Tolse generaria diversos problemes. Al mas d'Aixàs va caldre fer una *rodalia* l'any 1615 per tal de diferenciar els espais privats –de conreu, bosc i pastures– dels comuns, però la seva condició jurídica no estava tan escindida respecte a les institucions comunitàries com el mas de Tolse, essent regulats els rebaixants pel Comú.⁵⁴⁸ Igualment Puig Olivesa comptava amb

⁵⁴⁷ La descripció dels rebaixants de Sant Julià de Lòria, però, és molt posterior; l'extraiem de ACSJL, L.4, f.202v-203, de l'any 1803.

⁵⁴⁸ “*Primo comensarem en lo Roc de Sant Joan Baixant per lo Sola del Vial dels Bous trobarem aun tirat de pedra de dit roc de Sant Joan un Sajel ab una roca ferma en lo [can]to de les feixes*

terme propi, que fou delimitat de nou, mitjançant una *rodelia*, l'any 1641.⁵⁴⁹ La inclusió del Puig o Prat de Bringuer en l'ordenament comunal no presentava cap problema: concedit dret d'ús com a Sant Julià al Solà escindit del Quart de Fontaneda el 1502, li fou concedit també l'ús del terme de Rocafort el 1603, conjuntament amb Sant Julià. Cal pensar, doncs, en la seva incorporació, de fet, en l'àmbit d'ús de pastures del Quart de Sant Julià (posteriorment Quart de Baix).

Més complexa fou la relació de les institucions comunitàries de Parròquia i Quart amb el Mas de Tolse. Des dels segles medievals el mas de Tolse constituïa una unitat territorial diferenciada encara que situada dins la parròquia de Sant Julià. L'antic *vil·lar*, ara masia, procedia d'un diumenge comtal cedit al monestir de Sant Serni de Tavèrnoles què, al seu torn, el va donar a cens a una família andorrana. El mas, senyorial, posseïa doncs un terme propi encara que estigués inserit dins la parròquia laurediana i, igual que a nombrosos masos dels Pirineus occidentals catalans, en tenir un règim jurídic diferenciant (encara que no jurisdiccional) es generarien dinàmiques conflictives amb la comunitat per quant llurs espais físics estaven perfectament diferenciats (BONALES:2009); és a dir, ni la Parròquia ni el Quart tenien capacitat d'establir normativa dins del terreny agrosilvopastoral del mas. Però els habitants

y seguint tot canto de feixes se troba dos sajells y tirant per la feixa josana de dites feixes se troba altre sajel al mig de la riba ab una roca ferma y anant segint a la part de ponent fins al altre estrem anomenat la Mata del Boix se troba dos sajells asetanta pases la u del altre y adita mata de boix que es a part p[onent] se troba [tambe] un sajel y tirant tot canto de feixes confrontant ab la aubaga de Grau Pont se troba tres sajells asent pases la hu dels altres poc mes o manco y en lo cami pasa de la Font de Aras anant a Grau Pont se troba altre sajell contra de dit cami y pujant tot cantel de roca en lo cab del roc en vista de les dos pars tant de la hubaga com de Sola se troba altre Sajel no obstant que los de de la parroquia tenen lo cami de dintre de dits sajels per pujar y bayxar los bestias del terme de la parroquia y pasar contra dels cortals tot cami tant bestiar gros com minut y de dit darer sajel anomenat tirant tot cami va a les Comes [fins] al Grau Roig se troba tres sajel tots contra cami y de dit Grau roig per lo cab dels marjes confrontant ab lo baixant se troba quatre sajels a noranta pases la hu dels altres poc mes o manco y en lo canto dels marjes confronta ab la solana anomenada dels Burnals se troba altre sajel ab una pedra blanca y baixa per lo mig de la roch[....] [.....]al sual del Torent de la Paga dejos de un botader se troba un sajel ab una roca blanca y travesant per lo ubaguet sobre los marjes del Pobill per lo sual dels burnals se troba altre sajell.” ACSJL, doc.85, any 1615; visura realitzada per Toni Ardiaca “Vila”, cònsol; Toni Nagual, conseller, Armengol Roca “Toni”, el pare Palanca dit “Tor”, Joan Serra “Tor”, Andreu Villa “Martí Mestre” i Bernat Martí “Sansa”, essent possessor de les “masades” Gabriel Moles.

⁵⁴⁹ El 1641 es fa *rodelia* del prat de Bringuer de la Ribera, es a dir, Puig Olivesa, revisant-se creus i segells (ACSJL, L.2, acta del 4 de desembre de 1641): “de sol ýxent ab riu Balira ý Canals per on e(...) aigua al dit prat a mitdia ab dit riu Balira ý (...) canal que es entre lo cam mari del mas d(...) a ponent ab comunal comensant en una pedr(a) roca que es mes amunt del estret o fi del prat aont ý a un sagel fet com una barca ý de aqui a amunt a una roca ferma ý altre sagel fet en(...) ý dret annaltra pedra ferma ý altre sagell fet (...) bara ý de aqui a la punta de una roca o penia al(...) Altre sagel fet com un arso ý de aqui altra penia de roca pasat lo torent de la Cañia ý a (...) senial de creu + ý de aqui altra punta de roca p(...) lo torent del Pui altre sagell fet com una bara (y) de aqui al cap del Grau ý cami de Tolse altre se(nial) de creu + ý de tremuntana ab la roca gran conten(..) ab ermal de Pere Tolse”.

d'aquest mas sí que posseïen drets d'ús més enllà del seu terme, dins el territori parroquial (i del Quart de Fontaneda) per quant eren veïns de la parròquia. L'any 1628 es va signar una concòrdia entre els veïns Ramon Busquets i Tolse, i Antoni Soler i Tolse de dit mas d'una banda, i el Quart de Fontaneda de l'altra per tal de regular els drets de Tolse sobre el territori del Quart.⁵⁵⁰ En aquesta es va permetre –o reconèixer– que els homes del mas de Tolse pasturessin i hivernessin en alguns solans de Fontaneda, concretament al Solà de Suquer i a tota la Costa de Jou (limitant amb el Solà concedit a la Ribera de Sant Julià l'any 1502), sempre amb bestiar propi, al temps que se'ls prohibia accedir a la resta de solans, concretament al Solà d'Heret (Solà d'Airet, sobre el mas d'Alins), al Solà de Mosces (Solà de Mossers, sobre Fontaneda) i al Solà de la Moixella. Per la seva part el Quart de Fontaneda reconeixia la prohibició de l'entrada dels veïns del Quart *“en lo Sola tant solament espectant al mas de Tolse”* fent-se visura de creus (i creant-se nous segells) dels límits establerts.⁵⁵¹

Imatge 60: Ramat de llana a Camp Ramonet (1945) Font: ANA, fons Josep Alsina Martí, 4013.

Totes aquestes tensions territorials venien motivades per la pressió pastoral sobre els recursos naturals, bàsicament per les zones de pastures de la tardor a la primavera:

⁵⁵⁰ ACSJL, L.2, acta del 3 d'abril de 1628.

⁵⁵¹ *“(...) dels termes o, segells situats lo primer [en] la via publica de Fontaneda vulgo dita la Fabrega y laltre sitoat dret mes amunt de aquell y despres dret a un noguer de la Costa y de aqui dret a les alsines en la Costa situades haont se fara un segell per memoria del esdevenidor y de aquex segells a quines an Cla[.]munt per un comella y serrat amunt fins agua besant envers lo [sa]rrat dels Boixos dret a una rocha redona haont se fara un sello dret [.] fins a, un tell haont se fara altre sello y dret a la serra del bosch de Tex hont se fara segell”.*

els rebaixants i els solans. Però sobre aquests espais es realitzaven també altres activitats centrades en l'explotació forestal (bàsicament llenyes per a ús domèstic) i en el conreu. Aquest darrer fou especialment important en dos períodes diferenciats: a finals del segle XVI i a finals del segle XVII, confluint la pràctica de l'artigatge o *esboïgament* lliure dels veïns, amb el dret d'empru dels homes de Civís, que podien conrear terres al bosc de Teix. El caràcter itinerant de les boïgues, la seva difusió, i l'important impacte que provocaven sobre els boscos de la parròquia de Sant Julià va portar a l'establiment, en diferents moments, de prohibicions d'aquesta pràctica mitjançant la ja clàssica adopció dels *vedats*. Així, l'any 1594 el Comú de Sant Julià va vedar al conreu la "*solana de les terres d'en Bou*" a tots els veïns del Quart de Fontaneda i, en general, de la parròquia.⁵⁵² Aquesta prohibició estava directament relacionada amb l'intent de preservació de massa forestal, com queda palès en la creació de deveses l'any següent, quan davant l'explotació en massa de fustes el Comú prohibeix fer llenya i fusta en diferents trossos de bosc el 1595, com al Bosc del Vedat del Quart de Bixessarri,⁵⁵³ i al Bosc de Socostar.⁵⁵⁴ Un espai aquest, el de l'obac del Quart de Bixessarri que serà especialment protegit per la parròquia, creant també espais que es van vedar a l'entrada de bestiar l'any 1597.⁵⁵⁵ Aquestes regulacions de

⁵⁵² ACSJL, L.1, acta del 3 de setembre de 1594. "*Item ordene lo quart del Mas de Alins que ningu tant dels abitans del terme de Alins com altres de la parroquia que del sarrat de les terres Debau enla fins al camí que yxen de Sant Esteve i va a Mosel que tota ageixa solana de les dites terres den Bou tot sarrat amont fins al ull del bosc del Cusol que tot aygua abesant deves la part de Alins que ningu pugue fer artigues en dita solana sots pena del cot de la parroquia*".

⁵⁵³ En consell del 4 de juliol de 1595 el comú de Sant Julià va fer *devesa* prohibint fer llenya ni fusta en el bosc que va "*del Colet del Arbergat dret anla aval al sual de unes roques que a mix canal, de dites roques dret al sarrat de Colet massil en lo qual sarrat a una pardiña y [pech] de la pardina una roca que sia feta una creu i de dits senials amont fins al cap del bosc y tot sarrat de Colet Martí amont ningu pugue leñar ni fer fusta sense lisenia de la parroquia*." ACSJL, L.1, acta del 4 de juliol de 1595.

⁵⁵⁴ Ídem. Altre tros de bosc "*so es del vial que va de Colet Martí envers lo bosc al mig de la Canal Gran que tire dret a la Molina de Joan ab qual roca a una creu y altra creu a un pi prob la roca y tire anla y amont dret altra roca y a un sagell mes dret al la altra roca sobre del Pohet sobre lo tirader de la fusta que anfet nou a [unes] vint pases y tire dret al sarrat en vista de Sant Andreu lo qual avem fet dues creus la una dejos l'altra desus y de prop lo dit pi a tres pams feyts a tres pases del dit pi en lo qual sarrat desus dit pi a un tirat de peyre a un tosalet lo qual desta ora en avant se nomena lo Tosal del Farnolar y y tire dret a la font de les Greixes y de qui torne a laygua de la Ribera de Beyxesari que ben de Aos y tire tota aigua avall fins a la Canal de la Molina de Joan sel Fuster i torne tot sarrat amont al qual sarrat esta senyalat de cusols y sagells y tambe per torne dret a les roques de la canal dalt nomenades, so es dues roques la una sobre l'altra, lo qual tros de bosch se nomena lo Socostar sobre lo [...] de Joan de qual vol la parroquia ningu pugue fer fusta ni lenya sens lisenia de la parroquia*."

⁵⁵⁵ ACSJL, L.1, acta de Sant Cogesma de 1597: "*Item ordene la present paroquia que desta ora en avant ningunes vacases ni bestiar vaganer no pugue entrar en lo terme de la Cort de Rosell que desta ora en avant vol dita parroquia que sie posat en devesa, so es de Colet Martí ensa fins a la Canal de Coma Pregona del Carpider que aqueix tros de terme no pugue entrar sino bestiar de trebal y la tenguda de les cabres y que no puguen pasar de dit camí de la Cort de Rosell ramades tant de la parroquia com de altra part en ban de baixant y de nit doblat*

deveses i vedats aniran dictant-se anualment, igual que els calendaris d'accés a rebaixants i solans. A finals del segle XVII, la nova situació demoeconòmica (el lleu creixement abans de la crisi de principis del segle XVIII) motivarà una nova regulació d'espais a través del vedat d'artigues al Solà del mas d'Alins, picant-se noves creus i segelles a les roques l'any 1673,⁵⁵⁶ i regulant les pastures a les Costes i Escobet l'any 1677.⁵⁵⁷

Les zones més altes, les pastures d'estiu, també seran regulades mitjançant calendaris d'accés i, el més important, mitjançant la seva fitació i arrendament (els Fenerals i les Costes i Escobet). El fet que una parròquia deficitària de pastures d'alçada, que a més ha de proporcionar accés a emprivants com Arcavell a Coma de Caborreu, Andorra la Vella a la Solana de Certers i Os als Fenerals, posi en arrendament part d'aquests podria sorprendre'ns, però cobra ple sentit si observem els diferents drets d'empru de pastures que posseeix la parròquia, ja fora del Principat (la muntanya de Servellà, de la que parlarem més endavant) com dins d'aquest. Ja hem vist en el capítol anterior com l'any 1542 Sant Julià va signar una concòrdia amb Andorra la Vella sobre l'abeurada i l'empru de l'Obac d'Enclar, consolidada amb la rodalia de 1543 que establia tota una línia de creus com a límit nord de la zona d'aprofitament laurediana, mantenint-se l'aiguavessant sobre Aixovall com a límit sud de la zona d'aprofitament andorrana.⁵⁵⁸ Les posteriors visures de creus, només documentades per al segle XVIII, però que sabem que es van realitzar al llarg del segle XVII (els anys 1637, 1672 i 1684, encara que no es conserven), mostren importants variacions de les diferents creus delimitadores, o bé per desaparició perpètua o durant diverses dècades, o bé per haver estat substituïdes per altres llocs propers a l'antiga ubicació. Però tan important és la variació de les creus com la dels drets que se citen al text, ja que ambdós junts donen sentit al caràcter de límit:

conforme les altres ordenacions tant ramades grosses per son ban y petita marada per lo seu com als altres bayxants y comensa a mig may de aquest any en avant (...)

⁵⁵⁶ ACSJL, L.2, acta del 6 de juny de 1673: degut a que els veïns del Quart volen conrear terres al vedat, la parròquia renova les creus i segells per mantenir la prohibició.

⁵⁵⁷ ACSJL, L.2, acta del 1 de juliol de 1677. Es veda la muntanya de les Costes i de l'Escobet i es marca tota ella: "*Comensaren de senyalar a la partida de Manyat comense a la Font dels Bruixolans y de aqui de pla en pla al sarrat de Mitja Costa Pintinada dret al peu del Escubero aqui + y altra creu de qui va a un roch redo demont de la font dret a la pleta del Caup y franca per a dormi lo bestiar de aqui al cap del Fener de Pererma de aqui al Juvellet Josa + de aqui al torent de la Peguera + de aqui al costat de la Febregusia de aqui a la roca de Encarnes + de aqui tota serra en vista de [Nerefons?] de aqui a Puy Pedros á mes alt de aqui tota serra per avall de les Asidiets dret a la font del Bruixolans*". Muntanya que es posarà en arrendament: ACSJL, L.2, acta del 16 de setembre de 1678.

⁵⁵⁸ AACA, doc. 1119, 1120, 1121 i 1122, concòrdia de 12 de novembre de 1542; i ASC, doc.143 per la rodalia i aixecament de creus del 23 de maig de 1543.

d'empriu i no de terme. Així queda palès quan es diu, el 1543, "*Item an feta una creu xxx brasses dejos la Font del Coll del Obach dejos cami e donant pleta els de Andorra que puguen dormir hon an acostumat so es dejos la Font del Obach en vers la Coma de Clar*", o "*Item an feta altra creu en una roca ferma dejos lo Cap de la Serra et an los donar lo pas los de Andorra dejos lo tosal de la serra tirant a la parroquia de Sent Jolia dels senyals sive creus fins a la Canal que puje al Cap del Puy de Clar paguen V sous de ban de la una Canal a l'altra e daqui enla tiran vers las rivals X sous de ban per quiscuna vegada que seran trobats. Item a la part obagua paguen V sous los de Sent Jolia V sous. Item los de Andorra si entreran en lo terme de Sent Jolia paguen V sous al Obach y X sous als Solans de bans*". O, com ho mostra la rodalia de 1703 i següents, quan indica "*Y los de Sant Julià poden fer passar lo bestió a les Tres Fons a la Beurada no baixant mes avall ni mes enlla sots pena dels bans ho so es pinjöres acostumades*".⁵⁵⁹

Dos anys després de la concòrdia entre Sant Julià i Andorra, que aclaria l'existència del terme d'ús comú, i un any després de la delimitació de la línia nord d'aquest terme "*mitger*", es va establir un plet entre Joan Martí d'Aixovall i el Comú d'Andorra sobre la construcció d'un cortal per part del primer al terme comú dels *Emprius* i que va acabar amb la sentència arbitral de 1544 que manà el manteniment de la possessió de les terres de Joan Martí (ja que els testimonis en van declarar la possessió immemorial) i el retorn del ban imposat pel Comú andorrà. Així doncs, aquest cortal i terres situats en terreny comú dels *Emprius* es va mantenir en mans privades com a propietat de casa Quineu d'Aixovall, situat dins l'espai *mitger*.⁵⁶⁰ La Concòrdia de 1542, la delimitació de 1543 i la sentència arbitral de 1544 mostren l'existència, a la part baixa del terme, d'un espai de drets d'ús compartit, sense establir el límit parroquial de forma oberta i directa (encara que sembla apuntar tímidament que l'aigua vessant és la trenca de termes)⁵⁶¹. Al nostre entendre la Portella d'Aixovall havia estat realment el límit parroquial, però la proximitat de la població d'Aixovall, la propietat predominant de particulars de Sant Julià als Pujols, unit amb la baixa pressió exercida pels veïns d'Andorra sobre els recursos, especialment per la crisi que viu la Margineda en aquests anys,⁵⁶² va portar a

⁵⁵⁹ Per la rodalia de 1703: AACA, doc.1112, i ACSJL, doc.86, 87 i 91.

⁵⁶⁰ TC-N, L.135, s/n, acta del 13 de novembre de 1544.

⁵⁶¹ Així en la rodalia de 1543 quan es determinen els bans, s'indiquen els límits d'empriu de Sant Julià a Andorra, al temps que a Andorra només es diu que pagaran ban si entren al terme de Sant Julià. La manca de precisió, en parlar, de l'entrada de Sant Julià al terme d'Andorra sembla indicar –tímidament i amb totes les reserves del món– que tot plegat és un empriu de Sant Julià dins el terme d'Andorra.

⁵⁶² A l'Edat Mitjana la Margineda comptava amb diversos grans propietaris que, a finals d'aquell període i a principis dels segles moderns, van desaparèixer. Exemple és la casa o masada de

consolidar l'ús compartit –però majoritari dels homes de Sant Julià– i a que la parròquia laurediana reclamés, durant diferents moments de la història, la inclusió de tot l'espai com a terme de la seva parròquia.

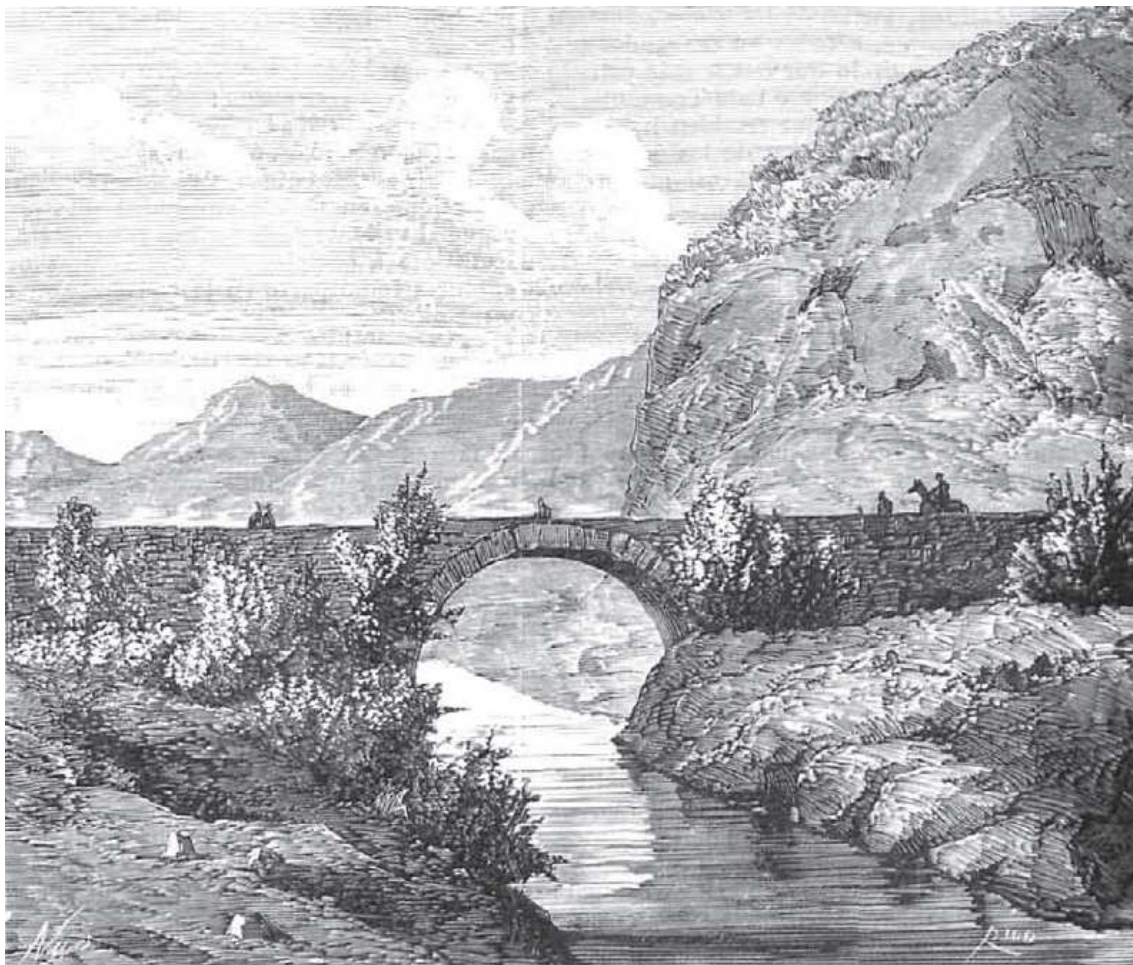
Entre mitjans del segle XVI i mitjans del segle XVIII trobem tot un seguit d'actuacions dels comuns d'Andorra la Vella i de Sant Julià de Lòria a la zona d'*Amprius* establerta per la concòrdia de 1542, que es caracteritzen pel diferent pes tant numèric com espacial dels actes. Així de Sant Julià de Lòria només comptem amb tres actes administratius dels anys 1601, 1659 i 1671 que es centren, tots ells, a la zona dels Pujols i Prat de la Font. En el primer cas, datat l'any 1601, el Comú de Sant Julià va vendre un tros de comú sobre el Prat de la Font per tal d'ampliar aquest. El prat es troba, sense cap mena de dubte dins els *Amprius*, i al seu límit Nord-est hi va haver, en diferents períodes, les creus de delimitació de l'empriu de Sant Julià. Així, en un principi la fita estava sobre aquest prat, al camí, mentre que posteriorment es va situar a la "*Riguera*" i al cap del prat, a la vora del riu, patint les avingudes d'aigua.⁵⁶³ Tot sembla indicar que originàriament el prat era de mides reduïdes, i el 1601 s'amplià per la venda del comú lauredià d'un tros de comú "*en lo terme del Pont Nou*" a Bartomeu Moles, veí de Sant Julià i propietari del Prat de la Font. Aquest tros de comú afrontava, per la part de dalt, amb un camí i per la part de baix amb el dit Prat de la Font.⁵⁶⁴ La venda va ser amb el ben entès que Bartomeu Moles hauria de mantenir en perfectes condicions el camí limítrof. Hem de suposar que aquesta venda fa referència al Prat de la Font del Pont Nou de la Margineda, encara que trobarem, a mans d'aquest

Soldevila de la Margineda que a la Baixa Edat Mitjana es va fer amb la propietat de nombrosos prats i terres al lloc (amb la reducció dels prats i terres dels altres, relacionada amb la despoblació que es constata amb els pocs noms que apareixen relacionats amb la Margineda respecte els segles anteriors). Posteriorment la casa de Soldevila es perdrà, passant les terres a diversos veïns de La Massana. Veïeu entre d'altres la venda de Guillem de Soldevila a Pere Den Aguall del cortical dalt dit del "*Juvel*" l'any 1393 o 1394 a ANA, TC-N, L.1, f. LXXX; la donació de Jaume Jovany (a) Vidal del Mas de Ribafeita a Antoni Rossell (a) Giberga de l'Aldosa de l'heretat i massada de Soldevila de la Margineda el 17 d'abril de 1603 a TC-N, L. 189 sense numerar; el repartiment de béns de la borda i heretat de Soldevila de la Margineda entre Antoni Rossell i Joan Giberga de l'Aldosa el 17 de març de 1608 a TC-N L.194 sense numerar; i la corresponent apoca de Pere Antoni Rossell Giberga de l'Aldosa del 8 de juny de 1609 a TC-N, L.195, sense numerar. Altres famílies amb presència destacada a la Margineda a la primera meitat del segle XV són els Tabar o Sabat (Pere i Ramon), els Puÿ (Pere) i, fonamentalment els Quer, que juntament amb els Soldevila sembla eren els principals propietaris.

⁵⁶³ El Prat de la Font formava part, a principis del segle XX, de les terres de la Borda de la Margineda de Molines, amb una superfície declarada al cadastre d'Andorra la Vella de 3 jornals i 29 cavallons de primera i segona qualitat, tot limitant amb el riu Valira, el torrent, el camí i el comunal. Posteriorment la part septentrional del prat va ser dividida en travessar la carretera. Actualment està ocupat per dita carretera, l'escola bressol i el polígon industrial del Prat de la Font.

⁵⁶⁴ Venda de comunal per Sant Julià el 30 de maig de 1601 a ACSJL, L.6 de vendes i judicacions del Comú, sense numerar.

propietari, dues parcel·les més dites del Prat de la Font, una el Prat de la Font Joan, i una altra prop del Pont Nou d'Aixovall, dita també Prat de la Font, al costat de les terres de Josa i Colltort.⁵⁶⁵ Si l'objecte de la venda del comú de Sant Julià a Bartomeu Moles fos la parcel·la del Pont de la Margineda, això no implicaria necessàriament que la porció de terra es trobés dins del terme de Sant Julià, ni molt menys. D'una banda perquè desconeixem si la venda fou concordada amb el comú d'Andorra la Vella i si es cobrà a mitges, i d'altra banda perquè menys de 60 anys abans s'havia signat la concòrdia entre els dos comuns reconeixent l'ús compartit del dit espai.

Imatge 61: El Pont Nou d'Aixovall. Gravat de D.M. Llorens i Gallard publicat a *La Ilustración Española y Americana* del 30 de gener de 1881.

En els altres dos casos el Comú de Sant Julià de Lòria va assignar un seguit de pastures al bestiar malalt precisament dels dos propietaris veïns de Sant Julià que posseïen terres a la zona de la Margineda – Els Pujols. En el primer cas l'any 1659 va

⁵⁶⁵ Tal i com es desprèn dels cadastres d'Andorra la Vella i de Sant Julià de Lòria. Pel cas del "Prat de la Font" a la Margineda cal mirar el cadastre d'Andorra la Vella (AACA, L.1, núm. 126) i pels altres dos de "Prat de la Font Joan" i "Prat de la Font" al cadastre de Sant Julià de Lòria, ACSJL, L.63, núm. 99 i 100.

assignar pastures a Jaume “Joan Martí” d’Aixovall (propietari del cortal dels Pujols) que tenia el bestiar malalt de pigota. El text, en aquest cas, indica tot un seguit de punts de referència delimitant la zona a pasturar, incloent la zona d’*Amprius* fins al Roc de Persoma i les terres dels Pujols de Joan Martí i Pobill.⁵⁶⁶ L’últim document de Sant Julià data de l’any 1671 i consisteix també en la concessió de pastures pel bestiar malalt, en aquest cas a favor de Pobill d’Aixovall, també propietari als Pujols, concedint-li des dels Pujols fins al torrent del Nyerro (és a dir al torrent prop d’Aixàs, que baixa del Coll del Bast, i doncs, fora de la zona d’*Amprius*).⁵⁶⁷

Ben al contrari, el Comú d’Andorra la vella va dur a terme nombrosos actes administratius, però a tota la zona, és a dir, als Pujols i a la Margineda però també a l’Obac d’Enclar, dividint tota l’àrea en tres grans partides conegudes com a Obac d’Enclar, Solà de Sant Vicenç (l’aigua vessant de Santa Coloma, és a dir, Torrent Pregó, Canalilles, Collet de Sant Vicenç, etc.) i Solà de Nadal de la Margineda. Dels actes administratius es desprèn una clara idea: el caràcter de “mitger” dels *Amprius* és una conquesta de Sant Julià, ja que l’actuació del Comú d’Andorra és continuada en el temps i assoleix els diferents aspectes bàsics de gestió sobre el *terme propi*. Així aquesta zona quedava regulada per les *Ordinacions Velles* recopilades de nou l’any 1713 on s’estableixen les ordenances relatives a pastures tant de l’Obac d’Enclar com del Solà de la Margineda. L’Obac quedava vedat el dia de Sant Pere i tornava al comú el dia de Sant Lluç. Pel contrari el Solà de la Margineda i el Solà de Sant Vicenç es podia vedar per Sant Pere i allargar per Nadal. Des d’aquell any, segons indica el text, es judicaria el Solà de la Margineda i no es permetria l’entrada de porcs excepte quan entressin els bestiar de llana.⁵⁶⁸ Judicacions dels Solans de la Margineda i de les Corts d’Enclar (l’Obac) que ja documentem l’any 1656 i que trobarem de nou el 1737.⁵⁶⁹ Igualment s’encarregaria del manteniment dels camins manant als veïns de la Margineda a reparar-los,⁵⁷⁰ i d’assignar pastures per al bestiar malalt en la zona, acte

⁵⁶⁶ “... comensant eyxent de Aixovall tot riu per amunt fins a la molina y de aqui dret amunt al Coll de la Trava y de aqui al Cap de la Boyga de Visens Pintat y de aqui tot pla dret al cap del Roch de Pere Soma y de aqui dret avall al canto de les terres del Pujol y de aqui en amunt debes Andorra que noy pugue pujar...” ACSJL, Llibre d’actes del Comú, sense numerar, acta del 30 de gener de 1659.

⁵⁶⁷ ACSJL, L.2 d’actes del Comú, sense numerar, acta del 3 de maig de 1671.

⁵⁶⁸ AACA, L.5 d’actes del Comú d’Andorra, f.4-5, del 20 d’agost de 1713.

⁵⁶⁹ Per 1656: AACA, L.4 d’actes i comptes del Comú d’Andorra, foli sense numerar, acta del 30 de novembre de 1656. L’any 1737 el Comú d’Andorra va manar delimitar el Solà de Nadal de la part de la Margineda, però malauradament no s’ha conservat la descripció d’aquests límits: AACA, L.5 d’actes del Comú d’Andorra, folis 8v i 9, del 16 de juny de 1737.

⁵⁷⁰ Ho documentem els anys 1680, 1686 i 1687: AACA, doc.189, Llibre de visures del Comú d’Andorra, manament del 6 de maig de 1680. Ídem manament del 21 de març de 1686, i ídem manament del 2 de març de 1687.

aquest que es repeteix contínuament des de l'any 1705.⁵⁷¹ Però on destaca més l'administració d'Andorra és en que apareixen documentats diversos casos d'imposició de bans i de cot: ja l'any 1544, com hem vist, als dos anys d'haver-se signat la concòrdia amb Sant Julià, el Comú d'Andorra la Vella va imposar un ban a Joan Martí d'Aixovall per haver construït el cortal als Pujols; això va desembocar en un judici i una solució pactada: una sentència arbitral va reconèixer el dret del veí d'Aixovall a ampliar i edificar dit cortal per ser les terres sota la seva possessió des d'immemorial, però en cap cas es va discutir la capacitat d'Andorra la Vella de realitzar actes d'aquesta índole a la zona, és a dir, als *Amprius*.⁵⁷² Posteriorment trobem imposicions de ban l'any 1716 i 1719,⁵⁷³ i del Cot de la parròquia el 1720 i el 1743.⁵⁷⁴

A la marge esquerra del riu Valira l'aprofitament als emprius es regula a través de la sentència arbitral de Palomera de 1487. Però anem per parts; l'any 1543, coincidint amb el conflicte dels emprius de l'Obac d'Enclar, el Comú de Sant Julià de Lòria va nomenar dos síndics per resoldre una nova qüestió sorgida amb la parròquia d'Andorra "*per raho et occasio de alguns bangs se son fets en la Solana de Manyat*", o

⁵⁷¹ L'any 1705 el Comú d'Andorra va assignar pastures al bestiar de llana de Riberaigua i per les cabres de Santa Coloma des del Solà de la Margineda fins al Canal de la Serradora, i d'allà dret a la Collada Gran, ocupant gran part de l'espai del Coll de l'Obac: AACA, L.4 d'actes i comptes del Comú d'Andorra, f.33v del 15 de maig. El 1712 va assignar pastures per al bestiar malalt a la zona de l'Obac, des de la Canal de les Corts d'Aiern (abans conegut com les Corts d'Enclar) fins a l'Orri de Dolsa: Ídem f.185v del 26 de maig. El 1716 assignà les pastures de tot l'Obac d'Enclar pel bestiar que no estigués malalt, indicant que les pastures eren totes des de la Pleta del Cortà dret amunt fins a la serra, és a dir, a la partida de l'Obac d'Enclar, el que suposava que incloïa tant terres del terme propi com les mitgeres o dels *Amprius*: Ídem, f.12 (per error), ordenació del 13 de juny. El 1724 el Comú va concedir pastures pel bestiar malalt a tot l'Obac d'Enclar i Canal de Sorrius amb la condició de no passar mai cap a la partida dels Solans: AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.89 del 28 de maig. El mateix succeí l'any 1730 però cedint dites pastures a les ovelles bassives, no podent passar cap al Solà del Cortà d'Enclar: Ídem, f.138v del 21 de maig. Molt més interessant és l'acte administratiu de l'any 1741, quatre anys abans del conflicte entre ambdós comuns. Aquest any el Comú d'Andorra la Vella va assignar pastures a Moles, a la partida d'Enclar, amb el pacte que quan els ramats d'Aixàs peixessin, pogués passar el bestiar a l'Obac d'Enclar fins als Pletius, avisant de l'arribada dels d'Aixàs als veïns de Santa Coloma, però se li prohibeix que passi cap al Solà de la Margineda, és a dir, no travessant la canal del Coll de l'Obac, el que indica el funcionament efectiu de forma "mitgera" de l'explotació de les pastures: AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.228v del 24 de maig de 1741.

⁵⁷² TC-N, L.135, sense numeració, escriptura del 13 de novembre de 1544.

⁵⁷³ El 1716 el Comú va imposar un ban a Joan Moles per haver introduït bestiar a l'Obac d'Enclar: AACA, L.4 d'actes del Comú d'Andorra, f.12v del 17 d'octubre. L'any 1719 el ban es va imposar al Casaler d'Aixirivall i es van judicar els danys per pasturar al Solà de la Margineda, que no s'allargaria fins a Nadal: AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.45v del 28 d'octubre.

⁵⁷⁴ L'any 1720 el Comú d'Andorra va imposar el Cot a Riberaigua de Santa Coloma per haver fet una boïga a la Canal de les Carboneres de l'Obac d'Enclar: AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.53, del 7 de juny. L'any 1743 el Comú imposà el Cot a Julià Sansa i a Aiern per péixer al Solà de Nadal de la Margineda abans de Sant Andreu: Ídem, f.252 del 11 de juny.

el que és el mateix, l'empriu medieval de la Solana de Certers.⁵⁷⁵ Ambdós comuns van designar compromissaris que, de forma amigable, havien d'arribar a un acord. Malauradament no hem localitzat dins els diferents arxius el resultat d'aquesta concòrdia. En tot cas sembla indubtable que la muntanya anomenada Solana l'any 1324 era part de la solana de Manyat del de 1543. Aquest empriu o dret d'abeurada no provocarà problemes entre els comuns fins al segle XVIII, sens dubte per la baixa intensitat en l'ús d'aquest dret que, com veurem arribarà a desaparèixer de fet. A la vessant nord de la serralada, sobre el terme d'Andorra la Vella, l'empriu de Palomera no va generar cap problema ni dificultat en aquestos segles XVI i XVII, quedant regulat el dret d'empriu de Sant Julià sobre la part alta de la vessant nord, un dret condicionat a retornar el bestiar cada nit al seu terme, construint-se a tal efecte nombrosos corrals a Manyat i Caülla per poder aprofitar més les pastures d'Andorra (BONALES:2011, p.69-71).

Finalment, no hi ha dubte que els ramats de Sant Julià van utilitzar en profusió les pastures estivals dels tres espais *d'ús comú* o *mitgers* de prat Primer, Claror i Perafita. Des de finals del segle XV la convivència a les tres zones d'ús comú seria pacífica i profitosa per a ambdues parròquies d'Andorra i Sant Julià, i tan sols apareixerien problemes puntuals fruit de l'aprofitament de recursos comuns, com l'any 1607, quan hi va haver un altercat entre veïns d'ambdues parròquies per l'ús de l'orri mitger de Claror.⁵⁷⁶ Segons el costum entre les dues parròquies, els primers veïns a arribar a l'orri de Claror el dia de Sant Bernabé donaven dret a la seva parròquia de fer formatges a l'orri, exemple ben aclaridor de la situació de fet de la possessió compartida dels aprofitaments.⁵⁷⁷

En resum, en el transcurs dels segles XVI i XVII la parròquia de Sant Julià de Lòria va consolidar la seva activitat agrària, però augmentà l'explotació pastoral a través de la reorganització dels solans i dels rebaixants amb la seva delimitació i regulació així com amb l'assignació de solans a la Ribera de Sant Julià per suplir la mancança de terme, a expenses dels Quarts d'Aixirivall i Fontaneda. Al mateix temps va posar en arrendament part de les seves estives (Fenerals i les Costes) i va aprofitar en profusió els emprius o *espais comuns* amb la parròquia d'Andorra. Institucionalment, apareix el Quart de Sant Julià (que posteriorment es dividirà en dos) per tal de regular els

⁵⁷⁵ TC-N, L.147, sense numerar, 6 de febrer i 24 d'agost de 1543.

⁵⁷⁶ Sentència del batlle del veguer francès del 22 de juny de 1607: AACA, doc.1136 i còpia de 1776 a ídem doc.1135.

⁵⁷⁷ Posteriorment no es produiran més problemes d'aquest tipus, bàsicament perquè es van construir orris per tot el territori, tant a Prat Primer com a Perafita i a Claror.

assumptes interns del cap parroquial prenent com a base els nous solans concedits; i el Comú de Sant Julià de Lòria prendrà la primacia indiscutible sobre els diferents Quarts que el conformen.

Una parròquia de Quarts: Ordino.

A diferència de l'esdevingut a Sant Julià de Lòria, la parròquia d'Ordino va conviure amb la dualitat de poders entre Comú i Quarts. Aquí les comunitats locals de Llorts, la Cortinada, Ansalonga, Sornàs i Ordino van mantenir la capacitat efectiva de regular els usos del seu territori de forma exclusiva (rebaixants i solans) a través de la reunió o Consell del veïnat arribant a formalitzar figures administratives com el *llevador* i el *manador* (Cavero:2005, p.163-164); tenint una representació mínima al Consell del Comú. Aquest, per la seva part, regulava les relacions entre els pobles, entre la Parròquia i la Vall, mantenia les principals infraestructures i, sobretot, gestionava el terreny comunal de tota la Parròquia format per les peixenes al nord de Llorts i la part alta de les muntanyes al sud de la capçalera de la vall: els grans territoris del Serrat, Sorteny, Rialp, Encodina, Besalí, Casamanya, Ensegur, Ferreroles, etc.

Durant els segles XVI i XVII els usos pastorals sobre el territori estaven perfectament estructurats i regulats, amb una procedència sens dubte baixmedieval. Si bé no s'han conservat suficients documents elaborats pels Quarts, no podem posar en dubte que aquestes institucions feien i desfeien lliurement normativa per tal de regular i gestionar els rebaixants i els solans a través de delimitacions, establiment de vedats, modificació i adaptació del calendari d'ús, etc. La documentació conservada del Quart de la Cortinada i del Quart d'Ordino són un clar exemple d'això: el llibre del Quart de la Cortinada ens mostra, per exemple, que l'any 1624 el Quart establí les diferents ordenacions de les seves muntanyes tot tancant els solans des de Sant Pere de Juny, establint la reserva del Boixader; llevant la boga de la Solana de la Losa des del Torrent de Comapregona fins al torrent de Muixonet, establint limitacions d'extracció de fusta i llenya, prohibint fer llenya i artigues des dels Ribals Subirans fins a la crespa del Cap del Solà i fins al Vial del Soler; regulant també els rostolls del Vilar, la Cortinada i d'Arans, etc.⁵⁷⁸ Igual que el de la Cortinada, el Quart d'Ordino també exercia aquestes competències pròpies sobre llurs territoris al marge del Comú, com

⁵⁷⁸ AQCort, L.1, f.1, 1 de març de 1624.

mostra el llibre del Quart tot delimitant l'ús dels solans d'Albirons, Remuga, del Castell i de Lan de la Part l'any 1708.⁵⁷⁹

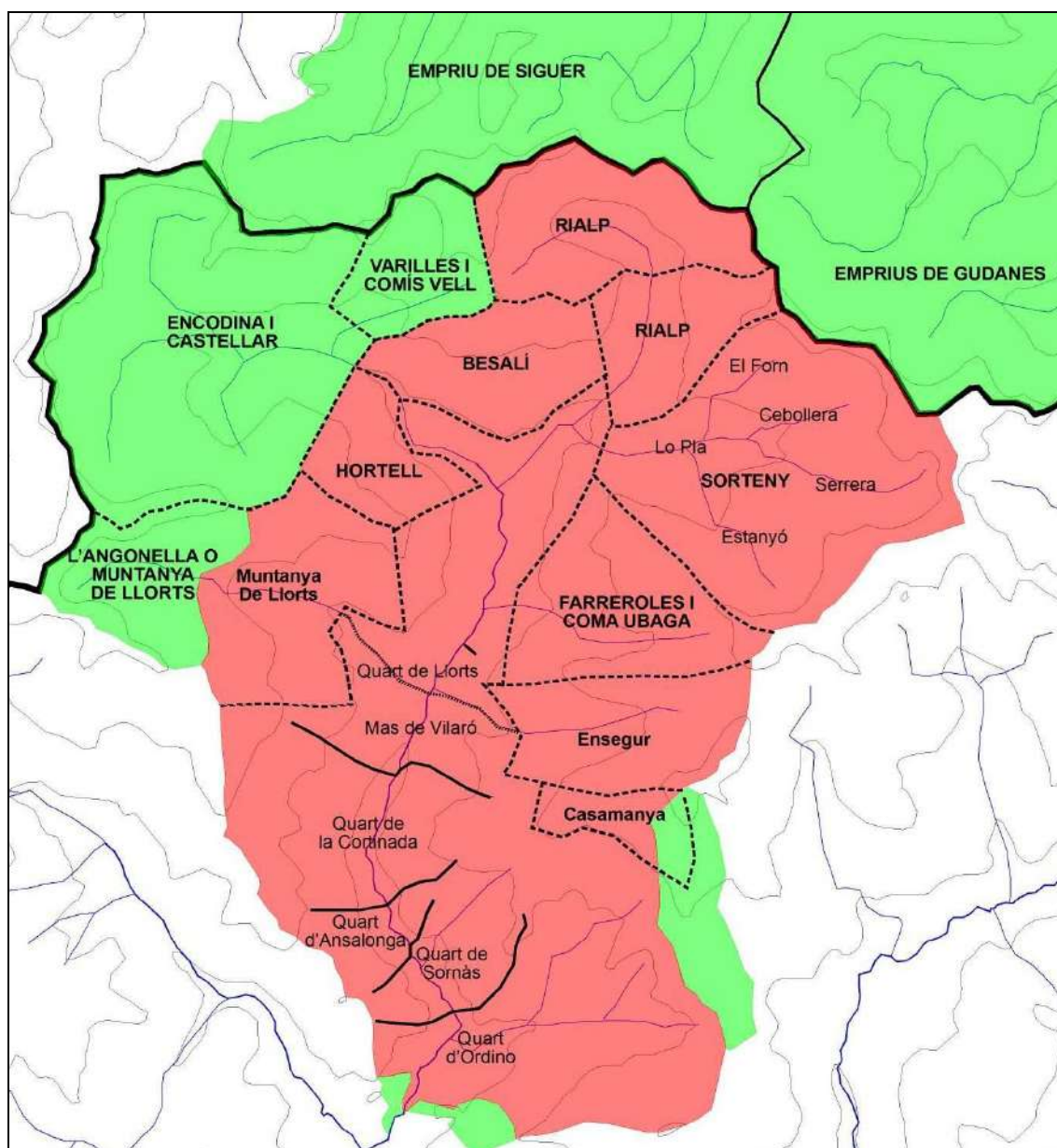
Tots aquests usos estaven perfectament coordinats amb la gestió del Comú sobre les altes pastures o peixenes d'estiu. Tal i com indica BECAT (1993, p.214-217) el territori d'Ordino, pel que fa a pastures, era equilibrat i complet: a més de les còlties, rebaixants i solans de cada Quart, la capçalera de la vall pertanyia al Comú i estava formada pel fons de la vall (les Salines i el Serrat) on les cases dels diferents pobles posseïen bordes,⁵⁸⁰ i per les peixenes de l'Angonella (Muntanya de Llorts), el Castellar (Encodina), Rialp i Sorteny, conjunt de peixenes (amb dret d'empru de la Massana) i cortons que el comú arrendava. Un bloc de pastures que a més s'ampliava amb les peixenes de Siguer i de Gudanes, de pastures fresques i abundants. L'ús d'aquestes herbes restava regulat pel Comú, que establí el calendari de sortida dels Quarts cap a les peixenes estivals conjuntament amb el bestiar de La Massana, establint les àrees que es vedaven per l'arrendament del que en el futur s'anomenarà *cortons*.⁵⁸¹ L'accés a les peixenes estava restringit, i només podien accedir els veïns (i els emprivants de la Massana, que també tenien dret a l'Angonella i a Encodina), aquells que obtenien per compra la *tinguda*,⁵⁸² i a través de l'arrendament dels cortons (venda de les herbes).

⁵⁷⁹ AQO, L.1, 26 de juliol de 1708. Inclou la rogalia de creus dels solans. A més "*La ordenacio es quins Solans se acostuman de les allargades en quines ocasions son. Primo los Albirons, Talanfreu, Hubells, Planes de Redort y Aubella que tot es des del Serrat de en vista del Estarell fins al Camí ques baxe de Casa Maña i riu de Radort, a Ordino esa partida se allarge la vuigillia de Tots Sants. Lo Sola de Remuga, Portes del Reÿ, lo Bosch Negre, la Solana Bastosa que es de dit camí de Casa Maña i Serrat Bastosa y per la serra avall que confronte ab lo terme de Sornas fins al Remuga tot singlo avall tirant a la creu de Noral, la Vuigillia de Sant Andreu. Lo Sola del Castell que es de dit Serrat del Remuga fins al Cap dels Lladres i de allí fins a les Cors i riu avall fins al camí real i tot camí aval fins a la Isglesia y vora dels pastures de dits particulars la vuigillia de Nadal. Lo Sola de Lan de la Part que es del camí que va a la terra de Rossell que antes ere de Garreta i tot serrat amunt confrontant a la Obaga de la Llonga i Serrat amunt de la Oina dita Llonga fins al Cap de la Cauba i serra avall fins a Santa Catarina i despres camí real amunt fins a les terres del Doctor Areny que antes foren de Tomas i vora dels prats i dels prats de Rossell i [Cerres] de dit Doctor Areny i Colties confrontant a dites fins al Pont de Landelapart, i vora del peu de la roqua fins al prat de la Farga de Rossell i terres de dit Rossell fins al peu del dit Serrat de la Llonga se alarga la vuigillia de Cap de Añy.*"

⁵⁸⁰ Al respecte es especialment aclaridora la descripció que n'hi fa PUJAL (2011)

⁵⁸¹ ACO, L.4, 12 de juny de 1670: regulació de les pastures de les peixenes i reservar d'Hortell per tal d'arrendar les herbes.

⁵⁸² És el cas de la venda del Comú d'Ordino a Joan Armengol Peirot "Farrer" de Canillo, de l'any 1628. En aquest cas el comú va vendre "*La tinguda per les muntanyes de Ordino salvo que no pugue entrar en Solans ni Baixants de la manera que la parroquia li asenialara ni tampoch als cortons y vedats que la parroquia a fet y te acostumat fer ni que ne pugue dormir sino a les pletes acostumaes y aso sols pugue posar sinc sentes sinquanta besties entenent aniells ab sos marrans y moltons esquelles, alguns primals de rebuig tot fins a compliment de dites 550 besties y aso per lo preu de sinc lliures y vint formatjes de ovella bons i rebedos portats a Ordino*". ACO, L.3, 22 de juny de 1628.

Imatge 62: Algunes delimitacions de la parròquia d'Ordino. **Nota:** en verd: espais compartits amb altres comunitats. En vermell espai d'ús exclusiu de la parròquia d'Ordino. Elaboració pròpia.

Els cortons van anar posant-se en arrendament de forma diferenciada segons les necessitats de capital, la disponibilitat d'herba i les necessitats de pastura pel col·lectiu. La notícia més antiga de que disposem és l'arrendament de les herbes de Sorteny l'any 1577 (PUJAL:2007, p.53-62) i de l'Hortell l'any 1579 a Pere Pal.⁵⁸³ Però Sorteny sembla ser que era el principal territori a arrendar, i que si bé en un principi es

⁵⁸³ ACO, L.1, sense número. Pel preu de 13 lliures anuals: "*Lorteu trenque del sol de la plana dret al besus dit dret a la tosa del Ño de Lors ayguabes de Lortel fins a la Tosa de Arqualis dret la roqua del Boxader e al Tosal de la Mosquera ayguabes debes Lortel i a part daval trenque laygua ven de Codina (...)*".

venien les herbes com un conjunt complert,⁵⁸⁴ comprant les herbes la família Pal, posteriorment passaria a dividir-se en fraccions i a arrendar-se només en part, o per separat o en combinacions (lo Cortó de la Sarrera, la Saballera –altrament dita Cebollera– el Pla i l'Estanyó). Així mentre les grans peixenes compartides entre Ordino i la Massana de l'Angonella i Encodina (Castellàs) serien la base del pasturatge parroquial, la resta de peixenes anirà arrendant-se al llarg del segle XVII i especialment al XVIII: als cortons de Sorteny (Cebollera, Pla o Prat, Serrera i Estanyó, i posteriorment el Forn), i a Hortell, es sumaran Rialp, Coma Obaga i Ferrerolles, i Besalí. La importància per a les rendes comunals i el prescindible de l'ús (parcial,

Imatge 63: Creu picada a la roca al pont del Camí del Ferro, límit entre el Quart de Llorts i l'espai del Comú d'Ordino.

Imatge 64: Les muntanyes del Pla de Sorteny entre 1920 i 1930. Fons: AFCEC, Piqué num.212.

Efectivament, per tal de pagar un deute a Guillem Areny, el Comú d'Ordino va vendre a carta de gràcia, per 700 lliures "*totam illam montem sive silvam, quatuor partibus*

evidentment) d'alguns cortons per part de la major part dels ramaders locals, queda perfectament palès a la venda a carta de gràcia de la muntanya de Sorteny i de la meitat de la muntanya de Rialp que va dur a terme el Comú d'Ordino a favor del veí Guillem Areny l'any 1656.

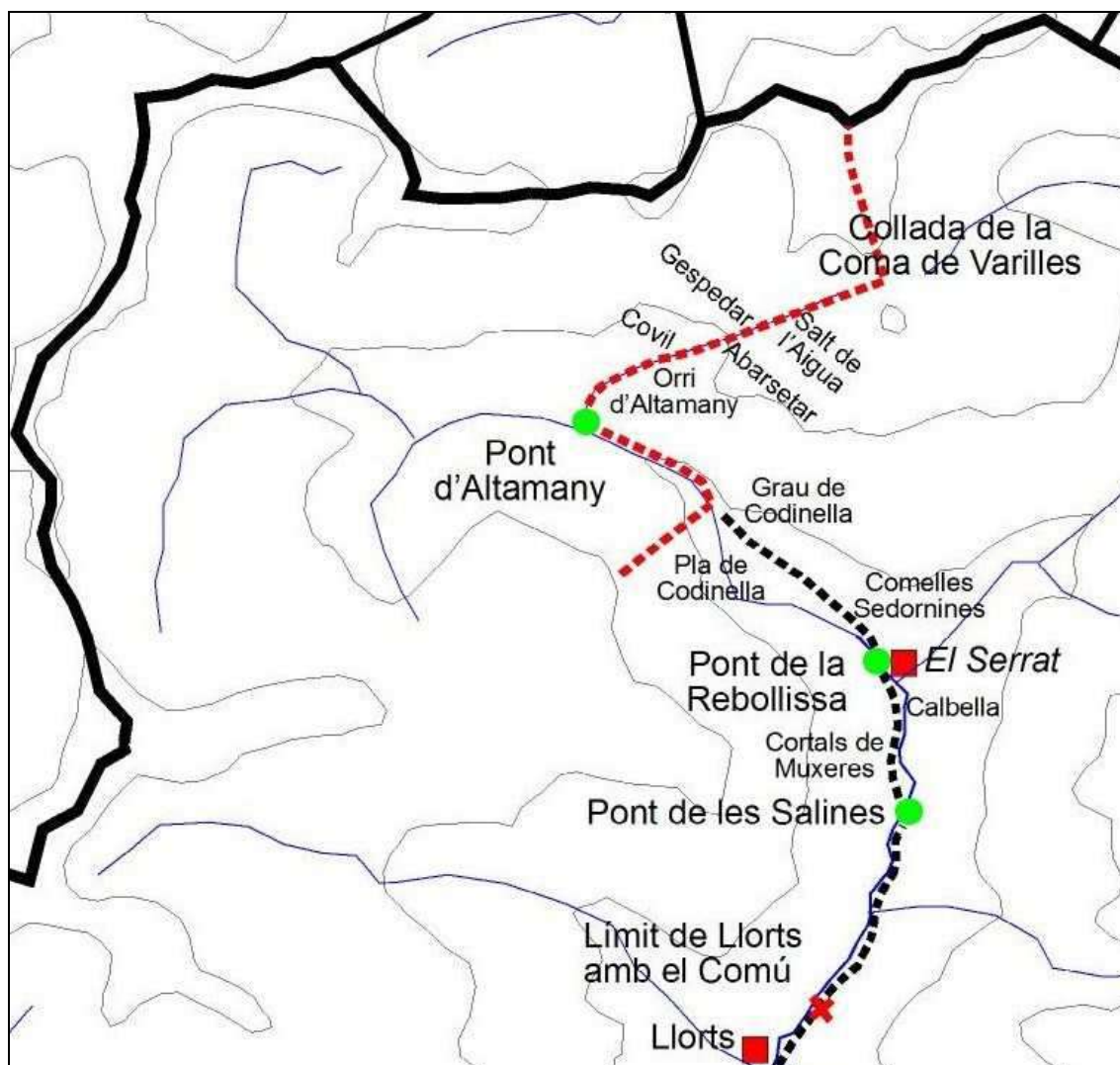
⁵⁸⁴ ACO, L.2, del 5 de març de 1587, per 22 ducats d'or a Bartomeu Pal.

divisam, quamvis sit contiguam nempe partem unam nuncumpatam lo Cartó de la Sarrera, aliam partem la Sabollera, alteram vero lo Pla, et denique lo Estanyó (...) nominatam la montanya de Sorteny” així com “*aliam montem sive partem termini vocatam Rialp*” si bé d'aquesta darrera només la meitat nord.⁵⁸⁵ La venda no es corresponia al territori en sí mateix sinó a l'aprofitament de les herbes; així se li concedeix l'ús privatiu de les herbes des de Sant Miquel de maig fins a Sant Lluç d'octubre, restant vedades a la resta de la població, reservant-se la parròquia el dret de pas amb bestiar de treball per fer llenya en dites muntanyes si bé sense fer-los passar més enllà de les pletes dels Caps dels Graus; però des de Sant Lluç fins a Sant Miquel de Maig tots els homes de la parròquia poden pujar els seus bestiar a pasturar les herbes “*conforme ho podian fer antes de la present venda*”, un ús clarament restringit en correspondre's amb el període d'innivació. El control comunitari sobre aquestes pastures no es perdrà totalment durant el període de validesa de la venda ja que entre els pactes s'especifica que si Guillem Areny o els seus volen vendre les herbes (totes o part) a forasters de la parròquia, la universitat d'Ordino es reserva la fadiga, és a dir, que es reserva el dret de quedar-se dites herbes amb els mateixos pactes y el mateix preu que oferirà qualsevol comprador. En resum, donat l'endeutament comunal envers Guillem Areny, el Comú vendrà a carta de gràcia el dret d'aprofitament –mitjançant vedat– dels cortons de Sorteny i part de Rialp, uns terrenys que venien vedant-se i llogant-se les herbes.

D'altra banda la major part de les muntanyes o peixenes no arrendades eren aprofitades conjuntament entre les parròquies d'Ordino (en terme propi) i de la Massana (com a emprivant). Un aprofitament conjunt de les pastures que estava justificat i legitimat per les diferents sentències del segle XV (1407 per a Encodina i 1499 per l'Angonella o part alta de la muntanya de Llorç). Aquest ús dels emprius generaria, al llarg dels segles XVI i XVII diferents conflictes entre ambdues parròquies, conflictes centrats en la muntanya d'Encodina on predominava l'accés dels ramats de llana, al temps que sobre la muntanya de l'Angonella no es van produir tensions que portessin a la plasmació per escrit dels problemes sorgits, i és que l'ús d'aquesta

⁵⁸⁵ ACO, L.4, f.334 del 24 d'agost de 1656. Els límits de Sorteny són: “*terminatam ab oriente et meridie cum monte sive silva dicta la Coma de Arensol, de Canillo, et cum silva termini de Ordino, vocata Farrerols Coma Ubaga dictae montis, et via qua ducit a l'Asteralix, ab occidente et aquilone cum terminis vocatis lo Cap dels Graus, Cap del Quer, la Rabassa et cum monte de Cules, loci de Castellverdú, terminis Franciae*”. La part de la muntanya de Rialp venuda “*limitatam ab oriente in fluvio dicto de Ganyel, a meridie in via dicta lo Pas del Monyo, ab occidente in tossale dictus de Basali, et ab aquilone in monte dicto de Pedres Grans, quae etiam est terminis Franciae, et in via del port de Siguer, y ab lo dit port*”.

mntanya per les vacades de la Massana estava perfectament organitzat com a una clara continuïtat dels pasturatges de la muntanya massanenca de Percanella.⁵⁸⁶

Imatge 65: Via d'accés del bestiar massanenc i límits de l'empriu d'Encodina. Elaboració pròpia.

Només iniciar-se el segle XVI, com ja apuntàvem al capítol anterior, l'any 1508 es va produir un conflicte entre ambdues parròquies pel pas de bestiar massanenc per la Ribera d'Ordino amb destí a Encodina.⁵⁸⁷ Realitzades diferents penyores per part dels ordinencs, el Consell de la Vall va sentenciar a favor dels homes de la Massana

⁵⁸⁶ ACM, L.2, sense número, acta del 28 de maig de 1697: el Comú de la Massana veda l'accés de bestiar gros a Percanella fins Sant Miquel "Dit dia dal dit vol lo consell que desta ora en avant no puge anar bestia gros a Percanella de qui al dia de Sant Miquel sino que sie les vaques de paso per anar als emprius de les montannes d'Ordino".

⁵⁸⁷ ACM, doc.45. ACO, doc.1722. Existeix una inexactitud de dates en els documents. Aquests són còpies posteriors, no conservant-se els originals. PUJAL I LLADÓS (2008, p.126) localitzen un document datat l'any 1510 sobre l'inici de la causa, si bé el relacionen amb la muntanya de Llorts i no amb Encodina.

delimitant el camí que havien de seguir i les zones de pasturatge.⁵⁸⁸ Gairebé quaranta anys després sorgiria de nou el mateix problema: mitjançant una nova sentència arbitral de l'any 1544 es ratificà el dret de pas, el camí a seguir i la zona límit d'ús, com una clara ratificació i còpia de la sentència de 1508. A més, s'incideix en el permís que es dóna als pastors estrangers que menen el bestiar massanenc a Encodina, per poder portar amb ells 100 caps de bestiar menut propi.⁵⁸⁹ Reconegut de nou el dret de la Massana, els problemes estaran lluny de desaparèixer; l'any 1617 documentem una nova sentència, també del Consell de la Vall, sobre la mateixa qüestió si bé ara amb un caire quelcom diferenciat: sobre si la muntanya d'Encodina és un empriu o una terra comuna (mitgera) de les dues parròquies, i si els homes de la Massana poden introduir bestiar malalt o de conlloc. En aquesta causa els veïns d'Ordino reclamaven contra la Massana un excés de dret i, a més, un excés d'espai d'empriu ja que *“demanen los dits homens de la Massana molta mes terra i empriu que noy tenen ni han acostumat possehir”*.⁵⁹⁰ Els consellers de la Vall sentencien que el territori no era comú, sinó tan sols empriu de la Massana dins el terme propi d'Ordino, i que els massanencs poden introduir bestiar malalt (però mai bestiar de conlloc), però només allà on Ordino els assigni específicament les pastures, al temps que van fer visura de les creus aixecant de noves per tal d'evitar un abús del dret de la Massana.⁵⁹¹ Els

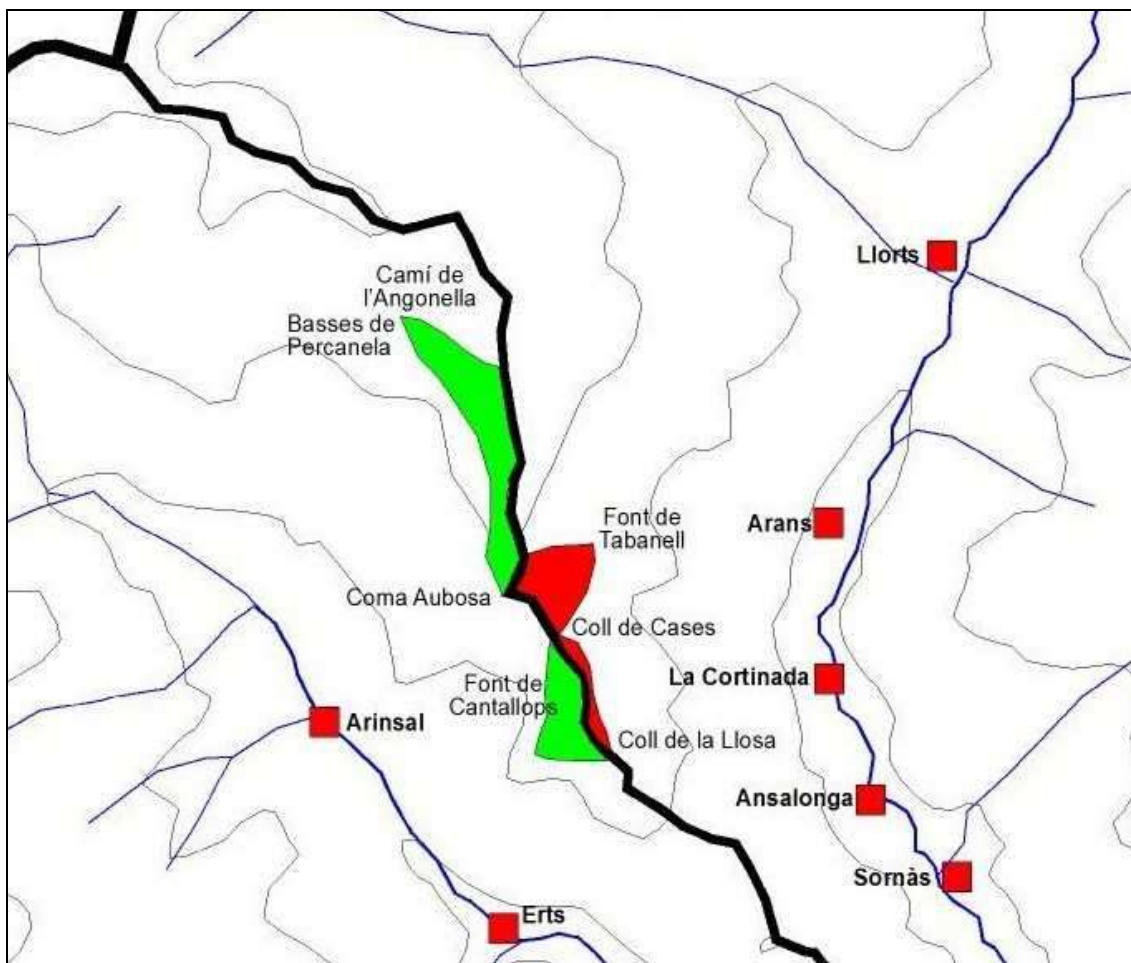
⁵⁸⁸ Ibídem. *“declaram e volem que los homens e universitat de la parrochia de la Massana agen lur cami ab lurs bestiar grossos e menuts per la Ribera de Ordino, tota ribera fins al pont de les Salines, e del dit Pont de les Salines fins als Cortals de Muxeres, e a la Calbella, e de aqui enfora, mirant tota carrera amont passant al pont de la Rebolissa; e de aqui enfora passant per les Comelles Cedornines, juxta los conreats, e tirant al pla de Codinella e passant al grau de codinella e tirant tota vall amont fins al Pont de Altamany, que sien en lur empriu. E ayxi mateyx volem que los de la Massana puguen passar a la part solana del Sardal ab bestiar menant per lo ligam e rebadia ab son somer tirant son camí per lo comú, e si fayen lo contrari que los de la parrochia de Ordino los puguen penyorar de ban de deu sous per quiscuna vegada (...)”*.

⁵⁸⁹ ASC, L.2, sense número, acta del 21 de juny de 1544.

⁵⁹⁰ ACM, doc.46.

⁵⁹¹ *“En lo pont de Altamany haont comensaren de prosseguir dita visura y passat dit pont trobarem una creu vora lo riu que devalle de Codina a una roca ferma y de aqui pujarem al orri de Altamany y al endret de dit orri vora lo riu que devalle de la Coma de Varilles y Delalbilla y partint de dit orri de Altamany a un tiro de pedra de dit orri trobarem altra creu en una roca ferma y partint de aqui pujant tot dret amunt trobarem un sagell en una penya de roca y de aqui pujarem dret al planassell del Assalador haont trobarem altra creu en una roca ferma desos Covill de la Serra, la qual era digueren si era feta nova, al cap del Abarsetar, y partint de aqui tirarem al Gespedar que es entre les dos aigües que devallen al albella y de la coma de Varilles dret al salt de l'aigua ahont digueren alguns habian vista una creu a una cara de roca y per molt que cercarem no si troba y de aqui anarem al salt de laigua y tampoc no trobarem ninguna creu ni sagell ahont acabarem la dita visura. (...) y del Tosal del Salt de Laigua y de aqui amunt ajen de fitar y assenyalar dits experts sota aigua amunt dret a la collada de la Coma de Varilles y de aqui enllà no puguen passar los homens de la Massana.”*

problemes relatius a la convivència de bestiar malalt, emperò, en la quotidianitat, no serien tan fàcils de solucionar.⁵⁹²

Imatge 66: Emprius d'abeurada de les fonts de Tabanell, Cantallops i basses de Percanela segons el conveni de 1605. **Nota:** en verd empriu d'Ordino en terme de La Massana. En vermell empriu de La Massana en terme d'Ordino. Elaboració pròpia.

Si la zona de pastures d'alçada o peixenes van ser objecte de disputes, la zona més baixa, és a dir la confluència de rebaixants i solans d'Ordino i de La Massana no ho van ser menys. La dècada de 1540 va ser, sens dubte, la de major conflictivitat entre les comunitats andorranes i frontereres pels drets d'empriu, i dels diferents anys, 1542 fou el de major auge amb els plets d'Andorra i Lles per Cantabrà, d'Andorra i Sant Julià per Enclar, d'Encamp i Canillo per Concòrdia, i entre Ordino i La Massana per l'empriu de l'abeurada de la Font de Tabanell. Efectivament, en aquest any es resol provisionalment, mitjançant sentència arbitral del Consell de la Vall, els drets recíprocs

⁵⁹² Així l'any 1623 el Consell d'Ordino va manar "a 20 de juliol de 1623 Consell manat campana tocada entes y considerat que un bestiar gros de alguns partycolars de la Masana tenen ronya per quant les tenen al ampriu de Codina y pertant areste la parroquia que sie antymat als Consols de la Masana en que les retragen o quant no ques penyoraran de nit y de dia en fins aytant les ne auran trets dins tres dies los sie entimat". ACO, L.3, acta del 20 de juliol de 1623.

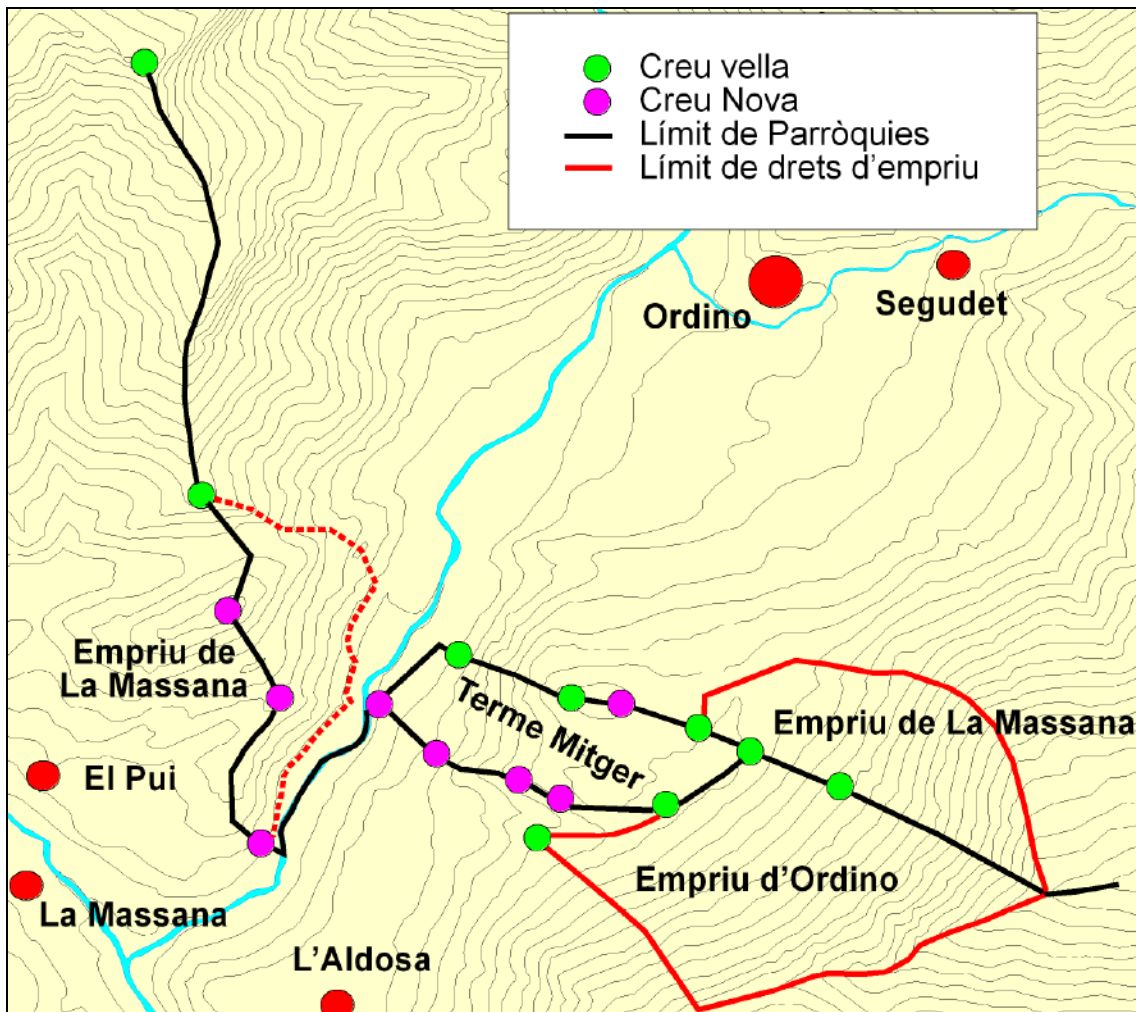
d'empriu i pas d'abeurada entre aquestes dues parròquies, assenyalant-se el dret de la Massana a emprivar del Pont dels Graells (el Pont d'Ordino) serra amunt fins al coll de la Llosa, i limitant pel camí, fins al Coll de Cases, podent abeurar el bestiar a la font del Tabanell; al temps que els d'Ordino podien abeurar en la ribera de la Massana "*per certs passos per lo obac*".⁵⁹³ La solució, com diem, fou provisional, i caldria arribar a la concòrdia de 1605 per tal de fer-se definitiva. El 19 de juliol d'aquell any les dues parròquies convenen un total de 7 capítols que regulen aquests drets d'abeurada:⁵⁹⁴ en primer lloc es reconeix als homes de la Massana poder péixer el bestiar gros fins a Sant Pere de Juny al Coll de Cases, amb pas d'abeurada fins a la font del Tabanell; s'aixequen un seguit de creus des del camí de la font de Tabanell al Coll de Cases i fins al Clot del Cavall, zona on La Massana podrà emprivar; i es reconeix el dret d'empriu de la Massana entre el Coll de Cases i el Coll de la Llosa (fent de límit el camí que uneix ambdós colls). Així mateix es reconeix el dret d'empriu d'Ordino a la Coma Aubosa i fins al camí de l'Angonella, poden abeurar a les bases de Percanela, així com fins a la font de Cantallops dret fins als colls de Cases i de la Llosa.

Íntimament relacionat amb l'anterior, sorgirà un altra discordança entre ambdues parròquies a la zona baixa de la vall que es convertirà en una disputa *clàssica* reiterada a cada cicle de creixement demoeconòmic: el terme mitger de la Gonarda. Aquest conflicte tenia un origen anterior, tanmateix la sentència de 1583 ja assenyala que Ordino presentava com a prova un document antic, un pergami, fet entre ambdues parts davant el veguer del comte de Foix, rei de Navarra, pel que podem pensar en situar-lo cronològicament a la darrera dècada del segle XV o principis del mateix segle XVI. En tot cas aquesta sentència la podem considerar com el punt i final dels conflictes de reestructuració del territori provocats pel nou model social i econòmic ja que delimita perfectament totes i cadascuna de les àrees limítrofs de Lan de la Part, Pont d'Ordino i Gonarda. La sentència, dictada pel Consell General de les Valls, diferencia cinc àrees concretes que destaquen pel contingut de variats drets i usos: en primer lloc trobem l'*encontrada* de Santa Caterina fins al Baser de la Llonga on es delimiten perfectament els termes. Aquí les parts van localitzar dues creus antigues situades a la part alta de la muntanya (a la crespa sobre la Possessió, és a dir, sobre els Colls, i al Baser de la Llonga) i fan tres creus noves a la part baixa. En segon lloc el Solà o serrat del Boixader, on es marquen diferents creus que no es descriuen al text, quedarà dins el terme d'Ordino, però amb dret d'empriu de llenyes i pastures dels homes de la Massana, especificant la sentència que quan els d'Ordino volguessin

⁵⁹³ TC-N, 146, 9 de juny de 1542. Publicat per PUJAL I LLADÓS (2008), p.156.

⁵⁹⁴ ACM, doc.80 del 19 de juliol de 1605.

llenyar o fer les *allargades* del Solà havien d'avisar als de la Massana per si aquests volien gaudir del dret d'empriu.⁵⁹⁵ Entre Santa Caterina i el Pont dels Graells (Pont d'Ordino) no s'indica cap límit a la sentència, però d'altra banda no hi havia cap raó de fer-se: entre el Boxader i el riu només hi havia un prat particular i el terreny on estaven la capella i l'oratori de Santa Caterina (on es fa una creu), després el camí i, al seu costat, el riu. Com veurem, cal considerar com a límit de termes el riu Valira ja que la següent creu s'aixecava al costat del pont però a l'altra ribera, a l'esquerra del riu.

Imatge 67: Les àrees de la sentència de 1583 sobre la Gonarda. **Font:** BONALES (2007)

En tercer lloc es delimita l'*encontrada* de l'empriu que tenia Ordino al terme de la Massana a l'Obac de la Gonarda, un empriu creat "*perque ells mateixos de la Massana y Ordino so han atorgat entre ells*", no detallant la sentència quin tipus d'aprofitament corresponia al dret d'empriu. Amb aquesta absència de matis hem d'entendre, doncs, que l'empriu era sobre tot tipus d'aprofitament ja que no retalla drets d'ús. En aquest pany de bosc s'efectuava certa explotació de fustes ja que,

⁵⁹⁵ AQO, perg.1, ACM, papers, registre núm. 38.

sembla ser, l'extracció per veïns de La Massana havia causat danys als camps de blat i les tanques de veïns d'Ordino que hi havia a la Gonarda i al terme d'Ordino, manant les autoritats d'aquesta darrera població el penyorament de les fustes. Per aquesta raó la sentència mana que en cas de produir-se aquests danys (és a dir, de repetir-se) els de la Massana haurien de pagar els danys, però que la fusta quedaria sempre en mans dels seus propietaris. En quart lloc es delimita l'empru que La Massana tenia al terme d'Ordino al costat de l'Obac de la Gonarda i tancat al nord pel Serrat de la Tremolissa. Finalment, en cinquè lloc, es delimitava sense deixar cap tipus de dubte el terme o terra mitgera, la Gonarda, que restava a mans d'ambdues parròquies especificant que el conreu allí estava prohibit sense l'acord en consens entre Ordino i La Massana, però indicant clarament que dit terme mitger no arribava al riu ja que "*lo Pont dell Grahel los de Ordino lagen de tenir en dret com ja tenen acostumat*".

La delimitació exacta d'aquestes àrees o encontrades no significava, necessàriament, que s'efectués una explotació intensa, continuada i sistemàtica dels recursos; i per això els conflictes, encara que continuats en el temps, són cíclics amb períodes de major o menor intensitat segons la pressió. En qualsevol cas la sentència de 1583 serà el referent per a tota la posteritat encara que el seu compliment íntegre i estricte restarà lluny de fer-se efectiu, com tindrem ocasió de veure.

Una darrera apreciació hem de fer sobre aquesta zona. La trenca de termes entre Santa Caterina i el Pont d'Ordino ha estat discutida recentment, en els segles XX i XXI. Aquesta discussió, emperò, no existí mai en temps pretèrits. Això és degut als canvis que sobre aquesta zona s'han esdevingut des del segle XVII. Al marge de ponent del riu Valira i tocant al Pont d'Ordino havia diferents terres que arribaven fins al camí real i al riu i s'enfilaven per la vessant del Solà del Boxader, totes propietat de casa Babot d'Ordino. Consistien en unes terres altes abancalades conegudes com "La Sivada", altres terres a mitja muntanya "Terra del Pont d'Ordino" i un prat de mida considerable (2 jornals l'any 1696) que tocava al riu i al Pont d'Ordino ("Prat Jossà del Pont"). La possessió era força antiga i s'esmenten ja aquestes terres a la sentència de 1583. Limitant amb la Serra del Boxader i el Lloser, amb el Prat Jossà del Pont de casa Babot i amb el camí real, es trobava el "Prat del Pont d'Ordino" de Joan Pal del mateix poble; i més a migdia, entre la roca sobre la que s'assentava el camí real i el riu, havia un camp, probablement erm (no s'esmenta a la sentència de 1583) on es trobava la "Capella de Perot del Pui" sota l'advocació de Santa Caterina; una capella que de ben segur era de patronat de dita casa de Perot del Pui. A l'altre extrem del terreny, separat de la capella, havia un petit oratori, recordat pels ancians d'Ordino que han transmès la seva memòria històrica als descendents. La presència de la capella i de

l'oratori ens fa pensar que dita capella havia d'estar en desús i en força mal estat, traslladant els possibles actes religiosos a l'oratori.⁵⁹⁶

La configuració del parcel·lari d'aquesta zona va canviar considerablement al llarg del segle XVII, tant per les vendes causades per la crisi com pels símptomes del redreçament demogràfic i econòmic de les dues darreres dècades del segle. Així el Prat Jossà del Pont d'Ordino, les Terres del Pont i la Sibada, que eren de Babot Jossà, van passar a propietat de Guillem Areny. A principis del segle, en concret l'any 1605, Antoni Pal Babot Jossà va haver de vendre a carta de gràcia dos trossos de les terres del Pont a Perot Pal (a) Ribot del Pui, però poc després els va poder recuperar. A finals de segle i degut a uns negocis comercials poc fructífers, el negociant Arnau Vergés de Tarascó (Ariège) va instar a l'execució dels béns de Tomàs Pal Babot Jossà, expropiant-se entre d'altres aquests tres terrenys i la parcel·la *Los Colls* situada a dita partida. Tots aquests béns van passar a mans de Guillem Areny en pagar aquestes quantitats judicades.⁵⁹⁷ A migdia d'aquestes terres, tocant al Prat Jossà de Babot i al pont, es trobava l'esmentat Prat del Pont d'Ordino de Joan Pal del mateix poble. Aquest prat patí certes modificacions ja l'any 1604, quan el Quart d'Ordino li permutà al propietari un "tros de planell comú" a la sortida del pont i que estava situat entre el camí i el prat; a canvi Joan Pal donà al Quart un tros del seu prat, a la part de migdia, per fer un camí que servís d'entrada i sortida cap al Lloser del Boxader. Aquest tros de prat permutat i convertit en camí va ser venut de forma indivisa a tots els veïns del Quart d'Ordino per tal de rebre dita institució fons per cobrir necessitats.⁵⁹⁸ Poc després, el 1616, vengué aquest prat ara anomenat "Prat dejos lo Pont d'Ordino" a Pere Pal del Pui, el seu pare, indicant com a límits el camí de La Massana a Ordino, el camí que anava a les terres de Babot, el camí que anava al Lloser i el comunal.⁵⁹⁹

De tots aquests documents es desprèn que el camí reial de la Massana a Ordino passava a l'est de dit prat, entre el prat i el riu, havent-hi un tros de planell comunal entre dit prat i dit camí que seria permutat pel quart d'Ordino a Joan Pal a canvi de deixar pas per anar al lloser.⁶⁰⁰ Al costat contrari, és a dir, a l'oest del prat, estava la roca del comú del Solà del Boixader i el lloser de dit nom: si el prat no toqués la roca, ja fos per passar el camí real, ja fos per haver-hi terres comunals sense roca, el Quart d'Ordino no hauria menester fer la permuta de 1605 ja que podria passar pel camí reial

⁵⁹⁶ La informació sobre l'oratori ens l'ha proporcionat Albert Pujal.

⁵⁹⁷ ANA, Fons AXAP, doc.53.

⁵⁹⁸ TC-N, L.191, f.31v-32, acta del 1 d'abril de 1604. Hi ha còpia a ACRam., perg.18bis.

⁵⁹⁹ TC-N, L.200, acta del 26 de juny de 1616.

⁶⁰⁰ ACO, L.3, acta del 23 de març de 1628.

per anar al lloser, o fer un camí pel comunal; en canvi diu literalment el text que el camí és “*per entrar y exir ab tota llibertat anar y venir al lloser del boxader*”. Al nord el prat limitava amb el prat i terres de Babot, tal i com es desprèn de la venda ja assenyalada de 1605 quan Antoni Pal Babot vengué a carta de gràcia a Perot Pal unes terres que limitaven en part amb el prat de Joan Pal d’Ordino. Entre ambdós prats, segons la venda de 1616, passava el camí que anava a les terres de Babot. Finalment, al sud el prat devia arribar a la roca, i per aquest motiu el 1605 el Quart d’Ordino va fer la permuta per fer un camí cap al lloser; és per això que l’any 1616 entre les afrontacions de la parcel·la s’indica dit camí del lloser. A finals del segle XVII casa Pal del Pui (Joan Rossell dit també Juan Rull i Pal)⁶⁰¹ arribaria a un acord amb el Comú d’Ordino: es va permetre a aquest canviar de lloc el camí reial de La Massana a Ordino; si abans el camí passava entre el prat i el riu, ara transcorria entre el prat i la roca. Amb això el veí del Pui aconseguia certa capacitat d’ampliació de la terra conreable, s’evitava problemes amb l’explotació del lloser i, de ben segur, reduïa l’esforç de manteniment del camí a que estava obligat en tenir antoixant. El canvi del traçat del camí concordat entre el particular i el Comú d’Ordino va ser concedit pel Consell de la Vall l’any 1686.⁶⁰² Si el camí va mudar de lloc, i fins a Santa Caterina era reparat i conservat pel Comú d’Ordino,⁶⁰³ en cap cas podem considerar aquest camí (ni l’actual carretera) com a trenca de termes. Havia de ser, necessàriament, el riu.

Dinàmica conflictiva per peixenes estivals, per pastures dels solans i abeurades als solans y rebaixants entre La Massana i Ordino, van ser acompanyats per altres conflictes que enfrontaren la parròquia ordenenca amb Siguer i Gudanes; uns plets que veurem conjuntament amb la resta d’emprius externs en el darrer apartat del capítol en estar tots els processos íntimament relacionats i influïts per les dinàmiques externes.

⁶⁰¹ Sobre el canvi de noms dels titulars de casa Pal del Pui (Rull i Joanrull) veieu BONALES (2007), p.101.

⁶⁰² ASC, L.34, acta del 16 de desembre de 1686: El Consell de la Vall mana a Joan Rossell del Pui que arregli el camí del cap del seu prat del cap del Pont d’Ordino “*lo que ha ennovat ho torne a son compte de qui al dia de Sant Tomas més prop vinent en pena del cot. A mes li done llicència esta casa de mudar lo Camí sobre del dit prat ab tal que estigui be*”.

⁶⁰³ Per exemple ASC, L.2, acta del 8 de novembre de 1623; AQO, L.1, acta del 15 d’abril de 1650; ACAP, doc.6494; i ACO, Llibre d’actes, 1714; visura general de la parròquia del dia 5 de juny.

Una Parròquia de Quarts, i mig Quart: La Massana.

La composició interna de la parròquia de La Massana era força complexa. La documentació conservada, si bé no ens permet reconstruir els límits territorials del seu interior sí que ens mostra una gran complexitat pel que fa a institucions i competències. Dins la Parròquia existien set Quarts i un quart Mitger. Aquesta parròquia, que havia estat la més poblada a l'Edat Mitjana Central, presenta als segles XVI i XVII unes fortes estructures territorials: els Quarts de l'Aldosa, Anyós, Arinsal, Erts, la Massana, Pal i Sispony disposaven d'un territori propi format per solans i rebaixans què, pels casos d'Arinsal, Pal, Anyós, i Sispony sabem que organitzaven, regulaven i normativitzaven sobre llurs recursos segons ens mostra la documentació conservada. Al igual que a Ordino, el Comú de la Massana coordinava els Quarts, els representava, exercia la primera justícia, gestionava els comuns, peixenes o muntanyes col·lectives de tota la parròquia (Percanela, Setúria, etc.), tenia cura de les infraestructures, i dels subministraments, dictava les ordenacions, controlava el bestiar (especialment el conlloc i els forasters), representava la parròquia al Consell de la Vall i mostrava els seus drets davant les parròquies i comunitats fronteres, especialment per la defensa dels diferents emprius. Ara bé, la diferència entre les competències de Quarts i del Comú no són, per aquest període, gens clares. Així per exemple, el 1642 el Quart d'Arinsal regulava les boïgues del Quart,⁶⁰⁴ al temps que entre 1673 i 1738 el Comú de la Massana concedia boïgues sobre el terme –hipotèticament– de diferents Quarts.⁶⁰⁵ De igual forma, tant el Quart d'Arinsal com el Comú de la Massana establien vedats i regulaven l'activitat pastoral.

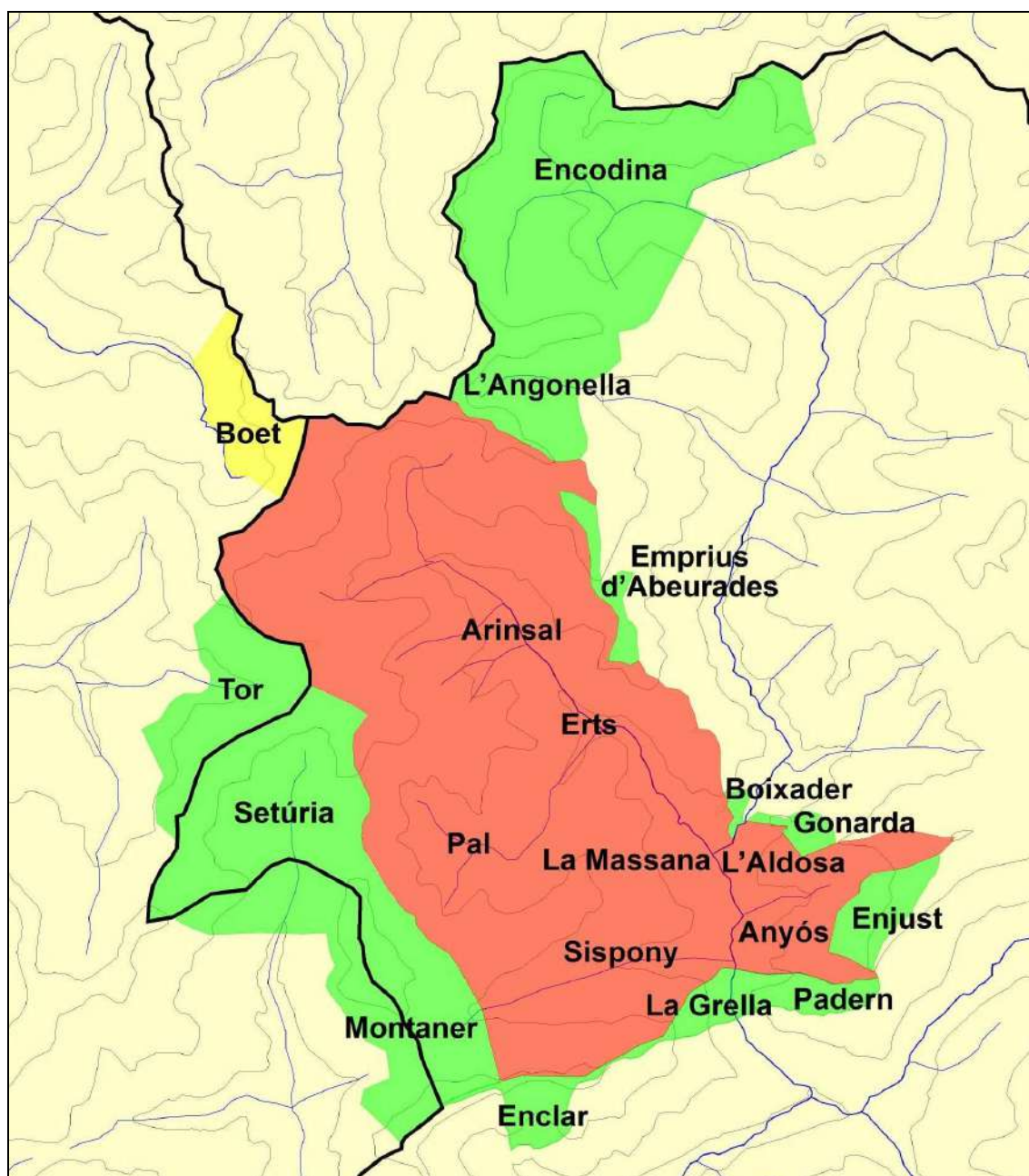
Del que no hi ha cap dubte és del fort caràcter territorial (en quant a territori del terme) dels Quarts. Així sabem que al segle XV el Quart d'Anyós es va enfrontar a La Massana per la muntanya de Malafeta,⁶⁰⁶ a més dels ja vistos conflictes amb Andorra la Vella i Encamp; que Sispony posseïa una gran força enfrontant-se des de l'Edat Mitjana amb la parròquia d'Andorra la Vella per l'empriu d'Enclar; i que Arinsal disposava de la mateixa capacitat que qualsevol Quart d'Ordino per a regular els usos sobre les seves muntanyes, establint les tingudes o límit del nombre de caps de bestiar que podien entrar en els solans; establint calendaris d'accés i vedats (com el vedat de Coma Pregona), regulant l'entrada de bestiar foraster als Solans i donant

⁶⁰⁴ AQAR, doc.48, acta de Sant Cogesma de 1642.

⁶⁰⁵ AFTP, Llibres de boïgues del Comú de La Massana.

⁶⁰⁶ Sense dades concretes, hi ha un resum d'un pergamí incomplet a ACM, doc.60.

permís per a fer boïgues.⁶⁰⁷ El caràcter gestor de la muntanya pròpia és el que dona sentit als Quarts en la Parròquia de La Massana. El major exponent és l'existència d'un *Quart Mitger*, que no és altra cosa que un Consell –format per Cal Cremat, Cal Jumpere i Cal Martí del Quart d'Anyós i Ca l'Aldosa, Cal Giberga i Cal Jep del Quart de l'Aldosa (CAVERO:2005, p.165-167)– que posseïen un solà (el Solà Mitger) compartit entre dos Quarts: el de l'Aldosa i el d'Anyós. Com en el cas d'Ordino els quarts de la Massana van desenvolupar les figures del llevador i del manador, excepte en els quarts de l'Aldosa i d'Anyós que el compartien. I així mateix, ostenten una representació mínima al Consell del Comú (un conseller).

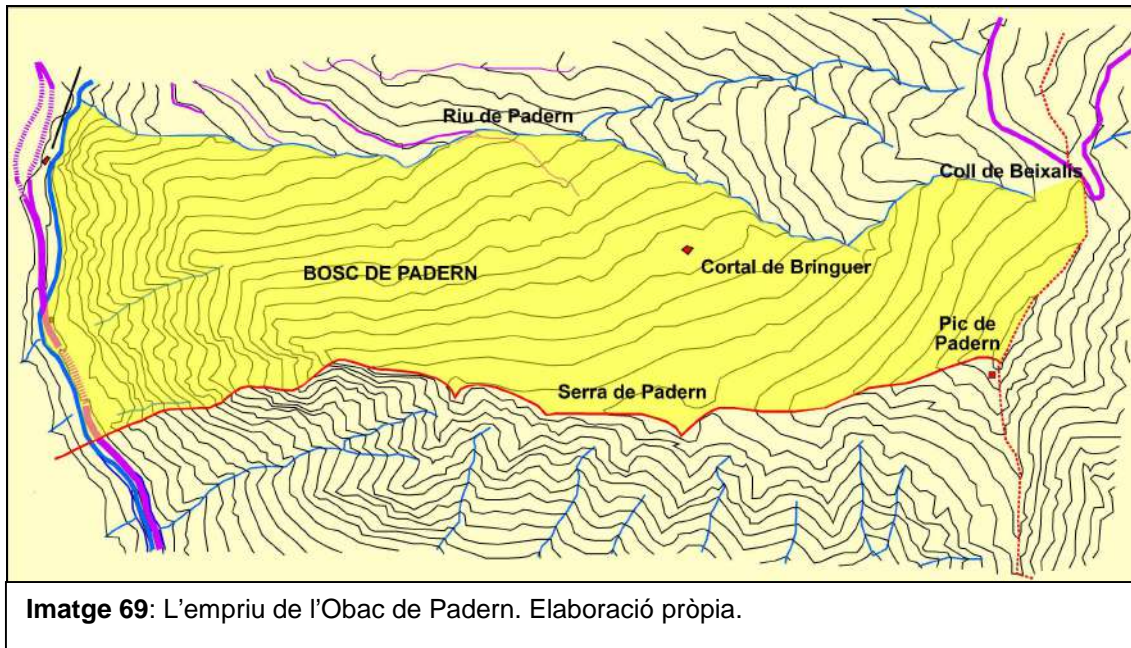

Imatge 68: Espais d'ús de la Parròquia de la Massana. **Nota:** en verd espais d'ús compartit amb altres parròquies o comunitats. En groc possible ubicació d'empriu. En vermell espai d'ús exclusiu de la parròquia de La Massana. Elaboració pròpia.

Aquesta complexa relació entre Quarts i Parròquia portaria a alguns conflictes de relleu sobre les competències. Fou el cas del litigi establert entre el Comú de La Massana i el Quart de Pal per la capacitat del Quart d'hipotecar (*empenyar*) la muntanya del Solà Sobirà de Pal sense autorització del Comú.⁶⁰⁸ El Quart va empenyar la peixena o pastures de dita muntanya a Guillem Areny d'Ordino, i coneixedor del fet, el Comú va prohibir l'acte per quant no li havien demanat llicència, reclamant la devolució dels diners o bé donar l'empenyo en favor del Comú, usant aquest del dret de fadiga. Imposat el Cot de la Parròquia al Quart, aquest presentà causa davant els visuradors del Consell General, que s'autodenominen "*visuradors de les aigües, termens, montanies y altres qual sevols coses tocants a la politica de la vall de Andorra, jutges ab poder de declarar les pretensions y questions que poden fer y naixer entre los habitants de dita vall*", clarament influïts per la recent creada administració d'Aigües i Boscos de Tolosa de Llenguadoc. La sentència dels visuradors de la Vall fou rotunda: donat que "*los particulars y universitat de dit lloch y quart de Pal de temps imemorial han tingut y possehit dit Sola Sobirà y a ses libres voluntats la peixena de aquell han acostumat vendre quiscun any a ses voluntats, tant a forastes com ha habitants de dita parroquia; y no consta que jama y ajan demanat llicencia a la universitat de dita parroquia, ni que dita parroquia aja fins vuy demanada, ni menos obtinguda fadiga alguna en dita peixena*" manen que el Consell de la Parròquia de La Massana revoqui i anul·li el Cot per quant el Quart podia vendre lliurement la peixena. El resultat, doncs, és clarament una antítesi de l'esdevingut a Sant Julià de Lòria ja que aquí es va primar l'interès o necessitats del Quart per sobre de la voluntat del Comú.

En el transcurs d'aquests dos segles no comptem amb referències sobre conflictes entre La Massana i Encamp per la muntanya d'Enjust, que com hem vist va motivar diverses disputes en època medieval que ressorgiran segles després; situació clarament oposada amb els litigis per la conservació de les peixenes dels emprius sobre Ordino (bàsicament a Encodina), i els que sorgiran amb els frontalers de Tor i Os –com tindrem ocasió de veure–. Però amb el darrer frontaler, Andorra la Vella, sí que apareixeran nombrosos problemes per l'empru de la muntanya de Padern, d'origen medieval com el d'Enclar, encara que aquest darrer, bàsicament pastoral, no suposaria cap problema.

⁶⁰⁸ ACAP, doc.6477 del 14 d'agost de 1669.

Imatge 69: L'empru de l'Obac de Padern. Elaboració pròpia.

Des de l'Edat Mitjana Andorra la Vella usava d'un dret d'empru sobre el Bosc de Padern; un dret que en època moderna fou discutit contínuament per la Parròquia de La Massana. La controvèrsia abocà a un plet que fou resolt l'any 1622 amb una sentència en què es ratifica el dret d'Andorra de péixer els seus bestiar i extreure llenya a l'Obac de Padern.⁶⁰⁹ La sentència dels visuradors del Consell General negava la possibilitat que existís un terme mitger, però reconeixia el dret dels andorrans a diferents usos –no el dret de conrear com deia la sentència de 1328–, prohibia expressament la possibilitat de fer dormir el bestiar a Padern i delimitava el dret d'empru entre l'aiguavessant (la trenca de termes), el riu Valira, el riu de Padern (fins a la font homònima) i pujant tot dret a la collada de Ricardo (coll de Beixalís). Poc temps va durar el reconeixement d'aquest dret; l'any 1627 es van tornar a negar els drets d'Andorra i les parts van tornar a buscar la solució per via del Consell General. Els comissionats nomenats per aquest organisme polític de la Terra van sentenciar el 6 d'octubre de 1627 contra el Comú d'Andorra contradiant, doncs, la sentència de 1622.⁶¹⁰ Això va provocar la reacció del comú andorrà tot apel·lant al Tribunal de Corts contra la sentència del Consell General.⁶¹¹ Al llarg de tot l'any 1628 es van prendre

⁶⁰⁹ AACA, carpeta 1, doc.22 i còpia a ídem, L.14. Sentència del 3 de juny de 1622. "(...) Centenciam, que los de la Parroquia de Andorra poden Emprivar peixer ab sos bestiar, y lleyná, y teijá y no y poden dormi ab vehient lo campana de la Massana; sols poden arribá ha peixer fins al riu, que esta senyalat ab una creu, que ven al dret de la Font de Padern y dret peramunt dret a la Collada de Ricardo, y tambe Riu aball fins al Riu Balira de la Massana al Grau de Sabaté (...)"

⁶¹⁰ ACM, doc.20. Sentència del 6 d'octubre de 1627: "(...) sentensiam que los omnens ni abitans della parroquia de Andorra no pugen leniar ni cabar ayguabesant en vers la Masana."

⁶¹¹ AACA, carpeta 1, doc.1, fragment del procés judicial.

testimonis en favor de la posició andorrana.⁶¹² Com va concloure el judici? Ho desconeixem ja que no hem trobat entre la documentació el dossier del plet, i el fons documental del Tribunal de Corts està en procés de classificació i no és accessible al públic. Però tot sembla indicar que el judici va quedar frenat, políticament, per ambdues parts. Això es dedueix de la recuperació del plet al Consell General l'any 1672, que, posat de nou sobre la taula d'empriu d'Andorra la Vella a Padern, va tornar a sentenciar contra el Comú andorrà prohibint cavar, llenyar ni pasturar a Padern aiguavessant de la Massana.⁶¹³ Com és evident, Andorra va recórrer novament als testimonis que demostraven l'ús de l'empriu a les dècades de 1620, 1630 i posteriors.⁶¹⁴ L'any 1673, però, tots dos comuns van nomenar síndics per tal d'arribar a un acord arbitrat del qual no tenim cap altra notícia que l'existència d'una sentència contrària als interessos d'Andorra datada l'any 1692.⁶¹⁵ Poc després, a principis del segle XVIII es renovarien els conflictes per l'ús d'aquest espai bàsicament forestal.

En resum, la Parròquia de La Massana es caracteritzà per una dualitat de poders, igual que s'esdevingué a Ordino, entre el Comú i els Quarts, posseint aquests darrers un espai d'ús propi però també regulat per ells mateixos, sorgint puntualment problemes de competències amb el Comú. Però la força dels Quarts, institucionalment ben organitzats, faria que l'investida del Comú –centralitzant competències sobre la regulació de totes les àrees d'aprofitament pastoral– no tingués efecte, a diferència del que passava a Sant Julià de Lòria. La parròquia, mancada en gran part de peixenes estivals mantindria litigis amb el Comú d'Ordino pels antics drets d'empriu a Encodina, i integraria l'aprofitament de l'empriu de l'Angonella dins el circuits pastorals propis de Percanela. Com veurem més endavant, la necessitat de peixenes estivals generaria algun conflicte de baixa intensitat sobre els límits espacials dels empris a Tor i a Os al temps que hauria de lluitar amb aquestes comunitats que tenien al seu torn drets d'empriu a les peixenes massanenques de Montaner i Setúria.

⁶¹² AACA, carpeta 1, doc.1, i doc. 5bis, i 12 de dita carpeta i doc.24.

⁶¹³ Sentència del 18 de setembre de 1672; ACM doc.19, 21, 22, 23. AACA, carpeta 1, doc.16.

⁶¹⁴ AACA, carpeta 1, doc.5, i AACA, doc.133, 134 i 213.

⁶¹⁵ AACA, doc. 213. L'única referència a aquesta sentència la trobem en l'informe jurídic de l'advocat Leopoldo Jordana del 1819 (AACA, Carpeta 1, doc.4), malgrat que potser és una lectura errònia de la sentència datada el 1672, amb el mateix contingut.

Una parròquia de Quarts sense divisions: Andorra la Vella.

A la parròquia d'Andorra la Vella hi existien dos Quarts, el d'Andorra la Vella i el d'Escaldes-Engordany. Històricament sembla que ha existit un límit territorial entre ambdós, però o bé no ha estat mai escripturat (això sembla desprendre's de la documentació) o bé els documents relatius a aquest no s'han conservat. Les primeres referències a conflictes territorials entre aquests daten, però, del segle XVIII i es centren en el poblat del Fener. Sí que hi havia una diferenciació territorial de l'ús de l'espai per part dels habitants d'ambdós Quarts que venia regulat pel Comú. I és que a diferència de les institucions d'Ordino i de La Massana, la potestat administrativa dels Quarts d'Andorra la Vella era molt més laxa fins i tot que els de Sant Julià de Lòria: el poder efectiu, la capacitat de decisió i gestió requeia sobre el Comú. Efectivament, als llibres d'actes de l'Antic Comú d'Andorra la Vella (l'anterior a la divisió parroquial contemporània) queda palès com aquesta institució regula, gestiona i assigna els recursos tant dels solans i rebaixants com de les altes muntanyes, concedint boïgues, assignant pastures, regulant calendaris d'accés, ordenant vedats, venent boscos, manant l'accés a les peixenes i als emprius, etc. La diferència entre quarts, doncs, radica en la zona d'assignació de recursos pel Comú als veïns de cada poble: als del Quart d'Andorra se'ls hi concedien boïgues, assignaven pastures, concedien llicències d'extracció de fusta i llenya i es regulava el calendari de pasturatge a la muntanya d'Enclar (els diferents Solans i l'Obac), a la Margineda, i de Palomera fins a l'Avier i la Comella; mentre que als veïns d'Escaldes-Engordany els hi concedia al nord del Valira del Nord, Engolasters i la part baixa del Madriu. Els consells de Quart es reunien tres cops l'any,⁶¹⁶ i transmetien les seves decisions al Comú què, al cap i a la fi, dictava les ordinacions corresponents.⁶¹⁷

Tal i com indica CODINA (2005, p.75-77) el control del Comú sobre el territori facilitaria que en els segles XVI i XVII es possessin en arrendament els cortons així com – després– els rebaixants de l'Obac d'Andorra, el d'Enclar i la Comella per a ús hivernal. Les peixenes d'Andorra es centraven a la vall del Madriu i els seus afluents (el Perafita i el Claror, on les pastures eren compartides amb la parròquia de Sant Julià de Lòria). A aquestes es sumaven les pastures sobre les que Andorra gaudia de dret d'empru a

⁶¹⁶ CAVERO (2004), p.150-163. Es reunien per Sant Cogesma, el primer diumenge després de Sant Miquel i el primer diumenge després de Sant Andreu, dates de regulació dels pasturatges.

⁶¹⁷ Això queda palès als llibres d'actes del Quart d'Andorra (AHCA, Llibres 1, 2 i 3) on aquesta institució gestiona el manteniment d'infraestructures i fa judicacions a la còltia i en general als rebaixants. En canvi el Comú assigna pastures, estableix els límits del solà i fins i tot concedeix les boïgues en favor dels Quarts (sobre aquesta darrera qüestió veieu AACA, doc.265.

la Cerdanya: la Pera d'Aràns, Cantabrà i Pradell a Lles i Vall Civera a la Llosa què, juntament amb l'empriu andorrà sobre el cortò de Gargantillar d'Enclar, cobrien amb escreix les necessitats dels veïns de la parròquia.⁶¹⁸ Les pastures de Gargantillar seran, doncs, anhelades pels ramaders andorrans i encampadans, el que portaria a sorgir un conflicte durant el segle XVIII. La importància d'aquestes pastures dins el circuit ramader andorrà –i d'Encamp– queda palès en la conservació dels primers documents relatius a rodalies entre les comunitats andorranes. Efectivament, del segle XVII comptem amb quatre rodalies de límits d'aquestes parròquies redactades en 1624, 1671, 1674 i 1697.⁶¹⁹ Unes rodalies que serien qualificades com a errònies al segle XVIII en tres casos (1624, 1674 i 1697) en incloure Gargantillar dins el terme d'Andorra la Vella, com tindrem ocasió de veure.

Imatge 70: Espais d'ús per la parròquia d'Andorra. **Nota:** en vermell zones d'ús exclusiu de veïns de la parròquia. En verd zones d'ús compartit amb altres comunitats. Elaboració pròpia.

No entrarem a descriure el funcionament intern de l'ús de les pastures pels ramats de la parròquia, estudi ja realitzat en profunditat per autors com CODINA (2005) i MAS (2005), però sí que hem de fer referència a la importància del procés de formació dels cortons andorrans. Ambdós autors assenyalen que en un principi (al segle XVI) l'alta

⁶¹⁸ Els empris apareixen, doncs, com a bàsics, ja que les pastures pròpies, segons BECAT (1993, p.214 i 218) son poc variades, obligant als ramaders a construir un circuit pastoral precís i complex.

⁶¹⁹ Per 1624: AACA, doc.34; per 1674: AACA, doc.40 i per 1697 AACA, doc.31. Per a 1671 ALS, rotlle 1, sense numerar (5).

vall del riu Madriu formava un únic cortò anomenat “Ribera dels Orris”, documentat per primer cop l’any 1617, i al llarg d’aquest segle aniria dividint-se el seu espai formant-se els diferents cortons que anirien subhastant-se: Baell, Estall Serre, Setut, Sodontet, la Tossa i, l’últim, Sulls i Brulls, que apareix documentat l’any 1648 per primer cop. A aquests es sumaran l’Obac d’Andorra, l’Obac d’Enclar i la Comella i, ja ben entrat el segle XVIII els solans de Ramio i de les Heres.

Dos parròquies i molts cortons: Encamp i Canillo.

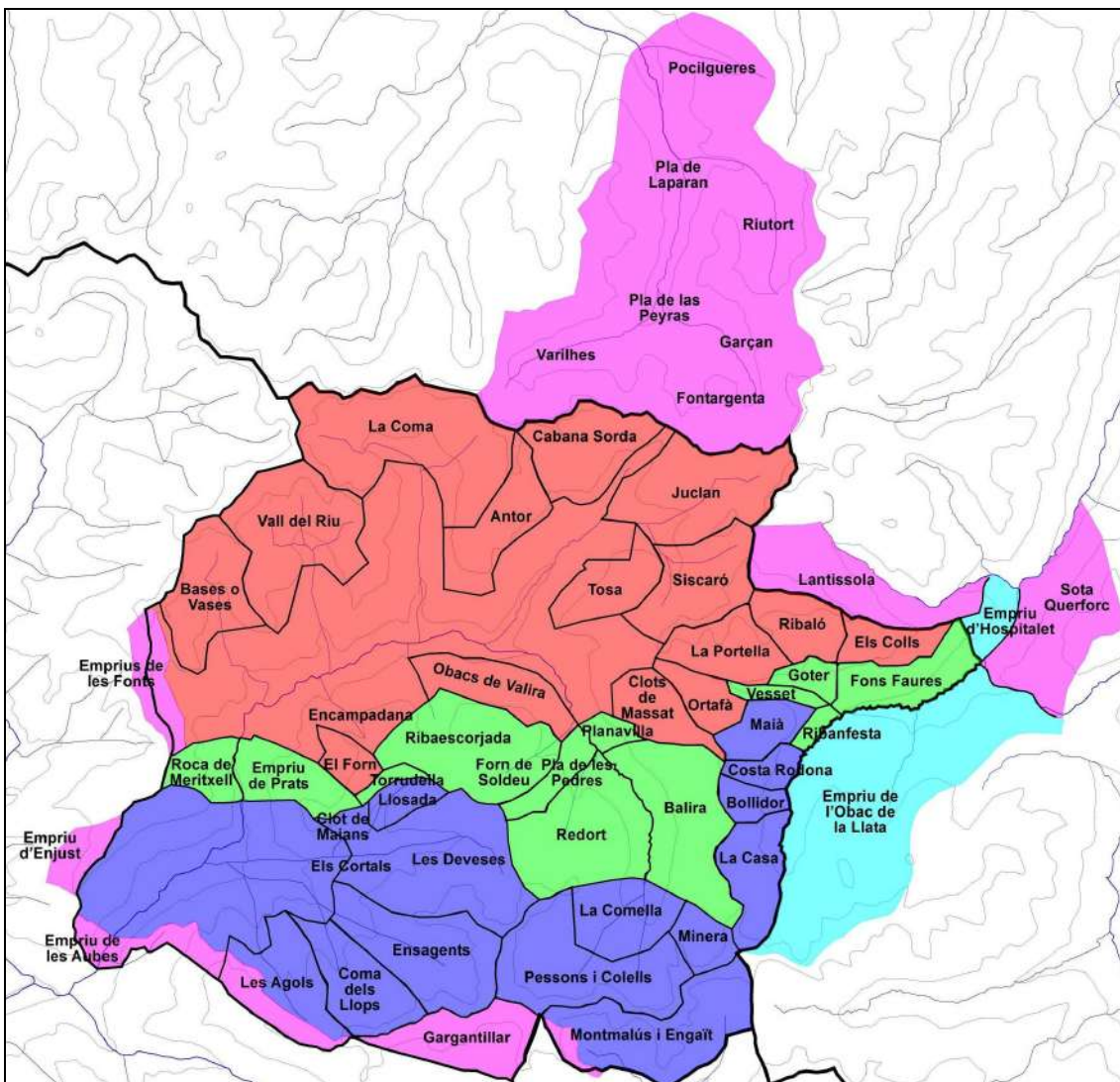
Al llarg dels apartats anteriors hem anat dilucidant l’evolució institucional i d’ordenació territorial de les diferents parròquies andorranes de forma individualitzada. Arribats a aquest punt ens trobem amb dues parròquies que presenten dificultats per comprendre el seu desenvolupament estudiades de forma separada: Encamp i Canillo. Això és degut, d’una banda, a les dificultats tècniques: l’arxiu històric del Comú d’Encamp va desaparèixer a la dècada de 1930 degut a una riuada del Valira que destruï la casa comuna. D’altra banda, als segles XVI i XVII, i com a herència dels segles medievals, es produeix un ús conjunt d’una gran part dels termes: a la Solana d’Andorra (Eravall) i als empius conjunts de l’Ariège es sumarà en el transcurs d’aquests segles el gran espai compartit de *Concòrdia*. Tot plegat no significa, ni molt menys, que institucionalment ambdues comunitats no s’organitzessin de forma distinta, malgrat que la llarga i forta conflictivitat per les peixenes estivals facilitaria una centralitat dels Comuns sense semblants a les valls d’Andorra: ni Canillo ni Encamp desenvoluparan els seus veïnats en Quarts (malgrat la denominació de Quart de Ransol en 1659)⁶²⁰ encara que en el cas canillenc el veïnat tindria una clara representació en el Comú. Per contra, l’existència d’amplis espais d’ús compartit que eren bàsics per a la reproducció econòmica d’ambdues comunitats, generaria una nova institució: el *Consell de Meritxell* on ambdós Comuns es reuniran periòdicament per regular, gestionar, normativitzar i solucionar problemes sorgits sobre les muntanyes de Concòrdia i d’Eravall.⁶²¹

En el seu estudi sobre el territori comunitari andorrà, BECAT (1993a, p.215-221) presenta la comunitat d’Encamp com a excedentària de peixenes estivals particularment òptimes per al bestiar oví. Aquest excedent seria ampliat a través dels diferents drets d’empriu i de la pressió constant sobre les comunitats frontereres,

⁶²⁰ FCB, doc.37.

⁶²¹ ALS, doc. diversa.

qualificant a la parròquia d'agressiva i conqueridora davant Canillo i Andorra la Vella. Una situació que portarà al predomini de l'arrendament de pastures –és a dir, als cortons– i a un gran dinamisme comercial que seria potenciat per l'oligarquia local. Seguint els plantejaments de BECAT (1993a, p.221-222) Canillo també seria excedentària en pastures estivals, essent probablement la millor dotada de tota la vall d'Andorra, amb drets d'empriu a l'Ariège (des de l'Obac de Puimorens fins a Gudanes), disposant de més pastures de les necessàries amb el que compaginaria sense problemes l'explotació dels ramats de la parròquia amb l'arrendament de cortons.

Imatge 71: Àrees d'ús de les parròquies d'Encamp i de Canillo. **Nota:** En vermell espai d'ús únic de Canillo. En blau fosc: espai d'ús únic d'Encamp. En verd: espai d'ús compartit entre Encamp i Canillo. En blau clar: espai d'ús compartit entre Encamp, Canillo i altres comunitats. En rosa: espai d'ús compartit d'Encamp o de Canillo amb una altra comunitat.

Aquesta disponibilitat d'excedents de peixenes estivals facilità el seu primigeni arrendament. Pel cas d'Encamp –del que no disposem de documentació comunal– l'existència de referències a un possible arrendament de les pastures d'Engaït i

Montmalús data de 1326,⁶²² com ja hem comentat, encara que ens és impossible establir una evolució posterior. Pel cas de Canillo, però, ja hem indicat que l'any 1559 es van arrendar 9 cortons, en línia amb la mitjana de 8 peixenes arrendades per any de la primera meitat del segle XVII (CODINA:2005, p.75-77). Cal pensar, doncs, que l'arrendament de cortons per aquestes parròquies va ser força anterior en el temps al procés viscut a la resta de comunitats andorranes on la disponibilitat de peixenes era clarament inferior, ja per compartir-les amb emprivants (La Massana i Ordino), ja clarament deficitàries necessitant d'ampliar els emprius sobre els frontalers (cas d'Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria).

Tot aquest espai de pastures estava perfectament organitzat pel Comú. Centrant-nos en la parròquia de Canillo que conserva nombrosa documentació al respecte, podem assenyalar que ja en aquest període s'havia establert la corresponent divisió d'usos de l'espai, el sistema de calendari d'accessos i els circuits d'aprofitament.⁶²³ Com bé indica BECAT (1993b, 2001) per l'hivern els ramats estaven o bé a les pastures del pla (mitjançant la transhumància) o bé tancats als corrals. En acabar aquesta estació el bestiar entrava a bogar els prats dallats, i cap al maig entraven als rebaixants. A principis de juny es dirigien a les pastures d'ús compartit amb Encamp, als emprius de la Cerdanya (Obac de la Llata) i de l'Ariège (Querforç, Lantissola i Gudanes). D'aquesta manera el Comú podia disposar lliurement de les peixenes d'ús exclusiu que eren arrendades (des de les Vases fins els Colls) podent deixar al marge de la venda d'herbes algun cortó per a ús propi segons les necessitats dels ramats locals.

⁶²² ACMB, perg.51.

⁶²³ Veieu per exemple la *Relació de les pletes acostumades a la parròquia de Canillo* del 29 de juny de 1666 (ACC, L.8, acta del 29 de juny de 1666), on s'indiquen les pletes i es regulen els rebaixants. O també la *Visura de Cortons* del Comú de Canillo, on es revisen les bogues o creus i fites que separen els cortons dels rebaixants, de l'any 1675 (ACC, L.1, f.28, acta del 25 de juliol de 1675): "*Nota de les Bogues dels cortons de la parroquia de Canillo so es los Cortons de desa dels ports so es de alli a ont trenquen los cortons ab los Bayxants fitat y creuat y la dita visura ses feta als 25 de jolyol de 1675. Comensant a la Coma de Rensolt so es de aly aont trenque ab Antor comensant a la [T]osa del [hori] de Cal a la cara del roch ademont de la[traterasa] y a una creu y altra al camí que pase del [hori] de Cal a Caraup y per lo mix de la [taroterosa] aval y á dos [altras] creus y dret a la roca grosa de la pedra bonia altra creu y per la [font] de la Pedra tornia amunt fins al ul de la font y adesa de dita font al sarat y a altra creu a un camí qui ven [nals aLar] tot pla ade[asas] de la pleta dels [Lare] y a altres creus y tot camí qui ven a Pixolet y al camí de Carabas per desota de la Pleta de Pixolet y per deynos del asalado de Pixolet per lo [Cap] de les Fonts [verts] tot camí als Pouets a una roca [abalyorenca] y tot camí als [Graus] dels [eval] del riu y tot [boc]aval dret als [cortales] vels de la pedregosa y tot cap bosc y per deynos de la pleta gran de la pedregosa y per lo bosc a[.] fins al [anguet] del hori Vel a un Comella que ia al andret del hori y a un [dera] del hory y per un camí que va a Soriguera y a una roca grosa ques al sol del [peu] de Soriguera y per lo asalado de Soriguera amunt y a [plera] a una roca roya quia y per un camí per lo mix del [enPal va] camí [..]fins al andret de la Torodella del [lenat pol] que ven al andret de la roca del Salt de laigua y per la roca amont tot camí que pase al sol de la p[fe.ta] de [lasaubata arto] camí fins al sarat dels Colls de [Montaup] a un tosal de roc qui a una creu tot lo sus dit es[...tant] y visurat."*

D'aquesta forma s'explotava al màxim l'espai que en dret estava compartit amb altres comunitats (Encamp, Vall de Querol, Merens, Baronia de Gudanes) mitjançant els ramats propis (els emprius de fora de la vall d'Andorra) i amb forasters a conlloc (a la part del compartit amb Encamp), podent disposar lliurement de les peixenes d'ús exclusiu que si bé habitualment eren arrendades, en ocasió eren utilitzades per alliberar part del deute col·lectiu mitjançant la seva venda a carta de gràcia: fou el cas de la venda dels cortons d'Ortafà, Portella i Coma de Ransol a Joan Antoni Torres d'Encamp l'any 1659,⁶²⁴ del cortó de les Vases a Pere Pont Mora de Canillo l'any 1660,⁶²⁵ i de la conflictiva venda del dret de tinguda sobre el cortó de Mereig a Bartomeu Pal d'Ordino l'any 1592.⁶²⁶

⁶²⁴ El 26 de gener de 1659 la universitat de Canillo va vendre, per 100 dobles d'or, a carta de gràcia "*omnes illas partes montium divisas, quas nos habemos et possidemus, et praefata parrochia de Canillo habet et possidet in termino ipsiusmet parrochiae*" anomenades Coma de Ransol, Ortafà i la Portella a Joan Antoni Torres, pagès de la Mosquera (Encamp), reservant-se emperò el dret de péixer cada veí 25 caps de bestiar menut i 8 de gros a la Coma de Ransol (propi i mai de conlloc) i 100 caps de bestiar menut propi de cada veí a Ortafà i La Portella. FCB, doc.37. La venda fou lluída pel Comú de Canillo el 24 de març de 1672: FCB, doc.41.

⁶²⁵ Venda a carta de gràcia del 24 de juliol de 1660 per 181 lliures i 16 sous de "*totam illa parts montium quam nos habemus et possidemus, et praefata parroquia de Canillo habet et possident in termino ipsiusmet parroquiae*" anomenada lo Cortó de les Vases. FCB, doc.45.

⁶²⁶ La família Pal de la Cortinada es va fer amb la borda o cortal de Mereig al primer terç del segle XVI (PUJAL I LLADÓS: 2007), ampliant aquest a través de diverses compres; per vendre el patrimoni, posteriorment, a la família Pal d'Ordino. El 4 de gener de 1577 Bartomeu Pal i el Comú de Canillo van signar una concòrdia sobre els accessos del bestiar d'aquest propietari al seu *cortalar*; segons aquesta es va fitar tot un terreny per "*entrar y eixir*" amb el seu bestiar, pel preu de 100 lliures. El pas no era només el camí, sinó tota una part de la muntanya per unir el seu cortal als emprius d'Ordino dits de Casamanya, és a dir, a l'empriu dels veïns d'Ordino dins el terme de Canillo entre el Coll d'Ordino i el pic de Casamanya, permetent el Comú que Barthomeu Pal pogués orriar, péixer i fer dormir al bestiar al cortal sense haver de tornar a Ordino, i donant dret d'abeurada al pou de la Polguera (ACAP, doc.814). Uns anys després, el 10 d'agost de 1592 en ple creixement social i econòmic de casa Pal d'Ordino, es signà una nova concòrdia entre Bartomeu Pal i el Comú de Canillo per la qual aquest darrer li venia la tinguda o dret de pasturar, com la resta de veïns de Canillo, a la muntanya de Mereig sota el pagament únic de 300 lliures (FCB, perg.16). Amb l'execució de béns de casa Pal d'Ordino l'any 1618 per Borrell d'Ax la borda i terres del cortalar de Mereig passà a mans de Mora de la Torra de Canillo l'any 1620, i aquesta família la vendria a Guillem Areny d'Ordino posteriorment. Canillo, però, redimí la venda –o concessió– de la tinguda de 1592 l'any 1629, però Guillem Areny no reconegué aquesta lluíció en considerar que anava lligada directament al cortalar de Mereig. L'any 1690 es signaria una nova concòrdia entre Guillem Areny d'Ordino i el Comú de Canillo per la qual se li reconeixia el dret de pas i d'abeurada i se li concedia el dret de pastura –la tinguda– sobre les muntanyes de Mereig i Montaup, des de les creus d'empriu d'Ordino del Coll d'Ordino i Casamanya fins a les creus del cortó de les Vases sota el pagament de 150 lliures. Els límits es troben transcrits a BASCOMPTE (1997), oc.129, p.353-358. Informe jurídic datat l'any 1686 de Josep Montellà pel Comú de Canillo sobre el dret de peixena de Guillem Areny a Mereig a: FCB, doc.143. Un altre informe jurídic, del Sr. S. Sobirana del mateix any a FCB, doc.138. Fragment d'acta del Consell General sobre la concòrdia entre el Comú de Canillo i Guillem Areny d'Ordino a FCB, doc.137. Protesto i sol·licitud de manteniment de possessió del Comú de Canillo al Batlle de la Cúria d'Andorra en la causa contra Guillem Areny a FCB, doc.142. Nomenament d'àrbitres per arribar a una concòrdia entre les parts el 20 d'agost de 1686 a FCB, doc.141. Concòrdia signada entre ambdues parts el 26 de juliol de 1690 a FCB, doc.145 i APSJL, doc.1299.

Però l'ús compartit de diferents espais entre Canillo i Encamp provocava situacions complexes que en un cas es van solucionar a través del repartiment d'àrees d'ús i amb gestió conjunta, com s'esdevingué a la muntanya de la Solana d'Andorra (l'aiguavessant de l'Arieja) al temps que en un altre cas la conflictivitat portaria a un llarg plet pel repartiment de l'espai, com va passar a la muntanya de Concòrdia. Veiem tot seguit els dos casos.

Imatge 72: Font a prop del Coll d'Ordino, any 1916. **Font:** BC, fons Josep Salvany.

Fins al segle XV no es localitzen documents que permetin conèixer l'ús, titularitat i les divisions internes de la Solana. Per períodes anteriors existeixen textos de compra venda de bordes, cases i collites d'herba a la muntanya d'Eravall, unes vendes que mostren el paper fonamental i bàsicament únic de l'explotació ramadera, tant per les pastures de consum directe destinades principalment al bestiar gros, com per l'explotació d'herbes mitjançant la sega amb destí a l'alimentació dels ramats en hivern, ja propis, ja venent dita herba, al igual que s'esdevindrà en els segles

moderns.⁶²⁷ El primer document que dóna llum sobre les divisions i la distribució d'usos sobre l'espai per part de les dues parròquies no el trobarem fins el testimoniatge judicial de l'any 1421. A principis del segle XV els principals usos sobre l'Obac de la Casa i la Solana d'Eravall era l'aprofitament de les pastures d'estiu. Aquest document de 1421 ens indica que en tota la zona tant els veïns i habitants de la parròquia d'Encamp com els de Canillo tenien el mateix dret d'ús (sempre segons les informacions testimonials del judici).⁶²⁸ Veïns d'ambdues parròquies tenien cases i bordes en igualtat de condicions però això no ens permet conèixer en la seva totalitat la correlació de drets i divisions internes de la Solana d'Andorra. Tampoc ens proporciona aquesta informació el document de l'any 1430 relatiu al plet a la Cúria de la Vall d'Andorra quan els procuradors fiscals acusaren als jurats, consellers, habitants i universitat tota la parròquia de Canillo de prendre els drets jurisdiccionals dels senyors d'Andorra –el bisbe d'Urgell i el comte de Foix– en concordar amb Encamp d'imposar bans o penes de 10 sous a qui pasturés els seus bestiaris dins la muntanya o devesa d'Eravall, fent-ho sense llicència dels senyors jurisdiccionals; i no només això, sinó que trencà el dit pacte i imposà bans de fins a 100 sous, sobrepassant allò pactat amb Encamp i perjudicant els drets jurisdiccionals.⁶²⁹ Cal destacar, doncs, la capacitat de Canillo d'imposar bans i tenir baliners (guàrdies) a la muntanya vulgarment anomenada d'Eravall, situada dins els termes de la parròquia de Canillo.⁶³⁰

⁶²⁷ Sobre aquestes vendes hi ha diversos documents, com la d'un veí de Prats que va vendre a Bernat de les Bons la casa que tenia "*in loco de Eraval*" al segle XIV (ACMB, doc.153); o la venda d'una casa o cortal a *Heraval* per un veí de Canillo l'any 1306 (ACMB, doc.19); la venda d'un cortal al mateix lloc per Bernat Delareny d'Encamp el 1314 (ACMB, doc.39), o la donació d'Arnau Pellicer de la Mosquera a Raimunda de la *domo d'Herevayll* l'any 1321 (ACMB, doc.44). Situació que es manté al segle XVI com mostra la venda de Guillem Armengou, d'Encamp, a Arnau Beringuer del mateix lloc del *Cortal de Guimar* situat "*in termino de Eraval*" per 24 florins l'any 1505 (APE, doc.7), o la venda d'Antoni Pal de la Cortinada a Guillem Baró del Tremat d'Encamp d'un cortal a Eravall l'any 1517 TC-N, L.93, acta del 10 d'agost de 1517.

⁶²⁸ "*dixit, et perfecte quod ceteri homines supradictorum vallium non habent nec tenent cortalia in dicto Bac nec Solano nisi dicti homines parrochiarum de Canilheu et d'Encamp, neque scit ita parum, ut dixit, si alii homines a dictis parrochiis habent pasuum, tallinium nec iacutam in dicto Bac*" o també "*Dixit sibi clare et manifeste videri et apparere quod ita bene locus seu pasuum vocatus le Bac de la Casa sit hominum vallis et specialiter et maxime hominum parrochiarum de Canilheu et d'Encamp, sicut et de Solano de Yrivals, quoniam ipse loquens scit et vidit, sepe et sepius, quod homines, premaxime dictarum duarum parrochiarum, qui habent domos sive cortalia infra Bacum de la Casa quemadmodum et in solano, quas seu que claudunt et aperiunt cum clavibus, iacent et habitant quando volunt personaliter in dictis domibus et in eisdem introcludunt animalia sua bovina, vacciva, porquina et lanifera et alia cuiuscumque sexus (...)*" FCB, doc.267.

⁶²⁹ Sentència d'Arnau d'Abella, a FCB, perg.7; publicat per VELA (2002), doc.35, p.169-173.

⁶³⁰ "*quod prenominati iurati, consilii et alii incole singulares dicte parrochie de Canilleu, una cum hominibus parrochie de Encamp iam dicte ad invidem, omnes concordantes, (...) fecerant concorditer seu posuerant banna, penas seu comunimenta decem solidorum in montanea seu devesia vulgariter nuncupata de Iravall, que est in termino seu infra limites sepedicte parrochie*

Això vol dir que tota la muntanya era de Canillo? Si relacionem el plet de 1430 amb un altre document de l'any 1500 veiem que no, que la zona sota propietat de Canillo és la part de la muntanya de la Solana anomenada *Cortals de Canillo*.

Efectivament, en el nou judici davant la Vall de Querol i concretament en el document dels interrogatoris als testimonis,⁶³¹ queda palès que tota la Solana d'Andorra es dividia en tres grans blocs; un primer l'Obac de la Casa, usat conjuntament pels habitants de Canillo i d'Encamp (si bé no indica si la propietat és d'un amb empriu de l'altre, o dels dos), un segon la Solana d'Eravall amb les mateixes característiques, i un tercer els "*cortals de Canillo*" dins el terme d'aquesta parròquia i (segons es desprèn del text de 1500) on la parròquia d'Encamp no tindria cap dret, i que s'identificaria a grans trets amb els cortons de la Portella i Ortafà.

Amb la documentació conservada dels segles XVI i XVII podem distingir ja les àrees controlades per cada comunitat; els arrendaments i judicacions de danys sobre les pastures permeten refer la geografia dels drets.⁶³² D'altra banda la reconstrucció cartogràfica d'aquestes àrees és, actualment, força difícil tal i com ho mostra l'encara avui indeterminació dels límits territorials entre Canillo i Encamp a la zona i la impossibilitat tècnica a que van arribar els estudis de BONALES (2003) i de SALVANS (2011). Tan sols comptem amb un document de fitament del territori, i aquest només delimita una part de la Solana: la boga de la llargada o també dita la boga de les herbes mitgeres. Abans dels judicis amb les comunes franceses de Merens i Hospitalet que modificaran en grau considerable la configuració de drets sobre el territori, la Solana d'Andorra o d'Eravall estava dividida en 12 cortons (Pas de la Casa, Bullidor, Costa Rodona, Maià, Ortafà, Portella, Reboló, Colls, Fons Faures, Ribainfesta, Vesset i Goter) i, al mateix temps, en tres grans àrees: una on la propietat dels cortons era de la parròquia d'Encamp (amb un possible empriu de Canillo com ho mostren els documents del segle XV, però sense cap document acreditatiu per als segles posteriors) anomenada l'Obac de la Casa; una altra on la propietat dels cortons era de Canillo sense cap dret sobre ell dels veïns d'Encamp, dit els *Cortals de Canillo*; i una tercera formada per cortons de propietat indivisible entre Encamp i Canillo i què, per això, s'anomenaven "*herbes mitjeres*". Els arrendaments de pastures dels cortons ens faciliten el coneixement dels diferents drets de propietat; així, els cortons arrendats únicament per una parròquia seran considerats com a propietat d'aquesta al marge

de Canilleu, contra omnes depasci facientes animalia in dicta devesia de Iravall"; ídem nota anterior.

⁶³¹ Interrogatori del 18 d'agost de 1500, FCB, doc.239.

⁶³² ALS, doc.76, 344, 352, 686, 695. FCB, doc.37. ACC, L.1, f.11 i f.15. Hi ha altres documents localitzats per SALVANS (2011) què, en tot cas, es basa en BONALES (2003).

dels possibles drets de l'altra parròquia sobre aquest espai. D'altra banda la qüestió de les *herbes mitjeres* ens mostra la possessió en proindivís d'alguns cortons entre ambdues parròquies, arrendant les pastures sota el sistema d'any per altre, és a dir, arrendades un any per una parròquia i el següent per l'altra.⁶³³

Així doncs, els cortons d'Ortafà i de la Portella, situats a l'extrem nord-occidental de la Solana d'Andorra eren, indiscutiblement, propietat de la parròquia de Canillo i es corresponen amb els *Cortals de Canillo* de finals del segle XV i principis del XVI. La possessió d'aquests era tal que van ser venuts a carta de gràcia per la parròquia l'any 1659 situant-los dins del terme propi de Canillo. D'altra banda el Rebolló o també anomenat Ribaló, estava situat a la part alta de la Solana, limitant a l'oest amb la Portella (fent de separació el Roc de Goter),⁶³⁴ al sud amb les herbes mitjeres, al nord amb l'aigua vessant a la carena de la serra de Siscar, i a l'est amb el cortó dels Colls, també arrendat únicament per Canillo i que s'estenia des del Rebolló fins al cap de la Palomera o Pisal, limitant al sud amb les *herbes mitjeres*. Així doncs, la possessió de Canillo es corresponia amb l'espai comprès des del port de Soldeu fins a Palomera per la part alta de la muntanya, i el racó del Riu de Sant Josep a l'est de la línia del Roc Goté fins al riu i pujant cap al pic de Gordiola i pic d'Ortafà; corresponent-li tota la Solana de la Portella, l'Obac d'Ortafà i el cap de la Serra de la Solana.

Per la seva part la parròquia d'Encamp als segles XVI al XVIII arrendava per si sola els cortons de la llargada des de les herbes mitjeres al nord fins al cortó de la Casa comprenent quatre cortons: la Casa, el Bullidor, Costa Rodona i el Maià, cortons que abraçaven les terres i pastures al voltant dels quatre rierols de La Casa, de la Font de Meritxelles, de Costa Rodona i de Maià.⁶³⁵ Finalment la part baixa de la serra entre la font de Palomera fins a la part baixa de la línia de separació entre la Portella i el Rebolló i pujant cap al Maià, inclòs l'aiguabarreig de l'Arieja amb el riu de Sant Josep

⁶³³ Així el 9 de gener de 1724 el Comú d'Encamp reclamà als de Canillo que no volia que canviés el sistema d'arrendament partit entre ambdues parròquies, responent aquest "*que no preten innovar cosa locs de arrendar les erbas mitjeres any per altre sinos estas com ne os esten esta y la resolució que a pres esta parròquia en alto consell*"; ACC, doc.289.

⁶³⁴ ALS, doc.662 de 1786: a l'arrendament per part de Canillo de les herbes mitjeres (li tocava aquest any) a Joan Astrié com a procurador dels habitants d'Hospitalet, s'arrenden aquestes amb els Colls "*Fins al riu que baixi del port de Soldeu trencant a la divisió de la Portella Ribaló*".

⁶³⁵ "(...) *desus en allant vers la source de Lariège, on ne trouve pas d'autres Ruisseaux que celluy de Ribenfeita, celluy de Mayà decendant du quarton du meme nom, celluy de costa Rodona en decendant du quarto du meme nom, celluy de la fontaine de Meritxelles decendant du quarton del Bouillido, et celluy dela Casa qui decend de la Crespe faisant partie du quarton du meme nom de la Caza audessous du sommet de port de Framiquel les quels petits Ruisseaux ont toujours porte les noms depuis un temps immemorial sans en avoir jammais en dautre (...)*" ALS, doc.65-78, *Extrait des Registres...*, interrogatori, pregunta 9.

(que baixa del Port de Soldeu) constituïa les *herbes mitjeres*; un conjunt de pastures de propietat indivisible entre ambdues parròquies i que s'explotava mitjançant regulació conjunta,⁶³⁶ i l'arrendament de les pastures any per altre fent tornos les dites parròquies i partint-se les quantitats pagades pels llogaters.⁶³⁷

⁶³⁶ Es conserva una acta datada el 5 de juliol de 1623 on es regula l'espai i els usos permesos dins les *herbes mitjeres* o boga de l'allargada sobirana i mitjana i de l'aixivernil de la devesa de la Solana. En aquest document, els comissionats de Canillo i d'Encamp revisen l'espai de les herbes mitjeres i aixequen fites: "*Primerament senialam i fitam al Tosalet de la pleta dels moltos i de aqui trenque baix al pla a una roqua grosa fina a laigua grosa de la Casa i del dit dit Tusalet puge dalt alun burnal queia uns pins i aqui posarem altra fita i de aqui travise tot quap de Bosc del Bolidor y posant fites de quant en quant fins a la fontela del pla del Bolidor i en lo mig del pla del bolidor avem posat una fita vora del cami i de aqui travesse al serrat mes prop i posam altra fita i de aqui travesse la costa dret al cap del Salt del faiol i de aqui dret pel quap de la gran Costa del Meia fins al vial i aqui avem posat una fita i dempres puye dalt tot dret més avall de la pleta dels dimenges i aqui posam altra fita i de aqui pase de pla en pla posant fites de quant en quant fins als tusalets de laboga del Veset i de aqui travesse lo quap del veset fins a ortafa i aqui posam altra fita al serradelet al sual dels plans i de aqui pase a la porteleta ~~de la portella~~ del Grau de la Portela i de aqui travesse dret a la roqua del goter i despres puja la gran roqua del goter posam una fita dalt tot dret de la pleta en la planela a una font i de aqui travesse per lo cap de les fons desos lo pla del Rebolo i travesse dret al sual de la costa de la penia i posant fites de quant en quant i aqui al sual de la costa de la penia vora la font posam altra fita i despres travesse al sarat dels pins drets del soler i de aqui pase al tusalet de la pleta del fontanal i de aqui travesse de pla en pla fins al riu dels Cols posant fites de quant en quant i de aqui trabese tot pla fins a les trem dels Colls. Item mes senialam i fitam la Boga de la Mijana ab lo aixivernil comense al riu de Coma Calda e tot riu amunt fins dalt dret dels tusols de la boga del corto del Meia i travesse de tusal en tusal fins al sual del pla del cap de les marades i aqui al cap de las marades posam una fita a una gran lanparda i de aqui baixe tot sarat avall fins a la font del servo i aqui trenque tota font avall fins al riu de [gim.r] i dempres puge tot riu amunt fins al riu del cap i trenque tot riu amunt fins dret de un boni que ia una roqua grosa i ni posarem una altra de sobre aquella per senial i de aqui travesse de pla en pla fins al caps dels querols posant senials de quan en quant i de aqui trenque de tusal en tusal o de querol en querol fins al estrem dels querols i aqui avem posat una fita i de aqui travesse lo torrent i aqui posam altra fita a l'altra part del pla del soler aigua besant i de aqui travesse un caminet an la idempres tot cami dels Colls fins ala mes ansa de preda parada i de pase dret a pedra parada i [de] / pase al sual del fontanal i de aqui travesant per la costa enla fins a un tosalet quia una roqua grosa ab un besust o dos queia i de aqui baixe dret altres tusalets posant fites enells i de aqui va dret a la pedra del peu junt i de la pedra del peu junt baixe dret al aigua grosa inixo posam en migana fins a la boga de la Palomera a totes les fites quedaven pesal ia senals a roques fermes." Estableixen els calendaris d'aprofitament (les tres allargades: Sobirana, mitjana i aixivernil), s'estableixen les limitacions (com la prohibició de dallar herba fora de les allargades), etc. (ACC, L.1, f.15 i ALS, doc.76). A finals del segle XVII la Junta de Meritxell (formada per comissionats d'Encamp i de Canillo) va establir noves ordenacions sobre el terreny de la Solana, concretament l'1 de setembre de 1686. En aquestes es prohibeix l'entrada de porcs, tant als cortons com a les allargades o herbes mitjeres; es prohibeix l'entrada de bestiar foraster a l'aixivernil, excepte el tingut a mig guany pagant l'estrany; es regula millor l'activitat de dallar herba (i la venda a tercers de l'herba dallada) i les pletes de bestiar gros, així com la tinguda de bestiar de llana i el calendari d'entrada a les herbes mitjeres: ACC, L.1, f.11, del 1 de setembre de 1686.*

⁶³⁷ Arrendament del cortó d'Ortafà i tres cortons de la devesa per Canillo el 1567 a ALS, doc.352 (3 i 4). Arrendament dels cortons de la Casa, Costa Redona i Maià per Encamp l'any 1654 a ALS, doc.686, f.630v. Arrendament de les herbes mitjeres de Fons Faures l'any 1661 per Canillo a ALS, doc.686, f.587v. Arrendament de les herbes mitjeres de Fons Faures, Ribanfesta, Vesset i el Goter, l'any 1671 per Canillo a ALS, doc.352 (2); i dels cortons del Rebolló i els Colls a ALS, doc.352 (1).

Dins tot aquest espai les dues parròquies feien un control conjunt: les tales i judicacions del segle XVII es duien a terme per dos homes, un de cada parròquia, a qualsevol cortó, fos qui fos el seu possessor; així per exemple l'any 1607 es judicaren conjuntament Rebolló, Colls, Portella, Vesset, Maià, la Casa, Fons Faures, la boga de la Palomera i totes les herbes des del Pont de la Burna fins a Palomera, actuació que també trobem documentada per l'any 1671.⁶³⁸

Així doncs, la divisió d'espais d'ús a la Solana d'Eravall estava ja establerta al segle XV, consolidant-se al segle XVI les dues àrees d'ús exclusiu d'Encamp i de Canillo, i una tercer àrea conjunta, les *herbes mitjeres*, a la part baixa de la vall, on s'aixecaven diferents cortals a tocar del riu Aguitmar o Guitmar, és a dir, de Sant Josep. Una zona conjunta que restaria regulada per ambdós comuns a principis del segle XVII. Aquesta situació de l'extrem oriental dels termes no tindria equivalència a la resta de la divisòria d'ambdues parròquies: al llarg dels segles XVI i XVII queda palès la manca d'acord i l'extraordinària complexitat en la correlació de drets d'ús d'ambdues comunitats sobre els diferents terrenys que s'allarguen des del pic de Maià fins al Coll d'Ordino. No en debades, gran part del terreny en disputa serà anomenat com la muntanya de *Concòrdia* en record a la concòrdia signada el 1672 que regulava l'ús de les seves diferents partides. Però les disputes no restaven únicament sobre aquesta muntanya sinó que, com venim dient, abastava tota la trenca de termes entre les dues parròquies.

A la primera meitat del segle XVI els comuns d'Encamp i de Canillo havien establert ja el sistema d'arrendament de cortons. Centrat en les peixenes estivals d'ús exclusiu de cadascuna de les parròquies (i posteriorment de part dels solans, també posats en arrendament),⁶³⁹ els ramats dels veïns de la parròquia havien d'aprofitar els circuits pastorals sobre les peixenes compartides, ja amb Encamp (emprius, però també anomenats termes mitgers), ja en els emprius exteriors (els de la vessant atlàntica dels Pirineus). Aquest ús intensiu de les pastures compartides portarà a tensions de veïnatge amb els frontalers directes que, al seu torn, també faran un ús intensiu

⁶³⁸ Per aquests, ALS, doc.332 i 686, f.131v. A més: Judicació de les herbes d'Ortafà, Portella, Palomera, Pont de la Burna, Cementiri, Boga de la Portella i del Rebolló, i boga de Costa Rodona, pel Comú d'Encamp, l'any 1582, a ALS, doc.352 (5). Judicació de danys de les herbes de la boga dels Colls, Palomera, Fons Faures i Pla de Salits pel Comú d'Encamp, l'any 1618 a ALS, doc.352 (6). Judicacions de 1621 a la Boga dels Colls, Costa de Pedra Parada, Furgadissos i Cortó de la Casa per Encamp: ALS, doc.352 (7). Dels anys 1624-1627 de la Pedra del Peu fins a la font del Mal Barane, Colls, Boga del Goter, pas del riu de Guimar (Sant Josep) i Fons Faures, a ALS, doc.352 (8, 9 i 10). Judicacions conjuntes a l'Aixivernil de Fons Faures el 1688 a ALS, doc.352 (11 i 12).

⁶³⁹ A Canillo els solans de Mereig, Coma de Cardes, de l'Aldosa, de Garraup i Barra, de Sant Miquel i de Soldeu: SALVANS (2008), p.62. Sobre l'arrendament, CODINA (2005), p.75-77.

d'aquest espai. Es desferma, doncs, una lluita entre Canillo i Encamp que tractarà de solucionar-se mitjançant el pacte, la concòrdia o, finalment, l'arbitratge.

Això és el que va esdevenir l'any 1536 sobre les partides de la Roca de Meritxell, les Basses i l'Olla. Sense posar en discussió el límit de termes (només tindrem notícia d'aquest en segles posteriors) la disputa va aparèixer davant les dificultats de compaginar el dret d'empru d'Encamp sobre aquestes partides amb la nova normativa comunal de Canillo que regulava aquestes terres com a solans. Per tal de solucionar aquesta divergència d'interessos i "*arribar a bona pau*", el 26 d'octubre d'aquell any es va signar una concòrdia on es reconeixia el dret d'empru dels homes d'Encamp per poder pasturar amb bestiar propi (gros i menut) entre la trenca de termes i el riu d'Oina.⁶⁴⁰ Al conveni s'estableix l'obligatorietat de retirar cada dia el bestiar al terme d'Encamp (sota ban de 5 sous de dia i 10 de nit) i es reconeix el dret de Canillo de "*posar*" i "*levar*" la Roca de Meritxell en solà sense poder-ho impedir els veïns d'Encamp, si bé s'estableix l'obligació d'avisar a aquesta parròquia quan es fes la "*levada*" i la "*fermada en solà*"; marcant-se provisionalment com a devesa en solà des de Sant Pere de juny fins Nadal, tant pels homes de Canillo com pels d'Encamp. Per tal d'evitar que aquest us pastoral (de l'empru) amb el temps fos reduït en quantia, es limita la formació d'espais de conreu permetent-se a Canillo conrear anualment tan sols un prat de quatre jornals entre les Basses de la Font i el Coll d'Ordino, havent d'anar els jurats d'Encamp juntament amb els de Canillo a "*termenar*" aquell prat que havia d'estar perfectament tancat amb pedres per tal d'evitar l'entrada del bestiar, tenint sempre en compte que per setembre el prat havia d'estar dallat i, a "*herba levada*" s'havia d'obrir per tal que entressin els bestiaris d'ambdues parròquies.

Més cap a l'est, però, la normalització de la convivència en l'ús dels espais d'empru i mitgers no fou, ni molt menys, tan efectiva com al secundari solà del Roc de Meritxell. Iniciat el conflicte al segle XVI, s'arribaria a una primera concòrdia entre ambdues comunitats l'any 1542, però ja a principis del segle XVII podem veure que aquesta solució no seria estable en el temps, sorgint problemes en 1616 i 1663 per acabar amb el procés que portarà a la famosa concòrdia de 1671-1672. La concòrdia de 1542 és una clara continuació de la de 1536 al Roc de Meritxell, és a dir, que va sorgir pels mateix motius: l'increment de la pressió pastoral i també dels conreus als rebaixants i les peixenes d'ús compartit. En aquesta es reconeix, en primer lloc, el dret d'empru de pastures dels homes d'Encamp a l'est del Roc de Meritxell, és a dir, des de la trenca

⁶⁴⁰ "(...) fins al riu de Oyna tirant tot riu amunt fins al Forn del riu de Camp de Barbas fins a aquell de la Olla e aquí pren tirant lo sarrat que es entre los rius de la Quera e ve als a la Serra de Mereig aygua vessan de vers les Basses (...)" FCB, perg.13.

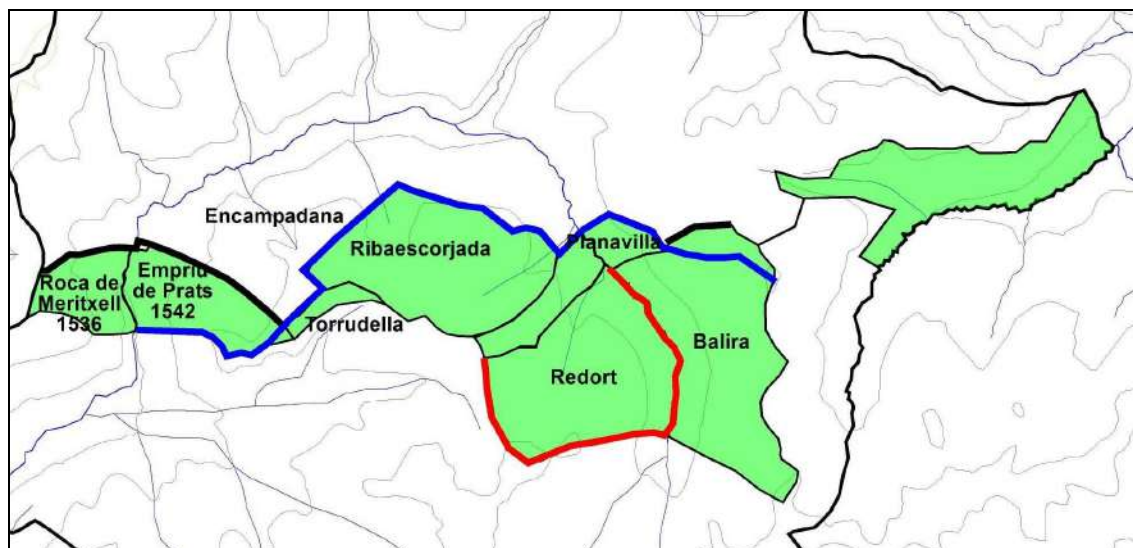
de termes (i amb el riu Valira com a límit de ponent) fins al riu de Prats, havent-se de mantenir els llocs de pas i les àrees de pleta acostumats fins aquell moment, i respectar tant les terres tancades com les noves boïgues que s'anessin conreant i judicant (“*salvo termenats exceptat boygues venudes novament o collocades*”), des del riu de Prats, seguint la línia de creus, fins al serrat d'Arcalis.⁶⁴¹ D'igual forma es reconeix el dret de pasturar dels homes d'Encamp a l'extrem orient de la vall del Valira dins del terme de Canillo: s'estableix el dret de pastura però no de jaguda (amb el que s'identifica un empriu i no un terme mitger) per sota (és a dir, al nord) del riu de Massat, podent fer péixer els ramats en l'espai limitat amb el serrat de Matabou i Torrudella (és a dir, Coma Encampadana i Ribaescorjada), tirant amunt cap al camí de Planavilla fins al pas del riu, i d'aquí a l'orri del Soralell (que resta al terme de Canillo), seguint serra amunt a l'orri de la Comella i recte a la Portella d'Ortafà, el que sembla indicar un empriu al nord del riu de Massat (en la part baixa de la muntanya), i una franja on sí podrien dormir els ramats (i, doncs, probablement espai mitger) al migdia de dit riu, en la part alta de la muntanya fins al Collet d'Ortafà (en cap cas el pic de Maià, ja conegut en la toponímia del moment).⁶⁴² Es formava doncs, una franja limítrof entre la muntanya de Valira, que era terme mitger d'ambdues comunitats segons es documenta ja l'any 1580,⁶⁴³ i el terme propi i exclusiu de Canillo.

⁶⁴¹ ASC, L.2, del 22 de desembre de 1542. “(...) *que los homens Dencamp pusguen amprivar ab los bestiar propis grossos y menuts fins al riu de Prats e part de los cortals /o/ parroçalls pasages aconstumats e pletes aconstumades cotsta en sa terra salvo termenats exceptat boygues venudes novament o collocades tirant al serrat Darcalis totes creus que son stades fetes per quada una de les parts de dites universitats den Camp y Canillo.*”

⁶⁴² No coincidim, doncs, amb la interpretació de SALVANS (2008, p.186-189) per quant és clarament diferent la Portella d'Ortafà del Pic de Maià. Segons el text: “(...) *que los homes Dencamp no pusguen dormir del riu de Massart avall y pusguen amprivar ab los bestiar propis grossos y menuts fins al Serrat de Mata Bou a mig loch de las creus a la Torrudella tirant dret amon al camí de plana villa enla fins al pas del riu tirant al orri de Soralell [reste en terme de Canillo] e puys tot serrat amon tornant a lorri de la Comella amont tirant a la portella de Ortafa.*” Entenem que en aquesta descripció es segueix una única línia: Entre Torrudella al riu de Massat, a mig camí, està el serrat de Mata Bou, el que indica una continuïtat. I segueix cap al camí de Planavilla, continuant fins al pas del riu cap a l'orri de Soralell (no inclòs) i continua tot serrat amunt cap a l'orri de la Comella (un topònim massa comú i estès per identificar-lo necessàriament amb la Comella del Grau Roig), i continuant muntanya amunt fins la Portella d'Ortafà.

⁶⁴³ Segons exemple que ens aporta BRUTAIS (1904, p.34-35, nota 3), en arrest del Consell General del 30 de maig de 1580 “*Plainte au bayle au nom de la paroisse de Canillo: 'Mosse l'balle. Attes y considerat que en lo terme de Balira aje sert bestiar malalt, com son vaques y altre bestiar gros y porchs, y com dit terme sie miger entre la parrochia de Canillo y Encamp', etc.*”

D'altra banda es reconeixia als homes de Canillo el dret d'entrar a abeurar a la *Font Cagalosa*,⁶⁴⁴ i el dret d'empriu de pastures dels seus bestiar a la part de terme d'Encamp format pel cap del cingle de *Sorrebos* i el coll de *Juntes* per seguir, mitjançant dues línies de creus fins al riu Valira; un territori que SALVANS (2008, p.185-186) sembla identificar amb Enradort i el bosc de Moretó.⁶⁴⁵

Imatge 73: Límits dels emprius i terres mitgeres al segle XVI. **Nota:** En negre: límits d'empriu d'Encamp a Canillo. En vermell: límit d'empriu de Canillo a Encamp. En blau: límit de la terra mitgera segons rodalia de 1616.

No sembla que sorgissin més problemes fins a principis del segle XVII quan, concretament el 10 de juliol de 1616 el Consell general va haver de manar a les dues parròquies de Canillo i d'Encamp que no introduïssin bestiar malalt als seus respectius termes.⁶⁴⁶ El 26 de setembre d'aquest any, i per ordre del Consell General, es va dur a terme una visura de creus "*de la tera migera ques Dencamp ab la nostra tera propia de Canillo*" on només s'indica una línia general sense aprofundir en creus ni àrees d'aprofitament, és a dir, es tracta del límit entre la terra mitgera amb la trenca de terme de Canillo: "*del Torrent Prego fins al ial Cap de Rep i a Coma Encampadana i a Riba Escorjada i tot cap de bosc fins al puiolet mes amuntet del Serrat de Matabou i dret a*

⁶⁴⁴ Actualment el topònim és desconegut; veieu SALVANS (2008), p.186.

⁶⁴⁵ "(...) *Item sentensiam, arbitram e declaram que los homens de Canilo agen la aveurada a la font Cagalosa e ampriu tirant al cap del Single de Sorrebos tirant al coll de les Juntes y daqui enla tirant totes creus fins a Balira*".

⁶⁴⁶ ASC, L.2, arrest del 10 de juliol de 1616: "*Arreste lo Consell que en pena del Quot de la terra los de la parroquia Dencamp stiguin en sa terra y no pexin ab son bestiar en terra de la parroquia de Canillo ni los de la parroquia de Canillo tanpoc pexon en la parroquia d'Encamp ab son bestiar tot en pena del quot de la Tera de una parroquia en altra etc. sa enten ab bestiar malalt que no en la tala que an partit.*"

Planavila i dret al ori del Rusca i a tota sera per amunt dret al cap del Maia".⁶⁴⁷ La descripció, doncs, ens indica que del Torrent Pregó fins al cap del Rep és la trenca de terra mitgera, però en aquest punt tot apunta que es tractava de la trenca de termes. Segueix descrivint espais i no punts o referències, és a dir, conjunts de terres: la Coma Encampadana i la Ribaescorjada, per situar-se, al final d'aquestes, en un punt: el cap del bosc, seguint fins al pujolet sobre el serrat de Matabou (davant Planavilla) que, seguint a Salvans (2008) podríem identificar amb la serra de Solanelles.

En qualsevol cas, les greus tensions no sorgiran fins la dècada de 1670, i aquestes van provocar que s'hagués de regular de nou tot el conjunt d'espais d'ús comú o mitger, establint uns pactes (basats necessàriament en cert ús i costum i en cap cas creats de nova planta) donat que ni Encamp ni Canillo comptaven amb documents acreditatius de la divisió de termes: "*Item avem acordat que si acas per ningun tems nos eixie la rodalía dela sus dita terra y veasom clarament dequi es y dequina manera volem que caduna de les pars torno ab sa antiga y propia possessio segons y a tenor deles escriptures diran y ental cas revocam casam y anullam la sus dita Capitulacio*".⁶⁴⁸ Des de la dècada de 1660 diferents qüestions van anar sorgint entre ambdós comuns, ja per l'entrada de bestiar malalt als emprius i a la terra mitgera, per la visura de les creus de trenca d'emprius i terra mitgera de 1670; i per la construcció d'un orri per part d'homes de Canillo dins la muntanya de Valira, que provocà la reacció contrària d'Encamp i que els portaria a tancar dita muntanya, fet que mogué a l'arrest del Consell de la Terra permetent la construcció de l'orri i manant que totes dues parròquies poguessin péixer a la dita muntanya l'any 1671.⁶⁴⁹ El conflicte, portat a la Cúria d'Andorra, es tancà amb una capitulació redactada el 6 d'agost de 1671 què, un cop aprovada per les parts, seria formalitzada mitjançant concòrdia el 25 de juny de 1672.⁶⁵⁰

La pròpia concòrdia ens aporta les raons del conflicte: als tradicionals grans ramaders d'ambdues parròquies es van sumar diferents veïns amb petits ramats propis que eren completats amb bestiar foraster, ja fos a mig guany, ja fos a conlloc, sorgint problemes en l'explotació pastoral intensiva així com en l'ús dels orris i les pletes. La capitulació, doncs, resolva aquests problemes en indicar les limitacions d'ús d'ambdues parròquies

⁶⁴⁷ ACC, Llibre de resolucions, 1575-1649, acta del 26 de setembre de 1616, transcrita per SALVANS (2008), p.317.

⁶⁴⁸ FCB, doc.63; CCAU, doc.145.

⁶⁴⁹ Per 1663, arrest del Consell General del 26 de maig, a SALVANS (2008, p.70) en base a ASC, L.9; la visura de 1670 a ídem, p.70-71, i la construcció de l'orri a ídem, en base a ASC, L.9.

⁶⁵⁰ NMV, L.33, 6 d'agost de 1671; FCB, doc.63 i CCAU, doc.145.

i la seva distribució per les diferents partides d'aquestes muntanyes: després de descriure els límits entre aquestes terres mitgeres amb el terme propi de Canillo,⁶⁵¹ i amb el propi d'Encamp,⁶⁵² així com els emprius d'Encamp més enllà de la terra mitgera,⁶⁵³ s'indiquen les limitacions de pastura per a bestiar foraster,⁶⁵⁴ els llocs on orriar,⁶⁵⁵ i els punts de pleta i jaguda.⁶⁵⁶ El resultat és un gran espai mitger i dues petites àrees d'empriu d'Encamp dins del terme propi de Canillo; però dins del terme mitger existien diferents gradacions de drets, és a dir, partides on Encamp posseïa més drets que Canillo i a la inversa, el que ens proporciona un hipotètic mapa de l'antiga trenca de termes entre ambdues parròquies si és que en època medieval existia realment una divisió parroquial i no un espai conjunt amb gradació de drets d'ús.

⁶⁵¹ Primer ítem: “que lo terme propi de Canillo, ab la terra tenen les diferències, trenque a Coma Campadana y Riba Escorjada, y tot cap de bosch, dret als Pujolets y al riu del Forn, fins a la aygua de Balira, y tot riu de Balira amunt, fins al riu de Massat, fins sobre y dret la pleta de les Falconeres y a l'orri de Rusca, y, tot Sarrat amunt, fins al cap de la serra del Mayà, ha hont per tot y ha creus y fites.”

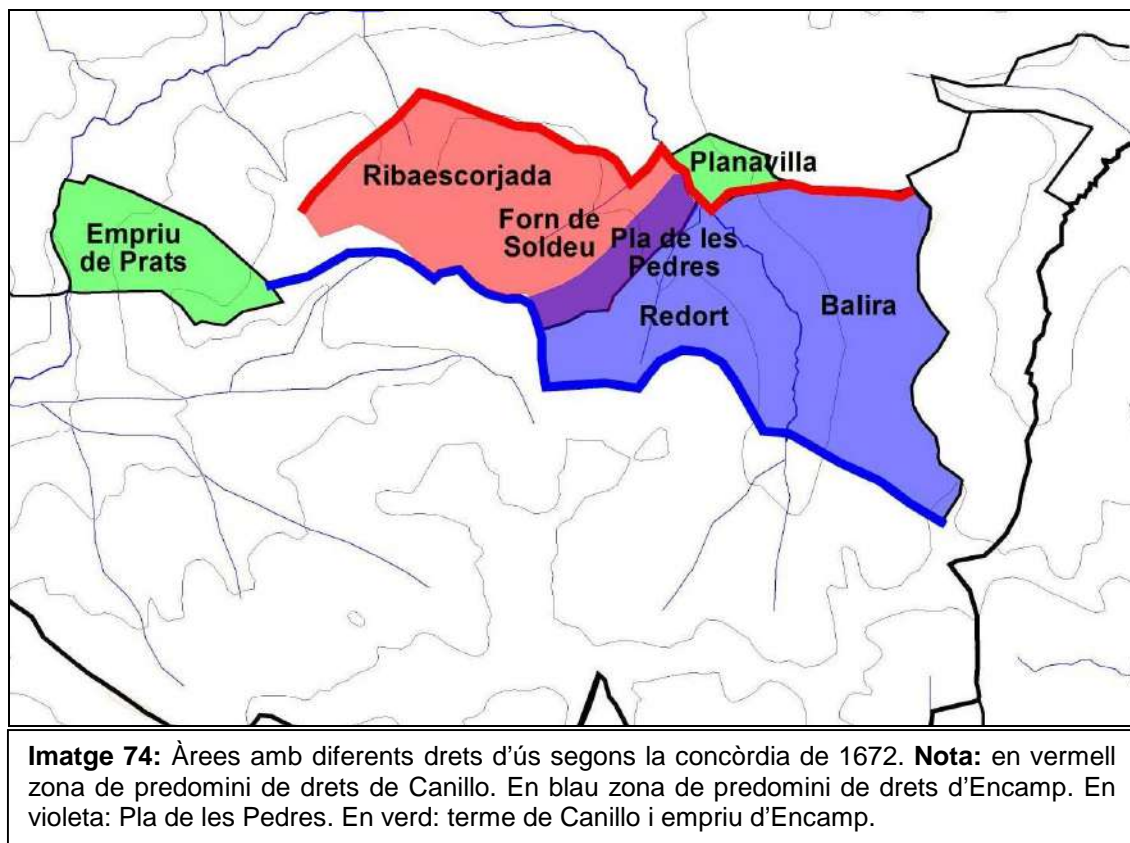
⁶⁵² Segon ítem: “que la terra pròpia de Encamp, ab la de la qüestió, trenque a la serra del Cap de la Casa, y per la costa avall, dret a l'aygua de Balira, dintre l'orri y cabana de Juan Antoni Torres, de Encamp, y travesse bosch amunt, dret a dret, fins al camí que va de Encamp a l'orri y, tot camí dret, al coll de Redort y, tot fil de serra dret, a la collada del Forn, y puge al Cap de Ribascorjada, tot aygua bessant, fins a collada de la coma de la Llosada, y travesse tot cap de Baser de la Coma de la Llosada, fins al cantó de la roca de Carmenòs, ha ont per tot avem possat senyalls de creus y fites.”

⁶⁵³ Ítem setè i catorze: “avem acordat que, del riu de Massat en avall, los de Encamp pugan emprivar tot temps y dormir en cas de mal temps y, així mateix, dormir ab les colles, de primavera fins a sant Barnabé, y, així maetix, al pla de la Flassada fins als senyals de les creus, al sual de l'Àrtic de l'Hosté” i “que los de Encamp pugan emprivar, conforme an usat sempre, del torrent Pregó al riu de Prats, dalt a baix.”

⁶⁵⁴ Ítem 3, 4, 5, 6 i 8: principalment que Canillo “no puguen pasturar ab bestiar forasters sinó és en camí de Ribascorjada y lo Forn, tot a fil de la serra, fins en vista del Pla de les Pedres, que pugan baixar fins al riu de les Solanelles, y los de Encamp pugan pujar fins al fil de la serra del Forn, assò se entén dalt a baix, fins a Valira, tant per Encamp com per Canillo”; que en aquestes muntanyes els d'Encamp “no y puguen anar ab bestiar forasters, en ningun temps (...) sempre que y aje orris”, així mateix els de Canillo “no puguen en ningun temps pasturar ab bestiar foraster a Balira ni de la serra del Forn en amunt, devés lo Pla de les Pedres y Redort y del riu de Massat.”

⁶⁵⁵ Ítem 9 i 10: “que los de Encamp no puguen fer ningun orri del riu de les Solanelles fins a Campadana, sinó tant solament el que tenen als Pujolets, que-l pugan conservar y entretenir”, i “que los de Canillo, ningun temps, pugan fer ningun orri a Balira, del riu de Massat en amunt y de la serra del Forn en amunt, al Pla de Redort y de les Pedres.

⁶⁵⁶ Ítem 6, 7, 11 i 12: “avem assenyalat a Valira per pletes acostumadas per la bestiar propi de Canillo, y per lo de Encamp, propi y foraster, la pleta de las Falconeres y la de les Fonts, fins a ixida de orri.”; el 7 ja citat; a més “que los de Canillo pugan anar a las pletas acostumades, ab lo propi bestiar, menut y gros, per a pasturar” i “que los de Canillo, ab lo bestiar gros, no pugan dormir de la Burna amunt en ningun temps.”

Analitzat en profunditat el contingut de la concòrdia de 1672 ens trobem amb una simple disposició de drets: Canillo presenta un predomini indiscutible en les partides de Ribaescorjada i Forn de Soldeu, ja que en aquestes pot introduir bestiar foraster, fer pletes, jagudes i orris, al temps que la situació inversa la trobem a Redort i Valira, on aquests drets pertanyen a Encamp. En tot l'espai, però, els ramats propis d'ambdues parròquies podien péixer conjuntament. És més, a Ribaescorjada i Forn de Soldeu Encamp només podia introduir el bestiar propi passat el temps dels orris, podent a partir de llavors dormir allí, mentre que a Valira tant Canillo com Encamp tenien limitació de pletes (a Falconeres i les Fonts respectivament) fins passat el temps dels Orris, però Canillo únicament podia fer dormir el bestiar fins a la Burna, no podent fer pleta més allà amb bestiar gros i mai fent orris.

A més d'aquests dos grans espais comptem amb el Pla de Pedres, de transició entre ambdós però clarament lligat a Redort i, per tant, amb més drets d'Encamp. Això queda palès quan es pacta que Canillo pot accedir aquí amb bestiar foraster, però únicament com a pas d'abeurada a les Solanelles ja que si bé el text diu "*que pугan baixar fins al riu de les Solanelles (...) assò se entén dat a baix, fins a Valira*", també indica que els de Canillo "*no pугuen en ningun temps pasturar ab bestiar foraster a Balira ni de la serra del Forn en amunt, devés lo Pla de les Pedres y Redort (...)*" tenint prohibit tant uns com els altres fer orris en tota aquesta àrea. Finalment ratifica

l'existència de l'empriu de Prats a favor d'Encamp i un dret d'empriu a Planavilla (“*del riu de Massat en avall*”) amb dret de dormir el bestiar d'Encamp únicament “*en cas de mal temps y (...) ab les colles, de primavera fins a sant Barnabé*”, amb el que es sobrepassen els drets pactats a la concòrdia de 1542. Al nord del riu de Solanelles Encamp únicament comptava amb l'ús de l'orri dels Pujolets pactant-se expresament que aquí podrien introduir fins a 200 caps de bestiar foraster, a més de les pròpies, concedint a canvi als homes de Soldeu l'entrada de 200 bèsties forasteres a la muntanya de Valira.⁶⁵⁷ L'any 1679 es realitzaria una rodàlia de les creus de les diferents línies indicades a la concòrdia de 1672 però amb certes modificacions: la primera línia, de trenca de l'espai mitger amb Canillo, s'inicia al Torrent Pregò (deixant al marge l'empriu de Prats) i s'inclou dins del terme mitger l'empriu de Planavilla (terme de Canillo, com hem vist),⁶⁵⁸ mentre que les altres dues línies es mantenen igual, tant la trenca d'espai mitger amb Encamp,⁶⁵⁹ com la serra del Forn, límit entre les àrees de majors drets de Canillo i d'Encamp.⁶⁶⁰ Quedava així regulada, doncs, la distribució d'usos sobre les muntanyes de *Concòrdia*, d'ús conjunt –amb certes limitacions– però amb restriccions a l'entrada de bestiar foraster. Al mateix temps, però, es semblava la llavor de futurs problemes en incloure un espai pròpiament canillenc (Planavilla) dins les rodalies del terme mitger.

A més dels emprius recíprocs, existien drets d'empriu d'Encamp o Canillo sobre el territori d'altres comunitats andorranes, com el dret d'Encamp sobre la muntanya d'Enjust de la Massana, i a la inversa, el d'Andorra la Vella sobre Gargantillar, les Agols i les Aubes d'Encamp, i el recíproc d'abeurades d'Ordino i Canillo a la muntanya de Casamanya. De tots ells tan sols es va generar documentació al límit d'Andorra la vella amb Encamp a l'est del riu Valira, el que indica una manca de conflictivitat en aquestes àrees on –excepte a Gargantillar– la pressió sobre les pastures era francament menor. És més, els únics quatre documents relatius a Gargantillar consisteixen en quatre rodalies (1624, 1671, 1674 i 1697) dels límits dels termes, el

⁶⁵⁷ Ítem 8: “*que a l'orri dels Pujolets pogan tenir los de Encamp doscentes bèsties forasteres, además de les pròpies, y los de Saldeu que pogan anar ab altres dos-centes a Balira*”

⁶⁵⁸ ACC, doc.39x. “*del Torent Prego fins al Cap dels Majans y dels Mayans al Cap de la Roca de Carmenos y a Campadana y Riba Escorgada y dret alls Pujolets y al Forn de Soldeu dret al Artich de Loste y dret a Planavilla y al orri de Rusca y al Cap del Maia y dret al Cap de la Pileta de la Casa*”.

⁶⁵⁹ Ídem: “*del Cap dels Majans dret Cap de Bases de la Coma de la Llosada y det a la obaga dret a la sera del cap de la Collada del Forn de Soldeu tota sera dret al coll de Redort y dret al sarat Pinos tot cami qui va al ori de Johan Antoni Torres de Canmp y del ori tot dret amont dret al cap de la pileta de la Crespa y de la Casa*”.

⁶⁶⁰ Ídem: “*Y altra linia de creus tota serra del envista del la Coma dels Cortals de Encamp tot dret a laigua de Balira*”.

que sí indica un important control sobre aquestes peixenes compartides entre ambdues parròquies.⁶⁶¹ Els quatre documents conservats, però, no eren iguals: tres d'ells, conservats als arxius andorrans envolten i defineixen Gargantillar com a “*terme de Andorra y ampriu de Encamp*” al temps que el quart, conservat a l'Arxiu de la Solana, tan sols indica la trenca de terme d'Encamp amb Andorra incloent Gargantillar dins la primera parròquia. Aquesta diferència serà motiu, a mitjans del segle XVIII, d'una breu però intensa disputa per la possessió del cortó, arribant els àrbitres a considerar les tres rodalies andorranes com a falsificacions.

Imatge 75: Muntanya de Concòrdia vista des del Bony Blanc d'Envalira.

Com hem dit, Encamp i Canillo posseïen diferents drets d'empriu fora de les pròpies valls d'Andorra, al igual que la resta de parròquies del Principat. Veiem tot seguit com van evolucionar dits drets i els conflictes que sobre l'explotació d'aquestes muntanyes es van desenvolupar als segles XVI i XVII, període de formació de les “fronteres” dels reialmes hispànic i francès.

⁶⁶¹ Per la rodalia de 1624: AACA, doc. 34, 34-bis, 34-tri, 34-quart, i L.14, 13 de juny de 1624. Per la de 1671: ALS, rotlle 1, sense número (5), 17 d'agost de 1671. Per la rodalia de 1674: AACA, doc. 40, del 13 de juny de 1674. Per la darrera, de 1697, AACA, doc.31 de 14 de setembre de 1697.

5.3.- El manteniment dels emprius exteriors.

Mentre aquestes transformacions socials i institucionals es consolidaven a Andorra, a Catalunya el darrer quart del segle XV es caracteritzà per la violència generalitzada, sumint la societat catalana i en especials als senyors jurisdiccionals i petita noblesa en una crisi abans mai coneguda. A la guerra civil de 1462-1472, que significà el triomf parcial dels remences, s'hagué de sumar a les comarques dels Pirineus les guerres contra els comtes de Pallars i de Foix, triomfs de la Corona que van suposar la recuperació, confirmació o conquesta de llibertats i franqueses per part de moltes comunitats rurals, ja locals, ja de vall (BRINGUÉ:1995; BOURRET:1998). A partir d'aquest moment, que dóna inici a l'època Moderna, es produeixen importants transformacions a totes i cadascuna de les estructures de la societat. Des d'un punt de vista demogràfic, les crisis epidèmiques continuaran al segle XVI, però amb menys rigor que als dos segles anteriors. Tot creixement que es produís havia d'ésser, necessàriament, molt minso i subjecte a fortes fluctuacions. Quant a l'economia regional es manté inestable fins al darrer quart del segle XVI quan ja podem parlar clarament d'una recuperació general de la producció i del comerç intern i extern. A les valls pirinenques el segle XVI significà l'estabilitat socio-econòmica i la validació del model demoeconòmic basat en la baixa densitat de població. És en aquest període quan els conreus marginals (la vinya, per exemple), s'aniran abandonat, i les cases orientaran l'explotació dels recursos cada cop més vers la ramaderia per a l'exportació tot aprofitant els fons de les valls per la substitució parcial dels cereals en favor dels prats artificials, i combinant l'explotació forestal amb les pastures extensives a les muntanyes. Des d'un punt de vista social comença a quedar palès el procés de radicalització de les diferències internes entre les cases dins els pobles formant-se el model típicament pirinenc d'una o dues cases grans, un conjunt de cases mitjanes i la resta de cases petites i cabalers, model format gràcies a les diferents estratègies econòmiques i a la diferent incidència de les crisis al si de les comunitats, especialment significatives a les zones de muntanya (FONTAINE:1990). Tots aquests canvis van anar acompanyats també de transformacions a nivell institucional pel que fa a la justícia. Al costat andorrà, com ja hem assenyalat més amunt, les institucions de la Terra acaparen i regularitzen totes i cadascuna de les qüestions relatives a les muntanyes, als límits entre parròquies, als drets d'empru i als termes mitgers, considerant-ho tot com a "*causes polítiques*" que havien de mantenir-se al marge de la justícia dels senyors. Amb això s'imposà gairebé sempre la solució pactada i la prova

escrita en les causes sorgides per aquests motius, exercint de jutges (nominalment comissionats del Consell General) els consellers de les parròquies que no eren part en el litigi. A Catalunya el triomf del rei davant la petita noblesa i la derrota del comte de Pallars reafirmà la fortalesa reial que tingué, a efectes pràctics, una incidència directa sobre les institucions judicials de tot el Principat de Catalunya, i en concret, també, als comtats de Rosselló i Cerdanya. En aquesta fase la cúria de Puigcerdà sembla deslligar-se una mica de les lligadures de la petita noblesa comarcal, estant encapçalada pel jutge del Reial Patrimoni de la Cerdanya i vigilada pel governador general. Però el més important és el paper que d'ara en endavant tindrà la Reial Audiència de Catalunya, a Barcelona, com a instància d'apel·lació i resolució definitiva de les causes entre les parròquies de la Vall d'Andorra i els comuns de la Cerdanya.

Si al segle XVI hagué un relatiu creixement demo-econòmic a les poblacions cerdanes, al XVII, malgrat el creixement agrari de les fases anterior i posterior a la guerra de Secessió (o dels Segadors), dita guerra sacsejà durament aquesta comarca; incidència directa de la guerra a la que hem de sumar el greuge continu del bandolerisme que fou especialment virulent aquí, en prendre els senyors cerdans la direcció general –en un principi– del moviment. No en debades, la família Cadell, de la que hem parlat tant en dirigir els conflictes d'Arànsers, Lles, Travesseres, Valiella i la Llosa amb Andorra, donà nom a un dels dos bans enfrontats des de l'edat mitjana: els *cadells* contra els *nyerros* (REGLÀ:1966; SALES:1984, TORRES I SANS:1991). Situació força diferent era la que es plantejava a l'altra vessant dels Pirineus on les dinàmiques pròpies de la metal·lúrgia generaren conflictes que tendien a controlar cada cop més les muntanyes fins la irrupció de l'administració de Colbert, com tindrem ocasió de veure més avall.

De la Cúria de Puigcerdà als tribunals de Barcelona.

En el llarg segle que va de 1475 a 1605 dos són els conflictes que es generen entre les valls d'Andorra i les poblacions de la Baixa Cerdanya: d'una banda la represa dels litigis entre la parròquia d'Andorra i l'*Honor de Lles*; i d'altra les conseqüències que van derivar de la compra del nou empriu de la Pera a Arànsers. Degut a la greu crisi que patien els senyors tardo-feudals a finals del segle XV, l'any 1475, com ja hem vist, Joan Cadell, senyor de Travesseres i d'Arànsers, concedí a la parròquia d'Andorra l'empriu de les pastures i herbes (és a dir, poder dallar-les) de la muntanya de la Pera, a l'oest del riu Arànsers, amb una entrada de vint-i-tres florins d'or i un cens anual de

tres sous.⁶⁶² La concessió no incorporava la clàusula que prohibís o limités l'arrendament de les pastures a tercers o la tinguda de bestiar a parceria per part del senyor o dels veïns d'Arànsers, fet que provocà que l'any 1481 s'arribés a un conveni mitjançant el qual el senyor ratificava la concessió de 1475 al temps que es reservava per un termini de dos anys la possibilitat de tenir ell o els vassalls d'Arànsers bestiar foraster en un nombre no superior de 40 caps de bestiar gros dins la muntanya de La Pera, no podent prorrogar-se a posteriori.⁶⁶³ Anys després, en 1520 i 1535 Miquel i Joan Cadell ratificaren i confirmaren de nou la venda de l'empru de la Pera feta l'any 1475 a la parròquia d'Andorra,⁶⁶⁴ demanant a canvi un augment del preu de la venda que, l'any 1520, pujà a divuit ducats d'or i dues dotzenes de formatges.

Malgrat la concessió i posteriors ratificació i confirmació, a mitjans del segle XVI el senyor d'Arànsers es negà a acceptar la venda de l'empru i aconseguí, l'any 1558, sense cap dificultat, que el seu vassall, el batlle d'Arànsers, condemnés als homes d'Andorra a que no poguessin entrar a l'empru de la Pera, revocant la venda en considerar que Miquel Cadell, en aquelles dates, era menor d'edat. Els andorrans insistiren en els seus drets provant fer efectiu el pagament dels censos, ja que la manca de pagament era prova suficient per a donar com a finit l'establiment de l'empru. Fou per això que intentaren pagar en presència de testimonis i notari quedant registrada en un document de l'any 1560 la negativa del senyor a rebre'ls. Finalment, com els veïns d'Andorra continuaren introduint bestiar a la muntanya, l'any 1562 Miquel Cadell manà fer penyoraments de bestiar. En vista de la immobilitat de posicions, la parròquia d'Andorra la Vella inicià una causa judicial a la Reial Audiència de Catalunya el 1566. La sentència, datada l'any 1572, invalidà la condemna del batlle d'Arànsers, donà validesa a la concessió de 1475, i condemnà al senyor d'Arànsers a fer efectiu el pagament de danys i costos produïts.⁶⁶⁵

La segona qüestió que es donà a la zona fou la recuperació dels plets per les muntanyes de Lles. Igual que en el cas del senyor d'Arànsers i de la gran majoria de nobles catalans, Pere d'Ortafà estava necessitat de diners a finals del segle XV,⁶⁶⁶ i

⁶⁶² Recordem que l'establiment incloïa totes les pastures situades "(...) *ex una parte cum montanea vestra de Perafita al cap davall de Sabolea aygya vesant a la part de la Pera fins a la montanya de Bescaran aygya vesant a la part de la Pera fins avall de la Bara tirant tot sarat avall fins al pont termini confrontat etiam ab lo vostre ampru del terme da Les.*" Còpia de 1553 a AACA, doc. carp. 9, diversos.

⁶⁶³ Conveni del 12 de setembre de 1481, AACA, perg.32.

⁶⁶⁴ AACA, carpeta 9, doc.504 (còpia de 1778) i ACA, Cancelleria, registre 4798.

⁶⁶⁵ ACA, Cancelleria, registre 4798.

⁶⁶⁶ La família Ortafà, barons de Lles, van assolir cert prestigi a la Catalunya dels segles XVI i XVII; Pere d'Ortafà fou pare de Berenguer, senyor d'Ortafà, Théza, Bruilla, Eus, Baró de Lles i

optà, l'any 1498, per no voler rebre el cens anual a que estaven obligats a pagar els Andorrans pels emprius, primera mesura per tal de negar la validesa del dit dret.⁶⁶⁷ Davant això els andorrans no van dubtar i van iniciar una causa judicial davant el Jutge del Reial Patrimoni de la Cerdanya que confirmà la validesa de la sentència arbitral de 1353. Després d'un breu parèntesi, la confrontació esclatà per totes bandes: el senyor de Lles continuà negant-se a rebre els censos i acabà per invalidar unilateralment la validesa de l'empriu. L'acte següent va ser el més previsible: d'una banda el senyor arrendà les herbes de Cantabrà i Pradell anant contra la sentència dictada l'any 1386, i d'altra banda els homes de Lles van penyorar tot el bestiar andorrà que van poder com a llegítima defensa dels comunals del terme un cop invalidada la concessió d'empriu. La resposta andorrana fou d'obrir un doble front judicial; d'una banda inicià, el 1534, un judici a la Reial Audiència de Catalunya per raó dels penyoraments (en ser de major quantia), i un altre a la cúria de la Cerdanya per l'arrendament d'herbes de Cantabrà.⁶⁶⁸ Ambdós processos van acabar reunint-se en un de sol portat a la Reial Audiència, el que suposà millors expectatives pels andorrans en lliurar-se de la força ineficaç cúria cerdana. Però la causa no va arribar mai a sentenciar-se; l'any 1567 s'arribà a un acord entre la parròquia d'Andorra i la universitat de Lles (deixant al senyor de costat) per acabar amb el judici de la Reial Audiència, tot comproment-se els andorrans a pagar els censos i els homes de Lles a respectar l'empriu; acord que va culminar amb la signatura d'una concòrdia entre parròquia i universitat l'any 1570. Un pacte entre comunitat que deixà de banda al senyor de Lles.⁶⁶⁹

Els problemes semblaven tornar a aparèixer a principis del segle XVII quan començà una altra causa davant el jutge de la Baronia de Lles entre la universitat de la baronia contra el comú d'Andorra. La causa continuà a la cúria de Puigcerdà, que l'any 1600 sentencià en pro d'Andorra la Vella.⁶⁷⁰ L'any 1605, potser per iniciativa andorrana

de Travesseres i comanador de l'ordre de Santiago, que arribà a la dignitat de noble el 1564. El seu net, Fernando, fou donzell de Perpinyà i governador d'aquella plaça; i el besnét, Francisco d'Ortafà i Girau era, a més, carlà de Puigcerdà, Querol i Torre de Cerdanya, participant a les Corts de 1626.

⁶⁶⁷ AACA, perg.35.

⁶⁶⁸ AACA, doc.1-22 (procés de 1542).

⁶⁶⁹ La concòrdia signada el 22 de juny de 1570 a AACA, perg.41.

⁶⁷⁰ "(...) pues en el siglo 16 se reprodujeron antiguas controversias en las que con fecha 6 de mayo de 1600 el Juez del Real Patrimonio de Cerdaña pronunció su fallo, confirmando otra vez los derechos, usos y servidumbres del comun y particulares de Parroquia, y declarando entre otras cosas que él de Lles y Travesseras no podian ni habian podido vender los pastos ó hierbas comprendidas en los lindes y términos designados por los de Parroquia, ni colocar ganados ajenos ó estraños á Lles en tales terrenos, en fraude y perjuicio de los hombres del lugar y parroquia de Andorra." AMAAEE, H2300 – 1 (2). Hi ha anotacions diverses relativa a aquests plets a AACA, doc.512.

davant un nou brot de conflicte, la Reial Audiència manà una executòria assumint la competència davant el batlle i reclamant que tota la documentació fos transferida cap a Barcelona; però la manca de notícies al respecte ens fa pensar que fou un inici de plet sense solució de continuïtat.⁶⁷¹

Imatge 76: L'estany de la Pera l'any 1957. **Font:** ICC, família Cuyàs

La crisi del segle XVII que afectà especialment la Cerdanya, queda palesa en la manca de conflictes territorials. Si els pobles de la baixa Cerdanya no van iniciar plets, els de la Vall d'Andorra no en generarien de nous sobre aquests límits, ja que la principal comunitat que podia fer pressió sobre aquests i que al mateix temps era la que tenia una major densitat de població, Andorra la Vella, ja tenia reconegut de forma indiscutible l'empriu a tots els límits amb la Cerdanya, des de la Pera d'Arànsers fins a part de Motnmelós d'Encamp, en un continu de pastures indiscutible: Pera, Cantabrà, Pradell, Pla de les Someres, Coma de Muga i Vall Civera. L'altra parròquia limítrof, Encamp, mantingué sense canvis els drets a la Vall de Querol, no sense haver de lluitar pel seu manteniment a principis del segle XVI, com veurem tot seguit, mentre que a la Baixa Cerdanya no tenia reconegut cap altre empriu que un petit pas tocant a l'Estany de Montmalús i no va pretendre en cap moment incrementar aquí els seus drets, ja fos per considerar-ho infructuós, o ja fos per la despesa que generaria l'enfrontament no amb una petita comunitat com La Llosa (tenia només al voltant de tres focs), sinó amb el seu senyor, el bisbe d'Urgell, en la Reial Audiència. Unes

⁶⁷¹ Executòria manada per la Reial Audiència de Catalunya, del 28 de juny de 1605. ACA, Cancelleria, registre 5020, folis 67-68v.

despeses no assumibles ja que a més d'afectar-li en part la crisi, estava en continua tensió amb Canillo, durant el segle XVII, pels terrenys de Concòrdia.

La baixa pressió sobre el recursos per part d'Andorra la Vella al segle XVII provocà de fet que alguns emprius s'oblidessin, especialment si aquests, per ser emprius, no podien ser arrendats pel Comú; és el cas de la Coma de la Muga que mai més tornà a ser reclamada ni va ser reconeguda en les delimitacions posteriors. El cas de Vall Civera respon a aquesta manca d'ús (per una o ambdues parts) que portà a que en la fase de creixement del segle XVIII, quan les necessitats de més pastures van empènyer a les comunitats a arribar a aprofitar tots els recursos disponibles, simplement ni els límits de l'empriu ni la ubicació dels topònims quedaven clars per a cap d'ambdues parts.

Igual que a la Baixa Cerdanya, a la part nord de la Vall de Querol, un cop travessat el coll de Puimorens, també es van produir litigis a principis del segle XVI per la determinació del límit entre la Cerdanya i Andorra i l'empriu sobre l'Obac de la Lata, concretament entre 1500 i 1504. Es conserven al respecte tres documents: una testificació de veïns d'Ax i de Merens, una concessió reial donant l'ús als andorrans de Canillo i d'Encamp sense ser molestats a l'Obac de la Casa amb caràcter provisional, i una procura dels veïns de dites parròquies per a ser representades en front a Puigcerdà i la Vall de Querol per la possessió de l'Obac de la Casa i de l'empriu de l'Obac de la Lata.⁶⁷² Malgrat aquest conflicte per l'empriu de l'Obac de la Lata i la possessió de l'Obac de la Casa, el límit i dret es mantindran perfectament consolidats fins a finals del segle XX, tal i com ho mostren les rodalies fetes pel Comú de la Vall de Querol als segles XVII i XVIII.⁶⁷³ Sí que sorgiran, però, algunes tensions a finals del segle XVII fruit de l'ús del dret de degollina sobre bestiar querolà introduït a la Solana i que coincidirà amb l'inici del gran plet del segle XVIII encetat per Merens i l'Hospitalet per la possessió de dita muntanya.

Si l'obac fou motiu de disputa, el solà, o millor dit, la Solana d'Andorra visqué una curiosa experiència fruit de la consideració, per part de diferents pobles i institucions, que era situada dins del reialme de França. Així, va aparèixer un "propietari" o pretendent a la propietat o domini directe de la muntanya: la Comanda de Gabre i Capoulet de l'ordre dels Hospitalers. Ja hem comentat que la seva pretensió al domini directe derivava d'una falsificació documental de mitjans del segle XVI. Els motius de la falsificació són clars: donar una legitimitat documental a les pretensions de la

⁶⁷² FCB, doc.239 i perg.9; ALS, perg.C.

⁶⁷³ ADPO, 79, A.C. 17 (Arxiu Comunal de la Tour de Carol, sense número (1)); i rodalia de 1735 a ídem 79, A.C. 59 (ídem) sense número (2).

Comanda de reclamar als habitants de Canillo i d'Encamp el pagament d'un cens o dret d'herbatge per l'ús de la muntanya. Sota aquestes hipotètiques pretensions (possessió del domini directe de la muntanya, tenint el domini útil el senyor d'Enveig, i l'usdefruit els habitants de Canillo i d'Encamp), i recolzats pel document falsificat, la Comanda de Capoulet penyorà l'any 1558 (possiblement la mateixa data de la falsificació) unes mules de veïns d'Encamp per manca de pagament del cens durant dotze anys (DAVID:1992, p.30). Malauradament no disposem de les respostes andorranes als penyoraments i no coneixem el resultat del mateix ni els títols aportats; però tot sembla indicar que es tracta de l'aprofitament per part dels Hospitalers d'un incident simultani que enfrontava a Canillo, Encamp i Ordino contra Les Cabannes i Château-Verdun pels drets de peixena a Fontargent, Riutort, Garsan, la Coma de Varilhes, el Pla de la Peyra, Posilgueres i el pla d'Heparan, i que es resolgué, com veurem, amb la sentència arbitral de 1554. Però cent anys després es repetí la qüestió: l'any 1646 la Comanda torna de nou a penyorar als andorrans 6 rucs carregats de cereals reivindicant el pagament d'un cens per la muntanya de la Solana endarrerit des de feia 29 anys.⁶⁷⁴ La dada de 29 anys sense pagar és prou significativa, i la demanda de la Comanda sota aquesta justificació de temps també: en primer lloc perquè segons els costum i llei feudal a la França moderna, el no pagament del cens durant 30 anys porta a la confiscació del domini útil, recuperant-lo el senyor directe. Així, la Comanda podria demanar els 29 anys de cens per tal de reclamar –si no es pagava– el ple domini de la Solana. D'altra banda, el senyor directe només pot reclamar el pagament de 29 pensions vençudes, ja que segons la llei i costum catalans basats en l'*Omnes Causae*, les pensions o censos superiors a 29 anys queden prescrits. Així la Comanda podia demanar un màxim de 29 pensions que, si eren pagades, reconeixerien la possessió del domini directe. Però tornem al conflicte. Efectivament la penyora es realitzà sobre 6 rucs carregats de blat i sègol de tres veïns de Canillo. Davant un possible plet de llarga durada i les necessitats d'alimentar els animals d'una banda, i per les necessitats dels veïns de Canillo d'aquests animals i grans, s'arribà a una primera entesa mitjançant la qual es retornarien els animals i dits homes donarien com a fiança tots els seus béns; però en aquesta entesa realitzada entre el procurador del comanador i els procuradors d'Encamp i Canillo, els segons no reconeixen que la Solana d'Andorra (anomenada també Bies de Traval per les requestes franceses) sigui de la Comanda, proposant la justícia com a àrbitre.⁶⁷⁵ Com

⁶⁷⁴ ADA, Notaris d'Ax-les-Thèrmes, Jean Tardieu (fill) 5-E-2392, pàgines 233 i 234.

⁶⁷⁵ "Que comme procedent entendent faire prejudice á leur droit se resirbant par expres et dequoy ils protesten de se pouvoir contre la d. Saisie comme faut sans cause ny sujet legitimes et pour nestre les habitants de les parroisses de Canillou et den Camp de rien que ce

va acabar tot plegat? Ho desconeixem, però tot apunta a que va quedar així, ja que no es conserva documentació de cap tipus al respecte, i cap altre conflicte a la zona fins els anys 1686-1687 quan els tribunals francesos no dubtaran en cap moment de la propietat andorrana de la muntanya.⁶⁷⁶

Els manteniment dels emprius dins el reialme de França.

Les comunitats de la vessant nord dels Pirineus van experimentar importants canvis jurídics entre els segles XVI i XVII. Deixant al marge els conflictes bèl·lics (coneguts com a guerres de *religió*), el cert és que després d'un parèntesi d'un segle (el XVI), el reialme francès va assolir d'una banda l'hegemonia continental, i d'altra la concentració del poder en el seu interior, amb un centralisme administratiu imperatiu (malgrat la consolidació dels Estats Provincials) que es va articular a través de l'aplicació efectiva de la legislació generada per la Corona. En allò que fa referència a les muntanyes, comunals, usos, drets i límits territorials, com ja hem dit al principi del capítol, la creació de la *Table de Marbre del Parlament de Toulouse* com a màxim exponent de l'administració d'*Eaux et Forêts*, va suposar en molts casos un fort cop a les societats pageses pirinenques, com bé ha demostrat Fruhaut (1980) en el seu estudi sobre l'impacte de les reformes forestals de la Corona a l'Aude. A les valls limítrofes d'Andorra, però, l'impacte no va ser tan important, limitant-se en la pràctica a la imposició d'un pagament o cànon (una espècie de cens) pel manteniment del *status quo* comunitari. És el cas del terme i vall de Merens que incloïa els actuals termes de Merens i Hospitalet; senyoriu de la Corona (per coronació del comte de Foix) i, per tant, subjecte al decret de recuperació i gestió de les muntanyes per part de l'administració d'*Eaux et forêts*, es va mantenir en mans de la comunitat tot reafirmant el control dels recursos naturals dins del seu terme quan l'any 1611, i en base a uns acords entre la vila i el comte de Foix de finals del segle XIV que concedien diferents privilegis i llibertats (entre d'altres totes les pastures que havia dins del terme), Merens va aconseguir les *Lettres patentes* on el rei de França els hi ratificava els diferents drets i, l'any 1612, es ratificava la donació dels boscos i muntanyes en l'acte d'homenatge al rei, a canvi de pagar cada any un cànon de 120 lliures a la Corona. La

soit debitera ny redenabler d'aucune prestation envers le d. Sr. Comandeur de Gabre ni Capouleig ny mesmes ennivers le d. Ordre de Saint Jean de Hierusalem". ADA, notaris d'Axles-Thèrmes, Jean Tardieu (fill) 5-E-2392, p.235 i 236. Una còpia d'aquests dos documents i d'un tercer es troben a l'ANA, fons ALS, doc. 77A, 78 i 79.

⁶⁷⁶ Com veurem en el proper capítol.

política reial sobre Merens no va variar en cap moment del transcurs del segle XVII: l'any 1661 es van renovar les *Lettres patentes* registrant-se al Parlament de Tolosa l'any 1662, i el 1667 es va tornar a rendir homenatge al rei, que reconegué les franqueses atorgades l'any 1612 així com el pagament del cens estipulat.⁶⁷⁷ Aquest pagament es mantindrà anualment fins que l'any 1713 la comunitat de Merens va pagar 1440 lliures per amortitzar el cens i fer-se amb el ple domini de les seves muntanyes.⁶⁷⁸

Situació similar va experimentar Ax i, en el seu conjunt, els pobles sota domini comtal, tal i com ens indica BARRIÈRE-FLAVY (1889, p.XXIV-XXV) a través de l'estudi del *dénombrement* de 1672; especialment a la vall de Vicdessos on es van mantenir incòlumes els privilegis aconseguits a l'Edat Mitjana. En les altres baronies, emperò, la situació era més complexa per quant la pressió senyorial (a més de la comtal, ara de la Corona) i els pactes intercomunitaris d'emprius i drets compartits suposaven una extraordinària pressió rendista, forestal i ramadera sobre les muntanyes. Això és el que succeïa al *Lordadais* o baronia de Lordat on el rei era l'únic senyor jurisdiccional, però co-senyor territorial amb diversos titulars com el Comanador de Gabre, els senyors de Cazanave, de Luzenac, de Garanou, o el de Traversier de Fantillou. Aquests (destacant el senyor de Garanou)⁶⁷⁹ posseïen el domini directe sobre diverses muntanyes sobre les què, malgrat tot, els veïns tenien dret d'ús (limitat segons la gestió que sobre ells realitzava el senyor) disposant aquests de petits "plans" o comunals del col·lectiu (BARRIÈRE-FLAVY:1889, p.74-82). La capacitat de decisió senyorial sobre el destí de les muntanyes tot sovint provocava l'alienació de drets d'ús comunitaris; fou això el que succeí l'any 1525 quan Raymond de Miglos, senyor de Luzenac, va infeudar el conreu de les pastures i una porció de les muntanyes de Castell-Verdú a Guilhem Serres (BARRIÈRE-FLAVY:1894, p.95-99); infeudant una altra porció de les muntanyes de Luzenac a Manaud de Pierre l'any 1532, encara que atorgarien drets d'ús als pobles a canvi del pagament d'un cens.⁶⁸⁰

No cal insistir que sobre la baronia de Castell-Verdú els senyors tenien un control directe de les muntanyes. Aquí els boscos, sota domini directe del senyors, estaven dividits en terços, un pertanyent a la Corona, i dos terços al baró de Gudanes. Ja hem vist que nombroses poblacions tenien drets d'ús sobre aquestes muntanyes i només

⁶⁷⁷ ADPO, C.2100.

⁶⁷⁸ DAVID (1992), p.31, nota 15bis.

⁶⁷⁹ Amb les muntanyes de Tabe, Puy-Barlam, Montmissa, Gérissou, Mesplí i Clot.

⁶⁸⁰ Confirmació de 1668 d'Antoinette de Miglòs al poble d'Unac del dret de pasturar els bestiaris pagant un cànon, a BARRIÈRE-FLAVY (1894), p.95-99.

els pobles que no formaven part de la baronia pagaven el *dret de pacage de bestiar foraster*, restant alliberats del pagament els ramats dels veïns de la baronia.

Finalment, el lloc i vall de Siguer depenien de la Castellania de Quié, mantenint el rei la jurisdicció i recaient la senyoria territorial en el comte de Rabat i en M. de Miglòs (BARRIÈRE-FLAVY:1889, p.127-128). Aquí els habitants tenien facultat de péixer els seus ramats, fer fusta i llenya al bosc així com capacitat per a carbonejar. En resum, la introducció del centralisme administratiu francès i la irrupció sobre el control i gestió de les muntanyes per part de la Corona, és a dir, dels dominis forestals del comte de Foix, no van afectar de forma constatable als drets d'ús andorrans sobre les muntanyes. Els escassos conflictes que sorgiran pels emprius als segles XVI i XVII vindran donats per les dificultats de convivència (tot sovint per les estratègies rendistes dels senyors, o per les polítiques d'arrendament de cortons de les comunitats) entre les parts implicades. Això significa que els acords, pactes i passeries van deixar de tenir efecte? Del cert podem asseverar que no, però a principis del segle XVI la situació no era, ni molt menys tan clara. Les guerres hispàniques de finals del segle XV que van establir la monarquia autoritària fent desaparèixer al darrer comte de Pallars i expropiant els béns catalans del comte de Foix (excepte la vall d'Andorra) per tal d'incorporar-los al Reial Patrimoni van sumir als Pirineus en una guerra (que es veuria continuada amb les guerres de Navarra) que afectaria directament als ramats andorrans. Aquesta situació seria aprofitada per les comunitats de la vessant nord dels Pirineus sobre les que tenien drets d'empruï algunes parròquies andorranes. Així sembla ser que l'any 1503 sorgiria una causa entre les parròquies de Canillo i d'Encamp contra Merens pel dret d'empruï de Palomera al riu d'Arques, donada l'existència d'una còpia de la sentència de 1337 transcrita de nou el 1503, fet que probablement indica l'inici d'un plet solucionat gràcies a la presentació d'aquest títol del segle XIV.⁶⁸¹ Però sens dubte on sí que es va trencar la "*passeria*" fou a la muntanya de Siguer quan, l'any 1511 (com hem vist en l'anterior capítol) els cònsols i veïns de Siguer van penyorar el bestiar d'Ordino que s'havia refugiat a les muntanyes de la vall de Siguer davant la irrupció de tropes catalanes, pallareses i aragoneses en lluita contra els homes del comte de Foix (rei de Navarra), provocant "*grans depredacions a les muntanyes y pastures del vall d'Andorra*".⁶⁸² Trencada la *passeria* (en tancar l'entrada de bestiar dins l'empruï, i per no donar refugi en temps de guerra) els diferents tribunals van reconèixer el dret d'empruï andorrà (1511-1514) i van obligar als homes de Siguer a confirmar i renovar les *passeries*; sentència ratificada pel governador del comtat de

⁶⁸¹ ALS, perg. B.

⁶⁸² ACO, L.10, f.1-1rbis.

Foix (1511), la senescalia i la cúria de Foix (1514) i, finalment, el 1526, per la senescalia de Toulouse.⁶⁸³ La sentència de 1514 que obligava a que la comunitat de Siguer confirmés la *passeria* amb Ordino es contextualitza en un moment en que es renoven el conjunt de passeries al llarg i ample dels Pirineus amb motiu de la guerra de Navarra (1513-1514), signant-se a l'est dels Pirineus la cèlebre *passeria* o tractat del Plan d'Arrem (1513) on van participar la major part de les comunitat de vall i baronies d'ambdues vessant dels pirineus centrals,⁶⁸⁴ acordant un tractat de pastures, comerç i ajut (avis) en les guerres (POUJADE:1998, p.189-199; POUJADE:2008). Les *passeries*, doncs, es van consolidar, renovant-se parcialment com la signada l'any 1653 entre la Vall d'Àneu i el Coserans, ampliada l'any següent amb la Vall d'Aran i el Castillonès; o entre la Vallferrera i Vicdessos l'any 1664 i al llarg de tot el segle XVIII. Uns pactes que no sempre estarien en funcionament, trencant-se en moments crucials de guerra com va esdevenir durant la guerra dels Segadors a mitjans del segle XVII (RIBERA:2010). Malgrat tot, la "*Espaseria*" signada entre Ordino i Siguer es mantindria pràcticament sense alteracions al llarg d'aquests dos segles, complint anualment el ritual imposat per a la seva renovació i desplaçant-se cada any els "*Homes de la Pau d'Ordino*" al poble de Siguer.⁶⁸⁵

El predomini del diàleg entre les institucions comunitàries per a la solució de problemes al llarg d'ambdós segles és indiscutible, i prova d'això és el manteniment de les *passeries*, encara que no és l'únic exemple amb que comptem. Un interessant fragment de document datat a finals del segle XVI ens mostra aquest predomini i auge de les institucions de la terra i de les comunitats que, en determinats conflictes, deixen de banda als senyors jurisdiccionals per tal d'arribar a acords. El 10 de juny de 1592 una curiosa comitiva es va reunir a Sant Julià de Lòria; al centre diversos membres del *Consell de la Terra y Vall d'Andorra* nomenats comissaris i àrbitres pel conjunt del Consell i pel veguer d'Andorra;⁶⁸⁶ a un costat, els síndics dels llocs i valls de Siguer i de Vicdessos; i a l'altra banda els síndics de Tírvia i Coma de Burg, de Tor, de la Vallferrera, d'Esterri i la vall d'Àneu, de la vall de Cardós, de Civís i d'Os. Sembla ser

⁶⁸³ ACO, L.10, f.1-11v; doc.2 i 1719, i Perg.4. També CR, 38331R (pergamí).

⁶⁸⁴ Valls de Loron, Larboust, Oelh, Aura, Nèsta, Luishon, Frontinhas, Castellania de Sent Beath, baronia d'Aspèth, Castillonès, comtat de Comenge, Coserans, Vall d'Aran, Marquesat de Pallars, Vescomtat de Vilamur, Vall d'Àneu, comtat de Ribagorça, Vall de Barravés, Baronia d'Erist, Conca d'Orcau, Valls de Benasc, Gistau i Bielsa.

⁶⁸⁵ La relació nominal d'aquests comissionats d'Ordino es troba a ACO, L.3 (sense numerar) per al període 1607-1655; i ACO, L.4 (sense numerar) per al període 1666-1697.

⁶⁸⁶ Eren Pere Bonil del Vilar de Canillo, Joan Areny d'Encamp, Joan Ricart d'Andorra, Bartomeu Pal d'Ordino, Pere Torres de Sispony i Andreu Pal de Sant Julià de Lòria. TC-N, L.172, f.45 i següents. Transcrit per PUJAL I LLADÓS (2008), p.194-195.

que després d'haver-se dut a terme diverses penyores de bestiar, retenció de mercaderies i pressa de presoners a Siguer i Vicdessos sobre persones i béns de les comunitats de "*Palas, Sevis y loch de Ahos*", que potser circulaven pel seu terme, es va desatar un conflicte sobre el pagament de multes d'una banda, i sobre el pagament de danys, interessos i "*preses de homens y bestiar aixi gros com menui*" per l'altra. Per tal de solucionar la qüestió ambdues parts (Pallars i vescomtat de Castellbò d'una banda, i Siguer i Vicdessos de l'altra) van escollir com a àrbitres al Consell General de la Vall d'Andorra, que va dictar, en aquest cas, sentència arbitral. Desconeixem el contingut de la sentència, però no és rellevant per al nostre propòsit ja que el que volem destacar és que en un conflicte entre valls lligats per tractats de passeria (Vall d'Àneu i vall de Cardós en el pacte de Pla d'Arrem; Vallferrera i Vicdessos amb passeria pròpia) va ser nomenada la institució de la terra andorrana (el Consell General) com a intermediari per tal de trobar una solució. Tot això dona fe de la importància d'aquests tractats, la seva vigència, i el paper predominant de les institucions de la terra en les relacions ultrapirinenques.

L'*Espaseria* d'Ordino i Siguer va ser ampliada a través dels pactes entre Ordino i Miglòs (1676, 1680; BABY:1986, p.181-195; CAMIADE:2001, p.232-235), fet especialment rellevat ja que Miglòs tenia també dret d'empru sobre les muntanyes de Siguer i allí podien produir-se tensions entre ambdues comunitats. Igual que s'esdevenia amb Siguer, aquesta *Espaseria* es centrava en el bestiar, promentent les parts que s'advertirien de tota penyora realitzada, de l'arribada de soldats i de la irrupció d'alguna malaltia contagiosa, el que facilitaria tancar els passos muntanyencs per tal de tallar la seva difusió.⁶⁸⁷ La vigència d'aquests pactes i la seva renovació anual facilitaria què quan sorgís algun conflicte, aquest es solucionés verbalment, amb acords puntuals, no produint-se tensions de relleu dins els emprius de Siguer des de la sentència de 1526. No passaria el mateix amb els emprius de Gudanes i de Merens, on es posaria en discussió els drets andorrans sobre aquestes muntanyes.

Després del possible conflicte entre Encamp, Canillo i Merens de 1503, durant l'any 1540 ressorgiria un veritable problema entre les dues darreres comunitats que es centrava en els emprius sobre la muntanya de Siscar, litigi sobre el que només es

⁶⁸⁷ Sobre el "ritual" del dia d'anar a fer la pau veieu BABY (1986), CAMIADE (2001) i CAVERO I DUPUI (2009). Hi ha diferents documents que fan referència al tancament dels passos de muntanya, així l'any 1629 el Consell General va manar que homes armats de totes les parròquies vigilessin les muntanyes, palanques i camins per impedir que cap persona que vingués de França pogués entrar al Principat, manant també fer una relació dels francesos que treballaven a les fargues d'Andorra, i prohibint a tots els veïns de donar de menjar, beure i acollir a casa seva a francesos. ASC, L.2, 19 d'agost de 1629, 12 de setembre de 1629, 27 de setembre de 1629.

conserven referències indirectes i que sembla ser va ser solucionat o per sentència arbitral o per concòrdia.⁶⁸⁸ La qüestió tornaria a plantejar-se l'any 1592 iniciant-se un litigi que no s'aturaria fins el 1601.⁶⁸⁹ El conflicte, de tipus clàssic, sorgeix quan Merens va començar a arrendar la muntanya de Siscar, terreny sobre el que Canillo reclamava un dret d'empru en considerar-la com a muntanya "comuna". Com a tal, Canillo exigia la participació en els ingressos que provenien de l'arrendament (la meitat del preu) en considerar que perdia les pastures arrendades, i al mateix temps negava la possibilitat que Merens arrendés la muntanya sense consultar abans al Comú de Canillo. Desconeixem el final del procés, ja que només comptem amb l'acta de nomenament d'àrbitres, però tot indica que es va reconèixer només el dret d'empru de Canillo sobre la muntanya (l'antiga *Lantissola*).

Molt diferent fou el procés seguit per al manteniment dels emprius d'Ordino i Canillo a les muntanyes de Gudanes, que es va desenvolupar en un cicle litigiós que va durar des de l'any 1543 fins el 1558. La importància d'aquest plet queda perfectament palès en observar les quantitats emprades pel Comú de Canillo per tal de defensar el seu dret d'empru: segons CODINA (2005, p.39, nota 79) en 1554-1555 un terç dels ingressos del Comú es van destinar a la causa contra els homes de les Cabannes sobre els drets de pastura a Fontargenta. A l'estiu del 1543 un nombrós ramat dels homes d'Ordino, de Canillo i d'Encamp peixia a les muntanyes de Castell-Verdú (altrament conegudes com de Gudanes). El 24 de juliol, a instància dels arrendataris de les muntanyes i dels procuradors dels co-senyors, el batlle (conegut com "*Monicot*") i un gran grup d'homes dels diferents pobles de la baronia, armats amb bastons i arnesos ("*arnezats d'arneses per acometre, son montats a las ditas montanyas*") es van presentar davant el bestiar a l'empru, concretament al fons del *Pla de Laparan*,⁶⁹⁰ i "*per via de fet y man forta*" van prendre rel bestiar dels pastors d'Encamp, de Canillo i d'Ordino en gran nombre, portant-ho a Les Cabannes on van ser venuts. Desconeixem la quantitat de bestiar penyorat als homes d'Encamp, així com als de Canillo sobre els que sabem que estava compost per bous, vaques, cavalls, pollins, egües, mules, *mulets*, porcs, moltons i ovelles. Pel que fa a Ordino, els homes de Castell-Verdú van prendre com a penyora 33 vaques i 21 porcs, matant a 3 d'elles i menjant-se-les com a

⁶⁸⁸ FCB, doc.20, p.3.

⁶⁸⁹ Si bé la data no sembla clara, podent referir-se a 1620: la sentència arbitral per la muntanya de Siscar, FCB, perg.17, fa referència a les sentències de 1340 i 1595 i es remeten a les conclusions d'aquestes.

⁶⁹⁰ FCB, perg.15.

dret de *degollina*.⁶⁹¹ Per tal de recuperar la penyora, es va exigir als homes d'Ordino pagar la caució i danys que ascendien a la suma de 200 ducats d'or. Davant aquest greuge que contravenia la sentència de 1401 en tancar el dret d'ús als homes d'Ordino, aquesta parròquia va presentar demanda contra els cosenyors de Castell-Verdú i els seus arrendataris davant la Cort del Senescal de Foix, que donà la raó als senyors. Ordino va suplicar directament al rei, i aquest manà que el judici es celebrés davant el "*Juge Mage*" del comtat de Foix i terra del Donasà, comissari pel rei de Navarra i comte de Foix nomenat específicament pel cas. Els procuradors dels barons de Castell-Verdú, en el judici, van reclamar que els d'Ordino no tenien costum de péixer a les muntanyes, i que únicament ho feien fins el dia de Sant Joan Baptista de Juny,⁶⁹² acusant, a més, als d'Ordino, de portar a péixer bestiar espanyol, de tal forma que la penyora es va realitzar en nom dels senyors però com a comandants en compliment de les ordres de l'exèrcit,⁶⁹³ al temps que alguns testimonis van declarar que van anar només a buscar el bestiar de Canillo i, no trobant-lo, van prendre el d'Ordino. Fos com fos, el que es pretenia era limitar el dret d'empru de les parròquies andorranes. El 27 de gener de 1546 es dictà sentència a Les Cabannes reconeixent el dret de la parròquia d'Ordino a péixer amb tot tipus de bestiar a les muntanyes (en compliment de la sentència de 1401) sempre i quan els animals fossin pròpis de dits homes,⁶⁹⁴ i obligant als cosenyors, procuradors i arrendataris a pagar la taxació dels béns perduts; sentència ratificada el 23 de març de 1546.⁶⁹⁵ Per la seva part, Encamp perdria el seus animals, i Canillo trigaria deu anys en recuperar tant el valor d'aquests com el dret d'empru sobre la muntanya. Després de ser condemnats pels senyors, el Comú de Canillo va apel·lar al senescal de Pamiers i de Foix, i finalment directament al rei de França i comte de Foix, que al respecte també nomenaria un jutge comissionat en darrera instància l'any 1553. S'iniciava llavors el judici definitiu on es

⁶⁹¹ ACO, L.10, f.43-55 "*ab grand troupa de gent armada en bastonats en forma de guerra se sont venguts en la dita Montania et dins les ditas confrontations & an preses & amenades la quantitat de trentitres caps de vaques & vingt un porc & depuis des ditas vaques en an tuades tres & aquelles an manjadas o vendudes sans figura de justitia & que pré és an trobat moyan per suprinse & damagat sens appellar los supplians fer appuntar per la Cort de vostre seneschal de Foix que las dittas vaquas & porcs susdits seria venduts al incant publiq volen per est moyan vexar troblar & molestar los suppliants susdits en proces & procedura a la ditte cort au grand interest & perjudici des supplians contravenant aux pactes & acords susdits*".

⁶⁹² Ídem, p.45-47.

⁶⁹³ ACO, doc.4.

⁶⁹⁴ "*pouder fer peyzer toute condition de los bestiar propri & non dautre tant gros que menut & en temps destiu aux Montanhas de la Baronie de Castelverdu dittes comunement & appelladas de Coules, Les Andorranisses, la Sabina, Coma de Senhac, la Rabena, Coma Dosa, Bossolla, Bessaléyt, Juel, Quarault, Assetiadas, en la dita Baronie jurisdiction daquela enlevant & aoustant la ma deu rey de Navarra comte de Foix & tout autre Empathement si aulcun enya*"

⁶⁹⁵ ACO, doc. 4, còpia d'abril de 1674.

van presentar els diversos títols i testimonis reconeixent-se mitjançant sentència del 31 de maig de 1554 (ratificada el 1558) el dret de Canillo a péixer a les muntanyes de Fontargenta, Garçan, Pla de las Peyras, Pla de Laparan, Riufret i altres, amb bestiar propi tan gros com menut, des del mes de maig fins al setembre (igual que la resta d'homes de la baronia) amb l'obligació de mantenir en bon estat els cinc ponts (del fons del Pla de Laparan, al cap de dit Pla, a la Clau, a Matelha o fons del Pla de las Peyras, i al fons del Pla de Garsan), tot pagant un formatge per cada orri i un *herbatge* de 2 pernils i 4 formatges anuals.⁶⁹⁶

No tornaran a sorgir problemes entre Ordino, Canillo i les comunitats de la vessant nord dels Pirineus fins a finals del segle XVII. El plet anterior ens evidencia una situació anòmala (almenys això indiquen els testimonis cridats a declarar en la causa): si bé és cert que es va pretendre negar el dret d'empriu d'Ordino i de Canillo a les muntanyes de Castell-Verdú, també és cert que possiblement ja era habitual la introducció de bestiar espanyol (en conlloc o en parceria) sobre les muntanyes del reialme francès, que sovint el bestiar de Canillo s'excedia dels límits d'empriu establerts (possiblement a Coma d'Osa i a Andorranasses, limítrofs a la zona de Varilhes i Pla de las Peyras), i que barrejat amb els dels altres pobles també era introduït bestiar de la parròquia d'Encamp. Malgrat tot, cal situar els conflictes dins el seu context: durant aquests anys algunes comunitats de l'antic Sabartès van patir un assalt per part dels senyors. Segons ens relata GARRIGOU (1857, p.32-36) a la dècada de 1550 es van produir diferents conflictes entre senyors i comunitats pel domini dels boscos –especialment després que A. Traversier adquirís la senyoria de Casenave i Alens– afectant també als drets d'empriu, com succeí amb el bosc de Lugeat aprofitat pels homes de Verdun i Sinsat, vassalls del baró de Gudanes. Especial transcendència tingueren els successos de Castell-Verdú de l'any 1550 quan Paul de Salles –membre de la família de senyors de la baronia de Lordat– possessor del feu de Castell-Verdú, va establir noves imposicions als seus vassalls, tot i interferint en els drets d'ús pastorals que els veïns tenien a les muntanyes –sens dubte relacionat amb l'arrendament de les pastures–. El cas, seguint a aquest autor, és que aquesta *reacció* senyorial motivà la rebel·lió dels pobles, que van atacar i destruir el castell de *Lourdes* (situat a la dreta del riu d'Aston) i “*cédant à leur rage, massacrèrent Paul de Salles, leur seigneur*” (GARRIGOU:1857, p.35).

⁶⁹⁶ FCB, perg.15. Es conserven diferents documents relatius al manteniment dels ponts, per exemple ACC, doc.901x del 13 de setembre de 1618 on el mestre de camins, ports, ponts i passatges del país de Foix, pel rei de França, signà un rebut al Comú de Canillo per la visita a tres ponts de la senyoria de Castell-Verdú en compliment del dret d'empriu, pagant 3 lliures (12 reals) i 2 formatges.

Les bones relacions d'ambdues vessants dels Pirineus es mantindran fins a finals del segle XVII quan la situació canviarà radicalment. El creixement demogràfic i econòmic que es va produir en el canvi de segle, amb l'auge incontestable per part dels pobles de la vessant nord dels Pirineus, va generar una conflictivitat general que pretenia aturar els ramats andorrans en la ja línia fronterera, al temps que Merens i l'Hospitalet iniciaven l'assalt per la conquesta de la muntanya de la Solana d'Encamp i Canillo. L'any 1687 es va produir la "degollina" de bestiar de la Vall de Querol a la Solana d'Eravall –o d'Andorra– a la que seguiria el procés judicial per la propietat d'aquesta muntanya de mans de la comunitat de Merens. El 1681, per la seva banda, el senyor de Gudanes va enviar avís a Ordino per tal que paguessin el dret de *forestage* o bé que retiressin els ramats de la muntanya;⁶⁹⁷ i finalment, si l'any 1699 es va renovar el conveni de *passeria* entre els habitants de la vall de Siguer i els habitants del Comú d'Ordino i del lloc de Llorts,⁶⁹⁸ en realitat s'amagaven les tensions del gran conflicte que es lliuraria entre 1700 i 1703.

Conflictes cíclics i pactes trencats.

Els segles XVI i XVII es corresponen, als límits entre Andorra i el vescomtat de Castellbò (i Arcavell), a una fase de baixa pressió sobre els recursos. Igual que s'esdevenia amb els límits de la Baixa Cerdanya, els conflictes de les parròquies andorranes sobre límits i drets d'empru van ser aquí mínims, i fonamentalment es van centrar en la primera meitat del segle XVI, sense que –sembla ser– existeixi cap connexió entre el traspàs del vescomtat de Castellbò a la Corona i aquesta conflictivitat que, d'altra banda, ja hem vist que coincideix en cronologia amb altres àrees. La crisi econòmica i demogràfica del segle XVII, amb la reestructuració social

⁶⁹⁷ ACO, L.4, entrada del 6 d'agost de 1681: "Vull als 6 de agost de 1681 Consell manat campana tocada aresté la parroquia i mane a Joan Areni, Jorda, que vaie a Gudanes a trobar Musur de Gudanes a vista que a fet avis a la parroquia o a particulars de ella que traguem lo bestiar de les montanies, senten de les parts pot emprivar los bestiars de la present parroquia advertintmos quels ne traguem vista la present,i quant no ques fara pagar lo foraestatge, dit Joan Areni que tracto a dit Sr. que si [aval] pasar per [ajest] conforme altra vegada [ajert] que alegesce dos juristes de sa part que la parroquia ni posara altres dos, i la parroquia done lo plen poder a dit Areni que fasse lo que ben vist del sie, se li mane vaje dema demati en pena del quot de la parroquia" "dit dia areste lo consell i mane a tots los abitans de la present parroquia que no compren erba als emprius de dita montania comprenent tabe la Coma de Siniach que la parroquia enten tenir i algun dret i los manados que fasen core lo manament lo tot se mane en pena del quot de la parroquia".

⁶⁹⁸ ACO, doc.43 del 22 de juny de 1699. Document traduït a CAVERO I DUPUI (2009), p.46.

que comportà, van marcar un llarg lapse de temps de *pau* entre frontalers, preludi de la disputa generalitzada d'un segle més tard.

Baixa pressió sobre els recursos, sí, però que no ha d'amagar les importants transformacions que, també als pobles frontalers del *Principat de Catalunya*, van produir-se en l'organització interna dels seus espais pastorals. I, directament relacionat amb aquestes, es produïrien revisions o visures dels límits de termes i emprius a les zones més "calentes" per tal d'evitar pèrdues de drets d'ús i territorials. Aquesta vigilància s'estenia a l'àmbit jurisdiccional: consolidat el model rendista del feudalisme tardà, el dret de jurisdicció sobre un espai tendia a identificar-se amb la senyoria territorial. Fou el cas del Mas de Tolse, antic diumenge de Sant Serni de Tavèrnoles que, un cop desaparegut el monestir, va passar a ser una unitat de renda del Seminari Tridentí de la Seu d'Urgell (amb la supressió dictada pel papa Clement VIII el 1592); un nou senyor que reclamarà la senyoria jurisdiccional sobre el territori del mas, topant amb la negativa de la Vall d'Andorra que el considerava com a part de la Vall i, doncs, sota les condicions jurisdiccionals dictades als *pariatges*.⁶⁹⁹ També a la inversa, l'ús de la jurisdicció sobre un territori portarà als veïns d'aquest (o del fronterer) a reclamar dit espai com a terme propi, tal i com va succeir al conflicte entre Sant Julià de Lòria i Arcavell, com veurem, i que es complica quan totes les parts reclamen usos jurisdiccionals (de baixa justícia o policia rural) als espais amb dret d'empru, havent d'arribar-se a acords com el ja vist de la muntanya de Cervellà entre Os, Civís i Sant Julià de Lòria per tal de regular el cobrament de bans sobre les muntanyes, això sí, sense afectar als drets senyorials.⁷⁰⁰

Exemple d'aquesta baixa intensitat de la pressió sobre els recursos la trobem a les àrees més "marginals" o de reduït potencial d'explotació que, a la zona ara estudiada es correspondria amb el potencial empru de La Massana sobre la muntanya de Boet, del terme d'Àreu, del que ja no es conserva cap tipus de documentació excepte la memòria històrica recollida per Fra Tomàs JUNOY (1838). Més al sud, les relacions entre La Massana i Tor van tenir els seus moments de tensió, però els acords medievals es van mantenir, ratificant i consolidant els repartiments territorials realitzats

⁶⁹⁹ Tal i com ens indica Fiter (1748), p.43: "*Lo Batlle de Anserall, y son Senyor Lo rector del Seminari de Urgell han pretes en forsa de algun titol fantastich, y de ninguna subsistencia, y en forsa de un jurament de fidelitat, que presta coactivament un hereu de Casa de Tolse, trobantse en lo lloch de Anserall, propi de la jurisdicció de dit Seminari al rector de aquest, tenir del Mas de Tolse la Señoria Jurisdiccional, aixi com no te la Decima.*"

⁷⁰⁰ "*que en la present nostra sentència no entenem fer preiudici derogació ni lessió ninguna en les coses dels senyors ni jurisdicció que ells tinguen en los lochs de dita Montanya que esta questió ans volem aquells resten en sa propia voler y forsa y assó es nostra intenció que puguen peixer les dites erbes en dita Montanya he dassi en la, les dites erbes*" ACSJL, doc.76.

a l'Edat Mitjana. La manca de conflictes, però, no implica, com venim dient, un abandó del control dels límits; la vigilància fou constant i qualsevol acte que pogués portar a crear un antecedent era ràpidament posat sota el prisma de la contestació. Els bans contra els excessos es reiteren al llarg del temps, però en ocasions algun acte no pastoral podia arribar a convertir-se en un perillós antecedent que podria servir per reclamar un territori i, per això, havia de ser protestat i reclamat. Això és el que s'esdevingué als emprius de Tor i de La Massana l'any 1557 quan les autoritats del vescomtat de Castellbò (en concret el batlle i els capitans i homes d'Os, Civís, Alins i Tor), en plena guerra hispano-francesa, van fer presos uns *malactors* a la muntanya de Setúria.⁷⁰¹ Els homes de La Massana van reclamar que aquest acte jurisdiccional no era legal ja que es va efectuar sobre territori de la seva parròquia i, doncs, de les Valls d'Andorra. El conflicte, curt, va mostrar que els actes es van produir en un orri proper a *Lo Palleres* on el rei cobrava un cens de tres pernils i, per tant, dins el vescomtat de Castellbò. El governador del vescomtat i el veguer van dictar, finalment, que els actes eren lícits i van manar, al mateix temps, fer una visura de les confrontacions dels termes. Les relaciones entre ambdues comunitats no es trencarien fins a finals del segle XVII (dins la dinàmica general d'aquesta part dels Pirineus) quan límits de termes i d'emprius serien qüestionats, no tant en la seva essència sinó en la ubicació detallada de les marques sobre el terreny: l'any 1686 La Massana i Tor van signar una concòrdia que ratificava la sentència de 1444 ampliant el número de fites i creus sobre el terreny. Havent-se citat els comissionats d'ambdós termes per realitzar una rodalia de les muntanyes de Setúria i de Tor, i "*no trobant creus ni fites en alguns puestos y llochs designats y convenuts de alla ahont terminent, trenquen y se dividesquen los termes propis, y emprius*" van ratificar que la trenca de termes era la formada per la línia de trenca d'aiguavessants,⁷⁰² es va delimitar l'empriu de Tor a la muntanya de Setúria,⁷⁰³ així com l'empriu dels homes de la parròquia de La Massana

⁷⁰¹ En concret a Joan Rector de Guils de la Cerdanya i a Miquel *Martutxo* de les valls d'Andorra, com a "*delinquents y malactors*" ACM, doc.87.

⁷⁰² ACM, doc. 73, "*que los termens propis terminan y se dividesquen en lo port de Montsech confrontant ab Saturia y de alli venint tota serra al port de Cabús y en dit port hem fet una creu en una roca ferma ques desus cami que va a Thor y de aqui seguint tota serra dret al port de la Albella y de alli seguint tota terra fins al cap dels Croes y dels croes fins a la serra de la [Selvua] y de alli fins al port de la Erola y de alli fins al port Negre y del port Negre fins a la serra gaspedosa y de alli seguint la serra fins al cap de Coma Torta y que les aigües vessants envers Thor sie terme propi de Thor y les aigües vassants a l'altra part sie terme propi de la parroquia de la Massana conforme de llonch y antich temps ab pacífica pcessio han possahit lo lloch de Thor y la parroquia de la Massana ab sos legitims titols baix calendats*".

⁷⁰³ "*Lo empriu emperó que tenen los de Thor a la montanya de Saturria termine en un burnal de roca ferma en lo sarrat de Collpa mes amunt de Collpa Subirà y en dit burnal hem fet una creu y tira dret amunt al single de una roca gran y al mitg de la roca a la part demunt y avem trobat una creu y termine lo empriu dels homens de Thor tot dret per lo sarrat amunt fins al Cap dels*

sobre la muntanya de Tor,⁷⁰⁴ establint-se les penes per incompliment dels límits dels emprius (ban de 20 sous), prohibint fer dormir el bestiar a la muntanya havent de retornar als seus corrals cada dia, i prohibint, així mateix, edificar nous corrals, orris, pletes ni cabanes tal i com es va especificar a la sentència de 1444.

A diferència del cas de Tor, la comunitat d'Os va experimentar una major conflictivitat amb les parròquies andorranes a causa de l'aprofitament de les pastures. Sabem que els veïns d'Os, a més dels emprius a La Massana (Setúria i Montaner) i a Sant Julià de Lòria (Fenerals), tenien dret d'empriu a la Ribalera o muntanya d'Ars;⁷⁰⁵ i igual que a les parròquies andorranes, aviat va arrendar les seves deveses: *Cervellanet, Obac de Conflenellet, Obac de Conflent, Cervellà, Seleuba i Antpere*, documentant-se aquest arrendament ja a principis del segle XVII.⁷⁰⁶ L'arrendament de les pastures de la *muntanya d'Os*, o també anomenada *deveses d'Os*, estava perfectament consolidat a la dècada de 1620, obligant-se els veïns a no conllogar més de 150 caps de bestiar (“*ab sa seguida*”). L'arrendament agrupava pràcticament totes les muntanyes excepte els *solans* o part dels rebaixants que quedaven en ús exclusiu per als veïns del poble. Evidentment el ramat de l'arrendatari (el 1622 es fixen en 2800 caps), pastava

Puigs dels Croes, hem fet altra creu a un burnal de roca y senyale anla vall a un foradet de roca y en dit sarradet hem una creu y tira dret a la font Banyádera y en dita font Banyádera hem fet una creu en una roca xica dejus la font y tira dret enla munt a un sarradet de roca al cap de pleta verda y dejus del sarrat hem fet una creu en una roca sola y tira tot pla a la Costa de Cabus y en dita Costa hem fet una creu en una roca xica prop de una font a la part desus en vista del port de Cabus y va dret a la font del Collet del Vial Pregon dejus lo port de Cabus y en lo sarrat del dit Vial Pregon hem fet una creu en una roca entre los cami que va dret al port de Cabus y lo torrent de la Preixa del dit Vial pregon y termine lo empriu dels homens de Thor tot dret torrent amunt fins al port de Cabús”

⁷⁰⁴ “Y lo empriu que tenen los de la parroquia de la Massana en la montanýa de Thor termine en la font de Monso de altre nom dita la Font den Gors y a della de la font envers lo bosch den Borchs planterem una fita y tira dret amunt a una creu hem fet en lo bosch en una roca sola y termine lo empriu de la parroquia de la Massana tot dret bosch amunt fins en la plana de la serra den Borchs y de Monsech; hem fet altra creu adessa de la font envers lo port de Cabus en una roca dejus lo cami de la dita font y tira dret en una fita plantarem mes avall del port de Cabus de sota lo cami que va a Thor y va dret a una creu hem fet en un sarradet de roca demunt lo cami de Thor y tira a una fita plantarem en lo sarrat de la Costa de Cabus y de allí tira enla vall dret a la pleta den Borch sota lo port de la Abbella y al peu de dita pleta en un burnal prop de una cabana que y avia hem fet una creu en una pedra gran que esta a modo de fita y de allí va dret a una creu hem fet prop de la Comella Pregona en una roca sola y de allí tira dret al vial del sarrat de Llumeneres sota lo puig dels Croes y en dit sarrat hem fet una creu en una roca ferma, y tire dret en lo pla del Cap del bosch de la Selva y en dit pla hem fet una creu en una roca gran y de allí va dret al sarrat del bosch de la Selva y en dit sarrat hem fet una creu y tira dret a la Costa Pedregosa dejus lo port de les Eroles y en dita costa hem fet una creu en una roca ques a modo de fita y hem fet altra creu en una roca ferma que tambe esta a modo de fita en dita costa y de allí tira dret a Centfonts y de Centfonts tira anla munt al sarrat del costat de Coma Torta y en dit sarrat avem trobat una creu en una roca negra gran ques Solá y termine lo empriu dels homens de la parroquia de la Massana tot dret sarrat amunt fins a Serres Juntas en vista de Coma Pedrosa.”

⁷⁰⁵ ANA, APOS, L.1, f.29.

⁷⁰⁶ La primera referència amb que comptem data aproximadament de 1610. Ídem.

únicament a l'estiu i havien de fer-ho compartint pastures amb els ramats locals.⁷⁰⁷ A mitjans del segle XVII (especialment a partir de 1644) les muntanyes arrendades son menys, i es “venen” per separat: per una banda l'Obac de Conflent, la Costa de Salòria i Les Costes,⁷⁰⁸ el genèric *mntanya d'Os* i, finalment, el Solà de Cervellà, lloc conflictiu ja que sobre ell existien drets d'empru dels homes de Civís i de Sant Julià de Lòria.

Tots aquests arrendaments ja ens anticipen la potencial existència de tensions: si les pastures comunals d'Os s'arrendaven, cal pensar en una major pressió per part dels ramats locals sobre els emprius d'Ars, La Massana i Sant Julià de Lòria. Efectivament, data de finals del segle XVI (quan presumiblement es consolida l'arrendament de les pastures d'Os) el conflicte viscut entre La Massana i Os per les pastures de Setúria. L'any 1594, després de nombrosos penyoraments de bestiar als emprius d'ambdós pobles, es va obrir un procés judicial per tal de “*dividir y señalar dits emprius, erbatges y pasturatges*”.⁷⁰⁹ De les penyores es va passar als insults, iniciant-se “*grandisims danys, odis, rencors y males voluntats entre dits veïnats*”. Tement que de la disputa verbal es passés a la violència física, ja que, segons diu la documentació, per raó d'aquestes causes “*se han seguides moltes guerres, morts, motilacions de membres, ruina de personas, y bens, confusio y destruccio de moltes ciutats, viles, llochs y altres poblats*”, i per tal d'avançar-se i aturar el plet, es van nomenar àrbitres entre els veïns d'ambdós pobles per tal d'arribar a un acord. Aquest trigaria en arribar: l'any 1598 es dictava la sentència arbitral què, basant-se en les sentències de 1320 i 1339-1340, establí les dues línies (els límits del dret d'empru de cada comunitat) i es procedia a revisar les creus antigues renovant-se i creant-se de noves per tal d'evitar nous dubtes.⁷¹⁰ A la sentència es ratifica la línia de creus dins del terme d'Os, per tal de delimitar el dret d'empru dels homes de la parròquia de La Massana, tal i com s'establí al segle XIV,⁷¹¹ així com la línia de creus que marcava el límit del dret

⁷⁰⁷ ANA, APOS, L.1, f.29, 63, 70, 94, 153 i 156.

⁷⁰⁸ Que l'any 1644 arrenda Joan Oliva d'Ordino per 36 lliures; APOS, L.1, f.153.

⁷⁰⁹ ACM, doc.69 i perg.16.

⁷¹⁰ ACM, perg.16 i doc.76.

⁷¹¹ Trobats en el coll de Montaner “*ahont parteix lo terme propi de la vila de Ahos y del dit Bescondat de Castellbo, ab lo terme propi de las valls de Andorra y Parroquia de la Masana y va de dit Coll de Montane tota serra serrejant ahont designarem los emprius y pasturatges de la parroquia de la Masana, dejos la serra de Enclar ahont trobarant un sagell de esta manera – á una esquea de roca, y de aqui tire dreta avall á una fita sagellada á la fon de anfolchs ahont hi ha altre sagell – á una roca plana prop la fita y abeurada franca y de aqui tire dret al serrat de jos lo Coll de Montane dejos lo cami ahont trobarant una creu + á una cara de roca ferma, y de aqui va á la fon de Guilla Subirana á la cual fon posárem una fita ab una creu +, de aqui tire al sual dels plans de Casamaña á una roca ferma ahont hi ferem un sagell ab dos testimonis de esta manera % y de aqui tire dret al serrat de Mañetó á una roca blanca ahont trobarant altre*

d'empriu dels veïns d'Os dins la parròquia de La Massana,⁷¹² establint-se les penes en cas d'incompliment.

Al migdia de les valls d'Andorra Os entraria també en conflicte amb Sant Julià de Lòria, així com amb Civís pels usos de la muntanya de Cervellà. Una primera espurna, fruit de les tensions entre els diferents pobles es va encendre el 1522 quan uns veïns de Sant Julià de Lòria van localitzar dues creus "*feÿtes de pich de martell en lo terme de la Parroquia de Loria loch dit en lo camí, ê carretera que partes del Coll de Vista ê pase per la Solana apellada dels Laures, ê, va â la montaña de Sentella*", creus noves, desconegudes pels parroquians i que van denunciar ja que "*seria gran perjudici dels habitants de la dita Parroquia de Loria ê dels actes, ê, convinences, ê dels señals, ê creus ya antiguament en dites cartes nomenats, ê, aseñalats*", protestant i "*expresament disentint en les dites creus en lo dit cami, ê, loch trobades*" i "*que no les volen, ni no les tenen per signes de empriu, ni de terme*", requerint a la universitat de Civís sobre aquestes.⁷¹³ Els homes de Civís, però, tampoc van acceptar aquestes creus tot indicant que "*protestan contra dites fites o señals, ô, sagells ê que ells no les tenen per bones, ni que nols volen per res*". Sis anys més tard, el 25 de febrer de 1528 es desfermarien les tensions en un veritable conflicte solucionat mitjançant un arbitratge dictat per veïns escollits d'Os, Sant Julià de Lòria i Civís per regular els usos

sagell ab dos testimonis %, y de aqui va dret á la fon del Cubil de les Oseres ahont trobarant una + sobre de una roca plana al costat de dita fon, y de aqui va dret al sarrat del Cubil ahont ferem una + ab un sagell – á un roca ferma de dit sarrat, de aqui tire dret al sarrat de Penja Bous ahont trobarant un sagell – á una roca ferma, y de aqui bayxe y pase la sigua de la vall que vé de Saturria y tire dret al cap del prat de Ordi sobre dit prat á una cara de roca ferma ahont ferem una + y de aqui tire dret amont á un serrat ahon ferem altra + á una cara de roca ferma y de aqui tire tot dret amont á una roca ferma que es dejos Plá de Rado sobre del cami que vá á Tor, ahont trobarant una + en dita roca ferma, y de aqui tire tot dret amont á un tosal que hi ha sobre Plá de Rado en vista dels llachs y del Culot Palleres a una ñespla que hi ha un asalador á una roca ferma que esta feta com un altar ahont hi trobarant tres +++ sota la roca, y de aqui dret amont á un tosalet redó en vista del port de Cabus y aqui de part lo dit tosalet ahont trobarant una cara de roca ferma un sagell ab dos testimonis %, y de aqui tire tot dret amont al sarrat de Borts á un tosal que hi ha una roca ferma ahont trobarant un sagell ab dos testimonis % tots los quals predits senyals, fites, creus y sagells declaram, sentensiam, promulgam , y aprobam nosaltres predits arbitres que estan tots dins del terme propi de Ahos y del Bescondat de Castellbo, y empriu de tots habitants de la Parroquia de la Massana"

⁷¹² "*nos ne tornarem á señalar y fitar lo empriu y pasturatge, que tots los habitants de la vila de Ahos tenen y poden pasturar en lo terme de la parroquia de Massana. Lo cual comensarem de señalar al coll de la Gotella y vá tot cami caminant empero del cami amont dret al Plá de la Cort, y de part lo horri a un sarrat nomenat Collet Pales trobarant una +, y de aqui tire tot cami dret al sual del Plá del Colobill á una llampa ó llosa plana ahont trobarant altra +, y de aqui tire tot dret al cortical de Sabaté de Sispony nomenat sarrat de la Solana á una cara de roca ahont trobarant una +, y de aqui baixe y pase la Coma del Prat, y de aqui tire tot dret amont á la serra de enclar fins á Collpa tots los quals sagells ó creus predites sentensiam, y arbitram, y declaram que estan dins lo terme propi de la terra de Andorra y Parroquia de la Masana y empriu de tots los habitants de la vila de Ahos."*

⁷¹³ ACSJL, perg.13 i doc.62, del 3 de març de 1522.

dins la muntanya de Cervellà “so es entre lo Serrát de Martí y lo torrent de Francolí y de la Serra del coll de la Quell aygua vessant en vers Cervellà”, dictant la ja coneguda limitació de drets de jaguda i pleta: es prohibia als habitants d’Os fer-ho a tota la muntanya excepte al Clot dels Faigs d’Os; als de Civís se’ls prohibia apletar i fer jagudes a l’Obac i Solà del Coll de la Quell tot aiguavessant; i als de Lòria no podien fer-ho al torrent de Francolí, establint-se els bans i la capacitat dels homes de Sant Julià, Civís i Os d’imposar bans segons les àrees i limitant-se (pels casos d’Os) o prohibint-se (pels casos de Civís i de Sant Julià) l’entrada de bestiar malalt a la muntanya. Una concòrdia que es signaria el 6 de març de 1529.⁷¹⁴

Diferent fou el cas concret del bosc del Teix, és a dir, dels emprius recíprocs de Sant Julià de Lòria i de Civís, que més que propis del segle XVI, i malgrat la seva cronologia (1509) són fruit dels desenvolupaments de la Baixa Edat Mitjana, tal i com hem pogut veure en el capítol anterior.⁷¹⁵

Com veiem, els conflictes són cíclics i als segles XVI i XVII són de baixa intensitat per quan la pressió sobre els recursos és menor, encara que el control de les pastures sigui una necessitat de primer ordre donat el gir que va donar l’economia i, evidentment, l’estructuració social de les valls pirinenques. Això no implica que es produïssin lluites de llarga durada que van ser especialment sensibles per quant afectaven no únicament als drets d’empriu (com hem vist fins ara eren els predominants en tots els conflictes als límits externs de les valls d’Andorra), sinó també als límits territorials de la vall. Aquest és el cas que ens ocupa tot seguit, el difícil plet pel límit entre Sant Julià de Lòria i Arcavell. L’estudi de Laia CREUS (2010) sobre l’evolució dels límits entre les dues parròquies mostra la força complexitat de l’evolució d’aquests límits què, com hem vist en parlar d’ells a l’Edat Mitjana, s’arrela en la fragmentació territorial pròpia del procés feudalitzador. Als segles XVI i XVII a les tensions existents per l’ús de l’empriu d’Arcavell sobre territori lauredià es suma l’exercici de la jurisdicció: els pobles reclamaran que allà on el senyor exerceix els seus drets de justícia és terme propi, al temps que els senyors exerciran la justícia fins on diu el poble que arriba el seu terme, en un cercle viciós. Prenent com a base la sentència de 1407-1408 sobre el dret d’empriu d’Arcavell dins el terme de Sant Julià, tampoc ara, al segle XVI, es precisarà la trenca de termes què, com venim dient, des dels primers documents medievals sembla quedar establert al Riuner. La disputa sobre la instal·lació de les forques (és a dir, el lloc públic d’execució dels condemnats) què es va donar a finals del segle XIV es repetirà a principis del segle XVI. Laia CREUS

⁷¹⁴ ACSJL, doc.76.

⁷¹⁵ La documentació relativa al plet de 1509, recordem, es troba a ACSJL, doc.61 i perg.34.

(2010) localitza un document de l'any 1528 que mostra la denúncia que els homes d'Arcavell van presentar davant el bisbe d'Urgell acusant al veguer episcopal d'Andorra (i veguer de la Seu d'Urgell) d'haver executat un comdemnat (mitjançant la forca) a la partida de Riuner, reclamant aquesta com a terme propi d'Arcavell.⁷¹⁶ Efectivament, prop del Pla de Banard (o Banart), al nord del riu Riuner, a *“un tirat de pedra mes ensa debes les valls de Andorra”* estaven instal·lades les forques on es va ajusticiar a dos homes, un anomenat *“Lasquiro”*, de les valls d'Andorra, i un altre de francès que era fillol de Joan de Sers, veguer aquells dies de la vall andorrana pel comte de Foix, processats i sentenciats a la *“plassa publica de Andorra”*.⁷¹⁷ Per als veïns i senyors de les valls d'Andorra, els seu territori s'iniciava al Riuner, i com a tal els segons exercien la jurisdicció en aquest territori, com mostra el fet d'aixecar les forques a tocar del riu, en el fet que quan el veguer de la Seu (que era al mateix temps veguer de la Vall d'Andorra pel bisbe) venia a administrar justícia a la vall *“te de deyxar lo basto abans de passar lo dit termini de Cathalunya”*; que els oficials de General de Catalunya *“no podien exegir res de son offici de guarda ans be en passant dit riu debes Andorra qualsevol persona de hont sevelle que sien perpretant qualsevol cosa es franc de tots drets del dit General de Cathalunya y leudes de aquella”*, etc., uns actes que es completen amb l'edificació per parts dels andorrans d'un oratori *“mes avall de les forques”* amb consentiment del bisbe d'Urgell.⁷¹⁸ La queixa dels homes d'Arcavell anava més enllà que el simple acte de jurisdicció: diversos veïns de la parròquia de Sant Julià de Lòria (i un d'Arcavell) havien sembrat els camps del Pla de Banard i adjacents. L'any següent, el 1529, es van presentar allí els homes d'Arcavell i van segar tota la collita portant-la al seu poble en considerar que s'havia produït un abús sobre terreny propi.⁷¹⁹ La tensió duraria anys; quan s'aixecaven les forques, els veïns d'Arcavell anaven de nit i les destruïen, i en algun cas s'havien emportat el cadàver de l'ajusticiat,⁷²⁰ iniciant-se un *“plet per lonch temps en la Cort del Vicariat de Urgell”*.⁷²¹

⁷¹⁶ CREUS (2010), p. 238 en base al document 19 de l'Arxiu Municipal d'Arcavell.

⁷¹⁷ Testimonis de Joan Mars, Joan Giberga de l'Aldosa, Andreu Sabater d'Aubinyà i Janot Ribot d'Escaldes; ACSJL, doc.8.

⁷¹⁸ Ídem. FITER (1748, p.42) indica que al segle XVIII es coneixia el lloc com *“Creu d'Arcavell”*.

⁷¹⁹ ACSJL, doc.47.

⁷²⁰ *“protesta contra tots aquells que se son trobats en espallar y trencar unes forques sense penjat algu y apres quinze dies vinents tornaren espallar y cremar altres forques ab un penjat lo qual no saben que senan fet”* ACSJL, doc.8 i FITER (1748), p.42.

⁷²¹ ACSJL, doc.47.

Aquest plet desembocaria en un conflicte obert quan es van produir penyores per introduir a la zona limítrof bestiar malalt d'Arcavell que es menjà el cereal sembrat pels de Sant Julià de Lòria al Pla de Banart. La disputa es va resoldre, momentàniament, mitjançant la sentència arbitral del 22 de juliol de 1553,⁷²² essent àrbitres Joan Sullà, veguer de la Seu d'Urgell i de la vall d'Andorra pel bisbe d'Urgell, i Bernat Roviralba, ciutadà de Manresa; uns àrbitres que deixaven al marge al veguer del comte de Foix, és a dir, al representant de l'altre co-senyor de les valls d'Andorra.⁷²³ La sentència, que segons el text prenia en consideració la sentència de 1407-1408,⁷²⁴ pateix de dos greus problemes; d'una banda no dóna llum sobre la trenca de termes en tota l'àrea (només ho indica en la part baixa, a tocar del riu Valira, però amb imprecisions), i d'altra banda contradiu clarament allò que indicava l'anterior sentència de 1407-1408. Així la nova sentència reconeix l'existència de la línia de creus establerta al nord del Riuner, identificant-la, al igual que en 1407, com a límit d'empru d'Arcavell dins el terme de Sant Julià de Lòria. Ara bé, la nova sentència, si bé reconeix que aquesta zona és terme de Sant Julià, en una franja concreta concedeix en privativa el dret de pasturar als homes d'Arcavell: "*reservant empero lo empru de peixer tant solament als dits habitants, y habitadors del dit lloch de Arcavell*" en una lectura partidista, interessada i lesiva de tot dret contra el propietari, ja que es reconeix ser terreny de Sant Julià però se li prohibeix l'ús en favor de l'empru.⁷²⁵ I a més no s'indica quin és el límit meridional de Sant Julià de Lòria o, el que és el mateix, la trenca de termes, que hem de pensar que es tracta del Riuner. D'altra banda s'indica una altra línia de creus en una petita porció de terreny que ocuparia part de l'actual duana d'Andorra, com a pertanyent al terme d'Arcavell, a través de la localització d'unes creus que, al document de 1407 s'indiquen com a límit d'empru d'Arcavell a Sant Julià; així el text

⁷²² ACSJL, doc.47.

⁷²³ TC-N, L.131, sense data.

⁷²⁴ ACSJL, perg.7, i còpia per aquest llarg procés datada el 1521 (idem, perg.20), el que mostra una disputa força anterior als fets de 1528.

⁷²⁵ Concretament a la zona "*que de un clop es de part y junt lo Riu de Balira pujant dreita via, en una roca, que es en vista de dit Riu fins a una roca, que es dejos lo carreró appellat de la roca de Balira, que parteix de Beren fins al Puç de Aguilar, y de aquí en fora fins al cap de Estavarenç, seguint lo dit carreró dellá lo dit Riu de Balira pronunciam, y declaram esser terme propri de la dita universitat, o, parroquia de Sant Julia; reservant empero lo empru de peixer tant solament als dits habitants, y habitadors del dit lloch de Arcavell, aixi com está designat conforme a la dita sentencia*" (ACSJL, doc.47); quan la sentència de 1407 el que indica és: "*Que los dits hòmens d'Arquavell pusquen aemprar ab lurs bestians gros e menuts axi com damunt és dit, ço es, de la dita plana que és apel·lada de Mirau devers Joverre los dits hòmens d'Arquavell no meten ni metre pusquen lurs bestians entró a la roqua de les Poses y, tot dret devallant, entró a un clop que és al prat d'en Folch de Joverre, devers Balira. E de aquí, pertint del dit clop, pard aygua de Balira, pugant dreita via en una roqua que és dejos Balira, entró a una roqua que és dejos lo careró apelat de la rocha de Belira, que partex de Beren entró al puy d'Aguilar. E de aquí enfora entró al cap de la canal d'Estavarenç, seguín lo carreró*".

de 1553 indica que “*lo terme de dit lloch de Arcavell extendres fins â les dites fites del dit Pla de Babart, y fins â un clop que es en lo Prat den Folch, y fins â dit Riu de Balira, y com â terme propri de Arcavell, o, adjudicam*”, reservant-se per a Sant Julià de Lòria el dret d'empru de péixer a la zona i sense indicar, tampoc, el límit meridional d'aquest dret, i únicament assenyalant el poder fer-ho “*conforme â la dita carta*” –referint-se a la de 1407–. En aquest document del segle XV en realitat s'indicava el dret d'empru d'Arcavell o, segons com es llegeixi, la prohibició d'emprivar d'aquests homes.⁷²⁶

La sentència de 1553 a més manava a Arcavell la devolució dels cereals segats l'any 1529 al Pla de Banart, si bé quedant-se aquest Comú amb una part com a “*dret de la terra, pues es de son terme*”. Finalment es prohibia a totes dues parts introduir bestiar mallat de “*moquillo, o, pigota*” en els respectius emprius.

Pactes trencats, doncs, que mantindrien el conflicte obert: trenta anys després, el 1580, es produeix un fet que contradiu l'anterior sentència; un fet de caràcter jurisdiccional que implica que qualsevol acte relatiu als límits de les valls d'Andorra amb Catalunya (i no només de Sant Julià de Lòria amb Arcavell) anava més enllà que un acord o disposició a mans d'un sol dels dos co-senyors. Els continus desordres entre Arcavell i Sant Julià van portar a que aquest any el veguer del comte de Foix Joan de Godaffre acudís amb més de vuitanta homes armats (FITÉ:1748, p.42) a realitzar una visura i rodalia de la zona davant la nova destrucció de forques al Pla de Banart. La justificació de la seva presència és rotunda: s'atansa al “*terme y ralla de lo Principat de Cathalunya ab les Valls de Andorra mirant y determinant y salbant lo dret a cada un dels senyors tant lo que porie pertochar als estos consenyors com encara lo que seria terra y regalias de dit Principat de Cathalunya*”. Fent el mateix acte que a mitjans de segle pel veguer episcopal –si bé aquest actuava com a àrbitre nomenat pels comuns en disputa–, però per la defensa dels drets senyorials del comte de Foix, va realitzar la visura del terme, va consultar els documents i va prendre testimonis, dictant que per tal de “*salbar primerament la jorisdicció dels consenyors de dites valls y lo be y repos de la republiqua*” així com per a no “*usurpar la senyoria de ningun de aquells*”, en nom del rei de Navarra i comte de Foix, i del bisbe d'Urgell, va protestar

⁷²⁶ Ídem, nota anterior, especialment per la manca de puntuació, abans i després de “*los dits hòmens d'Arquavell no meten ni metre pusquen lurs bestians*”. En la segona part del document de 1407, quan es fa la visura i aixecament de creus el 21 de juliol, la part final inclou aquesta zona, encara que l'estat pèssim de conservació en aquest fragment (amb força taques d'humitat) impedeix una comprensió completa. Segons aquest document “*Et de illo loco va serra a un clop que és lo prat d'en Folch de Joverre, dejós lo flumi de Balira. Et de illo loco, extra dictum fluvium, depertex tot dret entró a la roqua apel·lada de Balira, ubi fecerunt quandam crucem. Et de illo loco tendit al cap de la canal d'Estavareny, seguint lo carreró, excepto quod determinant que en lo t[+6], aygua vesant del pla de Banard, no [trobaren] a ninguna jurisdicció ba[+4]e dictis ademprivis.*” Veieu transcripció a VELA (2002), p.94.

contra els qui destruïen les forques i va manar aixecar altres de noves “*per guardar la jurisdictio de dits senyors y la possessio de la terra*”, anunciant que qui atemptés contra elles coneixeria la “*iostitia denuntiant los per violados y usurpados de joristictio de senyors y destorbados de repos public*”, amb el que qualsevol actuació dels homes d'Arcavell a la zona no significava una nova disputa civil pel terme i drets d'empriu, sinó un atac penal contra la jurisdicció senyorial. Amb aquest acte que de fet significava la imposició del límit de la senyoria fins al Riuner, es va posar punt i a part als conflictes, que no tornarien a renovar-se davant els tribunals fins el segle XVIII. I al mateix temps s'introduïa en els conflictes territorials el discurs polític de la “frontera” o, almenys, de l'existència de dues entitats polítiques territorialment diferenciades: el Principat de Catalunya i les Valls d'Andorra, en fer-se garant, el veguer comtal, del “*be y repos de la republiqua*”.

L'idea d'un espai andorrà “diferent” al seu entorn no era nou, ja que en els enfrontaments polítics –i judicials– del segle XIV referents al pagament de les imposicions del *General* i les lleudes, es plantejava precisament la dualitat de romandre dins de Catalunya, però amb l'especificitat de pertànyer al comte de Foix.⁷²⁷ Aquest doble discurs de territorialitat i feudalitat per tal d'obtenir condicions avantatjades dins les xarxes comercials –amen dels condicionants feudals relatius a la fiscalitat– va generar una idea d'espai diferenciat que es veurà reforçada al llarg dels segles XVI i XVII amb diversos elements entre els que destaca la continuïtat bèl·lica entre les monarquies hispànica i francesa en el joc polític europeu. L'idea de pertinença (interessada) dins Catalunya, però al mateix temps diferenciada d'aquesta (amb el seu màxim exponent a FITER:1748) entra dins la dinàmica d'oposicions, consolidant-se com a espai diferencial en la mentalitat local en el transcurs de les guerres i desenvolupant-se el concepte de “*valls neutres*” davant els reialmes antagonics.⁷²⁸ D'aquesta forma, el simple límit fiscal, administratiu, feudal i

⁷²⁷ Tal i com indica VIADER (1997), p.170: “*Qu'ils fussent culturellement et socialement catalans est un fait ; qu'ils se déclarassent du Principat catalan ou des regalia d'Aragon est un artifice de droit. Les oppositions entre Urgell et Foix, France et Aragon, Catalogne et Gascogne, comme l'occultation du Languedoc, furent manoeuvrées selon des stratégies mobiles et multiples qui trompèrent Brutails et Trias. Le statut des Vallées n'est pas le compromis fossilisé de deux puissances mais l'oeuvre de plusieurs acteurs, et notamment des Andorrans (trop souvent supposés passifs) qui souhaitaient imposer une tout autre conception de la frontière, conception que ne défigurèrent pas leurs motivations mercantiles du moment. Les Andorrans se voulaient distincts et séparés mais pas étrangers. Leurs frontières n'étaient le lieu d'aucune intégration mais les instruments d'un lien juridique revendiqué, celui qu'ils établissaient avec toutes les unités sociales environnantes (et de ce point de vue fidélité et naturalisa sont tout un)*”.

⁷²⁸ Tal i com indica POUJADE (2008), “*La materialització de la frontera en l'espai i en les consciències, conseqüència de les guerres, va obligar la població fronterera a definir-se, a identificar-se com a integrant d'una comunitat diferent d'aquella a què s'havia adherit l'altre, el veí de l'altre costat. Segurament, aquelles identitats, que es formaven i modificaven*

jurisdiccional que separava Sant Julià de Lòria respecte a Arcavell (i la vall de Sant Joan), arribarà a convertir-se en frontera, com a oposició interessada primer, i com a identificació interna després.⁷²⁹

El segle XVII fou fonamental per a la consolidació d'aquest ideari neutral a través de les guerres de religió a França primer, i de la guerra dels Trenta Anys després, la vigilància de la frontera hispànica i la generalització del contraban frontaler, difonent-se en la mentalitat dels veïns de la vall què, amb la doble senyoria i la difuminació de la sobirania mantindrien el propi desenvolupament de les institucions polítiques internes. Una situació que no seria difícil de mantenir després de la signatura del tractat dels Pirineus el 1659 malgrat determinar, en els seus articles 42 i 43 que els Pirineus, antiga divisió de la Gàl·lia i d'Hispania, formarien també, des d'aquell moment, la divisió d'ambdós reialmes.

Breus Conclusions

La crisi demogràfica dels dos primers segles moderns no va implicar una reducció en l'explotació de recursos naturals extensius, és a dir, d'aquella realitzada sobre les pastures, amb el consegüent impacte sobre el paisatge, mantenint la seva antropització i provocant que, malgrat la reducció de la superfície de conreu, es mantingué una baixa densitat forestal. L'ús de l'espai, però, va variar considerablement respecte als segles medievals, al temps que l'explotació extensiva sobre les muntanyes es va veure continuada degut a la transformació de les estratègies de reproducció socio-econòmica de la població, així com de les destinades al creixement econòmic d'algunes cases. És cert que va existir una reducció de l'explotació agrària, especialment en les parròquies altes, que continuant les línies d'evolució del segle XV va significar una transformació dels sistemes i tipus de conreu. Els boscos, si bé van créixer (a costa de la gran desforestació dels segles XIII i XIV) ho van fer sobre àrees on l'explotació ramadera era menor, i encara així, van haver d'implantar-se mesures proteccionistes a la parròquia de Sant Julià de Lòria per tal de preservar zones

contínuament, eren encara fosques, però l'assimilació d'un límit que no importava gaire fins aleshores era una realitat als Pirineus a l'època moderna. La frontera va esdevenir mental i va separar, doncs, durant les Guerres de Religió, els catòlics dels protestants ("l'enemic francès", com deien al Rosselló) o va crear francesos i espanyols en una Cerdanya dividida pel tractat dels Pirineus."

⁷²⁹ Alguns plantejaments teòrics al respecte a NORDMAN (2008), POUJADE (2010) i JANÉ (2008).

forestals davant l'investida conjuntural de les boïgues conreades per ja per veïns, ja per emprivants.

La consolidació del model demoeconòmic de baixa densitat de població i amb algunes cases “grosses” predominant en cada poble, amb una riquesa basada en el control dels prats de rec i l'explotació i comercialització ramadera –amb la formació de companyies–, a més de la participació en el sistema creditici local, va facilitar la transformació de la normativa sobre l'aprofitament dels recursos naturals a cada parròquia, privatitzant-se part de les pastures comunes mitjançant la creació dels cortons i modelant la resta d'espais per tal de facilitar la participació veïnal en l'explotació ramadera, la possibilitat d'ampliar els ramats dels grans ramaders, i l'entrada de cabdals a les caixes dels comuns. És a través d'aquests canvis que els emprius prendran un paper prioritari en poder-se aprofitar els recursos de fora de la comunitat i racionalitzar i rendibilitzar al màxim els recursos propis, sorgint problemes puntuals per drets i límits d'empru, tant a l'interior de les valls d'Andorra com amb l'exterior. Per tal de fer possible aquesta nova estructuració de l'espai van sorgir tensions institucionals entre Comuns (pels emprius i àrees comunes o mitgeres) i entre Quarts i Comuns per les competències relatives als seus respectius espais. Així mentre que a unes Parròquies els Quarts van aconseguir mantenir el control absolut sobre els seus rebaixants i solans (Ordino, La Massana), i en d'altres els Quarts no van arribar a fundar-se donada el centralisme dels Comuns (Encamp, Canillo), en els altres el Comú es va sobreposar sobre els Quarts, ja per manca de capacitat de decisió sobre el territori que tenien els Quarts (cas d'Andorra la Vella), ja per lo conquesta del Comú (no sense lluites) de les competències dels Quarts, com s'esdevingué a Sant Julià de Lòria.

Amb unes institucions de vall i parròquia controlades per les oligarquies, i malgrat l'assalt fallit de la primera meitat del segle XVI de les comunitats fronteres sobre els límits i contra els emprius tot aprofitant la confiscació catalana de les senyories del comte de Foix, i la conjuntura bèl·lica de les guerres de Religió primer i, sobretot, de les contínues conteses hispano-franceses, la Vall d'Andorra va aprofitar la difuminació de la “sobirania” tot difonent el lema de la neutralitat per tal de consolidar les seves institucions, el contrapoder dels senyors i, sobretot, els seus privilegis comercials amb ambdós reialmes veïns, situació que portarà a facilitar les estratègies productives i comercials de les grans cases ramaderes andorranes, que van saber aprofitar l'herència de les companyies ramaderes medievals i les condicions beneficioses de la nova articulació del subministrament de carn a Catalunya i del nou mercat tèxtil del migdia francès. Perfectament assentat aquest model, s'iniciava una nova fase de

creixement econòmic i demogràfic a finals del segle XVII que portaria a la nova economia dels segles XVIII i XIX així com a la cristallització de les institucions de la *Terra* com a institucions totalment diferenciades de les espanyoles i de les franceses.

Capítol 6:

Del límit parroquial a la frontera internacional

(segles XVIII i XIX)

Pel llarg espai de temps d'aquestes dues centúries hom podria establir diferents períodes segons considerem l'evolució demogràfica, l'econòmica o la política. I no és per a menys, ja que historiogràficament es corresponen a dos edats diferents, el primer a l'edat Moderna i el segon a la Contemporània. Però observar els segles XVIII i XIX de forma conjunta ens ajuda a comprendre millor els processos que es van desenvolupar en la transformació del medi i en l'evolució territorial –bàsicament en el seu caràcter jurídic–. Dues centúries que comencen a la dècada de 1680 i que s'allarguen fins la de 1920 en el transcurs de les quals es generà un important creixement econòmic i, amb oscil·lacions, demogràfic, que tingué un fort impacte sobre el territori: s'arriba a la pressió màxima sobre els recursos naturals en allò que alguns autors han anomenat una “*veritable crisi ecològica*” (DAVASSE:2006) al temps que s'assolia la conversió definitiva dels límits parroquials respecte als frontalers de fora la vall d'Andorra en fronteres internacionals.

Màxima pressió sobre el medi, transformador del paisatge i que, en alguns punts, va ser generador de degradació a través de l'erosió, arribant a produir-se una explotació de l'espai superior a la produïda als segles XIII i XIV. Aquesta nova modificació del paisatge es va donar a través de tres eixos: ramader, forestal i agrícola. Les transformacions ramaderes van suposar una ampliació de les àrees de pastura assolint-se el màxim desenvolupament dels cortons, situació facilitada per l'adopció de la ramaderia equina que conviuria amb el bestiar boví (amb límit a la dècada de 1860-1880), i l'expansió de l'arrendament de cortons per al bestiar oví. D'altra banda l'explotació forestal va viure el seu màxim històric a través del carboneig per tal de subministrar energia a les fargues –que es sumen al procés metal·lúrgic pirinenc en plena expansió de la industrialització catalana–. Finalment, i en tercer lloc, el paisatge també es va modificar donada la forta pressió humana a través de l'agricultura, tant per l'increment del número de cases (amb les seves necessitats agrícoles), com per l'acceleració del procés de concentració de la propietat en poques mans, principalment sobre els prats plans dedicats a pastures artificials, el que abocaria a una expansió de

les boïgues i a escalar de nou les vessants de les muntanyes, iniciant-se també un procés de privatitzacions que culminarà entre 1880 i 1930.

El XVIII és el segle de creixement per excel·lència. Durant aquest el model social i econòmic dels Pirineus va arribar a la seva plenitud, i és que la gestió comunal dels recursos, lluny de ser una trava, apareix com un complex institucional que s'adaptava perfectament al creixement econòmic i que, a més, l'impulsava. L'exemple andorrà contravenia les teories de política econòmica predominants en aquells temps que identificaven allò comunal com a arcaic i ho consideraven com un lligam que impedia el desenvolupament del capitalisme. I és que les grans cases andorranes i les institucions comunals van organitzar un sistema econòmic funcional i en contínua renovació sota premisses d'individualisme agrícola i establiment col·lectiu de normes.

Aquest sistema comunitari va possibilitat l'especialització ramadera i una activitat siderúrgica que faria d'Andorra, a la primera meitat del segle XIX, un dels primers i principals subministradors de ferro del Principat de Catalunya (CODINA, BOSCH, VILA:2001); però a més va saber i poder gestionar les reserves de terra que potencialment es podia conrear i que servirien per a fer possible el creixement demogràfic dels segles XVIII i XIX. Així, al costat de la gran propietat construïda pels processos d'endeutament del segle XVII, trobem a la resta de cases (veïns i *casalers*) que, des de finals del segle XVII van obtenir concessions de conreu a unes boïgues que seran bàsiques per a la seva reproducció i continuïtat. D'altra banda el cas de casa Guillemareny d'Ordino és paradigma de les possibilitats socials i econòmiques de les valls pirinenques; com ja hem vist en un altre lloc (BONALES:2007b), aquesta casa va experimentar un important procés de concentració patrimonial al segle XVII que es mantindria al XVIII i part del XIX en base als beneficis de la producció siderúrgica, el comerç transpirinenc i, fonamentalment, el crèdit dins les valls d'Andorra, arribant a convertir-se en el principal patrimoni territorial andorrà. Va consolidar unitats d'explotació agropecuària a Andorra, a la província de Lleida (Noves de Segre, Mas d'en Gras de Pujol), a la de Barcelona (Mas de Targarona, Torelló) i a la Cerdanya francesa (Mas Blanc de Bourg-Madame), a més de diferents parcel·les i edificis a la Seu d'Urgell i les corresponents a la baronia de Senaller (Pallars Jussà); sense oblidar-nos de les fargues d'Ordino, de la participació associada a la de Moles, la propietat dels molins d'Espui i Mont-rós, i la compra de la castlania d'Andorra.⁷³⁰ Es convertiria, doncs, al segle XIX en una de les principals figures polítiques d'Andorra i dels Pirineus catalans.

⁷³⁰ Sobre la carlania d'Andorra: AHL, Protocols Notarials, Fons Seu d'Urgell, S-443, f. 85v-86 i 99-101v.

Igualment el segle XIX es correspon, arreu dels Pirineus, a una època de creixement econòmic i demogràfic generalitzat, arribant al seu màxim de població dins els paràmetres tradicionals del món rural amb una economia agrària, ramadera i forestal orgànica. Malgrat això la segona meitat del segle significà un punt d'inflexió: a la dècada de 1840 a la vessant nord, a la dècada de 1860 al conjunt de terres muntanyoses de la vessant sud, i a la dècada de 1870 a la vall d'Andorra, l'emigració s'escampà de forma generalitzada. Aquest increment en habitants i en número de cases, unit al creixement econòmic regional (que pels intercanvis comercials fou favorable a Andorra fins a mitjans de segle), i sumats aquests a les estratègies econòmiques de les principals cases, generà una diversificació i un increment de la pressió sobre els recursos. Però en la fase de crisi iniciada a la dècada de 1870, amb l'emigració, lluny de seguir-se els paràmetres tradicionals d'abandó de conreus, es va mantenir la mateixa pressió, ja que en tractar-se de la primera gran crisi comercial internacional, amb una caiguda generalitzada dels preus agraris, motivà que per tal de mantenir el nivell d'ingressos calgués incrementar la producció. Evidentment, incrementar la producció (a nivell de cada casa) passava, a les valls pirinenques, per ampliar les terres de conreu. Així doncs, es va continuar fent pressió sobre els recursos al temps que s'iniciava una nova fase de concentració de la propietat.

6.1.- Expansió econòmica i pressió sobre els recursos.

Ja hem vist en capítols anteriors que les grans cases de la vall, l'oligarquia, estaven perfectament integrades en els mercats regionals. La seva economia estava clarament orientada vers el mercat. Al segle XVIII, però, també ho estaven, en gran mesura –i cada cop més– la resta de les cases, ja en els mercats de productes, ja de factors. La idea d'autoabastament o de “casa autàrquica” cal, com a poc, ser matisada. És cert que existia l'autoconsum (la producció per al consum domèstic) però no ho és menys que sa fos de forma forçada (comercialització forçada per endeutament), ja de forma voluntària, tota la població estava integrada dins del mercat regional en major o menor grau segons les estratègies productives i la capacitat de producció. Per tant, qualsevol oscil·lació, variació o transformació de l'economia regional (i cal llegir el migdia francès i les comunitats de Catalunya i Aragó) afectaria a l'economia andorrana.

Malgrat els múltiples estudis històrics realitzats en les darreres dècades sobre les àrees de muntanya, alguns autors mantenen la visió tradicional que qualifica a aquestes com sistemes econòmics autosuficients (autàrquics) on el canvi cap a una agricultura

comercial ha estat un fracàs. Ja pel seu caràcter d'aïllades físicament (perifèriques respecte al centre de desenvolupament), ja per la mancança d'una dimensió mínima de l'explotació que impedeix la intensificació del factor capital (sota la influència del model de creixement anglès), o ja per les condicions del medi que impedeixen la mecanització i l'accessibilitat competitiva als mercats de consum, aquestes àrees han estat condemnades (predestinades pels autors) a l'enfonsament econòmic de la seva agricultura i a la despoblació donades les dificultats d'adaptació al mode de producció capitalista. Aquesta visió d'aïllament i marginalitat ha estat forjada per les teories econòmiques clàssica i marxista sobre les que es van basar els estudis dels processos de desenvolupament econòmic i integració de les agricultures a l'economia capitalista. Fonamentades en models ideals sota unes condicions predeterminades, adjectivaven a la resta d'àrees amb relacions socioeconòmiques i socioecològiques divergents com a arcaïques o al marge dels processos de desenvolupament i canvi, quan no les ometien explícitament en els seus plantejaments.⁷³¹ Davant els models ideals han anat sorgint diferents plantejaments teòrics que intenten abastar tant els buits dels grans models com el punt oposat al desenvolupament: el subdesenvolupament tant de les regions tercermundistes com de les comarques "endarrerides" dels països desenvolupats. Així els estudis sobre el desenvolupament rural han abandonat l'anàlisi dels modes de producció "purs" o models ideals per tal d'estudiar els canvis en els mecanismes de reproducció d'un sistema social i econòmic determinat cap a l'economia mercantilitzada.

Abandonada definitivament la idea d'autarquia en les àrees de muntanya,⁷³² i criticada extensament la idea del mercat perfecte,⁷³³ han sorgit diferents teories basades en les

⁷³¹ Des del punt de vista de la teoria econòmica clàssica les àrees pirinenques serien incompatibles amb el desenvolupament del capitalisme precisament perquè aquest necessita trencar els lligams comunitaris i de la solidaritat familiar, base de tot el sistema socioeconòmic de les comunitats pirinenques i prepirinenques, en ser incompatibles amb un individualisme de l'empresari agrícola que busca la maximització de beneficis mitjançant una racionalització de l'ús dels factors de producció. Per la seva part el marxisme tipifica les comunitats pageses com a primitives amb una interpretació anacrònica de les formes de propietat, de tal manera que són titllades d'incompatibles amb el capitalisme; a més en aquestes zones és dèbil la tendència a la concentració de factors de producció en poques unitats pel paper tant de la normativa comunitària com per les solidaritats internes i l'existència d'activitats informals.

⁷³² Plantejament sobre el que es basa l'estudi de MORENO FERNÁNDEZ (1994, 1998) per la muntanya de La Rioja. Al respecte i dins un marc més general veieu AYMARD (1983). Sobre els mercats ben desenvolupats en un sistema econòmic no basat en el benefici i mostrant que la societat tradicional no és estàtica veieu NELL (1984). Basant-se en la insuficiència local de les àrees de muntanya i la participació i desenvolupament del mercat de productes i factors veieu DOMÍNGUEZ MARTÍN (1994, 1996) i BONALES (2003). Sobre l'economia comercialitzada i l'economia autàrquica o d'autoconsum com dos aspectes d'una economia rural estructurada en funció d'un sistema social orientat a proporcionar riquesa a una oligarquia veieu GARCÍA FERNÁNDEZ (1980); plantejaments similars a TELLO (1995) per la Segarra catalana. Sobre el

relacions de les explotacions agropecuàries amb el mercat, tant per a les àrees desenvolupades com per a la integració de les subdesenvolupades en el mercat global, ja sigui mitjançant la comercialització forçada de productes i factors productius, ja mitjançant els processos de protoindustrialització, o ja mitjançant una co-integració o adaptació de les explotacions i comunitats a les condicions en canvi de l'economia.⁷³⁴ Aquests darrers plantejaments teòrics de co-integració i adaptació proporcionen una major capacitat explicativa dels diferents processos de mercantilització de les economies locals i regionals en deixar de banda les qualificacions d'endarreriment i progrés i en sortir del marc base d'estudi del mercat com a centre, aprofundint pel contrari en els canvis que es donen a les relacions socials, econòmiques i ecològiques: el desplaçament del mercat "perfecte" (*perfectament competitiu*) com a objecte central d'estudi ha estat la clau metodològica per tal de poder desenvolupar els estudis socioeconòmics de les àrees de muntanya. Seguint aquests plantejaments hem d'entendre que a l'Andorra dels segles XVIII i XIX l'economia i la societat s'articulaven per la dinàmica de la seva reproducció que té com a eix central les solidaritats i les interaccions familiars i comunitàries. Aquestes institucions sociabilitzen als individus de tal forma que porten a preservar un màxim d'independència o d'autonomia col·lectiva en relació a la societat global, i tendeixen a perpetuar en el transcurs d'un temps relativament llarg les seves característiques més tradicionals. La flexibilitat dels mecanismes de reproducció generacional de les famílies, dels òrgans de decisió i les institucions político-administratives locals, així com de la normativa comunitària respecte als recursos naturals facilitarà l'adaptació a les situacions mutants de l'economia i de la política. A més, aquesta societat de muntanya manté necessàriament importants relacions d'intercanvi amb l'economia regional mitjançant la comercialització de productes i factors (terra, crèdit i treball), essent de vital importància la pluriactivitat. Això és degut a les característiques de la dotació de recursos naturals i de tecnologies disponibles.

caràcter del mercat perifèric per a la unitat familiar pagesa veieu KRIEDTE, MEDICK I SCHLUMBOHM (1986).

⁷³³ Al respecte veieu NELL (1984), GALLEGO (1995, 1998), AMIN (1974), MINGIONE (1993), BERG (1995), BHADURI (1998).

⁷³⁴ Davant els models clàssics d'integració per especialització vers el mercat han sorgit teories de comercialització forçada ja sigui via crèdit rural (BHADURI:1987, 1998. TELLO:1995), ja per la venda de la força de treball per a la reproducció familiar, ja per la integració forçada mitjançant la formació de mercats colonials perifèrics i l'acció ciutat - perifèria (SHANIN:1980, 1983. AMIN:1974). Sobre la invalidació del model de protoindustrialització veieu KRIEDTE, MEDICK, SCHLUMBOHM (1986) i BERG (1995). Per a les teories de coexistència del capitalisme amb altres sistemes "tradicionals" i la seva co-integració i adaptació veieu BOUCHARD (1994), AMIN I VERGOPOULOS (1980), GALLEGO (1995, 1998), DOMÍNGUEZ MARTÍN (1996) i MINGIONE (1993).

Així, en el procés de desenvolupament del capitalisme, es produeix una relació (co-integració, adaptació) entre l'economia andorrana i l'economia capitalista regional i extra-regional (en base a la interconnexió de les relacions comercials preexistents en contínua evolució i mitjançant la continuïtat d'activitats i mercats informals) que permet als dos sistemes assegurar en un primer moment la seva integració i el seu creixement recíprocament malgrat seguir lògiques diferents de funcionament i de desenvolupament mercès a la capacitat del capitalisme de transformar-se a les diferents condicions en que opera. Però aquesta co-integració no suposa, necessàriament, la consecució de la idea de progrés o de desenvolupament, sinó que estarà marcada –i variarà en la seva evolució– segons l'estructura agropecuària i les estratègies d'acumulació, inversió i consum dels diferents sectors socials.

Quins efectes tingué aquesta co-integració econòmica i, amb ella, aquest creixement econòmic –socialment heterogeni– i demogràfic sobre el paisatge, els recursos, i la delimitació del territori?

La nova fase de creixement demoeconòmic. Les disputes per les pastures

De tots és conegut que al segle XVIII la població europea va experimentar un creixement demogràfic generalitzat. A mode d'exemple, la veïna Catalunya va passar de 700.000 a 1.200.000 habitants en aquell període, i si observem l'esdevingut fins a finals del segle XIX, allí la població va arribar a triplicar-se en alguns llocs. Però aquest creixement, igual que en etapes anteriors, no fou homogeni espacialment: la vessant sud dels Pirineus van viure una dinàmica pròpia i diferenciada ja que a les comarques noroccidentals de Catalunya aquest increment fou molt menor i fins i tot en alguns pobles es van produir reduccions en el nombre de veïns (VILAR:1987, vol. 2, p.43-126). A la vessant nord també es va experimentar un relativament important creixement demogràfic; mostra d'aquest és la vall de Vicdessos on l'augment d'habitants es va accelerar a la primera meitat del segle XVIII fent sentir els seus efectes econòmics i paisatgístics a partir de 1750 (Davasse:2006, p.219). Però fou en la primera meitat del segle XIX quan es va assolir el màxim demogràfic als Pirineus, tant a la vessant nord (MÉTAILIÉ:2006, p.194) com a la vessant sud (COLLANTES:2001). L'evolució demogràfica d'Andorra segueix les línies generals dels Pirineus catalans: manteniment amb oscil·lacions i un mínim increment del nombre de cases i habitants a la majoria de les poblacions, convivint amb determinats nuclis que assoleixen un creixement rellevant però limitat. En el seu estudi demogràfic, GUAL I PUIG (2005) observen

aquesta dualitat de realitats a la Vall d'Andorra: al temps que parròquies com Ordino i Encamp mantenen el nombre d'habitants, altres com Andorra la Vella van obtenir creixements de fins a un 26% de població, destacament que aquest moviment es va donar, fonamentalment, al darrer quart del segle (també a CAMIADE:1987). La situació canvià considerablement al següent segle, el XIX, quan la Vall d'Andorra –seguint la mateixa dinàmica que els Pirineus Noroccidentals catalans– va créixer de forma considerable fins la dècada de 1860 (pel cas d'Ordino) o de 1870 (pel cas d'Andorra la Vella), passant, respectivament de 88 i 196 cases l'any 1801 i 1816, fins les 141 i 235 cases de 1860 i 1870. A partir d'aquestes dates la crisi agrària capitalista, al igual que a l'Ariège a la dècada de 1840 i a Catalunya a la dècada de 1850, s'iniciaria la gran emigració coneguda com a èxode rural (LÓPEZ, PERUGA, TUDEL:1988).

El creixement demogràfic andorrà era conseqüència de les transformacions econòmiques del marc regional, en un marc climàtic propici per quant coincidí amb la fi del *Littel Ice Age*, donant-se, per tant, una moderació de les temperatures amb màximes més baixes que les actuals, però mínimes més altes (WARD I JOVER:2008). Això no significava que no es produïssin oscil·lacions tant de les temperatures com de les precipitacions, donant-se importants períodes de sequera amb les conseqüents collites dolentes, que afectaven als balanços del moviment vegetatiu en donar-se puntes negatives (GUAL I PUIG:2005). L'expansió econòmica andorrana, que facilitaria i alhora seria conseqüència del creixement demogràfic, es va centrar en l'agricultura (especialment en el transcurs el segle XIX); en l'expansió definitiva de la producció siderúrgica iniciada a mitjans del segle XVII, i en la ramaderia a través de l'adaptació de l'explotació i comercialització de la ramaderia andorrana als importants canvis experimentats en el marc regional. Serà en aquest darrer aspecte, per quant afecta més a la problemàtica territorial, en el que ens centrarem en el present apartat.

La ramaderia andorrana viurà en aquests segles un canvi de primer ordre: l'expansió de l'explotació equina (cavalls, eqües, matxos i mules) i manteniment de la bovina, i una reducció en termes relatius i absoluts de la cabana ramadera ovina pròpia. Segons CODINA (2005c, p.105) al llarg del segle XVIII la cabana de bestiar gros va anar creixent fins la dècada de 1760, estabilitzant-se després i començant a reduir-se fins el primer terç del segle XIX, tendint a la reducció al llarg del segle excepte en el període 1855-1860.⁷³⁵ Tal i com indica MAS (2003, p.31), la inversió de les grans cases

⁷³⁵ En un altre treball (CODINA:2005, p.435) l'autor especifica el moviment de la cabana ramadera de bestiar gros del Principat: coneix el màxim a mitjans del segle XVIII, per començar a decreixer: si al final de la guerra de Successió d'Espanya hi havia 6833 *metadors*, l'any 1796 només hi havia 5.656 caps. Després la tendència continuaria a la baixa, reduint-se un 6,6% entre 1800 i 1840, i pujant un 20% entre 1855 i 1860.

ramaderes andorranes en el comerç i l'explotació del bestiar gros tenia un clar sentit: es tractava d'una notable font d'ingressos basat en la producció o la importació -i recria en molts casos- d'aquests animals de França, i la seva venda -legal o de contraban- a Catalunya a través dels mercats firals de Verdú, Santa Coloma de Queralt, Organyà i Salàs de Pallars.

Aquesta participació en el mercat de bestiar de treball només cobra sentit si entenem les transformacions que s'esdevenien en el camp català. A les darreres dècades del segle XVII es produeix, en nombrosos punts del litoral i de l'interior català un canvi en les tècniques de treball que impliquen una major productivitat en afavorir la intensificació del treball humà: la substitució del bestiar boví pel cavallí per a realitzar les diverses tasques agràries. Així, a començaments del segle XVIII, i centrant-nos en el mercat directe andorrà, és a dir, la plana de Lleida, ja trobem el predomini absolut de l'ús de mules i matxos als camps de rec i el secà cerealícola de gran part del Segrià, la baixa Noguera, el Pla d'Urgell i les Garrigues. L'esclat de la guerra de Successió a Catalunya a principis del segle XVIII provocà la pèrdua de gran part d'aquests animals (bàsicament per l'ús militar) incrementant-se una demanda que, primerament fou satisfeta pels ramaders francesos i, un cop finida la guerra i "tancada" la frontera franco-hispana amb aranzels, seria aprofitada per les comunitats pirinenques, i especialment la vall d'Andorra, per obrir-se un forat en el mercat català tot augmentant les vendes, ja fossin legals, ja de contraban (MAS:2003, p.32). Al llarg del segle XVIII, i gràcies a l'expansió de la superfície de conreu a través de la colonització guiada i programada pels senyors territorials (especialment els eclesiàstics), es produirà el canvi definitiu del bestiar boví pel mulatí per tal de realitzar les feines agrícoles (VICEDO:1991, p.105-112), un canvi sense retorn i sense cap presència ja de bestiar boví al segle XIX.

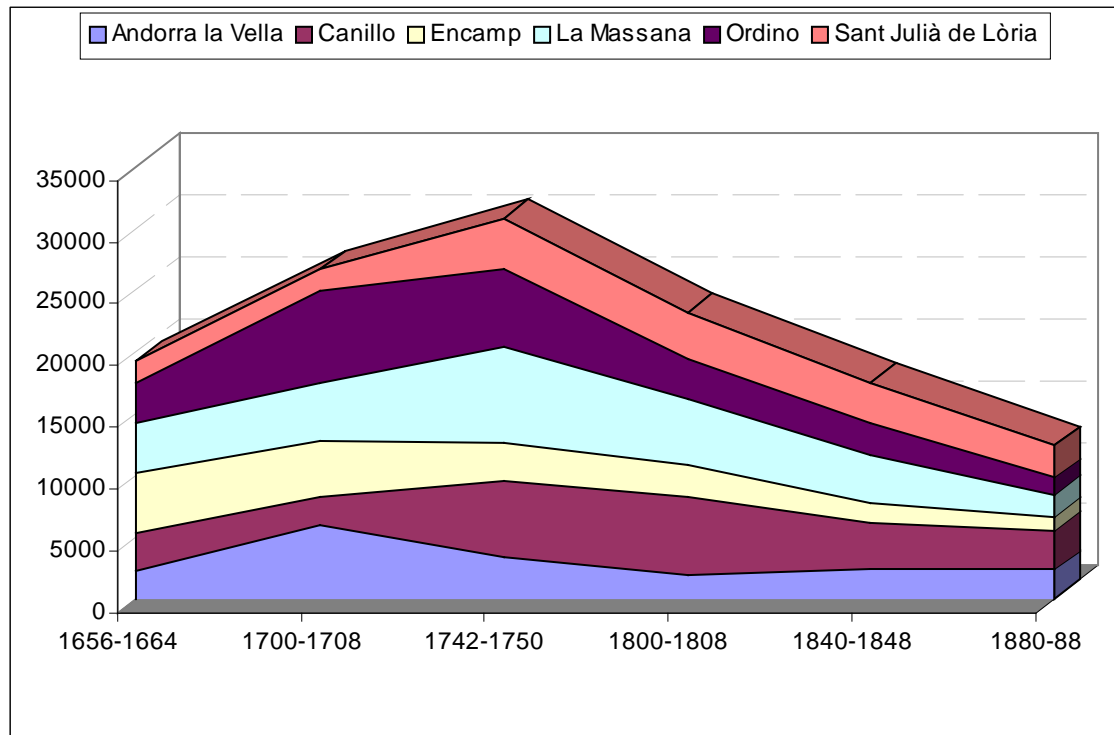
Les relacions comercials que impliquen la recria i reproducció del bestiar són fonamentals en el context dels Pirineus, ja sigui el bestiar mulatí que articula la producció francesa, la cria pirinenca i la venda a l'interior de Catalunya i Aragó, ja el bestiar boví i vaquí produït i criat a les altes valls, o ja el bestiar de llana -com ja tindrem ocasió de veure- constitueixen una important font d'ingressos per a les economies pageses i per les caixes comunitàries ja per la venda de pastures o ja per la possessió de ramats. És ja força conegut el paper de les companyies que al llarg del segle XVIII venien explotant el comerç del bestiar mulatí mercès als treballs de SALES (1983, 1991). En el nostre estudi sobre el comerç pirinenc del segle XIX (BONALES:2003, p.761-775) constatem en aquell segle la consolidació d'un model firal ja establert al segle XIX. Així podem parlar d'una integració comercial del bestiar gros

a nivell regional que es basa, pel que fa al bestiar mulatí, asiní i equí en la compra de caps de bestiar de l'any a França, la cria a les altes valls pirinenques; i pel que fa al bestiar boví la reproducció i cria en aquestes valls; i la comercialització de tots els caps al migdia regional, entenent com a regió tota la baixa vall de l'Ebre, a través d'unes fires jerarquitzades que van des de les petites fires d'alta muntanya i prepirinenques per a la redistribució de caps de bestiar destinades a la cria (Vielha, Pont de Suert, Organyà, Vilaller, Sort, Pobleta de Bellveí), fires comarcals del pla i del prepirineu amb un clar component de comercialització del bestiar per al treball agrícola a nivell comarcal o inter-comarcal (Barbastre, Graus, Prades o Salàs de Pallars), i les fires regionals que es converteixen en punt de referència general de productors, comerciants i pagesos (Sarinyena, Verdú i Santa Coloma de Queralt). Totes elles en una xarxa firal articulada, des del punt de vista de la comercialització, pels grans negociants, especuladors i companyies tractants de bestiar. Aquest sistema de reproducció i cria pirinenca i comercialització regional ja existia al segle XVII (almenys en base a la cria de mules), i al segle XVIII estava en ple funcionament, especialitzant-se àrees del sud de França (Ariège, Couserans) en la cria de bestiar mulatí amb destí al mercat hispànic, integrades també en una xarxa francesa d'àrees de cria com el Poitou i Auvèrnia estructurades mitjançant una xarxa firal articulada amb les fires peninsulars (POUJADE:1999). Aquest sistema de producció i comercialització continuarà funcionant fins, almenys, el primer terç del segle XX, però amb un volum molt inferior al de mitjans del segle XIX, ja que patiria una nova competència provocada per l'especialització tant nacional i internacional com comarcal, facilitada per la difusió dels productes ramaders gràcies a l'expansió del ferrocarril.⁷³⁶

Si l'oportunitat de lucre fruit de la demanda de bestiar mulatí a Catalunya fou causa d'aquest canvi en la producció, les conseqüències sobre el territori serien també de gran rellevància: en primer lloc es necessitava una nova regulació en l'ús de l'espai per tal de fer compatible el consum d'herba per cavalls, vaques i ovelles (BECAT:1993b, 2001); en segon lloc es produïa un augment de la pressió sobre la terra de conreu per quant es necessitava d'una major quantitat de prats artificials per tal de produir herba per al bestiar gros a l'hivern (CODINA:2005, p.389-393); i en tercer lloc, en instal·lar-se la transhumància horitzontal per al bestiar gros, s'incrementava la demanda de pastures a les parròquies baixes. Conseqüències, doncs, que ja anuncien la potencial

⁷³⁶ Sobre l'especialització bovina a la regió cantàbrica i la seva distribució facilitada pel ferrocarril a DOMÍNGUEZ MARTÍN I LANZA GARCÍA (1991); i GEHR (1985), amb una important incidència de les importacions de bestiar estranger. Pel que fa a la competència comarcal, cal destacar l'especialització de bestiar de cria equí de les comarques de Girona i de Barcelona; així per exemple la comarca barcelonesa d'Osona, a finals del segle XIX, s'especialitzà en la cria de cavalls i mules assolint el 11% de la cabana equina de Catalunya; PONCE:2001.

existència de conflictes sobre drets territorials. A més, l'explotació del bestiar oví no s'abandonaria sinó que també experimentaria importants canvis.

Imatge 77: Evolució del bestiar menut de producció pròpia de la Vall d'Andorra. Mitjanes quinquenals. **Font:** LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988)

La màxima expansió de la producció de bestiar menut andorrà s'assoliria al primer terç del segle XVIII, amb un total de 40.493 caps de bestiar l'any 1730, tot recuperant-se els valors de principis del segle XVII que s'havien perdut a la segona meitat d'aquell segle (CODINA:2005c, p.97). En el conjunt de bestiar menut, la producció pròpia tenia encara un pes fonamental, reduint-se l'*estraný* entre el 13,5 i el 18% del total. Durant aquest primer període, doncs, es produeix una màxima pressió sobre les pastures, i és precisament en aquesta època quan es construeixen el darrers orris de pedra seca de les nostres contrades (OBIOLS:2010, p.56; PALET ET ALII:2007, p.240). Ara bé, és en aquest període quan s'assenten les bases de la transformació de l'explotació ovina andorrana. Segons CODINA (2005, p.473), un cop finida la guerra de Successió d'Espanya es va desenvolupar el mecanisme de recepció de bèsties estrangeres en el marc de l'*Estrany*; i s'assentà l'estratègia econòmica de les grans cases ramaderes del canvi d'orientació de la inversió envers el bestiar equí. Així doncs, després dels màxims de 1722-1736 (CODINA:2005, p.432), s'inicià la davallada del nombre de caps de bestiar propis dels parroquians al temps que augmentà el valor dels preus dels arrendaments dels cortons, fruit de la demanda d'herbes per al bestiar gros, per la recepció de bestiar menut d'*estraný* i per la monopolització d'aquestes peixenes a

mans de les companyies ramaderes, en las que augmentarà la participació de ramaders més modestos de totes les parròquies. Poc a poc, doncs, el nombre de bestiar foraster augmentarà (CODINA:2005, p.473), al temps que la producció pròpia disminuirà: cap a l'any 1755 la cabana ramadera s'havia reduït a la meitat, amb 21.461 caps.

Imatge 78: Pastor amb un ramat d'ovelles a l'estany d'Engolasters. **Fons:** AFCEC Rossend Flaquer, 1927, núm. 13.

El darrer terç del segle XVIII fou de creixement lent però continu del nombre de caps, declarant-se 27.958 bèsties l'any 1788 i augmentant també, lleument, l'*estrany*, però des de finals d'aquell segle i fins a les acaballes del XIX es produeix un descens continu: Si el 1816 es declaren 21.291 caps, baixarien a 19.454 el 1834, i fins a 16.411 l'any 1840, coincidint amb la primera guerra carlista d'Espanya (CODINA:2005, p.433). L'any 1866 ja estava per sota dels 15000 caps, i el 1874 només era de 12.407 caps de producció pròpia. Ara bé, al llarg d'aquest segle XIX la recepció de bestiar d'*estrany* era ja superior a la producció parroquial, és a dir, superava el 50% sobre el total present a la vall d'Andorra (LÓPEZ, PERUGA I TUDEL:1988, p.51), i la suma del propi i l'*estrany*, a la dècada de 1870 donava uns valors totals similars a les cabanes

ramaderes andorranes del segle XVII i principis del XVIII: la mitjana de la dècada de 1870 sumava 35.516 caps que es reduïren a 26.874 a la dècada 1890-1899 per una forta disminució de l'*estraný* en aquest període de reestructuració del comerç ramader regional i internacional.⁷³⁷

Aquest canvi ve motivat per les transformacions experimentades en l'entorn regional. Ja hem vist (i en això aprofundeix CODINA:2005) com el mercat català i aragonès, demandant de bestiar de treball, va modificar les estratègies econòmiques de les grans cases ramaderes andorranes. Doncs bé, fou el mercat francès el que ajudaria a transformar el sistema d'obtenció de benefici mitjançant el bestiar menor, bàsicament oví. Allí, ja a finals del segle XVII es produeix una forta demanda de carn i llana donat el seu creixement demogràfic. Aquesta demanda, que afavorí l'expansió de la ramaderia ovina francesa, va confluïr a mitjans del segle XVIII amb la crisi de la siderúrgia de l'Ariège (DAVASSE:2005, p.220). Davant el tancament de fargues es va generalitzar un canvi de les activitats econòmiques locals produint-se, entre d'altres, un increment del bestiar especulatiu propi i creant-se una xarxa de transhumància que generalitzà la presència de ramats del Prepirineu francès o de la plana tolosana a les altes valls pirinenques. L'alta demanda de pastures de l'Ariège portà a una sobreexplotació i a una veritable "crisi ecològica" amb forts processos erosius; a través de l'ús del foc pastoral (MÉTAILIÉ:1981) i a la intensitat dels aprofitaments pastorals, es derivà ver la disminució de les masses forestals (MÉTAILIÉ, BONHÔTE, DAVASSE, DUBOIS, GALOP I IZARD:2003) fins al punt que les reglamentacions consuetudinàries (les establertes pels comuns) no serien respectades, convertint-se allí els boscos vedats en pastures. La pressió ramadera, lluny de disminuir-se, anirà creixent al segle XIX fins al punt que a la dècada de 1830-1840 (la del màxim demogràfic a l'Ariège) s'arribarien a comptabilitzar 40.000 caps d'oví estivant tant sols sobre el territori d'Auzat, pertanyent la meitat dels caps als habitants de la vall de Vicdessos, i venint del nord la resta (DAVASSE:2006).

Aquest increment de la presència de ramats provocaria una alta pressió sobre les pastures d'empru andorrans, i un augment de la demanda de pastures dels cortons de les nostres valls, demanda que facilitarà l'augment del seu preu en subhasta i que serà

⁷³⁷ Segons LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988) La mitjana dels anys 1870-1879 donava 14.826 caps de bestiar menut propi de la vall d'Andorra davant els 20690 de l'*estraný*. Unes dades que es reduïen en 1880-1889 a 12.407 pròpies i 15.487 d'*estraný* i, en 1890-1899 a 12.056 pròpies i 14.818 d'*estraný*, amb una proporció de l'*estraný* del 58,26%, el 55,52% i el 55,14% respectivament. Aquest bestiar d'*estraný* peixia fonamentalment a les parròquies de Canillo (el màxim en 1865-169 fou del 46%), Encamp (el màxim fou en 1890-94 amb el 33%) i Ordino (el màxim per a 1895-99 amb el 19%), davant la Massana, Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria que no assolien el 10% de tot el bestiar d'*estraný* present a la Vall.

possible pel canvi d'estratègies dels grans ramaders andorrans amb tendència ara a l'especulació de la ramaderia equina, molt més remunerada. Tal i com indica CODINA (2005, p.406), amb la instauració dels cortons als segles XVI i XVII es limitava el dret d'accés a les herbes del col·lectiu a la majoria de la població, al temps que permetia l'augment dels ramats controlats per les companyies; i al segle XVIII va permetre l'adaptació de llurs ramats a les condicions del mercat en controlar les peixenes d'estiu tot mantenint el sistema de la transhumància. L'increment de preus dels arrendaments al segle XVIII (que van elevar-se de forma extraordinària, CODINA:2005, p.404), juntament a la reglamentació restrictiva que van generar els comuns, com era el vedat de les pastures no arrendades, o l'enduriment de les sancions contra els infractors (CODINA:2005c, p.108), van conduir a que pràcticament cap ramader pogués accedir a les pastures sinó era sumant-se a les companyies de les grans cases andorranes, és a dir, articulant-se com a engranatges de les xarxes clientelars i de poder de la Vall. Amb el control de les pastures, doncs, l'oligarquia podia reduir despeses en rebre bestiar d'*estrany*, essent més rendible la inversió. La situació al segle XIX no variaria gaire, controlant els grans ramaders els principals cortons (com Sorteny), al temps que la resta de ramaders, o bé s'unia a les companyies, o bé, associats, accedien a cortons de menor qualitat i quantitat (com Hortell d'Ordino), tal i com ens mostren LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988, p.48-49).

Als segles XVIII i XIX es desenvoluparan al màxim els cortons, regulant-se l'ús tot adequant-ho a les condicions de l'espai o a les necessitats del comú (MAS:1996), i dividint les peixenes en cortons més petits per tal de millorar el rendiment rendista. Així, si Sant Julià de Lòria arrendava els Fenerals i Costes i Escobet, Ordino posava en arrendament la Cebollera, Rialp, Pla de Sorteny, Serrera, l'Estanyó, Hortell, Coma Obaga – Ferreroles, Besalí i el Forn (mai per separat), amb una fragmentació completa de l'antic cortó de Sorteny. Per la seva part Andorra arrendava Baell, Estall Serre, Setut, Sodorret, la Tossa, Sulls i Brulls, l'Obac d'Andorra, l'Obac d'Enclar i, des de mitjans del XVIII els solans del Solanet de Ràmio i el Solà de les Heres, havent-se produït, aquí també, la subdivisió de l'antic cortó de la Ribera dels Orris. La parròquia de la Massana arrendaria les herbes del Pla de l'Estany i, posteriorment, de Les Fonts, així com les rastolles de Coma Pedrosa i Comallempla, i els rebaixants. Per la seva banda, Encamp i Canillo arrendarien pràcticament totes les herbes no compartides: Canillo els cortons de les Bases, Vall del Riu, la Coma, Antor, Cabana Sorda, Juclan, Tosa, Siscaró, Clots de Massat, Ortafà, la Portella, Ribaló i Els Colls, al temps que Encamp ho faria a les Agols, Coma dels Llops, Ensagents, Pessons i Colells, Gargantillar, Montmalús i Engait, la Casa, Bollidor, Costa Rodona, Maià i, parcialment,

la Comella i Minera, restant les herbes mitgeres de la Solana (Fons Faures, Goter, Vesset i Ribanfesta) com a cortons compartits entre ambdós comuns. Perfeccionat el sistema de cortons i controlat llur arrendament per l'oligarquia de la vall, les peixenes o *estives* estaven assegurades, i al llarg del període, malgrat l'establiment de restriccions de circulació que va suposar la creació de la frontera, es va mantenir la transhumància, tant al segle XVIII⁷³⁸ com al XIX, donant-se una presència constant dels ramats andorrans (especialment d'Ordino i d'Encamp) al Pla de Lleida (ROS FONTANA:2005).

Tot plegat tingué unes conseqüències territorials de primer ordre: la disputa pels drets d'empru i per la trenca de termes que, per aquests segles significava, en molts casos, la nova frontera internacional. Aquestes discòrdies, com és evident, no van ser exclusives de les nostres valls. L'increment de la pressió sobre els recursos portà, en uns casos, a recuperar zones de pastures "oblidades", és a dir, zones amb dret d'empru que no s'utilitzaven des de dècades o fins i tot segles abans; i en altres a intentar "crear" nous emprus en base a un nou ús més o menys continuat en el temps. Tot això feu esclatar nombroses disputes en ambdues vessants dels Pirineus, des de l'Ariège i l'Aude al Pallars, la Vall d'Aran, la Cerdanya, l'Alt Urgell i, fins i tot, entre pobles ben propers a Andorra, com el plet entre Civís contra Ars i la Vall de Sant Joan de l'any 1770, i el que enfrontà a Calbinyà amb Arcavell en 1794.⁷³⁹ Quines disputes sobre pastures es van donar dins la vall d'Andorra i, així mateix, dins el si de les parròquies?

⁷³⁸ Segons LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988, p.53) en base a CANTURRI (1974, p.117), la importància de la transhumància queda perfectament exemplificada en les dades de l'any 1719, quan 86 pasotrs i 7 majorals andorrans van conduir 16.500 caps de bestiar de llana, en 6 ramats parroquials a Linyola, Montblanc i altres llocs.

⁷³⁹ A l'Ariège van destacar els plets entre Siguer i Vicdessos (BABY:1986, p.186), o el de Montailou, Sorgeat i Mérial el 1831 per Petzandres, Sept-Fonts i Costa da Vals. A més dels conflictes relatius a rendes i drets com el que va enfrontar a Miglós i a Castell-Verdú pel pagament de formatges per orri l'any 1774 (BARRIÈRE-FLAVY:1894, p.129); i el de Miglós amb el senyor l'any 1779 (ídem, p.132). Exemples als Pallars n'hi ha molts, com el de Bretui contra Montcortés l'any 1777 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 2552), i a Anàs i Bonestarre contra Estaón per Costa, Perafita, Peracalç i Estobarres entre 1752 i 1759 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 13756). A la Vall d'Aran el cas de Bagergue contra Unya (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 2554); a la Cerdanya entre Ordén i Talltendre contra Bellver el 1736 (ACA, Reial Patrimoni, Batllia, Processos moderns, Processos, 1736, 1h), o de Nas, Santa Eugènia de Pi i Pi contra Bellver pel dret de pasturar a les muntanyes d'aquesta darrera entre 1756 i 1758 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 13978). A l'Alt Urgell destaquen el procés de Coll de Nargó contra Organyà el 1732 (ACA, Reial Patrimoni, Batllia, Processos Moderns, Processos, 1732, 1Bb), de Castellbó i Romadriu contra Tírvia, Burg i Farrera el 1788 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 2299); de Vilanova de Banat contra Ortedó i Lledó el 1828 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 4727), o el de Castellàs i Biscarbó contra Guils el 1764 (ACA, Reial Audiència, Plets Civils, 4773). El plet de Calbinyà contra Arcavell de 1794 a ACA, Reial Patrimoni, Batllia, Processos Moderns, Processos, 1794, 1v. El de Civís contra Ars i Vall de Sant Joan de 1770 a ACA, Reial Patrimoni, Batllia, Processos Moderns, Processos, 1770, 1x.

Sant Julià de Lòria

La parròquia de Sant Julià de Lòria comptava amb uns 2000 caps de bestiar menut a principis del segle XVIII, i cap a mitjans d'aquell segle el nombre s'havia doblat. Parròquia, com hem vist, sense gaires peixenes d'estiu en exclusiva, va veure a més incrementar-se la demanda de pastures hivernals per al bestiar gros de les parròquies altes. Això significava que, potencialment sorgirien nous conflictes sobre els drets de pastura. Deixant de banda les lluites amb l'exterior –que derivaran en unes disputes frontereres– podem observar que el poder centralitzador del Comú de Sant Julià de Lòria sobre els Quarts queda definitiva i irreversiblement assentat. Els Quarts segueixen exercint un paper d'interlocutors entre la base i el poder polític parroquial, però és, en definitiva, el Comú qui “sanciona” segons “l'interès general” del col·lectiu els acords –o propostes– dels Quarts. Així, en l'aspecte territorial, el Comú exercirà de mediador entre els Quarts, com s'esdevingué en el conflicte entre Aixirivall i Auvinyà pels terrenys de Faucilles;⁷⁴⁰ donarà caire de norma d'obligat compliment en aprovar les ordenances dels Quarts,⁷⁴¹ i regularà els usos de rebaixants i solans, manant als Quarts *assenyalar* els terrenys, i imposant normes als propis Quarts sobre aquests terrenys.⁷⁴² Però si el Comú podia imposar-se sobre els Quarts, no s'esdevenia el mateix amb els espais jurídicament diferenciats què, per aquest període, semblen circumscriure's únicament al Mas de Tolse: les disputes sobre drets d'ús i el territori diferenciat d'aquest mas es van repetir al llarg de tot el període. Ja l'any 1742 dos

⁷⁴⁰ ACSJL, L.4, f.90, del 26 de gener de 1779: sentència del Comú en el conflicte entre Aixirivall i Auvinyà per Faucilles: “*Diem nosaltres Roma Sires y Batista Arajol que som estats manats per lo comu de Sant Julia per anar a mirar una disputa tenen lo Quart de Xirvall y Auvinya als Faucilles nomenat lo Solanyo en un prat te y posoeix lo masobero de Xirvall de un pas avie de donar dit masobero als sobre dits quarts y posats nosaltres en dit puesto y avem mirat lo que aviem de mirar tant a la una part com al altra y perço manam al dit masobero que deigue deixar pas a la cantonada del prat del Genret de Auvinya ab sinch sagells que avem fet lo un dret al altres per amunt y tambe manam al dit masobero deigue fer una parada de rames cap amunt fins a la sequia de dedal de la sequia en amunt quede comu ab dos sasells ab dos roques fermes tambe y a la peu de vaix aye de donar per pasar un parell de bous si combe esta es nostra declaracio lo tot se mane en pena del cot de la parroquia que observien lo sobre dit*”.

⁷⁴¹ ACSJL, L.2, acta del 13 de maig de 1780.

⁷⁴² ACSJL, L.4, f.202v-203. Entre d'altres mana “*resol lo Comu de esta hora en aban ningun individu de la Parroquia que desde de Sant Dot, fins a Sant Lluch no Puguen anar a Peyxer ab lo bestiar menut als rebaixans so es tan bestiar de llana com cabreon, ni lo vestiar gros vaganer, y en cas que alguns individus aixen de Bogar en dit temps dins lo rebaixan lo Comu los promet donar pasos dables per bogar en dits Rebaixans*.” A l'acta del 26 de juny de 1803, “*à resolt lo Comú que al Quart de Aixirivall dona lo Comu del revayxan per lo us de vogar als camés las cabras y vestiar propi del quart de Aixirivall del Cortal del Casale dret al cortal de Bonet y de alli dret al cortal de Llumeneres y de alli en amunt puguen pasturar*”.

àrbitres originals de la parròquia d'Andorra van sentenciar en la disputa entre el Comú de Sant Julià i el Mas de Tolse sobre la possessió de l'arenal deixat pel riu en el seu canvi de traçat degut a l'avinguda del riu Valira de l'any 1726, espai que reclamava com a propi el Mas de Tolse al temps que el Comú reclamava el contrari, sentenciant-se a favor de Sant Julià.⁷⁴³ La incorporació plena del Mas de Tolse dins l'estructura territorial de Sant Julià de Lòria no era possible, ja per la diferenciació dels usos i la capacitat normativa sobre l'espai, ja per la seva dependència respecte al Seminari Tridentí de la Seu d'Urgell (recordem que el mas procedia d'una dominicatura d'origen prefeudal), realitzant-se, periòdicament, rodalies per tal de mantenir diferenciada aquesta propietat eclesiàstica.⁷⁴⁴ A finals del segle XVIII encara sorgiria un nou problema típicament cíclic, ja que es repeteixen les disputes del Mas de Tolse amb el Quart de Fontaneda sobre la capacitat d'emprivar: l'any 1797 el Consell General de la Vall va sentenciar tot prohibint als habitants de Tolse de llenyar, péixer i boïgar al Solà de la Moixella, igual que prohibia als habitants del Quart fer el mateix sobre els terrenys de Tolse.⁷⁴⁵ La última refrega consolidava aquesta distinció: l'any 1837 els comissionats del Consell General hagueren de sentenciar en una nova causa oberta entre Sant Julià de Lòria i el Mas de Tolse sobre algunes creus que delimitaven dit mas. La solució, doncs, confirmava el manteniment d'aquest territori dins de la parròquia de Sant Julià, però com a "propietat" individualitzada amb un règim normatiu clarament diferenciat a la resta de nuclis de població de la parròquia.⁷⁴⁶

Deixant al marge la regulació interna, cal destacar la consecució per part del Comú de Sant Julià de la privativa en l'ús dels Fenerals. Com ja hem vist en capítols anteriors, en aquesta partida els homes d'Os de Civís tenien dret d'empriu. Malgrat això el Comú de Sant Julià venia arrendant aquest *cortó*, i fins i tot, l'any 1711, va hipotecar les

⁷⁴³ ACSJL, L.3, acta del 12 de setembre de 1742: "*declaram que lo dit Bossi de Arenal es del propi terme del comu de Sant Julia per la rao que lo terme de Tolse ans del ayguat no arivave sino fins vora del arenal de la pretensio so es fins serca del cami que va â Tolse y per quant Tolse y altres particulars de aquell partit tenien la llivertat de aveurar en aquell paratje declaram que en cas lo Comu de Sant Julia se alienas aquell bossi de arenal sie asenyalada aveurada comun de set passes de ample al sols del arenal la sobre dita declaracio aixis com la avem feta segons nostra conciencia desitjarem sie aseptada per les parts interessades ab aqueixa comprenso la qual firmam de nostra ma propia vuy dia y any dal dit.*"

⁷⁴⁴ ACSJL, L.4, acta del 23 de juny de 1776: nomenament de comissionats pel Comú de Sant Julià de Lòria per tal de fer la rodalía del terme de Tolse amb els comissionats del Seminari de la Seu d'Urgell.

⁷⁴⁵ ASC, doc.1851.

⁷⁴⁶ ACSJL, doc.120. "*Declaram y sentenciam; Que lo terme de Tolse en agueix pun se exten des del sagell que se encontra en forma de una llosa en una Roca del Castell de la Muxella, inseguint dende dita Roca fins al torrent dit de Bolló; y en lo demás cumpliran las parts tot lo contingut en las Rodalias que tenen formadas*"

seves herbes.⁷⁴⁷ L'empriu d'Os, però, va desaparèixer amb la concòrdia del 28 d'octubre de 1767: degut a les contínues obres que la parròquia laurediana havia de fer a la palanca d'Aixovall per la seva conservació, aquesta reclamà contínuament la contribució del comú d'Os a les reparacions per quant els habitants d'aquest poble feien ús continu del seu pas. Per evitar haver de pagar, s'arribà as següent acord: Sant Julià s'obligaria, a perpetuïtat, a mantenir dita palanca en condicions de pas, i a canvi els homes d'Os renunciaven al dret d'empriu sobre els Fenerals.⁷⁴⁸

Deixant per més endavant els conflictes sorgits amb els pobles espanyols, ens centrarem ara en les tensions territorials per l'ús de pastures entre la parròquia de Sant Julià de Lòria i Andorra la Vella en els tres diferents territoris d'ús compartit d'aquestes parròquies: l'Obac d'Enclar – Margineda, Palomera i Perafita i Claror. Com ja hem aprofundit en el capítol anterior, el caràcter *mitger* dels *Amprius* de la Margineda és una conquesta de Sant Julià de Lòria, ja que el Comú d'Andorra realitzarà, de forma continuada en el temps, actes de potestat administrativa i jurídica a l'Obac d'Enclar i al Solà de la Margineda, com fou regular l'ús a la zona segons ordenacions velles recopilades l'any 1713,⁷⁴⁹ realitzant judicacions dels solans de la Margineda i de les Corts d'Enclar (l'obajc) el 1737,⁷⁵⁰ així com encarregant-se del manteniment de camins i altres, imposant bans i cots parroquials en cas d'incompliments.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ ACSJL, L.3, acta del 11 de novembre de 1711: *empenyament* de les herbes de Fenerals a favor de Bernat Rosell del Mas d'Alins i a Toni de Pere de Bixessarri per 10 anys, i al preu de 18 dobles espanyoles. En l'acte es prohibeix l'entrada als Fenerals a tot el bestiar de la parròquia.

⁷⁴⁸ ACSJL, doc.75, del 28 d'octubre de 1767: "*se abdiquen y priven perpetuament de anar ab sos Bestiars propis y forasters a peixer en aquell tros de terme propi de dita univercitat de Sant Julia y Ampriu de la citada univercitat de Hos, situat a la partida d ela Barta, Fenerals, y Llimoys, que comensa per la part dels fenerals al cap del Prat de Tonjó que hi ha un sagell ó Barra a una penya a la Bora del camí que puge de Beixessarri á Hos y tire sarrat amunt dret al roch de Colomer que hi ha altre sagell fet com una Barra y de aquí tirant dret amunt se trobe altre sagell en forma de creu, ab una Roca ferma entre mitg del Roch de la Copa y Salamo lo qual tire serra amunt dret a la Pica de Anclá y á la part dels llimoys dret a dret del sagell que es al cap del Prat de Tonjó tot lo aýguabessant del riu de Hos*".

⁷⁴⁹ AACA, L.5, f.4-5

⁷⁵⁰ AACA, L.5, f.8v-9.

⁷⁵¹ Entre d'altres, AACA, L.4, f.33v del 15 de maig de 1705; ídem f.185v del 26 de maig de 1712; f.12 del 13 de juny de 1716; L.5, f.89 del 28 de maig de 1724; ídem, f.138v del 21 de maig de 1730; etc. L'any 1741 el Comú d'Andorra va assignar pastures a Moles, a la partida d'Enclar, amb el pacte que quan els ramats d'Aixàs peixessin, pogués passar el bestiar a l'obac d'Enclar fins als pletius, i que s'avisés de l'arribada dels d'Aixàs als veïns de Santa Coloma, però se li prohibeix que passi cap al solà de la Margineda, és a dir, que no travessés la canal del Coll de l'Obac, fet que indica el funcionament efectiu de forma *mitgera* de l'explotació de les pastures: L.5, f.228v del 24 de maig de 1741. El 1716 el Comú va imposar un ban a Joan Moles per haver introduït bestiar a l'Obac d'Enclar (AACA, L.4, f.12v del 17 d'octubre). L'any 1719 el ban es va imposar al Casaler d'Aixirivall i es van judicar els danys per pasturar al solà de la

El dret a l'ús adquirit per Sant Julià de Lòria i la manca de delimitació parroquial efectiva al segle XVI (és a dir, no transcrita en pergamí ni en paper, ja que només es realitzà visura de la línia de creus del límit nord de l'empriu, constituït per creus, i no del límit sud, format per l'aigua vessant) va facilitar que s'arribés a la crisi de mitjan segle XVIII –quan es produeix el màxim de nombre de caps de bestiar propi andorrà–, quan Sant Julià de Lòria va reclamar com a terme propi tot l'espai compartit, i es va sentenciar que la font del Coll de l'Obac era terme de Sant Julià. I a la sentència posterior, en apel·lació, quan es va declarar que la pleta de la font del Coll de l'Obac era terme d'Andorra i empriu de Sant Julià. Si la primera sentència, del 1745, donava de fet tot el terme mitger a la parròquia de Sant Julià, la segona, del 1748, ho donava a la parròquia d'Andorra, situació que, com hem dit, creiem era l'originària i, segons es desprèn de les rodalies del segle XVIII, era la legítima. Però en tot cas això entrava en contradicció amb l'esperit de la concòrdia del 1542 i la delimitació de la línia nord del 1543. No endebades, finalment i ja al segle XIX es reconeixerà implícitament com un espai mitger i es judicaran conjuntament les parcel·les per part dels dos comuns, per tal de solucionar conjuntament els conflictes sorgits amb la venda de boscos. Però ja ho veurem al seu moment.

Imatge 79: Pic d'Enclar, Canals de la Margineda i coll de l'Obac.

Margineda, que no s'allargaria fins a Nadal: ídem, L.5, f.45v del 28 d'octubre. L'any 1720 el Comú d'Andorra va imposar el cot a Riberaigua de Santa Coloma per haver fet una boïga a la Canal de les Carboneres de l'Obac d'Enclar: ídem, f.53 del 7 de juny.

Al llarg del segle XVIII, el Comú de Sant Julià de Lòria posa en dubte l'existència d'un empriu, i considera que l'única línia de creus que es revisa a la zona (les creus de la línia nord) és la trenca de terme i no d'empriu ni de muntanya mitgera. És per això que a mitjan segle s'enceta un litigi entre ambdues parròquies que arribà a la sentència en segons instància dels veedors del Consell General del 22 de juny de 1745.⁷⁵² Aquest litigi se centrava a dilucidar la ubicació d'una boïga damunt la font del Coll de l'Obac, a la partida d'Enclar. La sentència declarava que aquesta boïga era al terme de Sant Julià, i per tant tot l'empriu o zona mitgera passava a formar part del territori d'aquesta parròquia. Apel·lats en darrera instància, els comissionats del Consell General van sentenciar el 14 de setembre de 1748 que tot l'espai, des del Coll de l'Obac fins a la pleta de l'Obaga i des d'aquí serra amunt fins al cap de les Comes dels Fenerals, a un camí que anava a l'orri de Dolsa, tot allò era empriu i dret de pas per abeurar el bestiar de Sant Julià, però era terme d'Andorra la Vella.⁷⁵³ Entre la sentència favorable a Sant Julià de Lòria del 1745 i la sentència definitiva del 1748 (que revocava l'anterior i reconeixia el territori com a terme d'Andorra la Vella) només es documenta un acte administratiu a la zona: l'any 1747, fent servir el poder que la sentència del 1745 li conferia, el Comú de Sant Julià de Lòria va assignar pastures per al bestiar malalt de Pobill d'Aixovall a les canals de la Margineda, prenent com a límits el camí per sobre del prat de la Font fins al coll Jovell, sense pujar cap amunt, ni travessant l'aiguavessant cap a Aixàs, i d'aquí tot planejant fins a la canal del Coll de l'Obac, és a dir, pràcticament tota l'antiga terra dels Emprius; indicava, a més, que aquesta partida la donava el Comú en "son propi terme".⁷⁵⁴

Retornada a la *normalitat* jurídica el 1758, el Comú de Sant Julià de Lòria ja no tornarà a deixar per escrit cap ordenació, assignació d'herbes ni cap tipus d'actuació la zona dels *Emprius*. Al contrari, serà únicament el Comú d'Andorra qui farà valer les seves prerrogatives confirmades. Tan sols disposem de dues actuacions del Comú d'Andorra abans del 1832: la primera en què veda els terrenys limítrofs als Emprius, en concret les terres de Canalilles i Torrent Pregó fins a les canals de la Margineda,⁷⁵⁵ i la segona en què ven els boscos d'aquest espai, cosa que encetarà de nou el conflicte, que se solucionarà amb la nova concòrdia del 1832, com tindrem ocasió de veure més

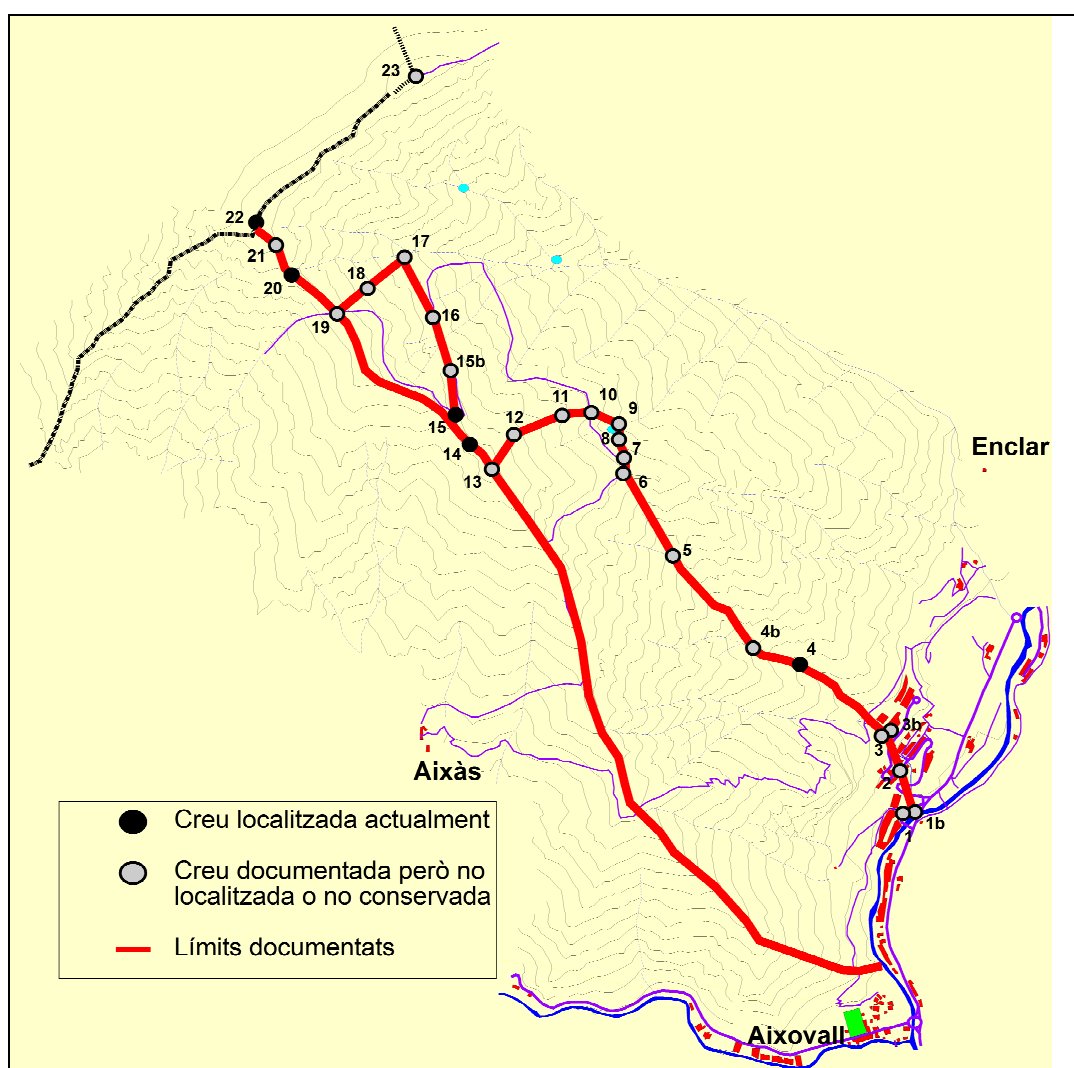
⁷⁵² ASC, doc.4707 i ACSJL, doc.95.

⁷⁵³ ASC, doc. 1700; AACA, doc.1125 i L.14 sense numerar; ACSJL, doc.96. Còpia a AHCEE, 722, L-13. "*Centendiam y declaram que lo tros dit tros de montanya es terme de Andorra y enpriu de Sant Julià, ó, pas per anar abeura los de Sant Julià ab son vestia propi com, ó diuhen en les rodalies una de andorra del any 1743 y altra de Sant Julia de 1728 y altres*".

⁷⁵⁴ ACSJL, L.3, sense numerar, acta del 2 de juliol de 1747.

⁷⁵⁵ AACA, L.5, f.30, actes del 25 de maig de 1793 i del 5 de juny de 1797.

endavant ja que es centra en la disputa pel carbó. Després de la sentència del 1748 encara hi hauria algunes visures de creus els anys 1751, 1757 (no conservada) i 1765. L'any 1807 es van nomenar comissaris per dur a terme la visura, però no hi ha constància documental que s'hagués fet, i ja després no hi ha notícia que es provés de tornar a fer fins a l'any 1900, sense èxit.⁷⁵⁶ Per raó de pastures no tornarien a sorgir conflictes en aquests terrenys on el bestiar d'Aixàs i el que peixia als Fenerals accedien amb dret d'abeurada dins el terme d'Andorra; un dret d'abeurada que esdevingué un dret d'empru que seria reclamat com a terme propi per Sant Julià de Lòria fins la sentència de 1748. Sí que sorgirien, però, per l'explotació d'altres recursos com és la fusta i la terra de conreu, com tindrem ocasió de veure.

Imatge 80: Límits a l'Obac d'Enclar i Canals de la Marqineda segons les rodalies.

⁷⁵⁶ Les rodalies i el nomenament de comissionats per a fer rodalies al llarg del segle XVIII es troben documentades a: AACA, doc. 1112, 1113, 1115, 1116, 1117, 1118, 1128; L.4, f.108; L.5, f. 44v-45, 102, 121-121v, 202-202v, 252, 316v-317; L.6, s/n, actes del 5/6/1757 i 16/6/1765. ACSJL, doc.86, 87, 89, 91, 93, 94, 97, 100; L.3, s/n, actes del 11/9/1719, 17/5/1725, 30/8/172, 2/8/1744, 28/5/1757; L.4, f.222v.

A l'altra banda del riu Valira localitzaven, fins al segle XVII, dos emprius ben diferenciats: el de Sant Julià de Lòria sobre el terme d'Andorra a Palomera, regulat per la sentència de 1487, i l'empriu de l'abeurada de la Caülla o Solana de Certers, terme de Sant Julià però amb dret d'accés als ramats d'Andorra. Respecte a aquest darrer empriu, poques referències documentals es poden trobar en època Moderna, i cap, com hem vist, des de l'any 1543. Però a principis del segle XVIII torna a aparèixer a la documentació aquest dret: de l'any 1719 es conserva un document de l'Arxiu del Comú de Sant Julià de Lòria que correspon a un fragment de rodalia, precisament de la zona de la solana de Manyat, i concretament de l'espai de la Caülla.⁷⁵⁷ Segons aquest fragment es tractava d'un dret d'empriu dels veïns d'Andorra que consistia en un pas per a abeurada del bestiar, és a dir, el dret de pas de bestiar cap a les fonts de la Solana, igual com s'esdevenia amb els passos del Coll de l'Obac i les comes de l'Obac d'Enclar, però ara essent Andorra la parròquia que gaudia de drets d'empriu i pas dins el terme de Sant Julià de Lòria. Segons el fragment de la rodalia, entre la font del Ribal, pujant per l'obaga cap a l'orri de la Caülla, vora el tarter, i fins a la font de la Caülla (es que es coneixia com a "abeurada de les Tres Fonts"), hi havia un segell, quatre creus i sis fites, tres d'elles amb filloles. Els comissionats de Sant Julià i d'Andorra, després de mirar aquestes marques i de fer la rodalia de creus des del Pont Nou de la Margineda fins a Palomera, van acordar tornar a mirar les creus de l'abeurada de la Solana, però amb un mestre picapedrer, per veure si les creus eren realment artificials, a causa del seu mal estat pel temps transcorregut des de la darrera vegada que es van resseguir i picar, possiblement des de mitjan segle XVI. Suposem que aquesta nova visura amb el picapedrer no es va arribar a fer mai, ja que feia força temps que els ramats d'Andorra no travessaven la serra per abeurar.

Les darreres notícies sobre l'empriu de l'abeurada daten de 6 anys després quan l'any 1725 el Comú d'Andorra va instar al de Sant Julià de Lòria a dur a terme una nova

⁷⁵⁷ ACSJL, doc. 88: "A la Font del Ribal a la partida de Manjat a la part de la ubaga al costat del tarte a mitx tirat de pedra y avem trobat una pedra negra que alse tres pams poc mes o menos y de aqui a un tirat de pedra mes amunt ab una roca grossa color de Carbadiu una creu en cara que distrau ser mitx rompuda de la un bras mes amunt al mateix tret de cami tota costa altra pedra que ten un a altra a demunt al [cuart?] altra creu en cara que mitx confusa per sa vellesa y de qui al mateix tret de cami yqualment pujant per dita ubaga una fita de llargada de sinch pams poch mes o menos y caiguda de munt de altra pedra y mes amunt al mateix discurs una creu al canto de una roca mitxa entera y mitx ferma y mes a munt tota ubaga un tirat de pedra del Orri de la Caulla a la vora del tarte y avem trobat una fita ab ses filloles al costat y mes amont a un gros tirat de pedra altra fita esta es mol grossa y ben ficada al prop del costat del tarte ab sa fillola al costat a la part del riu y tot ubaga, mes aymunt tota ubaga y per lo tarte amunt a un tirat de pedra dos fites la primera es grossa y de cantell y la altra 8 o 9 pases mes amunt y sempre dret a dret la una de l'altra aquesta es mes petita y tiran la via de las demes ab ses filloles y, mes amunt a una roca grossa se a trobat un sajell de mitx palm de llarc sempre tiran la via dels demes señals y dal al peu de la Font de la Caulla una fita y mitx girada."

visura de l'abeurada. El Comú lauredià assignaria comissionats per la revisió de creus en la partida de la Caülla, de la Font de la Caülla fins a la Font del Ribal a les persones de Martí Bonet (a) Pobill d'Aixovall i a Pau Avinyà (a) Folch; mentre que per part d'Andorra es van nomenar comissionats a Dolça, Solana, Riberaigua, Macià Babot i Antoni Molinés, juntament amb un mestre de cases. Aquesta diferència del nombre de membres ja ens fa sospitar de la pèrdua del fet d'usar l'empru els andorrans, ja que a diferència de les comissions habituals formades per dos persones ara acudien cinc veïns, el que ens fa pensar que no coneixien bé el terreny. Desconeixem el resultat de les actuacions d'aquestes comissions, però sembla ser que mai més es tornaria a parlar d'aquesta qüestió.⁷⁵⁸

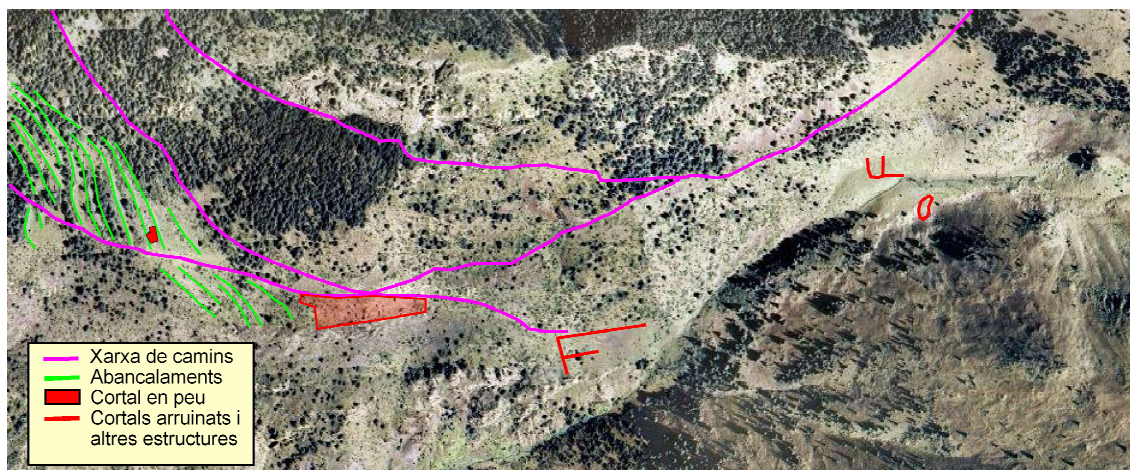

Imatge 81: Muntanyes sobre Sant Julià de Lòria amb Coll de la Caülla. **Font:** *Mundo gráfico* núm. 1137 del 16 d'agost de 1933.

Tenint en compte els pocs documents de què disposem, és gairebé impossible conèixer els límits exactes de l'empru de l'abeurada de les tres fonts de la Caülla. Només coneixem la situació d'un topònim: la font de la Caülla, mentre que l'altre, la font del Ribal –força comú a Andorra– no l'hem pogut ubicar a la zona de forma segura. Pel que fa a les característiques geogràfiques sabem que en gran part l'empru

⁷⁵⁸ AACAJ, L.5, f.103-104 del 26 d'agost de 1725: "Seá tingut Concell de Parroquia essent manat, y campana tocada pera elegir personas del Concell de la Parroquia per anar a mirar lo empru eó abeurada que la parroquia de Andorra te a la partida del Terme de Sant Julia a la partida de la Cahulla y per lo demes convenient y necessari a la Parroquia. Dit dia arreste la Parroquia que per dit efecte que vagen Dolsa y Solana y Riberaygua, Macia Babot, y Antonÿ Moliner que y ere la primera vegada, y estos mirien per lo profit del Comu per tot lo que sie ab tota conciencia y que estos puguen fer pujarhi un mestre de cases, y pres de jurament per lo Senyor Batlle lo que los consols se tindran cuidado en donar providencia en aqueix fet lo tot se mane en pena del cot de la Parroquia." Pel que fa al nomenament de comissionats de Sant Julià: ACSJL, L.3, s/n, 20 d'agost de 1725.

era obac, amb tarteres, existia un orri, i limitava amb un cortal. Amb aquestes dades podem establir una ubicació hipotètica. Aquesta cobriria la part alta de la canal de la font de la Caülla (naixement del torrent de Llumeneres), i baixaria fins per sota del coll de la Caülla. Aquí podem trobar una sèrie de restes que no han estat excavades arqueològicament, i que semblen un tancat i un orri. La línia, al nostre parer, seguiria per zona incerta fins a les restes del conjunt de cortals⁷⁵⁹ on comença Manyat, des d'on creiem que pujaria en línia recta fins a l'aiguavessant.

Imatge 82: Restes de construccions al paisatge a la Solana de Manyat. **Font:** BONALES (2011)

A la vessant nord, l'ús pastoral de l'empriu sobre Palomera i les Portes encara restava regulat mitjançant la sentència de 1487, realitzant-se rodalies al llarg de tot el segle XVIII; unes rodalies que només incloïen la línia de creus d'empriu des del Pont Nou de la Margineda fins a la collada de la Maiana, no fent-se visura de les creus de trenca de termes, igual com passava a la zona del Coll de l'Obac d'Enclar, en ser l'aigua vessant

⁷⁵⁹ Cortals situats al voltant de les coordenades Lambert 533035.7, 20061.5. Segons comunicació d'Abel Fortó, tècnic arqueòleg de l'Àrea de Recerca Històrica del Departament del Patrimoni Cultural d'Andorra, el departament té localitzat aquest jaciment, Camí de Manyat-La Caülla, consistent en un seguit de cabanes, tancats ramaders i conjunt de feixes. Segons el tècnic encara no s'ha realitzat cap estudi arqueològic i, per tant, no hi ha res publicat al respecte. Sí que, en canvi, el seu estudi i avaluació a nivell superficial (localització cartogràfica, definició d'espai de presumpció arqueològica i prospecció del terreny) està contemplat dins la planificació d'inspeccions. Pel que fa a la seva interpretació –continua el tècnic – resulta difícil d'establir amb claredat una funcionalitat, una cronologia i un règim d'ocupació específics atès l'absència de cap estudi concret. Tot i així a Patrimoni Cultural creuen que les estructures que s'identifiquen podrien correspondre, molt versemblantment, amb tancats de caire ramader i cabanes d'habitació. En aquest sentit és interessant assenyalar els paral·lels amb d'altres jaciments similars documentats al Pallars Sobirà per l'equip de la UAB encapçalat per Ermengol Gassiot, com ara l'Arrosse de Baix (Son), la Serra de Tudela (Àreu/Ribera de Cardós) o potser fins i tot el Castell Serret i el Castell de Colomers (Farrera) (E. GASSIOT: *Prospeccions arqueològiques a l'alta muntanya del Pallars Sobirà. Anys 2001 i 2002.* memòria inèdita, Direcció General del Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, 2004). Tot i que només s'ha realitzat una prospecció la presència d'algunes ceràmiques ha permès als autors proposar una cronologia medieval.

la divisòria, com ja em vist en parlar de la zona a l'edat Mitjana. Malgrat tot aquestes visures de creus no eren del gust del Comú d'Andorra, ja que en diverses ocasions va provar de realitzar també la visura de creus de trenca de terme, tal com ho mostra l'acta de nomenament de comissionats d'aquest Comú de l'any 1751, quan designa que, per visurar la trenca amb Sant Julià “*ÿ vagen Julià Sansa ÿ Macià Thomas, estos agen de seguir las creus tan de terme com del Empriu ÿ picar les creus com se acostume*”.⁷⁶⁰ Malgrat tot, a la zona no hi va haver cap tipus de conflicte fins a mitjan segle XIX. És a dir, el sistema d'empriu va funcionar bé i sense tensions al llarg dels segles modernes. Si bé a partir de la rodalia de 1765 s'indica per error que es fa visura de trenca de termes (a diferència de les visures anteriors), tal i com veurem més endavant, no hi ha cap referència més, indirecta ni directa, a la materialització de la trenca de termes fins l'any 1859 quan en una rodalia de l'empriu s'assenyala que es troben més avall del Pont Nou, a una creu que trenca els termes de part solana i obaga, referint-se sense cap mena de dubte a la creu del Prat de la Teresa (ja indicada el 1542 com a punt de referència pel límit de migdia d'Andorra la Vella amb Sant Julià a l'encontrada del Coll de l'Obac).⁷⁶¹ Però aquesta creu no va quedar resseguida ja que van iniciar la visura més al nord, a la primera creu d'empriu prop del Pont Nou o de la Margineda.⁷⁶²

Com a terme d'Andorra i empriu de Sant Julià, la regulació de les pastures era realitzada pel Comú d'Andorra des de l'Avier fins a Costa Seda: trobem tot sovint assignació de pastures per al bestiar malalt al llarg del segle XVIII i concedint llenya i fusta per a fer carbó al segle XVIII i XIX. Pel que fa al bestiar el 1711 el Comú d'Andorra va cedir pastures per al bestiar de Riberaigua a Maians sense poder baixar del Sinclós, reservant-se les pastures del Sinclós fins als Pedregassos als bestiar d'Aldiàs i Babot.⁷⁶³ De nou va cedir pastures l'any 1716, ara des del Torrent del Forn fins a la Font de Palomera, i fins al Pont Nou i tota Costa Seda.⁷⁶⁴ L'any 1721 el Comú

⁷⁶⁰ AACA, L.5, f.316v-317 del 13 de setembre de 1751. La rodalia no es conserva a cap arxiu, així que hem d'entendre que o bé no es va arribar a fer o bé va ser una actuació purament verbal.

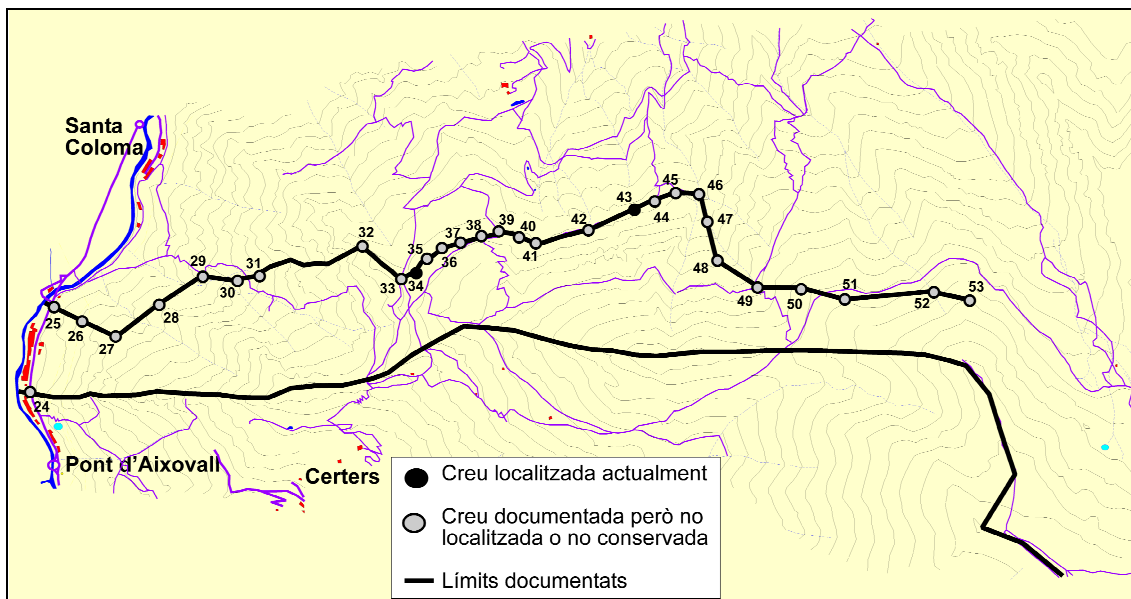
⁷⁶¹ ACSJL, doc.103 i 104; AACA, doc.1080. “*abem estats manats per lo Comu de Andorra ÿ San Julia â ÿstancia ÿ voluntat dels dos comuns per fer Besura de Creus a la part ubaga Comensant Mes aball del Pont Nou que ÿ â una creu que verteix dita creu las trencas de terme de la part solana ÿ aubaga.*”

⁷⁶² Ídem: “*Primo se arenobat + la creu que esta al cami ral ademon del camí real se arenobada y segonament tiran per la part ubaga sera amon en bista del pon nou se arenobat altra creu + terror amun en bista y pujan cap amun tot pla de la collada en vista de Portes de Aixuball ÿ de la Marjineteta ab una Roca radona y balirenca se arenobat altra creu +*”.

⁷⁶³ AACA, L.4, f.172, marcat 122, del 14 d'octubre.

⁷⁶⁴ Ídem f.117 del 13 de juny de 1716.

andorrà va reservar Palomera i Maïans “de cap a cap” pel bestiar amb pigota del Quart, en concret dels ramats d’Aldiàs, Tonillo i Pere Mateu Moles.⁷⁶⁵ La següent que documentem és de l’any 1734 quan el Comú d’Andorra la Vella va assignar herbes per al bestiar sa a Palomera, ja que la majoria estava malalt de pigota;⁷⁶⁶ continuant uns anys després, el 1741, quan s’assignà ara al bestiar de Moles la partida dels Maïans, del Collet del Bes a la Pleta del Ribàs.⁷⁶⁷ La última assignació de pastures a la zona data de l’any 1800 quan es van assenyalar terres pel bestiar malalt de ronya a Simon, a l’obac, del Pont Nou a la canal de Paquetaire, costa d’Ancorses i fins a Palomera.⁷⁶⁸

Imatge 83: Les creus d’empriu del Pont Nou de la Margineda a l’Avier. **Font:** BONALES (2011)

Finalment a les àrees de Prat Primer, Perafita i Claror, clarament d’aprofitament pastoral, no hi va haver gaires confrontacions entre ambdues parròquies. Al llarg del segle XVIII la convivència fou pacífica, però l’any 1776 hi va haver un nou brot de problemes, sorgit de Sant Julià de Lòria, sobre els “*imprius*” de Forganyà (Claror), Perafita i Maïana, i es va demanar un arbitratge per solucionar-los; el Comú d’Andorra s’hi va negar tot reclamant l’execució de la sentència del 1346 (possiblement es referien a una còpia d’ela sentència del 1289) i anunciant que exigiria els mil sous de multa per apartar-se Sant Julià de la sentència.⁷⁶⁹ Tot va quedar paralitzat, igual que el

⁷⁶⁵ AACA, L.5, f.65.

⁷⁶⁶ Ídem, f.178v del 16 de maig de 1734.

⁷⁶⁷ AACA, L.5, f.228v del 24 de maig de 1741.

⁷⁶⁸ AACA, L.6, sense numerar, acta del 15 d’abril de 1800.

⁷⁶⁹ ACSJL, L.4, acta del 23 de juny de 1776, i ídem, doc.101.

nou rebrot de finals del segle XVIII, també per Perafita i Claror, amb el nomenament de comissionats per les parts i la mediació del síndic Ignasi Moles.⁷⁷⁰ Però sembla que la qüestió no va quedar tancada, ja que als anys 1807 i 1808 ambdós comuns van intentar executar una visura de creus sense arribar a cap acord, i van tornar a buscar la mediació del síndic.⁷⁷¹ El més probable és que prosperés la quietud malgrat que les parts no donessin com a vàlida la visura, ja que no coneixem cap document que indiqui que continués el litigi. Tres dècades més tard, els anys 1832-1833, coincidint amb la concòrdia pels carbons a les canals de la Margineda i al coll de l'Obac, sorgiria aquí un nou problema, i és que el Comú d'Andorra va penyorar una vacada de Sant Julià de Lòria al cap dels Graus de l'Estarell, passat Collpa. El Comú de Sant Julià es va negar a pagar el ban i es van tornar a nomenar comissionats per negociar la sortida del conflicte que, segons sembla, devia arribar a bon port en no continuar el plet.⁷⁷²

Un aspecte jurídic de molt interès és que l'any 1858 van finalitzar els treballs de delimitació fronterera entre els estats d'Andorra i d'Espanya iniciats l'any 1856. Aquests consistien en la visura de la línia fronterera, l'aixecament de fites i gravat de creus, la protocolarització de l'acte i la signatura dels governs corresponents. A tal efecte es va formar una comissió composta per representants d'ambdós governs i comissionats de les entitats locals afectades, coneixedores del país i dels límits, i possessores dels documents acreditatius de dits límits. Així, per exemple, els comissionats de Sant Julià de Lòria van estar al càrrec de conformar la frontera des del Bony de la Pica (Pic d'Enclar) fins al Pic Negre⁷⁷³. Aquest document és de gran transcendència per dues raons; en primer lloc per que consisteix en una delimitació oficial de Claror i Perafita en el seu límit sud; i en segon lloc per que l'entitat local competent per tal d'efectuar la visura fronterera de Claror i Perafita, és a dir del Principat d'Andorra amb Espanya va ser el Comú d'Andorra la Vella. Així els comuns de Sant Julià de Lòria i d'Andorra la Vella, el govern del principat d'Andorra i les autoritats espanyoles van acordar que a Pic Negre o al pic més alt del Port Negre acabava el terme de Sant Julià de Lòria i començava a ser el terme d'Andorra la Vella el que limitava amb el terme de Bescaran. I des d'aquest punt, el límit d'Andorra la Vella amb dit poble espanyol, passava pel Pic de Monturull i Roques Blanques fins al Pic de Punsó de Monturull (actualment Torre dels Soldats). En aquest punt el terme d'Andorra la Vella deixava de limitar amb Bescaran per fer-ho amb Arànsers, seguint el

⁷⁷⁰ AACA, L.6, actes del 3 i 14 d'octubre de 1798.

⁷⁷¹ ACSJL, L.4 f.223v del 22 de novembre de 1807 i f.226 del 28 d'abril de 1808.

⁷⁷² AACA, L.6, actes del 1 i 6 de juliol de 1832 i 24 de juny de 1833.

⁷⁷³ ACM, papers (rodalies) número 1.

límit per l'aigua vessant cap a la Portella de Claror (actualment Coll de Claror per Espanya i Collada dels Clots de la Tora per Andorra), i d'aquí al pic més alt sobre la Pera (actualment Pic de Perafita per Espanya o també Tossal de la Truita; i Pic de Monturull per Andorra). En aquest punt Andorra la Vella deixava de limitar amb Arànsér per fer-ho amb Lles, continuant serra serrant i aigua vessant pel Port de Perafita fins a "Perafita" on es va instal·lar una fita, corresponent-se amb la serra que baixa cap a la Collada de la Maiana.

Amb aquest acte es desprèn que durant aquests anys no sembla que hi hagués cap dubte sobre les delimitacions territorials dins d'Andorra. Podem creure que la interpretació dels drets a la zona durant aquests anys era que totes aquestes tres zones de Prat Primer, Perafita i Claror eren terme d'Andorra la Vella i dret d'empru en igualtat de condicions de Sant Julià de Lòria, o el que és el mateix, una mancomunitat d'usos sobre unes muntanyes que eren dins el terme d'Andorra la Vella. El dubte que ens hem de plantejar és: ¿el Comú de Sant Julià de Lòria va transigir en la presència a dit acte per facilitar l'elaboració del conveni fronterer internacional, acudint doncs, només Andorra la Vella per agilitzar el pacte? No hi ha cap document contemporani que recolzi aquesta proposta.⁷⁷⁴

Contràriament al que succeeix a la resta de zones limítrofs entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria, el cas de Perafita, Claror i Prat Primer és insòlit per quant podem documentar des d'antic l'ús conjunt dels aprofitaments de les dues parròquies (des de la sentència de 1289), però pel que fa a l'ordenació dels aprofitaments pels comuns és extraordinàriament desigual: Sant Julià de Lòria no va generar documentació gestora rellevant fins la dècada de 1880. Veiem, doncs, les diferències d'actes de potestat i administració entre ambdós comuns.

Mitjançant diferents documents amb informació directa i indirecta sabem que Sant Julià de Lòria tenia el dret d'ús (sense entrar, de moment, en si les partides, cortons o zones eren d'un o altre comuns o d'ambdós) almenys des de la sentència de 1289; i sabem que ho va exercir com queda palès a la sentència de 1487 sobre les jagudes a Prat Primer, o a la sentència de 1607 sobre l'orri comú de Claror.⁷⁷⁵ A aquests s'han de sumar, a finals del segle XVII i durant el segle XVIII altres notícies d'ús efectiu dels drets, com el que succeí l'any 1689 quan el bestiar de Gastó va "*torna de la muntanya d'Andorra*" malalt de pigota; o l'any 1704 quan el Comú d'Andorra la Vella va

⁷⁷⁴ Fins i tot seria més creïble que Sant Julià de Lòria fes la delimitació de Claror (és a dir, fins a Monturull – Perafita cota 2754 m.) i Andorra la Vella de Perafita, cosa que tampoc es va fer.

⁷⁷⁵ Per a la sentència de 1289 veieu ACSJL, perg.1, editat per BARAUT (1988) doc.138; per la de 1487 veieu ACSJL, perg.35; i per la sentència de 1607 veieu AACA, doc.1136.

comunicar al de Sant Julià de Lòria que hi havia bestiar malalt a Forganyà; l'any 1731 quan els homes de la Vall de la Llosa van demanar al Comú de Sant Julià de Lòria llicència per treure mena de ferro a Claror i, finalment, l'any 1832, quan es va produir una penyora a la vacada de Sant Julià al cap dels graus de l'Estarell (passat el Planell de Collpa), fet que deixa entendre que gaudien de les pastures de Claror i Prat Primer.⁷⁷⁶

Només aquestes poques notícies hem pogut localitzar sobre l'ús dels drets de Sant Julià de Lòria, però que mostren, juntament amb les sentències, la possessió del dret i l'ús més o menys continuat. Malgrat tot el que més ens sorprèn és que als diferents llibres del Comú de Sant Julià de Lòria no trobem notícies sobre la creació de normativa o regulació d'usos a Claror fins l'any 1880 i a Perafita fins l'any 1889, és a dir, després del "careo" o visura de 1871 i just abans del decret de 1890, al bell mig del conflicte sobre potestat, propietat i administració a la zona en qüestió per la qüestió de fustes i carbons. Tot el contrari és el que passa amb el Comú d'Andorra la Vella que regula mitjançant ordenacions i manaments les actuacions a la zona en forma d'assignació de pastures, regulació d'ús, cobrament de bans, execució de penyorades, regulació de l'explotació forestal, la construcció, el manteniment de camins i fins i tot, per part del Quart d'Escaldes la concessió d'una boïga, al llarg dels segles XVIII i XIX, segles dels que es conserva documentació d'aquest tipus.

Són diverses les ordenacions del Comú andorrà que es conserven documentades sobre Perafita i, menys, sobre Claror. Així el 1745 es regula el pas de les egües quan són a Perafita, manant que quan vagin cap als Emprius (és a dir, a la Cerdanya), havien de dormir de nou al cortó.⁷⁷⁷ Més habituals eren les ordenacions sobre el bestiar de conlloc, sobre el que requeia el pagament dels censos dels emprius de la Cerdanya: el 1751 (així com el 1786 i el 1809) el Comú ordenà que el bestiar de conlloc de Perafita (que es desplaçava cap als emprius cerdans), estava obligat a pagar els censos de Lles i Arànsers si feien orri a Perafita;⁷⁷⁸ o també el 1753 quan es prohibeix l'entrada de bestiar foraster a conlloc a Perafita excepte la tinguda de 150

⁷⁷⁶ Sobre el bestiar de Gastó, referència a ACSJL, L.3, acta del 28 d'octubre de 1689; per la comunicació de malaltia dels bestiaris de 1704 a AACA, L.4, f.198v-199. La sol·licitud de mena de ferro a Claror a ACSJL, L.3, acta del 20 de juny de 1731; i la penyora de 1832 a AACA, L.5 actes de l'1 i del 6 de juliol de 1832.

⁷⁷⁷ AACA, L.5, f.12v-13.

⁷⁷⁸ AACA, L.5, f.16v. L'any 1786 el Comú d'Andorra manà de nou que si es feia orri a Perafita amb 500 caps de bestiar s'haurien de pagar 12 formatges més de l'establert a l'arrendament (AACA, L.6, acta del 5 de febrer de 1786). El 1809 però, el Comú va establir una taxa de 2 formatges per cada 100 caps de bestiar a qualsevol que fes orri a Perafita amb bestiar foraster, segons l'acta d'arrendament de la carnisseria al cortó de Baell (AACA, L.6, acta del 19 de març de 1809).

caps de bestiar menut.⁷⁷⁹ Aquesta norma es repetí el 1755 en l'arrendament dels cortons quan es manà que s'havien de péixer les pastures de Perafita i dels emprius de la Cerdanya, però prohibint que a Perafita entressin vacades ni bestiar foraster i sí tan sols la tinguda; una relació directa entre Perafita i els emprius cerdans que es repetiria contínuament.⁷⁸⁰ De nou s'obliga a les colles a passar de Perafita a anar als emprius de la Cerdanya el 1756, quan es dóna la guarda de les vaques, establint la data de pas el dia de Sant Jaume,⁷⁸¹ obligació que es repeteix l'any 1763.⁷⁸²

La prohibició d'entrada de bestiar és una altra de les actuacions administratives del Comú andorrà al llarg del segle XVIII: el 1754 ja es denegà la sol·licitud que els ramats de les carnisseries de Barcelona van presentar demanant passar per Perafita i, tres anys després es prohibeix el pas per Perafita i per Claror de tot ramat que volgués anar o tornar de la muntanya de Bescaran.⁷⁸³ Més genèrica encara, i donant un valor afegit al caràcter de l'administració tal com si fos sobre terme propi, és la prohibició de l'entrada de bestiar gros foraster a Perafita i a Forganyà (Claror) el 1760.⁷⁸⁴ Tots ells manaments que es compleixen sota pena de ban i cot; uns bans que també es documenten en diferents moments del segle XVIII i XIX.⁷⁸⁵

L'assignació de pastures per al bestiar malalt també serà una constant a Perafita i Claror per part d'Andorra la Vella; així el 1704 quan es regulen les pastures pel bestiar de llana s'indica que el bestiar que pasturi a Perafita i Prat Primer no havia de passar del riu Claror, ja que el que havia a Forganyà (Claror) estava malalt, manant que quan sortís de Perafita s'avisés als cònsols per assenyalar el pas, i es mana específicament que es comuniqui al Comú de Sant Julià de Lòria.⁷⁸⁶ Des d'aquesta primera referència, trobarem diverses assignacions fins a mitjans del segle XVIII: el 1717 a Perafita i als emprius d'Arànsers, el 1724 es prohibeix l'entrada de bestiar malalt; igual que el 1752

⁷⁷⁹ AACA, L.5, f.17v-18.

⁷⁸⁰ AACA, L.6, acta del 15 de gener de 1755.

⁷⁸¹ AACA, L.6, acta del 13 de juny de 1756.

⁷⁸² AACA, L.6, f.25v.

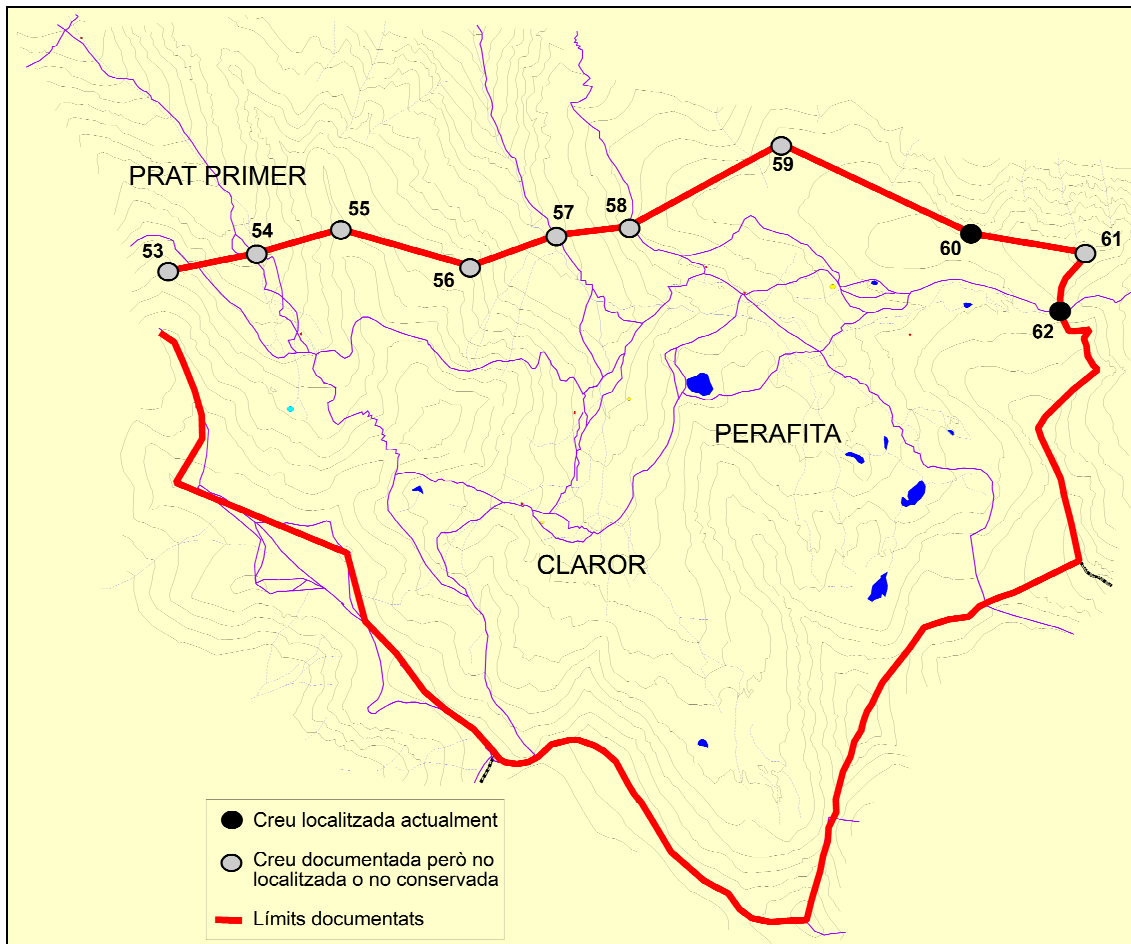
⁷⁸³ AACA, L.5, f.343 i 343v; sobre el pas cap a Bescaran a ídem, f.20v.

⁷⁸⁴ "que ningu puga tenir bestia gros foraste per los cumuns, ni ha Perafita y Forganyà, ordene lo consell, que de esta ora en abant se obserbe en pena del cot de la parroquia" AACA, L.5, f.22 del 6 de juliol de 1760.

⁷⁸⁵ Al marge de la imprecisa ordre del Comú d'Andorra del 31 de juliol de 1793 manant que s'imposi un ban de 3 lliures al bestiar gros de Sant Julià que entri a les "herbes" d'Andorra (AACA, L.6, sense numerar), trobem bans específics com l'imposat a Borega el 26 de juny de 1853 per entrar amb moltons a Perafita (AACA, L.7, sense numerar), o el 1868, quan s'imposà ban a Beal de Nagual de Sant Julià de Lòria per pletar vaques a Perafita (AACA, doc.1124).

⁷⁸⁶ Aquest i altres regulacions per la presència de molts ramats malalts, a AACA, L.4, f.198v i 199.

per sobre dels Planells de Perafita ni sobrepassant el bosc de Font Verda (Fontverd) ni per sota de Ràmio; o el mateix any quan s'assignen pastures per al bestiar malalt a Claror, Collpa, Prat Primer i serra serrant fins al Port Negre i fins a les creus de l'Estall, no passant cap a Perafita (és a dir, no passant del riu Claror ni de l'Estarrell).⁷⁸⁷ Fins i tot a principis del segle XVIII trobarem assignacions de pastures per bestiar malalt a Perafita.⁷⁸⁸

Imatge 84: Prat Primer, Claror i Perafita. **Font:** BONALES (2011)

Podem concloure, finalment, que mentre Sant Julià de Lòria no documenta ordenacions, manaments ni actuacions a la zona abans de l'any 1880, el Comú d'Andorra la Vella va exercir la seva potestat i administració de forma continuada almenys des de principis del segle XVIII (com a mínim l'any 1704) a totes tres zones

⁷⁸⁷ AACA, L.4, f.100 del 4 de juliol de 1717; L.5, f.89 del 28 de maig de 1724; ídem f.328 del 8 de juny de 1752. El 29 de juny de 1752 es dona "terra a Francisco Fiter per son bestia a la partida de Claro, Collpa, fins a Prat Prime tot serra serran del Ponrt Negre y que pugue Bayxar fins a les Creus del Estarrell no pot passar llo riu de Claro ni al Estarrell no pot pujar el bosch y se li mane en pena del cot no pasie lo sarrat de Prefita." AACA, L.5, f.328v-329.

⁷⁸⁸ El 1816 el Comú dona pas al bestiar malalt pel riu de Perafita fins a la Font dels Traginers i la creu del Port: AACA, L.6, acta del 11 de juliol.

de Perafita, Claror i Prat Primer, tant assignant pastures per bestiar malalt, delimitant zones de pas, prohibint l'entrada de bestiar, manant construir una cabana, manant reparar el camí de Perafita, imposant el pagament de taxes per l'ús d'orris, etc.

Com hem d'interpretar aquesta diferent actuació administrativa entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria a les terres comunes? La zona de pastures estivals de Prat Primer, Perafita i Claror era la primera i principal font d'aquest recurs pels ramats d'Andorra la Vella i de Sant Julià de Lòria; la principal pels andorrans dins del territori de les Valls d'Andorra, i la única pels lauredians, comunitat aquesta darrera totalment deficient en aquest recurs ramader. Aquesta penúria de pastures d'alta muntanya va provocar que a l'Edat Mitjana es produïssin tensions amb les seves consegüents negociacions per tal d'assolir una òptima relació de convivència en l'ús dels recursos d'aquest tipus. Aquesta relació va quedar regulada amb la sentència de 1289 per Claror (Forganyà) i Perafita, i amb la sentència arbitral de 1487 per Prat Primer; unes sentències que establien l'ús comú de l'aprofitament de pastures per ambdós parròquies juntes o per separat. Aquestes dos sentències van regular, doncs, els drets d'ús tot generant una convivència tranquil·la des del segle XIII i XV respectivament fins al segle XIX, amb les evidents petites disputes fruit de l'exercici dels drets que es van solucionar sense gaires problemes, com en el cas vist de l'orri mitger de Claror, regulat per sentència arbitral l'any 1607.

Els veritables problemes entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria no vindrien de l'ús de les pastures ni pels usos tradicionals, sinó que van aparèixer en sorgir nous conceptes i realitats fruit de l'època contemporània: d'una banda la idea de territorialitat de l'entitat local més enllà del simple ús, sota influència de la delimitació fronterera i de la concreció d'Andorra com a Estat; i d'altra banda per l'aparició de nous interessos econòmics individuals i institucionals, al marge dels usos tradicionals exercits sobre el territori, i que es va concretar en la venda de boscos (per fusta o per carbó) i en l'arrendament de les pastures. Així, tradicionalment, sempre s'havia parlat d'usos i no de terme, però des de mitjans del segle XIX, després de la delimitació fronterera de 1856-1858, i de la visura de creus entre Andorra i Sant Julià de 1859, el Comú lauredià va reclamar tota la zona de Perafita, Claror i Prat Primer com a terme propi amb empuï d'Andorra la Vella. Abans mai s'havia discutit pel terme, i sí només pel dret d'ús (comú). Malgrat això cal destacar sempre que a les sentències de 1289 i 1487 es discutia el dret dels homes de Sant Julià de Lòria a usar dits espais de Perafita i de Prat Primer, cosa que després mai va ser discutit per Andorra la Vella. És per això que hem de pensar que si el terme no és mitger, cal que es consideri com a terme d'Andorra la Vella.

En corroboració d'aquest sentit de possessió de terme d'Andorra la Vella cal dir que fins a mitjans del segle XIX sembla que l'ús comú venia acompanyat d'un sentit –tot apunta a que compartit per Sant Julià de Lòria– de pertinença de les partides al Comú d'Andorra la Vella, com queda palès en la delimitació fronterera de 1858, quan la comissió plenipotenciària de Sant Julià de Lòria va reconèixer que el seu terme finalitzava al Pic de Port Negre, punt on s'iniciava el límit amb Espanya pel Comú d'Andorra la Vella. A aquest fet s'han de sumar encara la diferència que hi ha en els actes d'administració i gestió dels terrenys, sempre realitzats pel Comú d'Andorra la Vella (des de que tenim constància documental, el 1704) en front a una gestió novella per part del Comú de Sant Julià de Lòria des de 1880. Com veurem més endavant, a partir d'aquest moment –segona meitat del segle XIX– Sant Julià de Lòria va reclamar que tots aquests terrenys formaven part del seu terme, tot basant-se en les visures de creus de 1765 i de 1859, però obviant les anteriors visures de principis del segle XVIII (les primeres que es conserven) que parlaven de trenca d'empriu i no de termes. Però la reclamació va quedar tancada amb el decret del 23 de novembre de 1890 què, de nou, reconeixia l'ús comú rebutjant la venda de fusta sense acord mutu dels dos comuns, però sense declarar la pertinença dels terrenys a un o altre terme.

Andorra la Vella

Com hem pogut veure, al llarg del segle XVIII la parròquia d'Andorra la Vella pateix un descens del nombre de caps bestiar menut propis, però l'explotació del bestiar vaquí i equí fou força important. A partir de 1800 però, la ramada andorrana de llana es recuperarà i mantindrà un ínfim però sostingut creixement fins la darrera dècada del segle XIX. El paper de la ramaderia, doncs, es manté com a primordial, si bé el seu pes relatiu seria menor al de les parròquies altes de la vall. En aquest sentit, la revalorització de les pastures pren forma a través de la subdivisió del cortó de la Ribera dels Orris en els diferents cortons de Baell, Setut, Sedornet, etc., i l'arrendament, també d'alguns solans com el Solanet de Ràmio. A nivell intern, la dualitat dels Quarts d'Andorra i d'Engordany es mantindrà, però sempre sota el control directe, efectiu, normatiu i regulador del Comú, com a clara continuació institucional de l'evolució d'aquestes als segles XVI i XVII. Probablement és per aquesta raó que els Quarts andorrans no entrarien en conflicte per les pastures durant tots aquests dos segles XVIII i XIX, però sí que es generarien tensions entre la creixent Santa Coloma i

el Comú andorrà a causa, precisament, del centralisme de Comú a l'hora de repartir els recursos pastorals.

Les relacions entre els Quarts d'Andorra la Vella i d'Escaldes-Engordany no generarien gaires problemes, i aquests eren relatius tots a la partida i el poblat del Fener, considerat sempre com a part del Quart d'Andorra la Vella, si bé els seus veïns posseïen parcel·les dins el territori d'ambdós Quarts. Els problemes sorgien, doncs, quan un dels Quarts venia alguna parcel·la a la zona del Fener, prop del límit. Això és el que va passar l'any 1759 quan el Quart d'Escaldes va vendre un tros de comunal a la partida del Fener, a la Borda de Joan Antoni, reclamant en contra el Quart d'Andorra en considerar ser de la seva potestat. Per tal de solucionar-ho es van nomenar comissionats per les parts que van resoldre la qüestió de mutu acord⁷⁸⁹. Els habitants del Fener eren considerats com a membres del Quart d'Andorra, quedant això totalment ratificat l'any 1911 quan amb motiu de la confecció de les llistes electorals el Consell General de la Vall va decretar que havien d'estar inclosos dins les llistes d'aquest Quart, segons es desprenia dels llibres antics del Quart d'Andorra, on participaven dits homes del Fener⁷⁹⁰. Així doncs, existia una divisió territorial tàcita entre ambdós Quarts a la part dels "baixants" essent comuns (i per tant de gestió del Comú) els cortons. Aspecte aquest clarament explicitat l'any 1749 quan el Quart d'Escaldes i Engordany va vendre una terra al Planell de l'Estall,⁷⁹¹ o l'any 1822 quan el Comú d'Andorra no va permetre que el bestiar pigotós del Quart d'Andorra, que es trobava a la muntanya d'Enclar, passés "*de la trencada del terme del quart de Andorra al de les Caldes*".⁷⁹²

Al llarg del segle XIX, les relacions entre els veïns de Santa Coloma i el Comú d'Andorra la Vella no van ser especialment bones, i la causa era l'explotació ramadera sobre el Solà d'Enclar. De la Grella fins a l'obac d'Enclar, el Comú d'Andorra va regular els aprofitaments i l'accés als diferents graus de propietat per part dels individus, i al solà d'Enclar concretament va establir un sistema d'arrendament de pastures amb plena legitimitat institucional, si bé entrant en conflicte amb els veïns de Santa Coloma. Aquí les pastures estaven destinades al bestiar de llana i de pèl, i trobem força actes de potestat i administratius al respecte.⁷⁹³ Cal diferenciar clarament dos períodes:

⁷⁸⁹ AACA, L.6, 5 d'abril de 1759.

⁷⁹⁰ ASCG, L.9 de decrets, núm.287 del 16 de novembre de 1911.

⁷⁹¹ AHCEE, L.1 d'actes del quart d'Escales i Engordany, 711 L-1.

⁷⁹² AACA, L.6, 10 de novembre de 1822.

⁷⁹³ Per exemple l'any 1656 el Comú va judicar les Corts d'Enclar (AACA, L.4, del 30 de novembre). El 1710 va assenyalar terres pel bestiar malalt al Cortà, a les Tres Fonts i a l'Obac

abans i després de 1864, moment en que donada la manca de diners del Comú, la institució parroquial va optar per canviar el mode de gestió i d'aprofitament de la muntanya.

El Cortà o Solà d'Enclar va experimentar importants canvis d'ús i gestió dels recursos al segle XIX. Dividit en dues zones, l'alta amb empiu de Sispony i la baixa, ja va ser perfectament delimitada respecte a la resta dels solans i de l'Obac d'Enclar l'any 1737.⁷⁹⁴ Però, com venim dient, la manca de diners del Comú d'Andorra la Vella va portar a que, l'any 1864, el Comú vengués a carta de gràcia el Cortà a Francesc Moliné de casa Sucarà,⁷⁹⁵ amb el pacte que el comprador havia d'arrendar al Comú els dits terrenys. Dita venda a carta de gràcia (amb pacte de retrovenda) no incorpora els límits dels terrenys venuts, però es tractava de la part baixa, la coneguda com a Cortà

d'Enclar, així com a la partida del Passader fins al serrat de la Canal de la Consolda (ídem, f.117 del 9 de maig). Igualment el 1716 assignà pastures per al bestiar malalt a la partida del Passader fins a la Pleta del Cortà, dret amunt a la serra cap a la partida de l'Obac d'Enclar, restant la solana per al bestiar sa (ídem, f.12 [per error], del 13 de juny de 1716); o l'any 1861 quan el Comú va penyorar a un veí de Sispony per péixer el seu bestiar a la zona vedada (ídem, L.7, del 24 i 27 de juliol de 1861; i ídem, doc. 173).

⁷⁹⁴ AACA, doc. 1114 del 28 de juliol de 1737: "*Vuy dia 28 de Juny del any 1737. Tomas Calbo, y Dolça consol, y Joseph Nagual, som estats per manament de la Parroquia à asseñalar y creuhar lo Solá del Cortá, havem comensat al peu de la Canal del Boñy, havem fet una + á una roca Grossa apart damont del cami. Y de aquí al devant de la Pleta Redona al peu de la Bazera, demon de un Botadé que fa lo riu del Cortá ferem una +. Y de aquí ferem altra + al peu del roch de Casaltimi demont de la Pleta tirant sempre tota falda. Y de qui al peu de la canal de las Cabanetas a la part del peu de las Corts de Ajern, al peu de la bazera ferem una +, tirant dret al cap de las Corts de Ajern a la pardina del devant de la canal de las Corts de Ajern ferem una +. Tirant dret al Moixe, y al pas estret del vial del peu de la canal a una roca que es al Igual del pit de un home ferem altra +. Tirant dret amont de la canal del llarch riu amont fins á dalt á una collada dita la Colladeta de Paulet, que mire a la part ubaga ferem una +. Tirant dret amont tot Sarat afins á dalt al pas de la abeurada de la canal del Llarch a la Colladeta ferem una +. Tirant dret amont a fins al cap del roch del Cap de la Bazera gran, agua bessant de la Canal drete del Cortá, y de la canal del Llarch al mitg de la Collada ferem una +. Y de aquí dret amont al cap de la canal de la Bazera Rója al mitg de la colladeta agua bessant de una part, y altra ferem una +. Dret a fins á dalt a la + del terme, y tot seguit las creus del terme trenquen lo Solá a fins al cap dels Collets, y mes avall de las creus del terme al serrat ahont divideix lo Solá del Cortá ab lo Solá del Passadé ferem una + á una collada agua bessant del Passadé, y de la costa gran del Cortá, y tot serrat avall dels collets, ferem una +, á una roca alteta agua bessant del Passade, y de la Canal dels Collets, que cau a las boigas del Cortá, y tot Sarat avall á una collada de Mijos Collets al pas acostumat de passar del Corta al Passadé ferem una +, al mitg de la Collada, y tirat serrat avall a fins al cap del roch dels Alegrets ferem una +. que tire serrat avall dels Alegrets, y a la Collada que va del Cortá als Alegrets, y Corts Dalmau ferem una +. Y sarat avall al vial que passen las vaques del Corta als Alegrets ferem una +, y sarat avall a fins a la Collada del Cap de la Costa de la Salimandra ferem una + al cap del roch y de aquí debaix a la Collada que passe del peu de la Costa de la Salimandra a la Canal del Bony al cap del roch ferem una +. Y de aquí baix á mitja canal del bony al peu dal peu de la Bazera al costat de la Canal ferem una +. Tirant fins baix a una bazera a la part de la ubaga de la dita canal del boñy a la creu, que asseñale lo sola de Solá de Sant Andreu, y se conclou tot lo Solá del Cortá de aqueixa ultima creu a fins abaix a la creu del peu de la canal del Boñy, que es la primera que sea señalada dalt de la present rodalia*".

⁷⁹⁵ AACA, doc. 224-B.

o *Cortò de Tots Sants*, que s'allargava tradicionalment a favor dels veïns, essent aprofitada fonamentalment pels habitants de Santa Coloma.

La venda i posterior arrendament a favor del Comú va provocar la queixa i l'inici d'un important conflicte entre dits veïns de Santa Coloma i el Comú d'Andorra, ja que significava una considerable retallada de pastures aprofitades pels veïns del lloc, al temps que suposava un increment en el temps i treball de desplaçament dels ramats cap a més enllà de la serra. Els veïns, malgrat l'arrendament de les pastures a un tercer, van introduir igualment els seus ramats tal i com venien fent tradicionalment, sense fer cas a les ordres en contra que dictava el Comú andorrà. Aquest, incapaç de fer front als veïns, va demanar la intervenció del Síndic l'any 1867 que manà que atuessin dits actes indicant que havien d'haver-se oposat a l'arrendament el dia dels arrestos.⁷⁹⁶ Per ordre del Síndic es va inspeccionar el terreny, declarant els experts que el Comú d'Andorra havia deixat suficient terreny per fer péixer els bestiar de Santa Coloma, i van establir una zona de pas per facilitar la circulació del bestiar cap als "*Amprius*" (Obac d'Enclar i part alta del Solà d'Enclar), lloc on els veïns de Santa Coloma haurien de portar els seus ramats.⁷⁹⁷

Malgrat tot els veïns de Santa Coloma van continuar oposant-se, introduint el bestiar per péixer sota la mirada impotent de l'arrendatari, Anton Armengol, que va reclamar l'any 1868 el pagament dels danys soferts.⁷⁹⁸ Fins i tot sembla ser que els veïns de Santa Coloma van arribar a prendre en arrendament el Cortó pagant al Comú 30 lliures.⁷⁹⁹

A partir d'aquell moment el Consell General exerciria el paper d'intermediari entre els veïns de Santa Coloma i el Comú d'Andorra la Vella; així l'any següent, el 1869, va autoritzar i legitimar al Comú –que seguia sense capitals– per arrendar de nou el Cortà d'Enclar, a la taxa dels experts, però respectant els passos cap als "*Amprius*", que serien aprofitats pels homes de Santa Coloma,⁸⁰⁰ al temps que els hi negava el dret consuetudinari a l'ús del Cortà adduint que no tenien concessió formal del Comú per a

⁷⁹⁶ AACA, doc. 798-11 i 798-12.

⁷⁹⁷ Els experts indicaven la zona de pas i pastura del serrat de la Canal de les Salineres pujant i travessant la Canal de les Comes, i pujant dalt de la Canal del Pletiu, cap a la zona alta de l'Obac d'Enclar i del Cortà.

⁷⁹⁸ AACA, doc. 798-10 i 798-13; ASCG, L.11 de decrets, f.3v, decrets 14 i 15 del 27 de maig de 1868. El Consell General de la Vall va decretar finalment que l'arrendatari no havia de reclamar perjudicis i, a canvi, el Comú d'Andorra no li reclamaria el pagament de l'arrendament.

⁷⁹⁹ Això s'extrau d'un decret del Consell General copiat l'any 1892, veieu AACA, doc. 983, 21 de desembre de 1892.

⁸⁰⁰ Decret del 24 de març de 1869, ASCG, L.11 de decrets, f.9, decret 45.

l'ús i aprofitament i que només podien accedir a la muntanya per la tolerància d'aquest, el qual podia prohibir l'accés i arrendar el Cortà, havent-se de conformar els veïns amb péixer on els deixessin (als *Amprius* i a l'Obac).⁸⁰¹

Aquests decrets van quedar lluny de complir-se, tal i com mostra un nou decret del 12 d'abril de 1870 on el Consell manava als homes de Santa Coloma que no introduïssin cabres a la muntanya.⁸⁰² La solució al conflicte sembla trobar-se l'any 1873 quan casa Sucarà de Santa Coloma va transportar la venda a carta de gràcia del Cortó d'Enclar (que tenia per compra al Comú) a l'església i veïns de Santa Coloma.⁸⁰³ Desconeixem com van evolucionar les relacions entre Santa Coloma i el Comú, però el silenci administratiu, la venda a favor dels veïns, i el pacte d'arrendament a favor del Comú que establia dita venda, de ben segur que portaria a una major participació dels veïns de Santa Coloma en els aprofitaments.

Durant les primeres dècades del segle XX tornarien a produir-se problemes entre Santa Coloma i el Comú d'Andorra la Vella amb el Cortà com a centre de discussió. La penúria de les arque del Comú va portar a que l'any 1909 aquest efectués una nova delimitació del Cortà d'Enclar, arribant des de la Pleta de Sicalma a la Pleta del Pi, serra amunt;⁸⁰⁴ ampliació que fou contestada pels veïns de Santa Coloma que l'any 1912 van protestar oficialment decretant-se l'anul·lació de la delimitació de 1909 que incloïa l'arrendament del Cortà i del *Cortà Gran*, empriu de La Massana i zona de pastures dels ramats de cabres de Santa Coloma, quedant tot, finalment, com havia començat.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Decret del 23 de desembre de 1869, ASCG, L.11 de decrets, f.13, núm. 70.

⁸⁰² Decret del 12 d'abril de 1870 a ASCG, L.11 de decrets, f.15v, núm.87.

⁸⁰³ AACA, doc. 224-A.

⁸⁰⁴ AACA, L.7, acta del 22 de desembre de 1909: "*Dit dia. La comissió que fou senyalada per anar á deslindar lo Cortó d'Enclá cual comissió es composta dels senyors D. Jaume [B]erges y Francisco Serqueda doná compte de son cometut en la forma següent. Desde la Pleta de la Sicalma á la Pleta del Pi trencant sarrat amunt dret com ja está marcat. Se anyadeix que se deixe per empriu del Cortó desde la Canal de la [Xu]bell[a] á la Pleta del Pique per está marcat queda ampriu per lo Cortó y per los particulars del [...]lial en amunt y larrendatari no podrá passar de la Canal de la Preanella al Obach a menos de baixar á bogar al conreu, se marca per Cortó des de la pleta del [B]ial cisell del peu del Canaló [Fordi] al cisell del Cap del Canaló [F]osch directe al cisell del Coll de Basés. De Coll de Bases seguint lo bial fins á la pleta del Cortá y directe vial enllá fins al Roch de la Pleta de les Boigues. De la Pleta de les Boigues directe ab los seus sisells dret á la Collada del Hospital. Desde la Collada del Hospital recte sarrat amunt dret al Collet del [Pla] recte fins á la serra, mediant que l'arrendatari no pugue entrar á la herba comuna á menos de baixar á bogar al conreu ab los pactes que té posats lo Comú. De manament del Honorable Comú. Jaume Berges Secretari*".

⁸⁰⁵ AACA, doc.984, Llibre de Decrets i Súpliques del Comú d'Andorra, 24 de març de 1912, i ASCG, L.13 de decrets del Consell General, núm. 351, del 20 de desembre de 1912..

A causa de les pastures, les relacions del Comú d'Andorra la Vella amb comuns i municipis frontalers no va ser pas pacífica. Ja hem vist com van sorgir plets amb Sant Julià de Lòria per l'Obac d'Enclar, com va desaparèixer l'empru andorrà –per manca d'ús– a l'abeurada de La Caülla o solana de Certers; i com van sorgir tensions a Perafita, Claror i Prat Primer, encara que aquestes més en consonància amb els forts plets del segle XIX pel control de la fusta de Palomera, com tindrem ocasió de comprovar. Igualment, van sorgir conflictes amb les parròquies frontaleres d'Encamp i de La Massana, uns purament pastorals al temps que altres amb una clara intenció de la participació en l'explotació de llenyes.

L'aparició de tensions entre el Comú d'Andorra la Vella i el Comú d'Encamp data de finals del segle XVII i es desenvolupa al XVIII a causa de l'increment de la demanda de recursos naturals. Aquesta difícil relació entre els comuns queda perfectament clara si comparem les rodalies del segle XVII amb les del segle XVIII. Les primeres, romanalles escrites d'unes antigues pràctiques verbals, són barroeres i només descriuen a grans trets els límits. Però a principis del segle XVIII cada cop són més refinades, no tan sols a l'hora de descriure els límits d'emprius i de termes, sinó també de situar en l'espai les diferents creus. El canvi era degut al creixement demogràfic i econòmic i a les diferents estratègies de producció: les cases grans van assolir el màxim de la tinguda de bestiar i augmentaren els contractes de conlloc; per la seva part les cases mitjanes i petites així com els casalers van obtenir concessions de boïgues escalant les vessants de les muntanyes degut a la cada vegada major concentració de la propietat del fons de la vall a mans d'unes cases grosses necessitades de prats de sega. Exemples clars els trobem a La Massana i a Ordino amb casa Guillaumes de la primera i cases Rossell i Guillemareny (posteriorment Areny-Plandolit) de la segona. Concentració originada al segle XVII aprofitant les crisis periòdiques que afectaven a la resta de les cases mitjanes, algunes de les quals arribà a desaparèixer.

Les visures, com venim dient, són un acte de control del territori. A major pressió sobre els recursos, més precises són. Tal i com es pot veure en els següents quadres, des de principis del segle XVIII i fins al primer terç del segle XX, el nombre de creus que delimiten termes i emprius van creixent, per passar a disminuir al llarg del segle XX, fruit del canvi d'orientació de l'economia andorrana i de la disminució radical de la pressió econòmica sobre els diversos recursos. Igualment podem constatar perfectament els canvis dins del contingut de les rodalies. A la primera rodalia o visura datada l'any 1624, i encara que no reconeguda com a vàlida posteriorment, la descripció dels límits de terme i d'empru van units, fent-se una descripció circular o de

circuit ininterromput,⁸⁰⁶ essent de les mateixes característiques la rodalia o visura de 1674.⁸⁰⁷ Força diferent, emperò, seria la rodalia o visura de 1714, on ja trobem el model modern d'aquest documents, cada cop més detallats, indicant la ubicació de les creus.⁸⁰⁸

Hem parlat, abans, de l'existència a la zona d'un únic conflicte: aquest estava centrat en el límit de terme de la banda sud-est d'Encamp, en concret es tractava de la possessió del cortó de Gargantillar, al temps que sempre es va reconèixer l'existència d'un dret d'empriu d'Andorra dins el terme d'Encamp format per una franja de terreny al llarg de tot el límit de terme, des del riu Valira (a la Canal de Corp) fins al Coll de les Agols i Coma dels Llops, sobre l'Estany Blau, obrint un corredor cap a Gargantillar. La qüestió sobre els límits de terme a Gargantillar fou força complexa, ja que estava en joc la possessió d'un cortó ric en pastures. El litigi l'inicià la parròquia d'Andorra la Vella en reclamar, l'any 1760 que el cortó de Gargantillar era al seu terme, tot esgrimint en la seva defensa les rodalies que dita parròquia posseïa del segle XVII, en concret les de 1624 i 1674, que indicaven ser terme d'Andorra i empriu d'Encamp⁸⁰⁹;

⁸⁰⁶ Visura de cres d'empriu a la muntanya de Gargantillar i a la partida de les Aguals: AACA, doc.34, 34-bis, 34-tri, 34-quart i L.14, del 13 de juny de 1624: "(...) y abem comensat al Cap de la Costa del Astaný Blau, y tot dret fins ademunt de la Collada de Vallsibera, (...) y despues abem pres fins al Alt de Monmelos y despues Serra aball fins al Cap de les Aguals, y Serra dret al Alt de Baell (...) y despues abem baixats al Planell de les Aguals y dret a la Costa de la Gaberosa fins als Planells dels Brabials".

⁸⁰⁷ Visura de creus del 13 de juny de 1674: AACA, doc.40: "(...) comensat al Cap de la Costa del Estany Blau seguit fins a la Collada de Ballsivera y dret amunt al alt de Mumalos Serra serra sarrant fins al Serrat del Cap de la Costa de les Eguals dret al alt de Avell (...)".

⁸⁰⁸ Visura de creus de terme entre Encamp i Andorra la Vella del 28 de juliol de 1714; AACA, doc.50: "(...) comensant al grau Corp demont lo cami ral ab un sendero que lo bestia y pase y a una creu que si pase perdemunt y a altra creu al riu a un salt que fa la ygya y altra creu mes amont tosal de roch a ma asquera del riu que puge per amont y a altra creu dal al cap del [avero] tosal de les Tresoles de Ricart y altra creu al cap del roch de la boiga de Glem anvista de la Barta y a altra creu al Sarat aygua besant de la Canal del Corp y an vista de la brocalera de lastany y altra creu al bel pasat la brocalera y a 3 creus sarat amont de lastany a altra creu al sart demon de la boiga de Glem del confos y altra creu al bel pasat lo cap de la boiga al peu del bosc ^{altra mes amont} ni a debes ab unts tosals als que ya al cap del bosc diuen que y altra creu nosaltres no la avem trobada mesamont al ras ^{de la tosa} a un trochal altra creu al cap de la solana de la Gavernera y ^{a altra creu} dret a un cucol alt que y a mes a mont y a cera dret a la colada de les agals y a altra creu a la baixada de la Pradela y altra creu demon los baixant de la pradela y altra creu pasant cami seguit altra creu pasat lo astaint apar demont despues tot pla y altra creu anvista de la pleta de pont y altra creu y despues a migia baixada de la pleta de pont y a altra creu y a la pleta y a altra creu nosaltres no lavem saber trobar mes anla de dita pleta aunt tosal alt y a altra creu despues cami segit dret a la colada de Ballsibera (...)".

⁸⁰⁹ Així la visura de 1624 en mans d'Andorra (AACA, doc.34 i còpies) deia: "... per fer visura de creus a la Montanya de Gargantilla, terme de Andorra y ampriu de Encamp y abem comensat al Cap de la Costa del Astaný Blau, y tot dret fins ademunt de la Collada de Vallsibera, abem creuat, y cosolat, que los de Encamp poden fins aqui peixer, y dormir ab sos bestias, y despues abem pres fins al Alt de Monmelos, y despues Serra aball fins al Cap de les Aguals, y la Serra dret al Alt de Baell, abem creuat y cosolat que es terme de Andorra y ampriu de Encamp; y despues abem baixats al Planell de les Aguals y dret a la Costa de la Gaberosa fins als

però el andorrans tenien en contra la resta de rodalies que des de l'any 1714 indicaven tot el contrari: que Gargantillar era terme d'Encamp i empriu d'Andorra la Vella tot declarant que la línia de trenca de sobre l'Estany Blau fins a les collades de Vall Civera era de termes i no d'empriu.

Així a l'abril de 1760 els jutges escollits pel Consell General feren una *visura* a Gargantillar. En aquesta posaren en comú les rodalies d'ambdues parròquies, i observaren que eren diferents les d'Encamp i les d'Andorra, donant-se com a nul·les.⁸¹⁰ Malgrat la diferència entre les rodalies, els comissionats no van voler prendre testimonis ja que des de 1714 les rodalies presentades per ambdues parròquies eren idèntiques, i les comunitats implicades tenien prou força per a proporcionar testimonis condicionats.⁸¹¹ Segons les creus existents i les rodalies vàlides (és a dir, que les còpies d'ambdós Comuns eren idèntiques, o sigui, des de 1714), els comissionats van sentenciar que el cortó de Gargantillar era terme d'Encamp i empriu d'Andorra la Vella, essent la línia sud (de sobre l'Estany Blau fins a la collada de Vallcivera) la línia de trenca de termes i la del nord (serra serrant fins al Cap de l'Alt de Montmelós), seria la trenca d'emprius.

El Comú andorrà instà a la revisió de la sentència, i el 12 de setembre del mateix any 1760 el tribunal nomenat pel Consell General, format per cònsols, consellers i prohoms de Canillo, Ordino, La Massana i Sant Julià va revisar les rodalies, prengué testimonis i sentencià en ferm, com a vàlida, la sentència anterior, atorgant el cortó de Gargantillar com a terme d'Encamp i empriu d'Andorra la Vella i imposant el silenci perpetu als andorrans.⁸¹² Estem davant una conquesta d'Encamp? Potser mai ho sabrem, ja que només s'han conservat les rodalies fetes per la parròquia d'Andorra. Segons aquestes, que van ser declarades nul·les pel Consell General, sembla ser que sí que fou una conquesta d'Encamp, encara que també podria tractar-se d'un error en escriure's, cas aquest que respondria al fet que després d'aquestes, les rodalies del segle XVIII

Planells dels Brabials, que abem creuhat y cosolat, que los de Andorra poden emprar, peixer ab sos bestias, dormir, llenyar, y es terme de Encamp". L'altra visura, de 1674, també en mans d'Andorra (AACA, doc.40) deia: "...fer besura de creus a la montania de Gargantillar terme de Andorra empriu de Encam...".

⁸¹⁰ ASC, doc.1662; hi ha còpia a AACA, doc.39: "posaren los comicionats dels Comuns les rodalies, y papers en nostres mans, y nos presentaren suplicas de que volien veurer de una part, y altra, lo que produian, del que se han donadas per nullas totas las rodalias, de una part, y altra, ab las rahons de bastant fonament, que rodalia per ser perfecta segons las que abem vist de altres, son dobles, y cada Comu se te sa copia, y lo matex te de dir la una que la altra de tots los anys se fa Besura de Creus"

⁸¹¹ "no abem volgut fer juntar testimonis, per veurer de que segons las rodalias de molts anys, a esta part, han anats ab segona, y aixis no volem consentir en fer plica de testimonis, per no acarrera Animas a perdre"

⁸¹² Sentència ferma a ASC, doc.1655. Hi ha còpia a AACA, doc.53.

(començant l'any 1714) ubiquen Gargantillar dins Encamp, aspecte que corrobora tant la manca d'ordenació i d'arrendament del cortó pel Comú d'Andorra la Vella, com per la referència a que és un empriu que apareix en diferents ordenacions del comú en 1745 i 1751.⁸¹³

L'errònia interpretació de les rodalies del segle XVII per part del Comú d'Andorra la Vella va portar a la reclamació de la titularitat, però cap acte administratiu ni de potestat duts a terme per aquest Comú pot confirmar ni corroborar dita demanda. És més, alguns actes del Comú anteriors a 1760 ratifiquen que era un cortó del terme d'Encamp on el Comú d'Andorra la Vella exercia un dret d'empriu. Així l'any 1745 el Comú andorrà va manar que tot aquell que tingués bestiar a Perafita i els portés als “*emprius de Gargantillar*” quedarien obligats a no pernoctar als cortons (Estall Serrer, Pla de l'Inglà, Els Estanys) sinó una nit com a màxim, havent de tornar a dormir a Perafita (i, evidentment, tampoc podrien dormir a Gargantillar).⁸¹⁴ Es diferencia, doncs, directament els emprius de Gargantillar, dels cortons i de Perafita. Anomenar “emprius” a Gargantillar també es fa l'any 1751 quan el Comú d'Andorra la Vella va imposar cot de la parròquia a Anton Moles i Ricart per portar a péixer bestiar de conlloc als “*emprius de Gargantillar*”, apel·lant dit Anton Moles el cot al Consell de la Vall.⁸¹⁵ El mateix caràcter tindria el ban imposat l'any 1892 a un francès a Gargantillar, trobat amb més de 700 caps de bestiar.⁸¹⁶ Entenem, doncs, que Gargantillar era terme d'Encamp i empriu d'Andorra la Vella, tal i com van dictar les sentències de 1760.

Pel que fa a l'àrea del Solà d'Engolasters, les línies de trenca de terme i d'empriu no van ser mai objecte de disputa, i els actes d'administració del Comú d'Andorra la Vella confirmen el traçat i el caràcter de cadascuna de les línies: al nord la línia de fi d'empriu d'Andorra la Vella dins el terme d'Encamp, i al Sud la línia de trenca de termes entre parròquies. Així el Comú d'Andorra la Vella mai va establir ordenacions ni va executar actes d'administració més enllà d'aquella la línia. És més, a les diferents ordenacions andorranes que es refereixen a la zona pròxima a Encamp, es prenen com a referència les creus de trenca de terme. Així, per exemple, l'any 1731 el Comú d'Andorra la Vella va assenyalar “*lo pas de l'abeurada*” tocant a la línia de creus del

⁸¹³ AACA, L.5, f.12v-13 i 315.

⁸¹⁴ AACA, L.5, f.12v-13.

⁸¹⁵ AACA, L.6, f.315-316. La imposició del cot pot ser interpretat com el dret del Comú d'Andorra la Vella sobre el seu territori, però també –i creiem que cal interpretar-ho d'aquesta altra manera– com a una sanció del Comú per l'ús indegut del dret d'empriu, que damnificava els drets dels altres veïns que voldrien introduir bestiar propi. En qualsevol cas ja va ser problemàtic al seu moment, i d'aquí el recurs davant el Consell de la Vall.

⁸¹⁶ AACA, carpeta 4, doc.7, del 12 de desembre de 1892.

terme d'Encamp i empriu d'Andorra, indicant per on havien de baixar els ramats del Solà al Fontanal de la Coma i fins al riu.⁸¹⁷ O, un altre exemple més aclaridor, la delimitació del Solà d'Engolasters l'any 1737, fet també pel Comú d'Andorra la Vella, com a pas per abeurar el bestiar que estava peixent a la Tosa, on es fan coincidir les creus de terme amb les del Solà d'Engolasters⁸¹⁸. No generant-se, doncs, aquí, conflictes entre ambdós comuns ni tant sols durant la primera meitat del segle XIX, període de gran pressió sobre els boscos per carbonar⁸¹⁹.

Definits els respectius drets amb les sentències de 1760, el segle XIX fou un període pacífic i estable –on fins i tot el comú d'Andorra la Vella va proposar a Encamp permutar el cortó de Gargantillar⁸²⁰– portant-se a terme les rodalies de tard en tard i sense patir més modificacions que la incorporació lenta de diferents creus trobades, refent les velles i creant de noves allà on es cregué necessari. Les rodalies fetes als segles XIX i XX segueixen les mateixes pautes comprovant una a una les creus de terme i empriu i refent-les quan s'escau. Totes excepte la de 1974 que suposa un canvi absolut. Les obres de l'estany d'Engolasters que van modificar en part la contrada, el llarg temps transcorregut desde la darrera rodalia, i fonamentalment la reducció de l'activitat ramadera d'alta muntanya pels propis veïns (no tant reduït l'arrendament de pastures a tercers) van fer que en aquesta rodalia, feta per ordre del Consell General, manquin nombroses creus anteriors i que els topònims i referències emprats siguin necessàriament diferents a les rodalies anteriors, però la línia de límit de terme es va mantenir sense gaires variacions ni de rellevància.

A finals del segle XIX i principis del segle XX podem documentar de nou una major pressió sobre les pastures, deguda no tant a l'aprofitament dels prats pels propis ramats com per l'increment de la demanda d'herbes per a bestiar a conlloc i per arrendar als ramats francesos i espanyols que pateixen als seus territoris una important reducció de la superfície de pastures per l'increment de les rompudes que els pagesos feien per tal d'augmentar la producció i fer front a la crisi agrària finisecular. L'arrendament de pastures i la introducció de ramats estrangers per la

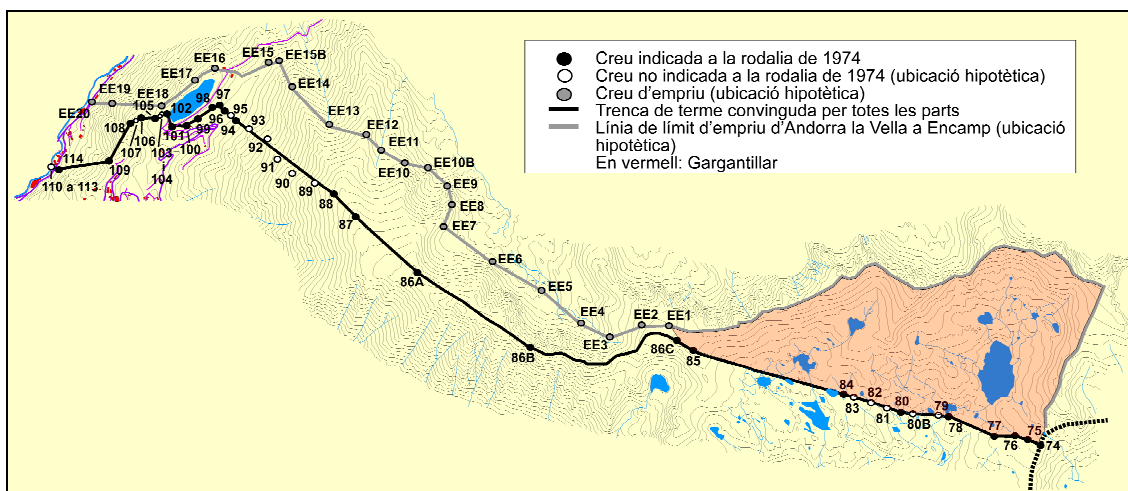
⁸¹⁷ AACA, doc.49 bis.

⁸¹⁸ AACA, doc.52.

⁸¹⁹ Al respecte l'any 1834 el Comú d'Andorra la Vella va nomenar comissionats per tal de visurar una talla de fustes per carbonar al bosc de la Barrasola, entre Andorra la Vella i Encamp. Malgrat aquesta referència –la única al respecte– no hi ha cap notícia de que aquesta qüestió generés cap conflicte. Per això pensem que va solucionar-se en la mateixa visura. AACA, L.6, sense numerar, 15 i 22 de juny de 1834.

⁸²⁰ L'any 1840 el Comú d'Andorra va nomenar comissionats per negociar amb Encamp la possibilitat de canviar un tros de muntanya a Les Agols i Gargantillar per altra part de terme propi. AACA, L.7, sense numerar, acta del 30 d'agost.

parròquia d'Encamp als seus cortons sense dubtes fou una constant, i probablement continuà a mans del Consell General en els deu anys que aquest disposà d'Engaït i Montmelós per la venda a carta de gràcia que feu Encamp per tal de pagar la Ronda Cívica⁸²¹. Que la demanda de pastures pels estrangers fou creixent no hi ha cap mena de dubte, i dos exemples ens ho mostren clarament: el primer es situa poc abans de l'any 1892 quan els homes de la parròquia penyoraren a un pastor francès a Gargantillar, fent cas omís aquest als requeriments⁸²². I el segon és el greu litigi que enfrontà la Parròquia d'Encamp contra el Consell General entre 1900 i 1904.⁸²³

Imatge 85: Límits de terme i d'empriu a l'est del Valira entre Andorra i Encamp. **Font:** BONALES (2011)

Com deixa veure la documentació del procés, la parròquia d'Andorra la Vella instà al Consell General de les Valls per tal de fer un seguit de decrets per limitar la mida dels ramats de bestiar estranger que podien péixer plegats. Concretament el 24 de desembre de 1900 el Consell General de les Valls d'Andorra dictà un decret limitant el nombre de caps dels ramats a conlloc a péixer dins els emprius en 500 caps, ja que, segons aquest, s'estava abusant i damnificant els emprivants: en concret a la parròquia d'Andorra a Gargantillar, i a la parròquia de Canillo a Envalira. La importància del decret és inqüestionable ja que implica que segons aquest, el Consell

⁸²¹ Aquestes vendes es van produir a totes les parròquies de la Vall en les mateixa dates. ASC, doc.3434.

⁸²² AACA, carpeta 4, doc.7.

⁸²³ Dossier del plet sobre la tinguda de bestiar estranger a l'empriu de Gargantillar a AACA, doc.39. Recurs davant el Tribunal de Corts per la parròquia d'Encamp a: ASC doc.4106. Conveni d'arrendament del cortó de Gargantillar entre Encamp i Andorra al marge de la qüestió: AACA, L.7, sense numerar, acta de l'1 de febrer de 1904. Sentència del Tribunal de Corts del 26 de març de 1904 a AACA, Carpeta 3, doc.6, núm. 121. I comunicació de la sentència a AACA, L.7, sense numerar, actes del 17 d'abril i 8 de maig de 1904.

General estableix una limitació de les tingudes a péixer i relativitza el valor de la propietat en col·locar a les comunitats propietàries en situació similar a la de les comunitats emprivants (només dret d'ús, ja que les normes les estableix el Consell General).

La reacció d'Encamp no es va fer esperar ja que s'havia especialitzat en el conlloc de ramats estrangers arribant a tenir-ne de fins a 5000 o 6000 caps, i presentà un recurs davant el Tribunal de Corts per tal que es deroguessin dits decrets de 24 de desembre de 1900, 25 de novembre i 20 de desembre ambdós de 1901. Per tal de portar endavant el litigi al·legaren la llibertat d'actuació dins la seva propietat i el costum d'aplegar tot el ramat estranger –lògic en ser una mesura per reduir costos–, així com la il·lògica del decret que considera l'abús només quan es tracta de ramats estrangers i no propis, cosa que beneficiava directament a les parròquies de Canillo i d'Andorra⁸²⁴. Així mateix considera la limitació de 500 caps com a arbitrària quant al nombre de caps; i finalment al·lega l'extralimitació de les funcions del Consell en regular qüestions pròpies de les parròquies com a propietàries.

El procés, ple a vessar de mostres de pressió de les diferents parts, fou aprofitat pel Comú d'Andorra la Vella per reclamar de nou la propietat de Gargantillar presentant com a proves les rodalies antigues. Intent infructuós, ja que hagueren de reconèixer la propietat del cortó d'Encamp. La sentència, emperò, donà finalment la raó al Consell General confirmant la limitació dels ramats estrangers a 500 caps però considerant que també s'havia de regular la mida dels ramats de la terra.

En resum, en el transcurs de les pàgines anteriors hem pogut observar que, en línies generals, els límits de terme i els drets d'empru entre les parròquies d'Andorra la Vella i Encamp des del riu Valira fins a Vall Civera es van mantenir estables i en ús, i amb el reconeixement mutu al llarg dels segles, no generant-se problemes excepte cap a l'any 1760 degut a un error d'interpretació documental en un moment d'expansió de la pressió econòmica sobre les pastures. Així, la línia de trenca de terme entre Grau Corp i el principi de Gargantillar (la Collada de les Agols o Collada de l'Estany Blau)

⁸²⁴ “Pero la veritat es qu'antes d'aquest [decret] la parroquia d'Encamp há fet anar sempre á la montanya lo bestia extrange en pila, n'hi há fet anar lo número qu'ha volgut tenint sempre en compte les condicions de la montanya. Además del bestia forasté, la parroquia d'Encamp hi fa anar lo bestia propi en identicas condicions que'ls emprivants y may á ningú se li há corregut dir que lo ana lo bestia extrange en pila li impedis fer peixer lo propi (...) Si verdaderament existeix l'abus, al tractarse d'endemarla'l Consell per ser llogich hauria de estendre la limitacio del dret á tota mena de bestias propi ó extrangés que pasés de 500 bestias ja qu'aqueix fet es lo causant de'l abus. Pero al ferho aixis limitara los drets d'Andorra y Canillo que's proposara aumentar de tot lo dret que prenía d'Encamp, rahó per la qual supeditant la llogica á l'interes d'una gran part dels seus membres, lo Consell declara que l'abus provenia solament del bestia extrangé reservant pe'l bestia propi d'Andorra y Canillo la libertat de'l abus.”

històricament mai ha estat discutida, així com tampoc la línia de fi del dret d'empru d'Andorra la Vella dins del terme d'Encamp que, paral·lela a la del terme, s'estén fins la mateixa Collada de les Agols. Un dret d'empru sens dubte d'origen alt medieval –si no ho era anteriorment– que tindria la seva raó de ser en l'accés dels ramats a l'aigua (les abeurades de les fonts de l'obac, com les fonts del Braibal, de les Beçoses, de la Gaverna o de les Agols), així com per facilitar el pas i la comunicació del bestiar entre diversos punts degut a l'escabrós de la serra al migdia.

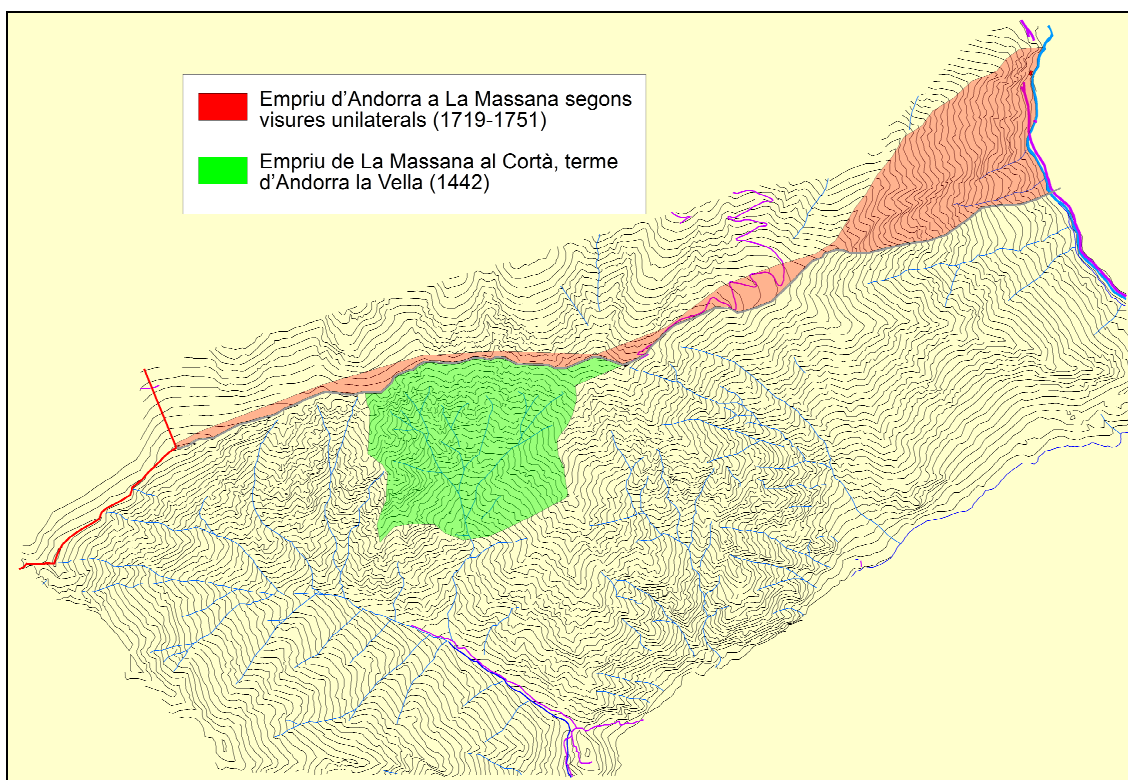
Pel contrari el cortó de Gargantillar presenta unes condicions geogràfiques i de comunicacions que poden portar a errors d'interpretació, com va passar l'any 1760. I és que si des del riu Valira fins a la Collada de les Agols la trenca de terme seguia l'aigua vessant de la serra, tenint el Comú d'Andorra la Vella el dret d'empru a l'obaga o septentrió, pel contrari a Gargantillar la trenca de terme deixa de ser l'aigua vessant per traçar-se com a línia més o menys recta des de la Collada de les Agols fins a la Collada de Vall Civera, tenint dret d'empru els veïns d'Andorra la Vella dins tot el terreny al migdia de l'aigua vessant.

La possessió i administració de Gargantillar per part del Comú d'Encamp, creiem, és tant o més antiga que la disposició de la línia de terme i empru des de la Collada de les Agols fins al riu, i està en consonància amb la propietat d'Encamp de la part alta de la Vall de la Llosa a Montmelós i Engaït, generant-se una correspondència de passos consecutius entre dits cortons i Gargantillar, amb accés des d'Encamp per la Coma dels Llops – collada de les Agols, collades de Gargantillar, collada dels Pessons, i més enllà, ja sobre la Vall de la Llosa, per la collada de Montmelós i per la Portella de Joan Antoni. El cortó de Gargantillar, doncs, podia significar un centre geogràfic de referència, tant pel que fa a Encamp com per Andorra la Vella. Els veïns d'aquesta darrera parròquia havien obtingut, des d'antic, el dret d'empru que exercitaven doblement, ja sigui com a ús directe (com hem vist documentat), o bé com a zona de pas per arribar a les pastures dels emprus de Vall Civera obtinguts l'any 1280 amb el també dret adquirit de pas i abeurada a Montmelós, aquest de la parròquia d'Encamp.⁸²⁵

A les Aubes (empru d'Andorra a Encamp) i a Padern (disputat empru andorrà a La Massana), els plets existiran, moguts fonamentalment per l'explotació de fustes i llenyes. Al Solà d'Enclar –i a l'Obac de Sispony–, però, la qüestió pastoral centrarà els debats entre ambdues parròquies, l'andorrana i la massanenca, com a clara

⁸²⁵ O bé reconeguts. Potser que el dret d'empru fos anterior però els andorrans no tenien documents que l'avalessin, el que faria que demanessin un "precarí" o nova concessió l'any 1280 al nou senyor de la Vall de la Llosa, el Bisbe d'Urgell.

continuació de l'esdeveniment des de l'edat Mitjana. La sentència de 1443 seria el punt final del breu però dur conflicte entre el Quart de Sispony i el Comú d'Andorra. A partir d'aquell moment es van regular els usos mitjançant aquesta sentència. No tornarem a trobar problemes per la qüestió d'Enclar fins al segle XVIII, ja l'any 1730⁸²⁶ i especialment l'any 1743 quan el Consell General de la Vall va haver de nomenar dos vehedors per tal de solucionar una petita desavinença sorgida de la penyora per part d'Andorra la Vella d'uns bestiar de La Massana a Enclar, reclamant aquest Comú que s'havia fet la penyora dins l'empriu.⁸²⁷ Els vehedors van sentenciar tot indicant el límit tradicional de l'empriu del Quart de Sispony, rebutjant una possible creu d'empriu situada per sota del Cap de les Comes de Jovellar, i donant per vàlid el penyorament.⁸²⁸ Conflicte, doncs, de baixa intensitat que es repetiria de nou al segle següent quan l'any 1861 el Comú d'Andorra la Vella va penyorar bestiar de llana de Sispony al Solà d'Enclar, no retornant tots els caps penyorats.⁸²⁹ Aquesta situació anòmala va coincidir amb l'intent del Comú andorrà d'arrendar l'herba de l'empriu d'Enclar juntament amb la que normalment arrendava (la part inferior de la muntanya) reclamant un veí de Sispony per l'error de la judicació per ommissió del dret d'empriu.

Imatge 86: Els emprisos a l'aiguavessant d'Enclar. **Font:** BONALES (2011)

⁸²⁶ Segons CODINA (2005) p.120.

⁸²⁷ ASC, L.34 de resolucions del Consell, 27 de maig de 1743.

⁸²⁸ Sentència dels vehedors del 5 de juny de 1743 a ASC doc.1748, i AACA doc.25.

⁸²⁹ AACA, L.7, actes del 24 i 27 de juliol de 1861. Ídem doc.173 i 851.

Un altre empriu, poc conegut i fins i tot silenciats, és el que possiblement gaudien els homes d'Andorra a la vessant nord d'Enclar. Les úniques notícies que tenim de l'empriu d'Andorra la Vella a l'oest del Valira del Nord són les 6 visures o rodalies de creus de terme entre La Grella i Les Tres Fonts, en la seva versió andorrana, des de 1719 fins a 1757.⁸³⁰ En totes aquestes visures de creus de terme els comissionats d'Andorra, en arribar a les Tres Fonts, van reclamar continuar la visura buscant ara les creus d'empriu, acte al que sempre es van negar els comissionats de La Massana aduint no estar autoritzats pel seu Comú, actuació idèntica a la dels comissionats de Sant Julià de Lòria en relació a la línia de trenca de termes sobre Palomera. En cap moment els homes de La Massana van ratificar aquest dret d'empriu, però tampoc van negar la seva existència. Així doncs, els comissionats andorrans, sense la participació dels de La Massana van localitzar, entre 1719 i 1757 les següents marques: dos cossols entre el Cap del Feixanc de les Tres Fonts i el Cap de Carroi; una creu en una penya plana prop de Carroi; dos cossols al bell cap de Carroi prop de les marques de terme; dos cossols més entre Carroi i el Pla del Planell de la Grella, i una creu a una roca movedissa; una altra creu en una penya ferma baixant al cap de la Canal dels Pouets (Canal Fosca) i dos creus a una penya vora del camí reial al Grau de Sant Antoni, així com un cossol sobre Sant Antoni, damunt del vial. De totes aquestes marques es desprèn la possibilitat que existís un dret de pas d'Andorra la Vella a la part alta de la Serra, part obaga (de les Tres Fonts a Carroi) marcada amb cossols; una petita franja també de dret de pas fins el Pla del Planell de la Grella, i un dret d'empriu entre aquest Planell i el Grau de Sant Antoni, tot seguint segurament el Serrat de la Quera. Si així fos, l'actual partida del Fornell hauria estat empriu del Comú d'Andorra la Vella.

La Massana i Ordino

La parròquia de La Massana, malgrat la superfície de pastures de que disposava, era deficitària d'aquests recursos, tal i com hem vist per a períodes anteriors: fragmentada la seva gestió als rebaixants i solans per la força de llurs Quarts, i compartides gran part de les seves peixenes d'estiu amb pobles emprivants, havia de cobrir les seves necessitats amb els seus drets d'empriu que s'estenien sobre gran part de les muntanyes d'Ordino. Aquesta dependència respecte a les pastures va provocar una

⁸³⁰ La visura de 1719 es troba a AACA, carpeta 1, doc.20; la de 1725 a ídem, carpeta 1, doc.19; la de 1737 i la ratificació de 1744 a ídem, doc.27; i la de 1751 i la ratificació de la de 1757 a AACA, carpeta 1, doc.15.

baixa intensitat en els arrendaments de cortons, subhastant-se les herbes del Pla de l'Estany i de Les Fonts (aquí en part amb empriu d'Ordino com a pas d'abeurada), així com les rostolles de Comallempla i Comapedrosa. Aquesta situació, però, no fou obstacle per tal que la ramada de la parròquia anés creixent des de mitjans del segle XVII, i que a mitjans de la següent centúria fes que la Parròquia de La Massana fos la que posseïa el major nombre de bestiar menut de tot el Principat. A posteriori el nombre de bèsties es reduiria, especialment a la segona meitat del segle XIX. Situació força diferent era la de la Parròquia d'Ordino ja que comptava amb amplies muntanyes arrendades en forma de cortons: Hortell, Besalí, Rialp, el conjunt fragmentat de Sorteny (el Forn, Cebollera, Serrera, Estanyó i Lo Pla de Sorteny) i Farreroles i Coma Obaga; i si bé havia de rebre els ramats massanencs de l'Angonella i Encodina, també ell tenia dret d'empriu a les bones pastures –encara que suportant una increment pressió pels ramats francesos– de la vessant nord dels Pirineus. Els dos segles d'expansió demogràfica i econòmica –dins una agricultura orgànica– es corresponen, doncs, a un període certament virulent, amb conflictes destacats amb els emprivants de Tor i Os per part de la Massana, i de Siguer i Vicdessos per part d'Ordino (com veurem més endavant), així com ambdues parròquies recíprocament; al temps que sorgiran problemes en el conuiu institucional entre Comú i Quarts.

Efectivament, la força d'alguns Quarts de La Massana i la divergència d'interessos amb el Comú, provocaria diferents tensions que, territorialment, queden plasmats en les discussions pels límits entre els territoris administrats pels Quart i els del Comú. Per evitar confusions, i igual que en les visures i rodalies entre parròquies, alguns Quarts reclamaven al Comú la revisió de les trenques, com va esdevenir a Pal l'any 1821 quan es posà en evidència la invalidesa d'una creu,⁸³¹ o l'any 1908 per tal d'evitar l'oblidament dels límits territorials del Solà de Pal.⁸³² Uns límits, d'altra banda,

⁸³¹ ACM, doc.40 del 29 d'agost de 1821: "*Diem nosaltrs los baix firmats com á comisionats del Comu de la Massana, y los comisionats del quart de Pal per ánar á mirar les creus de la partida de la Entrada y partida de la Roca del Tut, sobres de una creu que los de Pal ábien ásenyat, á la serra, de la Baquerissa, del que may se abie fet atensió ni pensam y fos fins cosa de poch anys. Y lo dit dia tots los comissionats tan los de la part del Comu, y tanbe los de la part del quart de Pal abem mirat, que no ere bona, y la abem esborrada, sen juntes les dos parts, y abem concordat, que la creu Bella y a ál peu del Boigot [de les Feýxes] menabe Gustinet á una cara de roca, trencan tot pla fins ál Clot, enbers la entrada, á una cara de Roca habem fet un senyal de la forma de, --/- de aquí Pujan Clot Amunt fins unaltra creu, +, abem fet á la Bora del Clot ál singlo de la Roca del Tut, enbers la roca del Tut Al primer puncho de un roch ál, que ya, y fins a la serra, y aqueýxa es nostra sentensia.*"

⁸³² ACM, doc.41 del 4 de juliol de 1908: "*Comensan a la x creu bora del portal del prat de Palleras de Caup bora lo camí am roca ferma de allí tiran riu amon amfins lo torren Prego y de allí tiran riu amon asta que se encuentre una creu x al sarrat bora lo bosch Negre a una cara de roca ferma trencan tot pla anfans al Clot en bers la entrada a una cara de roca ya un señal de la forma de -/ de aquí pujan clot amon fins un altra + creu abeni enconrat a la bora del clot al singlo de la roca del Tut en bers la roca del Tut al primer pujado de un roch al que ya y de allí*"

importants ja que els Quarts van continuar arrendant les herbes, com en segles anteriors.⁸³³ Aquesta situació de força del Quart, però, no és pas generalitzable a totes les institucions menors, ni en el transcurs de tot el període, com mostra la supeditació del Quart d'Erts i Mas d'Arinsal al Comú a principis del segle XX, quan sol·licità el reconeixement escrit de la cessió antiga de l'aprofitament sobre una part del vedat de l'Aubac d'Arinsal anomenat Coma de l'Escladella.⁸³⁴ No cal insistir massa que la gestió del Quart Mitgè generaria fortes controvèrsies, en ser necessari el consens entre els Quarts d'Anyós i de l'Aldosa per regular el seu ús, arribant-se a plantejar la possibilitat de dividir i repartir-se la muntanya entre tots dos Quarts l'any 1873.⁸³⁵

A la parròquia d'Ordino també es va mantenir la dualitat de poders entre els Quarts i el Comú al llarg d'aquests dos segles, amb una clara separació de competències territorials. Els Quarts regularan els espais propis segons llurs interessos, formalitzant rodalies i redactant ordenacions dels rebaixants i dels solans.⁸³⁶ Al mateix temps el Comú regulava els arrendaments i aprofitaments dels territoris comuns o parroquials,⁸³⁷ provant d'unificar les normatives dels quarts a la segona meitat del

tiran dret a la serra a on se encontre una + am un petit punscho de peñya que surt sol de langleba y de alli tiran serra serran asta al boñy de Lal, y de alli tiran serra serran aball asta al sarrat que arribe lo comunal y serra del Cobil tiran serrat aball aigua besan per la part del sola y aigua besan per la part del comunal a una + creu que se encontre al peu de la planada de la Tossa que es al toronet mes al y la abem repicat, y de alli tiran aball a una + creu que se encontre a una crespada de peñya y la abem repicada de alli tiran linia recta asta alaltra + creu que se encontre al coll de Ture a la crespada de una peñya y la abem repicat y de alli tiran aball pel costat del bayjan serra serran amfins al roch de la Cacarulla y de alli baixan asta lo camí".

⁸³³ Com exemplifiquen López, Peruga i Tudel (1988, p.57-58) en descriure el conflicte per l'arrendament del Solà de Pal, quan un particular va denunciar que no es realitzava sempre en subhasta pública.

⁸³⁴ ACM, doc.89 del 16 d'abril de 1904.

⁸³⁵ ASCG, L.11, f.42, núm. 349 del 12 de juliol de 1873.

⁸³⁶ AQO, L.1, acta del 26 de juliol de 1708, pels terrenys del Quart d'Ordino; transcrit a BONALES (2007). Els llibres d'actes del Quart d'Ordino són bona mostra d'aquest fet; veieu entre d'altres AQO, L.1, actes del 5 de juliol de 1708, 7 de setembre de 1709; o de juliol de 1717.

⁸³⁷ Per exemple, ACO, L.2, sense número, de l'any 1822: "*Tabla dels Pactes de les Erbes o Cortons que Arrende lo Honorable Consell lo any 1822. à Forn y Sabollera: lo qui ho arrendara per bestia menut: hi podra entrar lo dia de la Marededeu de Agost, a la Sarrera lo primer de setembre, la Colla y Bacada hi podran entrar lo dia bint de 7bre, la porcada com los demes anys y dit corto se anyadeix la Canal Ramadera, so es de lo Cap dels Graus en amun. Coma Obaga, Farreroles y Estanyo, al Estanyol lo bestia gros hi podra entrar com á Sorteny, lo Bestia menut dels particulars tan á Sorteny com al Estanyo per Sant Miquel de 7bre, a Coma Obaga y Farreroles la Colla y podra entrar per San Miquel de 7bre, lo bestia de particular per San Lluch. Al Ortell la Bacada hi podra entrar lo dia 8 de 7bre, lo bestia de particular hi podra entrar per San Miquel de 7bre. Rialp lo Honorable Comu lo Reserbe per Colla y bacada y sera corto de la Canya de la Rabasa en amun. La Canal Ramadera queda Corto y la Rabasa hi podra entrar tot Bestia fins lo dia se pasara la Colla, y lo Bestia de particular, no puguie entrar fins a San Miquel de 7bre, y qualsebol particular de esta Parroquia que deyxara hanar besti á dit corto, y á Sorteñy, pagara quatre duros per cap lo bestia gros, y lo bestia menut quatre duros per ramat, de cada vegada si encontrara. Y qualsevol que arrendara donara fiances lo mateix dia al mateix*

segle XIX, entrant per això en conflicte amb el Quart de Sornàs, solucionat per decret del Consell General.⁸³⁸ En tot cas, dins aquesta parròquia no sembla que sorgissin greus problemes entre els Quarts –o entre aquests i el Comú– per les pastures, situació que sí que es donarà pel que fa als recursos forestals, com veurem més avall.

Les creus de l'empriu d'Enjust – Obac d'Anyós

	Nom	1477	1728 1744	1751 1752	1851	1872 1890	1900 1901	1925
1	Serrat de les Aubes	X	X	X	X	X	X	X
2	Roca de les Penyes	X	X	X	X	X	X	X
3	Serrat de Bexalís	X	X	X	X	X	X	X
4	Serrat dels Ortons	X	X	X	X	X	X	X
5	Font de Lebai	X	X	X	X	X	X	X
6	Serrat del Castellà	X	X	X	X	X	X	X
7	Font dels Morros	X	X	X	X	X	no	X
8	Bosc de Paulelles	X	X	X	no	no	no	X
9	Dos segells	X	no	no	no	no	X	X
10	Solanyo	X	X	X	X	X	X	X
11	Creu amb filloles	-	X	X	no	X	X	X
12	Cresper prop el Solà d'Encamp	-	X	X	no	X	X	X

La pressió sobre les pastures portà a complexes relacions amb les parròquies fronteres; ja hem vist com finalitzen les controvèrsies de La Massana amb Andorra la Vella a l'Obac de Sispony –amb el silenci massanenc i la manca d'ús andorrà– i el Solà d'Enclar –mantenint-se la delimitació medieval–, al temps que la relació amb Encamp fou clarament d'una pacífica convivència mantenint-se en ús l'empriu d'Enjust, ara conegut com empriu de l'Obac d'Anyós. Al llarg dels segles XVIII i XIX, així com durant gran part del XX, es succeiran les visures de creus, ja de terme, ja d'empriu, en aquesta zona, aprovant-se sense problemes la creació de noves creus quan les antigues desapareixien.⁸³⁹ Per la seva part Ordino viuria també un període sense

Consell, y sien á gust del Sr. Consol, y los plasos de les Erbes seran, lo primer, quinze dies abans de San Cojesma, los altres á Riquisició dels Srs. Consols, y tot Bestia foreste al cab de tres dies que sera á la parroquia, degue pagar lo estrañy, y tot bestia foresté no puguie entrar á la Parroquia fins lo dia deu de Juny, y tambe qualsebol particular que no Bogara ab lo bestia no puguie entrar als enprius, fins lo dia 15 de juliol, so es bogar á les terres. Y als cortons no puguie entrar lo bestia de Conlloch menos los qui ò tindran arrendat so es quan tornon al Comu no puguien entrar ab ningun corto dit bestia de conlloch”.

⁸³⁸ ACO, L.6, acta del 14 de juny de 1866. Sornàs volia vedar els solans abans de la data acostumada a la parròquia d'Ordino, que era per Sant Jaume de juny; davant el conflicte generat, el Consell General decretà el 23 de desembre de 1869 la prohibició al Quart de vedar els solans abans d'aquesta data: LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988), p.57.

⁸³⁹ ACM, doc.63 (rodalies de 1728 i 1744); doc.64 (rodalies de 1751 i 1752); doc.65 (rodalia de 1851); doc.66 (rodalies de 1872 i 1890); doc.67 (rodalies de 1901 amb l'aprovació d'una creu nova); i doc.68 (rodalia de 1925).

conflictes amb la parròquia de Canillo, revisant-se periòdicament les creus de terme i empriu d'ambdues parròquies.⁸⁴⁰

Creus de trenca de termes i emprius entre Ordino i Canillo

	Lloc	1757	1771 1890	1832	1890	1916
1	Dalt de les Neres	X	X	X	X	X
2	Més avall del cap del Tarter gros	X	X	X	X	X
3	Mig del bosc	X	-	X	X	X
4	Mig del planell del Coll d'Ordino	X	X	X	X	X
5	Dret serra serrant amb cusols	-	X	-	-	X
Empriu de Canillo en terme d'Ordino:						
1	Tot pla del Coll d'Ordino	X	X	X	X	X
2	Al peu de la Pleta del Racó	X	X	X	X	X
3	Al cap del roc de l'Estarell / tirant al bony de les Aubes	X	X	X	X	X
4	Font de l'Esmoladora	-	X	X	X	X
5	Al peu de la Pleta Verda	X	X	X	X	X
6	Cap de Roca Blanca	X	X	X	-	-
7	Al mig de la Ginebrosa	X	X	X	X	X
8	En vista de la font de Casamanya	-	X	X	X	X
9	Al mig de la costa de Casamanya	-	X	X	X	X
10	Cap de la Pala Doscla	-	X	X	X	X
11	Planell del cap de la serra	-	X	X	X	X
Empriu d'Ordino en terme de Canillo:						
1	Coll d'Ordino	X	X	X	X	X
2	L'Assalador del serrat de la Quera	X	X	X	X	X
3	Paret del Prat de la Comella de Grabiell	X	X	X	X	X
4	Al mig del rec sobre el Boscatell (L'Ascattell)	X	X	X	X	X
5	Reguer amunt, al prat de Sapinaces, al Clot Subirà	X	X	X	X	X
6	Vora els Clots Plans	-	X	X	X	X
7	Cap de la Serra del clot Sobirà	-	X	X	X	X
8	Fil de la Serra	-	X	X	X	X

Pel contrari a les relacions de La Massana amb Ordino la tensió és constant, no en debades l'ús pastoral dels emprius de les Abeurades (o Les Fonts), Angonella (o muntanya de Llorts) i Encodina (ara Castellàs) significava l'ús compartit sobre una gran massa d'espai pastoral que era bàsic tant per la ramaderia massanenca com per l'ordinenca, al temps que la pressió pastoral sobre l'Estall portaria a la necessitat de restablir una trenca de termes que, fins el segle XIX, no havia estat documentada. Aquesta tensió latent, i l'obligada convivència, van portar a l'aparició d'espurnes puntuals que podien degenerar en plets i litigis, centrant-se la discussió, com és lògic, en els emprius d'Encodina i l'Angonella. L'incompliment de les ordenances establertes

⁸⁴⁰ ACO, doc.136 (rodalia de 1757); doc.147 (rodalies de 1771 i 1890); doc.213 (rodalia de 1832); doc.345 (rodalia de 1900); ACC, doc.1509 (rodalia de 1890), doc.1511 (rodalia de 1916). Les rodalies de 1751, 1757 i 1832 fan referència a l'empriu d'Encodina o Castellàs, coincidint amb les sentències dels segles anteriors, mentre que la de 1834 fa referència als emprius de les abeurades i l'Angonella. Les posteriors tan sols ratifiquen la de 1834.

per Ordino per part dels homes de La Massana als emprius,⁸⁴¹ la complexa compatibilitat entre el dret d'empriu amb l'existència de propietats individualitzades en l'interior de les muntanyes,⁸⁴² la introducció de bestiar d'estrany,⁸⁴³ l'accés als emprius sense previ avís i de forma separada a la vacada o eguassada d'Ordino,⁸⁴⁴ o les dificultats d'Ordino per tal d'establir noves normatives sobre aquestes importants peixenes, podien portar a litigis. Més si tenim en compte que simultàniament es produïen xocs entre ambdues parròquies per les llenyes i les fustes a la part baixa de la vall, al voltant del terme mitger de la Gonarda.⁸⁴⁵

Al llarg dels segles XVIII i XIX, aquesta estreta relació de les parròquies d'Ordino i de La Massana per raó dels emprius, motivà la vigilància estreta de les línies de creus que separaven els termes des de Santa Caterina al Coll de Cases, i els emprius d'Encodina, Angonella i Les Fonts.⁸⁴⁶ Però des del Coll de Gomà (sobre el terme mitger de la Gonarda) fins al Bony de les Neres la trenca de termes estava constituïda per l'aiguavessant de la serra. Tot sembla indicar que a mitjans del segle XIX va haver un període en que, sense dret legítim, ramats d'homes d'ambdós comuns van pasturar des de la Collada de l'Estall fins dalt al Bony, sense distinció de la treca de terme; una actuació que no va generar finalment un dret d'empriu sinó que, donada la creixent pressió sobre el conjunt dels recursos, portà a un litigi que crearia una línia de trenca de termes. Un litigi que enfrontava ambdós comuns, ja que la potestat a la zona

⁸⁴¹ Com la introducció de bestiar malalt sense previ avís, motiu de diversos plets als segles XVI i XVII, i que tornà a repetir-se al segle XVIII, per exemple l'any 1712 quan el Comú demanà la intervenció del Consell General de la Vall per quant els homes de La Massana ni tant sols volien pagar la penyora (ACO, L.3, acta del 9 d'octubre de 1712). Generalment el Comú de La Massana ho comunicava a Ordino i aquest "trenrava" una part dels emprius per tal que el bestiar malalt peixés sol; un exemple a ACO, L.6, acta del 22 d'agost de 1852, on Ordino es reserva Arcalís, Castellà, Salses i Covill Vell.

⁸⁴² Els problemes entre La Massana i Pere Fiter i Rossell d'Ordino per l'existència d'un terreny propietat d'aquest dins d'Encodina es solucionà, definitivament, per la renúncia del dret d'empriu sobre aquest "pati" particular a canvi d'una compensació econòmica de 10 lliures: ACM, L.8, acta del 12 d'abril de 1743.

⁸⁴³ ACO, doc.134 del 17 d'agost de 1743; fragment d'un procés judicial relatiu al conlloc de bestiar de la Massana per part de veïns d'Ordino i la seva pastura dins aquest terme.

⁸⁴⁴ Normalment el Comú de La Massana comunicava al d'Ordino que la colla de bestiar estava a les portes dels emprius esperant que la colla d'Ordino s'ajuntés (per exemple, ACO, doc.608 del 20 d'agost de 1839), o bé era el Comú d'Ordino el que avisava a La Massana per accedir junts a les pastures. Però en ocasions el bestiar de La Massana entrava directament, generant-se problemes entre ambdós comuns (per exemple ACO, doc.597).

⁸⁴⁵ Unes relacions conflictives que en ocasiones eren políticament agreujades per la poca mà destra d'algun Síndic de la Vall, com l'any 1722 quan el Síndic manà al Comú d'Ordino que pagués la llenya de la Guarda del Serrat, o que portés la llenya; en cas contrari, que deixés als homes de la Massana fer llenya a Encodina per fer dita Guarda: ACO, doc.113, decret del 6 de juny de 1722.

⁸⁴⁶ ACM, doc.48, 49, 50, 77, 78, 83; ACO, doc.290 i 344.

d'Ordino, per sobre del bosc, no corresponia al Quart. El litigi que s'inicia el 1867 tracta, doncs, d'una qüestió que no s'havia detallat en cap sentència anterior: la línia exacta, amb fites i creus, a la part alta de la Gonarda des de la Borda d'Aldosa, tot discutint-se tant les pastures com els passos per abeurar el bestiar.

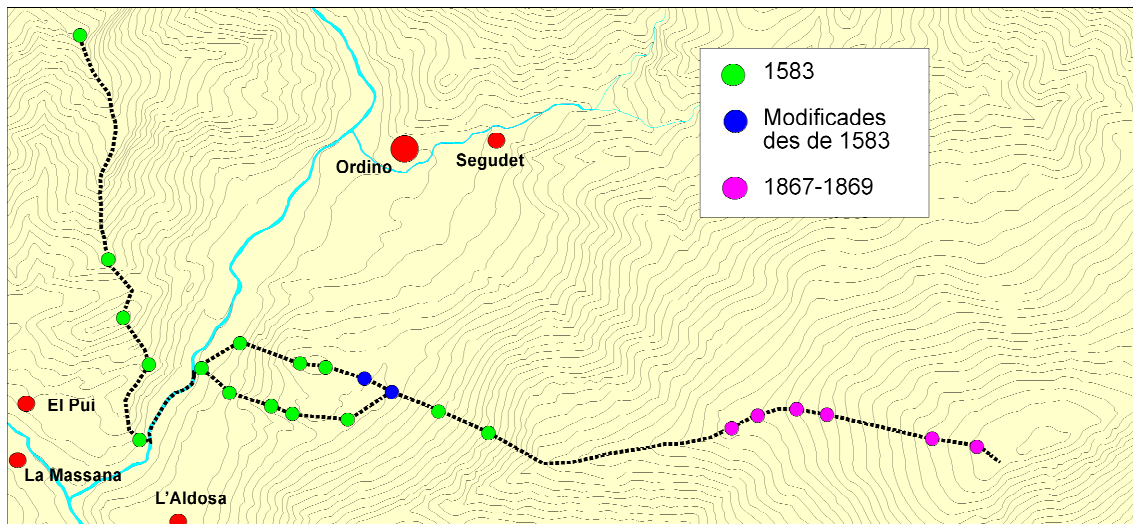
Aquest plet s'inicià quan Ordino va penyorar a Pasqual de l'Aldosa, al novembre de 1867, per introduir-se al terme amb bestiar; la reclamació directa al Síndic General per part del veí de La Massana portà a que aquest suspengués el penyorament en considerar que en qüestions entre Parròquies el ban l'havia d'imposar el Consell General. Davant dit manament, Ordino demanà l'aixecament al Consell General, petició que es denegà tot nomenant una comissió per a estudiar el cas.⁸⁴⁷ Al mateix temps, a instàncies dels Comuns d'Ordino i de La Massana es va procedir a delimitar ambdós termes des de la borda d'Aldosa fins al Cap de les Neres, amb resolució del 25 d'octubre de 1867, fent creus per tot el recorregut. L'actuació es va repetir de nou per decret del Consell de la Vall del 28 de novembre del mateix any, i donà com a resultat la mateixa visura, però amb data del 19 de maig de 1869, aprovada aquesta pel Consell.⁸⁴⁸ En tot aquest procés es van localitzar un parell de creus a prop de la Borda de l'Estall (a la Colladeta), i van fer-ne quatre de noves (al Peu del Bosc, prop el Tirader, a mig del bosc i a la Crespa Alta). Però el propi Consell General decretà, el 31 de maig de 1870, que s'havia de modificar la delimitació feta per tal de fer la separació en la línia més recta possible entre el Prat d'Aldosa i el Serrat de les Neres; decret que, en no complir-se, motivà un nou decret al desembre del mateix any. No serà fins el març de 1871 quan els comissionats de La Massana i d'Ordino compliren dit decret tot instal·lant dues noves creus al Mallol i a l'Estall.⁸⁴⁹ Delimitada finalment la zona, el control sobre la mateixa seria molt més fort que en temps anteriors, deixant constància escrita, des de 1889, de totes les rodalies i revisions de creus que es farien; visures que daten d'aquell 1889 així com dels anys 1890, 1900, 191 i 1925.⁸⁵⁰ Mentre que les rodalies posteriors a 1889 només ratifiquen aquesta, la de 1889 és força interessant ja que a la zona de Lan de la Part incorpora les cinc creus indicades a la sentència de 1583 i a més quatre segells d'empru des dels Colls fins al prat de Ramonguem davant la terra de Jaumot, a la bifurcació de l'Aldosa; segells que delimiten la zona d'empru de La Massana a que feia referència la dita sentència de 1583.

⁸⁴⁷ AQO, doc.70 i 71.

⁸⁴⁸ ACO, doc.259; ACM, Rodalies, doc.9. ASC, doc.2902. Sentència transcrita a BONALES (2007), p.129-130.

⁸⁴⁹ ASCG, L.11. ACO, doc.263.

⁸⁵⁰ AQO, doc.94, 99, 100. ACO, doc.342 i 343. ACM, Rodalies, doc.18.

Imatge 87: Configuració de les creus i límits de termes a la divisòria d'Ordino i La Massana.
Font: BONALES (2007)

Malgrat rodalies i sentències, a principis del segle XX, concretament el 1903, un grup de veïns de l'Aldosa es va introduir (potser amb bestiar) a un "*pais que yabem anat de temps immemorial*", essent penyorats pels d'Ordino. Davant aquest fet, dits veïns van demanar al Comú de La Massana que es fes una revisió de creus de terme, iniciant-se una nova escalada de tensions que portaria al darrer plet dins un marc d'economia orgànica i d'usos tradicionals del territori. El 1906 la Massana provà d'encetar un nou plet amb la negativa del Quart d'Ordino que els recordaria la seva "*manifesta temeritat*", però que arribà al Consell General. Aquest decretà que es formés una comissió per ambdós comuns per tal de resoldre els problemes. La comissió finalment es va reunir, arribant a un acord tot permetent el Comú d'Ordino que els bestiaris de La Massana poguessin travessar el Serrat de la Tremolissa per poder tornar al seu terme després de gaudir de l'empriu. Com era d'esperar el Quart d'Ordino es va negar a la proposta del seu Comú en considerar que s'anava contra les rodalies i sentències, i es donava tot el bosc de la Tremolissa al terme de la Massana. S'iniciava doncs una nova qüestió que tornava a posar en dubte els límits d'empriu i de terme, així com les diferents creus de la Gonarda, litigi que resolgué el Consell General amb sentència del 22 de desembre de 1907 que, simplement, ratificà l'anterior de 1850 (relatiu a l'empriu de fustes), i donant de nou la raó al Quart d'Ordino.⁸⁵¹ Però aquesta sentència no va poder ser executada fins l'any 1909 per l'oposició reiterada del Comú de La Massana i dels seus veïns que feren cas omís: el 22 de desembre d'aquell any una comissió

⁸⁵¹ ACO, doc.368, 1273, 2107. ASCG, L.13, núm. 27. AQO, doc.74 i 77. ACM, Rodalies, doc.10 i 12.

nomenada pel Consell General executà la sentència tot i tornat a afitar la creu del Sual de la Canal Llisa.⁸⁵²

Si al llarg del segle XVIII les diferents rodalies dels emprius d'Encodina fetes per ambdues parròquies, suposaven un reconeixement a l'existència de l'empriu, tot mantenint en vigor les sentències 1508, 1544 i 1617, des de 1832 no es realitzaran rodalies a la zona;⁸⁵³ i encara que al llarg del segle XIX es reconeixeria el dret sobre l'Angonella,⁸⁵⁴ en l'any 1871, en ple conflicte pels límits entre les dues parròquies al Bony de les Neres, el Comú d'Ordino manarà al de La Massana que retiri el bestiar dels emprius, rebent la negativa dels massanencs.⁸⁵⁵ S'iniciava, doncs, una nova

⁸⁵² AQO, doc. 73, 75 i 76. ACO, doc.379.

⁸⁵³ Les creus de l'empriu d'Encodina de les rodalies del segle XVIII i XIX segueixen les establertes al segle XVI. L'evolució de les creus és el que segueix:

	Nom	1751	1757	1832
1	Pont de Castellà	X	X	X
2	Pujant, a l'esquerra, sota el camí	X	X	X
3	Al pont d'Altamany	X	X	X
4	Serrat del Covil Vell	X	X	X
5	Al peu del planell	-	-	X
6	Al mig del planell	X	-	X
7	Tirant dret al salt de l'Aigua	-	-	X
-	Serrat amunt fins al cap de la serra entre Coma del Mig i Varilles	-	-	-
-	Tornant, del Pont de Castellà, part obaga, amunt fins Cap de la Serra damunt de Llorts	-	-	-
-	Camí avall, començant al Pont de la Rebollisa fins al de Salines	-	-	-

⁸⁵⁴ En base a la rodalia de 1834 (ACM, doc.78), ratificada per les de 1890 i 1900 (ACO, doc.290 i 344; ACM, doc.50, 78 i 83. Deia així: "Primo. Poden peixer los de Ordino al terme de la Massana comensan al Collet de la Llosa y tiran per un carreró enlla tot pla fins à la fon de Canta-llops y tirant tot pla y enlla fins al Coll de les Cases. y tambe poden peixer los de Ordino ab sos Bestias Grossos y menuts y aveurar des del Coll de Coma-Obosa tot pla y enlla fins á les Baszes de Percanela y dret amun fins á la serra juntan ab lo camí que passen los de la Massana á la Nenguanella." "Los de la Massana poden peixer al terme de Ordino del Collet de la Llosa tiran tot pla y enlla fins al Coll de Cases. Tambe los de la Massana poden hanar á Beurar ab sos Bestiars Grossos fins lo dia de Sant Pere de Juiný á la Fon del Tavanell thocan peixen y passar des del Coll de les Cases tiran tot pla y enlla fins á la Canal de Coma Obosa y a la part solana de dita Canal ya una + creu á peynya ferma y se ha renobellada y tiran tot pla y amun al peu del Planell de Coma Obosa á penya ferma ya altra + creu y se ha renobellada y tiran tot pla al serrat dit lo serrat de la Erola ya altra + creu a penya ferma y se ha renobellada y tiran enlla y avall fins á la fon del Tavanell y á vuint passes poch mes ó menos y a altra + creu ab Roca mobidisa y tiran dret amun de la fon á una penya ferma y habem fet altra + creu per no encontrar la Bella y tiran pla y amun fins al Clot del Cavall y al dit Clot ya un boný y al cap del Boný ya altra + creu á penya ferma y se ha renobellada y tiran en lla y amon fins á la Tosa y al cap de Tosa ya un cusol y tire serra serran enlla demun la Comarca del Avie y serra serran enlla fins al serrat en Bista los Estanyés y tiran serrat avall fins al pas de la Nenguanella y al dit pas á la part solana del riu ya un boný en bista del Clot mes fondo y al cap del dit boný ya una + creu ab roca mobidisa y se ha renobellada y tiran tot pla y aball á un boný de roch en bista la Sucarana y en bista la aygua baix de la Basza del Raco ya una + creu en penya ferma y se ha renobellada y tiran dret al boný ya una + creu ab roca mobidisa y tiran serrat amon del dit bony fins a la serra Ercalis ya la dita Serra ya un cusol en bista de Ercalis y les Bases demun de Llors y de la Nenguanella y est cusol se acave dits emprius",

⁸⁵⁵ ACO, doc.265 i L.2, f. solt de l'11 de juliol de 1871.

escalada de tensions institucionals on fins i tot es parlà de la dissolució dels emprius i de l'establiment de la trenca de termes en el fil de la serra.⁸⁵⁶ Acudint les parts al Consell General, aquest manà que es nomenés una comissió mixta d'ambdues parròquies, nomenant un tercer en discòrdia el Síndic General; però la qüestió no tirà endavant, havent de reconèixer el Comú d'Ordino la validesa del dret d'empriu massanenc en base a la sentència de 1617.⁸⁵⁷

Encamp i Canillo

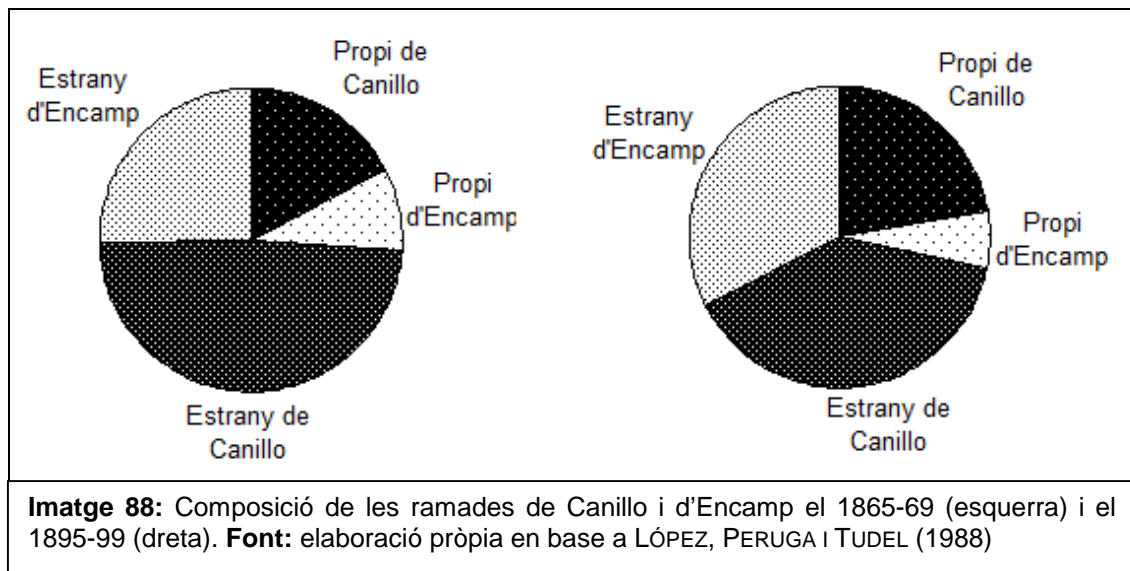
Les comunitats pastorals de Canillo i d'Encamp viuran dos segles certament agitats. Igual que Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria per una banda, i Ordino i La Massana d'altra van experimentar unes relacions molt tenses per les pastures dels seus respectius emprius i termes mitgers, agreujats per l'increment de l'explotació forestal, Canillo i Encamp es veuran enfrontades en diferents moments per les pastures i fustes dels terrenys coneguts com de *Concòrdia*; uns terrenys que com hem vist en el capítol anterior estaven administrats conjuntament mitjançant la *Junta de Meritxell*. Però la tensió per l'ús conjunt establert per la concòrdia de 1672 no va derivar en forts enfrontaments judicials. Això fou degut al debat en dita Junta i, sobretot, a la necessària solidaritat recíproca davant l'atac extern de la comunitat francesa de Merens així com de la nova comuna creada a Hospitalet, que buscaven obtenir la propietat de la Solana d'Andorra, temps enrera coneguda com Eravall.

Ambdues parròquies basaven la seva economia en la ramaderia, essent transcendental el sistema d'arrendaments de cortons des d'almenys el segle XVI. La ramada d'ambdues parròquies va experimentar (com a la resta de la vall d'Andorra) un canvi transcendental als segles XVIII i XIX. Canillo posseïa, al llarg del segle XVIII, una de les majors ramades del Principat, amb més de 6000 caps de bestiar menut, reduint-se a la meitat el seu nombre durant el segle XIX, però arribant a ser la parròquia amb més bestiar en aquest segon segle malgrat la reducció general i la contínua minva de caps. Però la major riquesa procedia de la tinença de bestiar d'*estranys* i el lloguer de cortons: així, seguint a LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988), a la dècada de 1860 Canillo posseïa una mitjana de 3770 caps de bestiar menut propi, al temps que declarava, pel quinquenni 1865/1869 una mitja de 10585 caps d'*estranys*; xifres que es reduiran, a la darrera dècada del segle, a 3380 caps propis davant 5922 caps d'*estranys*.

⁸⁵⁶ ACM, doc.84, del 24 de juliol de 1873.

⁸⁵⁷ ASCG, L.11, f.78, decret del 4 de juny de 1878. ACM, doc.47.

Similar era la situació a Encamp, que als segles XVII i principis del XVIII posseïa la principal ramada del Principat, i que al segle XIX seguirà la mateixa evolució que Canillo, encara que amb unes xifres molt inferiors: 1934 caps de bestiar menut propi i 5550 d'estrany a la dècada de 1860, reduint-se a 918 caps propis i 4719 d'estrany a finals de segle; una reducció general que sens dubte tindrà importants conseqüències econòmiques.

Les pastures, doncs, estaven al centre de les qüestions territorials d'aquestes dues parròquies amb un continuïtat dels problemes procedents del segle XVI, agreujant-se pel creixement econòmic del XVIII i demogràfic del XIX en el marc de l'alta demanda de pastures a nivell regional i de l'explotació de nous recursos. A nivell intern els comuns –sota control oligàrquic–, al igual que en segles anteriors, centralitzaven les estratègies de gestió i l'administració del territori, establint la normativa a complir per tots els pobles o veïnats, afitant i delimitant els cortons i els solans,⁸⁵⁸ arrendant els cortons i, si era menester, continuant venent a carta de gràcia les muntanyes en cas de necessitat de cabdals.⁸⁵⁹ Però van aparèixer dissensions internes fruit de la difícil conjugació de les peculiaritats de cada veïnat amb els interessos de l'oligarquia parroquial, especialment en períodes d'alta pressió sobre els recursos. Encamp, Parròquia sobre la que no comptem amb documentació, presenta una disposició d'hàbitat proper encara que dispers, repartit en un petit espai de fons de vall. Per això cal pensar en el transcurs d'una convivència integrada amb una explotació de recursos

⁸⁵⁸ Com la del cortó de Cabana Sorda l'any 1773 (ACC, doc.1508), o el rebaixant de la Coma de les Averia i Cortó d'Antor l'any 1829 (ACC, doc.41x); sense oblidar la revisió de les creus de límits dels terrenys on tenia dret de peixena casa Areny d'Ordino, entre Montaup i Mereig, l'any 1811 (FCB, doc.144).

⁸⁵⁹ Per exemple, la venda a carta de gràcia de la muntanya de les Vasses pel Comú de Canillo, l'any 1712, a favor de Guillem Areny d'Ordino: FCB, doc.38.

ben proporcionada sota la gestió del Comú. No passava el mateix amb la Parròquia de Canillo, on els nuclis es reparteixen per tota la llarga vall, essent diferents les necessitats de Prats, de Canillo o de Soldeu; i diferents també eren les àrees d'ús prioritari dels recursos per part de cada veïnat. Igual que en el cas d'Andorra la Vella, quan van sorgir conflictes entre el cap del Quart i Santa Coloma pels usos d'Enclar (a causa del seu arrendament) apareix en algun document la denominació del "Quart de Santa Coloma" en clara al·lusió al nucli de veïns o veïnat diferenciat al d'Andorra i no com a institució autònoma, a Canillo al segle XVIII també apareixen documentats dos denominacions de Quart, el de Prats i el de Soldeu, que han de ser considerats com a sinònim de veïnat, i no com a institució.⁸⁶⁰ En tot cas, serien pocs els problemes que desembocarien en plets oberts contra els comuns, com fou l'establert per diferents veïns amb el comú per raó del Solà de Sant Miquel, ja a finals del segle XIX.⁸⁶¹

L'estructura de la producció ramadera d'aquestes dues parròquies mantenia les línies generals establertes als segles XVI i XVII, i pels segles XVIII i XIX han estat estudiades en profunditat per CODINA (2005, 2005c, 2008), MAS (1994, 1996, 2003) i BECAT (1993b). Com en els segles anteriors, les principals peixenes d'ús exclusiu de les parròquies eren arrendades, al temps que els veïns aprofitaven al màxim els espais compartits, ja fossin emprius, ja muntanyes mitgeres. En el transcurs d'aquests dos segles l'empru del Roc de Meritxell, és a dir la marge dreta del Valira, es va mantenir sense generar-se problemes entre les parts, seguint les normes establertes a la concòrdia de 1536, i revisant-se les trenques d'aquest espai, documentant-se per primer cop la trenca de termes entre Encamp i Canillo.⁸⁶²

⁸⁶⁰ L'any 1768 va sorgir una causa entre el Comú d'Ordino, el veïnat de Prats i casa de Puigcernal de Prats sobre un bocí de glebat sota la font d'Asponella, a la còltia de Prats, anomenant-se el veïnat com a *Quart de Prats* (FCB, doc.140). Un any després, en 1769, en la causa que enfrontà al veïnat de Soldeu i a Joan Areny Calbó de dit veïnat, sobre l'entrada del bestiar dels veïns a les seves terres, també s'anomena com a "*Quart de Soldeu*" (ACC, doc.384x).

⁸⁶¹ FCB, doc.88, sentència dels comissionats del Consell General del 10 de juny de 1899.

⁸⁶² ACC, doc.40x del 27 de setembre de 1751; visura de creus entre Encamp i Canillo del "terme" de les Solanelles: "*primera creu al Boný de las Solanellas en vist[a] de [Mon]talari altra creu al serrat de la fon del Molí altra creu al serrat de la Turudella altra creu al mateix serrat de la Turudella prop de la fon del Moli, altra creu al cap de la Turudella en vista de la Tosa mes tres creus confronten vora lo cap de la Tossa un quusol al boschs de la Tosa altra creu al mateix [osc] de la Tossa pujan altre quusol pujan altra creu anan pujan al boschs altre quusol altra creu mateyx bosch anan pujan altra creu als artichs al boschs de la Tosa altra creu al cap del bosch de la Tosa tres creus y feneýxen en una pedra blanca ý a dita pedra comensa los emprius de los tres rius ý acaba lo terme de Encamp ý Canillo ý comensa lo de Ordino. Mes los mateýxos de Encamp ý Canillo an seguit las creus de empriu comensan a la pleta del Raco y dita creu no es trobada de dita pleta ý anan baixan al serrat de la Quera confrontan de la Olla altra creu y endret del artich de Trapa altra creu.*"

Situació diferent és la de les muntanyes de Concòrdia, és a dir, Ribaescorjada, Forn de Soldeu, Pla de les Pedres, Redort i Balira (ara Envalira). Aquest gran territori considerat com a mitger (malgrat la diferent disposició de drets de cada comunitat sobre les diferents peixenes) restava regulat per la concòrdia de 1672, solucionant-se la gestió compartida i l'ús quotidià mitjançant la Junta de Meritxell que havia de solucionar els problemes puntuals que sorgissin. La concòrdia de 1672 va ser plenament acceptada i –excepte en puntuals incompliments per part de particulars– complida per les dues parròquies, com un acord pastoral perfectament vàlid i operatiu dins el marc de les característiques de la ramaderia andorrana dels segles XVII i XVIII (en la seva estructura productiva, la seva distribució social i les tipologies de les oscil·lacions conjunturals dels mercats). Però la concòrdia era massa inflexible, estàtica i poc adaptable a les transformacions que introduirà el capitalisme al segle XIX, i dificultarà l'adaptació de la ramaderia andorrana a aquest capitalisme florent del segle XIX i, evidentment del capitalisme consolidat del XX. El pacte de 1672 així com la manca de flexibilitat institucional (bàsicament, però no única) del Consell General de la Vall dificultaran i limitaran la transformació del model d'explotació de les pastures a finals del segle XIX i principis del XX, quan la ramaderia andorrana necessitava d'un revulsiu per a la seva reconversió davant la pèrdua constant del nombre de caps de bestiar propis i d'*estranys*. Veiem tot seguit aquests aspectes; com diem, a nivell pastoral no van sorgir greus problemes en prendre sempre com a referència la concòrdia de 1672 (no s'esdevindrà el mateix amb l'explotació forestal, com veurem en el següent apartat). Sí que ens trobem, emperò, amb incompliments puntuals per part de particulars que en algunes ocasions derivaran litigis sovint fogosos,⁸⁶³ i amb disputes a l'hora de realitzar les rodalies o visures de les diferents àrees d'aquest gran espai. Gràcies a l'estudi de SALVANS (2008) sabem que es van dur a terme rodalies, en aquest període, els anys 1725, 1757, 1771, 1791, 1807, 1871, 1890, 1900, 1914 i 1918. Aquestes visures mostren tres de les línies que ja disposa la concòrdia de 1672: la del límit nord entre el terreny de Concòrdia amb Canillo, la del sud o límit de Concòrdia amb Encamp, i la del centre que, en definitiva, a través de la línia de creus deixa explícita la divisió de les dues àrees de predomini de drets de cada

⁸⁶³ En 1702-1703 quan uns pastors de la "terra baixa" (zona de Ponts) van travessar Envalira en el seu camí cap a les Herbes Mitgeres de La Solana van ser penyorats per Encamp en compliment dels acords de 1672 (ASC, doc.100 del 28 d'octubre de 1703; FCB, doc.33 de 20 d'abril de 1702, i altres, explicada la qüestió per SALVANS:2008, p.88-90); i l'entrada d'un excés de tinguda de bestiar foraster a Envalira per part dels homes de Soldeu l'any 1711 (SALVANS:2008, p.92). A aquests cal sumar altres problemes de gestió compartida com el manteniment d'infraestructures viàries, en concret la conservació del pont del "*Vado de Peritol de Soldeu*" a Envalira que arribà al Consell General obligant a dit Peritol a fer el pont a les seves costes (ACC, doc.1570 del 26 de maig de 1858).

comunitat i que, sense antecedents, a les rodalies dels anys 1757 i de 1771 denomina com a “*trenca de termes*” (a la de 1757 només indica una roca amb dos creus “*una termenera i altra d’empriu*”).⁸⁶⁴ Aquestes rodalies, però, o bé seran parcials, o bé incompliran la concòrdia de 1672 respecte a la diferenciació d’espais, ja que inclouen en el seu recorregut, igualant al “*terme de la qüestió*”, els emprius de Prats i de Planavilla, que sempre havien estat dins el terme de Canillo però amb dret d’empriu d’Encamp. Així a la rodalia de 1725 només s’indica la línia de creus des de la Roca de Carmenús fins al Prat d’Hoste, és a dir, la línia nord, deixant, doncs, els dos emprius fora de la delimitació (SALVANS:2008, p.142 i 311). Com a complement de l’anterior, a la rodalia de l’any 1757 només s’assenyala el límit sud de terreny o *empriu de Canillo a Encamp*, és a dir, des de la Collada de les Solanelles fins al cap de la Serra de la Crespa (idem, p.144). Pel contrari la rodalia de 1771 marca la que anomenen línia de “*trenca de terme*” i, al nostre entendre, malgrat aquesta denominació, és la més respectuosa amb l’esperit de la concòrdia de 1672 per quant deixa al marge els emprius de Prats i Planavilla, estableix la divisió correcta des del Torrent Pregó fins al cap de la serra de les Solanelles, i des del riu Valira fins a Maià, al temps que estableix la línia de divisió de les diferents àrees d’influència, és a dir, dels espais amb més drets de Canillo i d’Encamp respectivament (idem, p.22-23, 142-144). L’any 1807 de nou es va fer una rodalia que consolida els errors per quant es segueixen les tres línies (límit de l’empriu nord d’Encamp a Canillo, *trenca de termes*, i límit de l’empriu sud de Canillo a Encamp) però s’inclouen dintre d’aquest espai els emprius de Prats i Planavilla (idem, p.22-24), en una clara mostra de la divisió de fet del territori o repartiment de l’espai mitger, identificant Ribaescorjada i Forn de Soldeu com a simples emprius al igual que Prats i Planavilla, al temps que Solanelles, Enredort i Envalira com a simples emprius de Canillo en terme d’Encamp. Aquesta rodalia seria la base de la realitzada en 1871, que segueix les mateixes línies (idem, p.24, 83 i 86-87).

A partir de 1890, i dins el marc dels greus litigis entre Encamp i Canillo per l’augment de tinguda de bestiar estranger, les judicacions de terres i la venda de boscos, sorgiran nombrosos problemes a l’hora de dur a terme les rodalies. Aquest any havia de realitzar-se una nova rodalia per ordre del Consell General (SALVANS:2008, p.323), però sembla ser que no es va arribar a un acord sobre les línies de creus ja que l’any 1892 es planteja de nou reunir-se els comissionats d’ambdós comuns per tal de fer la visura, advertint el Comú de Canillo als seus homes de no caure en errors davant les

⁸⁶⁴ SALVANS (2008), p.22-24, 32, 83, 86, 142, 144 i 311.

proposicions dels d'Encamp.⁸⁶⁵ La manca d'acord, doncs, desembocà en la invalidesa de la pràctica. De nou l'any 1900 havien de fer visura dels límits, però ara tampoc arribarien a reunir-se els comissionats, fins al punt que l'any 1905 el Comú d'Encamp va acudir al Consell General per tal d'obligar a Canillo a dur a terme una visura que tampoc donarà cap resultat.⁸⁶⁶ L'any 1914 el Consell General tornà a manar a les parròquies que visuresin les creus de termes i d'emprius, un manament que poques parròquies van obeir. En aquest cas ens queda constància que Canillo i Encamp la van dur a terme, però tampoc van arribar a cap acord, sol·licitant Canillo a Encamp que es reunís la Junta de Meritxell per tal de solucionar el problema.⁸⁶⁷ La Junta, però, tan sols va resoldre, el 19 d'abril de 1915, que calia que s'efectués la rogalia i que s'havien de seguir els punts de la concòrdia de 1672.⁸⁶⁸ Pel maig d'aquell any el Comú de Canillo va comunicar al Consell General que no s'havia pogut executar la visura de creus de Concòrdia degut a la dissensió de postures a la zona de Redort, respecte a les diferents línies de trenca de terme i d'emprius, reclamant cada un dels comuns la propietat dels terrenys des d'aquest punt fins al riu Valira.⁸⁶⁹ Sense cap solució, al juny de 1916 el Consell General, a instància de Canillo, va manar que es formés una comissió per tal de fer la visura de Creus, una comissió que en cas d'haver-se aplegat, tampoc va signar la rogalia per manca d'acord entre les parts. Canillo acudirà de nou al Consell General sol·licitant el manteniment de la concòrdia de 1672 tot sol·licitant que fossin anul·lades totes les rogalies fetes des d'aquella data per quant empraven conceptes no indicats a la concòrdia (com "empriu") podent, amb això, constituir un precedent per tal que Encamp demanés dividir concòrdia en dues àrees d'emprius recíprocs quan en realitat era un espai mitger.⁸⁷⁰ El 27 de desembre de 1916 el Consell General decretà la invalidesa de totes les rogalies en tot allò que contradigués la concòrdia de 1672, és a dir, en l'ús del concepte "empriu" i "trenca de termes".⁸⁷¹

Tot preparant-se els comuns per a iniciar un llarg plet judicial,⁸⁷² el de Canillo instà a Encamp –a través del Consell General– a realitzar una nova visura de creus, fent-ho a

⁸⁶⁵ FCB, doc.32 del 17 de febrer de 1892.

⁸⁶⁶ ACC, doc.1518, i SALVANS (2008), p.111.

⁸⁶⁷ ACC, doc.1510 del 22 de juliol de 1914.

⁸⁶⁸ ACC, doc.1534.

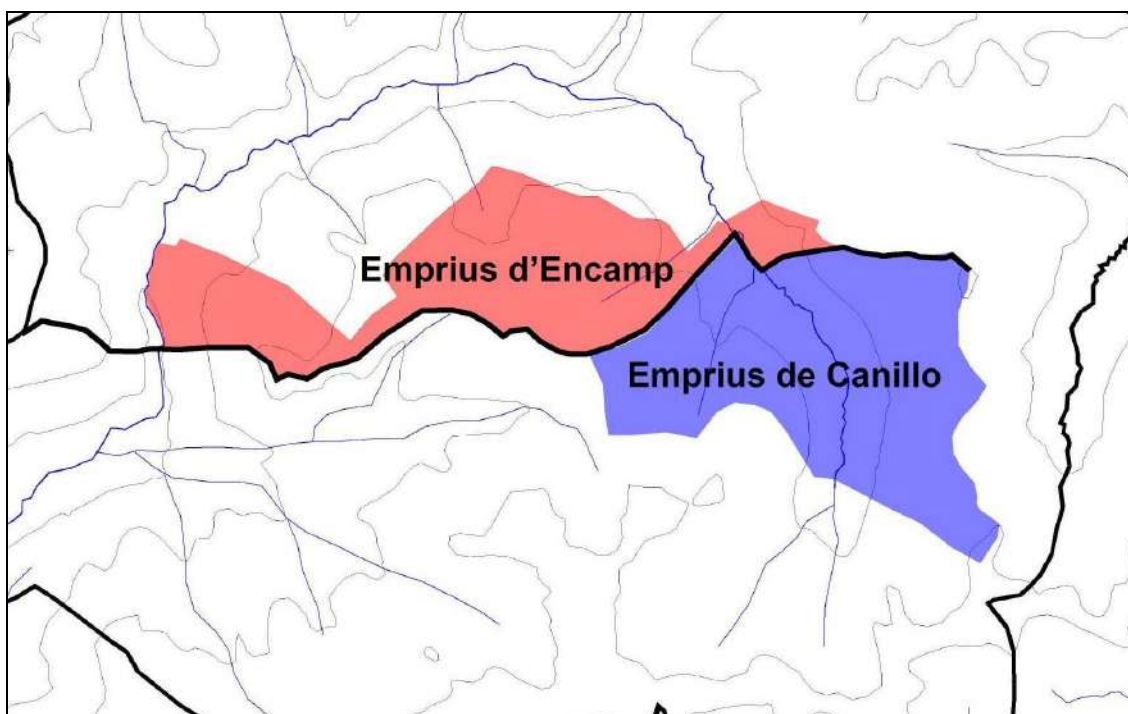
⁸⁶⁹ ACC, doc.1539 del 17 de maig de 1915.

⁸⁷⁰ ACC, doc.1540 del 16 de novembre de 1916.

⁸⁷¹ ACC, doc.1537; molt detallat a SALVANS (2008), p.25.

⁸⁷² Com mostra la consulta jurídica de 1917: ACC, doc.1542.

través de la Junta de Meritxell.⁸⁷³ La visura es realitzarà, però Encamp es negà a signar la rodalia, manant el Consell General que es repetís tota l'operació. Finalment la visura es va executar l'any 1918, indicant fins a cinc línies de trenca i recuperant, en part, l'esperit de la concòrdia de 1672. Però no s'arribà a signar per mantenir-se les diferències entre els dos comuns.⁸⁷⁴ Al març de 1919 Canillo comunica al Consell General que tota l'actuació ha quedat en no res, i demana que es nomeni una comissió que acabi d'un cop per sempre amb aquesta qüestió.⁸⁷⁵ Al juny de 1919 el Consell General manà de nou nomenar una comissió, però el buit documental sembla mostrar la reiteració i la manca de solució de les visures, al igual que s'esdevindrà l'any 1925.⁸⁷⁶ S'entrava de ple en el procés de transformació econòmica d'Andorra sense un acord entre els comuns sobre la divisió de llurs termes.

Imatge 89: Divisió de Concòrdia segons les rodalies del segle XVIII i XIX.

Aquesta situació que pot semblar esperpèntica i que mostra, en el fons, la incapacitat política del Consell General per sobreposar-se als comuns en la presa de decisions sobre els aspectes territorials de la vall (encara que al *Manual Digest* se li concedissin aquestes competències, recolzades en els privilegis medievals), és el fruit del canvi en la bona relació dels dos comuns per la diferent concepció del contingut de

⁸⁷³ ACC, doc.1541 i 1543.

⁸⁷⁴ ACC, doc.1535.

⁸⁷⁵ ACC, doc.1545.

⁸⁷⁶ ACC, doc.49x.

la concòrdia de 1672, i estava directament relacionada amb el greu conflicte que va enfrontar a ambdós comuns entre 1893 i 1906 per la rendibilitat màxima de les pastures dins del procés de transformació del mercat regional de bestiar i de pastures. El plet, ben estudiat per SALVANS (2008, p.107 i ss.) mostra l'incompliment de la concòrdia de 1672 per ambdues parts i, fins i tot, de mutu acord, per tal d'adaptar els usos a la realitat socioeconòmica de les parròquies: l'any 1893 un ramader de Canillo va introduir un ramat de bestiar foraster a Envalira al temps que estaven peixent les colles comunes. Ambdós comuns van protestar al Consell General però –al mateix temps– van acordar que Encamp introduiria a les tabes de l'any següent la prohibició d'entrar aquest bestiar tipus de bestiar mentre estiguessin allí les colles comunes; quan segons la concòrdia, el ramat estava limitat a 200 caps en conlloc d'homes de Soldeu i sense travessar la Burna.⁸⁷⁷ És a dir, es permetia l'entrada de bestiar foraster a la peixena. A la Junta de Meritxell de 1895 ambdós comuns prohibien l'entrada de bestiar menut a Concòrdia, dels ramaders que no tinguessin propietats per a de femar en alguna de les dues parròquies (amb el que es pretenia monopolitzar les pastures) i s'autoritza a introduir 300 caps de llana pròpia, considerant-se la resta com a "mercantil" havent de pagar per aquestes allò que s'estipularia a les tabes.⁸⁷⁸ Aquestes mesures només van servir per tal de sortir del pas, ja que la demanda de pastures per part de ramaders estrangers es trobava en creixement. L'any 1899 sorgeix un nou conflicte a causa d'aquest tipus de bestiar: el Consell General resol que ambdues parròquies podien arrendar les pastures de Concòrdia i multar als ramats infractors (SALVANS:2008, p.107-108) i l'any següent Encamp arrenda el cortó de Pessona a un tractant francès que va introduir vora els 4000 caps de bestiar, incloent a l'arrendament el dret de portar el bestiar als terrenys de Concòrdia que confrontaven amb dit cortó, amb el que es violava no només la concòrdia sinó també els usos i costums d'Andorra per quant excedia al número de caps de bestiar estranger permès per parròquia. El Consell General, en un principi, es va inhibir de la qüestió decretant que a la concòrdia de 1672 no s'especificava cap límit de bestiar foraster, encara que reconeixia un perjudici a Canillo. A finals d'aquell any 1900, però, el Consell limità el nombre de caps forasters a 500 per ramat per a tot el terreny en litigi, excepte en el cas que les parts (és a dir, els dos comuns) acordessin variar aquesta quantitat; limitació que reiterà un any després quan Encamp arrendà de nou el cortó entrant 3200 caps de bestiar a Envalira. S'inicià, doncs, el 1902, un procés per dues vies: a través del Tribunal de Corts (mitjançant el Delegat Permanent francès i el veguer episcopal), i a través del

⁸⁷⁷ ACC, doc.2681.

⁸⁷⁸ ACC, doc.2687.

Consell General, on Encamp reclama el seu dret a introduir tants caps de bestiar estranger com consideri oportú, i sol·licitant la nul·litat del Decret limitador del Consell General.⁸⁷⁹ Al mateix temps, a la Junta de Meritxell tots dos comuns negociaven l'increment de tinguda de bestiar "*mercantil*" fins les 300 bèsties (SALVANS:2008, p.110). L'any 1904 el Tribunal de Corts sentència contra Encamp confirmant el decret que limitava la tinguda de bestiar estranger a 500 caps. Es tallava així el projecte de política econòmica encampadana que cercava amb l'obertura de les pastures als grans ramats estrangers suplir la pèrdua de caps propis i d'estrany que havien portat a una subexplotació de les pastures en reduir-se la ramada a la meitat respecte a mitjans del segle XIX. L'any 1906 la Junta de Meritxell acordà atorgar algunes concessions a Encamp, puntuals, per a una major explotació de les pastures d'Envalira, a canvi de contraprestacions a Canillo,⁸⁸⁰ però els pactes establerts (que al cap i a la fi no significaven una important transformació del sistema ramader més tradicional) van ser revocats per Encamp l'any 1916.⁸⁸¹

Aquesta convulsa evolució de l'espai compartit o mitger de concòrdia contrasta radicalment amb el que s'esdevingué amb l'altre espai compartit per ambdues parròquies: La Solana d'Andorra. La lògica d'aquesta diferent evolució és clara: la confrontació de Canillo i Encamp davant Hospitalet i Merens portà a convertir la zona mitgera en un espai de pastures de renda: llogar les herbes a bestiar foraster (que en cap cas va ser recusat per cap de les dues parròquies malgrat contradir la tinguda establerta pel Consell General, com s'esdevingué a Concòrdia). Els segles XVII i XVIII constitueixen una important inflexió en les relacions entre les comunitats andorranes de Canillo i d'Encamp amb les de Merens i la nova comuna d'Hospitalet. Aquesta nova relació contenciosa venia motivada per la confluència de diferents elements: el creixement demogràfic que provocà un increment de les necessitats quant a recursos per part de les comunitats franceses; l'increment dels preus dels productes agraris que va empènyer a les comunitats d'alta muntanya avesades cap a la generació de productes comercialitzables a incrementar el control i l'explotació dels recursos naturals per fer front a uns preus a l'alça d'uns productes d'alimentació humana amb menys possibilitats d'ésser produïts en aquestes comarques d'alta muntanya per problemes agroclimàtics; i per l'increment de la producció industrial i de la demanda de productes manufacturats que empeny a l'explotació dels recursos forestals i miners.⁸⁸²

⁸⁷⁹ FCB, doc.36.

⁸⁸⁰ ACC, doc.1531, detallat per SALVANS (2008), p.111.

⁸⁸¹ FCB, doc.167.

⁸⁸² Al respecte són molt interessants els treballs de CANTELAUBE (1993) i IZARD (1993)

Tots aquests problemes convergeixen en una realitat: el difícil pas entre els límits entre comunitats rurals pirinenques cap a la frontera entre Estats-nació. Així el primigeni problema de la delimitació de termes que s'ubica centralment en la propietat de la Solana es converteix, mercès a la pròpia iniciativa de la comuna de Merens, en un debat sobre la conformació de la frontera entre França i Espanya deixant de banda Andorra, considerada com una pseudo-república, per, finalment, acabar en la delimitació de la frontera franco-andorrana.

El segle XVII és un segle de transició en el que la comunitat de Merens, com hem vist, es reafirma en el control dels recursos naturals dins el seu terme al temps que els límits amb la Vall de Querol i Andorra es mantindran i reconeixeran sense cap problema. Malgrat el tractat dels Pirineus (1659), completat pels tractats de l'Illa dels Faisans i de Llivia (1660) els límits entre les comunitats d'Encamp i Canillo d'una banda, i Merens de l'altra, es mantindran sense qüestionar-se mai. El reconeixement dels límits entre les comunitats a finals del segle XVII queda ben palès amb els fets de l'any 1686: la incursió d'una vacada del batlle d'Enveig a la Solana i la mort per dret de degollina d'una d'elles a mans dels andorrans va portar a la realització d'un procés verbal l'any 1687 on es sentència, pels tribunals francesos, que només es podran penyorar ramats a proporció dels danys que s'estimi han fet aquest, que ho ha de fer el cònsol del lloc i que no es podrà matar cap cap de bestiar, i sí només penyorar; sense que en tot el plet no es dubti en cap moment de la propietat de la Solana com a territori andorrà.⁸⁸³ El període d'inestabilitat bèl·lica del primer terç del segle XVIII entre França i Espanya serà el moment que aprofitarà la comunitat de Merens per fer-se amb la propietat de totes les muntanyes que hi ha des del pont Cerdà fins a Puimorens i el Port de Framiquel (o d'Envalira): finalitzada la guerra de Successió d'Espanya i amb motiu d'una epidèmia al migdia francès,⁸⁸⁴ l'any 1721 un destacament de soldats espanyols es va situar a la Solana per limitar la circulació de persones. Aquesta posició, desavantatjosa quant a logística, propicià la requisita de ramats del terme de Merens per alimentar la tropa. Això produí una baralla entre els habitants de la comuna i els soldats donant com a fruit un mort i un ferit. Per resoldre aquests afers es van reunir M. de Lafite de Sales per part francesa i M. de Díaz per part espanyola, i acordaren la retirada de les tropes. Segons els Memorials de Merens (recollits per

⁸⁸³ Existeix un document sense data ni lloc, però possiblement redactat al segle XVIII en què el síndic de les valls d'Andorra i el batlle de Querol acorden no degollar el bestiar dels habitants de la vall de Querol que entri per accident a Andorra i viceversa, acordant-se en aquests casos que s'exigeixin indemnitzacions: ADPO, C.2098, núm. 11. El procés verbal: ADPO, C.2098, doc.10 -14, i ADA, 6R/1Z, 57.

⁸⁸⁴ ADA, 6R/1Z, 62., i 6R/1Z, 57, doc.1 i 2.

DAVID:1992) ambdós van convenir que la muntanya era a França. Ara bé, seguint la documentació conservada, els andorrans, davant el problema, van cedir a la presència, però no la propietat.⁸⁸⁵ Cinc anys després, el 1726, la relació entre les comunitats de Merens i les andorranes es trencà. Després d'un penyorament andorrà, la comuna de Merens va acudir a la Cambra Sobirana d'aigües i boscos (la *Table de Marbre*) del Parlament de Toulouse, que va prohibir pasturar els bestiaris dels andorrans a la Solana sota pena de 4000 lliures.⁸⁸⁶ Canillo i Encamp, contraris a la resolució, van reclamar, però de nou van perdre davant els merenguessos.⁸⁸⁷ Davant aquesta situació de pèrdua de la muntanya, els andorrans van adreçar una instància al Consell del Rei de França sobre la qüestió de la possessió de la Solana on incorporen com a prova els títols d'empru sobre Merens, més enllà de Palomera (límit de la Solana), de 1337, 1340, i la sentència del procés verbal de 1687 com a títols indicatius de la seva propietat.⁸⁸⁸ Aquest Consell invalidà els arrestos de la Cort de Tolosa declarant que només els jutges nomenats pels coprínceps tenien competència sobre els afers andorrans, designant un comissari i jutge imparcial per solucionar el plet: l'intendent del Rosselló que, mort abans de dictar sentència fou substituït pel Sr. Orry de Vignory.⁸⁸⁹ El judici, que implicava també a la Vall de Querol ja que Merens reclamava la possessió de totes les muntanyes fins a l'aiguavessant dels Pirineus, durà tres anys, presentant-se tots els títols acreditatius (destacant entre els d'Andorra les sentències de 1304 sobre la divisió de la Cerdanya i Foix, 1337 i 1340 d'empru a Merens, encara que aquesta comuna reclamés que les dos darreres sentències mai s'havien executat),⁸⁹⁰ i sentenciant finalment, l'any 1729, en favor de les parròquies de Canillo i d'Encamp, així com de la comunitat de la Vall de Querol, reafirmant els límits de 1304 i prohibint d'entrar a la Solana ni tallar arbres als veïns de Merens sota pena de 500 lliures. El procés verbal de costos va condemnar a Merens al pagament dels danys causats (1325 lliures) i els costos del procés valorats en 827 lliures, 18 sous i 12 diners.⁸⁹¹

⁸⁸⁵ "y como los de Andorra abandonaron parte de ese terreno, y lo repugnaron como era natural, cedieron por la palabra de ud. y su mediación y la mia, reservandose siempre indepne el drecho de la inmemorial possession." Carta de D. Antonio Díaz, l'any 1724 dirigida a M. de Lafite de Sales, ALS, doc.87.

⁸⁸⁶ ALS, rotlle 1, Arrest de la Cort de Tolosa del 1 de juny de 1726.

⁸⁸⁷ Ídem, Arrest de la Cort de Tolosa del 23 d'octubre de 1726.

⁸⁸⁸ FCB, doc.20.

⁸⁸⁹ ADPO, C.2099.

⁸⁹⁰ ALS, rotlle 1, plec judicial de 1726-1729.

⁸⁹¹ ALS, rotlle 1 i 2; ADPO, C.2099; ADA 6R/1Z, 59. La sentència de 1729 indica: "(...) trouvé le procès en état d'être juge deffinitivement vy aux requetes du Sindic et Communauté de Merens

Lluny de finalitzar el litigi entre ambdós bàndols, l'any 1731 la comunitat de Merens s'oposà a la sentència i, mitjançant els Síndics Generals del País de Foix va recórrer aquesta davant el Consell del Rei, iniciant-se un nou judici que va durar fins l'any 1735 i que es va endarrerir en sorgir diversos processos verbals deguts a l'entrada de ramats d'homes de Merens a la Solana.⁸⁹² La sentència es dictà l'any 1735, negant les pretensions de Merens i manant l'execució de la sentència de 1729.⁸⁹³ Per a fer front al pagament dels danys assenyalats a la sentència de 1729 i per tal de finalitzar el procés verbal iniciat al moment d'afitar amb creus el terrenys,⁸⁹⁴ les comunitats implicades van arribar a una concòrdia l'any 1736 on les andorranes perdonen el pagament de les quantitats sentenciades si els de Merens compleixen la sentència i la concòrdia.⁸⁹⁵

Però havien transcorregut menys de 15 anys que la comunitat de Merens incomplí les sentències i concòrdia, introduint bestiar a la solana.⁸⁹⁶ Les noves tensions es van

sur la propriété et pacage de la Solane d'Andorre et du Bac de la Montagne de Pigmouren de fins desquelles les avous deboutér et debouterer; avous dit et Déclaré que les limites dentre les terroirs d'Andorre et de Carol d'une part et celuy de Merens d'autre seront et deneureront fixés depuis le sommet de Puigsabartés vers le port de Pigmouren jusques a la fontaine de Mercadell de la au pons cerda pres l'ariege ensuite a la fontaine et Rochers de Palomera et en suivant du coté de Septentrion vers le port de fort argenté les eaux versans du coté de Fois de v. Endroite restant pour les habitants de Merens et les eaux versaus du coté de Carol et andorre aux memes endroits pour les d. deux Communautés ordonnorna qu'il fera planté de boudales a pierre et a chaux a six palms d'hauteur de terre au d. Puigsabartés, a la fontaine de mercadell au pont Cerda, a la fontaine et rochers de la Palomera, et au port de Fortargenté pour servir de marques visibles de la d. division avous condamné et Condammeris la Communauté et habitants de Merens du payement de la somme de quinze cent liures dune part pour le montant de l'estimation faite le quatorze octobre mil sept cens vingt six par les experts nommés a cet effet d'autre part en la somme de treize cent vingt-cinq liures pour le montant de l'estimation faite par les experts suivant le raport du cinq et six septembre mil septcens vingt sept (...); font en consequence tres expresser inhibition et deffenser a la d. communauté et habitants de Merens de faire paitre leur bestiaux ny couper du bois au de la de susd. limites a peine de cinq cent livres (...)"

⁸⁹² Per exemple l'entrada de 300 caps de bestiar gros i 500 de llana l'any 1733. Sobre tota la qüestió, ADPO, C.2099; ALS, rotlles 1 i 2.

⁸⁹³ ALS, doc.60. Sentència del 14 de juliol de 1735.

⁸⁹⁴ ADPO, C.2099; ADA, 6R/1Z, 58. FCB, doc.18.

⁸⁹⁵ Concòrdia entre Encamp, Canillo, la Vall de Querol i Merens amb data de 3 de juliol de 1736; FCB, doc.18. A la concòrdia s'indica que: primer, les creus de ferro instal·lades als límits de la Solana seran "*à perpetuité les veritables marques de la division des terroirs de la communauté de Merens avec les terroirs des vallées d'Andorra et de Carol*"; segon: la comuna de Merens es compromet que els seus habitants mai entraran a fer péixer el seu bestiar ni tallar fusta a la Solana, ni als boscos de la Vall de Querol. Tercer: les parròquies andorranes perdonen el pagament que, segons sentències, els hi ha de pagar la comuna de Merens per raó de danys a la Solana. Quart: la vall de Querol perdona també dit pagament a Merens. Cinquè: cada cinc anys les parts nomenaran dos homes com a comissionats per revisar les creus i límits.

⁸⁹⁶ L'any 1749 els síndics de les parròquies d'Encamp i Canillo van demanar al Rei de França que s'executessin les sentències de 1729 i 1735: ADOP, C.2100.

transformar en una requesta de Merens al Rei demanant la retractació de les sentències (recurs de cassació davant el Consell d'Estat del Rei) basant-se en la nul·litat de les sentències de 1729 i 1735 per procediment judicial i administratiu incorrecte, i no reconeixent la ubicació dels topònims referits en la sentència. Reclamaven, doncs, que la situació de la muntanya de Queruhi (assenyalada com a empiu de Merens l'any 1304), el riu de Palomera i un suposat pont Cerdà estaven ubicats més enllà del lloc afitat l'any 1736 tot situant aquests topònims als peus de Maià. Aquesta contestació de les sentències vingué acompanyada per la introducció dels ramats de Merens i l'Hospitalet a la Solana amb la consegüent incoació de processos verbals. La situació de força per part de Merens fou tal que es va permetre penyorar els ramats andorrans que peixien a la Solana i efectuar degollines el setembre de 1753. Finalment, l'any 1755 es dictà una nova sentència que reiterava les anteriors donant la raó a les parròquies andorranes i a la vall de Querol.⁸⁹⁷ Després d'aquesta sentència de 1755 l'actitud dels habitants de Merens i de l'Hospitalet anirà en una doble línia: d'una banda continuar la via judicial per tal de conquerir la Solana (i inicialment també l'Obac de Puimorens) i d'altra aprofitar les pastures andorranes de fet, recolzats per la violència. Així deu anys després de la sentència, el 1765, els homes de Merens van atacar la Solana, matant 20 caps de bestiar gros i ferint un pastor per sable.⁸⁹⁸ Al mateix temps van introduir els seus ramats a la Solana i a l'Obac de Puimorens, i van iniciar una altra causa judicial davant del Consell del Rosselló. En aquest, la comissió d'atribució donà ordre al batlle de la vall de Querol per a que penyorés i requisés el bestiar de Merens i d'Hospitalet i que aquestes comunitats paguessin les indemnitzacions imposades.⁸⁹⁹ L'*Arrêt* del consell, dictat l'any 1768, de nou ordenà l'execució de les sentències de 1729, 1735 i 1755, i la sentència de 1769, feta per l'intendent del Rosselló rebutjà de nou les pretensions de Merens.

Malgrat tot, la política de possessió de fet per part dels habitants de Merens i d'Hospitalet es mantingué, i davant la impossibilitat dels andorrans de fer complir les sentències al seu favor, van optar per la via de la violència: els dies 10 i 11 d'agost de l'any 1769 els andorrans, armats, van foragitar els pastors d'Hospitalet, destruint els

⁸⁹⁷ ADPO, C.2100. FCB, doc.22. ALS, rotlles 1 i 2. La sentència del 22 d'abril de 1755 a ALS, doc.62; sentència impresa a Imprimerie de Guillaume Simon Le Comte, Perpinyà, 1755. "*LE ROY EN SON CONSEIL, sans s'arrêter aux demandes des Consuls, Habitans, & communauté de Mérens portées par leurs Requêtes, dont sa Majesté les a débouté; A ordonné & ordonne que les Jugemens en dernier ressort rendus par les Sieurs Orri, & de Jallais cy-devant Intendants en Roussillon les 5 Septembre mil sept cens vingt-neuf, & 14 juillet mil sept cens trente-cinq, seron exécutés selon leur forme & teneur.*"

⁸⁹⁸ ACC, doc.78x.

⁸⁹⁹ Any 1766; FCB, doc.6 i 129.

prats que havien fet prop de la font de Palomera, i introduïren 600 caps de bestiar gros. Aquests fets, juntament amb el pretext que Merens havia descobert nous documents (reclamen el tractat dels Pirineus que designava l'aiguavessant dels Pirineus com a frontera entre Espanya i França), engegaren un nou procés verbal que es desenvoluparia des de l'any 1770 fins el 1775, apareixent en el transcurs del litigi un pretès propietari de La Solana.⁹⁰⁰ La situació de violència per ambdues parts continuà, almenys, fins l'any 1777: els homes d'Hospitalet contínuament feien péixer el seu bestiar a la Solana, i alguns cops que eren penyorats, actuaven amb violència tot maltractant els andorrans.⁹⁰¹ Finalment, aquest any 1777 la Comissió d'Atribució, davant una requesta presentada per les parròquies de Canillo i d'Encamp ordenà a Merens i a Hospitalet que respectessin les sentències, arrestos i ordenances dictades, i així mateix que paguessin 1295 lliures de despeses processals.⁹⁰²

La dècada de 1780 no difereix gaire de tot l'esdevingut fins ara; una nova requesta de la comunitat de Merens al Consell del Rei sense introduir nous arguments jurídics i tan sols amb l'argument d'evitar la misèria i l'emigració dels habitants, sense, evidentment, cap motiu per anul·lar les sentències anteriors (DAVID:1992, p.35). Però la violència sí que fou el principal problema durant tota la dècada, essent les matances de 1783 les més importants: el 3 de setembre es produí un primer atemptat contra un ramat andorrà guiat pel pastor Guillem Ramonatxo i un altre pastor a les Herbes Mitgeres de

⁹⁰⁰ ADPO, C.2101 i C.2102; ALS, rotlle 2, procés, foli 261v i següents. FCB, doc.129. El Sr. Denieux de Brie va coincidir als Estats Provincials del comtat de Foix durant la discussió sobre el conflicte entre Merens, Hospitalet i la vall d'Andorra per la muntanya de la Solana, oposant-se a les deliberacions dels síndics generals del comtat tot i reclamant que dita muntanya va ser infeudada a favor del seu avi François Denieux. Efectivament el 8 de gener de l'any 1644 el rei de França donà en feu, com a recompensa pels serveis prestats, una muntanya anomenada Soulane, a François Denieux, muntanya situada al comtat de Foix, prop de la frontera amb Espanya. La seva carrera militar i la desídia de l'home van fer que mai, en el transcurs de la seva vida, prengué possessió de la muntanya infeudada, però tampoc ho va fer el seu fill Jean Denieux, també militar destinat com a lloctinent en el regiment de Normandia i pres a Catalunya fins la seva mort l'any 1690. Tampoc prengué possessió el seu net primogènit, Jean Paul Denieux, que va perdre gairebé tot el patrimoni familiar (a Saverdun) per la divisió entre germans deguda a la mort sense testament del pare a Catalunya. La reclamació d'aquest petit noble no va eixir. El fill primogènit d'aquest, Jean François Denieux de Brie, també militar, quan es va jubilar de la 2a companyia de mosqueters, morí tan sols 10 mesos després del seu pare. El darrer familiar d'aquesta llarga llista fou el senyor Charles François Vital Denieux de Madron i senyor de Brie, gairebé a la ruïna, i trobà entre els documents familiars l'acte d'infeudació i reclamà immediatament la propietat de la Solana als diferents tribunals, reclamant la renovació del feu fent-se càrrec (si s'acceptés) de les despeses i del corresponent pagament de la pensió anual a la Corona. Les sentències existents, la manca de límits i ubicació exacta d'aquesta muntanya al document d'infeudació, i el fet que des de les *lettres patentes* de 1611, Merens tingués el control de totes les muntanyes procedents de la Corona, van fer que els tribunals deneguessin totalment les sol·licituds.

⁹⁰¹ Per exemple, FCB, doc.2 sobre la introducció de ramats de vaques i de moltons, o les demandes de justícia per maltractaments a ídem, doc.162.

⁹⁰² FCB, doc.5.

la Solana, que fugí per evitar ser atacat per dos habitants d'Hospitalet. Cinc dies després, el 8 de setembre del mateix any, Pere Astrié (a) Jan d'Orella d'Hospitalet i altres veïns entraren a la Solana i mataren tot un ramat. La resposta andorrana fou ràpida: el dia 10 el justícia amb 25 homes de les parròquies d'Encamp i Canillo van anar a la Solana i, trobant-se un ramat d'Hospitalet als *Pallers* el van penyorar, enduent-se 340 caps de bestiar de pèl i llana a Encamp, així com al pastor. Seguidament van requerir a Pere Astrié, l'amo del ramat, per a que pagués la penyorada, el ban i les despeses. Aquest va fer un requeriment judicial contra els comuns per considerar que era un penyorament injust, ja que el bestiar era a conlloc propietat d'Isidre Gené de Soldeu i de l'hereu de Casa Bondància. Els cònsols no acceptaren la resposta, però, per ordre del Subdelegat General del Rosselló van haver de retornar el ramat a canvi d'una quantitat monetària determinada.⁹⁰³

Malgrat l'interludi de relativa pau des d'aquesta data fins a 1790, tan sols remogut per la desobediència dels homes de Merens i d'Hospitalet a complir els manaments judicials de 1784 i 1785 per pagar les 1295 lliures de les despeses judicials de 1729 i 1735 (per incompliment de la concòrdia signada amb Andorra),⁹⁰⁴ aquesta pau amaga una realitat violenta que de nou naixerà l'any 1790 quan 150 veïns de Merens i Hospitalet, armats, van entrar a Andorra per realitzar una *ràtzia*.⁹⁰⁵ El procés revolucionari francès sembla que aturà momentàniament el conflicte, però amb l'Imperi es donà una nova empenta a les aspiracions dels de Merens sobre la vall d'Eravall. Mogut per l'annexió de les regions del nord del riu Ebre a Espanya i la nova divisió administrativa, es va iniciar un pla on Andorra passaria a formar part del Departament del Segre i del districte de Puigcerdà, i la Solana d'Andorra i l'Obac de Puimorens (la Vall d'Eravall) passaria al departament de l'Ariège, projecte que s'inicià (sobre paper) com ho mostra la carta conservada del Príncep de Wagram.⁹⁰⁶ Des de 1790 i fins l'any 1819, i deixant de banda el projecte d'annexió napoleònic, els habitants de Merens i d'Hospitalet respectaren el *status quo* donat per les sentències, arrestos i manaments,

⁹⁰³ FCB, doc.7, 246, 248, 249, 250, 251, 253.

⁹⁰⁴ FCB, doc.3

⁹⁰⁵ FCB, doc.12: "*Ax, le 14 juin 1790. Senor mio send avisat que la fadrineullo y junosse de merens volien passa en andorra al nombre de cent cinquante armats. y que avien embiat quatro o cinq personas per a busca pa per toto aqueicho tropo. joue pregat y som fet entendre a alguns daquells junesso que no faxcesi pas be dana a la vostro terro que tindran disputos y finixien per se mata am los andorras. Son molt montats les fadris de merens y conscilli a las parroquias de Canilho y dencamp de nos sus pignora las valos de merens per que en aqueste moment serie prejudiciable de fe le contrari. aquich lous eil vos doni bono amic des uns y dells altres partcipe vostre la mia carta als comuns dencamp y canilho y que le departement y le district seran formats aviat que seran jutges en aqueicho materio y faran ledreit als uns y als altres quedo con concideracio y affectio. Vostre servidor Gomma Montaud.*"

⁹⁰⁶ ADA, 6R/1Z, 54. Sobre la nova divisió territorial veieu BURGUEÑO (1995).

i no consta l'existència de cap conflicte amb Andorra, cosa sens dubte motivada per les radicals transformacions que patia el reialme i els efectes directes i indirectes de la contínua guerra. Però l'any 1819 es retorna a la situació pre-bèl·lica: s'inicia de nou la disputa per la Solana introduint un ramat de Merens i d'Hospitalet a la muntanya, peixent a la pleta de Maià. Aquest fou penyorat pels andorrans, com sempre, que s'emportaren prop de 900 caps de bestiar gros a Encamp. La resposta de la vall de Merens fou contundent: més de 100 homes armats van entrar a la Solana, travessaren els ports i s'internaren a la vall d'Andorra, creuant Soldeu i arribant a la casa aïllada anomenada La Costa. Van prendre tot el bestiar que van trobar al seu pas enduent-se més de 2000 caps de llana, 150 pollins i altres bèsties de corn, així com prop de 60 porcs; van saquejar les cases al seu pas i van amenaçar els homes, arribant a ficar el ganivet al coll al mossèn de Soldeu.⁹⁰⁷ L'actuació del prefecte de Foix va fer restituir tots els animals, i retornar a la situació anterior, però els merenguessos van reclamar l'ús de la muntanya de la Solana, dient que era propietat del Rei, i recolzant-se en la Direcció General del Registre i dels dominis i boscos.⁹⁰⁸ Tot això no només impedí la reconciliació sinó que va aguditzar les posicions adversàries: l'any següent es feren noves expulsions de la Solana per part dels andorrans (DAVID:1992, p.38).

El nou règim liberal francès va encendre encara més les hostilitats; més enllà de la nova política envers el control sobre les comunes i de l'ús i privatització de les muntanyes i dels boscos, el seu paper, des de l'administració, fou la potenciació del reconeixement de la muntanya de la Solana com a propietat francesa. Més enllà del projecte del govern francès d'instal·lar una colònia a Andorra l'any 1821,⁹⁰⁹ cal destacar el continu recolzament de la direcció de l'*Enregistrement et des Domaines et Forêts* a Merens per tal de resoldre el problema, encara que provisionalment, donant com a límits els pics de les muntanyes més altes que separen França d'Espanya, o partir les pastures entre andorrans, merenguessos i veïns d'Hospitalet, solucions aquestes contínuament denegades pel Prefecte de Foix en considerar-les propiciadores de violència.⁹¹⁰

Per tal d'evitar els conflictes, la comunitat de Merens reconegué la propietat d'Andorra, i al mateix temps les parròquies d'Encamp i Canillo van arrendar les pastures als habitants de Merens i d'Hospitalet, però amb el que no comptaven era que aquests no pagarien els lloguers, essent impossible treure els francesos de la Solana. La divisió,

⁹⁰⁷ ADA, 6R/1Z, 63-3, 9; 64-14.

⁹⁰⁸ ADA, 6R/1Z, 63-3.

⁹⁰⁹ ADA, 6R/1Z, 55.

⁹¹⁰ ADA, 6R/1Z, 63-40, 44 i 49.

l'any 1823, de la comunitat de Merens en dues comunes (separant-se Hospitalet), no canvià en res la situació de disputa: els andorrans, considerats legalment com a propietaris, no podien de cap manera evitar l'entrada dels ramats de Merens i d'Hospitalet, cosa que, pel que sembla, tampoc podia (o volia) el prefecte de Foix.⁹¹¹

Aquesta situació de manca de pagament i impossibilitat d'expulsió s'agreuja encara més pels intents governamentals i administratius de l'Estat francès de fer-se amb la Solana: l'any 1824 el President del Consell de Ministres i el Ministre d'Afers Estrangers indiquen al Prefecte de Foix que caldria repartir la muntanya de la Solana entre els andorrans, Merens i l'Hospitalet, al temps que la postura de la *Direction Générale de l'Enregistrement et du Domaine* l'any 1826 és la proposta que la Solana havia de ser de l'Estat francès, i l'ús de Merens i d'Hospitalet, però reconeix la impossibilitat d'excloure Andorra de certs "drets adquirits", recomanant partir les pastures donant les parts inferiors (Herbes Mitgeres) a les comunes franceses, i que les superiors (Colls, Ribaló) restessin a mans dels andorrans.⁹¹² Les propostes administratives franceses eren contínues, i en aquest període arribaren al seu màxim exponent l'any 1831 amb la discussió interna a França sobre la possessió de la sobirania de la Solana, debatent entre la sobirania francesa i l'ús d'Andorra o, pel contrari, si era de sobirania andorrana.⁹¹³ Però el pas efectiu el realitzà Andorra l'any 1829 en portar als tribunals les comunes de Merens i d'Hospitalet per manca de pagament de 8000 francs per l'arrendament de la Solana. El judici s'allargà fins l'any 1834 que es sentencià a la *Cour d'Appel* de Toulouse en favor d'Andorra, reconeixent que les comunes franceses havien de pagar dita suma i manant que mai més reclamessin cap terra més enllà dels límits assenyalats a la sentència de 1729.⁹¹⁴ En el transcurs del plet la pau no va regnar: el 1832 uns habitants de Merens armats es van atansar a la frontera i van ferir greument els duaners francesos d'Hospitalet; van entrar a la Solana mutilant alguns caps de bestiar gros, i van fer destrosses en els camps i parets d'Hospitalet (consideraven els veïns d'aquest lloc com a traïdors). La impossibilitat d'aturar als de Merens provocà que el Capità de la Guàrdia Nacional d'aquell poble i d'Hospitalet demanés al Prefecte de Foix que enviés un destacament de gendarmes ja que els habitants de Merens s'havien amotinat i no els podia aturar.⁹¹⁵ La sentència de 1834 i la

⁹¹¹ ADA, 6R/1Z, 63-23, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 57 i 58; la majoria són ordres del Prefecte de Foix als ajuntaments per fer baixar el bestiar que hi ha a la Solana.

⁹¹² ADA, 6R/1Z, 63-50 i 63-39.

⁹¹³ ADA, 6R/1Z, 71-1 al 6.

⁹¹⁴ FCB, doc.268, ADA, 6R/1Z, 68-5.

⁹¹⁵ ADA, 6R/1Z, 69-1, 3, 5, 6 i 29.

proposta andorrana de nou lloguer de la Solana amb preferència als habitants de Merens i d'Hospitalet va portar a una llarga negociació que va finalitzar amb la concòrdia de 1835, on es reconeix la propietat andorrana de la Solana i es lloga la muntanya per 18 anys al preu de 450 francs anuals.⁹¹⁶ Malgrat tot, encara es produïrien problemes de penyoraments i violència de forma puntual, com l'any 1839 quan els guardes d'Andorra van intentar penyorar bestiar de Merens i Hospitalet a la Solana, i després d'una baralla van disparar als vaquers, essent finalment arrestats pels gendarmes quan passaven per Merens.⁹¹⁷ Després d'aquest any tota qüestió entre França i Andorra per la Solana restarà canalitzada (quan no iniciada) per l'administració francesa, sumant-se a les reivindicacions, en alguns casos, les comunes de Merens i d'Hospitalet. Així l'any 1850 el govern francès designa una comissió per a la delimitació de la frontera que proposa que la Solana sigui una propietat de l'Estat Francès, però que com el dret de sobirania és d'Andorra es podria pagar una indemnització o bé es podria comprar aquest dret.⁹¹⁸ Una postura que d'antuvi no tindrà gaires defensors, ja que té l'oposició del ministre de Finances que no considera la muntanya d'interès en no presentar jaciments de ferro.⁹¹⁹ Reconeguda la propietat en mans d'Andorra, i gairebé segurs del manteniment de l'ús mitjançant l'arrendament de l'ús de la muntanya a favor de Merens i Hospitalet, en l'inici de la crisi demogràfica de l'Ariège, l'any 1855 va sorgir el darrer conflicte entre aquestes comunitats. En el moment de fer un nou arrendament, Encamp i Canillo van preferir arrendar la muntanya a un particular de Querol que oferia 1500 francs anuals. La diferència amb l'arrendament de 450 francs anteriors era considerable i les comunitats de Merens i d'Hospitalet no estaven disposades a pagar aquesta quantitat, intentant fer-se (encara que sense gaires possibilitats) amb la propietat tot i negant-se a arrendar la muntanya fins que el govern hagués finalitzat la delimitació fronterera amb Espanya. Finalment, i després d'alguns penyoraments de ramats, les negociacions van tirar endavant i es va arrendar la muntanya per 1100 francs a l'any als merenguesos,

⁹²¹ FCB, doc.19; ADA, 6R/1Z, 71-34. "Las comunas de Canillo y Encamp conceden a título de arrendamiento a las dichas dos comunas de Merengs y Hospitalet partida de la montaña nomenada la Solana de Andorra, espectando en toda propiedad a las dichas dos poblaciones de Canillo y Encamp. Aquesta partida arrendada sera confrontada y enclosa per la linea que se forma en lo punt anomenat lo tartié del Roch gouté, travessant lo clot de espina fins al Ariège, seguint la dita rivera fins al riuet de la Palomeda, tornant a pujar aquest riuet fins al pisch, y de allí seguin la cresta de la montaña tornant al dit tartié de roch gouté, en la inteligencia que lo terreno nomenat clot de espina situat entre lo riu de rech y la rivera del Ariège sera del us comu dels arrendadors y arrendataris. / Per la mes completa designacio de limits, se plantaran fitas per las parts, y se formaran creus en la roca."

⁹¹⁷ ADA, 6R/1Z, 70-1 i 2.

⁹¹⁸ ADA, 6R/1Z, 74-14 i 77-4.

⁹¹⁹ ADA, 6R/1Z, 73-9, any 1851.

trencant doncs amb l'arrendament amb el querolà.⁹²⁰ Abans de renovar l'arrendament de la Solana, sorgiren diferents opcions franceses que passaven des d'aprofitar la comissió internacional de fronteres per a intentar incloure la Solana dins de França,⁹²¹ fins a comprar la muntanya a Andorra, opció aquesta que es va acordar pels ajuntaments de Merens i d'Hospitalet l'any 1862 imposant-se la quantitat de 10.000 francs,⁹²² passant de nou per judicis a la Cort d'Apel·lacions de Toulouse.⁹²³ L'any 1881 tot feia pensar en una intervenció en favor de les comunitats franceses: la nova petició d'aquestes, tot reclamant la rectificació de la frontera aprofitant el moment de bloqueig de la vall d'Andorra pel govern francès, va sumar les simpaties militars; el comandant Blanchot va escriure una carta a Merens assenyalant que el General en Cap estava disposat a defensar la causa d'aquestes comunes, i l'any següent l'Estat Major General del 17é Cos Armat es va posar sota les ordres del Prefecte d'Ariège per a defensar els interessos de Merens i d'Hospitalet.⁹²⁴ El darrer intent important del govern francès per fer-se amb aquestes terres fou el projecte de 1884: l'inspector de Finances Sr. Tarry va presentar un projecte d'adquisició de la Solana a Andorra pel preu de 180.000 francs, projecte que no va recolzar l'administració de boscos en no considerar d'interès públic la muntanya. Tal i com va pronosticar el Prefecte de Foix, el projecte va fracassar, tant per la negativa andorrana com per la manca de recolzament del ministre d'Afers Estrangers, que optà per mantenir la situació vigent.⁹²⁵

Tot aquest llarg procés judicial i negociador tingué un efecte directe sobre la gestió i ús compartit de la muntanya de la Solana. Encamp i Canillo, al llarg de dècades, es van veure sotmeses a l'arbitrarietat de Merens i d'Hospitalet, condicionant els arrendaments, impedit l'entrada de bestiar (pel risc de penyoraments i degollines) i mediatitzant el valor dels arrendaments per passar, finalment, a veure's obligats a arrendar les pastures als homes de Merens i d'Hospitalet per un preu molt per sota del seu valor en el mercat. Degut a aquests condicionants i a la possessió indivisa de la muntanya entre ambdues parròquies, malgrat el repartiment de l'arrendament dels cortons vist en

⁹²⁰ ADA 6R/1Z, 72-20, 21, 28, 29, 34, 37, 42, 44, 55 i 58.

⁹²¹ Com el 1862, quan es reclamà la presència dels oficials de l'Estat Major de la Comissió Internacional de fronteres per a fitar la zona (ADA, 6R/1Z, 73-20 i 21) que no es va materialitzar en declarar aquests que no era de la seva competència (ADA 6R/1Z 73-33). De nou l'any 1867 quan es designa la segona comissió per la delimitació de la frontera que remet als Caps d'Esquadró de l'Estat Major Baró Hulot i Boudet per estudiar les qüestions referents a la Solana (ADA, 6R/1Z 73-43 i 47); í també l'any 1874 (ADA 6R/1Z, 77-diversos).

⁹²² ADA, 6R/1Z 73-26 (1862), 73-55 i 56 (1869).

⁹²³ ADA, 6R/1Z, 68 (diversos), 1873-1875.

⁹²⁴ ADA, 6R/1Z, 78-4, 18, 22 i 24.

⁹²⁵ ADA, 6R/1Z, 79 (diversos).

parlar dels segles anteriors, la delimitació dels cortons podia variar, així com el seu nombre degut a canvis en les activitats, l'estat de l'herba o a les relacions conjunturals entre les parròquies o envers a les comunitats de la ribera de l'Arieja. Un exemple d'això és la consideració del cortó de l'àrea de Cementiri, situat a l'est de la Portella, mentre que en altres èpoques no el consideren pròpiament com a cortó; o el fet que, al segle XIX, el cortó de Maià fos arrendat per Encamp o per Canillo segons els períodes, especialment durant el "tancament" violent de la Solana de les dècades de 1820 i 1830.⁹²⁶ L'any 1835, després de nombroses negociacions i intents frustrats, s'arribà, com hem vist, a una concòrdia entre els andorrans i les comunes de Merens i d'Hospitalet. Segons aquesta les comunitats franceses reconeixien definitivament les dues parròquies andorranes com a propietàries úniques de la muntanya de la Solana i dels límits llargament disputats. A canvi, les parròquies d'Encamp i Canillo es comprometien a arrendar en exclusiva l'aprofitament de les pastures als hospitalessos i merenguessos per períodes de 18 anys.⁹²⁷ El terreny arrendat, però, no es corresponia a les anteriors Herbes Mitgeres, sinó que es modificava totalment la distribució de cortons a tota la muntanya d'Eravall. El nou espai, les pastures del qual serien arrendades als francesos, passà de ser una àrea dividida en cortons propietat de Canillo (Rebolló i Colls) i cortons en pro-indivís (Fontsfaures, Ribanfesta, Vesset), a ser una única unitat a parts només arrendable, essent repartits els diners obtinguts entre ambdues parròquies a parts iguals. Encara que no ens consten documents escrits al respecte, la concòrdia en primer lloc i els arrendaments fets per ambdues parròquies (en contra d'abans que es tornaven en els actes d'arrendament) ens ho fan palès: Canillo restà amb l'arrendament dels cortons de Portella, Ortafà i Maià, al temps que Encamp es quedà amb Bullidó, La Casa i Costa Rodona, quedant la pròpiament dita Solana en pro-indivís. Una cosa és lògica: amb la inclusió de dos cortons de Canillo dins la Solana, es trencava l'equilibri en la possessió de pastures a la zona entre ambdues parròquies, i a més, Canillo perdia capacitat de gestió dels recursos i d'ingrés de numerari. Però la solució sembla que va ser pactada: el cortó de Maià, que durant els segles anteriors va ser arrendat per la parròquia d'Encamp, passarà ja de forma definitiva i consolidada, a la segona meitat del segle XIX, a ser arrendat per Canillo, incorporant-se, a més, part dels cortons de Vesset i Ribanfesta. D'aquesta manera, i amb un suposat pacte potser no escripturat, es retornà a l'equilibri de cortons.

⁹²⁶ SALVANS (2011, p.107) indica que Maià, que sempre havia estat arrendat per Encamp, fou arrendat per Canillo l'any 1822 i el 1830.

⁹²⁷ FCB, doc.19.

La febre del ferro.

Al llarg del segle XX la literatura tècnica forestal ha acusat a l'expansió de l'explotació metal·lúrgica dels segles XVIII i XIX de causar la pràctica totalitat desforestació de les muntanyes pirinenques d'ambdues vessants dels Pirineus; una interpretació recolzada pel discurs científic i tècnic dels enginyers forestals que van difondre aquesta teoria acusant les societats rurals "arcaiques i inconscients" de destruir els boscos (MÉTAILIÉ:2006, p.191), i recolzada també per la interpretació històrica clàssica d'aquest procés preindustrial. A les darreres dècades, pel contrari, els estudis forestals de l'Ariège, el Rosselló i Catalunya han insistit en reduir el valor real de l'impacte ambiental de l'activitat metal·lúrgica (mitjançant el carboneig als boscos) en la seva vessant de desforestació, destacant la importància de l'agricultura, la ramaderia i els usos forestals domèstics que, juntament amb la metal·lúrgia serien els veritablement causants d'aquesta desforestació. Una combinació que, pel cas andorrà, destaca CODINA (2005) com a causants de la desforestació i restant a la metal·lúrgia el pes que temps enrera se li havia concedit. Així, pel cas de Vicdessos, el conjunt de l'Ariège, el Conflent i el Rosselló, els diferents autors coincideixen en assenyalar que la gran devastació dels boscos es va assolir a mitjans del segle XIX, just abans de l'inici de l'èxode rural, en sumar-se la pressió ramadera (a través del foc pastoral) i l'agrària (fruit del creixement demogràfic) mitjançant l'extensió de l'agricultura escalant les muntanyes tant al segle XVIII com fins a mitjans del XIX, una agricultura que si en principi va estar subjecta als reglaments comunitaris i senyoriais, aquests es van trencar davant la pressió social al segle XIX. Un creixement demogràfic que comportava, a més, un increment de les necessitats forestals per al consum domèstic, ja per a obra, ja com a calefacció.⁹²⁸ Però en aquestes zones la metal·lúrgia tenia una llarga tradició, i les estructures socioeconòmiques comarcal estaven perfectament intricades per al desenvolupament de l'activitat. Al Pallars, Alt Urgell i la pròpia Andorra, però, l'activitat metal·lúrgica s'inicia al segle XVII i té la seva expansió i màxim desenvolupament als segles XVIII i XIX, caient en una profunda crisi (igual que a l'Ariège) a mitjans d'aquest darrer segle a causa de la internacionalització dels mercats, el desenvolupament de les grans regions siderúrgiques i la modernització i expansió dels transports. L'impacte de la metal·lúrgia sobre aquests boscos no va ser gens menyspreable, com ens mostra PÈLACH (2004) en el seu estudi sobre el veí bosc

⁹²⁸ MÉTAILIÉ (2006, p.199); DAVASSE (2006, p.219-220); MÉTAILIÉ, BONHÔTE, DAVASSE, DUBOIS, GALOP, IZARD (2003, p.26-27).

de Virós durant la fase d'auge de la farga catalana (és a dir, en aquests segles XVIII i XIX), quan la formació de carboneres a la dita muntanya fou la més voluminosa de tota la història, tant per la quantitat com per la seva expansió per tot el bosc i a qualsevol altitud. L'objectiu d'aquesta tala en massa de fusta era subministrar carbó per a unes fargues en plena producció que destinaven llur ferro al mercat català,⁹²⁹ en una fase de constant increment de la demanda degut a l'expansió i intensificació agrària, l'augment de la demanda genèrica pel creixement demogràfic i, sobretot, per les necessitats de la industrialització catalana. La fase d'expansió, és a dir, entre l'inici de l'increment de la demanda i l'articulació de les regions siderúrgiques i l'estructuració del mercat, coincideix, doncs, amb el període de màxima producció andorrana en particular i pirinenca central en general: de 1750 a 1850. No entrarem ara a detallar la història de les fargues andorranes, excel·lentment estudiades per CODINA (2005, 2005b, 2010) i CODINA, BOSCH I VILA (2001), als quals ens remetem, però sí que és necessari referir-nos a l'impacte que va tenir tant sobre el paisatge com en la conflictivitat territorial, ja que, contra tot pronòstic, l'explotació forestal causaria alguns dels conflictes territorials més importants del Principat d'Andorra.

Al llarg d'aquests segles es van mantenir en funcionament i es van obrir de nova planta les fargues del Serrat 2, Bixessarri,⁹³⁰ Envalira, Ransol, Andorra (a la vall del Madriu), Ordino, Encamp i la farga Rossell a les que cal sumar la farga d'Os i la de Moles; un conjunt de fargues que empren mena de ferro local (bàsicament de la Collada dels Meners i de Coma de Ransol). Com és evident, el funcionament d'aquestes fargues necessitava d'una gran massa forestal que havia de reduir-se a carbó, un carbó procedent de la venda de boscos per les diferents institucions del Principat, ja pels comuns de les parròquies, ja pels Quarts, depenent de qui d'ells tenia la gestió –i per extensió, la possessió– dels corresponents boscos.⁹³¹ Les vendes, però, eren limitades per quant els Comuns indicaven la quantitat a carbonejar al temps

⁹²⁹ Tant les fargues del Pallars, com les d'Andorra i les del Rosselló. Veieu IZARD (1993); MAS (2000), CODINA, BOSCH I VILA (2001).

⁹³⁰ Només funcionaria entre 1700 i 1703, segons CODINA, BOSCH I VILA (2001), p.28.

⁹³¹ A tall d'exemple, el Comú de Canillo vendria els boscos de l'Artich de l'Hoster, de la vall del Forn i de Ransol per tal de subministrar a la farga d'Envalira (CODINA:2005, p.348-363); el Comú d'Andorra els boscos de la vall del Madriu a més dels de Perafita, Sulls, Obaga d'Andorra, bosc de la Plana i vall d'Enclar; el de la Massana vengué boscos de la vall d'Arinsal (Galliner, Comallempla, Coruvilla i Percanella), d'Erts, de Pal i de Sispony (Cabanella, Collada de Montaner, Solà de Pal, Cardemeller, Xixerella) així com de la zona alta de Setúria (Obaga de Setúria, Font Roja, la Finestra sota el Coll de la Botella (CODINA, BOSCH I VILA:2001, p.119-126); Sant Julià de Lòria a la vall d'Os, és a dir, l'obac de Bixessarri), i el Comú d'Ordino, que ja havia explotat força els boscos sobre Llorç al segle XVII, també vendria els de Casamanya i Coll d'Ordino. Vendes en les que també participaven els Quarts, com els de Pal, Sispony (Bartres, Fenerols, Serrat de la Quera), Ordino, Sornàs, l'Aldosa, Anyós i la Massana (Solà del Pui).

que establien vedats (els procedents de segles anteriors i, bàsicament, al segle XVIII) on s'establien limitacions a l'explotació forestal. Però les vendes de fusta es realitzaven en funció de les necessitats monetàries de les institucions, tal i com ens ha mostrat CODINA (2005), restant com a secundària la reserva o vedat per a la regeneració forestal. És per això que al llarg dels segles XVIII i XIX, la regulació dels boscos vedats estava destinada a la regeneració per a la posterior venda, com bé exemplifica la gestió dels boscos de Sant Julià de Lòria: aquí ja l'any 1701 –i lligat sens dubte a la creació de la farga de Bixessarri–, s'exploten els antics boscos vedats de Francolí i Vista, marcant-se parts del bosc “*que poden carbonar*”, reservant-se la resta pel Comú i pel Quart de Bixessarri, especialment reservada la Costa dels Rujols, collada de la Redonella, part dels Llimois i els Fenerals.⁹³² Aquest caràcter de “reserva” del vedat i la posterior venda queda perfectament palesa, a Sant Julià de Lòria, amb el Bosc de la Rabassa, vedat l'any 1755 i venudes les fustes l'any 1798.⁹³³ Una situació generalitzable a tot el Principat, tant pels Comuns com pels Quarts.⁹³⁴

Com venim dient, aquesta pressió sobre el bosc va generar diferents conflictes, alguns d'ells amb força implicacions en les delimitacions de Parròquies i Quarts. Les parròquies de Sant Julià de Lòria, Andorra la Vella, Encamp i Canillo estaven fortament centralitzades, i els comuns gestionaven la venda dels boscos. Sant Julià, consolidat el procés centralitzador al segle XVI, va conèixer emperò un breu conflicte

⁹³² ACSJL, L.3, acta del 6 d'octubre de 1701, segons rodalia del bosc feta el 7 de juliol del mateix any.

⁹³³ ACSJL, doc.116 del 20 de maig de 1755; i L.4, f.180v de l'any 1798.

⁹³⁴ Com en el cas d'Ordino; el Comú vedava diferents boscos de la part alta de la vall, que havien estat explotats al segle XVII: del Grau d'Encodina al bosc de Besals i Borda del Puntal fins al riu (ACO, L.2, foli solt sense data). Els vedats comuns de la Parròquia d'Ordino l'any 1831 eren el Bosc de Vila (de la còltia de Sequet canal amunt fins als bonys del cap del bosc, d'aquí tot pla fins al roc vista la Passara, i avall al Bony prop del Sucerrat de la Pasera, d'aquí carreró avall fins al bony de la Terra del Bony), la Vessosa (del serrat prop la terra de Pardigau, amunt fins a la trenca del cortó i amunt fins a la trenca del vedat de les Tallades, i d'aquí serrat avall fins a la collada de Nie, tot pla avall fins a la font de la Menta del Gat, i tot pla fins al peu dels rocs prop la terra de Pardigall), les Tallades (des de sobre la font de Canya i Grau, serrat amunt fins a la collada de Nie, i serrat amunt fins a Coma Ogaga i al cap de la canal que dona al cap del camp de Tavixé, d'aquí a la carrerada de la solana fins a una canal i baixant fins als camps), el Matet (o Batet: des de les Sobiranes a la boïga de Forniga, serrat amunt dels Besolans fins al cap del roc del mateix nom, pla als Planells de Besalí fins al camí d'Encodina i de mig de Barta fins al camí reial sobre el prat de l'Orri), Demon les Salines (de la punta de la terra de Call amunt fins a un roc rodó i fins al roc de la Canya i d'aquí dret avall a la boïga Roja de Mitxeu) i el Vedat de l'Avié (del cap de la terra de Call, carrerada enllà fins en vista dels obacs, i serrat amunt al cap del bosc, i d'aquí dret avall a la canal de la Canya Alumera fins la punta de la terra de Call que és més a prop del planell): ACO, L.6, acta del 28 de desembre de 1831; i ACO, doc.223. del 7 de juny. Per la seva banda els Quarts també vedaven i venien boscos: així per exemple documentem els vedats de la Cortinada (AQCort, L.1, f.10) i diferents conflictes sobre els límits i explotació forestal, com veurem més avall. Sobre els boscos d'Andorra la Vella veieu AACA, doc.159 (de 1827) i doc.995 (de 1837). Per a més sobre aquest tema veieu CODINA (2005) i LÓPEZ, PERUGA i TUDEL (1988).

amb un dels seus quarts per raó de la venda de fusta per a carbonejar: el Quart de Fontaneda va fer carbó al seu bosc per tal d'obtenir ingressos per reparar els camins, acte que fou denegat pel Comú de Sant Julià. Iniciat un plet, el Consell General va sentenciar que aquell carbó havia de repartir-se entre ambdues institucions, i prohibí que cap Quart pogués carbonejar sense el permís del Comú, a l'estil de la parròquia.⁹³⁵ A diferència d'aquestes parròquies, a les de la Valira del Nord van sorgir conflictes territorials entre quarts i, fins i tot, entre quarts i comuns per la delimitació i venda dels boscos, ja que aquí sí, els quarts gestionaven consuetudinàriament els seus boscos.

A la Massana es produí un conflicte entre el Comú i el Quart de Sispony l'any 1839 al voltant de la divisió de termes a l'aiguavessant del bosc de Pal, sobre la ubicació d'unes creus que en realitat amagava la disputa de límits per l'explotació forestal i l'elaboració de carboneres.⁹³⁶ A Ordino, per la seva banda, la conflictivitat pels boscos venia de lluny i es centrava en la força dels quarts, possessors dels boscos, que s'enfrontaven amb els frontalers per raó de llurs límits i drets d'ús, com mostra el litigi obert l'any 1728 entre Ansalonga i Sornàs pel dret a llenyar a l'Obac d'Ansalonga per part dels homes de Sornàs.⁹³⁷ La major tensió, però, ve donada en ple funcionament d'elles fargues, quan quarts i Comú venien boscos per a l'elaboració de carbó: a la dècada de 1830 s'inicia un plet entre el Quart de la Cortinada i el Comú d'Ordino pel bosc de Coma Ubosa que arribaria al Consell General l'any 1832, que prohibiria preventivament llenyar i carbonejar al bosc en disputa, i formaria comissions per tal d'arribar a un acord. La manca de documents per part de la Cortinada donaria la possessió al Comú en aplicar-se, per defecte, la normativa general del Principat que, com hem vist a la majoria de les parròquies, i amb el recolzament del text del *Manual Digest*, donava la gestió dels boscos al Comú.⁹³⁸

La pressió sobre els boscos provocaria, sobretot, conflictes entre comuns en les àrees d'emprus i termes mitgers; uns conflictes que en alguns casos van ser solucionats sense conseqüències territorials de transcendència al temps que en altres casos serien causa d'importants transformacions. Entre els primers cal indicar els emprus de

⁹³⁵ ACSJL, doc.640; LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988), p.68.

⁹³⁶ ACM, doc.39 del 24 de setembre de 1839. Les mateixes carboneres són documentades en situar-se als límits del dit bosc. Recordem que l'any 1836 el Quart de Sispony havia venut 2000 cargues de carbó (LÓPEZ, PERUGA I TUDEL:1988, p.134).

⁹³⁷ ASC, doc.4494; sentència dels vehedors de la vall de 25 de novembre de 1728: "*sentenciam y declaram que los del quart de Sornas no puguén liniar a dit bosch del Hubach de Ensalonga so es de dit serrat de la Llonga al serrat Blanch*".

⁹³⁸ ACO, doc.214 del 24 de juny de 1832; ídem, L.6, actes del 15 i del 29 de juny de 1832, i L.1, f. volat sense data.

les Aubes i Padern, així com la venda de boscos de Concòrdia; i entre els darrers els complexos casos de la Gonarda, Enclar i Palomera. Veiem tot seguit com es van desenvolupar aquests.

Les Aubes, curt espai que separa les parròquies d'Andorra la Vella i d'Encamp entre el riu Valira i el pic de Padern, va ser un espai en disputa entre les dues parròquies a causa de les llenyes i fustes per a ús propi dels veïns. Aquí, lluny de produir-se desavinences pels límits dels termes, sembla que reconeguts mútuament l'any 1703 i també sense problemes el 1926 i el 1974, van aparèixer, en diferents moments dels segles XVIII i XIX, tensions pel dret d'empriu.⁹³⁹ Aquest era un dret de la parròquia d'Andorra exercit pels veïns d'Escaldes, d'Engordany i dels Vilars sobre el terme d'Encamp, perfectament documentat i que apareix com a continuïtat territorial del dret d'empriu entre la canal del Corb i Gargantillar a llevant, i de l'empriu andorrà sobre l'Obac de Padern del terme de la Massana, a ponent. La primera referència directa a l'existència del dret d'empriu andorrà a les Aubes data de l'any 1703, quan el Comú d'Andorra va manar buscar els documents antics relatius a les visures de creus de terme i d'empriu d'Encamp a les Aubes, sens dubte referint-se a la necessitat –per ordre del Consell General– de dur a terme la visura de tots els límits parroquials.⁹⁴⁰ Amb el mateix objectiu, el Comú d'Andorra va nomenar comissionats l'any 1723 en les persones d'Esteve Adellach i Macià Duran per tal de veure l'estat en què es trobaven les creus de l'empriu d'Andorra dins el terme d'Encamp.⁹⁴¹

No és fins l'any 1729 que podem documentar les primeres desavinences entre Encamp i Andorra sobre l'empriu de les Aubes.⁹⁴² Aquell any el Comú d'Andorra va manar revisar les creus d'empriu de "*Les Haubes*". Aquesta revisió era el resultat d'unes penyores fetes pels veïns d'Encamp.⁹⁴³ Portada la qüestió al Consell General, aquest va suspendre les penyores i va manar fer una nova visura de creus. No tenim el document amb la rodalia ni coneixem el resultat de les desavinences, però en tot cas la solució havia de ser provisional, ja que l'any 1744 les dues parròquies van acudir novament davant el Consell General per establir la línia de creus de l'empriu de les Aubes, terme d'Encamp i empriu d'Andorra.⁹⁴⁴ Segons la sentència d'aquest any,

⁹³⁹ Per l'any 1703: AACA, L.5, f.81. Per la rodalia de l'any 1925: AACA, doc.38; i per la de l'any 1974 vegeu AHCEE, 722 L-11.

⁹⁴⁰ AACA, L.5, f.81.

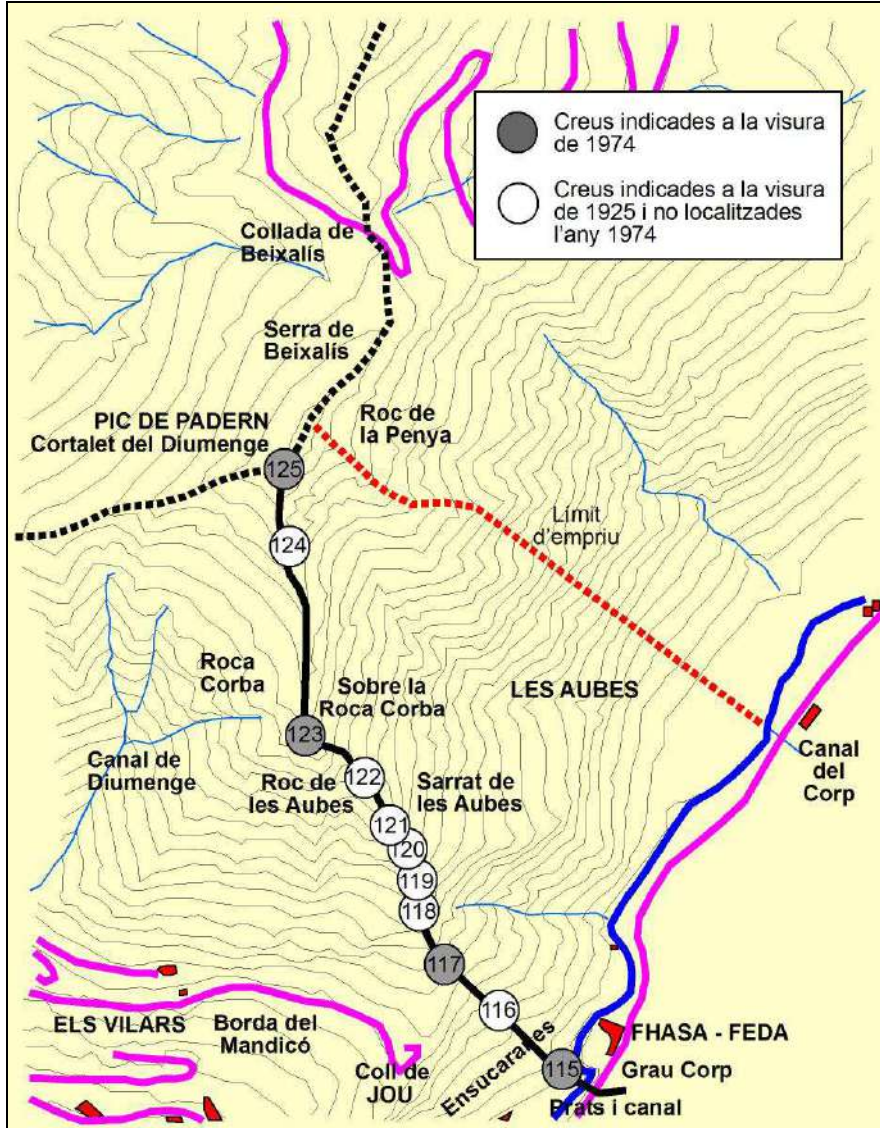
⁹⁴¹ AACA, L.5, f.83-83v.

⁹⁴² AACA, L.5, f.130.

⁹⁴³ AACA, L.5, f.132v.

⁹⁴⁴ Sentència del 19 de desembre de 1744. AACA, doc.45; L.14, doc.14 i ASC doc.4709. Transcrita a BONALES (2011)

es van localitzar dues creus antigues i se'n van crear dues de noves, establint-se una línia recta, descendent, des de la serra de "Vixalis" (Beixalís) dret fins a la canal del Corb a la part obaga, travessant el corral de Giralt (o Geralt) i el camí que passava per sobre de la borda de Guillem Areny.

Imatge 90: Límits i empriu de les Aubes.

La sentència es va acatar sense discussió i va ser funcional durant més de cent vint anys. Però cap al 1870 hi van tornar a aparèixer desavinences en impedir el Comú d'Encamp que els veïns d'Escaldes i d'Engordany prenguessin llenyes i fustes a les Aubes. Aquest seria el darrer conflicte pels recursos en aquesta aspra zona; més endavant, ambdós comuns estarien d'acord en els límits d'empriu i de terme durant la

visura de 1925 (amb una descripció de l'empriu totalment diferent de la de la sentència del 1744), i només de terme l'any 1974.⁹⁴⁵

Immediatament a l'oest, l'obac de Padern ha estat durant segles un espai en disputa pel dret d'empriu andorrà sobre La Massana, i com hem vist, a través de la sentència de 1692 es negava a Andorra la Vella l'ús d'aquest espai. En el transcurs del segle XVIII, el Comú d'Andorra va intentar diverses vegades que els seus comissionats i els del Comú de la Massana, a l'hora de visurar les creus de terme, també revisessin les creus d'empriu. Això sembla que s'esdevingué l'any 1708, amb la consegüent negativa dels homes de la Massana que va provocar, un cop més, que el Comú d'Andorra manés prendre testimonis i documents per presentar davant el batlle, cosa que finalment sembla que no va succeir.⁹⁴⁶ L'any 1719, un cop més, els comissionats andorrans encarregats de revisar les creus de terme a Padern van mirar d'executar la visura a l'empriu,⁹⁴⁷ però els de la Massana s'hi van negar. Malgrat la negativa, els d'Andorra van “*seguir*” les creus d'empriu i van localitzar tres creus a la Mata de Bringuer, al sols de vall del prat de Berenguer (al tirader del riu de Padern), i una altra al camí del vial de Cambres, totes tres amb creu i segell. El mateix va passar l'any 1728 quan la Massana es va negar a *seguir* les creus d'empriu: els andorrans van trobar tres prop del riu i de l'abeurador de Padern.⁹⁴⁸ Malgrat l'oposició de la Massana, alguns andorrans van continuar introduint bestiar a Padern i van patir algunes penyores l'any 1729. Va ser per això que es va iniciar un petit procés en què el Consell General les va suspendre i va tornar a nomenar uns comissionats per tal de “*seguir tant les creus de terme com les d'empriu*”, però sense resoldre's res en concret.⁹⁴⁹ No es documenten més qüestions fins al segle XIX. Precisament a principis d'aquell segle, en concret l'any 1802, el Comú d'Andorra va donar plens poders a dos comissionats per defensar els interessos de la parròquia davant el Comú de la Massana “*del empriu de Padern*”,⁹⁵⁰ eterna qüestió considerada per Andorra la Vella com irresolta. En qualsevol cas no es va arribar a cap solució favorable a Andorra, ja que a la visura del 1807 tampoc no s'hi van incloure les creus d'empriu.

La qüestió entre ambdues parròquies lluny de relaxar-se es va mantenir latent durant anys. Així el 1819 el Comú d'Andorra la Vella va demanar un informe jurídic sobre

⁹⁴⁵ AACA, doc.38, 64, 64bis. AHCEE, 722, L-11 (visura de creus del 27 d'agost de 1974).

⁹⁴⁶ AACA, L.4, f.112v.

⁹⁴⁷ AACA, doc.26.

⁹⁴⁸ ACM, doc.25; AACA, doc.30.

⁹⁴⁹ AACA, L.5, f.132v.

⁹⁵⁰ AACA, L.6, acta del 24 d'octubre de 1802.

l'empriu de Padern a l'advocat Leopoldo Jordana de la Seu d'Urgell⁹⁵¹, que va destacar l'efectiu dret d'empriu en base a la sentència més antiga, el visori general de 1622. L'informe favorable va empènyer al Comú andorrà a reclamar al Comú de La Massana que li pagués part dels ingressos obtinguts per una partida de carbó elaborada al bosc de Padern, aconseguint l'any 1821 una declaració dels àrbitres comissionats nomenats pels dos comuns on s'ordenava el repartiment del carbó a 2/3 pel Comú de La Massana i 1/3 pel Comú d'Andorra, prohibint tornar a fer carbó mai més en dit bosc, i no declarant-se sobre el dret de pastures i llenyes⁹⁵². Des d'aquell moment les diferents penyores i judicacions es van solucionar mitjançant la negociació entre els comissionats d'ambdues parròquies.⁹⁵³ El diàleg directe entre ambdós comuns va anar salvant els problemes que anaven sorgint en el transcurs del segle XIX, però en cap cas va suposar una solució efectiva ni definitiva. I la prova va ser el ressorgir de les disputes cinquanta anys després, havent d'intervenir de nou el Consell General de la Vall⁹⁵⁴ sentenciant en darrera instància el 22 d'octubre de 1875 a favor del Comú de La Massana reconeixent com a vàlida la sentència de l'any 1672.⁹⁵⁵ Aquesta darrera sentència, favorable a La Massana, i no reconeixent el dret d'empriu andorrà a l'Obac de Padern seria ja la definitiva, malgrat què puntualment l'any 1890 encara apareixerien algunes diferències sense rellevància entre Anyós i Engordany.⁹⁵⁶

Els terrenys de *Concòrdia* i els emprius d'Encamp al terme de Canillo viuran, al segle XIX, un auge de la conflictivitat degut al repartiment dels beneficis generats per la venda de boscos per a fer carbó. Aquest cas, estudiat per SALVANS (2008) ens mostra les dificultats dels andorrans per adaptar els antics espais compartits quan l'ús sobre aquest resta fossilitzat sobre un paper escrit. A la primera meitat del segle, en ple apogeu de les fargues andorranes, ambdós comuns, de mutu acord, van posar a la venda en diferents moments la fusta de dues muntanyes situades dins del territori afectat per la concòrdia de 1672. D'una banda el bosc d'Envalira, situat a la zona de predomini d'Encamp (per quant la concòrdia de 1672 li conferia més drets que a Canillo), i d'altra banda el bosc de Ribaescorjada i Espiolets, situat a la zona de predomini de drets de Canillo. En el primer cas, es va realitzar la tala entre 1825 i 1829 (SALVANS:2008, p.93-94 i 98) per un valor de 10800 francs que, negociat a la Junta de Meritxell, va ser repartit a l'estil d'empriu: Encamp percebria 2/3 del valor (com a

⁹⁵¹ AACA, carpeta 1, doc.4.

⁹⁵² ACM, doc.29; AACA, carpeta 1, doc.17.

⁹⁵³ AACA, L.6, actal del 28 de desembre de 1821.

⁹⁵⁴ Amb la creació d'una comissió per estudiar la disputa. ASCG, Llibre d'actes del Consell General, primer volum, f.30v del 23 d'octubre de 1873. Ídem, L.11 de decrets, f.43-43v del 25 d'octubre de 1873 i f. 60-60v, núm. 436 del 12 de maig de 1875; i ACM, doc.34.

⁹⁵⁵ Val a dir que el Comú d'Andorra la Vella no va presentar com a prova la sentència de 1622.

⁹⁵⁶ ACM, doc.36, i AACA, carpeta 1, doc.7.

“propietari” d’Envalira) i Canillo 1/3 (com a “emprivant”). I viceversa, l’any 1836 es va vendre una partida de 500 cargues de carbó a Ribaescorjada i Espiolets, percebent Encamp un terç del valor del carbó, restant dos terços per a Canillo (ídem, p.149-150). Aquest repartiment responia a la realitat del moment, per quant a les diferents rodalies s’indicava la trenca de termes en la línia que separava les àrees de predomini de drets, com hem vist en parlar de les pastures, no considerant-se doncs, de fet, com un espai “mitger” o de propietat compartida.

El problema sorgiria a la dècada de 1850 quan Juanantoni d’Encamp va dur a terme una tala d’arbres al Forn de Prats; talla que va ser considerada com un abús pel Comú de Canillo, imposant-li un pagament de 60 lliures.⁹⁵⁷ Si bé aquest particular va arribar a un conveni amb Canillo, el Comú d’Encamp va presentar una queixa reclamant el dret d’ús sobre el Bosc del Forn, essent, segons Encamp, una zona aprofitada pels seus veïns a causa de ser un empriu. Canillo, però, no acceptaria l’explotació de llenyes ni fustes per part dels encampadans, fet que portà al Comú d’Encamp a interposar una demanda l’any 1858 davant el Consell General. Canillo, ben assessorat anys enrera sobre la manca de dret d’empriu d’Encamp a Prats sobre tot allò que no fos pastures, arrendaria l’explotació del bosc l’any 1859, un bosc que s’havia incendiat (SALVANS:2008, p.98).⁹⁵⁸ La disputa es va saldar, provisionalment, amb la sentència dels comissionats del Consell de l’1 d’abril de 1859 mitjançant la qual es desestimava la demanda del Comú d’Encamp, indicant que només posseïa dret d’empriu de pastura (recordem que el bosc no estava inclòs dins el terreny de Concòrdia, sinó que era un simple empriu d’Encamp dins del terme de Canillo). La sentència, però, introdueix una clàusula que afecta les anteriors vendes: havien de retornar-se els pagaments de vendes de fusta anteriors satisfetes per raó d’empriu, el que significava que Canillo havia de tornar a Encamp el terç del valor de la venda d’Envalira (ídem, p.99). No es menciona en cap moment la devolució per part d’Encamp de les quantitats cobrades pel bosc de Ribaescorjada, encara que de quantia molt inferior al d’Envalira. Evidentment, Canillo reclamà contra la sentència sol·licitant al Consell General la nul·litat,⁹⁵⁹ obrint de nou, el Consell, un nou procés. Dos anys després la Vall decretà que al bosc de Prats ningú podia tallar llenya o fusta sense autorització expressa del Comú de Canillo (1862), però no s’executa totalment la sentència ja que Encamp no

⁹⁵⁷ SALVANS (2008, p.97 i següents); ACC, L.5, acta del 21 de juliol de 1851.

⁹⁵⁸ FCB, doc.23 del 7 de febrer de 1854. Segons l’advocat Josep Ignasi Llorens, de la Seu, “*Si pues los usos han estat de pastos solamente, no los pueden estender los de Encamp á lleñas ni arbres ó altres cualsevols, encara que los hagian tingut en altres terrenos que no son del capitol de que tracta*”.

⁹⁵⁹ ACC, doc.1567 del 2 d’abril de 1860.

percep el terç del valor de la venda d'Envalira. Reconeguda la privativa de Canillo, i sense contraprestació a Encamp, la qüestió es paraitzarà incrementant-se la tensió entre els veïns d'ambdues parròquies. El problema no tornà a ressorgir fins la dècada de 1880 quan Encamp reclamà, des de 1886, l'execució de la sentència de 1859 pel que fa als pagaments pendents, adreçant-se ambdues parts al Consell General, uns per executar la sentència i l'altre per demanar la seva nul·litat justificant-se en l'extralimitació de funcions dels comissionats i en errors de procediment. Finalment el Consell General sentencià, el 25 de novembre de 1891, anul·lant la sentència de 1859 pel que fa als pagaments (fins que es demostrés la propietat) però mantenint-se la privativa de l'aprofitament de llenya i fusta del Bosc de Prats a mans de Canillo.⁹⁶⁰

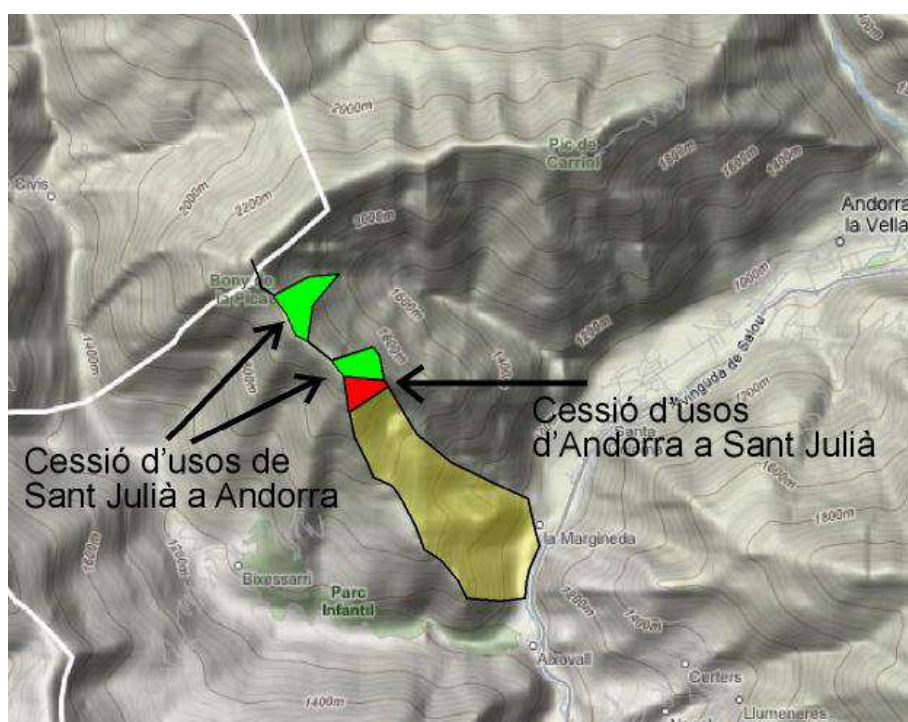
Molt més al sud, i durant aquests anys, s'obrí un fort conflicte pels límits i empius a causa de l'explotació forestal entre les parròquies d'Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria. Aquest es centrava en pràcticament tota la línia de separació d'ambdós termes, tant a la marge dreta del riu Valira (l'Obac d'Enclar i els Pujols) com a la marge esquerra (les Portes i Palomera). Com hem vist, l'Obac d'Enclar havia estat reconegut com a terme d'Andorra la Vella i empiu de Sant Julià de Lòria segons la sentència de 1748 (que revocava l'anterior de 1745). Després de dictada aquesta, es van realitzar algunes visures de creus d'empiu els anys 1751, 1757 (aquesta no conservada) i 1765; i al 1807 es van nomenar comissaris per dur a terme la visura, però no hi ha constància documental que s'hagués fet, no trobant-se més notícia sobre noves visures fins l'any 1900 quan l'acte fou fallí. El fet de no realitzar rodalies no significava que els conflictes no existissin, ni molt menys. A principis del segle XIX es van produir greus problemes entre ambdós comuns per la llenya d'Enclar i de la Margineda, llenya destinada a fer carbó per a les fargues; i la situació esclatà l'any 1827 quan el Comú d'Andorra va vendre a Bonaventura Moles i Lleopart tot un seguit de boscos per a fer carbó, ja que els antics havien quedat esgotats per la farga del Comú. Entre els boscos venuts es trobava el Bosc de l'Obac d'Enclar, assenyalant com a límits: de les Corts d'Aiern amunt i fins la Canal Fonda, i d'aquesta dret a la Pleta de l'Obaga, dret al Coll de l'Obac i serra serrant fins al Torrent Pregó, i d'aquí al Collet del Forn fins al Coll Jovell i serra serrant fins al Pic d'Enclar, aigua vessant de la Margineda i Enclar.⁹⁶¹ Evidentment la venda va portar a tot un seguit de conflictes que finalitzarien amb la concòrdia de 1832.⁹⁶² Segons aquesta es disputava el dret a carbonejar des del Coll de l'Obac a la Pleta de l'Obaga i des d'aquí serrat amunt fins al Cap de les Comes dels

⁹⁶⁰ FCB, doc.31, 34 i 35.

⁹⁶¹ AACA, doc.159 del 25 d'agost de 1827.

⁹⁶² AACA, doc.1126, ACSJL, doc.102.

Fenerals, al camí que va a l'Orri de Dolsa. El pacte va ser el repartiment de les zones de carboneig donat que tornaven a disputar-se la titularitat de l'espai: Andorra la Vella cedia a Sant Julià de Lòria tot el seu dret de carbonejar des del Coll de l'Obac serrat amunt fins al cim de la serra, aigua vessant de la Margineda (Canals de la Margineda), reservant-se emperò la resta dels seus drets d'ús, i per la seva banda Sant Julià de Lòria donava a Andorra tot el seu dret de carbonejar des del Coll de l'Obac serrat amunt i serra serrant aigua vessant d'Enclar, reservant-se igualment la resta dels seus drets d'ús sobre les terres de l'abeurada de la font del Coll de l'Obac. Es produïa doncs la consumació de l'explotació de la part més alta de la serra, la depredació de la massa forestal.

Imatge 91: Concòrdia de 1832 entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria.

La concòrdia de 1832, centrada en l'explotació forestal per carbonejar, no va fer desaparèixer les diferències, ja que el Comú d'Andorra, en base a la sentència de 1748, considerava tot l'espai dels *Amprius* com a terme propi i empriu de Sant Julià, al temps que el Comú de Sant Julià mantenia la seva postura reivindicativa i considerava aquest espai com del seu terme. A mitjan segle XIX van tornar a sorgir problemes per l'entrada de bestiar lauredià amb pigota als emprius i per la tala de llenya, i hi va haver d'intervenir el Consell General mitjançant un decret de l'any 1869 que manava fer

visura de les creus, cosa que no es va dur a terme.⁹⁶³ Sabem que es van nomenar comissions el 1869, per part d'Andorra, i el 1871 per part de Sant Julià, unilateralment, per revisar els seus límits respectius;⁹⁶⁴ i de nou una altra vegada –ara per Andorra la Vella– el 1891 (per judicar una tallada de fustes) i el 1900 què, sembla ser, no va arribar a actuar degut als problemes continuats amb Sant Julià a la zona de l'Obac de Palomera.⁹⁶⁵ Referent a les visures de creus no es tornarà a efectuar cap acte a l'Obac d'Enclar fins l'any 1974 quan el Consell General de la Vall va provar d'esbrinar els límits parroquials amb motiu de la confecció de la cartografia oficial del principal, però l'esforç esdevingué inútil,⁹⁶⁶ i és que les relacions entre ambdues parròquies, pel que fa a aquesta enconrada, restaven lligades a les greus disputes per Palomera, Perafita i Claror, generant-se una dinàmica conflictiva de difícil solució que s'allargaria durant el darrer terç del segle XIX i tot el segle XX sense arribar a cap solució que aturés les tensions.

La situació legal que quedava era, doncs l'establerta per la sentència de 1748 que reconeixia la pertinença dels *Amprius* a la parròquia d'Andorra la Vella, tot basant-se en la concòrdia de 1542 i les rodalies del segle XVIII. Els usos, emperò, quedaven regulats com en un terme mitger: igualtat d'usos, entrada conjunta de bestiar a l'Obac d'Enclar, repartiment de zones de carboneig segons la concòrdia de 1832 i, segons fonts orals, repartiment de zones de pastura a la zona baixa entre ambdues parròquies usant de forma separada els Pujols (a la dreta del Valira) i les Portes (a l'esquerra del Valira), malgrat usar-se ambdues com a terres mitgeres. Malgrat aquesta igualtat d'usos sobre l'empriu de Sant Julià al terme d'Andorra, el Comú lauredià no reconeixerà mai la trenca de termes tot reclamant la línia septentrional com el límit de la seva parròquia. Hi ha referències a l'administració andorrana sobre l'Obac d'Enclar, com els actes de l'any 1911 quan el Comú d'Andorra va concedir fusta per a fer carbó a Farré d'Andorra a l'Obaga d'Enclar (en funció del repartiment de 1832)⁹⁶⁷, però també a la part baixa dels *Amprius* quan aprovà un decret tot cedint llenya a Federico

⁹⁶³ Sobre l'entrada de bestiar AACA, L.7, sense numerar, actes dels 22 i 24 d'agost i del 19 de desembre de 1869. Decret del Consell General de la Vall del 23 de desembre de 1869 a ASCG, L.11, f.14, núm.77.

⁹⁶⁴ Per Andorra veure la nota anterior. Per Sant Julià: ACSJL, L.5 d'actes del Comú, p.35, acta del 19 de maig de 1871.

⁹⁶⁵ Per la tallada de fustes al vedat d'Enclar i a l'obac davant la Margineda: AACA, L.7, sense numerar, acta del 30 d'agost de 1891. Sobre el nomenament de comissionats per anar a visurar les creus: ídem acta del 14 de juny de 1900.

⁹⁶⁶ AACA, doc.1102.

⁹⁶⁷ AACA, doc.983, Llibre de Decrets i Súpliques del Comú d'Andorra, acta del 15 de maig de 1911.

Soldevila “*per lo que correspon en esta parròquia*”, és a dir, aprovant però reconeixent que es necessitava també l’aprovació del Comú de Sant Julià.⁹⁶⁸

A l’est del riu Valira, com hem vist en parlar de les pastures, no es van produir conflictes al llarg del segle XVIII, però s’assentà un error en les rodalies que afectaria en el futur la consideració de l’espai en disputa. Les tensions entre les parròquies d’Andorra i Sant Julià al voltant dels boscos de l’empriu de Costa Seda, Palomera i l’Avier van començar cap a l’any 1871, i van centrar-se en la ubicació de la trenca de termes davant la temptativa de Sant Julià de convertir la línia d’empriu de 1487 en línia de trenca de termes, amb el que es farien amb el control dels boscos de Palomera i Maïans tot basant-se en un error a la rodalia de l’any 1765 (i posteriors) on s’indicava que era la visura de trenca de termes i no d’empriu, a diferència de les anteriors que parlaven de trenca d’empriu i terme d’Andorra. Ambdues parròquies es van preparar per al dur plet al juny d’aquell any. D’una banda el Comú de Sant Julià va sol·licitar informes jurídics a Josep Ignasi Dalmau, advocat de la Seu d’Urgell, que va concloure que Andorra la Vella havia de reconèixer la trencada de termes per la línia de creus, límit que ell considerava consuetudinari.⁹⁶⁹ De l’altra banda el Comú d’Andorra la Vella va prendre informació de testimonis sobre l’existència de creus de trenca de terme a l’aigua vessant.⁹⁷⁰ Segons aquests, pastors, a la línia de l’aigua vessant havia des d’antic algunes creus que per diferents motius van desaparèixer, com era el cas de la Serra del Cap de l’Obac (Serra de la Creu), on hi havia una creu en una roca que va quedar partida i trencada per un allau, o a la Pleta de Guillemó (Coll de la Caülla) on havia una creu en una pedra plana, declarant el testimoni que des del mig del Prat de la Teresa, la línia de creus pujava per la divisòria de la vessant d’aigües.⁹⁷¹

Per tal de solucionar el conflicte, les parts van demanar la mediació del Síndic General, que passà el cas al Consell General de la Vall. Aquest a principis del mes de

⁹⁶⁸ AACA, doc.983, entrada 16 del 22 de juny de 1911.

⁹⁶⁹ Dictamen de l’advocat Josep Ignasi Dalmau del 23 de juny de 1871 a ACSJL, doc.105. Hi ha còpia mecanografiada i autenticada pel notari Rossend Jordana Besoli amb data 25 de novembre de 1963 a AACA, doc.1079.

⁹⁷⁰ AACA, doc.997 i 998

⁹⁷¹ Segons el testimoniatge de Romà Soldevila de Nagual, veí d’Encamp, “*en la Serra del Cap del Hubach de esta vila nomenada Serra de la Creu hi havia una roca que havia una creu y que lo llaus la parti y ara no se encuentre y que en la collada de la Caulla nomenada Pleta de Guillemo tambe hi habie una creu ab una roca plana y ara no se encuentre (*)*; constanli al declarant que no existeixen ditas pedras en la actualitat per haberha anat á mirar cosa de pochos dias y no haberlas encontradas y sabent antes cuant estava en Nagual lo punt ficsa ahont paraban; y tambe declare que la trenca del terme de la parroquia de Andorra ab los de la Parroquia de S. Julia ampesabe al mitg del prat de la Tresa y dret amunt serra serrant y que en lo altre costat de la Serra hi habie la pleta dels Serteresos.” AACA, doc.997 del 15 de juny de 1871.

juliol va nomenar comissionats per resoldre la qüestió en les persones dels consellers Miquel Vidal i Bonaventura Mas, per tal que inspeccionessin el terreny disputat i informar al Consell de la tasca realitzada. Entre tant, el Consell General va decretar que havien de continuar-se els usos consuetudinaris als terrenys, fins que es resolgués el problema.⁹⁷² Al mateix mes de juliol de 1871 els dos comissionats del Consell van inspeccionar els terrenys trobant diferents fites, creus i cossols a tota la línia de l'aigua vessant des del Port Negre, serra serrant, fins la Serra de la Creu i avall fins al Prat de la Teresa, al costat del riu Valira, no presentant ni el Comú d'Andorra ni el de Sant Julià cap rogalia ni document que acredités dites creus i senyals.⁹⁷³ L'actuació dels comissionats no va donar cap altre resultat, però deixà de manifest la fragilitat de la reclamació de Sant Julià de Lòria (i això sense haver disposat de la còpia de la sentència arbitral de 1487), ja que apareixia tota una sèrie d'elements probatoris de l'existència d'una altra línia delimitadora que coincidia amb la defensa del Comú d'Andorra la Vella.

Al desembre de 1871 el Consell General va nomenar uns altres comissionats per tal de visurar els terrenys quan les circumstàncies del temps ho permetessin. Aquesta mesura no era altra que l'intent de donar validesa de forma definitiva a l'actuació d'aquell estiu feta pels dos comissionats. La nova comissió la formarien, al vell estil de la vall, consellers de la resta de parròquies no enfrontades: Pere Casal Regé de Canillo, Anton Riba Mas d'Encamp, Agustí Pons d'Ordino i Jacinto Areny Torres de La Massana.⁹⁷⁴ Aquesta nova comissió, emperò, no va ser operativa, i sembla que el conflicte es va atenuar més per haver-ho deixat de banda que no per haver-se solucionat. Malgrat tot, les actuacions de la primera comissió del Consell deixarien un important precedent. A l'acte de "careo" o visura, la comissió de Sant Julià no va reconèixer la línia de marques del Port Negre al Prat de la Teresa i només va voler participar en la visura de creus del Pont Nou al Coll de la Maiana ja que –segons deien– fer dita visura anava contra el costum, i no hi havia cap document escrit acreditatiu del sentit de dita línia. El Comú d'Andorra, emperò, es va recolzar en el fet que a l'acta de delimitació de la frontera del Principat d'Andorra amb Espanya van ser la comissió de la parròquia d'Andorra, juntament amb la del Consell General, la que va defensar els límits amb Espanya des del Port Negre fins a Vall Civera, reconeixent els de Sant Julià, en aquell acte jurídic, que el terme de la seva parròquia acabava en el

⁹⁷² ASCG, Llibres d'actes del Consell General, primer volum, f.22v de l'1 de juliol de 1871 i decret de la mateixa data al f.23.

⁹⁷³ ASCG, L.12 de decrets, f.39-41, núm.841 de 23 de novembre de 1890; còpies abreviades a AACA doc.1002, 1132 i 1134.

⁹⁷⁴ ASCG, Llibre d'actes del Consell General, primer volum, f.25v del 20 de desembre de 1871.

punt anomenat Port Negre.⁹⁷⁵ Els comissionats de Sant Julià de Lòria van protestar l'acte i es van negar a fer la visura de creus del trencant de vessants, acte que formalitzarien els comissionats d'Andorra la Vella juntament amb els del Consell General de la Vall. En dita revisió es van localitzar un cossol o pilar al cap del Camp de Claror, sobre una pedra bruna, un cossol al mateix Camp de Claror en línia recta de l'anterior, una fita al mateix Camp de Claror alineada amb les anteriors, un cossol fet de petites pedres al peu del camp de Claror, fet, segons testimonis al lloc, per un particular de Sant Julià; serra serrant aigua vessant avall, al serrat que divideix Prat Primer i la Caülla, van trobar una pedra arrencada, prop del forat on era, i tot examinant-la van tornar a posar la pedra al seu lloc, on coincidia perfectament. A dita pedra hi havia una creu molt antiga, i malgrat ser una pedra petita que podia moure un home a la zona no n'hi havia pedres de més grans. Més avall van trobar, cap a la Collada de la Caülla, un cossol a uns passos de la vessant d'aigües, i després sis fites, tres de molt antigues i tres que la comissió del Consell General va trobar dubtoses. A trenta passes de la Pleta de Guillemó van trobar una pedra plana amb una creu molt antiga, i al cap del Camp del Ras de Palomera van trobar una creu en forma de martell en una pedra plana a la soca d'un petit pinatell, destacant que la marca tirava en direcció a la Serra de la Creu. També van trobar un segell al cap d'una penya alta al "*cap de aubaga de Funselles y la aubaga del Frisat del Duc*" en vista de Certers. De nou al Grau, en una pedra grossa sobre el camí, van trobar dos segells que miraven al Roc de Persoma (a l'altre costat del riu), i al peu del serrat on acaba Palomera; i finalment van trobar la creu d'empriu tirant cap al Pont Nou.

L'afer quedà paralitzat prop de vint anys, fins que al mes d'octubre de 1890 els comuns andorrà i lauredià es van tornar a veure en la necessitat de nomenar comissionats per tal de negociar i solucionar el conflicte sobre la revisió de creus.⁹⁷⁶ Per tal de tancar definitivament la qüestió, el Consell General de la Vall va decretar – sense conèixer la sentència arbitral de 1487– la comunitat de drets de Sant Julià de Lòria i d'Andorra la Vella en l'espai que "*medie en mitg del prat de la Teresa tirant serra amunt hasta lo Port Negre y fins á la linia del Pont Nou que feneix á la Collada de la Mayana*" no podent vendre fustes ni carbons sense mutu acord, i obligant al Comú de Sant Julià de Lòria a revisar i remarcar les creus i senyals segons estil de les

⁹⁷⁵ Acta del "careo" i visura de creus, cusols i fites entre Sant Julià i Andorra feta pels comissionats del Consell de la Vall del 10 de juliol de 1871 (l'anotació al document indica 1891): AACA, doc.1005 i 1103 (original i fotocòpia).

⁹⁷⁶ ACSJL, L.5 d'actes, p.157, 30 d'octubre de 1890. El Comú de Sant Julià va nomenar com a experts i negociadors a Francisco Casal, Miquel Rosell i Pere Canturri.

demés parròquies, manant a ambdós comuns tornar a fer i remarcar les fites, creus i cossols de la línia del Port Negre al Prat de la Teresa.⁹⁷⁷

En resum, l'empriu de Sant Julià a Andorra indicat a la sentència arbitral de 1487 seria considerat, segons aquest decret, com a espai *mitger* usat i gestionat comunament pel que fa a fustes i carbons entre els dos comuns, amb l'agreujant que cap de les parts va presentar dita sentència arbitral com a prova. Malgrat aquest decret del Consell General els dos comuns no van arribar a cap acord, no acceptant dita ordre, i l'any següent, el 1891, van haver de tornar-se a formar les comissions d'ambdós comuns per tal d'arribar a una entesa.⁹⁷⁸ Però les converses no van donar resultats positius i, de nou, el Consell General de la Vall va haver de designar una nova comissió formada ara pels consellers Gil Torres i Bartomeu Areny, decretant al mateix temps la realització d'un nou "*careo*" o visura entre els dos comuns i la comissió del Consell, discutint-se sobre els límits i sobre el lloc on cada Comú podia fer pleta separada al terme *mitger* de Perafita i Claror.⁹⁷⁹

Finalment es realitzà la visura al juliol de 1894, i segons una còpia dipositada a l'arxiu del Comú de Sant Julià de Lòria,⁹⁸⁰ es va fer com a visura de creus entre ambdós comuns, en compliment del decret del 23 de novembre de 1890 (que convertia l'empriu en terra *mitgera*) i del decret del 13 de maig de 1891 (que manava fer visura). A dit acte van participar, de la part d'Andorra, Esteve Ricart (cònsol menor), Pere Marfany (conseller), Joan Calvet i Anton Armengol; i per part de Sant Julià de Lòria el cònsol Bonaventura Marfany, els consellers Miquel Rossell i Pere Canturri, així com Francisco Cairat. En l'acte es van revisar les creus, fites i cossols del Port Negre serra serrant via recta fins al mig del Prat de la Teresa, trobant totalment destruïts les fites i els cossols, i faltant creus i roques. Davant la destrucció de les marques els comissionats d'ambdós comuns van acordar que s'havia d'entendre "*per trenca mitgera dels dos comuns*" començant al Port Negre serra serrant fins mig Prat de la Teresa, sempre per la trencada de la vessant d'aigües, i es va acordar aixecar una nova creu sobre el camí al Prat de la Teresa ja que l'antiga també havia estat destrossada. La qüestió de les pletes separades es va tancar també assenyalant la de Perafita per a Andorra la Vella i la de Claror per a Sant Julià de Lòria.

⁹⁷⁷ Decret del Consell General de la Vall del 23 de novembre de 1890: ASCG, L.12 de decrets, f.39-41, núm. 841.

⁹⁷⁸ ACSJL, L.5 d'actes, p.159, del 8 de març de 1891.

⁹⁷⁹ ASCG, Llibre d'actes del Consell general, primer volum, f.93v de l'11 de maig de 1891, i ASCG, L.12, f.48v, decret número 913 del 13 de maig de 1891.

⁹⁸⁰ ACSJL, doc.109.

Amb el decret de 1890 i el conveni de 1894 semblava que el problema quedaria tancat, però 30 anys després va tornar a sorgir quan, l'any 1924, es va procedir a revisar de nou les creus.⁹⁸¹ Els comissionats de Sant Julià de Lòria van acceptar revisar la línia de trenca de les ara terres *mitgeres*, però no l'antiga trenca de terme o línia sud de trenca de terme *mitger* (l'aigua vessant). El Comú d'Andorra demanarà de nou la intervenció del Consell General als anys següents, arribant aquest a decretar manant al Comú de Sant Julià a presentar-se als actes de visura, tant d'emprius com de límits, fent cas omís aquest Comú.⁹⁸² La reclamació d'Andorra va continuar, sembla ser, en anys posteriors, però quedant-se sempre aturada la qüestió, i acceptant Sant Julià de Lòria (de fet) l'existència d'un espai *mitger*, però negant-se a efectuar la revisió de creus de termes i emprius i mesurant sempre les actuacions al territori per tal de no crear precedents.⁹⁸³

Com hem pogut veure, la línia de creus de trenca de terme i, des dels anys 1871 i 1890 de trenca d'espai *mitger* pel migdia, va quedar fixada en l'aigua vessant, trobant-se destruïdes totes les fites, cossols i creus segons ens diu la rodalia i conveni de 1894. És doncs impossible i inútil provar de localitzar restes a la zona havent de considerar la trenca d'aigües com a límit natural acceptat per les parts i pel Consell General. L'única creu que es va reconstruir era la del prat de la Teresa. Amb aquests decrets i conveni que converteixen l'empriu del Prat de la Teresa a Prat Primer en un espai d'ús comú de les dues parròquies, i a efectes pràctics, en terme *mitger*, l'actuació administrativa a tota la zona canvia considerablement d'aspecte; si bé és veritat que el tardà de la data fa entreveure una relativa baixa pressió sobre els recursos naturals (almenys els d'aprofitament individual dels veïns) i un descens tant dels actes d'administració dels espais com dels conflictes relatius a recursos com els conreus o les pastures. Així, des dels decrets i conveni i fins l'expansió urbanística, només documentem dues actuacions aïllades per part dels comuns, fetes de forma

⁹⁸¹ AACA, L.7 d'actes del Comú d'Andorra la vella, sense numerar, actes del 7 de setembre i del 18 d'octubre de 1924.

⁹⁸² ASCG, L.13 de decrets, núm.174 del 2 d'abril de 1925, i decret núm.19 del 30 de març de 1926. El decret del Consell General manant al Comú de Sant Julià a acudir a la revisió de creus es troba a ídem, decret núm.32 del 18 de maig de 1926.

⁹⁸³ Pel que fa al reconeixement de fet i no de dret, de l'existència del terme *mitger*, trobem un document de l'any 1949 (AACA, doc.1129) on el Comú de Sant Julià comunica al d'Andorra la Vella que designaria una comissió per vendre els arbres cremats als Emprius, i demanava a Andorra que fes el que creies oportú per dita venda. El Comú d'Andorra la Vella va aprofitar per imposar la realització de la visura de creus, ja que la seva resposta fou que abans de vendre res calia fer la rodalia de creus (ACSJL, doc.90). Pel que fa a no crear precedents, hem de destacar l'acord dels dos comuns de l'any 1950 pel que fa a passatges per treure la fusta cremada de Costa Seda, empriu de les dues parròquies des de finals del segle XIX, acord que indica que mai crearia precedent el pas amb fusta pel que fa a drets de passatge (ACSJL, doc.112).

unilateral,⁹⁸⁴ d'una banda la concessió de boïga pel Comú de Sant Julià de Lòria, l'any 1910, al cap de les Feixes de les Portes de Colltort, que ja hem comentat,⁹⁸⁵ i de l'altra banda la imposició de ban a un veí, pel Comú d'Andorra la Vella, l'any 1938 per tallar fusta als "Amprius" de la Margineda, que hem de suposar es refereix als Pujols, és a dir, a l'altra banda del riu.⁹⁸⁶

L'espai mitger de Prat Primer, Perafita i Claror no va restar al marge de tot aquest procés conflictiu. L'any 1858 s'inicia un procés que portarà al Comú de Sant Julià de Lòria a reclamar la propietat i administració de les tres àrees. Per primer cop el Comú lauredià va reclamar que Perafita, Claror i Prat Primer (igual que Palomera) eren del seu terme, reconeixent als veïns d'Andorra la Vella només un dret d'empru. Aquesta reclamació es basava en les visures de creus d'empru (tot negant-se a fer visura de cap altra línia de creus) reclamant-la com a línia de creus de terme. Tot va iniciar-se amb una tallada de fusta a Prat Primer i Collpa amb la consegüent discussió entre els comuns arribant al nomenament de comissionats per tal de fer una revisió de creus⁹⁸⁷; el resultat fou la visura de 1859. Aquesta, igual que la de 1765, y les no conservades de 1808 i 1827, indicava que anaven a fer "*vesura de creus y trencada de terme*", a diferència de les visures més antigues de 1703, 1714 i 1749 que senyalaven "*vesura per lo terme d'Andorra y Ampru de Sant Julià...*".⁹⁸⁸ Aquesta diferència, clau i fonamental, significava un oblit dels comissionats d'Andorra la Vella de difícil solució. Des d'aquest moment, i basant-se en la visura de creus de 1859, la parròquia de Sant Julià de Lòria va reclamar contínuament tenir la potestat sobre Perafita, Claror i Prat Primer.

Les relacions entre ambdós comuns van continuar tenses fins l'any 1869 quan es van desencadenar una sèrie de problemes puntuals pels bestiaris a Claror i per la fusta a Prat Primer i a Palomera que portarien cap a la confrontació oberta⁹⁸⁹. Davant això, i per sol·licitud de les parts, el Consell General va decretar el 23 de desembre de 1869

⁹⁸⁴ Al marge, evidentment, de possibles concessions d'extracció de llenya i fusta per a ús propi i domèstic dels veïns què, pel caràcter dels llibres de concessió de fusta d'Andorra la Vella desconeixem on s'exercien dits drets i usos.

⁹⁸⁵ ACSJL, doc.399.

⁹⁸⁶ I sense que ens consti el repartiment del valor del ban amb el Comú de Sant Julià: AACA, doc.428.

⁹⁸⁷ Nomenament de comissionats: ACSJL, L.4 d'actes del Comú, f.400; i AACA, doc.1124. Rodalia o visura de creus a ACSJL, doc.103 i 104, i AACA, doc.1080.

⁹⁸⁸ Per la visura de 1703 AACA, doc.1112; i per la de 1765 ACSJL, doc.98 i AACA, doc.1111. Les visures de 1808 i 1827 a AACA, doc.1000 i ASCG, L.12 de decrets, f.39-41, núm. 841. Per les rodalies de 1714 i 1749 veieu ídem.

⁹⁸⁹ AACA, doc.1123 i ASCG, L.11, f.14, núm.77.

que es fes una visura de creus dels emprius⁹⁹⁰. No arribaria a bon port ja que Sant Julià només acceptaria la interpretació de la visura de 1859 tot reclamant la propietat i administració dels terrenys al temps que Andorra reclamaria que en atenció al contingut de la visura de 1703, es fes una revisió de creus d'emprius però també de termes, tot visurant les fites i creus des del Port Negre fins al mig del Prat de la Teresa. A instància d'Andorra la Vella l'any 1871 el Consell General va manar la formació d'una comissió que, amb els comissionats d'Andorra i de Sant Julià solucionessin els corresponents drets, tot ordenant el manteniment dels usos consuetudinaris fins que s'arribés a la solució definitiva del problema, com hem vist en parlar de Palomera⁹⁹¹.

La comissió mixta formada per membres dels respectius comuns i del Consell General es va reunir aquell 1871 per tal de fer la visura de creus, negant-se els membres de Sant Julià a revisar la línia entre el Port Negre i el Prat de la Teresa per considerar-ho fora del costum; davant la negativa, els andorrans juntament amb la comissió del Consell General van localitzar una línia de creus i fites des del Port Negre fins al Prat de la Teresa –a més de presentar testimonis sobre l'existència de creus que ara havien desaparegut–⁹⁹². D'altra banda, els andorrans no van voler participar en la visura de creus del Pont Nou a la Collada de la Maiana, que efectivament feren els lauredians amb els comissionats del Consell General. Sobre aquesta darrera visura, van reclamar els comissionats d'Andorra contra els de Sant Julià per haver “mangrat” o pintat de vermell les creus d'empriu, amb la seva oposició, ja que consideraven que “mangrar” les creus feia desaparèixer possibles marques antigues igualant les noves amb les velles. De nou quedava la situació estancada, i malgrat les reclamacions del Comú d'Andorra al Consell General tot demanant una nova reunió dels comissionats, els esdeveniments polítics van aturar tot el procés⁹⁹³.

Tot això venia a enverinar encara més les difícils relacions internes andorranes desenvolupades per la crisi de 1868, la sentència del Tribunal de Corts de 1869 contra l'ex-síndic Guillem d'Areny Plandolit i l'ex-veguer Pere Dallerès, l'enfrontament del Consell General amb el Co-príncep episcopal, y les greus confrontacions polítiques internes, deixant doncs de banda la qüestió territorial, però assumint encara el Consell General la tutela dels terrenys seguint l'esperit de mediació entre els dos comuns. Fruit d'aquesta tutela el Consell General va decretar el 19 de maig de 1874 l'autorització al

⁹⁹⁰ ASCG, L.11, f.14, núm. 77.

⁹⁹¹ AACA, doc.1000; ASCG, Llibre d'actes del Consell, primer volum, f.22v i 23.

⁹⁹² AACA, doc.1005 i 1103.

⁹⁹³ AACA, doc.994, 1001, 1003, 1130 i 1136; i ASCG, L.12 de decrets, f.39-41, núm.841.

bestiar menut d'Andorra la Vella per anar a Perafita l'endemà que fossin llevats els Solans⁹⁹⁴.

Estabilitzada temporalment la política andorrana, l'any 1875 el Consell General va voler tancar definitivament el problema. Per decret del 12 de maig de 1875 va manar que la comissió nomenada pel Consell juntament amb les comissions dels dos comuns es reunissin per inspeccionar els terrenys en disputa i trobar una solució duradora⁹⁹⁵. Aquest decret, però, no va tenir cap efecte. En el transcurs dels següents 15 anys entra en escena un canvi important d'actituds mogut aquesta vegada per Sant Julià de Lòria. Convençut aquest Comú que els terrenys fins a la línia de creus de la Collada de la Maiana a Pont Nou eren de trenca de termes, va començar a deixar per escrit la regulació de les pastures. Efectivament, l'any 1880, per primer cop trobem documentada l'ordenació d'usos a Claror pel Comú de Sant Julià i, sorprenentment, l'any 1889 per primera vegada els de Perafita, essent regulats i escrits anualment com a ordenacions⁹⁹⁶.

En el transcurs de l'any 1890 es desencadenen els mecanismes que posaran fi a l'ambigüitat dels límits, arribant a una solució acceptada per tots: el reconeixement, de nou, del terme d'ús comú. Així l'any 1890 es va provar de fer una visura pels comissionats d'Andorra la Vella i de Sant Julià, reunits ara a la cabana de Perafita, sense arribar a cap acord per quant els homes de Sant Julià, en base al costum, no volien visurar altra línia que la que anava de la Collada de la Maiana al Pont Nou (d'empriu segons la visura de 1703, i de terme segons la de 1765). Per si fos poc, al setembre d'aquell mateix any es va produir una "tallada" de fusta a l'empriu, tallada que es paralitza en manar el Síndic General al Comú d'Andorra la Vella que no toquessin el producte fins que es solucionés el visori de creus⁹⁹⁷.

⁹⁹⁴ ASCG, L.11 de decrets, f.51-51v, núm.388.

⁹⁹⁵ ASCG, L.11 de decrets, f.60-60v, núm.436.

⁹⁹⁶ ACSJL, L.5 d'actes, pàg.84-85, 96-97, 130-131, 134-135, 147-148 i 153-154. El 1880 el Comú de Sant Julià de Lòria va vedar l'entrada de bestiar menut a Claror fins el 23 de juliol, excepte el bestiar de la carnisseria; modificant la normativa el 1889 quan es va vedar per tot tipus de bestiar fins Sant Pere a Claror i Perafita, i el menut fins la vigília de Sant Jaume. Posteriorment, el 1890, es mana pagar al Comú pel dret de muntanya, i el 1899 es veda l'entrada a Claror i a Prat Primer des de l'onze de juny fins a Sant Jaume excepte pel bestiar de les carnisseries (acta de l'11 de juny de 1899); finalment l'any 1900 també es veda Perafita (idem, acta del 4 de juny de 1900). Així doncs, la gestió mitjançant les ordenacions per part de Sant Julià de Lòria és força novell, ja que abans de 1880 les ordenacions no mencionen aquests terrenys, a més hem de situar en el temps aquestes normes: són unes noves ordenacions fetes precisament els anys de conflicte amb Andorra la Vella, quan el Consell General de la Vall va decretar l'ús comú i mitger.

⁹⁹⁷ AACA, L.7 d'actes del Comú d'Andorra la vella, acta del 6 de setembre de 1890; i AACA, doc.1131.

Lluny d'estancar-se de nou el problema, entre els mesos d'octubre i de novembre es van dinamitzar les relacions entre els comuns gràcies a la mediació del Consell General⁹⁹⁸. Les negociacions no van donar resultats, però el Consell General es va implicar definitivament. Tot recopilant la informació presentada per totes les parts, els testimonis i les diferents proves, el 23 de novembre, mitjançant decret, el Consell General de la Vall va sentenciar resolent la qüestió⁹⁹⁹: davant el Comú de Sant Julià de Lòria que reclamava ser del seu terme tots els terrenys fins la línia conformada per les creus des de la Collada de la Maiana fins al Pont Nou, i davant el Comú d'Andorra la Vella que reclamava ser del seu terme tots els terrenys fins la línia conformada per l'aigua vessant i les creus i fites entre el Port Negre i el mig del Prat de la Teresa, el Consell General de la Vall resolgué que havien de ser d'ús comú, sense poder vendre fustes i carbons sense acord mutu. En cap cas, però, va declarar en quin terme estaven les partides, considerant-se, de fet, un terme mitger per quant d'antic les pastures eren comunes, i ara es declaraven també comunes les fustes i carbons, o sigui, els boscos, ratificant-se doncs el contingut de les sentències de 1289 i de 1487. En conseqüència el Consell General manà que ambdós comuns fessin visura de creus des del Port Negre fins al Prat de la Teresa.

Encara no van quedar del tot d'acord les parts, ja que el 1891 els comissionats dels comuns van tornar a instar davant el Consell General, decidint-se aquest a fer un "careo" per tal de visurar les creus segons el decret de l'any anterior¹⁰⁰⁰. Dit "careo", manat per decret del 13 de maig de 1891, no va ser acceptat, en un principi, per Sant Julià de Lòria¹⁰⁰¹, però finalment s'arribà a un acord, acceptant el decret de 1890, l'any 1894.

El decret de 1890 va ser acceptat i es va consolidar el resultat amb l'acord dels comuns de Sant Julià de Lòria i d'Andorra la Vella (amb la signatura per part d'un cònsol, un conseller i dos homes coneixedors del territori, per cada part) de l'any 1894, tal i com hem vist en parlar de Palomera. Al juliol d'aquest any¹⁰⁰² ambdós comuns es van repartir el pletiu del bestiar per tal d'evitar nous problemes, havent de fer-lo Sant Julià de Lòria a Claror (antic Forganyà) i Andorra la Vella a Perafita, obligant-se

⁹⁹⁸ ACSJL, L.5 d'actes del Comú, pàg.157, i AACA, doc.994, 1003 i 1130.

⁹⁹⁹ ASCG, L.12 de decrets, f.39-41, núm.841.

¹⁰⁰⁰ Sobre el nomenament de comissionats per Sant Julià de Lòria; súplica d'Andorra la Vella al Consell General de decretar una solució; i nomenament de comissionats per part del Consell General per decret de l'onze de maig de 1891: ACSJL, L.5 d'actes del Comú, pàg.159; AACA, doc.992, i ASCG, Llibre d'actes del Consell General, primer volum, f.93v.

¹⁰⁰¹ ASCG, L.12, f.48v, núm.913; i ACSJL, doc.107.

¹⁰⁰² ACSJL, doc.109.

ambdues parts a no bandejar-se dins de les muntanyes mitgeres. Una única qüestió va quedar pendent, i es va solucionar l'any següent: el dret de fer passar els ramats de Sant Julià de Lòria pel camí d'Entremesaigües per pujar a les muntanyes mitgeres, decretant el Consell General que podien fer-ho únicament en el cas que el "*camí del terme mitger, o sigui per Certers*" estigués tancat per la neu¹⁰⁰³.

Els comissionats de 1894 per Sant Julià de Lòria Miquel Rossell, Pere Canturri, Bonaventura Marfany i Francisco Cairat, amb els comissionats per Andorra la Vella Esteve Ricart, Pere Marfany, Juan Calvet i Anton Armengol, van signar un acord durador i estable, tot i acceptant la sentència o decret del Consell General de 1890 que creava, de fet, un gran terme mitger a Perafita, Claror, Prat Primer i també a Palomera. Van assolir un consens sobre l'ús compartit total de les quatre àrees, un acord que no es discutiria fins a les dècades de 1960 i 1970 malgrat que, puntualment apareixerien problemes en l'ús compartit.¹⁰⁰⁴

El problema dels espais compartits s'ha de plantejar de forma força diferent en la zona de la Gonarda ja que, a diferència de Concòrdia on Canillo i Encamp tenien uns diferents drets d'ús segons les partides, a la petita zona de la Gonarda la possessió de drets per part d'Ordino i de la Massana era idèntic. Es tractava d'un espai mitger de titularitat i gestió compartida entre el Comú de la Massana i el Quart d'Ordino. La Gonarda era una zona de pastures dels rebaixants, amb llenya de boscos de roureda mixta i matoll de boix, constituïa una reserva de terres de conreu situada al peu del frondós bosc de l'Obaga de la Gonarda. Un bosc tallat per una línia abstracta que separava els termes d'Ordino respecte de la Massana, al voltant de la qual s'estenien dos franges de bosc amb dret d'empriu recíproc. L'obertura gradual de les diferents fargues –la de Rossell construïda al mateix peu de la Gonarda– van fer incrementar la demanda de fusta i llenya per elaborar carbó, fusta que proporcionarien, comuns i quarts. Exemple d'aquestes vendes fou el Consell General de la Parròquia de La Massana del 14 de desembre de 1745 que vengué a Guillem d'Areny i Gallart d'Ordino tot un seguit de boscos, és a dir, el dret d'extraure fusta per fer carbó, pel preu de 1250 lliures, facilitant el Comú a dit particular d'Ordino el construir la farga al terme de La Massana, opció que finalment Guillemareny no va escollir.¹⁰⁰⁵ La pressió sobre els

¹⁰⁰³ Decret del 6 d'abril de 1895, ASCG, L.12 de decrets, f.78v-79, núm.1194.

¹⁰⁰⁴ El 1925 es va produir una confusió en creure el Comú de Sant Julià de Lòria cobrava a alguns veïns de Certers per péixer a la zona comuna, quan en realitat el pagament era per l'ús de la colla comuna d'Andorra, i fruit d'aquesta tensió seria la manca d'acord sobre la revisió de creus de l'any següent. Sobre la qüestió de la colla comuna d'Andorra, AACA, doc.996 i 1004; i ASCG, Llibre de decrets del Consell General, núm. 13, decret núm. 185. Sobre la revisió de 1926 a ACSJL, doc.110.

¹⁰⁰⁵ ACR, Farga, doc.15247.

bosc afectaria directament a la Gonarda, i al voltant d'aquest recurs es van produir les dues úniques conteses del segle XVIII entre aquestes parròquies. Al setembre de 1729 uns quants veïns de l'Aldosa van entrar a l'Obaga de la Gonarda, concretament a la zona d'empru de La Massana dins el terme d'Ordino, per tal de tallar fustes. Davant aquesta acció el Quart d'Ordino manà als veïns d'*anfoch* del Quart que traguessin dites fustes tot i repartint-se-les en considerar que els veïns de l'altra parròquia no en tenien dret d'ús.¹⁰⁰⁶ La qüestió va esdevenir litigi que fou resolt en segona instància pels veedors nomenats pel Consell General en sentència del 6 de desembre del mateix any 1729. Segons aquesta, quedava provat per diferents documents antics el dret d'empru de La Massana a l'Obaga de la Gonarda del terme d'Ordino, però que l'empru només seria de pastures i mai de fusta ni de llenya, condemnant a la Massana al pagament de les despeses. A més es ratificaven les creus de trenca de terme del Barrer del Boix i els límits d'empru de la creu del Lloser i del serrat de la Tremolissa.¹⁰⁰⁷

Els successos es repetirien de nou, calcats, al juliol de 1745 quan uns veïns de l'Aldosa van tallar fustes dins el bosc de la Tremolissa d'Ordino (a l'Obac de la Gonarda). Com a l'ocasió anterior, el Consell del Quart d'Ordino va manar que tots els veïns s'atansessin allà i llancessin bosc avall les fustes fins al Pradàs i al Cap dels Camps, i que més endavant el Quart decidiria el que s'havia de fer amb elles, ja que estaven en plena campanya de "*segar, tirar erba, y sembrar*". Finalment al novembre es reuní el Consell de nou, amb tots els veïns, i es van repartir les fustes.¹⁰⁰⁸ A diferència dels esdeveniments de 1729 no sembla que l'Aldosa ni el Comú de la Massana iniciessin cap litigi pels afers, recordant perfectament la prop passada sentència. Donat l'increment de la pressió dels particulars sobre el bosc, que des de segles enrera estava vedat, el Quart d'Ordino va decidir incrementar el control sobre aquest, confirmant de nou les seves confrontacions l'any 1756.¹⁰⁰⁹ Aquests emprius entrarien en una forta dinàmica conflictiva al segle XIX, però per a la seva comprensió

¹⁰⁰⁶ AQO, L.1, acta del 25 de setembre de 1729.

¹⁰⁰⁷ AQO, Rodalies, doc.85. ACM, papers, doc.5.

¹⁰⁰⁸ AQO, L.1, acta del 18 de juliol de 1745.

¹⁰⁰⁹ AQO, L.1, f.60 del 8 de juny de 1756: "*Dit dia se a fet quot a tots los que an fet llenya dins del vedat y sels á fet de quot 5 sous y com no se a pacificat determinadamen qui son los taladors del bosch vedat se deyxen a la comissio de averiguar asso a Pere Riba, y Dr. Pere Rossell y tambe se manara porta per porta que ningu pugue tocar les lenyes se avien fetes en dit vedat. Dit dia a mes de aprobar les ordinacions velles a cerca de dit bosch vedat Ordinam que dit Bosch vedat comensse sobre lo Clot de la Gonarda en una creu que y a dalt a mitja costa sobre una roca ferma y de aquesta creu tire a altra creu y a tot pla de aqueyxa a una roca movedissa que es sobre la Llobatera y de aqui dret a la rasa y a la Tremolissa y de alli tire dret al Artich de Oliva tiran al Riu de la Coma y los demás rebayxans vedats quedaren conforme a les demes ordinacions Antiques y velles.*"

cal observar-los dintre del procés d'explotació integral del territori: pastures, fustes i terres de conreu.

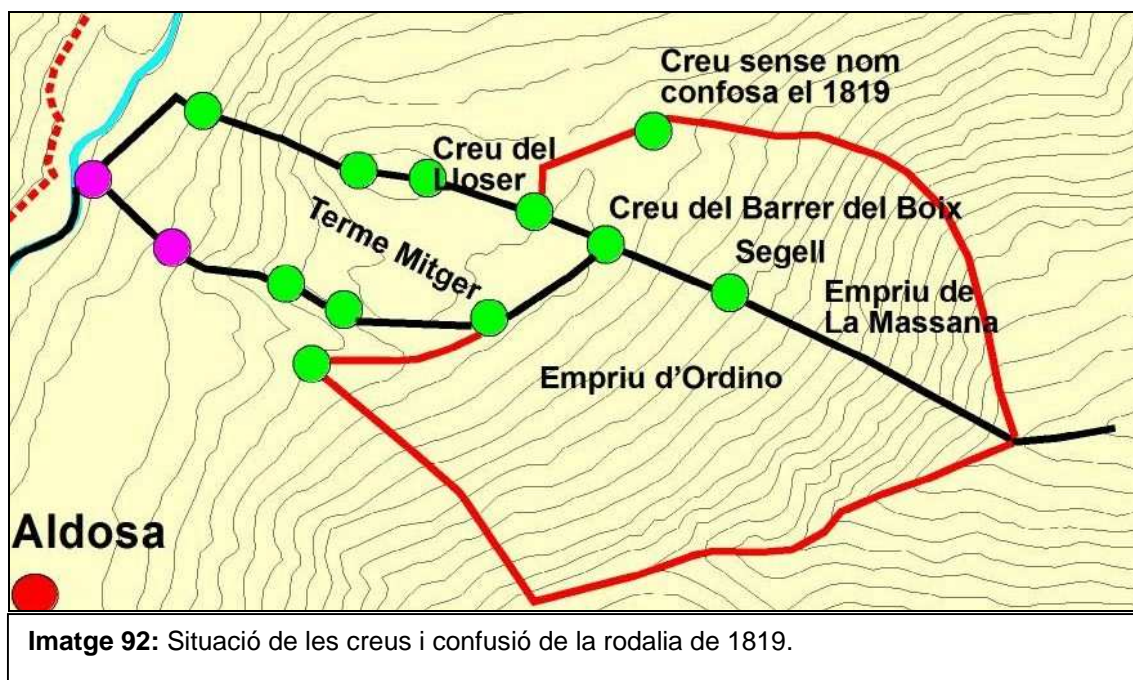
Els problemes entre Ordino i la Massana al segle XIX no van trigar gaire en manifestar-se, i precisament allà on major pressió s'estava donant: a les boïgues de la Gonarda. El detonant va ser la disputa per la desaparició d'una creu de terme mitger, però el que es posava en qüestió, al cap i a la fi, era la viabilitat de la regulació de boïgues i pastures al terme mitger. Tot va començar amb la visura de creus del maig de 1817. Val a dir que aquest acte devia estar motivat per una manca d'acord previ. Doncs bé, a la revisió de creus es va constatar la desaparició d'una creu bàsica: la del Barrer del Boix que separava els termes d'Ordino del de La Massana i del terme mitger. Sembla ser que els comissionats no van arribar a cap acord i es feu una nova visura el 23 de juliol, constatant el Quart d'Ordino l'incompliment dels límits i drets regulats per les sentències de 1483 i 1729 per part dels homes de l'Aldosa: tot apunta a que aquests van conrear boïgues sense consentiment al terme mitger. Mogut per aquest fet, el 27 de juliol d'aquell any el Quart va manar parar la collita de les Bogues de la Gonarda per tal de comprovar quins veïns de l'Aldosa en conreaven i on ho feien. Feta la collita, l'any següent els de l'Aldosa van demanar conrear de nou les boïgues, però el Quart, en consell del 26 d'abril de 1818, es va negar rotundament. Cal pensar que limitar el conflicte només al conreu ens pot dur a interpretacions errònies, ja que poc després es constata el segon motiu de disputa: desapareguda una creu, fins on arrien els drets de pastura d'ambdues parts? Davant l'entrada de bestiar de la parròquia de la Massana a la Gonarda, els particulars d'Ordino van tancar els camps i boïgues amb callises. Al mes següent el Comú de la Massana va instar a Ordino per tal de fer una altra visura, no obtenint resposta fins al juliol, reunint-se aquest mes les dues comissions a la Gonarda. Encallades les parts, el Quart d'Ordino va proposar una sortida d'urgència: mantenir les callises tancades excepte una per tal que el bestiar de l'Aldosa pogués arribar a la font del Pradàs per abeurar, si bé amb limitacions.¹⁰¹⁰

De nou l'any 1819 va tornar a sorgir el problema: en una nova visura de creus del 12 d'abril els comissionats d'Ordino i de la Massana van localitzar una creu vella que van identificar com la creu del Barrer del Boix, situada aquesta a "*la punta de la terra de Areny a la penya demun la terra de Nicolau del Pi*" ajustant-se, segons els comissionats, a les escriptures antigues.¹⁰¹¹ Aquesta identificació, però, era errònia ja que la creu localitzada es corresponia en realitat a la creu sense nom indicada a la

¹⁰¹⁰ AQO, L.1; i Rodalies, doc.67.

¹⁰¹¹ AQO, L.1, folis diversos sense numerar; Rodalies 1818 (s/n), 1819 (s/n), i doc.67.

sentència i rodalia de 1583 com a límit d'empriu de la Massana dins el terme d'Ordino.¹⁰¹²

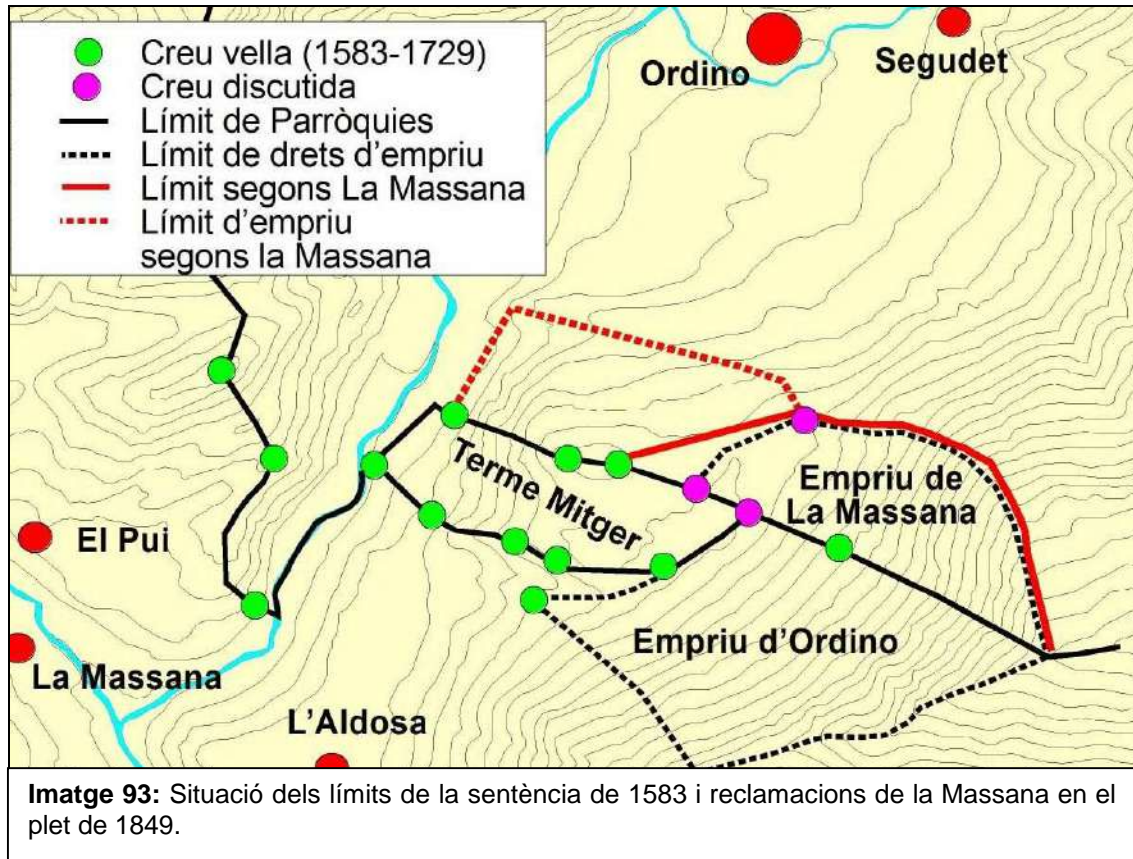

Imatge 92: Situació de les creus i confusió de la rodalia de 1819.

Entre 1849 i 1851 es va produir un veritable conflicte obert que es va portar davant el Consell General. Si en 1817-1819 es va arribar a un acord o conveni a la Gonarda (unilateral per part d'Ordino) i en trobar la creu que creien era la desapareguda del Barrer del Boix es va acabar la disputa, ara La Massana, tot i reconeixent la validesa de la sentència de 1583, negarà la ubicació de les creus de terme i d'empriu sobre la Gonarda. Aquesta actitud estava, sens dubte, directament relacionada amb la intenció d'incrementar l'explotació forestal un cop en ple funcionament la farga Rossell de Santa Caterina. Així s'inicià el 1849 un litigi pels límits d'empriu i per la ubicació, de nou, de les creus del Barrer del Boix, del Lloser i de la Canal Llisa. La causa s'inicià al mateix punt que el 1729: al bosc de la Tremolissa dins la zona d'empriu de pastures de La Massana a Ordino sobre la Gonarda. L'any 1849 els homes d'Ordino van tallar fustes i llenya al dit bosc per fer carbó. El Comú de la Massana, considerant que aquell bosc era al seu terme –davant l'error d'identificar la creu del Barrer del Boix amb una de l'empriu l'any 1819– va acudir al Síndic General reclamant la llenya, el carbó elaborat i la possessió de la partida, acte que comportà que dit Síndic ordenés la immobilització de llenya i carbó així com que s'aturessin les tasques dels homes d'Ordino. La qüestió es portà als veedors que, com a jutges en segona instància van

¹⁰¹² Concretament on diu "Ytem de la creu dell barrer dell Boix fins a la creu dell Loser apart ubaga empriu de la Massana y terra de Ordino y de aqueixa creu tire per amont com es señalat per lo Sarrat de la Tremelisse amont, com se atorguen hay ha +": AQO, perg.1; ACM, papers, registre 38.

sentenciar que dites fustes eren al serrat de la Tremolissa i Creu del Lloser, dins el terme d'Ordino i empriu de La Massana, pel que es sentencià amb data d'1 de setembre l'aixecament del manament del síndic i la confirmació de la sentència de 1729 i del conveni de 1818, tot condemnant al Comú de La Massana a pagar totes les despeses.¹⁰¹³

L'apel·lació de dita sentència pel Comú de la Massana no es va fer esperar, tot i aportant testimonis sobre la desaparició de la creu del Lloser, el desconeixement de l'existència de cap "bosc de la Tremolissa" i sí del bosc de la Gonarda, i declarant "que la creu del Llose que ara no se troba y citen les cartes de la Rodalia ere a baix bora del Prat de Dom Guillem sota del Cami Ral y de les terres dites lo Llose de Rossell, la cual creu se es perduda á causa de haber barrinat y escapsat aquella roca"; però la nova sentència dels còsols i consellers de la vall com a jutges en tercera instància no va acceptar dites aportacions i, amb data de 26 de setembre del mateix any de 1849 va donar de nou la raó al Quart d'Ordino, confirmant la sentència de l'1 de setembre.¹⁰¹⁴ Malgrat tot, La Massana interposà suplicació en grau de revista al Consell General, que en 30 d'octubre de 1849 declarà nul·les les anteriors sentències per entendre que hi havia algunes creus trencades i moltes de discutides i calia, doncs, procedir a una

¹⁰¹³ ACM, Rodalies, doc.6. AQO, Rodalies, doc.86.

¹⁰¹⁴ AQO, Rodalies, doc.70.

deslindació dels termes des del Pont d'Ordino fins a la serra de la Collada en vista del Solà de l'Aldosa.¹⁰¹⁵ Aquesta deslindació no es va fer efectiva fins el 9 de juliol de 1850 quan els comissionats escollits pel Consell General van trobar conformes totes les creus i segells citats a les rodalies llevat de la creu del Lloser, que en no trobar-se van sentenciar que es tractava de la creu de la Bassa de la Gonarda.¹⁰¹⁶ Però segons les sentències anteriors la creu del Lloser separava el terme d'Ordino del terme mitger i era, a més, indicativa de l'inici de l'empru de la Massana; malgrat això la nova sentència de 1850 la identificava amb la creu de la Bassa: "*la consideram nosaltres y la deuran conciderarla per tal creu les dos parts en la Peña ferma que hi ha dos creus antigues, las que se troban sota del cami que puge y baixe del bosch que bá al Astall, y lo terme de dites Parroquies trenque á la creu del Barre del Boix*". Això motivà que a l'octubre de 1851 el Comú de La Massana sol·licités al Consell General la revisió de la delimitació de termes exposant que aquesta creu del Lloser no era tal, sinó que s'havia fet servir una creu que no sortia a les escriptures i remarcant que la creu del Lloser només era trenca d'empru, i no de terme. El Consell General es va negar a revisar el cas "*Havent pasat ja tot curs compent de la citada cuestio, est consell no mire ab facultats per innobari res mes*".¹⁰¹⁷

Després d'aquesta negativa, i solucionat el problema de la trenca de termes a la part alta de la muntanya, en disputa per les pastures, van seguir uns anys de certa tranquil·litat. Una bona convivència però, relativa, ja que la contínua pressió de la Massana sobre el territori d'Ordino va portar a aquest a vigilar l'execució ferma de les diferents sentències, deixant constància escrita, des de 1889, de totes les rodalies i revisions de creus que es farien. Revisions que daten d'aquell any (primera rodalia conservada on es descriu l'empru de La Massana a Lan de la Part) i de 1890, 1900, 1901 i 1925.¹⁰¹⁸ Mentre que les rodalies posteriors a 1889 només ratifiquen aquesta, la de 1889 és força interessant ja que a la zona de Lan de la Part incorpora les cinc creus de la sentència de 1583 i a més quatre segells d'empru des dels colls fins al prat de Ramonguem davant la terra de Jaumot, a la desvia de l'Aldosa, segells que delimiten la zona d'empru de La Massana a que feia referència la dita sentència de 1583.

Malgrat rodalies i sentències, a principis del segle XX, concretament el 1903, un grup de veïns de l'Aldosa es va introduir (potser amb bestiar) a un "*país que yabem anat de temps immemorial*", essent penyorats per Ordino. Davant el penyorament, dits veïns

¹⁰¹⁵ ACM, Rodalies, doc.7. AQO, doc.46 i 66.

¹⁰¹⁶ AQO, doc.69 i 100.

¹⁰¹⁷ ACM, Rodalies, doc.8.

¹⁰¹⁸ AQO, doc.94, 99, 100. ACO, doc.342 i 343. ACM, Rodalies, doc.18.

van demanar al Comú de la Massana que es fes una revisió de creus del terme, iniciant-se una nova escalada de tensions que portaria al darrer plet dins un marc d'economia orgànica i d'usos tradicionals del territori. El 1906 la Massana provà d'encetar el nou plet amb la negativa del Quart d'Ordino que els recordaria la seva "*manifesta temeritat*", però que arribà al Consell General. Aquest decretà que es formés una comissió per ambdós comuns per tal de resoldre els problemes. La comissió finalment es va reunir arribant a un acord tot permetent el Comú d'Ordino que els bestiaris de la Massana poguessin travessar el Serrat de la Tremolissa per poder tornar al seu terme després de gaudir de l'empriu. Com era d'esperar el Quart d'Ordino es va negar a la proposta del seu Comú en considerar que s'anava contra les rodalies i sentències i es donava tot el bosc de la Tremolissa al terme de la Massana. S'iniciava, doncs, una nova qüestió que tornava a soar en dubte els límits d'empriu i de terme, així com les creus del Barrer del Boix i del Lloser, litigi que resolgué el Consell General amb sentència del 22 de desembre de 1907 que, simplement, ratificà l'anterior de 1850, donant de nou la raó al Quart d'Ordino.¹⁰¹⁹ Però aquesta sentència no va poder executar-se fins el 1909 per l'oposició reiterada del Comú de la Massana i dels seus veïns que feren cas omís: el 22 de desembre d'aquell any una comissió nomenada pel Consell General executà la sentència tot i tornant a afitar la creu del Sual de la Canal Llista.¹⁰²⁰ La major part del segle XX es caracteritzà per la tranquil·litat absoluta, confirmada per la rodalia de 1925, que assenyala explícitament que "*renobellades les creus de terme y terme mitje y ampriu mos conformam al escrit de fecha 29 de novembre de 1583*".¹⁰²¹

Més terres per a conrear!

Des del punt de vista agrari les valls d'Andorra van suportar una transformació radical tant dels conreus com de la distribució social del factor terra, amb els consegüents efectes sobre l'ampliació de la superfície de conreu, la profunda modificació del paisatge i la necessària adaptació normativa per tal de compaginar els drets de propietat i les formes d'explotació ramadera als rebaixants. A nivell de conreus, els prats es van expandir encara més, creant-se nou a les riberes dels rius en espais amb

¹⁰¹⁹ ACO, doc.368, 1273 i 2107. ASCG, L.13, núm. 27. AQO, doc.74 i 77. ACM, Rodalies, doc.10 i 12.

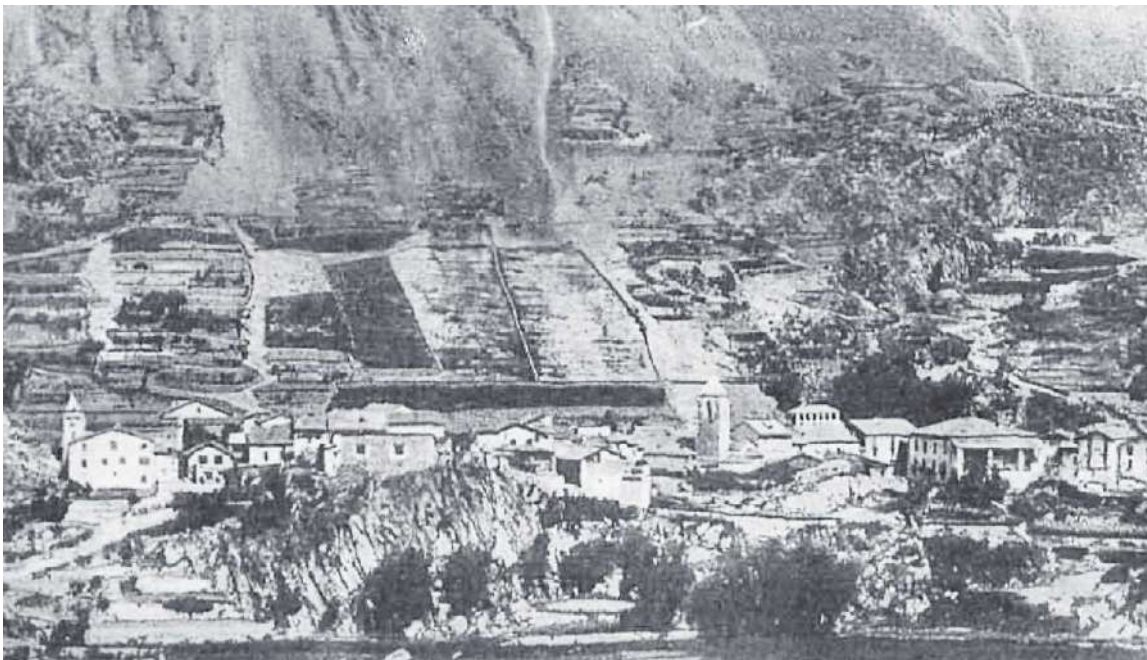
¹⁰²⁰ AQO, doc.73, 75 i 76. ACO, doc.379.

¹⁰²¹ AQO, doc.99 i 100.

força risc en cas d'avingudes, al temps que el tabac primer, i la patata després, van fer acte de presència amb força tant pel caràcter comercial del primer com per la funció alimentària del segon, mantenint-se el conreu de cereals i lleguminoses (amb limitacions comunals aquestes per quant afectaven l'aprofitament ramader als rebaixants i fons de vall) que aniria escalant les vessants de les muntanyes aprofitant pràcticament fins la darrera superfície subhoritzontal susceptible de conrear-se mitjançant boïgues. Un procés, aquest de l'ampliació del parcel·lari de conreu, causat per l'increment demogràfic i per la concentració de la propietat dels prats i terres de fons de vall a mans de poques mans, de l'oligarquia de grans cases consolidades als segles XVII i XVIII. Els efectes sobre el paisatge no deixen lloc a dubte. A finals del segle XIX i principis del XX, la conjugació de l'ampliació de les pastures d'alta muntanya, l'explotació forestal per a consum domèstic (bàsicament calefacció), per al recolzament a la ramaderia i per a l'elaboració de carbó, i l'ampliació de la superfície de conreu van provocar una forta desforestació amb el seu corresponent increment de l'erosió, situació perfectament constatable amb les fotografies preses en aquest període. En les següents imatges (93 a 96) podem veure l'estat del massís d'Enclar en la seva vessant de solana, sobre Andorra la Vella, on les terrasses o feixes escalen la vessant de la serra fins arribar a les tarteres, un lloc extraordinàriament explotat i desforestat –amb manca absoluta de matolls– que presenta una extraordinària erosió.

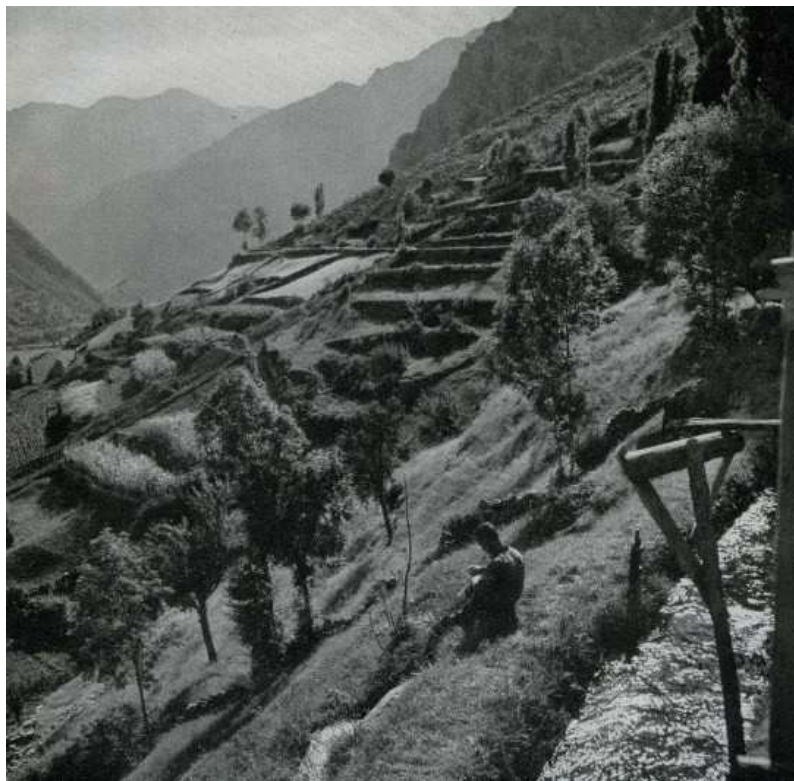
Imatge 94: Vista d'Andorra la Vella amb la mola d'Enclar al darrera, fortament parcel·litzada, erosionada i desforestada. **Font:** *La ilustración catalana*, núm. 454 del 1 octubre 1911.

Imatge 95: Altra imatge del parcel·lari del solà a Andorra la Vella. **Font:** *La ilustración Artística*, núm. 1575 del 4 de març de 1912

Imatge 96: Una tercera vista d'Andorra: fragmentació del parcel·lari a la vessant i grans prats al fons de la vall. **Font:** *La ilustración Catalana*, núm. 615 del 21 de març de 1915.

Imatge 97: Imatge molt posterior de les terrasses escalant la muntanya, Solà d'Andorra.

Font: Facebook/andorraantiga

Un procés que també es produïa a les altres parròquies, desforestant-se tant al solà com a l'obac, encara que en aquest darrer les condicions del terreny i climàtiques afavorien una major presència d'arbrat de tipus matoll.

Imatge 98: El Pont Nou de la Margineda. Al fons Costa Seda i Sincloset, amb terrasses i matolls. **Font:** Photo Labouche.

Imatge 99: Vista de Sant Julià de Lòria on es poden observar els prats del fons de vall i les terrasses escalant les vessants tant del solà com de l'obac, amb una forta desforestació. **Font:** Facebook/andorraantiga.

Imatge 100: Vall del riu Tristaina l'any 1931 (Ordino). **Font:** ICC, Rellev, 48315

Imatge 101: Vista de la vall d'Encamp des del camí de l'estany d'Engolasters l'any 1931. La massa forestal al solà és present a plapes. **Font:** AFCEC, Antoni Miralda Espina, núm. 328.

Imatge 102: Panoràmica d'Encamp entre 1940 i 1950. Es poden observar les terrasses de conreu al llarg de la solana. Aquí la massa forestal ja s'ha recuperat considerablement al bosc de Beixalís. **Font:** ANA, fons família Josep Alsina.

El conreu de terres no va suposar, en general, problemes entre comuns ni quarts, però a les zones limítrofs i als emprius sí que suposen un element a tenir en compte per tal de comprendre els debats generats, ja que els actes de potestat administrativa d'aquestes institucions eren contínues sobre aquestes terres: organització de la pastura, concessions de boïgues, judicacions, vendes, etc. Centrem-nos en la Gonarda, terra mitgera entre Ordino i la Massana on, com hem referit abans, el principal recurs era la terra de conreu. Un bon índex per tal de conèixer la participació d'Ordino i La Massana en el creixement econòmic i l'expansió del conreu des del segle XVIII ens els proporcionen els llibres de concessió de boïgues. Per al Comú de la Massana només disposem d'un fragment que va de l'any 1672 a 1738, que ens mostra un gran dinamisme conquerint-se o consolidant-se boïgues tant a la Gonarda com a l'Estall.¹⁰²² Per al Quart d'Ordino l'inici de l'assentament als llibres conservats data del 1709, però té una llarga continuïtat. D'aquests documents es desprèn que les noves concessions –i el manteniment del conreu a les velles–, són molt dinàmiques entre 1709 i 1731, data aquesta darrera que coincideix amb l'inici d'una nova fase de crisi a nivell regional. A partir d'aquest moment només trobem renovacions però no noves concessions a les dues àrees de la Gonarda i del Pont d'Ordino, però no hem de pensar pas en una conquesta absoluta dels terrenys susceptibles de ser conreats a la zona, ja que el 1738 i el 1746 el Quart d'Ordino encara va vendre erms a la Gonarda, al temps que inicia la venda de terres al seu terme i al terme mitger.¹⁰²³ Per la seva banda el Comú de la Massana, des de finals del segle XVII va anar concedint permisos a qui sol·licités obrir boïgues a la zona a famílies com Aiern, Pasqual i Sisté a la Gonarda, pere Igans Franc al Pont d'Ordino, i Sastre i Riba al Tossal de les Forques i a l'Estall. Una pràctica aquesta que va continuar durant el primer terç del segle XVIII, concedint boïgues a Pasqual de l'Aldosa “a demun de la basa de la Gonarda de sota de la carretera” (1736), i “al cab de la Gonarda” (1737); al Fadri de Pasqual a sobre les terres de Pasqual (1705); a Majol a “la boga del terme de Ordino damunt del Cami del Grace qui va al Astall” (1707); a Burgès “al terme mige de Ordino demunt de les terres de Pales” (1712); i a Palès de l'Aldosa a la Gonarda (1736) i a “la partida del Pon de Ordino” (1738); pagant tots ells els corresponents dos sous per boïga. Però aquesta actuació i dret també els va exercir el Quart d'Ordino; així l'any 1709 es va manar Consell de Quart “pera consedir las boiges i asentarles totes tant les Velles ques conren com les noves que vull se demanen” registrant-se la vella de la

¹⁰²² AFTP, L.16 i 17.

¹⁰²³ Per exemple, AQO, L.1, acta del 26 de maig de 1738.

Gonarda de Nicolau Areny i la vella de Joan Oliva al Pont d'Ordino al Solà del Box (que posseïa per permuta amb Guillemareny); i entre les noves només es troba a la zona una boïga per a Carbonell a la bassa de la Gonarda, si bé especificant-se que “se li concedeix per esta any la boïga ten sobre lo cam de la Gunarda”.¹⁰²⁴

A partir d'aquest moment s'aniran registrant les diferents concessions de boïga que es renovaran automàticament cada any, excepte el cas especial de Carbonell que estava sotmès a un control rígid i específic per part del Quart fins a la seva expulsió. Així a Rossell se li va concedir “la boïga del Ascaldat que despres fou conreada per Vuillella i ara per dit Rossell, demunt dels Clotasos” (1710); a Carbonell se li renova la boïga vella de la Gonarda els 1713 i 1714, passant l'any 1718 a mans de Nicolau Areny. A aquest darrer a més se li permet conrear “la boïga vella es sobre les creus de Areny, que vull posoex Rossell sobre del camí de la Gunarda” (1714, 1718, 1722), i altra de nova a la Gonarda (1722); a Giberga Pellicer una a la Gonarda (1714, renovada el 1717), i una altra el 1722; a Babot dues boïgues al Cap del Pui i la vella de la Solana del Pui, al peu del roc (1717); dos a Esteve Solana Babot i a Anton Areny el 1756, així com diverses per tota la zona el 1731: a Salvador Garreta Babot al “cap del Puyet”, a Toni Bons la boïga de Carbonell a la Gonarda i la que abans era de Farrero al Lloser de Santa Caterina; i a Juan del Pui una a la Gonarda sota la de Pellicer. Unes concessions de boïga que no significaven pas una venda o traspàs de la propietat sinó tant sols l'usdefruit. Força diferents són les vendes que el Quart, necessitat de diners, va fer al segon quart del segle, concretament el 1738 a Salvador Garrega, el 1746 a Pere Rossell als “Planells de Sisens a totes passades” o el 1745 a Esteve Solana Babot, venda a aquest darrer d'una porció del terreny mitger i, per tant, en consens amb el Comú de la Massana, judicat per homes de les dues institucions i partint-se els diners a mitges.¹⁰²⁵ Privatització que es va estendre a finals de segle cap a algunes boïgues mitjançant la venda de “cultia” prèvia *judicació*, com va esdevenir amb la boïga de Pere Anton Bons el 1791, dins el terme mitger, pagant també la meitat del valor al Comú de la Massana.¹⁰²⁶ Unes privatitzacions que no necessàriament

¹⁰²⁴ AQO, L.1, f.17 i 18.

¹⁰²⁵ AQO, L.1, acta del 8 de març de 1745, i acta de l'1 de juliol de 1746. A la venda a Esteve Solana Babot s'indica “Fou estimat en 32 lliures y ne deu al quart 16 lliures, y les restans a la Massana”. I a la venda de 1746: “(...) per lo preu de Sinquanta reals diem 5 lliures Barceloneses partidors ab lo comu de la Massana y quart de Ordino y lo sobre dit preu pagador a requisicio del quart foren los judicadors Macia Marti Call de Ordino, Joan Antoni Riba de la Massana.”

¹⁰²⁶ AQO, L.1, f.71-71v: “Dit dia se note la venda d'ela cultia de la boïga posehia Pere Anton bons a la desvia de la Aldosa per lo preu de vint lliures, dic 20 lliures ab lo pacte de haver de donar pas bo y rebedó per demun de la dita possessió y de les dites 20 lliures se deu donar ál Comú de la Massana lo corresponen”.

comportaven el “tancament” (quan es venia una terra tancada en deies “a totes passades”) romanent les terres obertes per a l’aprofitament de les pastures per part del col·lectiu.

A finals del segle XIX trobem, dins del terme mitger de la Gonarda, un conjunt de parcel·les a mans privades –a més d’un espai que encara romandria en proindivís entre el Comú de la Massana i el Quart d’Ordino– que, en la majoria dels casos, conservem documentada la seva judicació o venda. A la part baixa, tocant a la carretera general i a la de l’Aldosa, trobaríem les dues boïgues anomenades Pont d’Ordino i Prat del Pont d’Ordino; boïgues ambdues a mans de casa Jaumot d’Ordino que comprà l’any 1791 el dret de *cultià* quan el cap de casa era Pere Anton Bons, pel preu de 20 lliures, pagant la meitat al Quart d’Ordino i l’altra meitat al Comú de La Massana, com hem vist. Mediant amb l’anterior un pas per a bestiar, trobarem les Costes del Pont d’Ordino que, antigament, eren de casa Palès de l’Aldosa i que al llarg del segle XVII van anar creixent de mida. Si l’any 1641 casa Palès de l’Aldosa vengué dita terra a casa Colat del Pui, l’any 1731 Joan Colat i Pal (Colat del Pui) la va vendre, juntament amb la situada immediatament a sobre, a Guillem Areny i Gallart d’Ordino. Que part de la parcel·la era terra mitgera no presenta cap dubte, i menys amb els actes de potestats engegats pel Quart d’Ordino i pel Comú de la Massana. Així el 1724 el Quart d’ordino va fer reparar un bocí de camí al seu pas pel terme mitger a Colat per “*poseint Colat un tros de dita terra mitgera*”. No sabem en quina data casa Guillemareny vendria aquesta terra de nou a Palès, però l’any 1889, a la rodalia, torna a indicar-se que la parcel·la és de casa Palès (com la immediatament superior), i fins i tot incrementa la mida de dita parcel·la, ja que entre 1871 i 1879 es pren un altre bocí de terra al planell del Pont d’Ordino, havent de pagar cada any al Quart d’Ordino la quantitat estipulada per dit terreny mitger, i pagant, a més, aquest any, els endarreriments de diversos anys que pujaven a 7 sous i 6 diners. El 1905 la parcel·la es va incloure dins el cadastre de la Parròquia de La Massana, però aquest fet no significava gran cosa ja que l’any 1908 casa Palès encara paga al Quart d’Ordino els endarreriments per la terra conreada al Planell del Pont d’Ordino en concepte de terra mitgera.¹⁰²⁷

A la banda esquerra del camí de l’Aldosa, escalant de forma esglaonada vers la Gonarda, trobem les Terres del Pont d’Ordino de casa Palès. D’un inicial tros de terra conegut com a Serrat de Palès al segle XVII, va passar a una parcel·la de mida considerable en ser colonitzada per dita casa al llarg del segle XVIII i XIX. La primera

¹⁰²⁷ AQO, L.6; AXAP, doc.80.

referència a l'expansió de la propietat la tenim datada l'any 1736 quan el Comú de la Massana va concedir una boïga a Palès de l'Aldosa per dos sous anuals. Dos anys després, el 1738, el mateix Comú li va concedir una altra boïga al mateix Pont d'Ordino. Però dites terres estaven al bell mig del terme mitger, i per aquesta raó el pagament es feia tant al Comú de La Massana com al Quart d'Ordino: l'any 1812 Anton Solana i Palès de l'Aldosa pagà al Quart d'Ordino 1 lliura i 20 sous pels endarreriments de "*unes boïgues te y posseheix en terme mijé sota les terres de Mitxeu de la Gonarda*". Unes boïgues que s'intentaren eixamplar tot i conreant més terra del terme mitger, provocant que el 1825 el Quart d'Ordino imposés el Cot a Palès de l'Aldosa "*per haverse pres hun bosí de tereno ha dit cort ha les mateixes boyiges que te al Pon de Ordino*". Entre 1871 i 1879 Palès de l'Aldosa continuarà pagant al Quart d'Ordino 2 sous anuals per la boïga del terme mitger.¹⁰²⁸ Per sobre d'aquesta terra, pujant cap a la Gonarda trobem, dins el terme mitger la petita Terra del Pont d'Ordino de Jep de l'Aldosa, i la minúcula Aubaga de les Forques de Farré de l'Aldosa, així com la Terra de les Forques de Pascol de l'Aldosa, i la Terra de les Forques de Farré de l'Aldosa; i gairebé ja al cim la Feixa de Jep de l'Aldosa, de les que no tenim notícies. Al nord d'aquestes trobem les Terres de la Gonarda de Giberga, parcel·la situada també dins el terme mitger i que l'any 1925 el Quart d'Ordino li concedí el dret de cóltia per 36,40 pessetes, pagant altre 36,40 pessetes al Comú de la Massana.¹⁰²⁹ Immediatament a tocar d'aquesta, a ponent del pas ramader de la Gonarda, trobem el Bony de Mitgeu, posseït per casa Jep de l'Aldosa per probable concessió de boïga per la Massana, aquesta casa va demanar el dret de cóltia que li fou acceptat pel Quart d'Ordino l'any 1925, concessió que fou conjunta amb la terra de les Forques de Farrero pel preu de 21,60 pessetes.

A llevant del camí ramader trobem la Solana de la Gonarda, de casa Nicolau d'Ordino, que es va formar per la unió d'una boïga pròpia amb una boïga que també li va concedir el Quart d'Ordino l'any 1718 i que abans havia estat conreada per casa Carbonell. L'any 1805 totes les boïgues de casa Nicolau a la Gonarda van ser judicades pel Quart d'Ordino per la suma de 60 lliures catalanes. A la primera meitat del segle XIX casa Nicolau va dividir la parcel·la en vendre la part sud a Ceferino Riba d'Ordino. La darrera notícia que en tenim data de l'any 1846 quan casa Nicolau,

¹⁰²⁸ AFTP, Registre de les boïgues atorgades per la Parròquia de la Massana. AQO, L.1, ídem, L.6.

¹⁰²⁹ Giberga va pagar 36,4 pessetes al Quart d'Ordino; tenint en compte que el dret de cóltia es pagava a una pesseta per caballó, i que aquesta parcel·la tenia, segons el cadastre, 72 caballons i 14 garbes, cal pensar que l'altra meitat justa del preu de la judicació la cobraria el Comú de la Massana.

mitjançant la creació d'un censal, hipotecà aquesta terra en favor del Quart d'Ordino.¹⁰³⁰

Seguint el camí, tot baixant cap a l'Aldosa, trobem a principis del segle XX dues parcel·les; a l'extrem orient la coneguda com a Prat de la Gonarda que documentem l'any 1709 quan el Quart d'Ordino va concedir una boïga a Carbonell a la "Bassa de la Gonarda"; al costat d'aquesta "bassa" sembla ser que ja hi havia una boïga de casa Babot d'Ordino; i aquesta casa es va fer amb la boïga de Carbonell en el primer terç de dit segle. L'any 1745 el Quart d'Ordino vengué a Esteve Solana Babot dita parcel·la de la Bassa de la Gonarda que tenia ja com a boïga; és a dir, li concedí el dret de coltia i guarda, tot i assenyalant que "*attes que es terra mitjera, sols enten lo present Consell vendre-li lo que ell y te, y sens perjudicar a la Massana, y consent lo present Consell, que pugua tancar y fer de guarda dit tros de comunal dit la Bassa de la Gonarda*". L'any següent, el 1746, el Quart d'Ordino li vengué la resta del prat en plena propietat, és a dir, a totes passades, essent els judicadors un veí d'Ordino i un altre de la Massana.¹⁰³¹ Però part d'aquesta parcel·la passaria per venda a la del seu costat: dins el cadastre d'Ordino a nom de Ferino de Riba, la Terra de la Gonarda es va formar en data més tardana que l'anterior, mitjançant l'agrupació d'una part d'ela Solana de la Gonarda de Nicolau i part del prat de la Gonarda de Babot. L'any 1969 el Quart d'Ordino va vendre el dret de coltia o guarda d'aquesta parcel·la situada al bell mig del terme mitger a casa Ferino.

A l'extrem nord-est del terme mitger trobem dos parcel·les que, en la seva major part es troben dins del terme d'Ordino. Una d'elles és el Clot de la Gonarda de casa Rossell; sobre aquesta no tenim notícies dels seus orígens, i sí tan sols de la contínua referència a dita parcel·la entant que des del 1901 es cita com que dins de la mateixa, al sud-est i prop del camí, hi ha la creu que es dirà del Clot de la Gonarda, tot i referint-se a la creu del Barrer del Boix. L'única actuació del Quart d'Ordino que trobem a la contrada és la resolució del conflicte, l'any 1742, entre Jaumot i Nicolau sobre una boïga trenta damunt del camp de Rossell que perjudicava a dit Nicolau, ordenant el Quart d'Ordino que Jaumot l'abandonés. Per la part sud d'aquesta parcel·la passa la línia formada entre les creus del Barrer del boix i la de la terra d'Olibet; per tant, part d'ela està dins el terme mitger. Situació similar té l'altra parcel·la, la terra d'Olibet, part a Ordino i part al terme mitger, on es trobava la creu del Lloser.

¹⁰³⁰ AQO, L.1. NMV, L.340, f.84.

¹⁰³¹ AQO, L.1.

Al migdia, i a l'altre costat del camí ramader, trobem els grans Camps de la Gonarda de Pascol de l'Aldosa. Que casa Pascol o Pasqual de l'Aldosa gaudia de boïgues a la Gonarda des d'antic és indubtable, com ja hem pogut constatar en capítols anteriors. Les concessions de boïgues per part del Comú de la Massana ens ho han mostrat: així per exemple trobem que l'any 1672 el Comú concedí a Aiern una boïga al costat de la de Pasqual; l'any següent igualment a Siste de Balat, i l'any 1705 al fadrí de Pasqual, damunt de les terres de Pasqual. L'any 1682 dit comú concedí a "Sastre e Riba" com a boïga tota la terra des del Tosal de les Forques fins a la Bassa de la Gonarda. Hi ha relació entre "Sans e Riba" i Pasqual? Ho desconeixem. El que sí sabem és que a la primera meitat del segle XVIII el Comú de La Massana concedí boïga a Pasqual al cap de la Gonarda i "*a demun de la basa de la Gonarda de sota de la carretera*". En tot cas el que sí que és cert és que Pasqual es va fer amb totes les terres des del cap del Serrat de l'Ancontrella fins al prat, incloent dins els seus límits el Planellet on estava radicada la creu que separa el terme mitger del terme de La Massana i, possiblement, dita parcel·la era tocant o molt propera a la creu del torrent de l'Obac, també dit del Sual de la Bassa de la Gonarda. Al seu costat estava el Prat de la Gonarda, també de Pasqual, que inclou dins del prat el llit del torrent de l'Obac, per sobre de la borda del mateix propietari. No tenim notícies d'aquesta parcel·la abans del segle XX, però suposem que és una possessió força antiga, possiblement de la primera meitat del segle XVII.

En resum, tot un mosaic de propietats que presenta dues característiques bàsiques per comprendre la societat local andorrana: a la part plana, al fons de la vall, la propietat de la terra es va concentrar entre els segles XVII i XIX en molt poques mans; en concret a les mans de casa Areny, Guillemareny, de Dom Guillem o d'Areny-Plandolit d'Ordino, i a les de casa Guillaumes – Rossell d'Ordino i La Massana, arribant gairebé a monopolitzar els millors prats de regadiu d'aquestes dues parròquies i desplaçant socialment a altres cases que en un període o altre de la història van tenir el seu moment d'auge, com casa Ramonguier o casa Colat. Davant aquestes concentracions de prats i terres, les àrees subhoritzontals dels Camps, Comes o l'Anglada suportaven també una forta pressió per part d'aquestes cases i de la resta de cases del poble. D'altra banda les terres perifèriques com les de la Gonarda, van abastar de terres de conreu a la resta de veïns mitjançant les boïgues de renovació anual o d'abandó periòdic (segles XVII-XVIII), que van tendir a mantenir-se a mans de les mateixes cases (segle XVIII) i que s'anirien privatitzant ja comprant els terrenys al Quart (XVIII i XIX), ja aconseguint les judicacions de guarda o coltia (segles XIX-XX). En segon lloc, per molt que es discutís sobre les creus de límit de termes o d'emprius,

la venda i / o judicació de les terres es realitzà de forma conjunta entre el Comú de la Massana i el Quart d'Ordino, ratificant amb això, fins ben entrat el segle XX, el caràcter mitger d'aquest espai.

Com veiem, a l'espai mitger de la Gonarda la judicació de terres es fa per comissionats d'ambdues parts i es cobra a mitges el valor. Però en els altres casos on aquesta paritat no és "perfecta" (potser per un intent aconseguit de conversió de l'empru en espai mitger?) hem vist que les vendes de carbó o les taxacions es distribuïen en dos terços pel "propietari" i un terç per l'empru, cas dels carbons de Padern, Ribaescorjada i Envalira. Com es regulen les judicacions de terres en aquests espais compartits? A les muntanyes de Concòrdia, compartides entre Canillo i Encamp també es van produir problemes relatius a la privatització de terres. Al llarg dels segles XVIII i XIX es van produir puntuals vendes, concessions i judicacions a particulars per part dels dos comuns (SALVANS:2008, p.107), actes que es van regularitzar al darrer terç del segle XIX. A la Junta de Meritxell, l'any 1873, es va acordar la ratificació de les judicacions (ídem, p.103-106), i es va acordar repartir el valor a parts iguals "o lo que toquia" entre els comuns, havent-se d'acordar les posteriors vendes o cessions de terrenys dins el marc institucional de la Junta de Meritxell. Serà en aquesta, l'any 1892, que es van saldar els comptes pendents sobre vendes i judicacions arribant a l'acord – ja generalitzat al Principat– del cobrament a parts iguals dels espais migers (com Envalira, dins els terrenys afectats per la concòrdia de 1672); al temps que als emprus (cas de Planavilla), correspondria a dos terços per al propietari (és a dir, Canillo), i un terç per a l'empru (Encamp). D'aquesta manera s'arribarà a la pràctica l'any següent, el 1893, quan es salden definitivament les diferents judicacions sota aquests plantejaments generalistes.¹⁰³² Malgrat tot, els problemes entre ambdues comunitats sobre el pagament de tributs i judicacions s'allargaran per tot el primer terç del segle XX.¹⁰³³

Força diferent és el procés de conquesta de terres de conreu a la zona divisòria entre Andorra la Vella i Sant Julià, on no es regula per escrit, en cap moment, com s'exerceix l'administració de les judicacions, especialment a causa de la manca d'acord sobre la trenca de termes. Als Pujols i la Margineda, és a dir, a l'oest del riu Valira, la demanda de terres per a conrear pren una gran embranzida, ja sigui mitjançant les concessions de boïga pels Quarts, ja sigui mitjançant judicacions en el

¹⁰³² ACC, doc.2686 del 10 d'abril de 1893. Per a la solució dels problemes derivats de les privatitzacions també són ambdues parts qui les resolen: ACC, doc.60x del 29 de maig de 1893.

¹⁰³³ SALVANS (2008, p.115-117) i ACC, doc. 1534, 1536, 74x.

llarg procés de privatització de la terra dels comuns. Així a la zona mitgera dels *Amprius dels Pujols* i als voltants de la Margineda trobem dos actuacions del Comú de Sant Julià de Lòria i tot un seguit de concessions fetes pel Comú d'Andorra la Vella. A mitjans de segle Sant Julià va judicar dos terres als Pujols, entre el Prat de la Font i el Roc de Persoma, els anys 1852 i 1856. La primera, coneguda com a "Pujols" era una parcel·la nova posada en conreu a mitjans d'aquell segle, però que ja no sembla aparèixer documentada als cadastres de principis del segle XX ni de Sant Julià ni d'Andorra.¹⁰³⁴ Coneixem la seva existència per una venda que feu el Comú de Sant Julià, l'any 1852, d'un bocí de comunal a Joan Pol (a) Beltran que confrontava a l'Est amb el riu Valira i el Prat de la Font, a l'Oest amb terres de Pobill i les terres anomenades "Pujol", al Nord amb Pobill i Prat de la Font i al migdia amb el camí, la "Canya dels Gitanos" i un segell fet pel comú a una roca. La venda es va fer amb el pacte que deixaria baixar un camí per dita terra per baixar al riu sempre que convingués.¹⁰³⁵ L'altra venda del Comú lauredià segueix el mateix patró, però estableix unes obligacions que ens fan "malfiar" de l'actitud del dit Comú: l'any 1856 va concedir dos parcel·les de terra i les va judicar a favor de Manuel Solana. Les terres, de grans dimensions i situades una a tocar de l'altra, presentaven com a límits conjunts al sud les terres de Quineu, Pobill i comunal (a més d'un prat d'Anton Mestre d'Andorra), al nord les terres d'Armengol de Santa Coloma i el comunal, i a l'oest la Roca de Persoma i el comunal, situada sobre el camí dels Pujols (a l'est). Dita terra va ser marcada amb segells i se li va concedir amb el pacte exprés que mai hauria de vendre ni empenyorar dites terres a cap persona que no fos de la parròquia de Sant Julià de Lòria.¹⁰³⁶ Un pacte, doncs, que deixa clar el caràcter polític de la venda, que es situa en un moment de tensions amb el Comú d'Andorra la Vella en unes altres encontrades.

Ben diferent és l'activitat del Comú d'Andorra que va concedir tot un seguit de llicències per conrear boïgues a la zona de la Margineda, a ambdós costats del riu: al Solà, Feixa i Roc d'una banda, i al Serrat de la Margineda i Pedregals de l'altra (a soleixent del Pont de la Margineda) entre 1852 i 1868, arribant a comptabilitzar fins a onze concessions de boïga.¹⁰³⁷ Com venim dient, la concòrdia de 1832 no va fer

¹⁰³⁴ És possible que canviés de nom i de propietari i que no s'indiquessin correctament les confrontacions als cadastres.

¹⁰³⁵ ACSJL, L.16 de judicacions, f.123v. del 27 de juliol de 1852.

¹⁰³⁶ ACSJL, L.16 de judicacions, f.113v-114 del 10 de gener de 1856.

¹⁰³⁷ A Masové la boïga vella del Serrat o Peregall del Serrat de la Margineda en 1856, 1960, 1866 i 1868; a La Viuda la boïga vella del Serrat de la Margineda el 1857; a Anton Dolça dos boïgues al Serrat de la Margineda en 1857; a Fusté una boïga al Tarteral de la Margineda el 1862; a Josep Soldevila la boïga vella del Roca de la Margineda el 1867; a Josep Pujalt la

desaparèixer les diferències, ja que com en ella mateixa s'indicava, el Comú d'Andorra la Vella considerava tot l'espai dels *Amprius* com a terme propi i empríu de Sant Julià, tal i com indicava la sentència de 1748, al temps que el Comú de Sant Julià mantenia la seva postura reivindicativa tot considerant aquest espai com del seu terme. A mitjans del segle XIX van sorgir problemes de nou per l'entrada de bestiar lauredià amb pigota als *Amprius* i per tala de llenyes, i va haver d'intervenir el Consell General de la Vall mitjançant un decret de l'any 1869 que manava fer visura de les creus, cosa que no es va dur a terme.¹⁰³⁸ Sabem que es van nomenar comissions el 1869, per part d'Andorra, i el 1871 per part de Sant Julià, unilateralment, per revisar els seus límits respectius;¹⁰³⁹ i de nou una altra vegada –ara per Andorra la Vella– el 1891 (per judicar una tallada de fustes) i el 1900 què, sembla ser, no va arribar a actuar degut als problemes continuats amb Sant Julià a la zona de l'Obac de Palomera.¹⁰⁴⁰ Referent a les visures de creus no es tornarà a efectuar cap acte a l'Obac d'Enclar fins l'any 1974 quan el Consell General de la Vall va provar d'esbrinar els límits parroquials amb motiu de la confecció de la cartografia oficial del principal, però l'esforç esdevingué inútil;¹⁰⁴¹ i és que les relacions entre ambdues parròquies, pel que fa a aquesta encontrada, restaven lligades a les greus disputes per Palomera, Perafita i Claror, generant-se una dinàmica conflictiva de difícil solució que s'allargaria durant el darrer terç del segle XIX i tot el segle XX sense arribar a cap solució que aturés les tensions.

La situació legal que quedava era, doncs l'establerta per la sentència de 1748 que reconeixia la pertinença dels *Amprius* a la parròquia d'Andorra la Vella, tot basant-se en la concòrdia de 1542 i les rodalies del segle XVIII. Els usos, emperò, quedaven regulats com en un terme mitger: igualtat d'usos, entrada conjunta de bestiar a l'Obac d'Enclar, repartiment de zones de carboneig segons la concòrdia de 1832 i, segons fonts orals, repartiment de zones de pastura a la zona baixa entre ambdues parròquies usant de forma separada els Pujols (a la dreta del Valira) i les Portes (a l'esquerra del Valira), malgrat usar-se ambdues com a terres mitgeres. Malgrat aquesta igualtat

boïga de la Margineda el 1852; a Joanet la Boïga de la Margineda el 1853 i a Francisco Montaña la boïga del Pedregal de la Margineda el 1854: AACA, doc.747: Llibreta de boïgues i vendes del Quart d'Andorra, anotacions diverses.

¹⁰³⁸ Sobre l'entrada de bestiar AACA, L.7 d'actes del Comú d'Andorra, sense numerar, acta dels 22 i 24 d'agost i del 19 de desembre de 1869. Decret del Consell General de la Vall del 23 de desembre de 1869 a ASCG, L.11, f.14, número 77.

¹⁰³⁹ Per Andorra veure la nota anterior. Per Sant Julià: ACSJL, L.5 d'actes del Comú, p.35, acta del 19 de maig de 1871.

¹⁰⁴⁰ Per la tallada de fustes al vedat d'Enclar i a l'obac davant la Margineda: AACA, L.7 d'actes del Comú d'Andorra, sense numerar, acta del 30 d'agost de 1891. Sobre el nomenament de comissionats per anar a visurar les creus: ídem acta del 14 de juny de 1900.

¹⁰⁴¹ AACA, doc. núm. 1102.

d'usos sobre l'empriu de Sant Julià al terme d'Andorra, el Comú lauredià no reconeixerà mai la trenca de termes tot reclamant la línia septentrional com el límit de la seva parròquia. Hi ha referències a l'administració andorrana sobre l'Obac d'Enclar, com els actes de l'any 1911 quan el Comú d'Andorra va concedir fusta per a fer carbó a Farré d'Andorra a l'Obaga d'Enclar (en funció del repartiment de 1832)¹⁰⁴², però també a la part baixa dels *Amprius* quan aprovà un decret tot cedint llenya a Federico Soldevila “*per lo que correspon en esta parròquia*”, és a dir, aprovant però reconeixent que es necessitava també l'aprovació del Comú de Sant Julià.¹⁰⁴³ Aquesta doble actuació (dels dos Comuns) en l'administració queda perfectament clara en la principal actuació administrativa dels comuns a la zona: les judicacions. Des de 1868, any de la judicació de terres als Serrats de la Margineda (a l'esquerra del Valira) pel Comú d'Andorra, ja no es produirà cap tipus d'actuació reglamentada per escrit per part dels dos comuns fins a finals del segle XIX: a la dècada de 1890, emperò, les actuacions canvien radicalment de caràcter ja que es produeixen judicacions dins el terme dels *Amprius*, però intervenint els dos comuns de forma conjunta. Així l'any 1891 es produeix una judicació conjunta de terres als *Amprius*: Les Pletes de Jeneta, en la part de la parcel·la que estava dins aquest espai, judicant el Comú d'Andorra, el 1895, la part del prat que restava en terme *propi*.¹⁰⁴⁴ Idèntica actuació s'esdevingué a la dècada de 1920 quan Quineu i Pubill d'Aixovall van demanar la judicació de la guarda de les seves terres als Pujols, sol·licitud que va ser cursada a ambdós comuns, de Sant Julià i d'Andorra, en estar les terres dins els *Amprius*.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² AACA, doc.983, Llibre de Decrets i Súpliques del Comú d'Andorra, acta del 15 de maig de 1911.

¹⁰⁴³ AACA, doc.983, entrada 16 del 22 de juny de 1911.

¹⁰⁴⁴ La parcel·la situada sobre el Prat de la Font de Moline, mediat el camí, coneguda com “Les Pletes” de Jeneta (Victòria Cusí a principis del segle XX), limitant al nord amb Gat d'Aubinyà (Batista Boronat), al sud amb el camí, a l'est amb el barranc o torrent i a l'oest amb el comunal. Aquesta parcel·la considerada com a una unitat, originalment estava dividida en dos parcel·les: d'una banda, a la part de migdia, la part de la parcel·la dins dels *Amprius* i que limitava al migdia amb el camí que va als Pujols, a l'est amb el torrent, a l'oest amb el comunal, i al nord amb terres d'Armengol i amb el terme propi d'Andorra: aquest tros va ser judicat a favor de Victòria Cosí Janeta el 24 de juliol de 1895 pels comissionats judicadors de Sant Julià de Lòria i d'Andorra la Vella: AHCA, L.2 de judicacions del Quart, p.302 a 305, i també, evidentment a l'arxiu de Sant Julià: ACSJL, L.16 de judicacions del Comú de Sant Julià, f.154v-155. La part de la parcel·la de tramuntana va ser judicada a favor de la mateixa només pels comissionats d'Andorra la Vella el 23 de juliol de 1895, ja que la línia de trenca d'empriu travessava dita terra: AHCA, L.2 de judicacions del Quart, p.302 a 305.

¹⁰⁴⁵ Joan Capdevila (a) Pobill d'Aixovall va demanar la judicació de les seves terres “Pujols” entre 1920 i 1924 al Comú d'Andorra la Vella i al Comú de Sant Julià, declarant com a límits la terra del Quineu, la penya, el camí i el comunal; una terra que van ser judicada per ambdós comuns per estar situada als *Amprius*. Igual s'esdevingué amb els “Pujols” d'Anton Duró (a) Quineu d'Aixovall quan demanà juntament amb Pobill la judicació a ambdós comuns declarant com a límits el comunal, el cobert, la feixa sobre lo cobert i les terres de Pau, judicades també

A l'est del riu Valira, com hem vist, a l'aiguavessant nord de la serra existia una franja de terreny dins el terme d'Andorra la Vella amb dret d'empru de Sant Julià de Lòria. En aquesta zona els actes de potestat i administració van ser majoritàriament duts a terme pel Comú i Quart d'Andorra la Vella, restant les actuacions de Sant Julià de Lòria com a puntuals i concretes, normalment de signe negatiu (prohibicions d'ús als seus veïns), molt delimitats en el temps i centrats fonamentalment en l'espai de les Portes què, com hem vist en parlar de les Canals de la Margineda i Els Pujols, amb la pressió dels pobles propers de Sant Julià, van convertir-se de fet en zones "mitgeres", encara que no amb un títol jurídic que ho recolzés. El manteniment de ponts i camins del Principat corresponia al Consell General de la Vall que manava als comuns respectius la conservació de les vies. La manca per Andorra la Vella i per Sant Julià de Lòria d'una visura general de camins a l'estil dels documents conservats a la parròquia d'Ordino ens impossibilita conèixer amb precisió el punt de trenca de termes. Malgrat tot els documents existents ens proporcionen diferents notícies que poden resumir-se en l'obligació del Comú d'Andorra la Vella de reparar el Pont Nou o pont de la Margineda –mai ho va fer el Comú de Sant Julià de Lòria– i de conservar el camí als Graus del Pont Nou com a mínim fins a l'Oratori. Així ho documentem els anys 1623, 1627, 1682, 1740 i 1773.¹⁰⁴⁶ Per l'altra banda, Sant Julià de Lòria manava el manteniment del camí fins la trenca de terme amb Andorra la Vella (ho documentem l'any 1857) i, en qualsevol cas, queda perfectament documentada la conservació del camí sobre almenys part del Prat de la Teresa (o Prat de la Tresa).¹⁰⁴⁷ I és que en els

conjuntament. AACA, doc.284 i Llibre 2 de judicacions del Quart d'Andorra, p.342 a 346. ACSJL, doc.297 i L.16 de judicacions del Comú de Sant Julià de Lòria, f.233-234v.

¹⁰⁴⁶ Manament del Consell General del 19 de desembre de 1623 als còsols d'Andorra per arreglar el Pont Nou: ASC, L.2 d'actes del Consell de la Vall, sense número. Nou manament del Consell General del 30 de setembre de 1627 a ídem. I de nou "*que fasen adobar lo Camí del Ubach de les Caldes fins al Oratori dejos lo Pont Nou*" a ídem del 9 de novembre de 1627. Nou manament al Comú d'Andorra de l'11 de maig de 1682 a ASC, L.34 de resolucions del Consell, sense número. El 18 d'abril de 1740, per manament del Consell de la Vall, el Comú d'Andorra va manar la reparació del camí dels Graus del Pont Nou: AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra la Vella, f.221v-222. Per la reparacions de ponts i palanques pel Quart d'Andorra la Vella des de 1772 a 1806: AHCA, L.1, f.251, i L.3, f.95-96.

¹⁰⁴⁷ El document de 1857 no dóna cap tipus d'explicació, el que no ens aporta cap informació de relleu: ACSJL, doc.846, sentència del 21 de juliol de 1856 on els Diputats del Consell General manen que es reparin els camins fets malbé per les avingudes d'aigües dins la parròquia de Sant Julià: "*Y lo Camí ral espatllat devant Aixovall deurá tambe ser apariat per los antoxans y aixís mateix tot lo camí ral fins á la trenca de Andorra segons lo estil de la Parroquia*". Que Sant Julià reparava el camí sobre part del Prat de la Teresa queda perfectament documentat en el conflicte entre casa Molines i el Comú de Sant Julià pel manteniment del camí sobre el Prat de la Tresa: ACSJL, L.4 d'actes del Comú, foli 125 del 13 de juny de 1786: el Comú resol anar per justícia per fer que casa Molines repari el camí. El 2 de juliol de 1786 hi ha sentència dels vehedors de les Valls (ACSJL, doc.584): situats "*á la paret del camí real, sobre lo Prat situat al terme de la Vila de Sant Julia, nomenat lo Prat de la Theresa*" dicten que "*los Portélls, que vuy sencontran fets, y en lo esdevenidor se farán en la*

escassos 500 metres que recorrien entre l'oratori del Pont Nou (avui destruït per la carretera, prop del pont de la carretera vella), i la creu de les Portes, o grau que s'establí, com veurem, com a límit de termes a finals del segle XIX, trobem una gran parcel·la per sota del camí coneguda com Prat de la Teresa o "Tresa", dividit, en diferents punts, per la carretera. Aquest gran prat estava format, en realitat per tres parcel·les: el "Prat de la Tresa" de Josa, que apareix al cadastres de Sant Julià de Lòria amb una cabuda de dos jornals i deu caballons de primera qualitat, confrontant amb el riu Valira, la carretera i, al migdia, amb el Prat de la Tresa d'Enric de Molines. Segons les anotacions del mateix cadastre, casa Josa va vendre aquest prat a Enric de Molines. En segon lloc el "Prat de la Tresa" d'Enric Molines pròpiament dit, amb una cabuda també de dos jornals i deu caballons segons el cadastre, limitava al nord i al sud amb Josa, a l'est amb la carretera i a l'oest amb el Valira. Aquesta parcel·la la tenim documentada des del segle XVIII i consistia en un petit prat al costat del riu, sobre el que havia un espai de terreny en pendent fins al camí reial. Casa Molines va ampliar la possessió del prat fins al camí, tot construint una sèquia per a regar el prat i aixecant un mur de contenció per tal de protegir el canal de les esllavissades que poguessin caure des del camí. Fou al cap del prat on es van produir problemes en tant que l'any 1786 Ignasi Fiter Rossell (a) Molines i el Comú de Sant Julià es van enfrontar als tribunals per raó de les esllavissades i per l'obligació de cada part en arreglar dit camí. Un tercer tros de terreny era un canemar, conegut com a Feixa de Vicens, limítrof al Prat de la Tresa de Molines, propi de casa Aiern de la Margineda i posteriorment de casa Pradal (Anton Sirés) de Sant Julià, que cap a l'any 1782-1784 el va vendre a Ignasi Fiter (a) Molines.¹⁰⁴⁸ Finalment indicar que la construcció de la carretera va afectar a aquests prats reduint-los però també fragmentant-los; és el cas de dos petits terrenys de Josa, que probablement també passarien a Molines, i que al cadastre de Sant Julià de Lòria de principis del segle XX apareixen com a "Sobre la carretera Camp de la Tresa"; un de dos garbes limitant amb la carretera, un camí i Molines, i l'altre de 2 caballons limitant amb la carretera, Molines, era de Pusol, el Coll i Rafelo.

pared del camí real, sobre lo dit Prat de la Theresa, degan re[t]ornarse â mitjas, entre lo citat Doctor Ignasi Fitér, y lo referit Honorable Comú de Sant Julia, posanthi igual treball la una part, com la altra." La qüestió es reprendrà tres anys després: el 4 de juliol de 1789 (ACSJL, L.4 d'actes del Comú, f.137) el Comú lauredià nomenà comissionats per resoldre una nova disputa al Prat de la Tresa, que desembocarà en una nova sentència, el 20 d'octubre de 1789, sobre la possessió del terreny situat entre el camí real i el prat de la Teresa (ASC, doc.1856).

¹⁰⁴⁸ Referències al canemar i a la compra a la sentència de 2 de juliol de 1786 (ACSJL, doc.584) i a la sentència del 20 d'octubre de 1789 (ASC, doc.1856).

El fet que Sant Julià de Lòria es responsabilitzés d'un pany de camí sobre el Prat de la Tresa (més enllà de la creu de Les Portes) ens fa pensar què, de fet, aquesta parròquia considerava a finals del segle XVIII que l'espai situat entre la creu de les Portes i l'oratori era del seu terme, consideració que canviaria completament amb els decrets de la darrera dècada del segle XIX on reconeixien l'espai com a terra mitgera.

On més destacà l'administració dels comuns fou sobre l'administració de les terres per al conreu. Abans dels decrets de 1890-1894 les zones d'actuació estaven perfectament delimitades; els Comú i Quart d'Andorra la Vella van concedir boïgues a Palomera, Pica Romana, Fontroja, Cort Sabatera, la Vellanosa, Costa Seda i totes les vessants entre Santa Coloma i el Prat de la Teresa. Al contrari, el Comú de Sant Julià de Lòria es va cenyir a les Portes. Malgrat tot, trobem dues excepcions en les actuacions del Comú lauredià: l'any 1662 va prohibir fer boïgues de mig Costa Seda al Collet de Pica Romana i al Collet d'Hera Mitjana.¹⁰⁴⁹ Sobre aquest fet es poden fer, com a mínim, dues lectures o interpretacions: d'una banda que Sant Julià exercia l'administració sobre aquesta part de l'antic empriu, cosa que al nostre entendre no queda en cap cas corroborat ja que es tracta d'un manament prohibitiu i no positiu, mentre que el cas contrari, l'autorització per a fer boïgues mai es documenta. L'altra interpretació, que nosaltres defensem, és que en compliment dels drets reconeguts, el Comú de Sant Julià va prohibir fer boïgues a l'empriu ja que el dret d'emprivar reconegut a la sentència de 1487 no ho permet, restringint l'ús a pastures i a "*fusta, llenya e foguesa*". Així doncs, davant l'aparició d'alguna actuació particular –no concedida pel Comú, ja que no hi consta a diferència d'altres zones– el Comú la prohibiria. L'altra excepció és la concessió de 1767 d'una boïga a l'Obac del Pont Nou que podria tractar-se perfectament d'una boïga anant cap al Pont Nou.¹⁰⁵⁰ Situació diferent és la que es dona a les Portes on sí trobem una concessió de boïga l'any 1706, la venda el 1726 d'una terra sobre el Prat de la Teresa, i la concessió d'una altra boïga al cap de les Feixes de Colltort, a les Portes, l'any 1910.¹⁰⁵¹

Molt diferent és l'actuació d'Andorra la Vella. Un petit repàs al parcel·lari de l'empriu ens mostra l'existència de forts contrastos segons les zones de que tractem: ens trobem en un espai d'obaga i, per tant, amb menys interès per mantenir la propietat de

¹⁰⁴⁹ ACSJL, L.2 d'actes del Comú, sense numerar, acta del 6 de juny de 1662.

¹⁰⁵⁰ ACSJL, doc.410 (fragment).

¹⁰⁵¹ Concessió d'una boïga a l'Obac de les Portes, "*en vista de les Portes*" a Antoni Baco (ACSJL, L.2 del Comú de Sant Julià, sense numerar, del 20 de gener de 1706). Venda d'un tros de comunal sobre del Prat de la Teresa a Ramon Olivé (ACSJL, L.3 del Comú, sense numerar, acta del 27 de març de 1726 i del 4 de març de 1727). I Concessió, l'any 1910, de boïga a les Portes, a favor de Miquel Duran (la boïga vella de les Portes al cap de les feixes de Collfort (ACSJL, doc.339.)

les terres en èpoques de baixa pressió demogràfica i econòmica; i també, amb una zona d'alta afectació per part del riu centrada a l'obac de la Margineda o "Pedregasos". La zona més muntanyosa, emperò, proporcionava algunes àrees amb certa insolació i, donat el seu pendent més suau, era susceptible de conrear-se en determinats moments històrics. Tot plegat significa la inestabilitat en la formació de parcel·les i del seu manteniment al llarg del temps, la difícil consolidació del parcel·lari com a estructurador del paisatge i, doncs, la dificultat consegüent que trobem nosaltres per reconstruir l'evolució de les parcel·les en dit paisatge.

En primer lloc hem de destacar la zona alta de la muntanya, Palomera, on al llarg del segle XIX es van conrear tot un seguit de parcel·les que, sembla ser, no van acabar convertint-se en propietats privades; aquestes boïgues es distribuïen a les diferents planes que des del Coll de Pica Romana planegen, puguen i baixen cap al Ras de Palomera i els Maians. Eren boïgues de concessió anual o bianual pel Quart d'Andorra la Vella, i la seva principal característica va ser la discontinuïtat tant del conreu com de la casa conreadora. Les boïgues, no consolidades com a propietats (no judicades), no han mantingut la divisió espacial fins a l'actualitat, i per això és impossible establir un mínim d'estructura parcel·lària. Ens hem d'acontentar, doncs, amb els topònims. Entre 1816 i 1878 trobem 13 concessions de boïgues situades als límits de la trenca de l'antiga línia d'empriu, però dins del terme d'Andorra la Vella, i que les localitzem, aproximadament, per la seva toponímia: les boïgues vella i nova del Coll de Pica Romana, la boïga nova del Ras de Palomera, la nova sobre el camp d'Aldiàs, i la vella a la Fontroja.¹⁰⁵² Més imprecisa és la denominació genèrica de "Palomera", de la que trobem un total de 26 concessions entre 1815 i 1878 a diferents veïns com Xautet, Sinet, Farré, Pere de Nagol, Joanet de la Margineda, Ignasi del Pui, Macià Armengol, Ramon, Lo Pusa, Francisco Riberaigua, Lo Caime, Sansa, Josep Vila, Macià del Jan, Roi, Antonia Calbet, Esteve Vila i Xinat.¹⁰⁵³ Totes aquestes boïgues, doncs, les hem de situar dins del terme d'Andorra la Vella, a la zona de Palomera, entre Pica Romana i els Maians, als replans que fa el terreny; parcel·les totes elles reforestades i que no

¹⁰⁵² La boïga vella del Coll de Pica Romana va ser concedida l'any 1827 a Esteve Montanya Xautet (AACA, doc.747, Llibreta de boïgues i vendes del Quart d'Andorra); la nova de Coll de Pica Romana, situada al costat de la vella, es concedí el 1823 i el 1827 al mateix Xautet (AACA, doc.265). La boïga nova del Ras de Palomera, situada al costat de la roja es concedí el 1818 a Ventura Pualet (ídem). La boïga nova a Palomera, sobre el camp d'Aldiàs es concedí el 1816 a Esteve Montaña Xautet, el 1818 al mateix, de nou el 1822 (ídem), i el 1850 a Pusa (boïga sota el camp d'Aldiàs) (AACA, document 747); el 1852 a Esteve Montaña Xautet (ídem); el 1868 a Rosselló (considerada nova, ídem); i el 1878 a Blau (ídem). La boïga vella de Palomera a la Fontroja es concedí el 1818 a Juan Marfany (AACA, doc.265), i el 1823 a Farré (ídem).

¹⁰⁵³ AACA, doc.265 i 747.

s'han conreat per possibles propietaris des de fa més de 60 anys, tal i com queda palès a la fotografia aèria de 1948. Això, i el fet de no haver localitzat judicacions ni vendes ens fa pensar que des de la dècada de 1870 no s'han concedit boïgues a la zona, restant tota la propietat del Comú.¹⁰⁵⁴

Totes les terres conreades i privades de la zona de Costa Seda i Pedregassos es troben dins el terme propi d'Andorra la Vella, al nord i a l'oest de la línia de creus d'empriu. Tan sols un parell de parcel·les es trobaven en tot o en part dins de la zona delimitada per les creus. Aquestes terres consistien en petits trossos al costat del riu, esgraonant lleument la serra i girant tota Costa Seda cap a Santa Coloma, essent prop d'allí, on l'obac rep més insolació, on la pressió humana va ser major, pujant els conreus mitjançant abancalaments de terrasses muntanya amunt. Més al nord trobem també tot un seguit de parcel·les que queden ja fora de la zona d'estudi: les terres de l'Obac de Santa Coloma.¹⁰⁵⁵ Més al sud i oest, entre el riu i el camí de l'obac trobem cinc parcel·les també indiscutiblement dins el terme d'Andorra la Vella i que procedeixen algunes de molt antic, i d'altres de boïgues concedides al segle XIX; són la Feixa de l'Obac i les Dos Illes, el prat de l'obac i Pedregassos, els Pedregassos de Marquet, els Pedregassos de Miqueldolsa i els Pedregassos de Manent.¹⁰⁵⁶ Sobre d'aquestes terres encara es documenta una parcel·la al cadastre d'Andorra, anomenada "Costa Seda", de Batista Boronat (a) Gat d'Aubinyà, d'un jornal de cabuda i limitant per totes bandes amb el comunal. Totes aquestes terres procedeixen d'antigues boïgues del segle XIX, excepte alguna terra força més antiga. Com hem dit la possessió de boïgues no era estable en el temps, ja que depenia de la demanda de terres pels veïns i de si aquests abandonaven o no el seu conreu. Així hi havia boïgues que es mantenien conreades per la mateixa família durant molts anys i altres que cada dos anys canviaven de mans. Als Pedregals o Pedregassos, també dits Serrat de la

¹⁰⁵⁴ Al respecte cal indicar que la propietat era del Comú i no del Quart, ja que el Comú concedia dites boïgues al Quart què, al seu torn, les cedia als particulars que les demanaven. A efectes pràctics era a la inversa, però així no es perdia, a efectes legals, la possessió del Comú. Igual passava amb les boïgues que concedia el Quart d'Escaldes i Engordany.

¹⁰⁵⁵ El Canal de Dolsa i les terres de l'Obac de Riberaigua, de Simon, de Mariano, de Tonivila, de Campaner de Sant Julià, de Bonetó, de Som de Canillo, de Vicari, Hoste i altres, i la terra Sensada de Masover de la Plaseta, segons el cadastre d'Andorra la Vella.

¹⁰⁵⁶ En primer lloc, sobre el Pont Nou, trobem la parcel·la "Feixa de l'Obac i les dos Illes" de Molines, al cadastre de principis de segle XX, de 4 jornals i 1 cavalló, d'origen antic però de la que no disposem informació. A continuació trobem el Prat de l'Obac i Pedregassos d'Aiern, de 3 jornals; l'origen d'aquesta sembla ser la concessió de la boïga nova de l'obac del pont Nou a casa Aiern de la Margineda l'any 1829; documentada com a boïga vella sobre el pont el 1867, i ampliada aquell any (boïga nova), la trobem encara l'any 1878 (per 1829 AACA, doc.747; per 1867 i 1878, AACA, doc.747). Sobre l'anterior trobem els Pedregassos de Marquet, d'un jornal i 12 caballons al cadastre; els Pedregassos de Miqueldolsa, de 22 caballons; i els Pedregassos de Manent, del Masover de la Plaseta, que limita ja amb la parcel·la Canal de Dolsa.

Margineda i que es corresponen a aquestes parcel·les descrites així com les primeres feixes sobre el camí, són les terres situades “*damunt del Pont*”, en el sentit que són aigües amunt, localitzant a la documentació fins a 27 concessions de boïga entre 1829 i 1912.¹⁰⁵⁷ A més de les anteriors, trobem quatre concessions que ens fa pensar que també estaven situades a la zona: les Feixes de Xautet.¹⁰⁵⁸

Al nord-est de la zona contemplada trobem altres boïgues situades una mica per sobre de les anteriors, que reben el nom de “Costa Seda”, la major part de les quals acabarà canviant el nom i formant part de les “Terres de l’Obac” ja assenyalades. En documentem 15 concessions entre 1814 i 1866.¹⁰⁵⁹ Diferent és el cas de les parcel·les “Cort Sabatera” i “Bellanosa” ja que segons els topònims i la descripció de creus de delimitació de l’empriu aquestes estarien dins de l’empriu. En qualsevol cas, emperò, totes les actuacions de concessió i judicació de les terres van ser dutes a terme per Andorra la Vella. Entre les judicacions trobem dos casos, un de l’any 1792 quan es judica la terra d’Armengol Calvo a Costa Seda;¹⁰⁶⁰ i un altre de més modern, datat l’any 1824 quan es judica una terra a l’Obac de Santa Coloma davant la Margineda en favor d’Esteve Rogé.¹⁰⁶¹ De la “Bellanosa” només comptem amb una referència, la concessió d’una boïga nova l’any 1834 en favor de Joanet de la Margineda.¹⁰⁶² Molt diferent és el cas de la “Cort Sabatera” i rodalies, zona que per les descripcions dels documents ubiquem a l’est de les parcel·les, envoltada de comunal i a la confluència de les canals de la Vellanosa, Sucarrades i Espolla. En aquesta zona es va produir una interessant pressió privatitzadora a mitjans del segle XVIII a mans de Guillem Muntanya Dolsa, que amb el temps fins i tot donarà nom a una de les canals (“*Canal de Dolsa*”). L’any 1759 Guillem Muntanya va demanar al Comú d’Andorra la Vella que

¹⁰⁵⁷ La boïga nova de l’Obac del Pont Nou, la vella “*Demunt del Pont Nou*”, la nova del Pont Nou, la vella “*Sobre lo Pont Nou*”, la nova del Pedregal de la Margineda, la vella i nova del Serrat de la Margineda, la vella del Pedregal del serrat de la Margineda, i la Barta del Pont Nou, concedides en diferents anys a Joanet, Aiern, Esteve Rogé, Jaume Sansa, Minyó de Masobé, Minyó de Miqueldolsa, Viuda, Masobé, Manent, Riberaigua, Rosa Montaña i Pere Rebato: AACA, doc.747, Llibreta de Boïgues i Vendes del Quart d’Andorra.

¹⁰⁵⁸ La boïga vella de les Feixes de Xautet, la boïga vella vora les Feixes de Xautet i la boïga nova del cap de les Feixes de Xautet, concedides entre 1851 i 1867 a Anton Dolsa, Peret del Puial, Aubinyà i Bauseli. AACA, doc.747.

¹⁰⁵⁹ AACA, doc.265 i 747, concedides a Jaume Font, Joan Mateu, Maria Bordoll, Armengol Calvo, Minyó de Joanet, Joanet, Miquel Dolsa, Joan Sansa, Manuel Mestre i Xorina.

¹⁰⁶⁰ Amb límits a l’est, sud i oest amb comunal, i al nord amb terra de Francisco Torà i Canalot: AHCA, L.2 de judicacions del Quart d’Andorra, p.5, 15 de juliol de 1792.

¹⁰⁶¹ Amb límits a l’est i nord amb comunal, a l’oest amb el camí reial i al sud amb terres d’Anton Mestre i de Joanet de la Margineda: AHCA, L.2 de judicacions del Quart, p.12, 6 d’abril de 1824.

¹⁰⁶² AACA, doc.747.

es visurés un tros de comunal a Costa Seda, vora dels Pouets, per tal de poder-lo comprar. Aquell tros de comunal es deia “*Cort Sabatera*”, i se li va concedir, amb els límits de l'est amb la “*Posella del Roure*”, al sud el torrent de la Vellanosa que ve de Costa Seda; a l'oest amb el riu que baixa de les Vellanoses i Sucarrades, i al nord amb el Comellot que baixa de les canals d'Espolla. Ja al segle XIX el titular de la Cort Sabatera i un altre veí van demanar boïgues velles a la zona, concedint-se el 1835 a Miquel Dolsa, i el 1840 a Juan Cabanes.¹⁰⁶³ En relació al Pont Nou o Pont de la Margineda només ens cal ratificar el fet que està situat íntegrament dins el terme propi d'Andorra la Vella, sense arribar a ell el límit del dret d'empru de Sant Julià, tal i com hem vist en l'apartat anterior, i ho corrobora el fet que en cap cas ni en cap moment el Comú de Sant Julià de Lòria va participar en les tasques de la seva conservació o reparació, mostra que tots dos capponts eren terres dins el terme d'Andorra. Exemple d'això fou el manament del Consell General del 9 de novembre de 1627 quan “*se mane als consols de Andorra que fasen adobar lo camí del Ubach de les Caldes fins al Oratori dejos lo Pont Nou*”, o els manaments de reparació de dit Pont Nou de 1682.¹⁰⁶⁴

Molt diferent és la situació en els escassos 500 metres que discorren entre l'oratori del Pont Nou, límit de l'empru de Sant Julià a Andorra, i la creu de les Portes o grau que s'establí com a trenca de termes. Aquí trobem tota una sèrie de parcel·les estables en el temps, una actuació constant del Comú de Sant Julià de Lòria i una presència mínima del Comú d'Andorra la Vella, a l'estil del que succeïa a l'altra banda del riu, als Pujols. Ja hem comentat –i no cal reincidir– en l'important paper que tingué el Comú de Sant Julià de Lòria al Prat de la Teresa pel que fa als manaments per recompondre el camí i com aquest prat es va anar unificant i restant a mans de la família Molines. A sobre de l'antic camí reial, ara carretera, trobem unes poques parcel·les, de difícil delimitació física, però d'ús i propietat privada. Sobre aquesta vessant oest, lleument girada cap al nord, a la part baixa dels *Bassers de les Portes*, el Comú de Sant Julià de Lòria va actuar en diverses ocasions. Sabem, i ja ho hem dit, que a principis del segle XVIII, concretament l'any 1706, el Comú lauredià va concedir al veí Antoni Baco el poder conrear una boïga a l'Obac de les Portes “*en vista de les Portes*”, i que l'any 1767 dit Comú va concedir també el dret a conrear una boïga vella a Anton Comella a l'Obac del Pont Nou que podria tractar-se de les Portes. Però al marge d'actuacions

¹⁰⁶³ Visura del tros del comunal a Costa Seda per vendre'l a Guillem Montanya de Santa Coloma el 11 de març de 1759 a: AACA, L.6 d'actes del Comú, sense numerar. La venda a AACA, doc.1710 i còpia a doc.747, del 19 de març de 1759. Per les boïgues de 1835 i 1840 a AACA, doc.747.

¹⁰⁶⁴ AHCA, L.1, f.251; L.3, f.95-96; ASC, L.2, acta del 19 de desembre de 1623; del 30 de setembre i 9 de novembre de 1627. ASC, L.34 de resolucions del Consell, acta del 11 de maig de 1682. AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.221-222 del 18 d'abril de 1740.

puntals com aquestes, des del segle XVIII el Comú de Sant Julià va concedir drets sobre una altra parcel·la: l'any 1726 va donar el dret de guarda a un tros de comunal sobre el Prat de la Teresa a Ramon Olivé (a) Pobill, amb l'obligació de mantenir en bon estat el camí que pujava i baixava de Certers, així com els antoixants.¹⁰⁶⁵ Ara bé, suposem que aquesta concessió es refereix a algunes feixes al sud de la creu de les Portes, al costat del vial Blanc i Drecera de Sant Martí, malgrat que no podem obviar la possibilitat que es referís a un primer "tros" de terra de les Portes. En tot cas, Pobill d'Aixovall posseïa o posseiria unes feixes sobre el prat de la Teresa a les Portes, ja que molts anys després, el 1788, el Comú de Sant Julià va donar permís a Andreu Olivé d'Aixovall per tal de poder conrear llegums a les "Feixes de les Portes".

Pel que fa a la regulació de les pastures, la pràctica totalitat dels documents fan referència a les regulacions per part del Comú d'Andorra la Vella des de l'Avier fins a Costa Seda (inclosa); però no a les Portes, on la única regulació documentada és del Comú de Sant Julià de Lòria en concedir dret de conreu de llegums a la parcel·la de les Feixes de Pobill i, per tant, limitant l'entrada de bestiar; i la única referència a aplicació de bans i cot és el cobrament de diners per l'entrada de bestiar al prat de la Teresa.¹⁰⁶⁶ Fins i tot l'ordenació de rebaixants del Comú de Sant Julià de 1803 no aporta cap dada sobre aquestes contrades.¹⁰⁶⁷ L'únic document de Sant Julià de Lòria que no es centra en les Portes regula, també de forma prohibitiva –mai positiva– la talla de pins al cap de Costa Seda, l'any 1778, zona d'empru d'aprofitament de fustes i llenyes segons la sentència de 1487, en compliment de la normativa imposada al respecte pel Comú d'Andorra la Vella l'any 1771.¹⁰⁶⁸ Per contra, són nombroses les actuacions d'Andorra la Vella a tota la zona excepte a les Portes, com hem vist en parlar de les pastures. Pel que fa a llenya i fusta, trobem documents de requisa (l'any 1725 el Comú d'Andorra va manar treure i baixar unes fustes fins al Planell de l'Avier, sota la carbonera del Farré),¹⁰⁶⁹ documents vedant la talla (l'any 1771 el Comú va vedar la llenya i va regular la forma de fer ram prohibint tallar pins sense llicència des del Collet del Bes a Carlonch, aigua vessant del Torrent del Forn i Ras de Palomera

¹⁰⁶⁵ ACSJL, L.3 d'actes del Comú, 27 de març de 1726 i 4 de març de 1727.

¹⁰⁶⁶ ACSJL, L.4 d'actes del Comú, f.197v, del 31 de desembre de 1801.

¹⁰⁶⁷ Només indica que el rebaixant del Quart de Nagual trenca amb la parròquia d'Andorra: ACSJL, L.4 d'actes del comú, f.202v-203 del 28 de maig de 1803.

¹⁰⁶⁸ ACSJL, L.2 d'actes del Comú, sense numerar, 6 de juny de 1778.

¹⁰⁶⁹ AACA, L.5 d'actes del Comú, f.103-104 del 26 d'agost de 1725.

enllà fins a sobre la Collada de la Bartra, aigua vessant i fins als conreus de Santa Coloma);¹⁰⁷⁰ o concedint fusta per a fer carbó.¹⁰⁷¹

Així doncs, fins al darrer quart del segle XIX l'ús de l'espai entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria de l'Avier fins al Prat de la Teresa es regulava per l'arbitratge de 1487 que parlava d'un espai d'ús comú a Prat Primer i un empriu de Sant Julià sobre una franja de terreny a l'aigua vessant d'Andorra la Vella que anava des de l'oratori del Pont Nou fins al Prat Primer, però sense delimitar la trenca de termes què, com veurem, anava per la divisòria de les vessants de la serra. L'administració, doncs, i així ho reflexa la documentació, corresponia a Andorra la Vella, que va actuar contínuament tot regulant els recursos naturals, fent manaments, concedint terres per a conreu, fustes per a carbó i herbes per a pasturar a tota la seva vessant, és a dir, a tot el seu terme. Això seria així excepte en les Portes on, al igual que passava als Pujols, la pressió de Sant Julià es faria notar més tot regulant aquest Comú els conreus dels prats i boïgues situats entre la creu de les Portes (al mig del Prat de la Teresa, en línia amb el Grau de Certers, allà on es divideix solana i obaga) i l'oratori, punt on començava, de fet, l'empriu.

6.2.- De la neutralitat a l'Estat Andorrà

Andorra ha estat qualificada com a país de frontera, amb una economia i una societat característics del seu caire fronterer,¹⁰⁷² fins al punt que durant molts anys ha estat menyspreada i considerada com un minúscul terreny feudal conformat per l'espai restant entre les fronteres d'Espanya i de França, visió aquesta predominant entre la intel·lectualitat d'ambdós estats al segle XIX i part del segle XX. Malgrat la importància de la frontera per a Andorra, pocs són els estudis que sobre la formació dels límits i de la frontera internacional s'han realitzat, i fins fa poc temps tots ells relatius als límits amb França. Pocs estudis i limitats a referències puntuals dins de monografies més àmplies, o a articles publicats que en molts casos daten del segle XIX. Dos exemples ens mostren clarament la manca d'estudis monogràfics sobre la frontera d'Andorra amb Catalunya: d'una banda l'asseveració dels antropòlegs ROIGÉ, ROS I COTS (2002)

¹⁰⁷⁰ Ídem, f.26v del 30 de maig de 1771.

¹⁰⁷¹ Concessió de 1861 a Picart als Maians. AACAA, L.7 d'actes del comú, sense numerar, acta del 5 de maig de 1861.

¹⁰⁷² Els treballs d'antropologia econòmica i d'economia s'han desenvolupat cap a aquest caràcter d'Andorra; veieu per exemple COMAS (2002), i la mateixa autora juntament amb PUJADAS (1997).

que en el seu estudi sobre els drets transfronterers de pastures i passatges exposen directament la inexistència d'un tractat internacional de delimitació de drets i límits de la frontera entre Andorra i Espanya; i el treball de MARQUÈS (1991) sobre la reforma institucional de 1981 on fa una recopilació de les relacions externes i de la sobirania d'Andorra des de l'edat mitjana, no fent cap referència a la frontera espanyola. Una situació que afortunadament s'està corregint amb nous estudis –encara que parcials– com el de CAPDEVILA (2011). Però tot això no significa que el problema fronterer no s'hagi tractat de forma puntual dins d'estudis i cròniques generals d'Andorra, on un tema com aquest és d'obligada referència especialment a la bibliografia relativa al segle XIX. Ja des del treball de BLADÉ (1875) fins l'obra col·lectiva de LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988), les referències pròpiament de la frontera són nombroses ja que també van ser nombrosos els conflictes a que el Consell General es va haver d'enfrontar contra comunitats franceses i espanyoles pels terrenys de la frontera, i contra els propis estats davant les moltes normatives imposades pels països veïns sobre la circulació de mercaderies i persones per les fronteres, així com de tropes dins el territori andorrà.¹⁰⁷³ Al marge d'aquestes aportacions puntuals podem englobar els estudis sobre la frontera andorrana en tres grans blocs: la qüestió de la sobirania de la vall, íntimament lligat amb la formació de la frontera i més quan ha estat un tema discutit que posava en entredit la validesa de la pròpia frontera i de l'Estat andorrà. En segon lloc, la qüestió ja assenyalada de l'economia fronterera; i finalment en tercer lloc, un problema íntimament relacionat amb la frontera: la construcció del límit i l'existència de drets transfronterers com a fruit de l'economia agrosilvopastoral pirinenca. A tots ells cal sumar un quart problema que més enllà de la qüestió purament andorrana afecta al conjunt de països catalans com és la frontera internacional entre catalans i la construcció de les identitats, ben estudiat pel cas de la Cerdanya per Peter SAHLINS (1993), però poc difós per al cas andorrà.

Andorra ha estat considerada durant molts anys com a una anomalia fruit d'una sobirania compartida entre dos Estats, França i Espanya. Durant tot el segle XIX l'escassa historiografia, sempre a mans de francesos o espanyols, va estudiar els orígens de la senyoria compartida, uns treballs ben analitzats per VIADER (1997), destacant entre tots el de Ch. BAUDON DE MONY (1885), així com d'altres anteriors que van donar llum a tot el procés gairebé mitològic de la formació de la cosenyoria amb les branques familiars dels Caboet i Foix, i dels pariatges del segle XIII. Tot això amb l'únic objectiu de determinar la pertinença legítima d'Andorra a Espanya o a França.

¹⁰⁷³ D'obligada referència són les ACTES (1978), ALBERT (1985), ARMENGOL, MAS I MORELL (1980); BELINGUER (1974), BLADÉ (1875); el sempre citat BRUTAILS (1904), els també indispensables GUILERA (1960 i 1964) i LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988).

Aquesta actitud va ser seguida entre d'altres pel dit BAUDON DE MONY, però també per Antonio VALLS (1820), P.R. ROUSSILLOU (1823) o J.M. SÁNCHEZ DE LA CAMPA (1851).¹⁰⁷⁴ La idea d'una sobirania compartida entre els dos estats d'Espanya i França, i no dels dos cosenyors com a institucions diferenciades dels dits estats, s'ha mantingut fins fa molt poc com hem pogut comprovar en l'estudi de Peter Sahlins on l'autor, tot comparant els casos andorrà i cerdà assenyala que Andorra "té la doble sobirania de França i Espanya".¹⁰⁷⁵ En tots aquests casos s'ha confós la sobirania nominal amb l'exercici de la sobirania en els seus diferents graus de capacitat executiva. Diferents estudis han anat aportant interpretacions alternatives que donen com a resultat el coneixement del poder efectiu dels coprínceps. Així, a Andorra, aquests sobirans ja al llarg dels segles moderns eren titulars cobradors de rendes i nomenadors de veguers, però d'unes rendes acotades i limitades, controlades per les institucions de la vall, i uns veguers caps d'un sistema judicial controlat a nivell de Corts per unes comunitats rurals que van retenir les principals prerrogatives jurídicopolítiques fent-les recaure en el Consell General i no en la justícia senyorial. En tot cas, la sobirania no corresponia als dos estats veïns sinó a les dues institucions – successor del comte de Foix i bisbe d'Urgell – cosa que queda perfectament palesa durant el període de la II República Espanyola com ens han mostrat HAGUE I PELÁEZ (2002) i HAGUE (2005). Una altra cosa són els estudis, des del camp del dret, de dites institucions des de les reformes del darrer quart del segle XX (MARQUÉS:1991). En resum podem parlar del manteniment d'una interpretació anòmala de la frontera en quant s'ha donat prioritat a l'anàlisi (o més aviat a la mitificació) de la sobirania compartida i del reconeixement dels possibles drets dels Estats veïns sobre el territori andorrà sense endinsar-se en el model d'Estat constituït a Andorra i de la formació pròpia de fronteres.

Més estudiat que la sobirania ha estat l'aspecte econòmic, ja de l'economia rural *tradicional*, agrícola i siderúrgica que es basava en els privilegis de lliure comerç a

¹⁰⁷⁴ L'escrit de P.R. Roussillou en realitat és anònim, però s'ha atribuït a aquest autor, que el va escriure com a resposta a l'escrit d'Antonio Valls; hi ha una segona edició a Toulouse, Hébrail, 1870. Del treball de M. Sánchez de la Campa hi ha una edició a Lleida, per la impremta J. Sol, de l'any 1851. Un exemple clarificador de l'objectiu de dits estudis és el que ens proporciona el següent text d'Eduardo Saavedra datat el 1886, on es refereix a l'estudi de Baudon de Mony: "El autor, con notoria prudencia, dice que no pasa de aquí en sus reflexiones; pero las consecuencias se caen de su peso, y es digno de notarse, y altamente satisfactorio para España, que un escritor francés suministre con entera imparcialidad y noble independencia los datos necesarios para demostrar que si el señorío del obispo de Urgel desaparece, á España, y no á Francia, corresponde, por razón histórica, la soberanía de tan disputado territorio", dins SAAVEDRA (1886), p.335-337.

¹⁰⁷⁵ SAHLINS (1993, p.37), basant-se en la tesi de dret de J. Descheemaeker sobre la frontera francesa dels Pirineus Occidentals, de 1945, i d'una incorrecta lectura d'Armengol, Batlle i Gual, segons es desprèn de la nota 35 del seu llibre.

França i Espanya, així com lliure circulació sense peatges, lleudes ni similars; ja de l'economia actual del sector serveis, donant una gran importància al contraban (bàsicament amb estudis realitzats per espanyols i francesos) i a les franqueses duaneres (estudiat pels andorrans, encara que no únicament), qüestió aquesta darrera que va provocar nombrosos problemes a l'Andorra del segle XIX.¹⁰⁷⁶

Sense cap dubte l'aspecte més estudiat de les fronteres andorranes i en general de totes les fronteres pirinenques és la qüestió pastoral que es caracteritza, precisament, per l'anomalia jurisdiccional de la frontera en existir drets d'ús compartits transfronterers i, per tant, drets d'unitats administratives d'un Estat sobre el territori d'altre Estat. Les faceries, passeries, i emprius catalans han estat estesament estudiats al llarg de tota la carena pirinenca i també pel cas concret andorrà. Malgrat tot, només pel cas d'Andorra amb França.¹⁰⁷⁷ De tots ell cal destacar el treball de Jean BECAT (1993, 1994) que des de la geografia històrica fa una interpretació economicista de la construcció de la frontera com a resultat de les lluites seculars pel control de les peixenes en relació a les característiques del mercat ramader regional i als ramats locals andorrans. Segons aquests estudis l'economia agrosilvopasotral potencia la lluita per zones de muntanya mitjançant l'obtenció de la propietat o la creació d'emprius de tal manera que aquests són la base dels límits dels pobles, i des d'aquests límits es construeix la frontera, tal i com hem pogut comprovar al llarg de les pàgines anteriors. Així doncs, als Pirineus occidentals catalans i a Andorra la territorialitat anava conjunta amb la jurisdicció territorial (ja que aquesta, de fet encara que no de dret, era exercida per les comunitats rurals d'Antic Règim), de tal forma que a l'època Moderna els límits entre reialmes no eren únicament jurisdiccionals (amb assumptió de sobirania central) sinó també territorials en tant que la lluita per cada pam de terra comportava una jurisdicció i un territori propis i totalment delimitats. Una altra cosa serà la nacionalització del territori. Veiem tot seguit com es consolidà el territori andorrà en base a la lluita entre comunitats locals, per passar després a constatar el procés de formació de la frontera.

¹⁰⁷⁶ Ja a mitjans del segle XIX J.M. Sánchez de la Campa, a l'obra citada de 1851, va prevenir del contraban i dels privilegis comercials d'Andorra amb la necessitat d'establir unes duanes efectives i uns drets duaners que gravessin el trànsit de mercaderies franceses i andorranes. Però a finals del segle XIX, quan es van reactivar les disputes frontereres entre Espanya i Andorra, J. de CARVAJAL va publicar el 1895 la seva obra. Ja contemporanis trobem estudis com el de LLUELLES (1988) o el de LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988).

¹⁰⁷⁷ Pel cas hispano-francès BIELZA DE ORY I DALLA-ROSSA (1988); BRIVES-HOLLANDER (1984); CASTERAN (1897); CAVAILLÈS (1910), DESPLAT (1993); DRUÈNE (1986), SERMET (1984), etc. Pel que fa a Andorra amb França: BABY (1986); BASCOMPTE (1999); BONALES (2003b, 2011), CAMIADE (2000); DAVID (1992), MARCET JUNCOSA (1991). Pel que fa a Andorra amb Catalunya alguna referència a Lles i a Sant Julià de Lòria a ROIGÉ, ROS I COTS (2002), i CREUS (2010).

Més enllà de les valls neutres: els emprius.

A les darreres dècades del segle XVII ja es va fer sentir el canvi de tendència demogràfica i econòmica, tot rebrotant, de forma tímida, vells conflictes sobre límits i emprius entre les parròquies andorranes i les fronteres espanyoles i franceses, com el conflicte entre La Massana i Tor el 1686 o els successos de 1686-1687 a la Solana per la incursió de bestiar de la vall de Querol. Cal destacar també la importància del fet que des d'aquestes dates es conserva el registre en paper de les rodalies, és a dir, dels actes de revisió dels límits i emprius entre comunitats fronteres, com entre Os i Sant Julià de Lòria el 1703 o entre Andorra la Vella, Lles i Arànsers el 1706. Deixant de banda el llarg i dur conflicte amb França per la Solana d'Eravall, que ja hem vist en pàgines anteriors, les guerres de Successió i la invasió dels Pirineus catalans pels francesos en 1719-1721 primer, i la crisi provocada per les epidèmies posteriors de la dècada de 1720, van produir un retraïment de la pressió sobre els recursos i les tensions que comporten. La recuperació definitiva no es donarà fins a mitjans de segle amb el ressorgir de les tensions territorials a Sant Julià de Lòria amb Arcavell el 1758, i amb Os el 1767, i l'interessant procés amb la vall de la Llosa de 1747-1749. Veiem tot seguit com es van desenvolupar aquestes tensions territorials que serien el fonament de la delimitació fronterera del segle XIX.

El punt de partida que prenem per tal de revisar el fonament territorial de la formació de les fronteres internacionals d'Andorra s'inicia a Bescaran. Aquest poble espanyol limitava amb la vall d'Andorra mitjançant una tortuosa línia entre el rierol del Covil (des de sobre la font Bullidora a Caborreu) i el Monturull o Torre dels Soldats. Zona que si bé podria ser objecte de disputes, sembla ser que aquestes no es van produir, almenys amb caire de litigi, existint un pas de bestiar a la muntanya que era emprat pels veïns de Sant Julià de Lòria per tal d'accedir a la Cerdanya, i sembla ser que hi havia, al costat andorrà, un dret d'empriu (potser d'abeurada) a la zona de les fonts sobre el Coll de Pimes per part dels homes de Bescaran.¹⁰⁷⁸ Aquesta línia formava un límit estable, reconegut al capbreu de 1669 –del que Sant Julià de Lòria tenia una còpia certificada–¹⁰⁷⁹ on únicament apareixeran disputes en fases posteriors a la

¹⁰⁷⁸ Això es desprèn de l'acta d'arrendament de les herbes de les Costes de Sant Julià l'any 1726: ACSJL, L.3, acta del 5 de juny de 1726.

¹⁰⁷⁹ El capbreu de 1669 indica, com a límits amb Sant Julià de Lòria, els següents: “y de dit Coll de Pedra Lonch, tot serra serrant, va fins al cantó de la feixa de la Mesclensa, y després, tota

signatura del tractat fronterer internacional entre Espanya i Andorra, concretament entre 1897 i 1906, tal i com podrem veure.

Immediatament a l'est es trobava el límit de Perafita i Claror amb el terme d'Arànsers, on, com ja sabem, la parròquia d'Andorra la Vella posseïa un dret d'empru sobre la muntanya de la Pera des de l'any 1475; un dret que era exercit pels veïns andorrans sense cap tipus de problema entre els segles XVII i XIX, satisfent puntualment el cens al senyor i, al segle XIX (seguint les normes d'introducció de bestiar als emprius espanyols dictada pel Govern Civil de Lleida), a la delegació d'Hisenda lleidatana.¹⁰⁸⁰

A tocar d'aquest terme, Andorra la Vella conservava el dret d'empru sobre les muntanyes de Pradell i Cantabrà, al terme de Lles. Durant el segle XVIII l'ús dels drets de pastura en aquestes muntanyes va ser mínim, i el Comú d'Andorra va haver d'establir una certa normativa per tal d'obligar a usar aquests drets i evitar, així, la seva possible prescripció,¹⁰⁸¹ alhora que se seguien pagant els corresponents censos als senyors.¹⁰⁸² A aquests actes cal afegir-hi una nova actuació periòdica, o que almenys ara deixa constància per escrit, que no és altra que la rodalia i les visures de creus que el Comú d'Andorra, juntament amb les autoritats de Lles, van fer dels límits d'empru a Pradell i Cantabrà. Si bé totes aquestes actuacions vetllaven pel manteniment dels emprius, al mateix temps podem constatar que es va perdre totalment el dret d'empru a la Coma de la Muga, que tan sols hem pogut constatar el seu ús per als segles XIV-XVI.¹⁰⁸³ Així entre 1706 i 1751 documentem l'existència de 6 visures de creus d'empru a Lles, de les quals resta el document de rodalia en tres d'elles, basant-se totes en la visura de creus de 1386 documentada en el plet de 1540. Però al igual que en la resta

serra, va dret a Coborreu, y de aquí va dret, per amunt, al Coll de la Finestra, dret a Coll Romaner, y de aquí afronta ab lo terme de Sant Julià de Lòria, vall de Andorra, y de dit Camp Romaner va, tota serra havall, port Negre, y del port Negre, tota serra serrant, va al cap del tosal de Montarrull, y de aquí comense de confrontar ab lo terme de Aràncer (...)". ACSJL, doc.40.

¹⁰⁸⁰ AACA, L.6 d'actes del Comú, actes de l'1 i el 6 de juliol de 1832.

¹⁰⁸¹ Per exemple, a AACA, L.5 d'actes del Comú, f.12v-13, del 22 de juny de 1745, el Comú obligava a qui tingués bestiar gros a Perafita i a la colla comuna a passar als emprius de la Cerdanya com a mínim vuit dies. Igualment l'any següent (AACA, L.5 d'actes, f.269, del 16 de juny) el Comú d'Andorra va llogar el guardià de la colla comuna de vaques i egües perquè anés als emprius de Lles i Arànsers; o l'any 1755 (AACA, L.6 d'actes del Comú, acta del 15 de gener) en l'arrendament d'herbes de Setut, Sedornet, Tossa, Eres i Baell, que obligava el Comú a passar als emprius (AACA, L.6 d'actes, acta del 13 de juny de 1756).

¹⁰⁸² Per exemple l'any 1723 (AACA, L.5 d'actes, f.81v), l'any 1725 (ídem, f.103-104) o l'any 1740 (ídem, f.223).

¹⁰⁸³ Segons la documentació del plet del 1540 (AACA, doc.22); es documenta a la Muga des de l'any 1386. Més tard no hi ha cap referència de drets a la zona.

de visures, el pas del temps feia reduir del número de creus localitzades.¹⁰⁸⁴ A finals de segle encara apareixerien nous problemes, ara concretament a La Pera, a la vessant de la vall corresponent a Lles. Aquí l'any 1796 els homes de Lles van penyorar diferents mules per tractar-se, segons ells, de bestiar "mercantíbol" i no particular¹⁰⁸⁵. Davant el fet, el Comú d'Andorra la Vella va presentar demanda als tribunals de la Reial Audiència de Barcelona, i l'ajuntament de Lles va provar de tancar la qüestió proposant oblidar l'assumpte si Andorra perdia la penyora. La negativa andorrana va fer continuar el procés, fins que l'any 1798, assessorats pels advocats, van arribar a un acord amb el reconeixement mutu dels drets i la devolució de les penyores¹⁰⁸⁶. Els veritables problemes, i la fi dels emprius de Lles i d'Arànsers van tenir lloc al segle XIX, aprofitant el municipi espanyol la creació de la frontera internacional per tal de resoldre al seu favor aquesta qüestió.

Totalment diferent fou el que succeí al darrer límit andorrà amb la Cerdanya espanyola, és a dir a l'empriu sobre la Vall de la Llosa a la zona de Vall Civera. Si a finals del segle XVII va canviar la tendència demogràfica i econòmica amb el retorn de la pressió sobre les muntanyes en forma de pastures i fusta, la reparició d'aquestes tensions a la Vall de la Llosa serà molt més tardana donat el caràcter d'extraordinària perifèria de l'empriu de Vall Civera. Ja l'any 1721 el moviment de ramats i de contraban va provocar la queixa oficial del governador militar de la Seu d'Urgell.¹⁰⁸⁷ No serà fins l'any següent, el 1722, que s'originarà una nova disputa: aquell any els veïns de la Vall de la Llosa van penyorar els ramats andorrans a la Vall Civera. L'acció dels cerdans va provocar que el Comú d'Andorra la Vella exigís la devolució de les penyores i que els homes de la Llosa reconeguessin el seu dret d'empriu. Però un greu problema va aturar qualsevol actuació d'Andorra: als arxius comunals no es van localitzar els documents acreditatius dels seus drets, havent de nomenar uns comissionats per tal de buscar qualsevol tipus d'informació al respecte, tant a casa dels notaris com entre els particulars de la vall d'Andorra; documents que no es

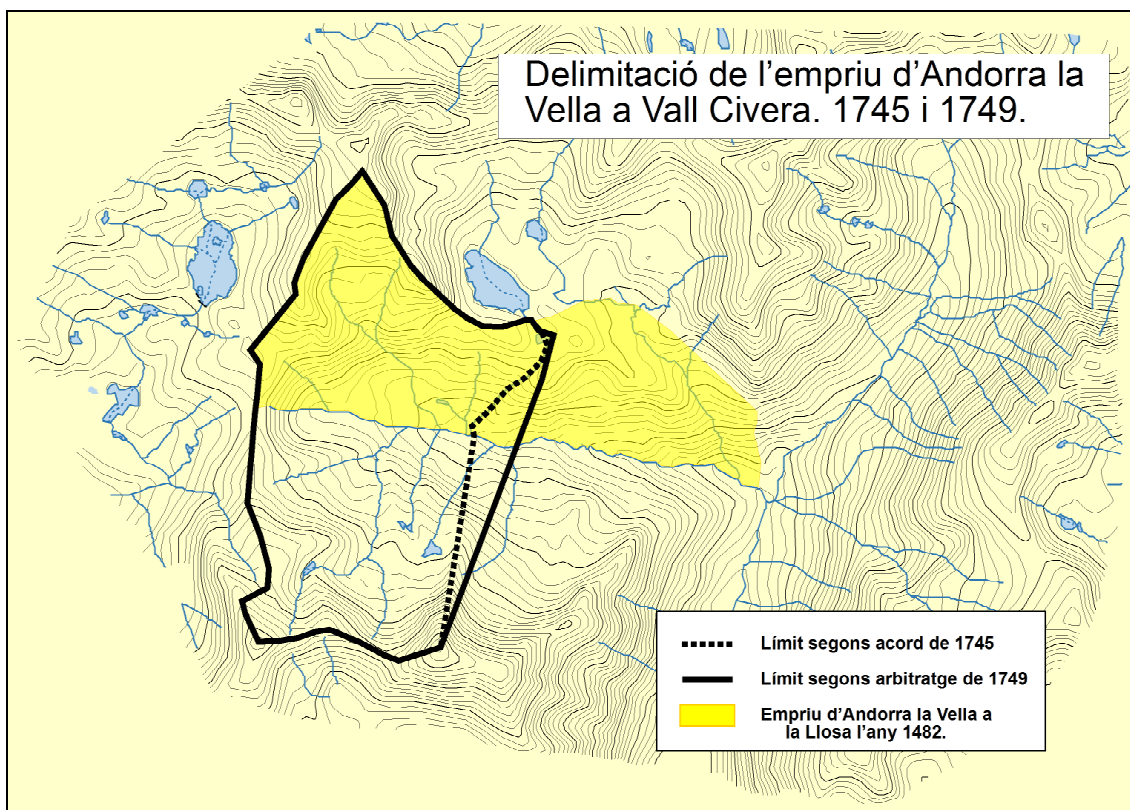
¹⁰⁸⁴ AACA, doc.617, visura sense data, amb 7 creus; AACA, carpeta 9, doc.600, visura de 1706, 4 creus; AACA, L.5, f.103-104 (ordre de fer visura de 1725); ídem, L.5, f.197v (ordre de fer visura de 1736); ídem, L.5, f.223 (ordre de fer visura de 1740); ídem, doc.43 (visura de 1751 amb 5 creus localitzades).

¹⁰⁸⁵ AACA, L.6 d'actes del Comú, acta del 13 d'agost de 1796

¹⁰⁸⁶ Ídem, i a més: acta de l'11 de setembre de 1796, acta del 6 de setembre de 1797; AACA, doc.603 i 605; i conveni fronterer a ASC, doc.3905.

¹⁰⁸⁷ Carta del 10 d'agost de 1721 del governador militar de la Seu d'Urgell, Josep Ibáñez Cuevas al Consell de la Vall instant a que s'aturi el contraban de gèneres francesos cap a Espanya per la vall de la Llosa. ASC, doc.1352.

trobarien fins l'any 1747¹⁰⁸⁸. Malgrat tot, el Comú d'Andorra era conscient del seus drets, ja que en quedava constància mitjançant el pagament de censos al bisbe d'Urgell, uns pagaments que seguien fent.¹⁰⁸⁹

Imatge 103: Delimitació de l'empriu de Vall Civera, 1745 i 1749.

L'any 1723 el problema encara estava actiu, provant el Comú d'Andorra de negociar amb els regidors de La Llosa la realització d'una visura per tal d'establir la línia límit de l'empriu¹⁰⁹⁰. Sembla ser que s'arribaria a algun tipus d'acord verbal, ja que es va aturar tot l'enfrontament –val a dir que s'inicià una greu crisi econòmica i una posterior invasió francesa a la Cerdanya– a nivell documental, no sorgint de nou fins a dues dècades més tard. Fou l'any 1745 quan els compromissaris de la parròquia d'Andorra amb Bernola de Lles, creuaren l'empriu de Vallcivera tot indicant, com és natural, els límits amb els nous topònims, i no assenyalant només la línia de la sentència de 1482, sinó descrivint tot el contorn de l'empriu.¹⁰⁹¹ Però el cas és que l'any 1747 els

¹⁰⁸⁸ AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.72 del 9 d'agost de 1722; ídem f.281-281v del 22 d'octubre de 1747.

¹⁰⁸⁹ Per exemple AACA, doc.507 del 13 d'octubre de 1735.

¹⁰⁹⁰ Veieu al respecte les ordenacions del Comú de l'11 de juliol de 1723 (AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.81), i del 12 de juliol i 12 de setembre del mateix any (ídem, f.81v).

¹⁰⁹¹ "(...) an volgut que lo empriu trencas al riu que ve del Estany de Monmelos dret al alt de la Muga y serra serrant fins a les collades del Cap de Ballsibera, y serra serrant tots los aigua vesans de Ball Sibera afins a la brocalera del estan[y] de Mon-melos so Sual devall ses creuat

comissionats del Comú andorrà van trobar la documentació acreditativa dels drets d'empriu, i el Comú va manar péixer el bestiar andorrà a Vall Civera com a acte de domini, però especificant que no es creués mai el riu cap a la Muga¹⁰⁹². Davant d'aquest fet els homes de la Llosa van penyorar de nou els ramats a Vall Civera, responent el Comú d'Andorra la Vella d'una banda demanant el parer dels advocats, que van recomanar iniciar un contenciós contra els cerdans a la Reial Audiència; d'altra banda negociant directament amb l'ajuntament de La Llosa per tal d'alliberar el bestiar canviant-lo per una caució en moneda en cas de repetir-se les penyores; i finalment van demanar al senyor dominical, el Bisbe d'Urgell, la ratificació, confirmació i nou establiment a precari de la concessió d'empriu de l'any 1280; tot això al mig d'un increment de la tensió provocada pel penyorament de 11 caps de bestiar boví per part dels homes de La Llosa a Vall Civera¹⁰⁹³. Finalment s'arribà a un acord i el Bisbe d'Urgell l'any 1749, confirmà i establí de nou a cens l'empriu de la muntanya de Vall Civera, terme de la Llosa, a favor de la parròquia d'Andorra la Vella¹⁰⁹⁴, amb una entrada de divuit pernils i un cens anual de dos pernils o nou lliures.

Però aquesta concessió només podia fer-se basant-se el bisbat en els documents acreditatius del seu domini i propietat sobre el bé, pel que s'entrava en la disjuntiva d'indicar els límits de 1280 que no eren precisament uns bons referents del territori cedit, o els assenyalats a la sentència arbitral de 1482, amb el que el problema continuava essent el mateix. Com era d'esperar la solució vingué per un doble acte: la ratificació i nova concessió de 1749 incorporant els límits de 1482¹⁰⁹⁵ i l'arbitratge per afitar l'empriu entre Andorra la Vella i la Vall de la Llosa el mateix any¹⁰⁹⁶.

[de] part a part del riu de Mon Melos de ser c[ap] alt de la Muga (...).ACA, doc.62 del 16 de juliol de 1745: acte de visura de l'empriu de Vall Civera pel Comú d'Andorra la Vella.

¹⁰⁹² ACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra la Vella, f.281-281v del 22 d'octubre de 1747.

¹⁰⁹³ ACA, doc.42, i L.5 d'Actes del Comú, f.289v, 294v-295v i 297.

¹⁰⁹⁴ ACA, doc.507.

¹⁰⁹⁵ En concret: "(..) de la Via Travessania avall, que va â Mal Partit, y al Pla de la Moixa, y passa fins al Ansol de las Canals de las Morellas, y de aqui tira enllà amunt dret â un Plá âhont y ha una roca fesa que fa duas parts, y de esta dret al extrem del Pla ab una Roca prop de la Aygua y torne e devalle de Copi y de Montmelos y de aqui trenca tot torrent amunt dret â altra Roca fesa â aquesta part de la Aygua que ve de Copi fins al peu dels Plans de Montmelos â la part de Vallcibera ahont se ajuntan las Ayguas, y de aqui â una Roca que hi ha purna de Pins, y de aquesta dret âmunt á altra roca prop una Pleta del Ubach de Montmelos sota la Bassa del Estany y de aquesta dret enllà prop la mateixa Bassa del Estany de Montmelos en una altra Pedra, ó, roca y de aquesta amunt en una Pedra rodona, ÿa un Tossal que es en vista del Extrem del Estany de Montmelos y de aqui passa lo Estany y tira dret al Coll del Estany de Montmelos".

¹⁰⁹⁶ ACA, doc. 54. "Des de la Brocalera del Estany de Monmelos de havont baixa la aygua, dret a la Pleta vella de Vallsivera prop de una roca al costat de la aygua en la que se feu una creu, ÿ de aqui dret a la altre part de la aygua havont se ha fet una creu â una roca grossa, ÿ de

Tota aquesta informació, juntament amb les diferents rodalies dels termes i emprius entre Encamp i Andorra la Vella, ens defineixen els límits de terme entre Encamp i La Llosa al circ de Ribús, una qüestió que no es debatiria fins al segle XX. La sentència de 1482 no deixava ben clara la delimitació d'ambdós termes en assenyalar, recordem-ho, que l'empriu d'Andorra la Vella dins el terme d'Encamp a Montmelós era: "*Item sentenciàren que los de Andorra puguen passar é amprivar per emprius tots los tarretals dejos les roques del cap del dit estany de Mommelós, en anllà envers Encamp, fins feren una creu en una roca dret del estany, e de quí enfora declararen que tiras dret enllà, amunt per los rochs, fins al cap del Riu dels Roviols, que es ý devalle fins al cap de Vallcivera, é fins al dit Riu dels Roviols*"; On no queda prou clara la divisió del Cap del Riu dels Roviols, si és el que, continuant, baixa fins al cap de Vallcivera, o és que la línia en sí continua baixant fins al cap de Vallcivera, quedant la darrera confrontació de "riu de Roviols" com a poc precisa quant a delimitació final. La resposta ens la proporcionen els diferents documents d'aquest període: a l'afitament de l'empriu de 1745 s'assenyala que és terme de La Llosa i empriu d'Andorra la Vella el contingut des de les collades del Cap de Vall Civera (en línia recta amb La Muga) y serra serrant fins a la brocalera de l'Estany de Montmalús o part de baix de dit estany. És a dir, que segons aquesta el Circ de Ribús és terme de la Llosa i empriu d'Andorra. D'altra banda l'arbitratge de 1749 inclou exactament els mateixos límits: de la Muga a les Collades del cap de Vall Civera i d'allà serra serrant fins a la brocalera de l'Estany, confrontant amb els cortons d'Encamp.

Però ambdós són límits convinguts entre la Llosa i Andorra, sense la participació d'Encamp. L'única informació que tenim de la posició d'aquesta darrera parròquia és la que ens proporcionen les rodalies de terme i d'empriu entre Encamp i Andorra a Gargantillar: La visura de Gargantillar de 1624 assenyala que la línia de trenca del cortó (els emprius estaran en discussió un segle i mig després) passa des de la collada de Vall Civera fins a l'Alt de Montmelós, que l'hem d'identificar amb l'actual Pic de l'Aliga (2820,5 metres) també anomenat Pic de Ribús (cartografia de l'Institut Cartogràfic de Catalunya), i no l'actual pic de Montmalús (2781,3 metres) situat sobre el cortó homònim, ja que l'empriu d'Andorra la Vella no arribava fins allà. Les mateixes

aquí dret â altre roca al cap de un turo que fa un boný, ý de aquí recte a la cresta de la Muga, que divideix lo terme de la Lloza, del de Lles, ý de aquí serra serrant de la Muga fina a trobar las colladas del Cap de Vallcivera, de Setut. Ý així mateix tot serra serrant tornant a la Brocalera confrontant ab lo Corto de Encamp, de todas las quals cosas las Mensionadas parts me requiriren á mi infrascrit notari ne llevas acte per evitar las esdevenidoras disputas. Lo que fiu en lo dit terme de Caborriu de la Lloza, ý partida anomenada de Vall civera, dia mes ý aný sobre dit."

confrontacions s'assenyalen a la *visura* de 1674.¹⁰⁹⁷ Però des de la *visura* de 1714, aquesta inclosa, les creus de terme i d'empriu es diferencien als documents, fent-se dues visures diferents¹⁰⁹⁸. A totes elles la línia de trenca de termes entre Encamp i Andorra acaba a les collades de Vall Civera, i la línia de final d'empriu d'Andorra acaba a la carena de les "Crestes de Gargantillar" fins a un tossal, és a dir, fins al Pic de l'Àliga, de Ribús o de Montmelós.¹⁰⁹⁹ D'això es desprèn que no hi ha una continuïtat de trenca de termes entre la collada de Vall Civera i el Tossal de Montmelós (o pic de l'Àliga o pic de Ribús), ja que s'assenyalaria o bé per la vessant d'aigües o bé per creus.

Els límits entre Encamp i la Llosa, doncs, els hem d'entendre des del Pic de Ribús (Àliga o Montmelós) aigua vessant fins a la part baixa o brocalera de l'estany de Montmalús, és a dir, pel ramal sud-est que des d'aquell pic s'estén cap a l'estany. El circ de Ribús, segons tota aquesta documentació, i tal i com s'acordà al segle XIX per la comissió hispano-andorrana per la frontera, quedava situat dins la partida de Vall Civera del terme de la Vall de la Llosa. A partir d'aquest moment el Comú d'Andorra la Vella va establir en diferents moments l'obligació que la colla comuna entrés a Vall Civera, com a acte de possessió que fes mantenir el dret d'empriu.¹¹⁰⁰ Es consolidava, doncs, un nou espai de pastures a la solana i a l'obaga de Vall Civera, al temps que es perdien les pastures de la Solana des de l'estany fins a Engaït.

Aquest marc espacial es va mantenir fins a mitjans del segle XIX, malgrat que l'any 1800 el Bisbe d'Urgell, davant les dificultats per arrendar les rendes de la senyoria del castell de la Llosa, va establir a quatre dels seus veïns totes les pastures, farga, muntanya i boscos del lloc de la Llosa, així com els censos y rendes del poble (que estava format per de sis capmassos); incloent-hi específicament les muntanyes i terres amb límits a tramuntana "*ab las montañas de Encamp de las Valls de Andorra ahont hi ha unas creus per señal*" seguint el conjunt de límits fins a la "*Portella dita la Muga, y*

¹⁰⁹⁷ Per a 1624, AACA, doc.34, 34-bis, 34-tri, 34-quart i altra còpia a L.14. Per a 1674 AACA, doc.40.

¹⁰⁹⁸ La *visura* de 1714 a AACA, doc.50.

¹⁰⁹⁹ Així el 1725 diu: "(...) *trenque fins a la Collada de Gargantilla y de aqui girense ha ma esquerra trenque tot fil de serra amunt*" (AACA, doc.41); el 1728 diu "(...) *trence dret a la colada de les Aguas y despues diven ques gire ha ma escera y tot fil de sera fins an vista de mumulos que es demont de l'astañt de la Ila*" (AACA, doc.49); el 1744 indica: "*y de aqui dret amunt en un tosal en vista de la Coma dels Llops, y ha altra creu + y despues trenque tot fil de serra per demunt lo estanç de la Ylla fins en vista de Monmelos*" (AACA, doc.48); i el 1757: "*y de aqui dret amunt en un tosal en vista de la Coma dels Llops, y ha altra creu + y despues trenque tot fil de serra per demunt lo estanç de la Ylla fins en vista de Monmelos*" (AACA, doc. 46).

¹¹⁰⁰ Per exemple l'any 1750 o l'any 1752, veieu AACA, L.5 d'actes del Comú d'Andorra, f.15-15v i f.328v-329.

de aquí devalla al cap de munt de Vallsivera, y de aquí va als Estanyes de Munmalos” donant, doncs, en emfiteusi als quatre veïns de la Llosa tot el terme incloent-hi la zona d’empriu andorrà de Vall Civera (sense incloure, això sí, la devesa comunal del poble de la Llosa), per un cens anual de 80 lliures barcelonines.¹¹⁰¹

Aquesta cessió no va suposar cap canvi *de status* als emprivants, situació molt diferent a la que es va generar a la dècada de 1840. Efectivament entre aquest any i 1853 es van produir moltes requises de bestiar per part dels carrabiners al llarg de tota la frontera; en la vigilància del contraban (fruit del reconeixement del “fet andorrà” i l’establiment de la duana) no podia quedar clar quins bestiaris utilitzaven els emprius (aquests encara no estaven delimitats oficialment i per tant, no eren reconeguts pel govern espanyol) i quins pretenien endinsar-se a Espanya, afectant fins i tot, a ramats espanyols dels pobles limítrofs.¹¹⁰²

Un primer pas per a regular els emprius va ser l’acord de 1853¹¹⁰³. Segons aquest es reconeixia l’existència dels emprius encara que no s’assenyalaven quins eren, quins drets d’ús comportaven i fins a on arribaven; i s’establien els tràmits per tal de fer els aprofitaments, uns tràmits que només estaven orientats cap al control del trànsit per la frontera. Per introduir bestiar a un empriu era necessari primer donar coneixement, per via del Síndic General, a la duana de la Seu del lloc a emprar, el punt, dia i hora d’entrada a l’empriu, la classe de bestiar i el nombre de caps, per tal que dita duana expedís una guia que hauria de ser presentada a l’entrada de l’empriu als carrabiners que per aquest motiu anirien el dia i hora indicats. Al retorn, els emprivants haurien de tornar a presentar als carrabiners la guia, i aquests inspeccionarien els ramats per a estar conformes. En cas que algun cap morís en el temps de l’aprofitament, el propietari o pastor hauria d’obtenir, de l’ajuntament del poble del terme on s’ubicava l’empriu, un certificat per tal de demostrar-ho. En conjunt, en no poder o voler limitar de dret l’ús dels emprius, el que es va aconseguir va ser limitar-ho de fet, ja que tot aquest procediment feia força difícil l’exercici del dret. Malgrat tot, aquest conveni no seria del tot operatiu fins a la delimitació de la frontera, i dels propis emprius en 1856-1858. Fou llavors que la comissió mixta en els actes d’afitament, i amb presència de les diferents parts que presentaren els documents acreditatius, delimità els drets d’empriu dels andorrans i els recíprocs al llarg de tota la frontera.

¹¹⁰¹ AHL, Protocols Notarials, S-810, foli 144 i següents.

¹¹⁰² Part d’aquesta documentació es troba a l’AHL, Fons Hisenda, Llibres diaris d’operacions de carrabiners, 871, 2507, 2508, 2589, 2591, 2875, 2889, 2890, 2891, etc.

¹¹⁰³ ASC, doc.3867; comunicació de la Direcció General de Duanes.

A l'alta vall de la Llosa, als emprius de Vall Civera, no hi va haver problemes al respecte en acceptar totes tres parts (Andorra la Vella, Encamp i La Llosa) la validesa dels límits i drets de la sentència de 1482, reconeixent l'empru d'Andorra la Vella a Vallcivera i d'Andorra i Encamp a una petita franja de terreny per sota de l'Estany de Montmelós. Una altra cosa serà la relació del principal emprivant, Andorra la Vella, amb el bisbe d'Urgell, propietari del domini directe de Vallcivera, que, a l'igual que passà amb el delme, veurà negar el pagament del cens per part de dita parròquia¹¹⁰⁴. Efectivament, des de 1858 el Comú d'Andorra la Vella va deixar de pagar els censos al Bisbe d'Urgell, deixant, al mateix temps, d'usar l'empru de Vall Civera. Davant això l'any 1876 i després l'any 1878 la Mitra d'Urgell va reclamar el pagament dels censos, fent cas omís els andorrans. Estratègia o abandó? Ho desconeixem, però no podem obviar que l'any 1885 el Comú d'Andorra la Vella va imposar un ban a un veí de la Llosa per introduir 25 egües i pollins a Vall Civera.¹¹⁰⁵ El silenci, a partir d'aquest moment, mostra l'abandó de la zona, no tant, creiem, pels ramats andorrans, com per la pèrdua demogràfica de les muntanyes cerdanes.

Al nord-est de Vall Civera, entre la portella Blanca d'Andorra i el pic Negre d'Envalira, l'aiguavessant entre Engait i la vall de Campcardós ha estat sempre, de forma mai discutida, la trenca de termes i posterior frontera internacional entre Andorra i França. Més al nord encara, la vall d'Eravall –La Solana d'Andorra i l'Obac de Puimorens o de la Lata– visqué en el transcurs d'aquests segles la llarga lluita per la possessió de la marge esquerra del riu Arieja entre Encamp i Canillo d'una banda, i Merens i l'Hospitalet de l'altra; un conflicte que com hem vist en parlar de la lluita per les pastures, va ser resolt sempre, en tots els tribunals i instàncies, a favor de les parròquies andorranes en considerar aquest espai com a part integrant del Principat d'Andorra. Ara bé, aquesta lluita per la propietat de la gran muntanya amaga un procés d'alienació dels drets d'empru a la marge dreta de l'Arieja. Efectivament, el segle i mig de conflictes entre les comunitats fronteres per la propietat de la Solana i la seva inclusió o exclusió del reialme francès va tenir conseqüències funestes per als drets de Canillo i d'Encamp. Merens, i posteriorment també la nova comuna d'Hospitalet, reclamaven la propietat de la Solana introduint de forma reiterada els seus ramats en aquesta muntanya i, fins i tot, prenent allí penyores de bestiar andorrà;¹¹⁰⁶ tot això en un ambient violent d'amenaçes i, puntualment, de matances de bestiar. Des de

¹¹⁰⁴ AACA, doc.63.

¹¹⁰⁵ AACA, L.7 d'actes del Comú, sense numerar, acta del 13 de juliol de 1885. Probablement per passar de la Collada de Vall Civera cap a Andorra.

¹¹⁰⁶ Per exemple en els anys 1753 i 1766 (ADPO, C.2100, s/n, p.32; i C.2102, s/n, p.3).

l'arbitratge de 1620 per a la muntanya de Siscar, no torna a aparèixer documentació relativa a aquest empriu de Canillo sobre Merens, com tampoc sobre Lantissola, Pla de l'Hospital, vessant del Quer Mercadal ni devesa de Merens (entre Palomera i l'Hospitalet). Així com tampoc apareix documentació sobre l'empriu de l'Obac de la Lata, a la vall de Querol, si bé encara es conserva en la memòria col·lectiva l'ús de pastures –bàsicament d'aprofitament porcí– a l'altra marge de l'Arieja, davant del Pas de la Casa. La manca d'ús d'aquests emprius (recordem que la major part de la Solana era arrendada per Canillo i Encamp, essent mínima l'explotació per bestiar propi), la pressió de Merens i d'Hospitalet contra la presència andorrana fins i tot a la Solana, i la posterior manca de pagament de la contribució rústica (d'obligat compliment per al manteniment dels drets d'empriu) portaria a la desaparició, no només de fet sinó de dret, d'aquest dret per prescripció.

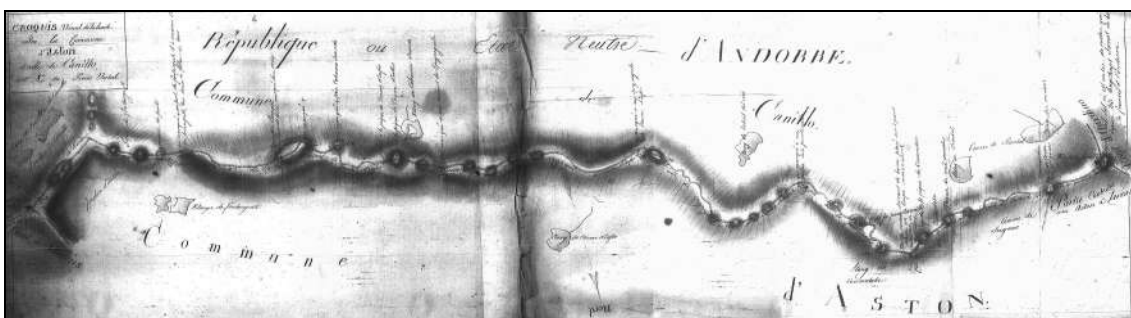
Similar fou el que succeí a l'empriu de Canillo sobre les muntanyes de Gudanes. Allí la parròquia andorrana conservaria el dret d'ús sobre una petita partida a Fontargenta en poder adaptar aquest dret a la nova legislació de tall liberal de l'Estat francès. Això sí, no amb pocs problemes, costosos procediments administratius i judicials, i amb una extraordinària retallada territorial que impedia adaptar l'ús a la variació conjuntural de la mida dels ramats. Des d'almenys l'Edat Mitjana, i consolidat per la sentència de 1554, els veïns de Canillo podien introduir bestiar a Fontargenta, Garçan, Pla de les Peyras, Pla de Lapan, Coma de Varilhes, Riutort i Pocilgueres, territori de la baronia de Castell-Verdú, havent de pagar un *herbatge* al baró de Gudanes, per Sant Miquel de Setembre, de 2 pernils i 4 formatges, així com estant en l'obligació de mantenir en bones condicions de conservació els cinc ponts que cobrien el trajecte del camí que travessava aquestes peixenes. Fou precisament per la manca de pagament del cens i l'abandó dels ponts que a la dècada de 1740 el senyor de Gudanes va expulsar als veïns de Canillo d'aquest territori, negant-hi el dret de pastura. Mitjançant un procés judicial, l'any 1744 es va reconèixer a Canillo el dret d'empriu, però a la sentència es va obligar a aquesta parròquia a satisfer els pagaments per herbatge i indemnitzar als senyors de Castell-Verdú per les obres dels ponts, havent de pagar la suma de 1000 lliures;¹¹⁰⁷ quantitat que pujaria, finalment, a 5000 lliures.¹¹⁰⁸ Des d'aquest moment s'efectuarien els pagaments primer puntualment, repetint-se els endarreriments després,¹¹⁰⁹ i mantenint una bona relació amb el senyor per la defensa de les pastures

¹¹⁰⁷ ADA-5E-4503, sentència del 4 d'octubre de 1744.

¹¹⁰⁸ FCB, doc.264 del 19 d'octubre de 1746.

davant l'entrada reiterada de bestiar foraster;¹¹¹⁰ no sense produir-se alguna penyora per part de comunitats emprivants sense cap conseqüència de relleu.¹¹¹¹

La Revolució Francesa i el nou Estat liberal que va sorgir d'aquesta van suposar un canvi radical en les relacions territorials per quan l'Estat regularia els usos i els espais que tradicionalment havien estat gestionats per les comunitats i els senyors, amb una nova legislació que transformava completament els drets d'ús de les muntanyes. A la dècada de 1820 s'executà la delimitació moderna de les comunes franceses, formant-se per primer cop l'afitació per part de geòmetres dels límits entre les comunes franceses i les valls d'Andorra, situats a la trenca de l'aiguavessant.¹¹¹²

Imatge 104: Límit de Canillo amb la comuna d'Aston. Font: ADA, 73E, Supg1.

La nova legislació liberal francesa significà un profund canvi jurídic, com diem, de transcendental rellevància pels drets de Canillo. La nostra parròquia posseïa el dret d'ús sobre una part d'aquesta gran muntanya, de forma indivisa amb 10 comunes franceses; unes muntanyes procedents de la senyoria feudal de Castell-Verdú sota domini directe d'una cosenyoria de tres parts. El terç pertanyent a la Corona (antigament del comte de Foix) va ser considerada com a Bé Nacional, entrant a formar part del gran volum de terres que es van desamortitzar, posant-se a la venda l'any 1796. Els altres dos terços estaven a mans dels barons de Gudanes per l'agrupació de drets de Castell-Verdú i Aston, però ja l'any 1794 els béns de Gudanes havien estat segrestats per la República, i l'any 1797 una unió de creditors dels descendents del baró van reclamar als tribunals d'execució dels seus béns per tal de satisfer els deutes contrets, duent-se a terme la subhasta l'any 1798

¹¹⁰⁹ ACC, doc.422x (1748); doc.423x (1754); doc.424x (de 1763, per dos anys); doc.425x (1764); doc.2279 (1772, per 7 anys); doc.428x (1774 i 1775); doc.429x (1776); doc.438x (1791); doc.2280 (1796, per 5 anys); doc.337 (1798); FCB, doc.217 (1856) el pagament ara en moneda (560 francs) per 28 anys de dret d'ús.

¹¹¹⁰ FCB, doc.215 del 6 de setembre de 1757, correspondència del senyor de Gudanes amb el cònsol de Canillo.

¹¹¹¹ ACC, doc.449.

¹¹¹² ADA-73E, supg1, 1824-1826.

(GARRIGUES:1980, p.184). Ho compraria Jean-Pierre Astrié, negociant d'Ax, en associació amb diversos familiars, concentrant tota la propietat de la muntanya de Gudanes.

L'any 1813 moriria Jean-Pierre i l'heretaria el seu fill Jérôme Stanislas Astrié que es mostrà extraordinàriament radical en la defensa dels seus interessos i de la propietat privada de la muntanya, iniciant processos verbals contra els usos veïnals el 1817 i el 1826 tot provant de limitar els aprofitaments comunals i gravant els drets d'ús sobre les muntanyes (BABY:1972). L'any 1827 aquest senyor rebrà el ple reconeixement a la seva idea de propietat privada per quant s'aprovà el nou Codi Forestal francès que s'aplicaria de forma efectiva l'any 1829. Aquesta nova llei significava la posada en marxa d'un nou reglament d'ús dels boscos i sobretot de les pastures, prohibint diferents pràctiques tradicionals i normativitzant l'ús en general, al temps que es modernitzava l'administració forestal de l'Estat. Seria aquesta administració la que fixaria el número de caps de bestiar admesos als pasturatges, reglamentant les zones de pas dels ramats –i d'aprofitament de les pastures– i prohibint l'extracció de fusta, la silvicultura o, d'entre altres, prohibint la introducció de cabres i moltons als boscos, en una política proteccionista del medi natural. La ingerència del Codi Forestal en la vida rural trencava d'arrel totes les pràctiques comunitàries en ús, i provocà la reacció violenta dels veïns –recolzats per les administracions locals– iniciant-se l'any 1830 una revolta coneguda com la *Guerra des Demoiselles*, amb atacs als grans propietaris forestals, al personal d'administració i guardes forestals, als gendarmes, a les forges i als carboners. És en aquest moment que s'assalten les mines de Rancié, la gendarmeria, diferents cases de Causou (Les Cabannes) i, especialment, s'assalta i saqueja el castell nou de Gudanes. La revolta s'expandeix per tot l'Ariège, raó per la qual acudeix l'exèrcit i s'inicien les negociacions entre l'administració forestal, els grans propietaris forestals i les comunes per tal d'arribar a un acord que pacifiqui la situació. Ni cal dir que la parròquia de Canillo, des del mateix moment d'aprovar-se el Codi Forestal de 1827 deixarà de pagar els censos al senyor d'Astrié (pagaria els endarreriments l'any 1856, darrer pagament pel dret d'empru). El 23 de febrer de 1831 s'inicià el pas enrera de l'administració francesa restaurant el dret de pastures, i el 27 de maig del mateix any es va suprimir de forma provisional, per al Departament de l'Ariège, les diferents disposicions del Codi Forestal, donant-se al mateix temps una amnistia parcial per tal d'aturar el moviment. La muntanya de Gudanes centrà tota aquesta conflictivitat, continuant els pillatges i entrant en conflicte la família Astrié amb les diferents comunes de l'antiga baronia i les emprivants.

L'any 1835 els tribunals francesos reconeixeren el dret de pastura dels diferents pobles sobre la muntanya de Gudanes (BLADÉ:1873, p.315), però els problemes no acabarien amb aquest reconeixement. El senyor "Astrié de Gudanes" buscarà totes les possibilitats legals i procediments administratius per tal de limitar l'ús veïnal de les muntanyes, continuant els plets als tribunals.¹¹¹³ L'any 1839, però, ja s'inicien els treballs de *cantonament* o divisió de les muntanyes de la baronia,¹¹¹⁴ però la solució quedava lluny d'arribar a un final satisfactori donada la complexitat del procés. Jérôme Astrié no veuria el final del procés ja que moriria l'any 1849, heretant-lo la seva filla Charlotte, casada amb Charles-Edmond de Limairac. L'any 1853, a instàncies dels nous propietaris, es van reunir amb les comunes i es va convenir dur a terme, de forma definitiva el *cantonament* dels drets d'ús de les 10 comunes afectades, a més de la parròquia de Canillo, i s'iniciaria un procés judicial al jutjat de primera instància de Foix que seria ja, definitiu, i on participaria també la nostra parròquia.¹¹¹⁵ El jutge va establir el procediment a seguir i va nomenat l'agrimensor encarregat de dur a terme el repartiment dels usos de la muntanya, i és que per tal de dur a terme aquest, calia dividir la muntanya en àrees segons tipus de recurs, calia respectar la part de propietat privada tancada, i assenyalar-se les àrees de pastura per a cada poble amb drets, havent-se de justificar aquests drets; calia documentar-se el tipus i número de caps de bestiar que cada poble solia introduir per tal de realitzar la mitjana i assignar-li una superfície fixa d'espai a pasturar per cap de bestiar, fent el mateix per les àrees de bosc i assignar les deveses, monetaritzant tots els recursos i donant superfície de característiques equitatives per a cada emprivent.

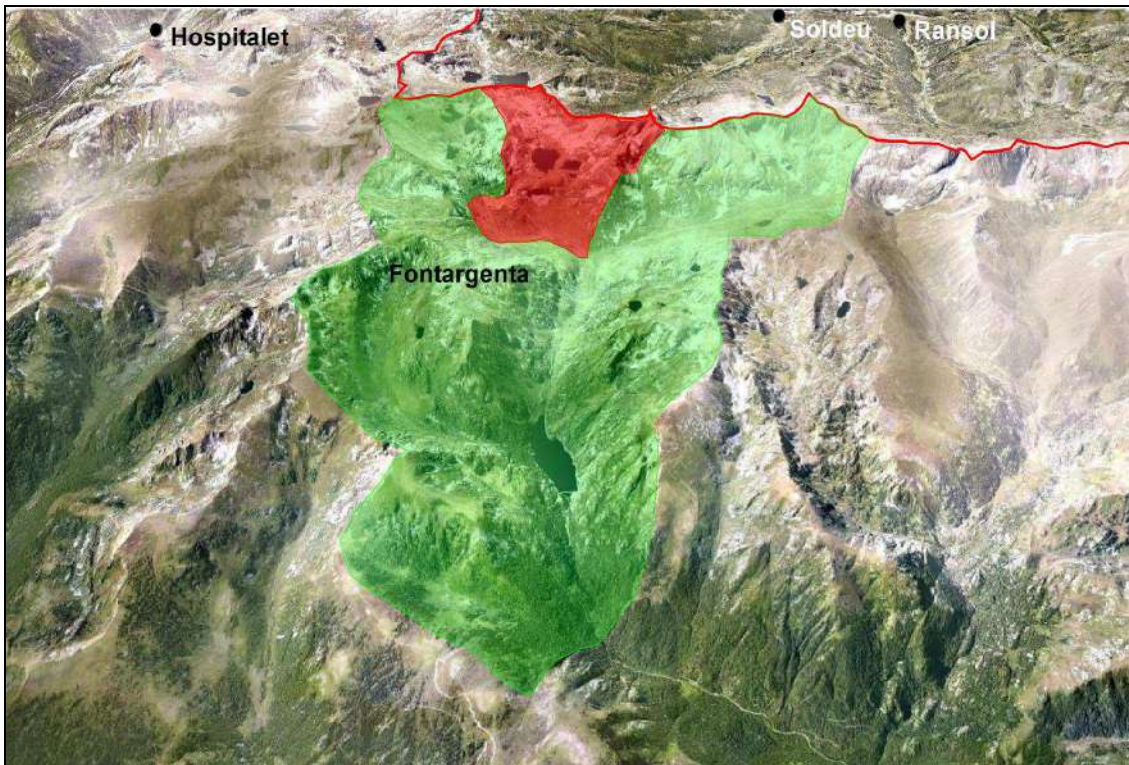
Encara no havien finalitzat els treballs que la parròquia de Canillo ja es va oposar als resultats provisionals, i és que cap a l'any 1856 els tècnics ja havien assignat la partida de la muntanya destinada als andorrans: es concedia el dret d'ús sobre un espai corresponent a la peixena de només 1100 caps de bestiar assimilat (és a dir, bestiar oví), que s'estenia sobre 407 Hectàrees de la partida de Fontargenta, pràcticament la totalitat de la Coma de Fontargenta excepte 70 Hectàrees que van ser cedides a les altres comunes; un dret que es va valorar en 6056 francs, valor corresponent al número de caps de bestiar.¹¹¹⁶

¹¹¹³ ADA 73E, núm.29. Per exemple, no declarant a l'administració forestal cap partida dels seus boscos com a vedats, i per això l'administració no podia assignar les pastures d'ús veïnal, causant diversos processos verbals per aquesta raó.

¹¹¹⁴ FCB, doc.266.

¹¹¹⁵ FCB, doc.199, del 27 de juny de 1853. Procés a ídem, doc.202-211.

¹¹¹⁶ FCB, doc.214.

Imatge 105: Les pastures de Canillo a Fontargenta. En verd: antic empriu; en vermell: zona assignada (aproximadament) en 1856-1857.

El procés va finalitzar el 12 de gener de 1857: la muntanya, de 14.097 Hectàrees, de les quals 950 eren de conreu, 2.192 de deveses i 10955 d'alta muntanya, va ser dividida i repartit el seu ús.¹¹¹⁷ Les zones susceptibles d'ésser pasturades es van dividir en quatre grans zones on quedaven adscrites les diferents comunes, concedint-se la quarta zona, la més petita, a Canillo. La resolució judicial li confereix només pastures d'alta muntanya –ja que no té altre dret d'empriu– i com a tal, els enginyers havien proposat que no calgués pagar cap tipus de contraprestació al propietari per quant el seu dret no afectava ni a la superfície de bosc, ni als conreus ni a les deveses arrendades per la família Astrié. La resolució judicial, doncs, concedeix “*en toute propriété*” dos terços de l'extensió de les muntanyes sobre les que Canillo exercia de fet els seus drets d'ús de pastures, a la zona de Fontargenta i de Garçan, sense compartir el dret ni amb el propietari de Gudanes ni amb les comunes franceses, quedant, a més, per decisió judicial, franca de qualsevol pagament al propietari, prohibint-se gravar el dret o la terra amb càrregues hipotecàries o de qualsevol altra natura, manant-se l'afitació, i condemnant als propietaris a retornar a Canillo la quantitat de 10.000 francs per la càrrega que pesava sobre la parròquia de contribuir i mantenir a perpetuïtat els cinc ponts sobre el riu Fontargenta, extingint-se, a més, aquesta obligació. Però no ens hem d'enganyar; aquesta solució tan beneficiosa per a

¹¹¹⁷ FCB, doc.266.

Canillo, se'ns apareix com a una compensació per les extraordinàries retallades territorials: la sentència divisòria reconeix l'existència d'un clar abús per part dels andorrans; si d'una banda "*le droit de Canillo est incontestable*", la sentència remarca que la comunitat andorrana no utilitzava el seu dret més que per evitar la seva extinció (per prescripció), i que si bé la parròquia tenia més de 10.000 caps de bestiar, gran part d'aquest era comercial, de treball o de transport, motiu suficient per tal de reduir la superfície d'empru tradicional a una àrea més acord amb la seva situació real. A més, seguint amb la sentència, Canillo tenia al seu terme "*immenses paturages*", fet que convertia l'empru de Gudanes, no en una necessitat, sinó en una reserva per als casos de necessitat puntual i extraordinària. El jutge, doncs, dicta que es realitzi el cantonament segons proposaven els experts, és a dir, es concedeix a Canillo un espai equivalent a 1100 caps de bestiar assimilats,¹¹¹⁸ retallant-se l'espai sobrant de la zona assignada que sobrepassés aquest nombre de caps cedint l'ús a les comunes franceses. La zona assignada, anomenada Fontargenta, tenia una superfície de 513 Hectàrees, però a dins hi havia quatre estanys que ocupaven gairebé 27 Hectàrees, i es retallaven 70 Hectàrees que es donarien a les comunes. Què hi restava? Com deia l'enginyer agrònom encarregat dels treballs, gairebé un terç de la superfície concedida (al marge dels estanys i l'espai retallat) estava format per roquers inaccessibles i tarteres, però la resta d'herbes eren d'extraordinària qualitat.¹¹¹⁹ La parròquia de Canillo, doncs, va restar com a propietària de les pastures d'aquesta part de Fontargenta, pagant el corresponent impost de la contribució territorial a l'Hisenda francesa,¹¹²⁰ però perdia un ampli espai d'ús que venia gaudint com a reserva. Però aquestes pastures no serien aprofitades pels ramats de Canillo: propietari de les herbes, les arrendaria a les comunes franceses al llarg de la segona meitat del segle XIX, no sense sorgir alguns problemes, a finals del segle XIX pel pagament de la contribució territorial entre les comunes afectades.¹¹²¹

¹¹¹⁸ Els caps de bestiar assimilats eren els caps d'oví; així un bou o una vaca equivalien a 8 ovelles, i un cavall o una mula equivalien a 10 ovelles.

¹¹¹⁹ FCB, doc.170: els límits de la zona concedida anaven "*du côté de l'Est per la crête de Montagne que sépare le dit Bassin de Jougla de celui de Fontargentés et par la Riviere d'Aston, depuis le point au cette crête s'y termine jusqu'à l'embouchure du Torrent de Varilhes, du côté du Sud par les hautes montagnes que forment la limite de Landorre, de coté du Cauchaut par le torrent de la Coume d'Enfer et par une ligne droite allant de la [serre] au pic occidental de Fontargentés et du côté du Nord par le torrent de Varilhes*".

¹¹²⁰ Exemples de rebuts a FCB, doc.117 (1867) i doc.112 (1884).

¹¹²¹ Arrendaments a les comunes franceses de la muntanya de Pinet a ACC, doc.551x (any 1866); o FCB, doc.218 (any1871); i ACC, doc.2671 de 1885 amb conveni entre Canillo, Bouan, Sinsat i Aulos amb pacte de portar per justícia a Aston si es nega a deixar entrar al seu terme els ramats d'aquests pobles. Sobre la intercessió del prefecte d'Ariège en els conflictes per la contribució territorial, FCB, doc.177.

La parròquia d'Ordino també posseïa drets d'empru a la vessant nord de la serralada pirinenca i, a més, comptava amb un mecanisme que, en principi, semblava idoni per a la resolució de conflictes territorials i pastorals amb les comunitats immediates del comtat de Foix: els tractats de *pazeria* o *passeria* amb Siguer i Miglós. Però al segle XVIII les relacions entre aquestes i Ordino no van ser precisament bones, encara que en llargs períodes de temps es mantindria una fluida comunicació entre les autoritats comunals d'Ordino i les de Siguer per aconseguir un correcte funcionament dels drets d'empru.¹¹²² Encara que l'ús de l'empru per part d'Ordino a la muntanya de Siguer era mínim a principis del segle XVIII, comptabilitzant-se una mitjana de entre 500 i 600 caps anuals al primer terç del segle,¹¹²³ els conflictes sorgiran l'any 1700 com a culminació de l'escalada de pressió pastoral del segle XVII dels pobles de la vessant nord, i de la tensió creixent en la relació entre Ordino i el senyor de Gudanes. Aquest any es van obrir dos processos judicials simultanis que posaven en entredit els drets de la parròquia ordinenca: d'una banda la comunitat de Vicdessos, ara també emprivant sobre les muntanyes de Siguer, es faria amb la propietat de part de les muntanyes i negaria els drets andorrans prenent penyores de bestiar. D'altra banda el senyor de Gudanes també es negaria a acceptar l'empru d'Ordino. Efectivament aquell any 1700 els guardes de Vicdessos van penyorar un ramat de 149 caps de llana d'Ordino a la muntanya de Niure, lloc on la parròquia andorrana posseïa dret de pastures però no de jaguda, segons les sentències de 1511 i 1513, així com a l'acta de 1694. La vall de Vicdessos deixava ben palès la culminació del seu procés d'expansió de drets d'ús sobre el territori, iniciada pel privilegi de 1266 i el conveni de 1331 que li concedia els usos sobre les muntanyes de la seva pròpia vall, el reglament de funcionament comunal de 1382 que els permetia imposar bans als ramats estranys; la concessió de drets de pastura de 1391, la sentència que concedia el dret a péixer a la muntanya de Niure (de Siguer) l'any 1413, confirmada el 1659; la concessió a Vicdessos per part dels còsols de Siguer d'imposar ban a dita muntanya de Niure als bestiar estrangers l'any 1599, i la sentència arbitral entre ambdues comunitats que concedia les pastures de Niure (o de la Rivière) a Vicdessos l'any 1698, signada el mateix 1700.¹¹²⁴

¹¹²² Per exemple comunicant Ordino la data d'entrada del bestiar a les muntanyes (ACO, doc.1721), així com, a l'inici del control fronterer contra el contraban, el nombre i tipus de caps de bestiar (ACP, doc.802; ACO, doc.120); notificant la pèrdua d'algun animal (ACO, L.2, acta del 6 d'octubre de 1728) o comunicant l'ordre de vigilància armada de les muntanyes (ASC, doc.1207).

¹¹²³ ACO, doc.120. Malgrat tot, un document d'ACP (doc.802) indica l'entrada de 100 ovelles, 30 cabres i 50 cavalls l'any 1702.

¹¹²⁴ ACO, doc.54 i 84.

Així doncs Vicdessos va realitzar una penyorada a l'estil tradicional per tal de cobrar la pena de 100 lliures que imposava –en relació al valor del bestiar– als ramats d'Ordino, essent venut el ramat. Ordino inicià causa davant el senescal de Pamiers aportant com a proves les sentències anteriors, el manteniment íntegre del ritual de la *passeria*, i la participació en el manteniment dels ponts del camí del port de Siguer.¹¹²⁵ El jutge sentencià, al setembre d'aquell mateix any, la devolució dels 149 moltons a Ordino, sentència que no va ser acceptada per la comunitat de Vicdessos que apel·laria a la Cort del Parlament de Tolosa on s'iniciava de nou tot el procediment judicial.¹¹²⁶ Aquest tribunal, davant la disjuntiva entre els privilegis concedits a Vicdessos (concessió de la muntanya de Niure i dret a penyorar als que entrin en aquesta) i els drets d'empriu reconeguts a Ordino (péixer per tot el terme de Siguer, però només pernoctar a Bespediera i Pla de Bolquenat) va tirar pel dret i va manar elaborar una sentència arbitral que, acceptada per les parts, va ser presentada davant el senyor del terme, el senyor de Gudanes, que no l'acceptà i es negà a signar-la. I és que, com diem, juntament amb el procés obert entre Ordino i Vicdessos, el senyor de Gudanes negaria l'accés als veïns d'Ordino dins les muntanyes de la baronia de Castell-Verdú, fonent-se ambdós conflictes en un únic problema que abastava tots els drets ordinencs sobre territoris de la vessant nord de la carena. Potser degut a les dificultats hagudes a Siguer, els ramats d'Ordino s'introduïrien, en major nombre, dins aquests emprius de Castell-Verdú, lloc on l'ús de pastures per part d'Ordino venia essent molt inferior quantitativament. Per això el senyor de Gudanes, aprofitant el conflicte obert amb Vicdessos, i davant la negativa d'Ordino a finals del segle XVII de pagar pel dret d'empriu, va negar l'entrada dels seus ramats a les muntanyes de Les Coules, Andorranasses, la Sabina, Coma de Senhat, Rabena, Coma d'Osa, Bossola, Bossaléyt, Carant i Quéls, no dient res de les muntanyes de Varilhes, Fontargenta, Garçan, Pla de las Peyras, Riutort, Pla de Laparan i Pocilgueres donat que en elles Ordino ja no exercia, des de dècades o segles enrera, el dret d'empriu, prescrivint per manca d'ús.¹¹²⁷

El Comú d'Ordino reclamarà presentant davant el senyor la sentència de 1546 on es reconeixia el dret dels andorrans, però de poc va servir, ja que al febrer de 1702 el Marqués de Gudanes i els síndics d'Ordino es van enfrontar a la Cort del Parlament de Tolosa, institució que manaria que es nomenessin àrbitres per tal de redactar una

¹¹²⁵ ACO, doc.54, 55, 61, 62, 592 i 601.

¹¹²⁶ ACO, doc.54, 57, 58 i 67.

¹¹²⁷ ACO, doc.65.

sentència arbitral.¹¹²⁸ Redactada aquesta, al juliol de 1702, els senyors de Gudanes tampoc la voldran signar.¹¹²⁹ A l'octubre d'aquell any la situació és tan confosa que Ordino decideix tallar d'arrel: donat que els seus drets eren sobre el terme de Siguer i no sobre el de Vicdessos, donat que la penyora es va realitzar dins el terme de Siguer, continuarà amb el litigi; però si la muntanya a canviat de propietaris i en lloc de ser de l'antic terme, ara és del de Vicdessos (pels acords entre aquestes comunitats de 1698-1700) el Comú d'Ordino vol desentendre's del plet.¹¹³⁰ La guerra hispano-francesa que s'allargà fins el 1714, i la renúncia al plet, sembla que aturarà el curs dels conflictes, però perdent Ordino l'ús de les herbes de Niure. A més, davant la por a la pèrdua de bestiar per la vigilància de la frontera, l'accés als emprius serà ínfim,¹¹³¹ i més quan el Cònsol de Siguer demana a Ordino que no entrin ramats al seu terme "*ja que hi ha alguns inconvenients*",¹¹³² o quan les autoritats franceses comuniquen al Consell General de la Vall que estant en situació de guerra es mana als homes de Siguer i de Vicdessos que, armats, vigilin les muntanyes i penyorin tot bestiar estranger que entri en aquestes.¹¹³³ No serà fins l'any 1712 que els ramats d'Ordino tornaran a travessar els ports per anar a les muntanyes a péixer d'una forma ja, de nou, regular; però l'any 1736 es reprendre l'antic litigi, ara a mans de la comunitat de Siguer que es negà a continuar amb la "*transacció*" de la *passeria* i penyora amb violència ramats d'Ordino que, en número de entre 500 i 600 caps, peixien en aquestes muntanyes. Els tribunals francesos, però, el 8 d'abril de 1737 van sentenciar a favor de la parròquia andorrana.¹¹³⁴

A principis del segle XIX el Comú d'Ordino, igual que el de Canillo, veurà perillar els seus drets d'empriu per la manca d'ús a principis de segle degut als nous conflictes bèl·lics, per les dificultats administratives fruit de la creació del nou estat francès, per la inicial negativa d'aquest a reconèixer els privilegis del Principat d'Andorra, i pel corresponent rebuig a l'acte feudal de la *passeria*. El de 1807 fou el darrer any d'entrada de bestiar d'Ordino a les muntanyes de Castell-Verdú, amb un total de 824 caps de bestiar de llana dividits en dos ramats, i amb 229 caps de bestiar gros propietat de 34 veïns (entre ells dos de l'Aldosa), format per 124 egües, 59 pollins, 35

¹¹²⁸ ADA-1J-30-147 i 148.

¹¹²⁹ ACO, doc.85.

¹¹³⁰ ACO, doc.88, del 3 d'octubre de 1702.

¹¹³¹ ACP, doc.802.

¹¹³² ACO, doc.1721.

¹¹³³ ASC, doc.1207, del 23 de setembre de 1705.

¹¹³⁴ ACO, doc.120.

mulats i 10 poltres;¹¹³⁵ un contingent ramader que suposava (en caps de bestiar assimilat segons l'administració francesa) un total de 3114 caps de llana. Però a partir d'aquell any, i durant més d'una dècada, els ordinencs no introduiran bestiar a Gudanes, interessant-se el Comú, l'any 1820, sobre la possibilitat de mantenir els drets d'empriu a través de consultes jurídiques.¹¹³⁶ El Comú observarà en aquests anys, com es desenvoluparen els costosos procediments en que es va imbuir el de Canillo per tal de conservar els emprius de Fontargenta, procedint també amb Aston a realitzar la delimitació dels termes el 1826.¹¹³⁷ L'any següent, quan els geòmetres delimitaven les muntanyes de Gudanes per facilitar el seu *cantonament* entre els pobles de la baronia de Castell-Verdú, el geòmetra encarregat dels treballs va certificar la ratificació d'Ordino als límits establerts, però *"ils ont déclaré n'avoir rien a réclamer sur cet article; mais ils se réservent le droit de jouissance sur certains quartiers de la haute montagne pour la depaissance designés dans leurs titres. Et offrent à payer l'impôt s'ils y sont assujetties"*;¹¹³⁸ duent a terme la recopilació documental per tal de procedir judicialment a llur reconeixement quan s'efectués el repartiment de la muntanya.¹¹³⁹ Però l'any 1853, quan es va convenir la divisió de la muntanya de Gudanes entre Mme. de Limariac i les diferents comunitats, Ordino no va estar present.¹¹⁴⁰ Efectivament, a l'acte de compareixença de les parts, van acudir només aquelles comunes a les que els propietaris de Gudanes reconeixien drets d'empriu, entre elles Les Cabannes, Pech, Aulos, Allier, Juriac, Bonac, Larcac, Verdun, Chateau-Verdun, Miglos, Larnat, Urs, Vebre o Canillo, entre d'altres, però no va ser convocat Ordino. Iniciat el procediment judicial i presentades les proves, el jutge va excloure alguns pobles per frau en les xifres presentades (com Larnat i Miglos), sense atorgar-hi, doncs, cap partida de la muntanya a Ordino, que veuria així cessar el seu dret (de fet a no l'emprava) sobre aquest territori, probablement per la prescripció que suposava tantes dècades sense usar. Diferent seria, sembla ser, el que succeiria amb l'empriu sobre part de les muntanyes de Siguer, concretament Bespediera i Pla de Bolquenat, sobre les que potser encara es realitzaria algun aprofitament pastoral.

Seguint la nostra ruta fronterera, la parròquia de la Massana limitava amb la Vallferrera per Boet, on ja no existia més que una remota memòria del col·lectiu sobre el possible

¹¹³⁵ Els 824 caps de bestiar de llana eren bàsicament ovelles i pertanyien a 5 propietaris (ACO, doc.181); Per al bestiar gros: ACO, doc.182.

¹¹³⁶ ACO, doc.198.

¹¹³⁷ Sense indicar res sobre possibles drets d'empriu: ADA 73E, article 9, del 26 d'abril de 1826.

¹¹³⁸ ACO, doc.208.

¹¹³⁹ ACAP, doc.6502. ACO, doc.209.

¹¹⁴⁰ FCB, doc.202.

dret d'empru (JUNOY:1838); i amb el terme de Tor, amb el que compartia la muntanya que ja fou dividida, per a l'ús, en els emprius recíprocs el 1557, rectificats els traçats per la concòrdia de 1686. Aquest dret mutu d'empru no generà cap conflicte abans del procés de delimitació fronterera, revisant-se els límits mitjançant visura i la corresponent rodalia en 1737, 1790 i 1829.¹¹⁴¹ A la mateixa Setúria en el límit entre La Massana i Ós de Civís, fins l'inici dels treballs de delimitació de la frontera van ser pocs els problemes que sorgirien pels emprius, i tots ells centrats en l'explotació forestal per a l'elaboració de carbó. Així ja l'any 1766 es va dur a terme una rodalia de les creus del bosc judicant-se la partida des de Prat Rodó, aiguavessant de Montsec.¹¹⁴² El veritable problema de l'explotació forestal a la zona d'empru es donà en ple auge de les fargues, l'any 1839, quan s'arribà a una concòrdia entre els dos pobles de La Massana i d'Ós pel mateix *Pla de Radó*, a Setúria, marcant-se una línia a la muntanya (el camí de Tor) mitjançant la qual es dividia la zona d'explotació, podent explotar la Massana els arbres existents al seu empru dins del terme d'Ós (per sobre del camí), restant els situats sota del camí en favor del Comú d'Ós.¹¹⁴³ Més cap al sud

¹¹⁴¹ Hi ha una visura del segle XIX, però sense data ni signatures a ACM, doc.75. Per les rodalies de 1737 i 1780 que només indiquen la seva conformitat, a: ACM, doc.73. La visura de la trenca de termes de 1829 a ACM, doc.74: "*Diem nosaltres los bayx firmats com som estats manats per lo Consell de la Parroquia de la Masana, per ánar á Besura de creus á los de Tor, á la partida del Port de Cabus, y á l Port de Negre, y al Port de Cabus, mos ábem juntats á la font de Tor, y ábem comensat la dita Besura, y los que ábem pasat per la pàrtida de Tor, A la font, de della del Port, dit de Cabus á della de la font y ábem trobat una fita, y ere árrencada, y la abem tornada planta, á mateyx pusto, y tire enbers de ~~Andor~~ de Monsech, tire dret, ánlla, ám un sarrat ál que ya. Y tornant á desa de la font, y ábem trobat una fita tanbe árencada, y la ábem tornada Planta ál mateyx puesto, y á la bora de la fita, y a una pedra llarga plana y ábem fet un .-. y de aquí, tire per desota del cami fins, áuna fita, ábem trobat, árencada, y la abem tornada ádresa, y de aquí tire tot pla fins ál sarrat del clot del Calba, y al dit sarrat, y ábem trobat una fita, y tanbe ere árrencada, y la ábem plantada. Y de aqui tire enlla y aball, fins ál peu Clot, tanbe del calba, am una penya, y fa á modo de esbalsade, á la cara de la penya y abem trobat una + y la abem picada y de aquí planejan fins á la font de desota Del port de la Óbella y a una + y la ábem picada y es ám una pedra soltera, carabadiuena, un poch negra, y de aquí tire tot planejan fins, aun sarrat de penya allí no la abem trobada, y abem feta una de + noba, á una cara de la mateyxa penya, un poch mes amuntet del peu de la penya, y es lo carrat de la costa Áspigada, y de aqui tire tot planejan fins al clot de les Crues, y allí ábem trobat una + am una roca mobidisa, y la ábem picada, y es una roca un poch alta, y de aqui tire óbaga Abella, y no abem trobat res mes, y abem arribat á Sant Fons, y abem mirat totas áquellas roques, y no ábem trobat res y abem reparat, que de la creu del clot de les Crues, la Barra tire, si fa ó no fa dret á Sant Fons ne boliem fer una de creu, y ba respondre Manuel Cots, dit Peýrot, que de la seua part no sen determenave, y mon ábem tornat.*"

¹¹⁴² ACM, doc.72 del 19 de setembre de 1766.

¹¹⁴³ ACM, doc.70 del 21 d'agost de 1839: "*firman la transaccio, ó concordia seguent. Primo: Queda a favor del Comu de la Parroquia de la Massana tots los arbres que existeixen al dia, solament en lo terme de Os y amprius de la Massana y en la referida partida de la Hubaga dels Bosch del Pla de Rado, a saber, desde una roca plana, que ya al cap del Bosch, ahont se encuanta feta una barra, que señala, o divideix los arbres ahont convenen los referits comissionats tan de un comu, com de altre per mes claricia, que hi plantarán fitas ó sigells, quals arbres son á la part anomanada vulgarment Andorrana, ó camí que va á Tor de dalt abaix; y tots los demes arbres que existeixen en dit terme, amprius, y partida quedan a favor*

la Parròquia de Sant Julià de Lòria no tindrà problemes amb el Comú d'Ós de Civís, sinó tot el contrari: els límits seran respectats,¹¹⁴⁴ arribant a la concòrdia de 1767 mitjançant la qual s'abolia l'empru català als Fenerals de Sant Julià a canvi de la franquesa de pagament de les reparacions i del manteniment del pont d'Aixovall.¹¹⁴⁵

Transcorregut un segle XVIII de quietud absoluta entre Civís i Sant Julià de Lòria, el segle XIX és força convuls, sorgint contínues disputes pels límits de terme i d'emprus entre la Ínsola sota la Plana del Far, la Collada de Canòlic i el Tosal de la Garganta. Ja l'any 1813 ambdós comuns van decidir revisar les confrontacions de termes prenent com a referència la sentència de 1509, tot buscant les marques que sobre el terreny es conservaven tres-cents anys després i picant-se de noves en cas de no trobar-les.¹¹⁴⁶

A mitjans de segle, la creixent pressió demogràfica i la multiplicitat de drets i espais recíprocs entre Civís i Sant Julià de Lòria portà a una confrontació oberta: la necessitat veïnal de recursos, tant silvícoles, forestals, agrícoles i ramaders portà a la successió de penyores i bans als emprus de Civís dins el terme de Sant Julià, centrats al Pla de Mossers, Costes de Canòlic, Pla de les Toves i bosc de Teix. Les disputes portaren a un primer judici de vehedors, apel·lat, i a un segon judici del Consell General on els vint-i-quatre del Consell no van arribar a cap acord el 7 de setembre de 1847 ni, de nou, l'onze d'octubre del mateix any.¹¹⁴⁷ La disputa era idèntica a la que es produí als

del Comu de Os; com y tambe declarant los referits comisionats de Os, que no impedirán al comu de la Massana lo poder trauer tot lo carbo, que farán en lo present any solament dels arbres, que son un poch mes alla, de lo que quedan señalats a favor del de la Massana."

¹¹⁴⁴ Rodalies de 1703 (ACSJL, doc.825 i L.3, acta del 25 de setembre de 1703); rogalia de 1764 (ACSJL, L.4, acta del 9 de juny de 1764) i Rodalia de 1802 (ACSJL, doc.77): "Se ra retifict lo Primer segell ademun del camí al cap del prat de Toño anant, y seguint a la partida del terme tiran per amunt dret al roch de Colomé hamunt se ha trobat altre sagell fet com una barra lo, qual se es reteficat, y de aqui tiran dret amunt se ha trobt altre sagell ab forma de creu ab una roca ferma entre al roch de la Copa, y Selamó ses renobat, lo, qual tire serra amunt dret a la Pica den Cal. Item al altrapart del riu ala part del collet dels Llimoys al collet dels Llimoys en vista del cortal ô Pardina Denguilla se ha encontrat un sagell fet com una barra ses reteficat y de aqui tiran al sarrat dels Llimoys en bista de Servellá se ê encontrat altre sagell fet com un arso ap una peña ferma, y de aqui tire enllá aball dret al cap del Prat Sevis de Palanca â una pasa del camí ademun, y es lo camí, qui be dels Llimoys, que ba â Servellá haont se â endontrat una creu ab peña negra, y de aqui passe lo torren dret al sarrat de la solana de la Yncola, y del Bosch de la Ageguda; y al vell sarrat se trobará un sigell fet com â barra y de, aqui tire sarrat amunt tot dret fins â serra Plana."

¹¹⁴⁵ ACSJL, doc.75.

¹¹⁴⁶ ACSJL, doc.66 "Primo fent mencio dita sentencia de una osca que existex a la part de orient en lo coll de Canolech en ull de San Andreu, y habense trobat ser axi en una roca ferma se renova. De aqui envers mix dia serra serra en los rochs de Orient del pla de Moses se feu altra osca. De aqui al Coll de Serrusola per les roches se renova altra osca de que fa mencio dita sentencia. De aqui al Tosal de la Garganta habent trobat altra osca en les roches se renova. En la serra de Pedret alt de la plana del Far en una peña ferma se ha fet altra osca enforma de arso, y devallant serrat aball de la Insola ham fet una barra en peña ferma haont defineix la confrontacio dels dits termes"

¹¹⁴⁷ ACSJL, doc.72.

segles XV i XVI: el dret d'empriu de Civís, de llenyar, carbonejar, teiar, esboïgar i péixer al terme de Sant Julià, reclamant Civís l'ús del dret al bosc de Teix des del cap de la serra fins al riu d'Ós (és a dir, tota la vessant del bosc de Canòlic), al temps que Sant Julià mantenia que el límit estava situat des de la creu del Tosal de la Caritat fins al Pla de les Toves, i d'allí pujant per lo clot al coll de Canòlic, molt més reduït que l'espai que dictaven les sentències.¹¹⁴⁸ Sense solució judicial definitiva per part del Consell General, els dos comuns van designar, l'any 1848, uns àrbitres per tal d'elaborar una sentència arbitral que fixés els diferents drets d'ús als termes.¹¹⁴⁹ Congregats els àrbitres a la muntanya el 8 d'agost d'aquell any, dos dies després van dictar la sentència arbitral,¹¹⁵⁰ resolució que apostava per un punt mitjà entre ambdues postures: es reconeixia el dret d'empriu de teiar, llenyar, carbonejar i esboïgar de Civís a l'obac del bosc de Teix, part alta de Canòlic, però abastant més espai que el reconegut en les sentències anteriors, no incloent-se el dret de conreu al Solà de Mossers, fora de la muntanya de Teix.¹¹⁵¹ Pel que fa a les pastures es reconeixen els drets d'empriu de Civís a la zona, ara sí, reconeguda en sentències anteriors sota els límits de la collada de Canòlic, Roc del Castell, cortals de Bixessarri i collet de

¹¹⁴⁸ ACSJL, doc.69.

¹¹⁴⁹ ACSJL, doc.72; ídem, L.4, f.374v.

¹¹⁵⁰ ACSJL, doc.69.

¹¹⁵¹ *"sia cual vulga la extencio del bosch nomenat de Teix, solament se entenderá tal en lo successiu, o solament podrán de vuy en avant la universitat y particulars del poble de Civís exercir lo mencionat us, y empriu de tear, lleñar, carbonar y boigar en ell en lo terreno comprés en la demarcacio seguent: Comensant en la Collada de Canolich dret al Tosal de la Caritat, ahont y ha una creu antigua: desde alli serra serrant per lo cap del Sola de Fontaneda vá a la cima de la roca de la Cadolla, que es una roca redona balirenca en lo territori nomenat boiga del Guineu, en cual roca se feu per señal una barra, que forma arso, demarcant la linea divisoria des del primer punt à est la aigua vessant. Desde est ultim punt vá linea recta à una roca blanca, nomenada roca blanca, o roca gomara, que es la major que existeix en lo fondo de aquella comarca, ahont existeix una creu antigua renovada de poch temps. Atesa la desigualtat y escabrositat del terreno que no permetia la perfecta rectitut de la linea se há señalat esta desde la roca de la Cadolla baixant a una peña blanca al cap del terre roix, en cual peña se feu altra barra en forma de arso. Desde aqui ab direccio a la dita roca Gomara se pasa per altra roca blanca ahont se feu una barra: Seguin la mateixa direccio de la gran roca blanca gomara se vá al peu del single del Roch dels Castells, ahont se feu altra barra y en lo terreno que media entre est punt y la predita roca Gomara se feu altra barra en una roca blanca sota de altra roca puntiaguda, partint de la expresada roca Gomara vá linea recta a un punt del camí, que guia desdel Santuari de Canolich a la Collada del mateix nom, ahont se há determinat construir un pilar de pedra y argamasa ab corresponents fonaments peraque senvesquia de punt ficso de divisio y es á cosa de cent pasas de distancia de una font perene que y ha en dita boiga del Oste entre mitgdia y ponent y per raho de la sinositat del terreno se há establert la línea, venint de la consabuda roca Gomara á un montó de pedras ahont deu fabricarse un pilar de pedra y argamasa: de alli vá á una roca prolongada situada cerca la llau mes fonda en la cual se señalá una barra: desde el ultim punt y seguint la direccio del pilar de Canolich pasa per una roca flonja ahont se feu una creu en vista de la boiga del Hoste, vuy del Gabatxo, desdel referit pila del cami de Canolich segueix sempre lo cami que guia á la Collada de Canolich primer punt que se há designat."*

l'Hera;¹¹⁵² confirmant-se la resta de drets de pastura, tant de Civís com de Sant Julià, ja que en aquells punts “no existeix dissensio ni disputa” al respecte.

Aquesta nova distribució d'àrees d'empriu, que difereix respecte a les anteriors sentències, no va ser del gust de les parts; i a finals d'aquell mes el Comú de Sant Julià de Lòria nomenava una comissió per tal d'aixecar una instància al copríncep episcopal per tal de fer de mediador en el conflicte amb Civís, ja que homes d'aquest poble havien conreat boïgues al Pla de Mosses.¹¹⁵³ Quinze dies més tard, el Comú de Sant Julià nomenaria una nova comissió per tal d'instar davant el jutge de primera instància de la Seu d'Urgell contra el poble de Civís per tal d'evitar la pròxima sembra al Pla de Mosses.¹¹⁵⁴ Lluny de solucionar-se el problema, aquest s'enquistarà, essent un dels motius –juntament amb l'eterna disputa de Sant Julià de Lòria amb Arcavell– pels quals el copríncep episcopal instarà davant el govern espanyol per tal d'establir definitivament la frontera hispano-andorrana, encara que –com veurem– això no impediria la continuïtat del conflicte durant dècades.

Si el límit de Sant Julià de Lòria amb Argolell no va presentar problemes abans de l'establiment de la frontera, amb Arcavell les disputes serien més que contínues, interminables. La idea de “frontera” ja estava present al segle XVI quan el veguer comtal, l'any 1580, va imposar les forques –símbol de jurisdicció criminal– en el disputat Pla de Banart, reafirmant amb això la sentència de 1407 que indicava que la línia de creus al nord del Riuner es corresponia amb el límit de l'empriu d'Arcavell dins el terme de Sant Julià de Lòria, amenaçant tot aquell que toqués les forques de caure en mans de la jurisdicció criminal. Però a mitjans del segle XVIII tots aquells esdeveniments havien quedat oblidats, i les necessitats i interessos dels nous temps s'imposaven en la realitat als actes jurisdiccionals d'aquell passat remot. L'explotació de fustes al bosc de la Rabassa i la pressió pastoral als límits dels termes (més quan el cortó de les Costes, a tocar de l'empriu d'Arcavell, s'arrendava), portaria a una escalada de tensions a la zona, centrades tant en el límit dels termes com en el propi

¹¹⁵² “En segon lloch convenen: las mateixas facultats en que la linea divisoria del us y empriu de peixer los betiars grosos y menuts en la següent demarcasió: Comensant al tosal de la Caritat ahont y ha una creu en una roca sobre lo coll de la muxella en vista dels cortals de Beixesarri baixa linea recta a la repetida roca Gomara, ó per altre nom roca Blanca, y de aqui vá linea recta al pilen del cami de Canolich mediant los intermedis se ha señalats per la designació del us del bosch de Teix: dendl pila referit vá á una creu en una roca sobre lo cami que devalla de la Collada de Canolich, y de la dita creu vá tot dret anallá á la cort de Aubela, que es sobre la cultia dels cortals de Beixesarri, y de la dita cort vá tot dret anllá á una roca roja ahont se feu una barra, y continua tot dret al collet de la Hera, ahont y ha altra barra en una peña.”

¹¹⁵³ ACSJL, L.4, f.375.

¹¹⁵⁴ ACSJL, L.4, f.375v.

dret d'empriu. Així l'any 1758 Arcavell va tornar a reclamar totes les terres al nord del Riuner com del seu propi terme, procedint a penyorar diferents bestiaris lauredians que peixien a la zona. El Comú de Sant Julià va sol·licitar la intervenció del bisbe d'Urgell i que aquest fos qui posés remei a futurs plets, al temps que demanava que es prohibissin els actes de penyorament. La resposta episcopal, ràpida, fou comunicar-ho al Consell General de la Vall, al mateix temps que sol·licitava a les parts la presentació dels documents acreditatius de les seves pretensions i prohibint els actes de penyorament a Arcavell fins que es dilucidessin els límits i emprius.¹¹⁵⁵ La solució passava, sembla ser, per dur a terme una visura de les creus: prenent com a base la rodalia de 1669, l'any 1779 s'executà, pels comissaris d'ambdues parròquies la "*visura de amprius*" a ambdós marges del riu Valira, però sense voler tocar "*ni perjudicant al Domini propietari, ni jurisdicció dels senyors directes dels termes de cada una de dites parròquies*".¹¹⁵⁶ Una visura que recollia les creus d'empriu de la línia indicada en els segles anteriors.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁵ ACSJL, doc.15 i 30. D'aquest inicial plet data la còpia, del 10 de maig de 1760 de la visura de creus d'empriu realitzada l'any 1669: ACSJL, doc.28.

¹¹⁵⁶ ACSJL, L.4, f.91; i doc.25.

¹¹⁵⁷ "*Primo som estats al cap de la Coma del Covil ahont avem enconrat una creu en una Roca en lo tarre sota del camí que va à Camp Ramonet a part solana la que habem de nou senyalat, o, picat. Item de aqui habem baixat al coll de Finestra ahont avem enconrat una creu en una Roca plana al rans de terra al pla de dit coll aýgua vessant de la Coma del covil la que habem de nou picat y senyalat. Item de aqui tot serra devallant al peu del pla de Finestra habem trovat altra creu demunt de una Roca plana, la que habem de nou picat y senyalat, y antes de arribar a dita creu venint de dit coll de Finestra avem enconrat una fita deu passes mes amunt de dita creu. Item de aqui mos abem conferits al cap de la coma de Caborreu junt al riu bora la sequia, avem enconrat altra creu en una pedra, la qual creu es a la cara de la terra la que habem de nou picat, y senyalat. Item de aqui seguint tota sequia mos som conferits al coll de Pimés ahont en un penýasco á vista de dita Coma de Caborreu avem enconrat una creu, que apar divideix dita coma de Caborreu, la que havem de nou picat y senyalat. Y esta coma totalment dita de Caborreu es comuna als dits de Sant Juliá y Arcavell en Ampriu ab llurs bestiaris grossos y menuts, y pera que dita Coma de Caborreu no se abuso y de presa no se destruhesca, tant per uns, com per altres, avem tambe acordat confrome ja estava acordat ab la sobrecalendada visura de dit qº Mn. Damia Dotell pbré, que ni uns, ni altres no y pugan dormir ab nostres bestiaris grossos y menuts sots lo ban baix expressador. Item de dit penýasco de coll de Pimés habem baixat sobre la pleta de les Mules en lo bosch avem enconrat altra creu a la cara de una pedra al costat de la soca de un pi mort, la que habem de nou picat, y senyalat, y per que ab mes facilitat se encontrie dita creu demunt la pedra que esta dita creu feta avem fet un cusol de pedres. Item de dita creu tot bosch anlla, y avall costerejant avem anat á una roca mirant sobre juverri á vista de Arcavell, ahont avem trobat una creu mes amunt de la Roca major la que abem de nou picat, y senyalat. Item de aqui habem baixat al camí, que va de Joverri a Arcavell en vista de dit lloch de Arcavell habem enconrat altra creu ab una roca a la bora del camí a la part de demunt, la que habem de nou picat y senyalat. Item de aqui habem baixat sarrat avall al campas á vista de dit lloch de Arcavell prop lo camp de Folch, ahont habem enconrat altra creu al sarrat ab una roca ferma petita, la que habem de nou picat y senyalat. Item de aqui habem baixat a una roca dita dels Pouhets á vista del molí de Arcavell ahont abem enconrat a la cara de dita roca altra creu, la que de nou habem picat y senyalat. Item de aqui habem baixat á altra roca junt al Pla dels Ebols ahont habem enconrat altra creu demunt de dita roca la que habem de nou picat y senyalat. Item de aqui habem baixat a altra roca al cap de les roques de Babart devall lo camí que puge a la Juberrussa, ahont habem*

Però el principal plet es va iniciar al segle XIX, concretament l'any 1824 i s'allargaria fins al moment de la delimitació de la frontera: la tallada d'arbres i la recol·lecció de llenya pels homes d'Arcavell al bosc de la Rabassa es va fer contínua, i és més, els veïns i justícia d'Arcavell van arribar a embargar –per penyorar– les fustes i llenyes fetes pels homes de Sant Julià al dit bosc. El Comú de Sant Julià, que reclamava que el límit del terme estava situat al Riuner, encara que reconeixia el dret d'empru d'Arcavell, va acudir al Consell General de la Vall, que dictaminà que la trenca de termes i emprius havia de solucionar-se a través d'un grup d'experts constituït al lloc dels fets. Però el Comú d'Arcavell no estava disposat a dur a terme l'acte, ja que posseïa, de fet, l'ús sobre el territori. Davant la contínua negativa dels catalans, els andorrans van acudir al Governador Militar de Puigcerdà que mouria fitxa tot comunicant a Arcavell l'obligació de formar la comissió.¹¹⁵⁸ L'inici de les negociacions marcava un canvi de rumb per les relacions territorials entre Sant Julià i Arcavell: entre 1824 i 1826 tota negociació passava per la demanda d'Arcavell de dividir “*la propiedad y productos de un bosque comun a las indicadas corporaciones llamado la Rabasa*”; una divisió que, evidentment, no seria acceptada per Sant Julià que temia perdre part del seu terme. És per això que, sota l'excusa de la incompetència de la parròquia –i fins i tot de la vall– de decidir sobre la divisió del territori, ja que era una prerrogativa dels Coprínceps, va demanar al bisbe d'Urgell quin procediment havia de seguir la vall d'Andorra per tal d'acabar d'un cop per tots aquest punxegut conflicte amb Arcavell, “*pues que la propiedad entiende pertenecer á los consoberanos, el Rey Cristianisimo y á V.S.Y.*”¹¹⁵⁹

El bisbe va acceptar la causa que es cursaria al seu tribunal de la Seu d'Urgell l'octubre de 1826, arribant a la conclusió, l'any 1829, que calia dur a terme una concòrdia o amigable composició entre les parts per tal de resoldre tant els límits com la divisió del bosc. Si a l'octubre d'aquest any 1829 es convocava als veïns d'Arcavell

encontrat altra creu en dita roca, la que de nou habem picat y senyalat. Item de aqui abem baixat al Pla de Babart ahont habem encontrat una fita al mig de la callisa dels camps del Pal de Sant Juliá y aqui per ser de nit havem suspes de prosseguir dita visura de Amprius.” I a l'altra marge del Valira. “Som estats devant lo Pla de Babart a la altra part del riu Balira á part solana vis, á vis de la callisa dels camps del pal de Sant Juliá al peu de la Costa de Aguilar, attes que no avem encontrat la creu a par de la sobrecaledada visura de Mn. Damia Dotell de comu acort ne abem fet una de nou en una roca grossa ferma, que toque al riu Balira sota la sequia del Prat de Rossell mirant dita creu al cap del Puý de Aguilar. Item de aqui habem pujat sarrat amunt al cap del Puý de Aguilar ahont habem encontrat una creu ab un penýasco al cap del boný devant lo apletadó de Folch la que habem de nou picat, y senyalat. Item y finalment de dit Puý de Aguilar habem passat tot pla del apletado de Folch passant carrero anlla passat lo torrent habem encontrat en una penya ferma al cap de un fene altra creu, la que habem de nou picat, y senyalat; y habem clos dita visura de Amprius.”

¹¹⁵⁸ ACSJL, doc.12.

¹¹⁵⁹ ACSJL, doc.52.

per tal de nomenar comissionats, i al novembre del mateix any s'executava el mateix per a Sant Julià (essent apoderats per arribar a la concòrdia els advocats de la Seu d'Urgell José Ignacio Dalmau de Baguer pels andorrans i Sebastià Serret pels catalans), la concòrdia no es dictarà fins el 27 de juliol de 1833.¹¹⁶⁰ El resultat no podia ser més funest per a Andorra per quant la concòrdia contradeia a totes i cadascuna de les sentències, concòrdies, convenis i fins i tot rodalies realitzades fins al moment: en primer lloc establia l'antiga línia de creus d'empriu com a trenca de termes, assignant a Arcavell totes les terres situades al migdia d'aquesta línia, i a Sant Julià les del nord; en segon lloc manava que el bosc de la Rabassa, al nord de la línia, fos dividit en dues parts iguals, quedant la dreta (o sud) a favor d'Arcavell i l'esquerra (o nord) a favor de Sant Julià; una divisió que també s'havia de realitzar a la Coma de Caborreu, dividida en dos parts a repartir entre ambdós comuns. A més, els diners que fins aquell moment havia donat tota la venda de carbó, fusta i llenya realitzats al bosc de la Rabassa pels dos comuns s'havia de repartir a mitges i el que més ens xoca: en un dels darrers capítols s'indica que *“ab la present Concordia no intentan innovar ni perjudicar à sos Principals lo dret de emprivar quels competeix en virtut de las antiguas escrituras, ans bé volen que estas tinguian son degut valor per lo sol efecte de peixer ab lo bestia bro y menut y no altrament”*, quan en realitat es concedia a Arcavell la propietat dels territoris on, fins aquell moment, únicament tenien dret d'empriu. L'acte culminà el 9 de setembre de 1833 quan s'executà l'afitació de la concòrdia.¹¹⁶¹

¹¹⁶⁰ ACSJL, doc.14.

¹¹⁶¹ ACSJL, doc.16 i 17: *“Primerament constituhits á la orilla del Riu Balira, cerca de la Borda de Andreu Pal de Sant Julia de Loria coneguda tambe de la Borda del Corp, han manat dits senyors apoderats plantar una fita de pedra señalada ab una creu y una lletra P cual lletra aixis en esta fita com en las demes que se ficarán, seguint la present fitació, y divisió, tendrá lo significat de propietat esto es lo que de avuy en avant será propi del Comu y singulares personas de Arcabell, y lo que será propi del Comu y singulares personas de la vila de San Julia de Loria; seguint sempre las reglas, que lo que quedará á la part dreta de las fitas y señals desde lo Riu Balira, fins á la fi y extremitat mes alta de la Coma de Caborreu, será del Comu y singulares personas del poble de Arcabell, y lo que quedará á la part esquerra de las mateixas fitas y señals será del Comu y singulares personas de la vila de Sant Julia de Loria, habent dita fita de prop del Riu Balira estat plantada á unas trenta pasas de distancia del dit Riu Balira; enfrente del roch que hi ha á la altra part del mateix Riu nomenat la Roca de Castellót, é inmediata á una paret que se troba en la posesio campa de la part de Ponent de la espresada Borda de Andreu Pal ó del Corp; Luego despues dirigintse dits Senyors apoderats á una roca que se encuantra sobre lo pla de Babart manaren renovár una creu en dita roca gravada, añadiñthi tambe una lletra P.; Inmediatament pujaren ab direcció á altra rocanomenada Roca Grossa desde ahont se descobreix lo Pla de Babart y manaren renovar las dos creus que en dita Roca Grossa hi habia señaladas, gravant en ella a mes de las dos creus renovadas una lletra P.: Despues pujaren ab direcció á la Roca nomenada dels Pous ó Pouets en la cual manaren gravar una creu cerca de un fondo que hi ha en dita Roca, segons apár fet artificialment: Luego pujaren cap á la roca nomenada Major; en la que manaren gravar una creu y una lletra P. á la extremitat de un turó que entre altres forma dita roca frente de la roca Miraut; Seguiren desde luego fins á encontrar dita Roca Miraut en la que manaren renovár una creu que ja hi habia añadiñthi una lletra P.: Desde dita Roca Miraut seguiren caminant linea*

Com era d'esperar, “la majoria dels veïns” de Sant Julià de Lòria no van acceptar la concòrdia, clarament lesiva a llurs interessos, i van actuar “usant de medis los mes violents y criminals”: van irrompre a la muntanya armats, destruint les fites i senyals i fins i tot es van dur un fragment d'una a la plaça de Sant Julià on van simular un afusellament disparant diferents trets. Al mateix temps van penyorar als veïns d'Arcavell que van trobar al bosc, presentant-se cada dia al límit de termes, armats, per tal de vigilar-los i “amenasant de mort á la justicia, y á tot vehi del poble de Arcabell”.¹¹⁶² El comú català, al mes de novembre, va acudir en busca d'empara davant el bisbe d'Urgell que manà al veguer episcopal d'Andorra que informés sobre

recta dret al Pedregal, manant ficsar una fita señalada ab una creu y una lletra P. á poca distancia de la Roca Miraut: Luego despues continuant rectament lo camí cap al pedregál se encontra una roca ferma en la que manaren gravár una creu y una lletra P.: Seguint immediatament la linea recta cap al espresat Pedregal se encontrá altra roca ferma en la que manaren tambe fixár una creu y una lletra P. confirmant luego la linea recta cap al mateix Pedregál se encontrá altra roca ferma en la que demanament dels Senyors Apoderats se señalá una creu y una lletra P.: Seguint despues la linea recta cap al Pedregál, manaren fixár dos fitas á alguna distancia la una d ela altra señaladas tambe ab sas respective creus y lletra P.: Continuant enseguida la fitació y señalamet de la linea recta desde la Roca Miraut al Pedregál fou encontrada una roca ferma en la que per disposicio dels Senyors Apoderats fou gravada tambe una creu y lletra P.: Seguint despues la mateixa linea recta foren fixadas tres fitas señaladas per manament dels Senyors Apoderats ab una creu y una lletra P. á cada una de ellas, descubrinse desde la ultimament fixada lo Pedregal obliquant costa amunt: Arribats díts senyors Apoderats al Pedregal manaren señalar al trabes de ell tambe obliquant un poch costa amunt y seguint la mateixa linea que se ha fitat venint de Roca Miraut una creu y una lletra P. en una roca del mateix Pedregál de las de la part que mira á la direcció de Roca Miraut, y demás linea fins al present marcada: Altra creu y lletra P. al mig del mateix Pedregál poch mes ó menos: y altra creu y lletra P. en una de las rocas del costat del pedregal que mira al Bosch de la Rabassa y Coma de Coborreu: volent despues los mateixos senyors apoderats seguir la mateixa divisio y fitació del territori á tenor de lo estipulat en lo sobre cotat conveni, manaren medir lo territori litigios en varias direcciones, y feta esta diligencia, disposaren marcar una señal en figura de Arsó en una roca de las del costat del Pedregal que mira al Bosch de la Rabassa a fi de señalar ab asso, que desde allí tira la linea divisoria girant á la dreta montaña amunt per lo costat del mateix Pedregal, fins á una roca grossa que surt algo mes que las otras que forman lo insinuat Pedregál per la part del Bosch de la Rabassa, en la cual roca grossa fou marcada una creu y una lletra P. determinant que la dita Roca, ó la creu y P. en ella marcadas, fos lo punt ahont, comensaba la divisio y fitació del terreno desde lo Pedregal, fins al albeo del Riu que decendeix de la Coma de Coborreu; Y habent comensat la divisio del expressat territori litigios, desde lo Pedregál al albeo del Riu de la Coma de Coborreu, caminaren fins á sortir sota per sota de la Colladeta del Planell de Pimes que se troba situat un poch á la dreta de la Coma de Coborreu, dexant desde la Roca del pedregal, señalada, ab una creu y lletra P. que com se ha dit serveix de primer punt de divisio de la terra litigiosa, que media desde lo pedregál al expressat algeo; deu rocas fermas señaladas ab una creu y una lletra P. cada una de ellas, distants un tretchó regulár las unas rocas de las otras, y dividint ab ellas per mitats iguals lo territori litigios á proporció de lo mes ó menos ample que era en certs punts, y quedant dítas rocas fermas señaladas, asaber; vuit travessant lo Bosch de la Rabassa, una al principi del Serradet que media desde dit Bosch de la Rabassa á la Coma de Coborreu y altra á la mitat del serradet tirant cap al Planell de Pimes: Y posats en est planell de Pimes manaren los senyors apoderats renovar una creu que ja hi havia añadint una lletra P. prop de dita creu: Determinant finalment que desde aquest punt de la creu y P. marcadas en la Roca ferma del planell de Pimes, seguis y acabes la divisio linea recta fins á lo mes alt del turó de la esquerra mes immediát á la colladeta del Cap de la Coma de Coborreu.”

¹¹⁶² ACSJL, doc.21.

els fets. Aturat el moviment violent, en octubre de 1834 la majoria de veïns de Sant Julià de Lòria (en cap cas el Comú de la parròquia, afectat per les obligacions de la concòrdia de 1833), iniciava una nova causa judicial a la Cúria episcopal de la Seu d'Urgell contra Arcavell, sol·licitant la nul·litat de la concòrdia, nul·litat que es concedia al temps que s'organitzava un nou arbitratge, el juny de 1835, per tal de solucionar la disputa.¹¹⁶³ Escollits com a àrbitres Bonaventura Albiñá d'Estamariu i Josep Picart d'Encamp, no van arribar a cap acord, nomenant aquests un tercer en disputa en la persona de Cosme Baró d'Encamp. Seria ell qui, basant-se en les concòrdies i rodalies presentades per les parts, així com en el fals document de donació de privilegis de l'Emperador Ludovico Pio l'any 805 on s'indicaven *grosso modo* els límits, sentencià, de forma provisional fins que els Coprínceps resolguessin de forma definitiva, que els veïns d'Arcavell poguessin emprar amb els seu bestiar fins la línia de creus, al temps que els veïns de Sant Julià ho poguessin fer fins el Riuner o Riu d'Arcavell, sense abandonar en cap cas les possessions o propietats que els diferents veïns posseïssin a la zona en disputa.¹¹⁶⁴

S'estava demanant a crits, doncs, la intervenció política per tal de solucionar el verinós problema amb Arcavell. Així, la única solució era la realització d'un nou arbitratge on estiguessin presents els representants dels Coprínceps i les institucions de la Vall, ja que del costat català, en plena Guerra Carlista, no podien participar institucions superiors al propi poble d'Arcavell sense revestir un potencial perill de nul·litat. A més, no estava en joc el territori del municipi espanyol sinó tan sols l'andorrà. Al juny de 1836 Sant Julià de Lòria convocava a la majoria del poble per donar poders a Josep Picart, síndic de la Vall; a l'agost eren les autoritats franceses les que van nomenar comissionat al mateix Josep Picart, i al novembre el bisbe d'Urgell nomenà comissionat l'advocat Leopoldo Jordana, al temps que el Consell General nomenava com al seu representant a Nicolau Torres (a) Pal de la Cortinada. Finalment el 2 de juliol de 1837 l'ajuntament i veïns d'Arcavell donaven poders als seus veïns Andreu Alís i Francisco Vidal. Reunits tots ells, no van arribar a cap acord, així que van donar poders a Pau Orrit, notari de Castellbò com a tercer àrbitre què, el 28 d'agost de 1837 va dictar sentència arbitral.¹¹⁶⁵ El notari català va analitzar les escriptures de 1407 i 1553 així com les rodalies i documents antics, va prendre testimonis i declarà, finalment, que la trencada de termes entre el Principat d'Andorra i Arcavell passava pel riu Riuner o d'Arcavell fins la Font Subirana, i d'allí en línia recta fins la trencada de

¹¹⁶³ ACSJL, doc.41, 42, 43, 44 i 797.

¹¹⁶⁴ ACSJL, doc.18, sentència arbitral del 12 de juny de 1835.

¹¹⁶⁵ ACSJL, doc.20.

termes amb Bescaran. Ara bé, reconeixia que des del Riuner fins al fil de la Serra, en el llarg tram que abraçava des del Pla de Banart fins el Coll de Pimés, essent terme de Sant Julià de Lòria, els d'Arcavell tenien el dret de pasturar i llenyar especialment reservat per a ells en aquestes pràctiques, però salvant la propietat en favor de Sant Julià. Diferent situació es donava a la part baixa de l'empriu, al Pla de Banart, on essent terme de Sant Julià ambdós pobles tenien dret d'ús pel que fa a les pastures (només amb bestiar propi i mai de conlloc), llenyar i esboïgar. Finalment, tot empriu que existís anteriorment per part d'Arcavell a l'obaga, és a dir, més enllà del fil de la serra, desapareixia, mantenint-se únicament l'empriu de la Coma de Caborreu,¹¹⁶⁶ on els ramats d'ambdues comunitats podien péixer sempre i quan fossin bestiar propis i mai de conlloc, havent d'accedir a dit territori, els d'Arcavell, a través de la Solana, el Reguer i el cap del Coll de Pimés. S'establien, a més, mesures addicionals i els corresponents bans o multes de 8 pessetes per senyal de bestiar menut i 20 per bestiar gros en cas de dia i el doble de nit, i igualment per càrrega de llenya.

La sentència arbitral, aprovada el 28 d'agost d'aquell any per Sant Julià i Arcavell, que ratificaven explícitament l'anul·lació de totes les escriptures anteriors, incloïa la reserva de l'àrbitre de declarar verbalment o per escrit qualsevol dificultat o dubte procedent de la sentència, així com fer plantar fites si era necessari. I això és el que precisament va succeir: pocs dies després els homes d'Arcavell van notificar l'existència d'un error relatiu a una fita que el senyor Pau Orrit situava a dalt de la muntanya, restant en realitat molt per sota. Així que acudint a la zona l'àrbitre amb els comissionats dels dos pobles es va iniciar una nova negociació proposant el notari de Castellbò anul·lar la sentència dictada i, eliminant els emprius, deixar l'espai de la solana dins el terme d'Arcavell i l'obaga dins el terme de Sant Julià, formant el límit el fil de la serra o aiguavessant.¹¹⁶⁷ La proposta no va ser acceptada unànimement; aprovada per majoria dels comissionats, no va ser comunicada als respectius pobles ni aprovada per aquests, però a diferència de la primera, aquesta sí que va quedar registrada dins el manual notarial del Sr. Pau Orrit. Tot plegat feia que ambdues sentències presentessin tantes anomalies que la seva validesa quedava en entredit. Dies després els comissionats van tornar a reunir-se a la muntanya per tal de negociar de nou la divisió

¹¹⁶⁶ La Coma de Caborreu estava formada per: "Que per la Coma de Coborreu se enten desde la roca que hi ha al dit Coll de Pimés en vista de la dita Coma de Coborreu ahont hi ha una creu espresent se dirigeix á la altra creu de la dita coma de Coborreu obach amunt, de aqui sen va cap á la altra creu que hi ha al cap de la Coma de Cobill, de aqui va a una fita que hi ha al Pla de la Finestra en lo camí que va al Camp Ramonet, de aqui va al sol del Pla Finestra, ahont hi ha altra creu, de aqui parteix tota serra devallant aigua vesant cap á mitja serra ahont hi há una fita, que tire en avall, de aqui baixa al sol de la Coma de Coborreu ahont hi ha una creu en una roca grossa y antigua, y de aqui va Obaga amunt cap al dit Coll de Pimes."

¹¹⁶⁷ ACSJL, doc.13 del 15 de juny de 1839; informe jurídic sobre l'actuació dels comissionats.

de territoris, acordant ara, en un tercer intent, mantenir la segona sentència (la que establia l'aiguavessant com a trenca de termes) però incloent de nou els emprius recíprocament en una i altra part del terreny, de tal volta que es tornava a la situació inicial però amb la trenca de termes en benefici d'Arcavell i en perjudici de Sant Julià, que cedia una franja de terreny al bosc de la Rabassa com a zona d'emprius. El regateig territorial es trencà en el moment que l'ajuntament d'Arcavell no acceptava els nous convenis, tot retirant els poders als comissionats i demanant que es complís literalment la segona concòrdia. La situació restava, doncs, de nou paraitzada i amb un buit legal considerable. Al novembre de 1839 es realitzaria una nova revisió de creus "en compliment de la sentència feta per lo tercer sr. Pau Orri",¹¹⁶⁸ però la indeterminació de la validesa d'aquestes concòrdies mostrava el fracàs dels procediments judicials i dels arbitratges. Només restava una solució: el tractat fronterer internacional entre Andorra i Espanya.

La creació de les fronteres.

És força abundant la historiografia relativa a la construcció de fronteres i a la formació d'identitats nacionals entre la població culturalment catalana. Dits estudis presenten un caràcter eminentment antropològic, destacant les importants aportacions de Louis Assier-Andrieu i Peter Sahlins, però també d'un ampli grup d'historiadors, molts dels quals es van reunir el 1993 al col·loqui internacional de Foix, que centren el seu estudi en aspectes de la construcció de les fronteres.¹¹⁶⁹ No cal incidir massa en l'existència d'estudis relatius als efectes del tractat dels Pirineus i del pas del Rosselló i part d'ela Cerdanya a França, o dels estudis específics sobre la frontera internacional hispano-francesa.¹¹⁷⁰ Ens centrarem doncs en les aportacions més importants que afecten directament o indirecta a les identitats o a Andorra, obviant les qüestions de nacionalitat administrativa actual que deixem per a altres estudiosos.¹¹⁷¹ Els treballs de Peter SAHLINS (1985, 1993), complementats pels estudis de Sílvia GÓMEZ (2002,

¹¹⁶⁸ ACSJL, doc.31 i 32.

¹¹⁶⁹ Les aportacions es van reunir en unes actes publicades per l'Association des Amis des Archives de l'Ariège sota la direcció de Michel Brunet, Serge Brunet i Claudine Pailhès amb el títol *Pays Pyrénéens & Pouvoirs Centraux, XVIe-XXe s.* (2 volums).

¹¹⁷⁰ Destaquen entre molts altres diferents articles dins M.BRUNET, S.BRUNET i C.PAILHÈS (1993) com els articles de Joaquim Albareda, Louis Claeys, Antonio Jesús Gorria Ipas i Enric Moliné. A més CAPDEVILA (2011), BOURRET (1995), JANÉ (2006), PLANDE (1938), POUJADE (1998b), REGLÀ (1952), SANABRE (1960, 1985, 1988), SERMET (1983), SOULET (1987) [OSCAR JANÉ].

¹¹⁷¹ Un estat de la qüestió sobre la nacionalitat andorrana clàssic a: CORRIENTE (1996)

2005), centren la seva interpretació en que durant el període comprés entre 1659 (tractat dels Pirineus) i la revolució francesa, la frontera no era més que els límits jurisdiccionals de pobles determinats per tal de passar, amb el nou món liberal, a l'auge de la idea de la sobirania territorial nacional (base del nacionalisme polític modern). Aquest pas, a la pràctica es va donar en dues fases: al llarg del segle XIX quan els pobles van usar i abusar del concepte 'nació' per a l'obtenció dels interessos davant dels pobles de l'altra banda de la ratlla, de tal forma que la territorialització de la sobirania va ser modelada i harmonitzada per les comunitats locals. I una segona fase amb les guerres internacionals de 1870, 1914 i 1940 per la banda francesa, i les guerres carlistes, de Cuba i de Marroc per la banda espanyola; quan es va produir la simbiosi del sacrifici dels pobles per la nació. Una interpretació que vindria en part recolzada pels estudis sobre la dissidència dels pobles pirinencs respecte als Estats i llur posterior integració.¹¹⁷² A aquesta interpretació cal incorporar nombrosos matisos si tenim en compte l'aportació de Louis ASSIER-ANDRIEU (1981, 1987, 1995), ja que considerant que dita confrontació d'interessos econòmics locals (bàsicament pastures) es dóna per tota la geografia pirinenca, el fet de la presència de la frontera seria tan sols circumstancial i afectaria únicament als pobles estrictament fronterers. Així al Capcir tota la interpretació de Peter Sahlins quedaria força afectada per quant essent inexistent l'apropiació del benefici de l'estat-nació francès en la consecució de llurs interessos materials, va haver de fer front a tot un conjunt d'exaccions i obligacions que no només comportaven aspectes fiscals de tributació, sinó també de propietat, llei i costum local, motiu pel qual els veïns del Capcir van ser clarament dissidents de l'estat francès com els seus veïns del Donessà, Sault i Ariège (fins i tot en aquests amb la reacció de la guerra de les Demoiselles). La integració per sota, la nacionalització del poble, vindria mitjançant els nous mecanismes de sociabilització i el sacrifici de les guerres, com ha proposat Christian THIBON (1993).

On quedaria Andorra seguint aquests plantejaments? No hi ha cap dubte del caràcter català dels andorrans,¹¹⁷³ però les aportacions de Peter Sahlins no són vàlides per Andorra: no hi són els dos eixos fonamentals de la dinàmica sociabilitzadora, ni la confrontació amb el poble de l'altra banda de la línia amb un estat-nació recolzant al darrera, ni tampoc hi ha el sacrifici de les guerres, ni molt menys va disposar de fronteres eclesiàstiques. A més, les interpretacions existents sobre la frontera i les identitats respecte al Principat donen en alguns casos (els antics) els epítets de feudal

¹¹⁷² Entre d'altres, M. BRUNET (1990), o THIBON (1988).

¹¹⁷³ Culturalment, però també jurídica i institucionalment; veieu per exemple FITER (1748), GRAMUNT I SUBIELA (1923); PUIG (1983), BRUTAILS (1904), i compareu-los amb BROCÀ (1985-1987) i FERRO (1987).

i anòmal en observar a aquest petit Estat com un fruit sobrevingut i residual, o fan incís en la força de la identificació davant la identitat.¹¹⁷⁴

El nostre plantejament és que el d'Andorra no és un Estat sobrevingut sinó el resultat d'una estratègia seguida per les grans cases de la vall aprofitant l'existència de la cosenyoria; una estratègia antiga que sorgiria com a oportunitat davant l'ascens de les monarquies autoritàries primer, i absolutes després i que es deixa entreveure tímidament durant la guerra dels Segadors i ja perfectament consolidada en la guerra de Successió espanyola sota el lema de les "*Valls Neutres*", arribant a assolir la plena sobirania al marge dels estats veïns durant el període Napoleònic. La construcció dels estats liberals (França i Espanya) va portar a les elits andorranes a un joc arriscat però totalment mesurat i de consens entre les grans cases de la vall que van consolidar el discurs neutralista i van aconseguir adaptar les relacions institucionals de l'Antic Règim a la nova realitat institucional internacional del món liberal. Això es va aconseguir mitjançant tres vies que són: en primer lloc el joc de doble poder desposseït de poder; és a dir, els cosobirans no tenien el poder efectiu, sinó que aquest residia en el Consell General de la Vall. La discussió de dit poder per part d'un sobirà portava sempre al Consell a cercar el recolzament de l'altre sobirà, de tal manera que a les pretensions espanyoles o a l'intent d'assumpció de major poder del copríncep episcopal, es responia amb el recolzament d'una França en ple auge polític internacional o militar; al temps que quan les pretensions eren franceses es responia amb la pressió política espanyola (a nivell exterior) i amb la pressió del Vaticà i l'església francesa (a nivell interior).

En segon lloc, a diferència de l'assenyalat per Peter Sahlins, la identitat local com a antítesis del discurs nacional. Efectivament, el discurs "*som andorrans, no catalans*" és actual, procedent del segle XX. A l'igual que a totes les societats rurals i de muntanya dels segles XVIII i XIX la idea del referent local té prioritat sobre un espai major, i només el fet de la presència de la frontera internacional (amb la identificació primer dels interessos socials locals amb la nació, i el posterior sacrifici humà en favor de la nació) va portar a donar prioritat al referent nacional. Però a Andorra va mancar tant la identificació dels interessos locals amb una nació com el sacrifici humà per una nació. La negació del ser francès i del ser espanyol es va fondre també amb la identificació cultural: i és que els andorrans han estat fins i tot qualificats com ètnicament catalans en base a la permanència d'un dret civil català (el de sempre i de referència, essent en defecte aplicat el dret romà), un dret penal consuetudinari, un dret administratiu

¹¹⁷⁴ DE LA PARTE (1999).

pròpiament andorrà com a desenvolupament del català truncat el 1714; amb una llengua i cultura catalanes, i amb unes institucions idèntiques a les catalanes anteriors al decret de Nova Planta. Si com hem vist en el cas de l'Ariège (en concret a Merens i l'Hospitalet) davant Andorra, i com Peter Sahlins ens ha mostrat a la Cerdanya, els pobles francesos i espanyols van utilitzar la idea de 'nació' per tal de legitimar i aconseguir els seus interessos econòmics i territorials, Andorra, pel contrari, no ha utilitzat en la confrontació local davant els frontalers, la idea de nació –almenys fins la dècada de 1830– sinó la legalitat imperant recolzant-se en el contrapoder del copríncep alternatiu per tal d'evitar l'abús d'Estat del contrincant.

Finalment, en tercer lloc, tot això va portar a assolir l'adaptació de la legalitat territorial: a la conversió en frontera dels límits legals mantenint els drets adquirits sobre el territori fronterer, i a l'adaptació normativa dels privilegis de l'Antic Règim al nou món liberal com a convenis internacional, encara que aquests patissin mutacions en el temps afavorint un contraban existent abans de la construcció de la frontera.

Andorra no era un reducte feudal ancorat al passat. Al segle XVIII, a nivell polític i ideològic, es va forjar definitivament la identitat territorial (més enllà de la bàsicament local) facilitat pel mateix procés que s'estava donant als territoris frontalers. La cosobirania episcopal i francesa sobre Andorra, eina sempre útil per als òrgans de govern de la vall, va enfortir el discurs de la neutralitat sorgit de les guerres de mitjans del segle XVII per a evitar la ingerència de les monarquies en el govern i privilegis locals, encara que, com hem vist, no va evitar que sorgissin conflictes territorials de rellevància per límits i emprius. En el cas vist de la Solana, l'intent d'un sector polític francès (recolzant les demandes locals de pobles frontalers) de retallar part del territori andorrà en favor de França, ajudaria a difondre i enfortir les idees d'unitat, integritat i homogeneïtat, és a dir, el sentit territorial diferenciat a defensar col·lectivament.

Un sentiment diferenciador respecte al fronterer, propi de les societats rurals de muntanya, però en un ambient institucional diferenciat. Com hem vist en els capítols anteriors no podem parlar d'originalitat en pràcticament cap dels aspectes socials, econòmics i polítics de les valls respecte a la resta dels Pirineus centrals. Ara bé, el fet andorrà compta amb una característica que la diferenciarà de la resta i que és el centre del que serà al segle XIX la *Qüestió d'Andorra*: els mecanismes de defensa jurídica de l'ordenament governatiu: efectivament, a Andorra el Consell General va fer-se al llarg dels segles amb el control de la justícia sobre els afers territorials i comunals; així les parròquies gestionaven i controlaven els recursos comunals, les muntanyes, com a la majoria de les comunitats pirinenques, però en cas de conflicte la darrera instància, el tribunal suprem pels afers territorials, era el Consell General. A

més, la resta del sistema judicial restava en institucions locals: batlle, veguer, dependents dels co-senyors, sí, però cap tribunal de fora de la vall tenia la darrera paraula. Aquesta serà la punta de llança del discurs sobre la sobirania andorrana; al temps que la bandera de la diferència serà la *neutralitat*.

Des de les guerres de mitjans de segle XVII, el Consell General va esgrimir la seva neutralitat (entre Espanya i França) al temps que provarà que els seus privilegis comercials fossin ratificats per ambdós reialmes;¹¹⁷⁵ defensant la seva postura neutral no acceptant pagar els impostos ordinaris i extraordinaris que els hi reclamaven ambdues monarquies (BUYREU:2005). La idea de neutralitat es va justificar i legitimar a mitjans del segle XVIII amb els treballs d'Antoni FITER (1748) i d'Antoni Puig (1763): el *Manual Digest*, veritable tractat sobre la neutralitat, i el *Polítar Andorrà* que sumava a l'anterior una expressió política més profunda. La neutralitat es justificava en la sobirania i es demostrava la seva independència jurisdiccional. El cosenyoriu era una cosobirania que emanava directament del carolingi Carles el Calb per donació de la vall al segle IX, sobirania que procedia de la conquesta als musulmans per Ludovico Pio. La donació als comtes d'Urgell va ser seguida per la donació d'aquesta als bisbes "a tot domini" (PUIG:1763,p.36-39) interpretant-ho com a cessió de la sobirania. Seria per això que no estaven subjectes als reialmes d'Aragó ni d'Espanya. L'altra cosobirania era dels reis de França com a comtes de Foix, i per tant no eren francesos, ja que "*Molts sígles foren senyors los Comptes de Foÿx de ellas, sens se Monarcas de Frànsa, y molts aÿxi mateÿx los Comptes de Bearn despes que se uní aquest Comptat ab lo de Foÿx, sens tenir la qualitat de Reÿs de Fransa*". Les institucions de govern, doncs, eren independents: "*En un mot dich; que las Valls de Andorra no fan part, ni porció del Regne de Fransa, del Comptat de Foÿx, de Bearn, ni estan subjectes á les lleÿs generals de Fransa, ni á les Municipals de ninguna de sas Províncias, ni á les lleÿs generals, ni pragmáticas de Espanya, ni a les municipals y particulars de Catalunya, Aragó, Valencia, ni altra Provincia de esta Monarquia*."

¹¹⁷⁵ Una de les màximes del *Polítar Andorrà*, la 45, assenyala: "*En cas de plets ab algun ministre de Fransa ó Espanya, si se coneix, que la sentència ha de exir contraria, recorrer á les respectives Corts de Fransa ó Espanya per la conservació dels privilegis de les Valls, antes de la declaració de aquella (...) Sempre y quant tingue lo Comú de les Valls algun litigi ó plet respecte á sos privilegis i franqueras ab la Intendencia ó altre Justicia de Espanya, y no obstan de aver donat lo Concell ó Sindich los deguts passos, se recela de declaració ó sentència contraria; es molt bon concell y máxima no donarse per entès, guardar silenci, dissimular y interessar al Sr. Bisbe (lo qual deu de obligació) y á altres Srs. de poderós patrocini, y si convé á la Cort de París ó Rey de Fransa recorrer á la Cort de Madrit per lo logro de ses justes pretensions; y lo mateix vice versa deurie observarse si la causa es en algun parlament ó Intendencia de Fransa empenyar al Sr. Bisbe, al veguer de Fransa, als Governadors de les Fronteres de Fransa y á altres Srs. de aquella Corona, y recorrer á Paris, gásties lo ques gastia.*"

(PUIG:1763,p.70). Sobirania i independència política a la que es va sumar el millor exponent de neutralitat: l'administració de justícia sense dependència de cap altra monarquia i sense apel·lació a altra institució judicial que no fos pròpia: “*Subsisteÿxen les Valls de Andorra per sí solas component y constituhint una Provincia, ó Principat á part, ó particular Soberanía, no dependint en lo domini, ni govern ni en la via judicial de ningun altre que de sos amantíssims Prínceps, sos llochs-tinents, Vicegerens o Veguers, dels Batlles ÿ Oficiais, ó brassos de Justicia; ÿ en lo Polítich ÿ Economich del Consell General, ó de 24, ÿ dels Concells de Parroquia, ÿ altres Comuns.*” (ídem, p.71). El *Polítar Andorrà* defensa, doncs, la neutralitat,¹¹⁷⁶ però mostra també els aspectes d'identitat pròpia que ja devien estar difosos àmpliament entre els caps de casa andorrans: Andorra és un principat amb “*República de les Valls*”, i particular sobirania, essent la seva identitat cultural la catalana.¹¹⁷⁷ Andorra ja comptava al segle XVIII amb molts dels referents que componen la teoria de la sobirania nacional moderna (SAHLINS:1993). La identitat pròpia de la comunitat de vall va quedar especialment reforçada amb la identificació de fet –i en gran part de dret– del territori de la vall amb el territori “*nacional*”. Així no va caldre que els andorrans abandonessin la identitat local centrada en el poble o la vall per ser reemplaçada per un sentit de pertinença a un territori ‘nacional’ (ídem, p.28); els andorrans esdevenen andorrans per que sempre ho han estat, sempre han assumit la identitat local de vall –al marge de la pertinença ètnica o cultural catalana– que, mercès a les institucions de la *Terra*, ara esdevé una identitat que arriba més enllà i que cal defensar respecte a l'exterior; no com a simple límit jurisdiccional feudal o tardofeudal, sinó institucional respecte a la idea d'Estat de les monarquies hispànica i gala. Una altra cosa serà el reconeixement

¹¹⁷⁶ Cal destacar algunes màximes per al bon govern del Consell General: la 36: “*Portarse las Valls ab igualtat, tan respecte á Fransa, com á Espanya, y parlar bé, y assitir a una y altra Corona (...)* Les Valls de Andorra tenen gran y suma dependencia de les dos Coronas, de Fransa, com á vassalls del Sr. Comte de Foix; de Espanya per lo comerç sens lo qual nos pot absolutamen passar y tambe com a vassalls del illm. Sr. Bisbe de Urgell, subdit y vassall de la manera que se pot dir, de Espanya, y així procuraran les Valls no ferse en ningun temps odiosas ab las ditas Coronas, ni en obras, ni paraules.” O la 37: “*En teps de guerra entre Fransa y Espanya no demostrarse ab particularitat parcials de una Corona contra la altra, sino conservar sa neutralitat.*” Veieu a més, les 38 (combatre el contraban), 41 (no recolzar als desertors), 44 (no arreglar els accessos a la vall per dificultar l'entrada dels exèrcits, especialment en temps de guerra), i 46 (fer regals cada any als caps administratius de Catalunya i Foix).

¹¹⁷⁷ Sense entrar en detalls, el *Polítar Andorrà* fa referència contínua a la catalanitat d'Andorra; així l'“*únic país neutral entre Fransa ÿ Espanya*” i els seus habitants “*son verdaders catalans*” per la seva disposició geogràfica, “*lo idioma de ellas, lo vestir, ÿ costums dels moradors*” (p.19), i los “*usos ÿ costums*” (p.26). Igualment s'indica al *Manual Digest*. Malgrat tot, el *Polítar* entra en diverses contradiccions per tal de justificar alguns dels seus privilegis de comerç al Principat de Catalunya.

extern, el pas de la dependència cosobirana cap a la negociació sota el reconeixement internacional.

A Andorra hi havia una frontera fiscal amb Espanya i amb França, encara que no una frontera eclesiàstica, hi havia una frontera jurisdiccional, en quant la sobirania era compartida per França i, indirectament, per Espanya; però en cap dels dos casos (Espanya i França) hi havia una frontera territorial, almenys des del punt de vista de francesos i espanyols que integraven Andorra dins les respectives monarquies. Però des del punt de vista dels andorrans la situació era ben bé la contrària. França i Espanya defineixen la divisió territorial com a frontalers deixant Andorra en el seu interior, però aquesta no hi participa, i no participant crea també la línia divisòria territorial reforçada per les polítiques duaneres, els conflictes de drets sobre els espais d'ús, les diferents institucions i el cos legal. La independència de les institucions de govern i de justícia respecte als aparells respectius dels països veïns (desenvolupat més aviat a França) donava un marc jurisdiccional diferencial; i aquesta jurisdicció es fonia en el sentiment d'integritat territorial reforçada ja per la típica identificació de l'individu amb el territori de les comunitats de vall, ja per l'esforç col·lectiu per a la defensa d'aquest territori (amb el clar exponent del litigi de la Solana amb França i del bosc de la Rabassa amb Espanya), ja per l'ideari de sacralització del territori de la Vall que ens mostren els mateixos *Manual Digest* i *Politar Andorrà*, en justificar i mitificar tant els orígens com els límits territorials de la Vall d'Andorra en els actes de màxima sobirania dels emperadors carolingis.¹¹⁷⁸

Si en les fronteres internacionals, com ens ha mostrat Peter Sahlins per a la Cerdanya, l'aparició històrica del territori (la territorialització de la sobirania) va ser modelada i harmonitzada per una territorialització de les comunitats locals i fou la dialèctica dels interessos locals i nacionals la que va produir els límits del territori nacional (SAHLINS:1993, p.28), en el cas andorrà no es produí una dialèctica sinó una identificació entre l'interès local i nacional, i esdevindrà al segle XIX una construcció de

¹¹⁷⁸ Com eloqüentment indica el *Politar Andorrà* a les pàgines 13 i 14: "(...) y es que avent lo Emperador Ludovico Pio, fill de Carlo Magno concluit la guerra tenie son Pare en casi tota Catalunya contra dels Moros, y aventlos expellit de la ciutat de Urgell sabent que la major part avian retirat á nostres Valls de Andorra, com á més aspres, y vigoroses per sas defensas, passá i arribá dit Emperador á estas nostras Valls, en las quals acabá de destrossar las restas dels Moros que assi se encontraben, y en senyal de aver allí acabat sa gloriosa expedició, deyxant molts soldats de son Exércit peraque les pobllassen y treballassen les terres; al tornarse á Fransa per lo port de Font Argent, feu fixar en les montanyes mes altes de allí una, ó dos argolles de ferro en perenne memoria de la gloriosa victoria, y gran conquista que avie acabat en nostres Valls Andorranes" continuant a la pàgina 27: "las referidas anellas [de Fontargenta i Boet] las feu posar per termes, ó fitas que dividissen lo Comptat de Foÿx, de la terra de Andorra, ó per millor dir la Espanya de la Fransa, Ludovico Pio, despues que agué expellit als Moros de ditas Valls".

l'Estat des de la comunitat rural local, un estat reconegut (en part) creat per tal de desenvolupar els interessos locals basats, en la majoria dels casos, en la negació dels frontalers, la negació de les institucions franceses i espanyoles, i l'enfrontament amb els pobles frontalers.¹¹⁷⁹

Com hem vist en els capítols anteriors, els límits jurídics entre França i Andorra es van formar en un procés mil·lenari, reforçant les identitats oposades –al segle XVIII– pel fort conflicte sobre la propietat de la Solana, i per les diferències institucionals entre un estat absolut fortament centralitzat, amb la xarxa administrativa que portava parell, i uns òrgans de govern andorrans basats en les comunitats locals i amb l'arbitratge i representació del Consell General. Aquests límits territorials donaran pas, al segle XIX, a la configuració dels límits de la sobirania territorial nacional, però no s'aconseguirà establir una frontera internacional definitiva fins al segle XXI. A diferència d'aquest cas, la formació de la frontera entre Espanya i Andorra fou força més breu. En el cas espanyol la més tardana revolució liberal va ser, emperò, més complerta respecte al reconeixement del fet andorrà i, com podrem constatar, els límits de termes (i els drets extaterritorials d'emprius) seran adaptats en forma jurídica a les fronteres internacionals.

La relació de la creació de la frontera internacional amb la revolució liberal és clara: el cosenyoriu andorrà, donades les seves característiques històriques basava el seu estatut jurídic en dues estructures, una d'interna i altra d'externa. A l'interior de la Vall el poder (executiu, legislatiu i en els aspectes econòmics, polítics i territorials, judicial) restava en mans dels òrgans comunitaris controlats per les “cases de tota la vida” o focs, i en definitiva de l'estructura comunitària parroquial, malgrat la capacitat de sancionar dels cosobirans.¹¹⁸⁰ Mitjançant el costum es regulava tot el poder i s'enquadrava el marc jurídic. Però aquest costum no era estàtic sinó que proporcionava els mecanismes per a generar noves normes que s'adaptaven a les diferents realitats mutants. Els privilegis obtinguts i conservats legitimaven d'una banda

¹¹⁷⁹ Hem d'estar d'acord amb Peter SAHLINS (1993, p.275) quan assenyala: “La identitat nacional és un procés continu i socialment elaborat de definició de l'amic i l'enemic, una extensió lògica del procés de mantenir un límit entre nosaltres i ells dins de les comunitats més locals. La identitat nacional construïda sobre els fonaments d'una estructura oposicional no depèn de l'existència de cap objectiu lingüístic o diferenciació cultural sinó de l'experiència subjectiva de la diferència. En aquest sentit, la identitat nacional, com la cultural o la comunal, és contingent i relacional: és definida pels límits territorials o socials traçats per distingir el jo col·lectiu de la seva implícita negació: l'altre”.

¹¹⁸⁰ Les lleis promulgades pels cosenyors eren mínimes, seguint la política que s'assenyala a la màxima 23 del *Polítar Andorrà*: “Obehir sempre als mandatos superiors, pero interessarse en que per aquells no se fassan moltes leys, sino observar les antigues ab les quals se ha viscut en pau fins al temps present”.

aquest costum com a marc jurídic, i d'altra l'enquadrament, l'estructura política i jurídica que s'assentava com a base fonamental en la comunitat rural mitjançant les seves institucions, els comuns de les parròquies.

A nivell extern –fora de la Vall– Andorra aconseguí nombrosos privilegis i franquícies dels diferents sobirans, tant dels seus senyors el comte de Foix (posteriorment rei de França) i el bisbe d'Urgell, com també del rei d'Aragó, que van servir per a consolidar, conservar i desenvolupar una estructura econòmica que feia viable la comunitat andorrana des d'un punt de vista social. Ens referim, fonamentalment, a la circulació de mercaderies. Considerar a Andorra des de l'edat mitjana com a un lloc aïllat i amb una economia de subsistència és un error. La Vall d'Andorra fou, des d'aquells temps, una comunitat de vall econòmicament oberta, i per a aconseguir la conservació i adaptació dins el marc regional del seu sistema social i econòmic obtingué dels sobirans veïns privilegis de circulació i exempció de tributs (menys la qüèstia i el delme) que es traduï, quant al primer, en l'exoneració del pagament de pontatge i lleuda i general en nombrosos llocs al voltant de la Vall, i en la llibertat de circulació en el període dels estats moderns absoluts.

Els nous estats-nació liberals, amb l'abolició dels privilegis per un cantó, i amb la relació recíproca com a estats –o considerant com a feudal la Vall– per un altre, van trencar amb tots els privilegis andorrans. I és que la relació dels estats espanyol i francès amb Andorra era ambigua i situada entre l'intent d'absorció en llurs respectives òrbites territorials (especialment en el cas francès), i el tractament com si Andorra fou un estat (especialment en el cas espanyol). Quan l'opció era la primera, la lliure circulació es considerava un factor important per a l'assimilació dins del territori; però quan predominava la segona, la lliure circulació era impossible i impensable. En qualsevol cas tota actuació comptava amb la posició bel·ligerant o de l'altre estat en joc, o de l'altre co-sobirà. Les *Valls Neutrals d'Andorra* van jugar amb aquesta situació d'ambigüitat per tal d'assolir el reconeixement d'estat –és a dir, la independència de les seves institucions de govern i el manteniment del seu sistema polític basat en el costum i la força de l'oligarquia de cases a nivell local– i al mateix temps la llibertat de circulació de mercaderies.

França, que fou la primera en experimentar la revolució liberal, fou també la primera en abolir els privilegis andorrans el 1793,¹¹⁸¹ però ja el 1800 s'establí una nova relació

¹¹⁸¹ El 22 d'agost del 1793 es produeix el trencament; les autoritats de l'Ariège van rebutjar rebre la qüèstia tot i arguint que "*cette redevance rentrait dans l'ancien droit féodal; que la République Française avait abolí toutes les traces de féodalité, le peuple étant désormais libre de tout servage; attendu que l'Andorre fait acte par ses commissaires de soumission féodale envers la République, qui ne saurait accepter une pareille bassesse; et attendu que la royauté,*

entre ambdós que culminà amb el decret de Napoleó I del 1806 que reconeixia els privilegis de la vall d'Andorra pagant aquesta la qüestia, retornava el sistema de nomenament de veguers i recuperava la regulació de les exportacions cap a la Vall en base a l'anterior decret de 1767,¹¹⁸² si bé es produïren daltabaixos en la permissibilitat segons els períodes.

Amb Espanya, que va fer la seva revolució de forma més tardanera i més inestable, la creació de la frontera internacional fou també força sacsejada. Amb la guerra de la independència s'establí un nou govern liberal que no va reconèixer els privilegis andorrans (especialment per l'ocupació francesa i la impossibilitat material de dit govern), però la restauració de l'absolutisme borbònic portà a que en 1817 es tornessin a renovar les franquícies duaneres.¹¹⁸³ Aquest privilegi andorrà continuà fins la nova revolució del Trienni Liberal de 1820-1823, quan de nou es plantejaren problemes de circulació i es prohibí la transhumància per la hivernada. Retornat l'absolutisme, les relacions es van restaurar fins al cop de mort final de l'Antic Règim espanyol amb la guerra civil de 1833-1840. Tot seguit veurem quines van ser les relacions entre França, Espanya i Andorra respecte a la delimitació territorial, els límits i la construcció (en el cas espanyol) de la frontera internacional.

La frontera francesa

El que primer cal destacar és la negativa francesa a establir la frontera internacional. En els darrers dos-cents anys l'Estat francès ha mantingut una posició d'indeterminació dels seus límits territorials envers Andorra. Això o és fruit de la manca de reconeixement de l'existència pròpiament dita d'un estat andorrà, ja que des de la Constitució de 1993 el problema fronterer ha restat igualment immobilitzat fins l'any 2000, o la raó és la manca d'acord sobre el límit físic entre França i Andorra a la Solana. Com hem pogut veure, la lluita de Merens i l'Hospitalet al llarg de tots dos segles XVIII i XIX per la propietat de la muntanya fou contínua, i l'administració no judicial del nou règim liberal francès va encendre encara més les hostilitats entre les comunitats en potenciar el reconeixement de la muntanya com a territori francès.

seule pouvait tolérer un semblable oubli des droits de l'homme et des nations, refuse le tribut offert sous forme de redevance par les commissaires de la République Andorrane". ADA, 6R/1Z 46-1, 2, 4, 5 i 6.

¹¹⁸² ASC, doc.2500.

¹¹⁸³ ASC, doc.3868; còpia de 1874 de la confirmació de privilegis de Ferran VII a ídem, doc.3233.

Deixant de banda el projecte del govern francès d'eixamplar poc a poc la sobirania territorial sobre Andorra mitjançant la instal·lació d'una colònia a les valls l'any 1821,¹¹⁸⁴ l'actuació administrativa francesa en sentit territorial es va decantar cap al reconeixement de les aspiracions de Merens, amb el continu recolzament de la direcció de l'*Enregistrement et des Domaines et Forêts* per tal de resoldre el problema, encara que provisionalment, tot justificant el límit territorial de la comuna francesa fins als pics de les muntanyes més altes que separen França d'Espanya. Les dificultats internacionals que l'execució de fet d'aquests plantejament suposaven, va moure a aquesta institució a proposar alternatives relatives a l'ús, com la partició de les pastures entre els andorrans i els habitants de Merens i de l'Hospitalet, solucions aquestes contínuament denegades pel prefecte de Foix en considerar-les propiciadores de violència.¹¹⁸⁵ Nous intents governamentals i administratius de l'Estat francès per fer-se amb la Solana van donar-se al llarg del segle XX; així l'any 1824 el president del Consell de Ministres i el ministre d'afers estrangers francesos indicaven al prefecte de Foix que caldria repartir la muntanya de la Solana entre els andorrans, els merenguessos i els habitants de l'Hospitalet,¹¹⁸⁶ al temps que la postura de la *Direction Générale de l'Enregistrement et du Domaine*, l'any 1826, és reclamar que la Solana ha de ser de l'Estat francès i l'ús de Merens i l'Hospitalet, però reconeixent la impossibilitat d'excloure Andorra de certs drets adquirits. Per això recomanava de nou una partió de les pastures.¹¹⁸⁷ El màxim exponent d'aquestes propostes franceses es donà l'any 1831 amb la discussió interna a França sobre la possessió de la sobirania de la Solana debatent entre la sobirania francesa i l'ús andorrà o, pel contrari, si era de sobirania andorrana.¹¹⁸⁸ De nou l'any 1850 s'obre un doble front administratiu per fer-se amb la muntanya; d'una banda el ministeri d'afers estrangers francès pretén recuperar el projecte de 1824 tot fent-se França amb la propietat de la muntanya i repartir l'ús entre les parts; d'altra banda en nomena una comissió francesa per a la delimitació de la frontera als pobles de Merens i d'Hospitalet que redacta un informe on assegura que la qüestió no pot tractar-se com a la frontera hispano-francesa i proposen que el Consell d'Estat francès sigui el propietari, restant, emperò, sota sobirania territorial andorrana, a qui s'hauria de pagar una indemnització. Igualment

¹¹⁸⁴ ADA, 6R/1 Z, 55.

¹¹⁸⁵ ADA, 6R/1Z 63-40, 44 i 49.

¹¹⁸⁶ ADA, 6R/1Z 63-50.

¹¹⁸⁷ ADA, 6R/1Z 63-39.

¹¹⁸⁸ ADA, 6R/1Z 71-1 a 6.

plantegen la possibilitat de comprar aquesta sobirania a Andorra.¹¹⁸⁹ Una postura que d'antuvi no tindrà gaires defensors a les altes esferes de París, comptant fins i tot entre els seus detractors el propi ministre de finances que no considerava la muntanya d'interès en no existir jaciments de ferro.¹¹⁹⁰

A la dècada de 1860 encara sorgiria una nova opció francesa per tal d'incloure la Solana dins del territori francès: els treballs de delimitació fronterera entre Espanya i França. A instància del prefecte de Foix, el 1862 les comunes de Merens i l'Hospitalet van enviar tota la documentació relativa a la Solana als plenipotenciaris de la comissió encarregada de la delimitació de la frontera amb Espanya; aquests es comprometeren a fer l'estudi un cop acabada la revisió de dita frontera, actuació que s'iniciava el 1866 sota la direcció del General de Divisió Callir que envià oficials de l'Estat Major a la zona per realitzar l'estudi l'any següent. La resolució, del 1867, ratificava l'anterior de 1850, però els canvis interns a Andorra i el moviment revolucionari a Espanya aturaren qualsevol iniciativa.¹¹⁹¹ Merens i Hospitalet no es van descoratjar i acordaren als plens municipals comprar la muntanya a Andorra l'any 1869.¹¹⁹² Però la convulsió política i la guerra a Espanya van tancar provisionalment el procés l'any 1870 quan el ministeri d'afers estrangers comunicà al prefecte de Foix que no era gaire idoni tractar l'assumpte en aquella situació; i ratificant-se el 1874 quan es considera impossible tractar sobre la Solana amb Espanya per raons "*superiors*".¹¹⁹³

Amb motiu de la Nova Reforma i la convulsió interna a Andorra, l'any 1881 tot feia pensar en una intervenció francesa en favor de les comunitats de Merens i d'Hospitalet: la nova petició d'aquestes reclamant la rectificació de la frontera aprofitant el moment de bloqueig de les valls, va sumar les simpaties militars: el comandant Blanchot va escriure una carta a la comuna de Merens assenyalant que el General en Cap estava disposat a defensar la causa d'aquestes comunes. De fet, la línia de bloqueig ja es va instal·lar de manera que els habitants de la vall de Merens poguessin aprofitar les pastures de la Solana. L'any següent, l'Estat Major General del 17é Cos Armat es va posar així mateix sota les ordres del prefecte de l'Ariège per a defensar els interessos de Merens i d'Hospitalet.¹¹⁹⁴ El darrer intent important de les autoritats franceses per fer-se amb la Solana fou el projecte de 1884: l'inspector de finances Sr.

¹¹⁸⁹ ADA, 6R/1Z 73-3 i 14; 78-8.

¹¹⁹⁰ ADA, 6R/1Z, 73-9 de l'any 1851.

¹¹⁹¹ ADA, 6R/1Z, 73-24, 28, 30, 32, 33, 41, 47; 6R/1Z 77.

¹¹⁹² ADA, 6R/1Z, 73-55 i 56.

¹¹⁹³ ADA, 6R/1Z, 73-60. 6R/1Z, 77.

¹¹⁹⁴ ADA, 6R/1Z, 78-4, 17, 18, 22 i 24.

Tarry va presentar un projecte d'adquisició de la Solana d'Andorra pel preu de 180.000 francs, projecte que no va recolzar l'administració de boscos en no considerar d'interès públic la muntanya. Tal i com va pronosticar el prefecte de Foix, el projecte va fracassar tant per negativa andorrana com per la manca de recolzament del ministre d'afers estrangers que optà per mantenir la situació vigent.¹¹⁹⁵

Hem de pensar què pels interessos d'una comuna (des de 1823 dues) no s'establia la frontera entre França i Andorra? Al nostre entendre no; el dilema o discurs francès no girava al voltant del límit territorial de la nació respecte a Andorra –en tot cas els límits comunals sí que es van establir, encara que amb disputes amb Merens i Hospitalet– sinó en el *status* territorial d'Andorra, la seva sobirania i la seva *nacionalitat* motivat per la difícil distinció en la conjunció de càrrecs de la presidència francesa. I això queda reflectit en el canvi d'actitud dels diferents governs a la dècada de 1880; precisament quan els esdeveniments interns andorrans podien fer perillar dit *status* (pel que fa a la influència francesa) es dóna per finalitzat el problema territorial, encara que no solucionat ni oblidat, i augmenta l'actuació directa gala com mai ho havia fet.

La frontera espanyola

Per poder analitzar i interpretar el procés de construcció de la frontera entre Andorra i Espanya cal integrar els tres principals problemes que tracten sobre la territorialitat i el límit de sobirania: el procés de constitució de la frontera pròpiament dit, el reconeixement i regulació dels drets extraterritorials (els *emprius*) i, lligat al primer i en part al segon, el pacte duaner internacional. D'altra banda els ritmes i intensitat dels processos de negociació i construcció de la frontera internacional i de modificació de la normativa duanera han de ser interpretats necessàriament dins de la dinàmica marcada pels governs espanyols que són, en definitiva, els que poden desenvolupar materialment dits processos. Així doncs, el reconeixement de fet i de dret de l'estat andorrà i les relacions frontereres han de ser estudiats dins de quatre fases clarament diferenciades: el període discontinu de la crisi de l'Antic Règim espanyol; el període revolucionari i bèl·lic del segon terç del segle XIX; la negociació i delimitació de la frontera i les, pròpiament dites, relacions internacionals centrades en dos aspectes: l'establiment i modificació de la normativa duanera i el recolzament espanyol al copríncep episcopal per tal d'evitar una no desitjada annexió d'Andorra dins França; és a dir, l'extensió a Andorra de la sobirania territorial de la nació francesa.

¹¹⁹⁵ ADA, 6R/1Z, 79-3, 4, 8 i 9.

La primera fase, que es correspon amb el primer terç del segle XIX, en general es va caracteritzar per la continuïtat. És evident que la Guerra Gran, el conflicte bèl·lic del Trienni Liberal i la Guerra dels Malcontents van afectar a les contrades pirinenques, i especialment a Andorra, centre de refugi o de pas d'exiliats dels diferents bàndols. Però no es pot negar l'expansió demogràfica als Pirineus durant aquest període, com tampoc l'increment de la conseqüent pressió sobre els recursos naturals. És per això, per la creixent pressió demoeconòmica que per tots els Pirineus orientals i centrals es van produir tensions i conflictes entre les comunitats rurals pels límits, pastures i aigües, augmentant la seva duració i intensitat respecte a períodes anteriors, i sense que els límits polítics suposessin una barrera infranquejable. Ho hem pogut constatar al cas de la muntanya de la Solana entre Andorra i França, als boscos de Teix i Rabassa entre Andorra i Espanya i també, com ens mostra Peter SAHLINS (1993, p.231) per la cas cerdà entre França i Espanya. Els conflictes de Sant Julià de Lòria i Civís, i especialment el fracàs de solució per via judicial del conflicte entre la parròquia andorrana i Arcavell, animà les opcions de negociació territorial, especialment per la via del copríncep episcopal, però aquestes lluites no eren més que tensions tradicionals entre comunitats rurals agrosilvopastorals limítrofes enfrontades pels recursos naturals. El que sí que va canviar, de forma considerable, la relació política d'Espanya amb el Consell General andorrà fou el fet de convertir-se la Vall en el centre de refugi i pas de les tropes i exiliats "*deslleials*" al govern espanyol pertinent, és a dir, l'acollida de reialistes i constitucionalistes segons les conjuntures polítiques i bèl·liques; presència de "*rebels*" que va bloquejar en diferents moments la frontera i va fer témer la pèrdua de la *neutralitat* i *independència* de les valls andorranes per la potencial intervenció de tropes espanyoles contra els dits refugiats, o la possible annexió, arribant a acordar-se fins i tot la protecció armada francesa en cas necessari (1822-1823).¹¹⁹⁶ O després, quan el 1825 el copríncep va decretar unilateralment l'expulsió dels constitucionalistes refugiats a la Vall, fet que portà a la reacció del Consell i de França, arribant el Consell General a considerar "*favorable*" una potencial intervenció del ministre d'interior francès per tal de *mantenir la tranquil·litat a Andorra*.¹¹⁹⁷

En el transcurs de la primera guerra carlista, és a dir, la guerra civil conseqüència de la revolució liberal a Espanya, s'estableixen les línies generals de la política dels governs espanyols davant el fet andorrà; línies que es mantindran estables fins a la sanció del conveni fronterer a la dècada de 1860. Excepte en l'episodi esdevingut el 1836 quan el

¹¹⁹⁶ ADA, 6R/1Z, 23-7, 9, 14, 15, 17 i 19.

¹¹⁹⁷ ADA, 6R/1Z, 23-79, 80, 81, 82, 88 i 90.

govern liberal va provar d'expropiar les rendes episcopals (amb la fugida a l'exili del bisbe Simó de Guardiola, en plena negociació entre Sant Julià de Lòria i Arcavell pel traçat de la trenc de termes) provocant la reacció del ministeri d'afers estrangers francès amb l'amenaça d'intervenir militarment,¹¹⁹⁸ Espanya va reconèixer implícitament la independència d'Andorra respecte a l'estat peninsular, negociant directament amb les institucions de la *Terra* (Consell General i Síndic), establint una complexa relació diplomàtica amb França, i deixant al marge al copríncep episcopal. Aquest fet, que per a Andorra suposava el primer reconeixement del seu *status* diferenciat d'Espanya, i que potenciarà la seva *neutralitat* i diferenciació respecte a França, tenia un preu considerablement alt per a les estructures socials i econòmiques de la Vall: si Andorra no pertanyia a Espanya, i si era un *estat sobirà*, no tenien cabuda els privilegis comercials; s'establí una frontera fiscal (duana) i un cordó de vigilància contra el comerç no regulat: el cos de carrabiners contra el contraban. Però anem per parts. El 1833 els liberals van accedir al poder a Espanya, i es va donar inici a la guerra civil carlista. La relació dels nous governs amb Andorra no es presentava precisament prometedora, i no era per a menys: al discurs sobiranista i annexionista d'algun autor contemporani com Antonio Valls, i dels seus contraposats francesos com P.R. Roussillou, es sumava l'experiència dels anys anteriors en ser de comú coneixement que Andorra havia estat un refugi de realistes i que encara ho era de malcontents –ara carlistes–, però també una via de subministraments i pas de tropes guerrilleres que apuntaven directament sobre la Seu d'Urgell; tot això sense oblidar-nos del niu de contrabandistes que introduïen a Espanya tabac andorrà i manufactures tèxtils i metàl·liques franceses.

La intervenció espanyola semblava, doncs, inevitable, veient-se obligats a evitar que Andorra esdevingués un centre bàsic de les guerrilles carlistes; més tenint en compte la postura ara ambigua del copríncep episcopal, amb el que Espanya no podria comptar durant la guerra. I és que la mitra d'Urgell estava políticament tocada després de la intervenció tant contrària als liberals del bisbe Bonifaci López Pulido el 1825. Ara bé, qualsevol intervenció sobre el Principat restava mediatitzat per la relació diplomàtica francesa: un pas en fals podria provocar la introducció de tropes gal·les a la Vall en defensa de la seva neutralitat i dels drets del copríncep francès; fet que podria facilitar un procés d'annexió a França en res desitjable per al govern espanyol. Per tal de solucionar aquesta disjuntiva l'Espanya revolucionària va optar per tres vies d'actuació, totes elles relacionades amb l'únic objectiu d'evitar que Andorra es

¹¹⁹⁸ ADA, 6R/1Z, 28-3, 7. Segons França les rendes pertanyien al bisbe com a copríncep, no a la Corona espanyola.

convertís en reducte carlista sota protecció francesa: per una banda negociar amb França preservant la neutralitat andorrana i fent-la partícip –indirectament– de la lluita contra els carlistes; d'altra banda negociar directament amb els òrgans del govern andorrà, com a *estat neutral*, deixant al marge al copríncep episcopal donada la seva filiació política (s'exiliaria a França el 1836); i finalment, quan les dues anteriors opcions no van ser possibles, l'actuació militar directa però puntual dins la vall, compromentent la neutralitat però justificant-se en la mateixa, ja que l'acollida i refugi de tropes *rebels* pels andorrans comprometia igualment dita neutralitat. I és que cal diferenciar clarament la neutralitat com a significat d'independència i no bel·ligerància entre França i Espanya, de la neutralitat com a partícips o recolzant la causa d'un bàndol a la contesa civil espanyola.

La negociació dels governs espanyols i francesos sobre Andorra sembla que es va iniciar el 1834, a un nivell diplomàtic molt bàsic, entre el Comissionat francès per Andorra (el prefecte de Foix des de 1806) amb les diferents autoritats militars a Catalunya, ja el Governador Militar de la Seu d'Urgell, ja el Capità General de l'Armada i del Principat de Catalunya. La postura dels negociadors va ser en tot moment de conservar la neutralitat andorrana, instat el prefecte francès pel Ministeri de l'Interior.¹¹⁹⁹ Així, amb la figura del prefecte de Foix com a mediador entre les parts, es van ratificar les *bones relacions* entre Espanya i França, es va fer pressió sobre el Consell General de la Vall per tal d'expulsar als carlistes (sol·licitat tant pels espanyols com pels francesos) i es va establir un cordó francès de vigilància de la frontera que controlava els accessos a la vall, encara que, pel que sembla, poc útil.¹²⁰⁰ La xarxa d'informació francesa sobre els moviments carlistes va ser de força eficàcia, i va servir, fonamentalment, per a tenir sempre ben informades les autoritats andorranes.¹²⁰¹

Però les diferents negociacions d'Espanya amb França ja semblen trencades l'any 1835: malgrat els decrets del Consell General de prohibir la presència de refugiats espanyols, i de les garanties franceses donades per mantenir la neutralitat andorrana, a la pràctica res va canviar dins el Principat respecte als refugiats. Fins i tot, gairebé incapaç de moure fitxa, el governador militar de la Seu d'Urgell va reclamar al prefecte, el 1835, que fes complir les ordres donades per França per acabar amb els carlistes

¹¹⁹⁹ ADA, 6R/1Z, 23-113. La política francesa respecta a Andorra es va mantenir en els plantejaments dictats pel Ministeri d'Afers Estrangers al Ministeri de l'Interior el 1832, on es plantejava la prohibició d'intervenir directament a Andorra: ídem 6R/1Z, 24-1.

¹²⁰⁰ ADA, 6R/1Z, 23-115, 118 i 150.

¹²⁰¹ Així, per exemple, el 1835 es va informar que a Ordino els Areny s'havien reunit amb el comte d'Espanya i altres refugiats, que volien entrar a Catalunya. El prefecte demanà al síndic que els investigués però vigilant no cometre l'error de comprometre la *neutralitat* d'Andorra; ADA, 6R/1Z, 23-168 i 169.

de les valls, ja que no s'executaven.¹²⁰² El prefecte de Foix va mantenir la seva postura no de actuar, i simplement va comunicar a les autoritats de la Vall la seva obligació d'evitar l'entrada de refugiats espanyols (fossin del bàndol que fossin) per tal de garantir la neutralitat.¹²⁰³ La situació va quedar, doncs col·lapsada, produint-se llavors la intervenció militar espanyola sobre Ordino que provocà la negociació directa de la diplomàcia francesa i espanyola de 1836; negociacions que van culminar en el reconeixement del respecte mutu per la neutralitat andorrana. A la pràctica, emperò, el problema dels "refugiats" es va mantenir.¹²⁰⁴

La segona línia d'actuació passava per la negociació directa del govern espanyol amb les institucions de la *Terra* andorranes: amb el Consell General i el Síndic. Malgrat les inicials converses amb França i la propagada voluntat andorrana d'evitar la presència de refugiats espanyols que queda manifesta amb el Decret del Consell de 1834,¹²⁰⁵ les autoritats espanyoles es van veure incapaces d'aturar la conversió de la Vall en un centre carlista. A això cal sumar la manca d'un interlocutor vàlid entre Espanya i Andorra, ja que el tradicional, el copríncep episcopal, no seria considerat com a pertinent per aquesta activitat. És dins d'aquest marc que cal entendre el conveni de desembre de 1834 i el nomenament pel govern espanyol d'un Comissionat que entre 1834 i 1836 residiria a Andorra, dotat d'amplis poders de negociació amb la única arma que Espanya tenia: l'obertura o tancament de la frontera fiscal als productes andorrans i espanyols. Un conveni que es va dur a terme sense la intervenció dels coprínecs i que posteriorment seria condemnat i considerat com a nul per la manca de potestat dels andorrans que el van signar (MARQUÈS:1991, p.243). Dit conveni justificava a Espanya a exercir la vigilància de la presència carlista i el trànsit d'armes, és a dir, que Andorra havia de mantenir el seu caràcter neutral, havia de complir els dictàmens que al respecte imposava el copríncep francès, i que havia d'executar el decret del mateix Consell General que prohibia el refugi als espanyols. Alguns autors ressalten, a més, el paper de proselitisme que faria el comissionat espanyol en pro del constitucionalisme a Andorra (TOLEDANO:2005, p.260).

La darrera via, la de la intervenció militar, també es va utilitzar en diferents moments: el 1834 sense resultats, de nou al gener de 1835, i finalment al juliol d'aquest any, quan tenint notícia (com la tenia el prefecte de Foix i les autoritats andorranes) de la presència a Ordino del comte d'Espanya, el carlista Areny i altres guerrillers, Espanya

¹²⁰² ADA, 6R/1Z, 23-182.

¹²⁰³ ADA, 6R/1Z, 23-183.

¹²⁰⁴ ADA, 6R/1Z, 23-211, 214.

¹²⁰⁵ ADA, 6R/1Z, 23-123.

envià tropes a aquesta parròquia (recordem que Espanya comptava amb l'autorització del Consell general quan signà el conveni) registrant en totes les cases de la població, i justificant-se el governador militar de la Seu davant el comissionat francès pel conveni i pel decret del consell prohibint el refugi d'espanyols.¹²⁰⁶ Les conseqüències d'aquesta darrera intervenció, i la prohibició del govern espanyol de l'entrada al seu territori de tots els habitants d'Ordino, va accelerar el trencament de les relacions entre Andorra i Espanya. El síndic andorrà va demanar ajut a França per tal de defensar la Vall tant de les incursions de les tropes nacionalistes com de les constants amenaces carlistes. Però el Ministeri d'Interior francès va rebutjar enviar tropes i va instar al govern de la vall a trencar el conveni amb Espanya.¹²⁰⁷ Les negociacions espanyoles amb l'ambaixada francesa el 1836, on es ratificava la neutralitat de la Vall, i la retirada del comissionat espanyol van tancar definitivament l'assumpte: Espanya va reinstaurar la duana (que ha havia estat establerta el 1833)¹²⁰⁸ i el 1837 decretà un nou bloqueig de les entrades meridionals d'Andorra,¹²⁰⁹ el que facilità un major atansament franc-andorrà en aconseguir, temporalment, el 1836, la lliure exportació de bestiar i llanes andorrans cap al país gal.¹²¹⁰ La solució territorial per via política dels límits entre Arcavell i Sant Julià de Lòria restava, doncs, totalment inviable.

Un cop finalitzada la contesa carlista, el Consell General i el Síndic d'Andorra van provar de restaurar les relacions comercials amb Espanya, sol·licitant el nomenament d'un altre representant espanyol a la vall, més necessitat encara per restar a l'exili el copríncep episcopal. El 1841, doncs, amb l'oposició explícita de França i amb la protesta del bisbe d'Urgell,¹²¹¹ es van restablir les relacions entre Espanya i Andorra, retirant el bloqueig de la frontera (però mantenint la duana), i signant el mateix any un nou conveni que permetia la presència d'un comissionat espanyol a la Vall, comissionat que es mantindria fins l'any 1848. A canvi la frontera fiscal es tornava a obrir i Andorra recuperava les franquícies duaneres almenys pel que fa al bestiar, establint-se controls duaners sobre altres productes com el ferro. Al comissionat se li reconeixien les mateixes funcions de vigilància policial i del tràfic d'armes degut a l'existència de milers de refugiats al migdia francès (TOLEDANO:2005,p.261).

¹²⁰⁶ ADA, 6R/1Z, 23-129, 131, 158, 168, 169, 173, 175 i 179.

¹²⁰⁷ ADA, 6R/1Z, 23-179, 180 i 181.

¹²⁰⁸ ADA, 6R/1Z, 51-3.

¹²⁰⁹ ADA, 6R/1Z, 25-52. Ja havien estat bloquejades temporalment el 1834; ídem 23-117.

¹²¹⁰ ADA, 6R/1Z, 60, especialment doc.5.

¹²¹¹ ADA, 6R/1Z, 26-1, 2, 3 i 22.

El conveni del 7 de juliol de 1841 va ser de la major transcendència ja que s'establia "entre los Gobiernos de S.M.C.Dña. Ysabel 2a. y el de Andorra", reconeixement clar que arrelaria a la Vall, com mostra el decret del Consell General de 1842 quan abolia els delmes i assignava una quantitat fixa en diners per l'església, reconeixent-se ell mateix com "Consell sobirà d'Andorra, país lliure i independent" (MARQUÈS:1991,p.243) És de suposar que Espanya no reconeixia com a igual a Andorra, però necessitava atorgar cert reconeixement per poder negociar davant uns coprínecs episcopals no liberals (quan no, declaradament carlins), i un coprínec francès que es relaciona amb Andorra com a part del seu domini, com mostra el fet que el comissionat francès era el prefecte de Foix i que els assumptes sobre Andorra es tractaven al Ministeri d'Interior. Aquest reconeixement no tant amb la figura del comissionat sinó amb la negociació directa amb les institucions de la Vall, va influir directament sobre la concepció dins d'Andorra de la seva sobirania i autodeterminació, com ho mostra el decret dalt citat de 1842.

Per les mateixes raons que el 1836-37 es van trencar les relacions hispano-andorranes, a finals de la dècada de 1840 es van veure truncades de nou. La guerra dels Matiners i l'entrada a Espanya de les tropes per Andorra el 1846 (TOLEDANO:2005, p.261) van portar al tancament de la frontera a noves incursions militars a la Vall, amb una actuació que clarament trencava amb la neutralitat: van obligar a substituir als càrrecs del Consell sospitosos de col·laboració amb el carlisme (1847). La retirada, l'any següent, del comissionat i fonamentalment l'obertura de la frontera però amb l'establiment duaner, marcarien, des d'aquell moment, les relacions entre els governs andorrà i espanyol. A tota aquesta situació es va sumar el problema del contraban i la difusió d'aquesta preocupació entre el govern espanyol (LÓPEZ, PERUGA I TUDEL:1988,p.211). Amb la promulgació de la Llei d'aranzels de 1849, i la submissió de nou dels andorrans que van mostrar la seva "*lleialtat i solidaritat*" a la reina,¹²¹² es va intentar arribar a un nou conveni el 1850 sobre el comerç, conveni signat a Andorra entre el síndic i el governador civil, és a dir, sense la presència ni consentiment dels coprínecs, però que no va ser ratificat pel govern espanyol. Es va generar, llavors, tot un seguit de problemes relacionat amb la circulació de mercaderies i animals. En no reconèixer els privilegis andorrans tradicionals s'establí l'obligació de treure una guia i pagar les taxes corresponents a totes les mercaderies que entraven i sortien d'Andorra a la duana de la Seu d'Urgell; i per tal de que la mida

¹²¹² ASC, doc.3647.

fos efectiva, es desplegà el cos de carrabiners al llarg de tota la frontera.¹²¹³ Això comportà diversos problemes, com les requises de bestiar andorrà als emprius o, fins i tot, dins dels termes de la vall d'Andorra, ja que la frontera no estava oficial ni clarament delimitada, i els propis carrabiners no la coneixien.¹²¹⁴ La creació de la frontera des d'un punt de vista duaner suposà un encariment de les mercaderies, una restricció de fet de l'ús dels emprius, i una restricció primerenca del pas de ramats transhumants. A més, la situació va ser aprofitada per molts pobles que volien imposar als andorrans el pagament del pontatge per transportar mercaderies al pas dels seus ponts, com la Seu d'Urgell, Organyà i Arfa, ja que els andorrans havien tingut franquícia de pas en dits ponts. Però en aquests casos s'imposarà, de moment, el dret dels andorrans.¹²¹⁵

Finalment l'any 1853 s'arribà a un primer acord en les negociacions portades a terme a Madrid pel que fa a la circulació de bestiar gros, principal problema plantejat de la qüestió duanera, però no l'únic, tractant-se a més els drets d'empru, l'entrada a Espanya de bestiar destinat a les fires i al mogut per la transhumància i els problemes entre els pobles pels límits. Però un cop signat el conveni fronterer el govern espanyol cada cop establirà més restriccions a la circulació de mercaderies dels andorrans.¹²¹⁶ La conjunció del reconeixement d'un govern andorrà i dels diferents problemes territorials, duaners i de contraban van portar a Andorra i a Espanya a signar el conveni fronterer.

A causa de les contínues requises de bestiar andorrà pels carrabiners als emprius i, fins i tot, dins del territori andorrà,¹²¹⁷ el Consell General va proposar l'any 1850 nomenar una comissió destinada a establir els límits "*de les valls d'Andorra amb la província*" de Lleida,¹²¹⁸ qüestió que es va comunicar al copríncep episcopal. Si en un primer moment la comissió andorrana estava formada únicament per autoritats *de la Terra*: síndic, subsíndic i un conseller, a les primeres negociacions a Madrid sembla

¹²¹³ Dades que van quedar enregistrades en els llibres d'importacions i exportacions dipositats actualment a l'AHL. Pel que fa al cos de carrabiners també es conserven molts dels llibres diaris d'operacions de la dècada de 1850 en dit arxiu; hi va haver desplegaments permanents a Arcavell, Sant Joan, Os, Pont de Bar, etc.

¹²¹⁴ Al respecte hi ha nombrosa documentació a ASC, alguns exemples als documents 3215, 3658, 3659, 3666, 3667, 3742, 3815 (tots ells entre 1851 i 1855).

¹²¹⁵ ASC, doc.1890, 2892, 2962, 2973, 3716, 3719, 3724, 4299 entre d'altres..

¹²¹⁶ Documentació relativa a les negociacions per la duana: ASC, doc.3193, 3677, 3714, 3722 i 3867. Pacte duaner: Reial Ordre del 20 de desembre de 1853, a ídem doc.3867. Un text resumint les negociacions a ídem doc.3669.

¹²¹⁷ Per exemple a ASC, doc.3658, 3722, 3867.

¹²¹⁸ ASC, doc.4436.

que també va participar el copríncep mitjançant el veguer Antoni Mestre.¹²¹⁹ Les negociacions oficials no van iniciar-se fins a la promulgació d'una Reial Ordre al febrer de 1852, mantenint-se fins al gener de 1854 quan, amb una nova súplica del síndic i del Consell General a la Reina, es va dictar la Reial Ordre de 18 de gener on s'aprovava la formació d'una comissió mixta per afitar els límits entre ambdós territoris.¹²²⁰ Després de nombrosos problemes de caire burocràtic per la formació de la comissió espanyola, el 1856 s'inicià el desllindament, que hagué d'aturar-se fins l'any 1858, quan es reprengueren i finalitzaren els treballs, quedant legalment formalitzada la frontera amb l'aprovació del govern espanyol i la sanció de la Reina l'any 1863.¹²²¹ L'acte, que en un principi podria ser interpretat com a una simple delimitació de termes i regulació de drets d'aprofitament, era en el seu conjunt un veritable acord de delimitació internacional. Les nombroses al·lusions a la "*línea mojonera en los límites de la provincia de Lérida con el Valle de Andorra*" sol·licitat pels "*Comisionados de aquella República*", fruit de les mateixes paraules utilitzades a la sol·licitud dels andorrans a Madrid i als documents presentats al copríncep episcopal (no documentem cap comunicació al prefecte de Foix, ni cap referència al coneixement dels fets per aquest), i tant reiterats a les primeres actes de la comissió de 1856, van anar deixant pas molt aviat a la "*línea divisoria de España y Andorra*" o "*del territorio de España del del Valle de Andorra*". Al 1858 les actes no deixen lloc a cap subterfugi; la mateixa comissió rep la denominació de "*Comisión de establecimiento de líneas divisorias entre Andorra y España*" (acta del 10 de setembre), consolidant-se a tota la correspondència oficial el treball de "*límites entre España y la República de Andorra*".

En compliment de la Reial Ordre de 18 de gener de 1854 es va crear una comissió mixta hispano-andorrana per a la delimitació dels respectius territoris i "*amojonamiento del Valle de Andorra en la parte que linda con España*". Dita comissió plenipotenciària era formada pel Governador Militar de la Seu d'Urgell (com a representant militar), l'Administrador de Rendes del partit de la Seu (per delegació del provincial, representant econòmic), i el Diputat provincial per dit partit (representant polític);

¹²¹⁹ ASC, doc.2698.

¹²²⁰ Sobre les súpliques i negociacions del gener de 1854: ASC, doc.3234, 3208 i 3750.

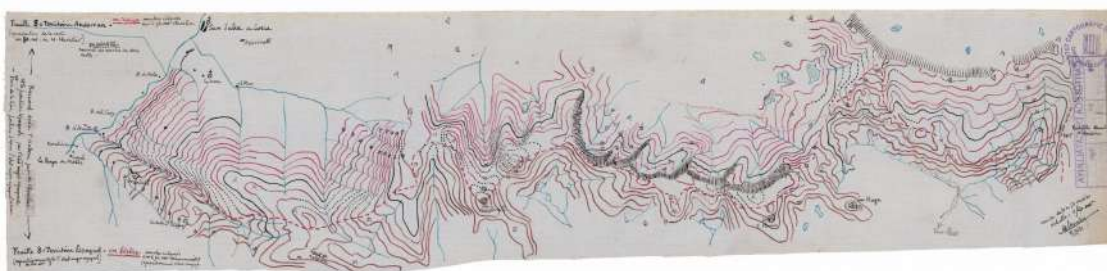
¹²²¹ Entre els problemes burocràtics que es succeeixen comptem amb el trasllat del governador militar de la Seu d'Urgell, l'espera fins a la incorporació del nou governador, l'error comès en nomenar al Governador Civil de Girona pel que fa als pobles de dita província que tocaven a Andorra quan en realitat no n'hi havia cap, etc. ASC, doc.3201, 3227 i 3750. Les actes dels treballs de delimitació les van fer dos notaris, un d'andorrà i un altre d'espanyol, inserint dites actes als seus respectius protocols: Tomàs Palmitjavila per Andorra i Luis Dalmau de Baquer (treballs de 1856) i Juan Cervós (treballs de 1858) per a Espanya. Nosaltres hem consultat les còpies autoritzades conservades a l'ACSJL, doc.2; i ACM, Papers (Rodalies), doc.1.

facultats tots ells per la reina “*para que en unión de los comisionados q^e nombrasen las autoridades del Valle de Andorra*” procedissin a l’afitament. Per l’altra banda el Consell General d’Andorra va designar al Síndic Segon, el Subsíndic i un Conseller. Tots sis, juntament amb dos notaris, un d’espanyol i un altre d’andorrà formarien la dita comissió mixta. Aquesta comissió per a la delimitació dels territoris coincideix cronològicament amb la comissió hispano-francesa que discutia a Baiona; i els seu mètode de treball, si bé més directe per part dels comissionats, seguia les mateixes pautes: localització de documents que acreditessin els diferents drets escoltant al mateix temps les queixes locals i les sentències judicials.¹²²² Així, en cadascun dels límits entre termes la comissió mixta convocava a l’alcalde i als cònsols, però també als principals contribuents, prohoms i consellers per a dilucidar i acordar – definitivament– els límits i drets d’ús a les diferents àrees. Un cop arribats a un acord totes les parts renunciaven a qualsevol pretensió donant-se com a nuls qualsevol document, títol o sentència anteriors que poguessin aparèixer i anar en contra del que ara acordaven i acceptaven les comissions locals. Acte seguit s’afitaven les línies (límits territorials i límits d’usos) i es restauraven les fites i creus ja existents. D’aquesta manera el 6 d’octubre de 1856 es van iniciar els treballs de la comissió mixta, començant l’afitament entre Arcavell i Sant Julià el dia 15, on es van arribar a col·locar fites cada 90 vares castellanes, renovant-se les ja existents i delimitant també el terreny d’empriu d’Arcavell sobre el territori de Sant Julià. Els dies següents s’efectuà la mateixa operació als límits de Sant Julià amb Argolell i amb Civís que, donat el difícil accés a la zona d’empriu es va dibuixar una línia amb escasses fites, el que provocaria en el futur diversos problemes. El 18 d’octubre els va sorprendre un temporal de neu i van aplaçar les actuacions fins que el temps millorés, però el 12 de desembre l’aplaçament fou definitiu per l’arribada de l’hivern.

En aquesta actuació s’intentava posa punt i final a tota discussió sobre trenc de termes i límits d’empriu per quant s’aboleixen qualsevol drets i documents preexistents donant com a únicament vàlids els resultats de pacte fronterer. Així, els límits entre Sant Julià de Lòria i Arcavell queden establerts en la línia formada entre la Roca de Pimés (punt de divisió entre Arcavell i Bescaran) en línia recta fins la font de la Rabassa, i d’aquí, seguint el reguer, fins al Riuner o riu d’Arcavell, i pel seu curs fins al riu Valira. A més es recullen els drets d’empriu que consisteixen en el dret d’abeurada de Sant Julià en un radi de 100 vares castellanes al voltant de la font de la Rabassa, i el dret d’empriu d’Arcavell sobre terme de Sant Julià en la línia de creus al nord del

¹²²² És a dir, els mateixos paràmetres que a Baiona, al respecte veieu SAHLINS (1993, p.254) i CAPDEVILA (2011).

Riuner que ja s'establia en la concòrdia de juliol de 1833,¹²²³ podent emprar d'aquelles pastures els ramats de tots dos pobles –sempre que fos bestiar de la seva respectiva propietat–, però prohibint a tots dos el pernoctar en aquell terreny d'empru. A més, a la Solana d'Arcavell, és a dir, entre el Riuner i la línia d'empru a la part solana, l'explotació de fusta i llenya quedava d'ús exclusiu dels homes d'Arcavell, al temps que els arbres que restaven a la part obaga resten d'ús exclusiu dels de Sant Julià de Lòria. Òbviament les propietats que restaven a l'altra banda de la frontera es conservaven com a tal, com a possessions de particulars dins l'altre país. Per la seva part, al límit de Sant Julià de Lòria amb Argolell no es reconeixia cap dret d'empru, afitant-se, com en el cas anterior, tota la línia fronterera.¹²²⁴

Imatge 106: Detall del límit fronterer hispano-andorrà a l'est del Valira. **Font:** ICC, rm249089.

Finalment la delimitació de Sant Julià amb Civís incloïa,¹²²⁵ també, el reconeixement del manteniment dels drets d'empru recíprocs segons les delimitacions establertes en la concòrdia de 1848: el dret de teiar, llenyar, carbonejar i esboïgar de Civís al bosc de

¹²²³ Des de la roca del Castellot a l'altra marge del Valira, fins la part més alta de Coborreu, passant pel pla de Babart, Roca Grossa, els Pous o Pouets, Roca Major, Roca Miraut, Pedregal, Planell de Pimés, Coll de Pimés i Coborreu.

¹²²⁴ "en el que hace frente al desagüe del río Runé, Negro ó de Arcabell en el Balira, y á la derecha de este mismo Balira, se ha fijado un mojón de piedra marcado con una cruz y letra D. que luego han sido pintadas de encarnado, y declarando como declaran que desde este mojón sigue la línea divisoria que se está estableciendo en dirección recta y costeando monte arriba al través de las Balmas tituladas de Bolló, hasta encontrar una roca rojiza que dá frente á Mediodía, y que desde esta roca rojiza vaya tambien en línea recta hasta otra roca escarpada en la que se ha renovado una cruz que en ella se halló marcada, y desde cuya roca digo escarpada seguirá tambien rectamente hasta un mojón, que marcado con una cruz, ha sido fijado en el Serrat de las Boigas, y que desde este mismo mojón, vaya tambien rectamente á las ruinas de una antigua Torre que se hallan cerca del pueblo de Argolell, en las que se ha marcado una cruz, y que desde esta torre siga tambien línea recta hasta la fuente de Arduix, y desde esta fuente, á la de Pilanor, en la que igualmente se marcó una cruz, y desde esta fuente de la Pilanor á la roca llamada de las Socaumas, marcada con otra cruz, y desde esta roca de las Socaumas á un mojón marcado así mismo con una cruz pintada de encarnado que queda fijado en el Coll de la Garganta, punto en que, acabando el término de Argolell de ser limitrofe al de la Villa de San Julian de Loria, empieza este mismo término de San Julian de Loria á serlo del Pueblo de Civis perteneciente al Reyno de España"

¹²²⁵ La trenca de termes s'estableix en la mateixa línia que a les darreres rodalies: de la roca d'Aill al cap del Pla de Mosses, línia recta a través del Pla de Mosses fins al Bony de Mossés, d'aquí en línia recta al Coll de Serrusola i al Coll de Garganta.

Teix, i el dret d'empriu de pastures –amb bestiar propi dels homes de Civís– en el mateix espai indicat en dita concòrdia; mantenint el dret de pastura de Civís darrera del Tosal de la Caritat i de la Collada de Canòlic, i els de Sant Julià en el poble de Civís, en les partides de terreny que sempre havien acostumat.

L'any següent la comissió no es va reunir, fet que mouria als andorrans a renovar les sol·licituds i, per Reial Ordre d'11 de setembre de 1857 –que ratificava l'anterior de 1854– s'assegurava la continuïtat dels treballs que haurien d'efectuar-se, emperò, la temporada següent. Al setembre de 1858 es va tornar a reunir la comissió recobrant els treballs de delimitació el dia 21 *“usando de las facultades que Su Magestad la Reyna de España (Q.D.G.) y el Consejo General de los Valles de Andorra les tienen al efecto respectivamente conferidas”*. Els treballs van finalitzar el 27 del mateix mes, cobrint tota la frontera excepte en la zona de dret d'empriu d'Andorra la Vella sobre el terme de Lles (la polèmica muntanya de Cantabrà) davant la impossibilitat d'arribar a un acord amb les autoritats d'ambdues localitats ja que Lles reclamava la caducitat de l'empriu per manca d'ús.

Sense resoldre's la qüestió –i reservant-se els drets recíprocs–, i en base a la reial ordre de 16 d'octubre de 1858 la comissió va tancar els treballs i cursà el conveni al govern sol·licitant *“se digne V.M. dispensar su soberana aprobacion á la demarcación de límites entre vuestro Reyno de España y la República de Andorra, ampliandola á los emprivios de uso común de los habitantes limítrofes de ambos Estados con la salvedad que dejan indicada respeto á los de Llés”*. Cursada la documentació, no podia aprovar-se definitivament el conveni fins a la solució del conflicte entre Lles i Andorra la Vella, que no trigaria gaire en esclatar de nou i en solucionar-se. Al mateix acte de delimitació de la frontera, l'any 1858, quan Andorra la Vella va presentar els documents acreditatius de l'empriu, l'alcalde de Lles es negà a reconèixer les delimitacions assenyalades, tot i denunciant un excés de cabuda de l'empriu i la manca d'ús per part dels andorrans que faria que pel *omnes causae* haguessin prescrit els seus drets.¹²²⁶ El famós litigi entre Lles i Andorra la Vella, doncs, estava relacionat

¹²²⁶ Acta de delimitació, fase de 1858, ACM, Papers (Rodalies), doc.1.: *“(...) pretenden aprovecharse de los pastos del termino de este Pueblo y de consiguiente en territorio Español en una extensión á poca diferencia de dos leguas de oriente á poniente, y de legua y media de mediodía á norte bajo la calidad de terminos comunes ó emprivianos. No hay memoria de hombres de que los de Andorra hayan gozado de otro derecho ó emprivio que en el monte llamado la Pera sobre el cual y el deslinde nada ha opuesto este vecindario. Mas aquella partida de la Pera es una cosa insignificante en comparacion á los terrenos nuevamente pretendidos, que absorven cerca las tres cuartas partes del Monte y bosque de este Distrito. Puesto que el Pueblo que represento los ha poseido exclusivamente de tiempo immemorial sin consecuencia alguna ni participación de los Andorranos, los quiere poseer en adelante del mismo modo porque también las servidumbres activas y todos los derechos se proscriben por*

amb els emprius, però no era sobre l'existència dels mateixos. Els andorrans no trigaren res en tornar a fer ús de les muntanyes per a que no es posés en perill el dret d'empriu, i l'any 1860 l'alcalde de Lles, amb nombrosos homes del terme, tots armats, van penyorar a un pastor andorrà que peixia amb 219 caps de bestiar gros, imposant-li una multa (l'antic *ban*) de sis reals per cap. Com el pastor no va pagar la fiança li van embargar 30 vaques i 9 vedells que finalment van vendre per un valor de 16.040 reals. La reacció d'Andorra la Vella fou obrir un triple front contra Lles, d'una banda políticament es reclamà al Governador Civil –i per ell al Ministeri d'Afers Exteriors– la devolució del bestiar en reconeixement de l'existència d'un empriu. D'altra banda l'alcalde de Lles va iniciar un plet contra Andorra al Jutjat de Primera Instància de la Seu d'Urgell, i finalment, i en tercer lloc, Andorra va demanar la mediació del govern francès davant el govern espanyol per la violació del territori d'empriu. El resultat fou doble i significà el final de tota posterior disputa. A nivell polític es va formar una comissió per a ubicar exactament el lloc dels penyoraments, i es demostrà que es van dur a terme fora dels emprius, dins l'espai propi del terme de Lles. Es donava, doncs, la raó a l'alcalde, però s'obligà a aquest a que retornés la diferència entre el valor legal de la fiança i despeses (1.296 reals) i el que realment va cobrar per la venda del bestiar (16.040 reals). A nivell judicial el triomf fou rotund per als homes d'Andorra en considerar l'Audiència de Barcelona (on es va recorre contra els actes del jutjat de primera instància) que l'alcalde de Lles no tenia autorització del governador civil de Lleida per a iniciar la causa, condemnant-lo al pagament de les despeses.¹²²⁷ La qüestió dels emprius quedà, doncs, tancada parcialment, ja que els canvis fluctuants de la normativa duanera durant tot el segle XIX hagueren d'influir en l'ús efectiu dels aprofitaments.

Però tornem a l'acte de delimitació de límits de 1858. Els treballs es van reprendre al terme de Civís, on la neu havia impedit continuar l'afitament a l'oest de la roca d'Aill o Aüll; des d'aquí se estableix la trenca en l'aiguavessant vers la Collada de Canòlic i la Serra Plana fins al punt on finia el terme de Civís i s'iniciava el d'Ós. L'acte de

el no uso y por usos contrarios por tiempo immemorial, cualquiera que sean los fundamentos de aquellos derechos ya fuere una sentencia ya otro convenio ú obligacion."

¹²²⁷ Carta del Síndic General de les Valls d'Andorra al Governador de la Província de Lleida comunicant els afers ocasionats als emprius amb l'Alcalde de Lles: AACA, carpeta 9, doc.601. Sentència de l'Audiència de Barcelona del 5 de desembre de 1860 en el plet entre el Comú d'Andorra i l'Alcalde de Lles: ídem, doc.603. Hi ha altra còpia a ídem doc.605. Acta de la comissió mixta formada per aclarir el punt exacte dels penyoraments de bestiar fets per l'alcalde de Lles a Cantabrà: AMAAEE, H 2300/1, doc. 36. Sentència del tribunal de l'Audiència de Barcelona per apel·lació de la causa entre l'Alcalde de Lles i el Comú d'Andorra la Vella del 26 d'octubre de 1861: AACA, carpeta 9, doc.604.

delimitació d'Ós amb Sant Julià de Lòria afita la trenca de termes,¹²²⁸ i reconeix el manteniment en vigor de les sentències i concòrdies sobre la muntanya de Servellà que regulen l'ús conjunt dels homes d'Ós, Civís i Sant Julià de Lòria sobre pastures i fustes en dita muntanya, però sense dur a terme l'afitació de la mateixa.

El límit entre Ós i Andorra, ben curt, s'estableix entre el Pic d'Enclar (actual Bony de la Pica) fins al pic d'Amborts (actual Pic d'Enclar), per passar després, les comissions, a delimitar la trenca de termes entre Ós i La Massana,¹²²⁹ reconeixent com a vàlid

¹²²⁸ El límit s'estableix: "desde la citada Sierra Plana, y cruz que se acaba de gravar, seguirá al punto nombrado Prat del Tuño, que se halla debajo de la fragua de Os, del territorio de España, donde se ha renovado una barra, que hay sobre un camino, que ha sido pintada de encarnada, desde cuya barra pasará el Rio de Os acia la parte ubaga y Collado titulado dels Llimois, en vista del Cortijo llamado de Pardiña, ó Enquilla, en cuyo punto se ha renovado una barra, que hay en un peñasco, que tambien ha sido pintada de encarnado; de aquí irá al Cerro nombrado dels Llimois, en vista de la partida, llamada de Servellá, donde se ha renovado otra barra en forma de arzon, en peña firme, que tambien ha sido pintada de encarnado, desde aquí seguirá para abajo acia el el prado, nombrado del Palanca de Os, á una vara del camino, que viene del punto dels Llimois y dirige al punto de Servellá, donde se ha renovado y pintado una cruz, que hay sobre un peñasco negro, y de aquí atravesará el torrente en linea recta al Cerro nombrado de la Solana de Ansola, y del bosque titulado de la Ajaguda, en cuyo cerro se ha gravado una barra, que tambien ha sido pintada, y desde aquí seguirá tambien en linea recta, sierra arriba hasta la titulada Serra Plana. Desde aquí siguiendo por la parte solana, pasado el Rio, y sobre el camino donde hay la cruz que se ha dicho encima del prado del Tuño, seguirá desde esta cruz en linea recta arriba hasta el peñasco llamado de Colomes, donde se ha renovado una barra, que ha sido pintada, de aquí seguirá para arriba acia un peñasco, que se halla entre la Roca titulada de Copa y Selamio donde se ha renovado una cruz que ha sido pintada de encarnado; de aquí seguirá sierra arriba por la vertiente de las aguas hacia el punto nombrado Pico Denclá".

¹²²⁹ "desde el repetido punto de Amborts donde se ha gravado una cruz, que ha sido pintada de encarnado, en linea recta al Collado de Montaner en cuyo trecho se ha fijado dos mojones, ó fitas de piedra, á distancia el primero de sesenta varas de camino, que dirige de la Masana al lugar de Os, y otra á dos varas del mismo camino, y siguiendo desde luego su marcha acia el Norte por la vertiente de las aguas y á distancia de setenta y seis varas del segundo mojon se ha hecho una cruz en un peñasco negro, que ha sido pintada de encarnado, y siguiendo en linea recta al cerro inmediato sobre el Coll de Montaner, se ha hecho otra cruz en un peñasco que hay encima del bosque de la Solana de Sabaté y de aquí seguirá rectamente á otro peñasco de la misma Solana de Sabaté desde cuyo peñasco seguirá en linea recta por sobre del mismo bosque á una peña floja (vulgo llosenca), donde se ha hecho una barra, que ha sido pintada de encarnado en el collado de sobre el repetido bosque de la Solana de Sabaté; de aquí seguirá en linea recta y por la vertiente de las aguas, al pico del cerro nombrado Casamaña, donde se ha gravado una barra, que ha sido pintada tambien de encarnado; de aquí seguirá al pico del cerro nombrado Colobill, donde se ha puesto un mojon, de aquí seguirá á otra piedra situada en lo mas alto de la sierra de Casamaña, donde se ha hecho otra barra, que igualmente ha sido pintada de encarnado, de aquí seguirá á lo mas alto del bosque del lugar de Pal, nombrado Planell del Cap del Bosch, en donde se ha hecho otra barra en una piedra, cuya barra ha sido pintada de encarnado, de aquí seguirá al llano, nombrado de las Oseras, en donde se ha hecho otra barra que tambien ha sido pintada en una piedra floja (vulgarmente llamada llosenca), y luego seguirá al extremo de dicho llano de las Oseras, á una piedra blanca, donde se ha gravado otra barra que tambien ha sido pintada, de aquí seguirá á un cerro vulgarmente llamado Turó de las Oseras, donde hay un peñasco, en el que se ha hecho otra barra que tambien ha sido pintada, de aquí seguirá en linea recta al Cerro titulado sobre la Canal de Prat Bocdoll de Os donde se ha gravado otra barra; de aquí seguirá al cerro mas alto llamado Turó de Bacarisa, donde se ha hecho otra barra, que igualmente ha sido pintada, de aquí seguirá en linea oblicua á la izquierda á otro cerro tambien llamado de la Bacarisa, donde se ha gravado otra barra, de aquí bajará sierra abajo y por la vertiente de las

l'arbitratge de 1598 que regulava els respectius empius. Acte idèntic al dut a terme en la revisió de límits entre La Massana i Tor i el reconeixement dels drets d'empiu delimitats en la concòrdia de 1686.¹²³⁰ Realitzada esta rodalia, les comissions es van traslladar a la trenca de termes amb Bescaran, on no es reconeix cap dret d'empiu, establint els límits des de la Roca de Pimés, el riu Coborreu, el Coll de Finestras, collada de Camp Ramonet, i per l'aiguavessant el Port Negre, per continuar ara la trenca amb Andorra la Vella a través del pic de Monturull, pic de Roques Blanques, i pic de Punsó, on acaba Bescaran i comença el terme d'Arànsers. Tant en els termes d'Arànsers com en els de Lles i la Llosa, el límit fronterer s'estableix en l'aiguavessant, instal·lant-se fites al llarg de tot el recorregut; però al igual que en l'esmentat cas de Lles, a Arànsers i a la Llosa es van reconèixer els drets d'empiu d'Andorra la Vella.¹²³¹ Cal destacar que a l'empiu de Vall Civera i Montmalús el tractat reconeix el manteniment d'aquest empiu andorrà, però inclou el no documentat fins ara empiu dels homes del caseriu de La Llosa a les terres andorranes: *"determinaban que los vecinos y habitantes de y en el termino del Caseriu de la Llosa continuen como hasta ahora lo han hecho en el uso de pastar sus ganados propios en el termino de la citada Villa de Andorra y Encamp [en referència a Montmalús], y que los vecinos y habitantes*

aguas, al rio de Os, donde se ha hecho una cruz en un peñasco, que tambien ha sido pintada; de aqui seguirá en linea oblicua á la derecha, á una cruz que se ha hecho en un peñasco, al pie del llano, nombrado Redó, de aqui seguirá oblicuando á la izquierda, á un mojon que se ha puesto sobre el Planell nombrado Redó, de aqui seguirá en linea recta á otro mojon que se ha colocado al medio de la Cortada, vulgarmente dicho Tallada de Redó, de aqui seguira en linea recta á una barra que se ha hecho en la misma partida y en una piedra de dicha tallada de Redó; de aqui seguirá en linea recta á una cruz que se ha hecho, encima del bosque llamado Cap del Bosch del Pla de redó, en vista de la fuente nombrada, del Peu del Altá, y de aqui seguirá á otra cruz que se ha hecho al pico mas alto llamado de Amborts en la Sierra nombrada del Esquiró."

¹²³⁰ El límit entre Espanya i Andorra a la zona de La Massana – Tor queda establert amb les següents fites: *"desde el pico mas alto de Amborts en la sierra de Asquiró, seguirá la linea por la sierra y vertiente de las aguas al punto llamado Monsech, donde se ha puesto un mojon, y de aqui seguirá al punto llamado Puerto de Cabús, donde se ha renovado una cruz, que ha sido pintada de encarnado, en un peñasco existente sobre un camino que dirige á Tor, desde este punto seguira la linea recta al punto nombrado de la Obeja, donde se ha puesto otro mojon, y de aqui seguirá por la vertiente de las auas al pico nombrado Cap dels Crocs, donde se ha puesto otro mojon y desde este punto seguirá al Cerro nombrado de la Selva, donde se ha fijado otro mojon; desde este punto esguirá al Puerto titulado de las Erolas, y de aqui al Puerto negro, donde se ha puesto otro mojon; desde este punto pasará á la sierra Gaspedosa, en donde se ha colocado otro mojon, de aqui seguirá al puerto llamado sobre de la Coma Torta, en donde se ha puesto otro mojon, desde donde pasará al pico mas alto del puerto titulado Coma Pedrosa, al lado del estanque nombrado negro, donde se ha colocado otro mojon y de aqui seguirá al punto nombrado Turó Roi, donde se ha colocado otro mojon, y de aqui seguirá por la sierra y vertiente de las aguas al punto nombrado Port del Rat, en donde se ha puesto otro mojon, en cuyo punto acabando el termino de la Masana y agregados de confinar con el del Pueglo de Tor, empieza el termino de dicho lugar á ser limitofe por este solo punto á los terminos de Areu, lugar de España y con el territorio francés".*

¹²³¹ Delimitant-se i afitant-se els empius de la muntanya de la Pera a Arànsers, i de Vall Civera a La Llosa.

y en el termino de la misma villa de Andorra y pueblo de Encamp sigan tambien en el uso de pastar sus ganados propios en el termino del Caserio de la Llosa en la forma y partidas de terreno que desde antiguo tiempo han acostumbrado á usarlo y actualmente lo estan usando.”

El reconeixement de l'estat andorrà ja era un fet: amb la delimitació territorial feta conjuntament amb uns representants escollits pel Consell General de la Vall, i solucionant-se els problemes territorials (el cas de Lles i Andorra la Vella) mitjançant el Ministeri d'Afers Estrangers espanyol, només restava l'aprovació i sanció de la delimitació fronterera. A l'abril de 1864 el Capità General de Catalunya, amb veu del governador militar de la Seu, va comunicar al Síndic i Consell General l'aprovació i sanció per Reial Ordre a l'abril de 1863, finalitzant tot el procés al setembre del mateix any.¹²³²

Totes aquestes actuacions portaven explícites el reconeixement de l'estat andorrà diferenciat de l'espanyol, encara que en cap moment s'utilitzés la paraula frontera. Significava, en tot cas, el punt i final de les disputes territorials i d'emprius al temps que normalitzava –des del punt de vista teòric– les relacions duaneres entre territoris perfectament diferenciats. Des de la signatura del conveni fronterer tres són els aspectes que cal destacar relatius a les relacions frontereres entre Espanya i Andorra: la consolidació de la frontera amb escassos i puntuals problemes; la complexa

¹²³² ASC, doc.3905: *“la comissió espanyola per a la delimitació amb Andorra comunica al Síndic que el desllindament i afitament realitzats ha estat aprovat pel govern i sancionat per la reina: Enterada S.M. la Reyna Nuestra Señora de la Real Orden espedida por conducto del Ministerio del digno cargo de V.E. con fecha 15 del actual relativa a hallarse terminados los trabajos de deslinde entre el Valle de Andorra y sus colindantes de la Provincia de Lérida verificados por la comisión mixta, que en virtud de poderes especiales que le fueron concedidos en 1854 ha llevado à efecto dicha demarcacion y habiendo recaido sobre esta el informe favorable de los Plenipotenciarios de España para la demarcacion de límites con el vecino Imperio, S.M. se ha dignado aprobar el espresado deslinde, encargandome al propio tiempo manifieste a V.E. la conveniencia de que el Gobernador militar de la Seo de Urgel, el Diputado de aquel distrito y el administrador de rentas del Partido, que por su soberania disposicion entendieron en aquellos trabajos prosedan al amojonamiento de los terminos deslindados con arreglo a lo dispuesto en las actas levantadas por la comision mixta: de Real Orden comunicada por el Señor Ministro de Guerra, lo traslado a V.E. para su conocimiento y efectos correspondientes.”* L'afitament, però, ja s'havia fet al moment del desllindament; al setembre hi ha un nou comunicat: *“Excelentísimo señor, con la comunicacion de V.E. de 19 de septiembre pasado se ha recibido en esta 1ª secretaría de Estado el acta del amojonamiento efectuado en los límites del valle de Andorra y los valles convecinos de la Provincia de Lérida: y S.M. la Reyna nuestra señora, q.D.g., a quien se ha dado cuenta de este documento se ha enterado con agrado del feliz termino de los trabajos encomanaddos al Gobernador Militar de Seo de Urgel, al Diputado Provincial, y al Administrador de Rentas del Partido: lo que traslado a V.S. para su conocimiento y satisfacción y la de los que han contribuido a tan feliz resultado”: Y como en comunicacion de este día me manifiesta V.s. que en los Valles se carece de la Real Orden que dejo inserta, lo traslado a vs. para los efectos que me indica en su ya citado oficio”*. L'acte “de amojonamiento” que no fou més que la ratificació dels treballs realitzats el 1856 i 1858, revisant les mateixes fites a les muntanyes, es realitzà a l'agost de 1863: ACSJL, doc.46.

dinàmica dels convenis duaners i, lligats a ambdós, l'actitud ambigua d'Espanya en política internacional pel que fa al reconeixement de la República d'Andorra com a Estat.

Els límits fronterers entre Espanya i Andorra encara provocarien algunes controvèrsies degut al mètode en que es va dur a terme l'afitament de la frontera en alguns punts, com ja hem assenyalat abans. Deixant al marge l'incident sobre l'empru de la muntanya de Vallcivera i Vall de la Llosa per tractar-se d'un afer entre Andorra i el copríncep episcopal per la manca de pagament del cens emfitèutic en 1876-1878,¹²³³ els problemes entre Andorra la Vella i Lles no van acabar tan fàcilment: de nou als tribunals ambdós comuns per apel·lació sobre els emprius de Pradell i Cantabrà, els tribunals barcelonins van sentenciar finalment contra el Comú d'Andorra que, malgrat tot, tornaria a reclamar a Madrid l'any 1872.¹²³⁴ Els dos anys següents (1873 i 1874), el Comú d'Andorra la Vella va decidir posar fi cordialment a la qüestió dels emprius del municipi de Lles i es va acordar la venda dels drets andorrans a l'ajuntament de Lles per 3000 lliures, amb la qual cosa es va consolidar la frontera internacional i es va seguir el mateix procediment a què havien optat la majoria de pobles espanyols i francesos que gaudien de drets d'empru a l'altre vessant de la frontera: la venda legal dels drets i, amb això, la seva redempció.¹²³⁵

Però on realment van continuar les disputes puntuals fou en els límits de Sant Julià de Lòria amb Civís, Argolell i Arcavell. El límit amb Argolell, on històricament no s'havia produït cap disputa, va veure modificar el seu traçat l'any 1875 (respecte a l'indicat en el conveni fronterer) a causa de la rectificació de mutu acord d'una fita;¹²³⁶ canvis que es van regularitzar a principis del segle XX mitjançant la revisió dels límits pels comissionats espanyols i andorrans.¹²³⁷ La solució introduïda en el conveni fronterer respecte als límits i drets d'empru entre Sant Julià de Lòria i Arcavell comportaven certs riscos en combinar-se les tensions tradicionals pels recursos naturals amb la vigilància fronterera portada a terme pels carrabiners, el que provocaria captures a les zones de frontera i emprius. Així ja a la dècada de 1870 van sorgir problemes sobre el conreu de boïgues a l'empru, així com penyores de bestiar (1871-1873) que van portar a les sentències arbitrals de 1873 (sobre la rodalia de límits d'empru al bosc de

¹²³³ AACA, doc.1-63.

¹²³⁴ AACA, do.603, 605, L.7, actes del 21 i 26 d'octubre i 26 i 28 de desembre de 1866, i 10 de novembre i 8 de desembre de 1872.

¹²³⁵ Com es pot veure a ROIGÉ, ROS I COTS (2002).

¹²³⁶ ACSJL, L.5, f.36.

¹²³⁷ AMAAEE, RH 2303. ASC, doc.4138; dels anys 1903 i 1904.

la Rabassa) i de 1877 (regulant la forma de dur a terme les penyores),¹²³⁸ problema aquest, el de les boïgues, que es va allargar fins la dècada de 1880.¹²³⁹ Però el principal succés es va produir a la darrera dècada del segle, l'any 1896, fruit d'una acció fiscal espanyola, ja que va ser motivada per la captura a mans dels carrabiners de dos ramats andorrans als límits entre Bescaran i Sant Julià, és a dir, a la Coma de Caborreu. La captura sembla ser que es va produir dins el territori d'Andorra i va provocar la negociació entre la Delegació d'Hisenda de Lleida i el Consell General de la Vall (intercedint el bisbe d'Urgell) per tal d'establir un reglament sobre la vigilància dels emprius per les duanes. Aquesta problemàtica es va barrejar amb un robament de bestiar i la disputa, a principis del segle XX per l'ús de l'aigua del riu de Caborreu per part d'homes d'Arcavell.¹²⁴⁰

Molt diferents van ser les controvèrsies suscitades entre Civís i Sant Julià, de nou a causa de l'empru del bosc de Teix, a finals del segle, solucionats per un afitament de la frontera l'any 1890 i un nou desllindament del bosc de l'obac de Canòlic sense arribar a cap acord per la modificació de fites a la partida de Bulló i la desaparició d'altres sota el Pla de les Toves, finalitzant la qüestió mitjançant una sentència dels comissionats del Consell General de l'any 1897 que situaven de nou la fita permetent l'ús de l'empru de fustes i llenya per Civís basant-se, això sí, en les antigues rodalies del bosc de Teix, restant conformes totes les parts en la posterior rodalia de 1931.¹²⁴¹

Aquests problemes de finals del segle XIX per emprius i límits en part són conseqüència de la política espanyola d'aquells anys relativa a muntanyes. Efectivament en aquests anys, i especialment a la província de Lleida, la delegació d'Hisenda portà a terme una política agressiva de fiscalitat i privatització sobre les muntanyes comunals. S'incrementà el control dels Plans d'Aprofitament Forestal de les muntanyes, es van desamortitzar nombrosos terrenys arreu dels Pirineus de Lleida, i es renovà l'inventari o catàleg de muntanyes públiques de la província (acte, aquest, comú a tot Espanya), tot i assumint les competències que abans eren del ministeri de Foment. Això era degut a la imperiosa necessitat de líquid de l'estat davant les greus pèrdues que s'estaven patint per la guerra de la independència de Cuba. Si bé ja s'havien produït algunes requises de bestiar andorrà a Arcavell l'any 1893, i una revisió de límits entre Sant Julià de Lòria i Civís, la generalització del conflicte no

¹²³⁸ ACSJL, doc.7, 19, 27, 36 i 37.

¹²³⁹ ACSJL, L.5, f.123 del 29 de març de 1885 sobre la inspecció de boïgues fetes pels veïns d'Arcavell dins el territori andorrà.

¹²⁴⁰ ACSJL, doc.9, 10, 38, 39, 51, 50. ASC, doc.3064, 3134, 3491, 3649, 3662, 3837 i 4438.

¹²⁴¹ ASC, doc.3427; ACSJL, L.5, p.161 i 162; doc.65, 67 i 71.

s'esdevingué fins a 1896 quan la delegació d'Hisenda lleidatana instà al Síndic General de les Valls a que presentés la documentació acreditativa de la possessió d'emprus per tal de conservar-los, però també de fiscalitzar-los com un aprofitament que era d'unes muntanyes comunals i, per tant, d'uns béns públics propietat de l'estat espanyol. Aquesta acció institucional va ser acompanyada d'un retorn a les requisites de bestiar als límits de Sant Julià de Lòria. Finalment es va nomenar una comissió andorrana per a negociar amb les autoritats espanyoles els límits i emprus que va concloure el 1904 amb la seva revisió definitiva i amb la instal·lació de nou de les fites. Però com veurem sorgiran de nou problemes de trenca de termes (i per tant de frontera) a les dècades de 1940 i 1950.¹²⁴²

No hi haurà modificacions ni controvèrsies fins a finals de la dècada de 1940 i principis de 1950. En realitzar la cartografia militar d'Espanya els tècnics de l'exèrcit es van trobar amb el problema d'ubicar dins la cartografia els diferents topònims –és a dir, per on passava la línia fronterera– per allà on no hi havia un límit natural com les aigua vessants; problema que estava solucionat als límits de Sant Julià de Lòria pels treballs cartogràfics realitzats a principis de segle. Les discrepàncies plantejades van porta a que el govern espanyol demanés el 1949 la formació d'una nova comissió mixta per a fer la delimitació cartogràfica.¹²⁴³ El ministeri d'afers exteriors, doncs, inicià els contactes pertinents per a dur-ho a terme, però es veié finalment aturat per la possibilitat de tenir problemes amb l'estat francès en una època en què el franquisme no es podia permetre cap problema diplomàtic d'aquest tipus davant els guanyadors de la segona guerra mundial.¹²⁴⁴

El conegut com a problema duaner o de les franquícies duaneres andorranes ha de ser interpretat dins diferents paràmetres: en primer lloc el reconeixement de l'estat andorrà; si era un altre estat havia de estar subjecte a les disposicions aranzelàries generals; és el que senyalava l'informe del Consell d'Estat, datat a Madrid el 8 d'abril de 1864 quan diu "*o Andorra forma part del territori nacional espanyol i, per tant, està totalment integrada al mercat nacional i no cal cap tipus de franquícia, o és país independent i, per tant, subjecte a l'article 406 de les Reals Ordenances*"¹²⁴⁵. Aquesta afirmació no era cap amenaça, ni molt menys, era la constatació d'una irregularitat

¹²⁴² Conflictes sobre els límits amb Bescaran, Arcavell i Argolell, ASC, doc.3064, 3427, 3649, 3662, 3663, 3837, 4138, 4139 i 4438. AMAAEE, H.2303, Lligall 11, documents diversos i delimitació final dels anys 1903 i 1904.

¹²⁴³ AMAAEE, 3-3037/7 i 4-3037/7.

¹²⁴⁴ Ídem, Arxiu Renovat, Documentació sobre Andorra, Registre 3037, expedient 7.

¹²⁴⁵ Citat per LÓPEZ, PERUGA I TUDEL (1988) p.214.

fronterera. En segon lloc les autoritats fiscals espanyoles eren conscients de l'existència d'un constant contraban de bestiar facilitat per la lliure circulació entre França i Espanya travessant Andorra; per tal de combatre'l calia establir rígides normatives sobre identificació d'aquest que portà a la realització dels censos ramaders andorrans dels anys 1860. Malgrat tot era gairebé impossible establir un control absolut sobre el bestiar andorrà. Finalment per comprendre la política duanera cal situar-la dins el context de les relacions a quatre bandes: França, Andorra, copríncep episcopal i Espanya. Deixar sense recolzament al copríncep o a Andorra significava que la dualitat històrica entre coprínceps desapareixia donat l'extraordinari desequilibri de poder entre ells; dins d'aquest marc cal entendre el nomenament de comissionats especials espanyols en Andorra a la dècada de 1860.¹²⁴⁶

És per la confluència d'aquestes tres consideracions que la política aranzelària va ser tant fluctuant en el transcurs del segon terç del segle XIX, ara concedint franquícies, ara derogant-les. Així, si el 1853 en els ja relatats acords de Madrid es va acceptar la circulació ramadera amb força requisits per a la identificació del bestiar, al maig de 1862, quan ja s'havia conclòs el conveni fronterer i només mancava l'aprovació i sanció de govern i reina, una resolució de la Direcció General de Duanes revocà les franquícies obligant a pagar drets de duana. Sense entrar en detalls ja que aquesta qüestió és ja tractada per alguns autors,¹²⁴⁷ els diferents períodes són els següents:

- 05/1853 – 05/1862: Aplicació de les franquícies.
- 05/1862 – 12/1863: Derogació de les franquícies.
- 12/1863 – 05/1864: Aplicació de les franquícies.
- 05/1864 – 12/1864: Derogació de les franquícies.
- 12/1864 – 08/1866: Aplicació de les franquícies.
- 08/1866 – 07/1867: Derogació de les franquícies.
- 07/1867 – 05/1878: Aplicació de les franquícies.
- 05/1878 – 08/1879: Taxa del 30% a l'exportació a Andorra de colonials.
- 08/1879 – 10/1887: Derogació de franquícies per a manufactures.
- 10/1887 – 10/1922: Derogació de totes les franquícies.

Des d'octubre de 1922 es permet la lliure introducció de productes i bestiar andorrà però sotmesos a una quota, sistema que es va mantenir al llarg del segle XX.¹²⁴⁸ Des del conveni fronterer, i al marge del problema duaner, les relacions d'Espanya amb Andorra van ser diverses però totes elles en front als interessos de França; centrant-nos al segle XIX, Espanya es va moure entre el reconeixement explícit de l'estat andorrà davant França i el copríncep episcopal, com en el transcurs dels

¹²⁴⁶ Per a 1862: ASC, doc.2966. Per a 1868 ídem doc.3633.

¹²⁴⁷ LÓPEZ, PERUGA, TUDEL (1988), p.207-224.

¹²⁴⁸ Ídem p. 223; MARQUÈS (1991) p.243-244.

esdeveniments de 1868 quan es negà a enviar tropes a Andorra per a mantenir l'autoritat episcopal manifestant la vocació liberal del govern espanyol i la independència d'Andorra;¹²⁴⁹ i el recolzament directe al copríncep episcopal reconeixent-lo com a interlocutor, fent-lo valedor de la sobirania, mediant entre el bisbe i França en algunes negociacions (com a la sol·licitud de 1882 de revisió dels drets respectius dels coprínceps sobre Andorra) o, fins i tot, nomenant al bisbe Salvador Casañas a principis dels anys 1880 cap major de la duana de la Seu d'Urgell (GUILERA:1960); unes polítiques, aquestes darreres, que es van donar fonamentalment el període de major pressió i presència franceses a Andorra.

Breus reflexions

Un cop dit tot l'anterior, no hi ha dubte que és necessari interpretar amb una nova òptica la història contemporània d'Andorra abandonant el discurs andorrà del segle XIX de la dialèctica entre Espanya i França; dialèctica que va ser molt útil (tant al segle XIX com al XX) per tal de consolidar el seu 'estat' de fet, reproduir el seu sistema polític i econòmic (aquest darrer basat en la sobredimensió de la pobresa pròpia de les comunitats de muntanya)¹²⁵⁰ reclamant el patronatge bicèfal dels coprínceps i, per extensió (al discurs) dels estats espanyol i francès. Un discurs que pretenia reforçar la reproducció del sistema social i polític tant respecte a l'exterior (per a no convertir-se en un protectorat) com a l'interior per tal de conservar el poder de l'oligarquia dels *focs* o *capgrossos*, tal i com ens ha mostrat Ferran TOLEDADO (2005).

Però més enllà del discurs hem pogut veure que les relacions amb Espanya prenen un altre caràcter. Entre 1833 i 1856, llarg període de construcció definitiva de l'estat liberal espanyol, la negociació espanyola directament amb les autoritats andorranes, autoritats que formaven les institucions de la *Terra* (Síndic, Consell General) va ser fonamental i necessària en no poder comptar amb els coprínceps episcopals donada la seva filiació pro carlista. Unes negociacions que suposaven el reconeixement de fet de la sobirania andorrana a mans de les institucions de la Terra, de l'existència d'un estat diferenciat (que l'anomenen *República de los Valles de Andorra*) amb el que es va arribar a establir un conveni de delimitació fronterera, tot això deixant al marge als

¹²⁴⁹ ADA, 6R/ 1 Z, 32 –11.

¹²⁵⁰ Tal i com ens mostra Rafael DOMÍNGUEZ MARTÍN (1996). Per a Andorra Antoni Puig al *Polítar Andorrà* ja aconsella pregonar la pobresa de les Valls: “No demostrar jamay fausto, ni riquesas ni propalar poder ni forsas; sino predicar sempre la miseria y pobresa de les Valls; com es així”.

titulars de la sobirania, els coprínceps. Els tan publicitats intents espanyols d'annexió d'Andorra al seu territori no tenien, des de 1833, cap fonament, prenent-se cites i discursos com a base de la interpretació, però deixant al marge els fets que condicionen dits discursos.

És dins d'aquest plantejament que es comprèn la postura cada cop més sobiranista dels coprínceps episcopals a les dècades de 1860 i 1870; i és també des d'aquest que hom ha d'observar l'atansament espanyol a dits coprínceps davant l'envestida francesa que s'esdevingué des de 1880. Efectivament, França va canviar la seva relació política amb la Vall no només incrementant la seva presència com a patronatge per al desenvolupament (amb la construcció de la carretera, el telègraf, les escoles, etc.) sinó també de forma institucional al regular definitivament la darrera instància judicial andorrana amb la creació del Tribunal Superior (d'Apel·lacions) d'Andorra a Perpinyà el 1888, i en assumir la representació internacional en limitar i determinar aquesta funció com a prerrogativa del copríncep. I és que, com hem vist anteriorment, França va abandonar la disputa territorial i va assumir unilateralment la sobirania territorial en la disjuntiva de la gairebé impossible separació del cap republicà nacional respecte del paper de cosobirà del Principat en una nació tan centralitzada com França. Andorra, per la seva banda, es va moure entre la dependència econòmica i la independència política almenys de fet, però poc a poc el reconeixement de l'estat andorrà pels coprínceps es va anar obrint pas, més lentament que la situació de fet tant de l'adaptació de les estructures estatals com de la identitat andorrana, plenament consolidada al segle XIX.

Endinsem-nos en la qüestió de França i la negació de l'estat andorrà. Si Andorra era un senyoriu compartit pel rei de França, assumint el títol el cap d'estat francès des del Decret imperial de 1806, Andorra pertanyia a França? Era territori de la nació francesa? Aquest és el principal problema i, al mateix temps, argument que determina la relació entre França i la Vall. Ja ho definia així una sentència de la Cambra Criminal de la Cort de Cassació francesa el 1859: els drets de senyoriu de França impedeixen considerar el Principat com a un país estranger.¹²⁵¹ Indeterminació, doncs, difícil de superar en compartir els drets amb un altre copríncep, aquest sí estranger, el bisbe d'Urgell i, indirectament, el seu ascendent el reialme d'Espanya.

Deixant de banda el ja comentat projecte d'annexió durant la Guerra Gran, la relació de França amb Andorra al llarg de tota la primera meitat del segle XIX es va fonamentar en la defensa de la "neutralitat" de la Vall per a, com a mínim, mantenir el

¹²⁵¹ Citat per MARQUÈS (1991), p.189; Arrêt Vives, decisió del 12/5/1859.

status del territori davant la continua contesa bèl·lica espanyola, i la conversió del Copríncipat, a l'igual que el migdia francès, en un centre de refugi i pas dels opositors als governs espanyols, però amb l'agreujant de la titularitat ambigua de la sobirania sobre Andorra. Consolidat el liberalisme espanyol, dubtem que França veiés malament els diferents convenis entre Espanya i Andorra; sí pel que fa al nomenament de comissionats dins la Vall, ja que prenent la màxima representació amb respecte a l'exterior per les institucions de la *Terra* es vulneraven les prerrogatives dels sobirans; però no en els convenis duaners –i les imposicions de normatives d'aranzels– ni, evidentment, el conveni fronterer hispano-andorrà. La postura francesa al respecte va ser la d'obrir els braços als andorrans en la qüestió duanera, ja sol·licitant diplomàticament a Espanya el retorn de les franquícies, ja traient els drets duaners en la pròpia i permetent no només l'entrada de productes francesos a la Vall sinó també la sortida en sentit contrari.¹²⁵² Igualment defensaria tant el seu paper com a copríncep com, parcialment, els interessos de l'oligarquia de la Vall davant les pretensions sobiranistes del bisbe d'Urgell, especialment a les desavinences de la qüestió del delme i a la crisi i disturbis de 1869-1873.¹²⁵³

A partir de 1880 amb la radicalització de la política interna d'Andorra d'una banda, la consolidació dels republicans i les polítiques reformistes dels governs de Ferry i Gambetta –sense oblidar-nos la política colonial– d'altra, la postura de París respecte a Andorra va girar 180 graus. Com hem vist es va tancar el problema de delimitació territorial de La Solana, denegant qualsevol nova iniciativa d'incorporació al territori francès que, en qualsevol cas suposaria el reconeixement del fet de la diferència territorial; a més es va interferir directament sobre la dinàmica política i institucional de la Vall mitjançant el delegat permanent o el veguer francès, com a les tensions de 1882 (conseqüència de la crisi de l'any anterior per la nova concessió de balnearis i casinos no acceptats pels coprínceps) quan el delegat va exigir el dret que pertanyia als sobirans de convocar les reunions del Consell General, i els següents esdeveniments: la negativa del Síndic General a tramitar les proposicions del govern francès a les parròquies i el manifest declarant França com a nació estrangera; crisi que portà a França a no reconèixer al Síndic i, per tant, a no acceptar els passaports andorrans que havien de portar la seva signatura i que desembocà en un greu conflicte on participà, a favor dels andorrans, el copríncep episcopal.¹²⁵⁴ Uns enfrontaments institucionals que venien també endurits per la destrucció del telègraf

¹²⁵² L'any 1861; ASC, doc.2722.

¹²⁵³ ADA, 6R/ 1 Z, 33-11.

¹²⁵⁴ ASC, doc.2585, 2586, 2588, 2595, 3415 i 3895.

per “una banda armada” i que posava de manifest les divergències andorranes respecte a la política d'intervenció mitjançant infraestructures de França: telègraf, carretera, escoles, que amb cert endarreriment serien seguides i connectades, a instància episcopal, cap a Espanya. Unes infraestructures que, com bé assenyala Ferran Toledano buscaven com a contraprestació que Andorra s'integrés administrativament a França (TOLEDANO:2005, p.278).

Dins d'aquesta política d'integració cal contemplar també la reestructuració dels òrgans administratius francesos relatius a Andorra, que es van centralitzar, ara, a Perpinyà. Efectivament el 1882 es va traslladar l'Administració d'Afers d'Andorra de Foix a Perpinyà, obtenint el càrrec de delegat permanent per Andorra el prefecte dels Pirineus Orientals;¹²⁵⁵ i el 1888 es crea el Tribunal Superior de Justícia d'Andorra, també a Perpinyà, nomenant el copríncep francès als jutges encarregats i comunicant al Síndic que a partir d'aquell moment totes les apel·lacions a les sentències del Jutge d'Apel·lacions calien jutjar-se per dit tribunal.¹²⁵⁶

L'ascendent francès es va mantenir i incrementar a finals del segle XIX i a en el transcurs de tot el segle XX, tant econòmic (per exemple amb FHASA i posteriorment Radio Andorra) seguit de prop per Espanya, com, i aquesta vegada en solitari, polític; intervenint directament quan creia que els seus interessos corrien perill (per exemple amb la intervenció dels gendarmes i el canvi de govern imposat, a la revolució andorrana de 1933). I és que el sentiment de legitimitat francesa no va fer més que incrementar-se com mostra Nemesi Marquès en el seu estudi de la jurisprudència francesa quan ja el 1905 el Tribunal Correccional de Toulouse canvia el concepte de senyoriu (suzeraineté) emprat fins aleshores en diferents judicis, pel de sobirania en referència a Andorra; encara que la indeterminació de la situació de la sobirania territorial seria el que predominaria.¹²⁵⁷

¹²⁵⁵ Arxius Departamentals de l'Ariège, 6R/ 1 Z, 1-6.

¹²⁵⁶ ASC, doc.2825, 3144, 3148 i 3149. Aquest decret anava, en part, en contra dels costums assenyalats per Antoni Puig al *Polítar andorrà*: “*De ahont es que los Pares de República de les Valls no deuen permetre ni tolerar obediencia alguna la mes mínima á altre Persona que á sos ministres y brassos de Justicia ó á aquellas personas que especialmen son nomenadas y destinadas per son Govern, Justicia, Política y Economía, no permeten, ni tolleran á imitació de aquells antichs Andorrans la mes mínima infracció, ni lesió de sa neutralitat, ans be quan sie convenient han de empenyar totes ses Valls, per eixir per la defensa de ellas, pues no admet en semblan assumpto parvedat de materia, si vol conservarse enterà*”.

¹²⁵⁷ Les diferents decisions dels tribunals francesos en processos on estaven implicats andorrans són força inconnexes i fins i tot contradictòries; des de la consideració de que Andorra estava sota un protectorat conjunt del president de la República i del bisbe d'Urgell (Arrêt Boedecker et Rouski, 1962; cort d'apel·lació de Montpellier), fins a la consideració del Tribunal de Grande Instance de Paris el 1969 en considerar Andorra com a un perllongament de França. MARQUÈS (1991), p.189 i següents.

El major exponent de l'ascendent i de les tensions que aquesta situació provocava amb el copríncep episcopal al llarg del segle XX era la representació internacional, negant i vetant qualsevol iniciativa i tant sols present en convencions culturals per la pressió del bisbe, com la Convenció Universal sobre Drets d'Autor (1952) o el Conveni sobre Protecció de Béns Culturals en cas de conflicte armat (1954); aturant-se després fins la tardana data de 1981 quan es van iniciar els treballs preparatoris de la Comunitat de Treball dels Pirineus, i ja de major rellevància el 1982 quan es va permetre les negociacions per a que el Principat s'adherís a la Unió Internacional de Telecomunicacions, és a dir, després de la reforma de 1981.¹²⁵⁸

La defensa de la sobirania francesa sobre Andorra seria una de les causants del fracàs de la projectada reforma política de 1975-1978 quan la Vall volia convertir-se en un estat de dret, havent-se de conformar amb un Decret, el de 1981, que reformava només parcialment les institucions; i dita sobirania encara seria una qüestió de gran rellevància en les negociacions prèvies a la conversió d'Andorra en Estat de dret sota la Constitució de 1993, i és que la negociació de 1991 sobre la qüestió concreta de la sobirania encara feia témer la inviabilitat del projecte constitucional.

Enfront a la negació de la sobirania es consolidà la identitat andorrana. A finals del segle XVIII ja s'havia consolidat la identificació andorrana com a oposada al seu entorn; carregada d'uns mites originaris que concedien la sobirania als coprínceps, comptaven ja amb un alt grau d'independència política –excepte per a la sanció sobirana– i amb unes estructures administratives pròpies i diferenciades; controlant, a més, grans espais de la competència jurídica. Es veien, així, diferenciats tant del marc polític com administratiu i jurídic del seu entorn francès i espanyol. La identificació de l'interès local i del marc superior (marc des d'on es prenen les decisions i que podríem anomenar “nacional”) no va necessitar d'un procés de substitució o d'adaptació sinó que es tractava de dos aspectes que conflüen en un mateix espai. En definitiva, Andorra, diferenciada i oposada a Espanya i França, arribaria a identificar el territori de la Vall amb el territori ‘nacional’ ja que, en definitiva, eren els mateixos donat l'alt grau d'autonomia conquerida i mantinguda; si, territorialment, abans havien lluitat contra

¹²⁵⁸ Una bona síntesi a ídem, pàgines 246 a 291. Inclou els intents d'adhesió a la Convenció Internacional de l'Opi el 1925 (neutralitzat per França en no reconèixer que era un estat); l'intent d'adhesió a la Convenció Postal Universal; qüestió postal i inclusió a la Unió Postal Internacional per ambdós prínceps; Organització Mundial de Turisme, etc. Cal destacar, malgrat tot, la iniciativa andorrana del 1959 presentant la candidatura frustrada del Principat com a seu de la Conferència dels Cinc Estats més petits d'Europa i l'aprovació del Consell General de l'assistència a aquesta que, finalment, es celebrà a Liechtenstein, enviant al Conseller Delegat de Turisme “*en representació d'Andorra*” (acords del Consell del 2/3/1959 i 12/10/1959).

merengessos, querolans i veïns d'Arcavell, al segle XIX s'enfrontarien a francesos i espanyols que feien valer el seu caràcter nacional en defensa de llurs interessos.

A aquests ingredients es va sumar la influència dels moviments revolucionaris del segle XIX que van ser esgrimits per l'oligarquia comunitària de la Vall en moments concrets sabedors de la seva posició de debilitat davant els coprínceps, fonamentalment del francès, però també davant Espanya. Així quan la necessitat així ho va forçar van negociar amb tercers al marge dels coprínceps el 1834, 1841 i 1853; i van mostrar el seu autogovern i sobirania de fet quan unilateralment el Consell General va abolí l'any 1842 el delme sota l'acord del "*Consell Sobirà d'un país lliure i independent*". I com a estat sobirà, la *República de les Valls d'Andorra* va negociar i signar l'acord fronterer amb Espanya entre 1856 i 1863 sense participació dels coprínceps. No és d'estranyar, doncs, que el bisbe d'Urgell recriminés al Consell General la propensió a usurpar-se facultats sobiranes, el 1860, donant-se "*tonos de presidentes de la República de Andorra*", o que el 1866 Guillem d'Areny – Plandolit es titulés "*Presidente de la República de Andorra*" tal i com cita Ferran Toledano.¹²⁵⁹ Aquestes 'relliscades' sobiranistes, silenciades durant tota la centúria, no eren minúscules excepcions d'un món no identificat. El silenci era obligat per a mantenir vigent el sistema i el delicat equilibri de poders, i tant sols es trencarà, amb fets, durant les inflexions revolucionàries com les de 1868, 1881 o 1933.

Andorra posseïa a més una nacionalitat pròpia heretada de la pirinenca segregació socio-política fonamentada en el tancament del dret de veïnatge, potenciada des del mateix interior de les cases, regulada pel costum mitjançant el mecanisme de l'afillament i de les normes que diferenciaven entre veïns (*focs*) i habitants (*casalers*); adaptada dita nacionalitat pel control dels Cònsols parroquials encarregats d'expedir els certificats i per un Síndic que formalitzava els passaports,¹²⁶⁰ i que acaba essent normalitzada pel Consell General en el transcurs de tot el segle XX, amb la sanció dels senyors però a proposta de la Vall.¹²⁶¹

El no posseir els andorrans directament la sobirania presentava grans dificultats ja que havien d'assolir un difícil equilibri entre l'alt grau d'autogovern i la capacitat dels cosobirans de crear lleis al marge de les institucions de la *Terra*, però,

¹²⁵⁹ TOLEDANO (2005), p.285.

¹²⁶⁰ Passaport regulat per les diferents ordinacions com les del 16/5/1904, 17/5/1915, decrets com el de 21/5/1941, i edictes com el del 16/6/1941).

¹²⁶¹ Entre d'altres, Acord del 1/6/1938 sobre la "Nacionalitat Andorrana"; Decret del 17/6/1939 de condicions per a l'obtenció de la "Nacionalitat Andorrana"; Edicte del 28/6/1941 d'articles addicionals a la Llei de Nacionalitat Andorrana, acord del 29/3/1966, etc.

fonamentalment, de la capacitat d'aquests d'imposar per la força els canvis desitjats. Equilibri que només es podia solucionar mitjançant un altre equilibri: el de l'enfrontament entre els coprínceps amb el recolzament espanyol al bisbe d'Urgell. El fet que els coprínceps fossin forasters i precisament dels països que envoltaven la Vall, havia facilitat la supervivència política d'Andorra com a espai singular, però al mateix temps havia generat extrapolacions de les oposicions territorials. En tot cas la sobirania no revertiria cap al poble andorrà fins la construcció de l'estat de dret de la Constitució de 1993, malgrat els intents frustrats de la reforma de 1975-1981 quan Andorra reclamava ser "*un Estat de Dret*" i un "*País lliure, independent, just i modern*".¹²⁶²

Però el sentiment 'nacional' venia de molt endarrera, d'unes arrels del segle XVIII reforçades per la teoria política liberal del segle XIX, esculpides pels conflictes i relacions polítiques, econòmiques i socials internes entre focs i casalers, entre pro-francesos i pro-espanyols, entre rics i pobres, i entre ells i l'exterior; modelades per la negociació en temps difícils amb uns coprínceps que eren al mateix temps la causa de la seva independència política i institucional i la causa de la seva dependència sobirana i de la conseqüent capacitat de retallar les iniciatives de la *Terra*, representant ambdós, al mateix temps, als estats frontalers que en ocasions havien amenaçat la *singularitat* de la Vall. Un sentiment nacionalista que té difusió a finals del segle XIX i durant tot el XX amb la constatació de la subordinació als interessos econòmics exteriors i que genera una forta crítica a les élits tradicionals,¹²⁶³ i que s'alimenta de la mitologia nacional i de la memòria històrica territorial, als que se sumen nous símbols propis:¹²⁶⁴ la coronació de la Mare de Déu de Meritxell (1873), la declaració de "*Festa Nacional*" el dia de la patrona (1914), l'aprovació de l'*himne nacional d'Andorra* (1917), l'aprovació de l'himne, escut i bandera andorrans (1942), o la festivitat de Sant Isidre, dia de la Unió Andorrana (1961).

¹²⁶² MARQUÈS (1991), p.82-83.

¹²⁶³ BARÓ (2005), p.317-318.

¹²⁶⁴ Com bé proposa TOLEDANO (2005), p.283-284.

EPÍLEG:

El camí de la modernitat (segles XX – XXI)

El segle XX marca el punt i final d'una era. Al llarg d'un mil·lenni els homes que van habitar les valls d'Andorra van modelar un paisatge agrosilvopastoral on la biomassa va variar davant la intervenció humana i els cicles climàtics dels deu segles. Un paisatge que presentava uns fons de vall agrícoles amb petits nuclis de poblament semidispers, unes vessants de les muntanyes totalment antropitzades on feixes de conreu pujaven o baixaven al mateix compàs que el bosc o els espais de matolls en funció de la pressió demoeconòmica. Uns boscos fluctuants, antropitzats, dissenyats per a l'explotació ara de pastures, ara forestal, ara agrícola mitjançant l'esboïgament de petites parcel·les on la pendent permetia el conreu temporal; i una zona d'alta muntanya amb unes pastures consolidades, tant en superfície com en biomassa, destinats als diferents tipus de bestiar. Aquest paisatge, fluctuant i cíclic en la seva disposició altitudinal de les masses forestals, però estructuralment estable, desapareix al segle XX amb la pròpia desaparició de l'agricultura orgànica, la crisi de la ramaderia extensiva (que per a Andorra es tradueix en la crisi general de la ramaderia) en pro de la terciarització de l'economia i la urbanització del territori, amb un nou "model" paisatgístic basat en la urbanització i la reforestació espontània de la muntanya. Institucionalment, el territori experimenta una transformació també radical: la construcció de l'Estat de dret andorrà, reconegut internacionalment, genera un nou model territorial on les institucions tradicionals es reconverteixen en unitats administratives, abandonant l'anterior caràcter de "comú" o "universitat" i convertint-se la comunitat rural en administració pública sobre un conjunt de ciutadans individualitzats, al temps que entre en crisi els Quarts, buidats pràcticament de competències administratives i molt més de comunitàries. Un nou Estat amb una frontera internacional ja reconeguda totalment –al segle XXI– però amb una divisió interna complexa, discutida, hereva dels conflictes pels límits i emprius de l'època de l'economia orgànica que, ara, han de ser definitivament establerts donades les exigències urbanístiques i fiscals del nou model de societat. I, és clar, una nova societat amb una superpoblació que porta a processos de segregació comunal, creant-se la setena parròquia (Escaldes i Engordany) i apareixent reclamacions de noves entitats (Pas de la Casa).

Aquesta transformació del país, si bé es va produir de forma extraordinàriament ràpida, es va donar en diferents fases; però des del punt de vista del territori i del paisatge, i relacionat amb ells, de les relacions institucionals i els conflictes sorgits pels recursos –límits, emprius i espais mitgers–, hem de parlar de dos períodes clarament diferenciats i separats per un punt d'inflexió que es situa en el bienni de 1974-1975: una primera etapa que s'allarga fins aquestes dates i on l'economia agrosilvopastoral continua predominant i marcant les relacions de l'home amb el territori; i una segona etapa de transformació socioeconòmica radical amb la terciarització i urbanització de les valls, inclòs el paisatge, on sorgiran nous problemes territorials (sobre els mateixos espais que abans) però per causes totalment noves. Al mig, entre 1974 i 1975, la conflictivitat general sorgida quan el Consell General va obrir la caixa de Pandora territorial: la revisió dels límits parroquials per tal d'elaborar la cartografia oficial andorrana.

Des de mitjans del segle XIX, i especialment amb la crisi agrària capitalista desenvolupada des de 1860 i agreujada a finals d'aquell segle, la població andorrana, com a la resta dels Pirineus centrals, va entrar en regressió, perdent-se no només població sinó també actius agroramaders. Aquesta tendència es va mantenir durant les dues primeres dècades del segle XX, quan el nombre d'habitants es va estabilitzar, amb un lleu increment (fruit de certa diversificació econòmica a Andorra, bàsicament per l'activitat de la indústria elèctrica) fins a finals de la dècada de 1950, mantenint-se, malgrat això, un fort moviment migratori compensat en part per l'arribada dels refugiats de les guerres espanyola i europea. Des d'aquest moment i fins la dècada de 1970, pel contrari, es desenvolupa una fase d'extraordinari creixement demogràfic a causa de l'expansió econòmica del naixent sector terciari i l'inici de l'expansió constructiva, facilitat pel fenomen immigratori.

Així doncs, la reducció del pes relatiu i absolut de l'agricultura primer, i de la ramaderia després, comportà un decreixement de la pressió d'aquests sectors sobre el medi natural: després de l'ampliació de conreus fruit de la caiguda de preus agraris en el canvi de segle, es passaria a la selecció de terres, l'abandó de les boïgues més difícils de mantenir i de terres impossibles de mecanitzar o de baixa productivitat, ampliant-se amb això l'espai de matolls i de bosc en nombroses àrees d'obaga per tot el territori. A diferència d'aquests sectors, les necessitats dels comuns i la creixent demanda de fusta –ara no destinada per a carbó sinó com a fusta d'obra– portaria a un manteniment de la pressió sobre els boscos motivant diferents problemes entre Quarts. A les dècades de 1940 i 1950 l'interès per l'explotació fustera va créixer, intensificant-se la vigilància comunal sobre aquest recurs, tenint cura del manteniment

dels límits dels vedats mitjançant visures dels comuns o entre comuns i quarts, com es documenta l'any 1947 entre el Quart i el Comú d'Ordino sobre el bosc de Cassamanya;¹²⁶⁵ o del Comú de Canillo, primer sobre cortons i solans a la dècada de 1930,¹²⁶⁶ i en les de 1940 i 1950 sobre els boscos com el vedat del bosc de la Canya (1948), el bosc de Soldeu (1950), el vedat de la Font del Bosc (1950), o el vedat del Forn (1937).¹²⁶⁷ Els conflictes territorials per la fusta es donaran, de forma important, entre les parròquies de Sant Julià de Lòria i Andorra la Vella, i en menor grau entre Canillo i Encamp, com veurem tot seguit, però fou un problema important en les relacions entre quarts de la parròquia d'Ordino on diverses entitats es van enfrontar pels límits dels seus respectius espais forestals. Així l'any 1962 es produí un plet entre Ansalonga i Sornàs sobre una tallada d'arbres realitzada per un particular al "*terreny mitge*" d'ambdós quarts, és a dir, a l'empriu, solucionada pels comissionats del Comú.¹²⁶⁸ O el més complex procés entre La Cortinada i Llorts que s'allargaria des de 1956 fins el 1965 quan, en un moment de debilitat del Comú, el Quart de la Cortinada va realitzar una tallada de pins a la Solana del Querol, espai que el Quart de Llorts reclamava com a bosc propi, enduent-se aquest els arbres tallats. El Comú sentencià a favor del primer manant retornar la penyora, però Llorts no acceptaria la decisió reclamant que era del seu terme. El Comú d'Ordino rectificaria i, presentant La Cortinada un recurs davant el consell General, aquest l'any 1965 aconseguiria un acord de reconeixement de les creus divisòries del terme dels quarts, la ratificació per aquests dels límits definitius, i rebent la Cortinada una indemnització de 8000 pessetes.¹²⁶⁹

A finals del segle XIX tres grans conflictes territorials enterbolien les relacions institucionals dins el Principat: les línies divisòries entre Encamp i Canillo, entre Ordino i La Massana i entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria. Totes elles tenien resolucions judicials que establien el *status quo* territorial, però en totes elles les parts no estaven conformes amb la solució existent i mantindrien les seves reclamacions duent a terme actuacions contràries a les concòrdies i sentències dictades. La relació entre els comuns de Canillo i Encamp en iniciar-se el segle XX no podia ser pitjors: la confrontació sobre el mode d'explotar de forma capitalista les pastures de Concòrdia

¹²⁶⁵ ACO, doc.1274.

¹²⁶⁶ Solà de Sant Miquel l'any 1934 (ACC, doc.1514); cortó d'Antor el 1932 (ACC, doc.1513); cortó de la Coma el 1932 (ACC, doc.1512); cortons de Sisqueró, Juclà i Cabanasorda el 1930 (ACC, doc.42x i 43x).

¹²⁶⁷ ACC, doc.44x, 45x, 46x i 47x.

¹²⁶⁸ ACO, doc.1724.

¹²⁶⁹ ACO, doc.1725, 1726 i 1727; AQCort, L.2, acta del 20 de novembre de 1964.

havia truncat les aspiracions modernitzadores d'Encamp que pretenia rebre grans contingents de bestiar estranger en un moment de caiguda de la ramada local. El manteniment del pro-indivís i la manca de flexibilitat de la Junta de Meritxell recolzada per un Consell General estàtic pel que fa a la normativa ramadera consuetudinària, així com el seu intent de sobreposar-se políticament a uns comuns que, en realitat, eren qui articulaven institucionalment el Principat, marcaven l'immobilisme en les posicions sobre els límits, emprius i terrenys mitgers entre Canillo i Encamp. Qualsevol actuació d'un Comú, doncs, era susceptible de rebre el vet de l'altre i, seguint a SALVANS (2008) això seria el que succeiria al llarg de tot el segle XX. No podem parlar de grans conflictes entre ambdós comuns a la primera meitat del segle, però sí de contínues disputes administratives i judicials davant diversos esdeveniments, que acabaran amb diferents alternatives dinamitzadores, com l'intent de concessió d'Envalira a una empresa francesa l'any 1907 o la concessió del xalet-refugi i línia elèctrica al Ski Club Andorra a Envalira (1933-1936), sense oblidar-nos dels conflictes fruit de la co-administració o simple aprofitament veïnal dels recursos, com el pagament dels tributs de les propietats d'Envalira (1914-1935), la venda de fustes a un particular al bosc de Moretó (1932), els bans entre Canillo i Encamp i l'establiment il·legítim d'una línia de fites a la Clotada de Maians (1921-1939); o de bans a Envalira sobre el bestiar de Canillo (1930-1960), essent el més important el conflicte sorgit per l'inici de les obres del camí per accedir a Grau Roig el 1956, per tal de dur a terme la construcció d'un teleski, obra sobre la que presentaria un recurs el Comú de Canillo davant el Consell General, acudint el d'Encamp als Delegats Permanents que van decretar, el 10 de juliol de 1958 el manteniment de l'*status quo* territorial de Concòrdia i la creació de la Comissió Administrativa del Terreny de Concòrdia.

A la riba de l'altra Valira, la del Nord, el terme mitger de la Gonarda i els respectius emprius de l'Obaga van ser finalment reconeguts per les parts al segle XIX, així com l'empriu d'Encodina. El progressiu abandó de l'activitat agrària i ramadera (amb els processos de mecanització que van obligar a abandonar certes terres de conreu), i el pas cap a un món urbà van tenir un pes indiscutible en el canvi de l'horitzó mental i en el coneixement del medi natural envoltant; uns canvis que també es van donar a nivell institucional destacant la consolidació de la jerarquització administrativa de les institucions locals que, en el cas d'Ordino, va significar l'assumpció per part del Comú de prerrogatives negociadores i processals amb les demés parròquies que, en molts casos, havia exercit el Quart d'Ordino. Canvi lent però irreversible que ja es pot constatar a finals del segle XIX. I juntament amb aquest canvi de papers, i ja pròpiament a la segona meitat del segle XX, el caràcter d'institució administrativa

territorial del Comú i, amb cada cop més retalls en competències, del Quart. Dins d'aquest marc de transformació social, econòmica i institucional, del pas del rural a urbà, d'agropecuari a serveis, de comú de veïns a administració local, van esdevenir uns canvis en els límits territorials amb un abast sense semblança des del segle XVI: la desaparició del terme mitger i la modificació del límit parroquial entre la farga Rossell i el Pont d'Ordino.

En el transcurs dels primers anys després de la rodalia de 1925, l'*status quo* es va mantenir a la zona plana sorgint, a l'empru d'Encodina, un conflicte entre Ordino i La Massana entre els anys 1929 i 1934. Dins de la política de regulació dels recursos, al maig de 1929 el Comú d'Ordino va vedar els emprius al bestiar menut fins el dia 25 de juliol, comunicant-ho al Comú de La Massana. Aquest, probablement tement una futura pèrdua de drets, es va negar a l'ordenació ordinenca tot i manifestant la seva voluntat d'usar de l'empru com s'havia vingut fent consuetudinàriament.¹²⁷⁰ Així ho van fer, imposant Ordino multes a tres veïns massanencs i sol·licitant al Comú veí que fes fora dels emprius el ramat d'un veí de Sispony. La Massana no va cursar les multes ni, molt menys, va manar la sortida del bestiar, i per això Ordino presentaria, al novembre d'aquell any, una súplica al Consell General per a que s'executessin les ordres comunals.¹²⁷¹ El Consell General, el 23 de maig de 1932, decretà contra les multes, acudint Ordino a la Batllia. Finalment en 1934 els Delegats Permanents dels Coprínceps van ratificar la decisió del Consell General, derogant l'ordenació ordinenca de 1929 i manifestant que sent l'empru un "pacte" entre dues parròquies, per tal de modificar la normativa d'aprofitament calia un acord exprés entre ambdues.¹²⁷²

L'empru d'Encodina no sembla que generés cap problema més i, al llarg d'algunes dècades la "pau" entre ambdues parròquies es mantindria. Es semblava, emperò, la llavor d'un llarg procés conflictiu als voltants del Pont d'Ordino. L'any 1950 es va realitzar una nova visura de creus a la Gonarda entre Ordino i La Massana on ja comencen a entreveure's petits canvis que significaven el trencament del procediment de visura tradicional. Efectivament, el 30 de juny de 1950 els comissionats dels comuns d'Ordino i de La Massana van revisar les creus des de Santa Caterina al Bony de les Neres. Això significava dues innovacions: la primera, el fet que no hi va participar el Quart d'Ordino, com de costum, sinó el Comú; i la segona que van barrejar creus de dues *encontrades* diferents. Tradicionalment les dues línies de trenca, com hem vist en capítols anteriors, eren de Santa Caterina cap a l'Hoina i fins

¹²⁷⁰ ACM, doc.53 i 54.

¹²⁷¹ ACM, doc.55, 56 i 57.

¹²⁷² ACM, doc.58, 59 i 81bis.

al Coll de les Cases, i l'altra la del Pont d'Ordino fins al Bony de les Neres; en canvi aquest any es comença la rogalia a Santa Caterina: "*per anar à fer revisio de creus desde Santa Catarina al Bony de les Neres*". Aquest detall, que sembla sense importància, tindrà força pes en el futur en considerar-se, per part de La Massana, la carretera com a trenca de termes, una situació que, com hem vist anteriorment, era impossible donat el canvi de traçat de l'antic camí. En la mateixa visura es van fer dues creus noves que havien desaparegut per la construcció de les carreteres: la del Pont d'Ordino i la de la carretera de l'Aldosa "*al rebol de la carretera demont de la terra de Jaumo*".¹²⁷³ Una nova desaparició de creus motivà la visura del 7 d'abril de 1955, aquesta sí feta pel Quart d'Ordino amb el Comú de la Massana, arribant a un acord per refer-la "*sobre una roca llosenca a l'Obaga de la Gonarda i à dos trets de bala d'en faça la creu del Barrer del Boix*".¹²⁷⁴ L'any 1961 es va dur a terme una nova visura i rogalia de les creus de terme recuperant en gran part l'esperit anterior: es revisa la trenca entre Santa Caterina i l'Hoina per part dels comissionats del Quart d'Ordino i del Quart de la Massana, i es localitzen noves fites: una barra sobre la terra de Juanrull a la corba de Tadora, una creu al Bony de les Guardioles, altra al cap del Basser del Bosc Gran de Lan de la Part, una altra al turó Roig del cap del bosc de l'Hoina i una darrera a un turonet abans del Basser de la Llonga.¹²⁷⁵

En aquests anys, i fins al 1973, la situació relativa als actes de les diferents administracions és força confusa. Així per exemple la Parròquia de La Massana va dur a terme, a la dècada de 1960, actes de potestat administrativa als prats situats entre la carretera, el riu, el Pont d'Ordino i la farga Rossell, com fou l'actuació del Tribunal de Visura al prat de Juan Rull en una qüestió entre casa Joanrull i casa Rossell per l'ús de l'aigua de la sèquia, acte de potestat que segons les sentències i rogalies fins el 1925 s'hauria d'haver fet per les autoritats d'Ordino. D'altra banda Ordino també va fer actes al terme mitger, com la concessió del permís de construcció, l'any 1969 a Maria Areny, o la concessió de drets de coltia a la Gonarda el 1969 a Jaume Casal de casa Ferino (per la "*terra i prada de la Gonarda*"), i el 1970 a Pere Babi de casa Babot al mateix indret (encara que només tenia pocs metres dins el terme mitger).¹²⁷⁶

Però el conflicte que produirà els grans canvis territorials entre Ordino i La Massana, neix el 14 d'octubre de 1973; conflicte que arriba fins els nostres dies sense solució a causa de la paralització del litigi al Consell General. Entre 1973 i 1974 es va dur a

¹²⁷³ ACO, doc.559. AQO, doc.98 i 100.

¹²⁷⁴ AQO, doc.96.

¹²⁷⁵ AQO, doc.50.

¹²⁷⁶ AQO, L.6, entrades diverses.

terme una rodalia general dels límits entre ambdues parròquies feta pels comissionats dels comuns d'Ordino i de La Massana amb els llevadors i alguns comissionats dels diferents quarts. Segons aquests treballs de delimitació, que queden conformats a la rodalia de juliol de 1974, s'inclouïa dins el Comú de la Massana tot el terme mitger de la Gonarda, i quedant les terres situades entre la carretera i el riu, al sud del Pont d'Ordino, sense especificar clarament a on pertanyien. S'iniciava, com veurem més endavant, una nova disputa.

Les parròquies baixes també van viure aquests processos conflictius sobre límits, especialment pel ràpid "oblit" dels plets, decrets i pactes de la darrera dècada del segle XIX. Als Pujols i l'Obac d'Enclar, que segons la darrera sentència de 1748 es tractava d'un dret d'empriu de Sant Julià de Lòria sobre el terme d'Andorra la Vella, ja hem dit que van acabar repartint-se les zones d'explotació forestal per elaboració de carbó mitjançant la concòrdia de 1832, i durant la segona meitat d'aquell segle els dos comuns judicarien i es repartirien a mitges els ingressos relatius a terres a la zona. En aquest marge dret del riu Valira no es generarien problemes des de la judicació conjunta de terres a favor de Quineu i Pubill d'Aixovall de l'any 1920. Cinquanta anys després, a la dècada de 1970, tornaran a dur-se a terme actuacions a la zona, moguts ara per la nova economia urbana del Principat.¹²⁷⁷ Malauradament l'accés públic a la documentació fineix en aquesta dècada i, per això, no podem establir l'actuació dels comuns en el procés d'urbanització. Així, als Arxius Nacionals resten dues actuacions més del Comú d'Andorra la Vella als *Amprius*: l'any 1971 a instància d'un particular (ca l'Aiern) els tècnics del Comú d'Andorra la vella van delimitar el terreny Tossalet respecte del comunal, a la zona dels límits entre el terme propi d'Andorra i els *Amprius*;¹²⁷⁸ i l'any 1975 l'ecònom de la parròquia de Sant Esteve d'Andorra va participar en diferents actuacions per la defunció d'un gendarme a la Carretera General, a la corba del pont de la carretera al Prat de la Font, on s'aixecaria una làpida commemorant al gendarme, placa desapareguda a principis del segle XXI. L'actuació de l'ecònom en aquell punt responia a que es considerava el lloc com de la seva potestat (i no de la parròquia laurediana) malgrat què, com hem pogut veure en els capítols anteriors, el lloc corresponia a la zona d'*Amprius*.¹²⁷⁹

¹²⁷⁷ Evidentment la documentació del Comú d'Andorra la Vella ens informa de la concessió de llenya i fusta durant tot el segle XX a favor de particulars per a ús propi, però no especifica el lloc on s'ha d'extreure dita fusta, i per tant els documents no ens són vàlids per conèixer l'ús concret de l'espai.

¹²⁷⁸ AACA, doc.1688 i plànol 2440.

¹²⁷⁹ AACA, doc.987, 988 i 989 del 28 de juliol de 1975.

A l'altra marge del riu Valira, el que cal ressaltar és la tensa relació entre els dos comuns per fer viable (o no) la doble administració sobre Palomera, Prat Primer, Perafita i Claror; unes tensions que esclataran en la segona meitat del segle XX. Centrant-nos en Les Portes i Perafita, les actuacions conjuntes fins llavors es resumeixen en el repartiment de costos i pagaments, l'any 1904, per la construcció de la carretera a la zona dels coneguts com *Amprius*,¹²⁸⁰ la realització, entre 1920 i 1924 de judicacions conjuntes de les terres dels Pujols i de les Portes, terres cobrades a mitges entre els comuns d'Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria.¹²⁸¹ També trobem un intent, de l'any 1923, que sembla no va reeixir, de compra de fusta per Josep Bartomeu al terme mitger o *Amprius* de Costa Seda, demanant al Comú d'Andorra la Vella que gestionés davant Sant Julià la venda conjunta del bosc.¹²⁸² Finalment, entre 1949 i 1950, amb la crema del bosc de Costa Seda, es van iniciar negociacions entre els dos comuns per tal de vendre la fusta i sobretot, arribar a un acord per utilitzar els camins situats fora de l'espai d'ús comú sense crear antecedents que poguessin generar drets de pas.¹²⁸³

Les relacions d'administració conjunta es trencarien amb motiu de l'explotació forestal l'any 1957. Aquest any el comú de Sant Julià va instar a Andorra la Vella a fer una rodalia ja que volia vendre uns pins, i procedí a la talla, generant-se una petita discussió sobre la ubicació dels arbres que es provaria de solucionar amb una rodalia.¹²⁸⁴ Entre 1958 i 1959 es van formar les corresponents comissions per Andreu Armengol Muntanya (cònsol), Estanislao Sangrà Font (a) Muntanya, Josep Martell (a) Jaumetó, Lluís Montanya (a) Salvador de la Tresa, per Andorra la Vella; i per part de Sant Julià de Lòria Joan Canturri (cònsol), Alfons Tort Gelabert (a) Beal, Daniel Casal (a) Peig, Lluís Duró Sancho (a) Nagol, Robert Capdevila Rossell (a) Pau d'Aixovall, i Miquel Baró Tort (a) Lluaneres; i tots ells van efectuar, de nou, una revisió de les creus de l'antic empriu, però inexplicablement no es va fer visura de la línia de l'aiguavessant.¹²⁸⁵

¹²⁸⁰ AACA, L.7, acta del 28 de febrer de 1904, tractant d'evitar que els de Sant Julià treguin més profit del que els hi pertoca pel pas de la carretera.

¹²⁸¹ A l'igual que als Pujols, l'any 1924 Joan Capdevila i Olivé (a) Pobill i Anton Duró (a) Quineu d'Aixovall van demanar als comuns d'Andorra la Vella i Sant Julià la judicació conjunta de les terres de les Portes i aquests les van concedir cobrant a mitges: AACA, doc.284; ACSJL, doc.297 i L.16 de judicacions del Comú de Sant Julià f.233-234v; i AHCA, L.2 de judicacions del Quart d'Andorra p.342-346.

¹²⁸² AACA, doc.327.

¹²⁸³ AACA, doc.1129 i ACSJL, doc.90 i 112.

¹²⁸⁴ AACA, doc.434.

¹²⁸⁵ AACA, doc.1078.

Com era d'esperar el conflicte va sorgir de nou ara per l'extracció d'arbres a la zona durant els anys 1963 i 1964, debatent per les quantitats a repartir pels comuns. En no trobar solució, el Consell General es va fer càrrec de la venda i va nomenar una comissió formada per un enginyer forestal francès, un topògraf espanyol i un jurista català per tal de revisar la línia divisòria, sense cap èxit. El conflicte va sorgir per la talla d'arbres per Sant Julià de Lòria a Palomera i Claror.¹²⁸⁶ El Comú d'Andorra va interposar una demanda contra Sant Julià, arribant el cas al Batlle francès que va convocar als cònsols de les dues parròquies per tal d'inspeccionar la fusta.¹²⁸⁷ El Comú andorrà va elaborar diferents informes,¹²⁸⁸ va demanar que no es traguessin els arbres,¹²⁸⁹ i que comissions d'ambdós comuns i del Consell General de la Vall es reunissin per tal d'aclarir la propietat dels arbres.¹²⁹⁰ El procediment va ser acceptat pel Comú de Sant Julià de Lòria,¹²⁹¹ i les parts es van reunir el novembre de 1963, aprovant la venda i facturació dels arbres pel Consell General i la formació d'una comissió d'experts per revisar la línia.¹²⁹² Un any després, a l'octubre de 1964, el Síndic General va comunicar a les parts el nomenament de la comissió d'experts, i el Consell va vendre la fusta.¹²⁹³ Els comuns, emperò, no es van posar d'acord ni tan sols en com s'havien de repartir els diners de la venda: caldria que transcorregués una dècada per tal que arribessin a un acord per repartir-se els beneficis de la talla.¹²⁹⁴

Fou l'any 1974 quan les parts es van tornar a atansar tot proposant al Consell General instal·lar a Palomera les trituradores d'escombreries.¹²⁹⁵ Però el fet que el Consell General instés a les parròquies a delimitar els termes per tal d'elaborar la cartografia oficial del Principal portaria de nou el problema a la taula de negociacions: la comissió d'experts nomenada a tal fi elaborà una proposta de delimitació i de règim jurídic de les muntanyes de Perafita i Claror que seria aprovada pel Consell General, però que va ser rebutjada pel Comú d'Andorra la Vella tot justificant-se en que el resultat no era

¹²⁸⁶ AACA, doc.1069.

¹²⁸⁷ AHCEE, doc.722 L 17.

¹²⁸⁸ AACA, doc.1081, 1083 i 1084.

¹²⁸⁹ AACA, doc.1073.

¹²⁹⁰ AACA, doc.1697.

¹²⁹¹ AACA, doc.1077.

¹²⁹² AACA, doc.1064, 1065, 1068, 1072 i 1075.

¹²⁹³ AACA, doc.1066, 1067, 1070, 1071 i 1076.

¹²⁹⁴ AACA, doc.1006 i 1008.

¹²⁹⁵ AACA, doc.1101

el reflex dels acords i de les converses tingudes amb el jurista membre de la comissió d'experts.¹²⁹⁶ La delimitació de termes va quedar, doncs, definitivament aparcada.

A l'extrem Est dels límits entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria, a Prat Primer, Perafita i Claror, les confrontacions entre els comuns es mantindrien també durant aquests anys. Ja l'any 1925 sorgirien problemes fruit d'una confusió en creure el Comú de Sant Julià de Lòria que Andorra la Vella cobrava a alguns veïns de Certers per péixer a la zona comuna, quan en realitat el pagament era per l'ús de la colla comuna d'Andorra, i fruit d'aquesta tensió seria la manca d'acord sobre la revisió de creus de l'any següent¹²⁹⁷. El segon moment conflictiu es dona l'any 1932 per l'arrendament unilateral de les pastures de Perafita i Claror per part de Sant Julià de Lòria, incomplint totes les sentències, acords i decrets existents fins aquell moment, acudint el Comú d'Andorra la Vella davant del Consell General sol·licitant la seva intervenció. Desconeixem el resultat en no haver més documentació al respecte, i és per això que pensem que Sant Julià de Lòria va rectificar¹²⁹⁸.

A partir de la visura de creus de 1958-1959 quedarien relegats a l'oblit tots els processos anteriors: la visura només revisava la línia de creus de la Collada de la Maiana fins al Pont Nou, el que facilitaria que el Comú de Sant Julià de Lòria exigís, posteriorment i en base a aquest document, l'administració de tots els béns de Perafita, Claror i Prat Primer tot i negant a Andorra la Vella qualsevol dret que no fos el d'empriu, elaborant per tal de defensar la seva postura tot un seguit d'informes jurídics sobre la possessió dels béns que presentaria davant el Comú d'Andorra per tal d'exercir el seu suposat dret de possessió i d'administració¹²⁹⁹.

Però el desencadenant de l'actual situació d'ambigüitat procedeix de la dècada de 1970 en unir-se tres causes clau: d'una banda l'ordre política per la formació de la cartografia oficial andorrana que exigia als comuns detallar els límits administratius (i per tant deixant de banda els usos i drets sobre el territori, qüestió que centrava tots els problemes anteriorment). D'altra banda l'increment de la importància econòmica d'aquests espais no com a pastures sinó com a àrees d'aprofitament turístic intensiu i

¹²⁹⁶ Sobre la revisió dels límits instada pel Consell General veieu AACA, doc.1074. Sobre la revisió de creus per part d'Andorra per a les negociacions amb la comissió d'experts, en concret pel Sr. Ferran Badosa, veieu AACA, doc.985. Sobre la proposta de delimitació de termes, l'aprovació del Consell General i el rebuig del Comú d'Andorra la vella veieu AACA, doc.1820 i 1852, i AHCEE 722 L.62.

¹²⁹⁷ Sobre la qüestió de la colla comuna d'Andorra, AACA, doc.996 i 1004; i ASCG, Llibre de decrets del Consell General, núm. 13, decret núm. 185. Sobre la revisió de 1926 a ACSJL, doc.110.

¹²⁹⁸ ACSJL, doc.111 i còpia mecanografiada a AACA, doc.1127.

¹²⁹⁹ AACA, doc.1081, 1083 i 1084.

extensiu (camp de neu)¹³⁰⁰. I finalment la ja comentada opinió del Comú de Sant Julià de Lòria, igual que a la zona de Palomera, que tots aquests espais eren comunals del seu terme.

Com hem pogut veure en parlar de Palomera, el Consell General de la vall va jugar el paper de mediador tot cercant l'acord entre ambdós comuns, escollint a tres experts espanyols i francesos: un enginyer, un topògraf i un jurista. Aquest darrer, el senyor Ferran Badosa, havia de negociar amb els dos comuns i, en base a la documentació existent, establir una proposta d'acord de delimitació territorial que es presentaria als comuns per tal d'intentar acabar definitivament amb el problema. La proposta d'acord entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria per a la delimitació de termes i règim jurídic de Perafita i Claror del senyor Badosa, va ser presentada per Sindicatura el 1975.¹³⁰¹ En el seu text l'expert proposava com a límits de parròquies la línia entre el Pont Nou i la Collada de la Maiana, recollint les reivindicacions de Sant Julià de Lòria, i basant-se en les visures de 1487, 1703, 1714 (que ratificava l'anterior), 1719 (igualmente), 1765 i 1859, fent, per les quatre primeres, una lectura errònia ja que, com indiquen, en cap cas són visures de terme. I d'altra banda, proposà com a línia també de trenca de termes des de la Collada de la Maiana fins a la frontera (aigua vessant i serra serrant) quedant, segons el senyor Badosa, Perafita per Andorra i Claror per Sant Julià (quelcom d'impossible ja que la Collada de la Maiana és el límit est de Perafita), mentre que l'ús hauria de mantenir-se comú per les dues parròquies (parla de pastures), dividint-se la propietat i els termes usant de l'aigua vessant i del serra serrant.¹³⁰²

Com era d'esperar el Comú d'Andorra la Vella va rebutjar totalment la proposta.¹³⁰³ Contradictòria, il·lògica i incoherent, no es basava en documents escrits ni testimonials, i les línies proposades pel jurista eren contradictòries i incompatibles entre elles, no ajustant-se als documents antics ni a la realitat física del territori. A més el Comú es considerava maltractat per part de l'expert ja que aquest no s'havia ajustat a les negociacions verbals tingudes amb el Comú. Davant tot això el Comú d'Andorra va demanar la ratificació del decret de 1890. La negativa del Comú d'Andorra la Vella va deixar la qüestió en un punt mort, malgrat que dit Comú va sol·licitar al Síndic

¹³⁰⁰ Al respecte va destacar el projecte de 1971 d'explotació turística del Comú d'Andorra la Vella amb la societat particular representada per Lluís Viu Torres per fer un camp de neu a Prat Primer, Perafita, Estall Serrer i Vall Civera: AACA, doc.1807.

¹³⁰¹ AACA, doc.1820.

¹³⁰² Ídem i AHCEE 722, L.62.

¹³⁰³ AACA, doc.1852.

General, en diverses ocasions, que es tornessin a reprendre's els treballs de delimitació en el transcurs de l'any 1976.¹³⁰⁴

El llegat de la fi de l'agricultura orgànica en relació als límits administratius de les parròquies i quarts, doncs, deixava molt que desitjar. S'iniciava una nova era que havia de beure dels mateixos recursos de medi però amb unes altres necessitats, i aquest medi no estava dividit entre les parròquies de forma clara ni definitiva.

Andorra urbana i de serveis

Si l'any 1960 al Principat d'Andorra hi havia 8.392 habitants, les xifres creixien a 19.545 en 1970; 35.460 el 1980; 54.507 el 1990, 65.844 el 2000 i 85.015 el 2010, un creixement del 1013% en mitja centúria. Les dades són esclafadores. Reflex de la nova societat andorrana és el paper que exerceix el sector primari dins l'economia a principis del segle XXI: només el 0,47% dels afiliats a la CASS treballaven en el sector agrícola, ramader o forestal l'any 2000 (reduït al 0,34% el 2004); i només el 1,31% de les empreses existents al país es dedicaven al sector primari (1,00% el 2004). L'economia del Principat s'ha orientat cap al sector dels serveis i financer, amb un pes important de la construcció que ha convertit, en mig segle, una societat fonamentalment agropastoral en una ciutat dedicada al sector terciari. El paisatge, doncs, és també nou. La major part dels prats i terres de conreu s'han convertit en habitatges, i s'ha passat d'unes muntanyes altament antropitzades, erosionades i amb una baixa densitat forestal, a unes muntanyes reforestades de forma espontània on els boscos, en els darrers 25 anys del segle, s'han expandit a un ritme d'un 1% anual.¹³⁰⁵

Aquest nou món urbà empra, en gran part, els recursos naturals, del medi físic on està assentat, però en aquesta nova societat les pastures, les llenyes i fustes o els conreus es tornen secundaris –per no dir que pràcticament desapareixen– en pro d'un nou ús dels mateixos recursos: sòl urbanitzable, camps de neu, aigua, equipaments o el mateix paisatge. Una nova societat urbana amb una nova organització política i administrativa, amb un estat de dret en desenvolupament que regula els aspectes propis de la convivència administrativa i cívica sota el model dels estats occidentals moderns, i que com a tal estableix la normativa urbanística, fiscal, patrimonial i, en

¹³⁰⁴ AACA, doc.1698 i 1904.

¹³⁰⁵ Segons Roger CARITG a "Evolució del paisatge: anàlisi del canvi dels usos del sòl a través de fotografies aèries", ponència als 6ns Debats de Recerca "La Recerca sobre el paisatge a Andorra", Andorra la Vella, 12 al 13 de desembre de 2012.

general, territorial. Així, en les darreres dècades, als problemes de delimitació territorial procedents de períodes anteriors, agreujats per la lluita per obtenir la nova explotació dels recursos, es sumen aquells nous contenciosos sorgits per la indeterminació –per oblit, per omissió, per desconeixement, per la indeterminació legal sobre els espais en co-administració o proíndivís– dels límits a l'hora d'establir els corresponents plans d'ordenament territorial per cada parròquia o quan s'ha d'imposar el registre cadastral dels immobles particulars del territori.

En l'inici d'aquesta societat urbana, és a dir, a la dècada de 1970, es van produir dos fets de gran relleu que afectaven la conformació territorial de l'interior del Principat: d'una banda la segregació del Quart d'Escaldes i Engordany constituint-se en Parròquia, i d'altra banda els treballs de delimitació parroquial per a la formació de la cartografia oficial andorrana. Ja l'any 1941 el Consell General va decretar l'afitació dels límits dels terrenys corresponents als Quarts d'Andorra i d'Escaldes, assolint així una demanda històrica d'ambdues parts. Al decret s'indicaven els punts de referència de la línia que havia de dividir els termes, consolidant-se la pertinença del Fener dins del Quart d'Andorra.¹³⁰⁶ El Consell iniciava la divisió dels Quarts als “*escoladors*” del rec a les Anelletes sense pronunciar-se sobre la línia fins La Massana, encara que es pot entendre que el límit era el rec i el propi riu Valira del Nord. Des d'aquest punt seguia en línia recta fins el quilòmetre 1 de la Carretera General 2 entre Andorra i Escaldes. Per facilitar la constatació física d'aquesta línia es van prendre diferents punts de referència al llarg del seu traçat; així des dels “*escoladors*” del rec a les Anelletes seguia en línia recta cap amunt al roc del cap de la costa del prat de Jepet de l'Eura, prop del camí, per seguir en línia recta cap al Hotel de France, situat prop del quilòmetre 1 de la Carretera General d'Andorra a La Massana, actualment sobre el solar, pont de la carretera sobre l'Avinguda Doctor Mitjavila i boca del túnel d'Escaldes, cap a l'Hospital de Nostra Senyora de Meritxell. Dit hotel, al seu moment, va quedar dividit en tres parts, dos corresponents al terme del Quart d'Andorra i una al terme d'Escaldes. El document era extraordinàriament explícit al respecte, ja que el punt de referència del límit era la “*creu de les anelletes*” situada a la tercera finestra de la cara nord de l'Hotel de France, comptant a partir de la banda d'Escaldes. De l'hotel, sempre en la mateixa línia recta, seguia fins al dit quilòmetre 1 de la CG2, entre Andorra i Escaldes. Des d'aquí la línia girava lleument cap a l'est en direcció a la cantonada de la casa dels “Tres Diners” al camí del Fener a Escaldes. En aquest punt s'abandonava el traçat regular ja que, en compliment del decret de 1911, les cases del Fener pertanyien al Quart d'Andorra. Així, es vorejava la casa dels “Tres Diners” i els horts

¹³⁰⁶ ASCG, L.10 de Decrets, p.124 i 125, del 6 de juny de 1941.

seguint en línia recta fins la Borda de Mateu, incloent-se aquesta dins el Quart d'Escaldes i Engordany. A partir d'aquest punt no es delimitaven els quarts, pel que cal pensar que eren terrenys sota la gestió del Comú. Aquesta delimitació no va ser acceptada de bon grat pel Quart d'Escaldes i Engordany, que va recorre contra el decret en considerar que els veïns del Fener havien de formar part del seu Quart,¹³⁰⁷ si bé, finalment, l'acceptaren.

La delimitació de Quarts establerta pel Consell General va ser vàlida al llarg dels següents 30 anys¹³⁰⁸, però l'expansió urbanística d'Andorra i d'Escaldes, fins arribar a constituir un únic nucli urbà, va generar tota una sèrie de problemes que van acabar en disputa entre ambdós Quarts. Aspectes bàsics per la ciutat com el sanejament i els subministres d'aigua i llum provocaven controvèrsies sobre competències en travessar la línia de trenca de quarts edificis i illes urbanes completes, al temps que dificultava el possible ordenament urbanístic a les zones encara no edificades. Per això els quarts van arribar a un compromís modificant la línia de trenca dels seus espais administratius, adaptant-la a la realitat urbanística del moment, signant un conveni i aixecant un plànol topogràfic que serien la base de la posterior divisió de les parròquies d'Andorra i d'Escaldes i Engordany.¹³⁰⁹

Segons dit document i plànol el límit entre els Quarts naixia al nord-oest, al centre del riu Valira del Nord a la trenca de terme amb La Massana, per seguir per l'eix de dit riu fins a la resclosa del rec, al punt assenyalat el 1941 amb el nom "d'escoladors" del rec de les Anelletes. Des d'aquest punt igualment seguia en línia recta com la delimitació de 1941, però a l'alçada de Tabacalera Andorrana (edifici de Ràdio Andorra), es vorejava l'edifici que quedava dins del terme del Quart d'Andorra. Des de l'extrem de Ràdio Andorra, al costat d'Escaldes, partia la línia que finia a l'eix de l'Avinguda Fiter Rosell, i des de l'eix del dit carrer, baixava pel mateix centre fins l'alçada de la Centralita o Transformador. D'aquí partia en línia recta, similar a la de l'any 1941, cap a la paret mitjera de la casa de Jacint Marticella – Hotel Jaume Marticella que travessava fins el centre de l'Avinguda Meritxell – Avinguda Carlemany. Des d'aquí es pujava uns metres en direcció a Escaldes fins el mig del carrer de la Unió (entre casa Babot, edifici Atlas, i casa Josa). D'aquí partia en línia recta en sentit sud, per l'eix del

¹³⁰⁷ AHCEE, 722 L-2, del 8 de juny de 1941.

¹³⁰⁸ Per al desenvolupament de la relació entre quarts i la creació de les noves parròquies amb els consegüents problemes territorials prenem com a base el treball de CAVERO (2004) Així com "Segles XIX i XX. Institucions parroquials", a LLUELLES (1995).

¹³⁰⁹ L'acord a AHCEE, 722 L-3; la comunicació als Delegats permanents dels co-prínceps amb el plànol de la línia divisòria a AACA, doc.1087, 1088 i 1092; i la felicitació del Síndic General al Comú d'Andorra la Vella per la solució del conflicte a AACA, doc.1085.

carrer de la Unió fins la confluència d'aquest, al centre, amb el camí vell del Fener (camí vell de l'Obac, actualment Avinguda del Fener). Seguint per l'eix de l'Avinguda del Fener, en direcció a Escaldes, s'arribava a la cantonada de la casa dels "Tres Diners" on confluïa amb la línia establerta pel Consell l'any 1941. De la dita casa, la línia trencava cap a la muntanya, passant pel centre de la callisa, i al seu final tornava a prendre la línia de 1941 fins arribar a la Borda de Mateu. Juntament amb les modificacions establertes, i per tal de racionalitzar els serveis que havien d'oferir els Quarts, es va especificar també com havia d'urbanitzar-se la zona entre l'Avinguda Fiter Rossell i l'Avinguda Meritxell – Carlemany, a la zona límit: la construcció d'un carrer i un pont que unissin en línia recta ambdós punts. Igualment al document es mostra l'interès de la formació d'una futura línia de trenca de termes entre parròquies, ja que en un primer moment es va incloure la continuació de la línia des de la Borda de Mateu cap amunt "*montanya amunt fins a la trenca de la Parròquia d'Andorra*", es a dir, els terrenys gestionats pel Comú, frase que no es va incorporar en l'acta segons es descriu al text adjunt degut als inconvenients que això podria portar en el futur.¹³¹⁰ L'acord va ser aprovat per Consell de Comú el 23 de març de 1974 i el 6 de juliol de 1977.

En base a l'acord de 1974 es va materialitzar la divisió parroquial de 1978, assumint-se la divisió de Quarts a la part baixa del territori i relegant la divisió de la part alta -les muntanyes- per al futur. Aquest límit va haver de modificar-se el 1995 per tal d'ajustar-lo a la urbanització dels carrers,¹³¹¹ en compliment d'allò pactat l'any 1974. Les modificacions van ser les següents: En la línia recta entre els "*escoladors*" del rec de les Anelletes i l'edifici de Ràdio Andorra es va modificar un petit pany de la línia en ser ocupada pel nou vial del Pont Pla, pel que la línia de trenca de termes segueix l'eix de la corba del vial. Igualment es va modificar en l'Avinguda Fiter Rossell – Dr. Mitjavila on s'allarga el punt del centre del vial en direcció a Andorra per tal que quedés centrat davant el nou carrer del Valira i, travessant el pont i el corbat carrer de la Unió, sempre per l'eix, s'arriba al centre del creuament amb l'Avinguda Meritxell – Carlemany. La modificació suposava que el Comú d'Andorra incorporava força terres a la seva administració, i per aquesta raó es va modificar la delimitació a la zona del Fener per tal que el Comú d'Escaldes i Engordany veiés incorporada al seu terme una porció equitativa d'espai. La línia al Fener va ser, doncs, rectificada, establint el límit a l'eix de l'Avinguda del Fener a mig camí del punt de referència de 1974 des d'on es traçava la

¹³¹⁰ AHCEE, 722 L-3.

¹³¹¹ Conveni de modificació dels límits parroquials d'Andorra la Vella i d'Escaldes-Engordany del 16 de gener de 1995, publicada al BOPA núm. 6 de l'any 7, del 25 de gener de 1995.

línia a través del mur de les propietats de casa Hoste i de casa Cases fins el final del dit mur per, des d'allà, en línia recta arribar al centre de la carretera CS100. Des d'aquí, ascendint uns metres per l'eix de la carretera en direcció Escaldes, s'arribava a la confluència amb el traçat de 1974, per pujar després cap a la Borda de Mateu pel mateix traçat dels convenis anteriors.

Les urgents necessitats de les administracions de quart i posteriorment dels Comuns d'Andorra i d'Escaldes i Engordany per tal de resoldre les competències administratives respectives sobre un espai en contínua expansió urbana van portar a la clara delimitació territorial al fons de la vall, deixant relegada a un segon plànol la divisió dels cortons que havien estat propietat de l'antic Comú d'Andorra la Vella. La solució immediata que ha prosperat, pel que fa a la titularitat i legitimitat ha estat el manteniment del pro-indivís d'ambdós comuns.¹³¹²

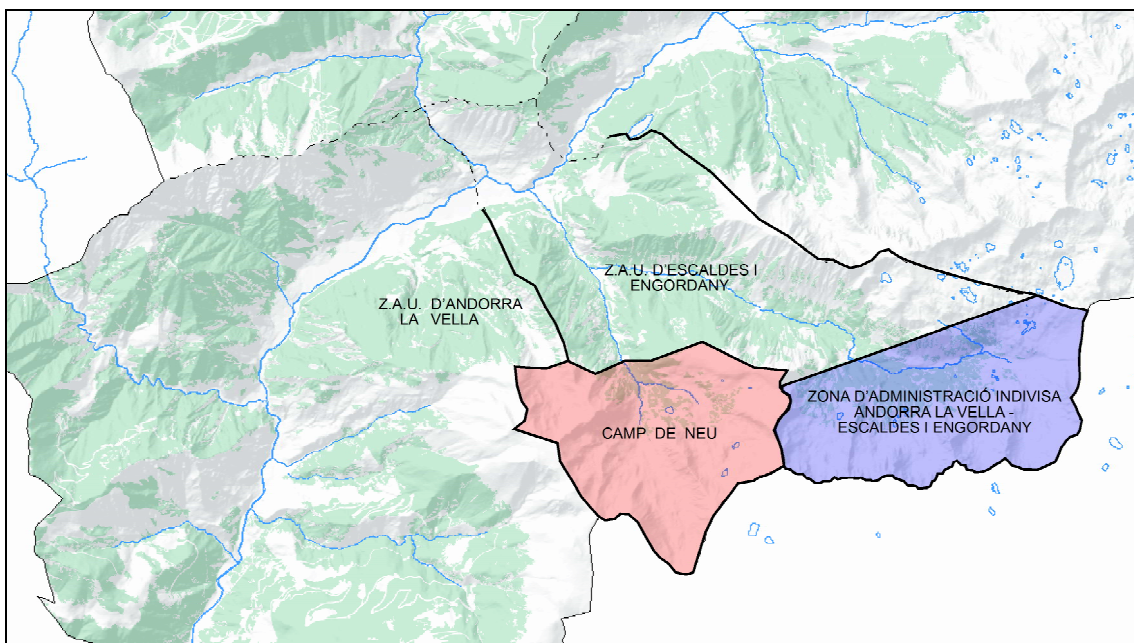
Sobre les muntanyes, però, sí que s'han projectat solucions d'administració única i indivisa a partir de l'intent de creació entre 1987 i 1988 d'un Camp de Neu d'explotació conjunta a Prat Primer, Claror i Perafita recollint el projecte ideat ja a principis de la dècada de 1970. Així entre 1987 i 1988 es van signar uns convenis entre els comuns d'Andorra la Vella, Escaldes - Engordany i Sant Julià de Lòria que, cal destacar-ho, proposaven una solució d'administració però mai de divisió de termes, tal i com deia explícitament el text: "*sense prejudjar sobre la propietat de tot el terreny comunal que continúa essent conjunta*", essent el conveni temporal i vigent fins a la signatura d'una partició de l'antiga Parròquia d'Andorra la Vella, no efectuada fins la data.¹³¹³

Així es van crear dues zones d'administració única, d'Andorra la Vella i d'Escaldes - Engordany, una zona de "Camp de Neu" de les tres parròquies afectades, i una zona d'administració indivisa entre els comuns d'Escaldes - Engordany i d'Andorra la Vella. Veiem les diferents zones: en primer lloc el conegut com a Camp de Neu. Com hem vist en parlar de la zona de Perafita, Claror i Prat Primer aquest espai formava un antic indivís o terra mitgera entre l'antic Comú d'Andorra la Vella i el Comú de Sant Julià de Lòria, si bé els límits antics d'aquests tres cortons mitgers no coincidèixen perfectament amb els dibuixats al conveni del Camp de Neu de 1988, tal i com indiquen als plànols com "Límits Aproximat", a la zona de Prat Primer i a la línia de trenca dels Graus. En aquesta zona, doncs, s'estableix una administració conjunta de

¹³¹² Al respecte CAVERO (2004), p.167.

¹³¹³ Conveni signat entre els Comuns d'Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria i Escaldes i Engordany per l'administració del Camp de Neu d'explotació conjunta de Prat Primer, Claror i Perafita, en opuscles editats i repartits pel Comú d'Andorra la Vella i el Comú d'Escaldes i Engordany l'any 1988.

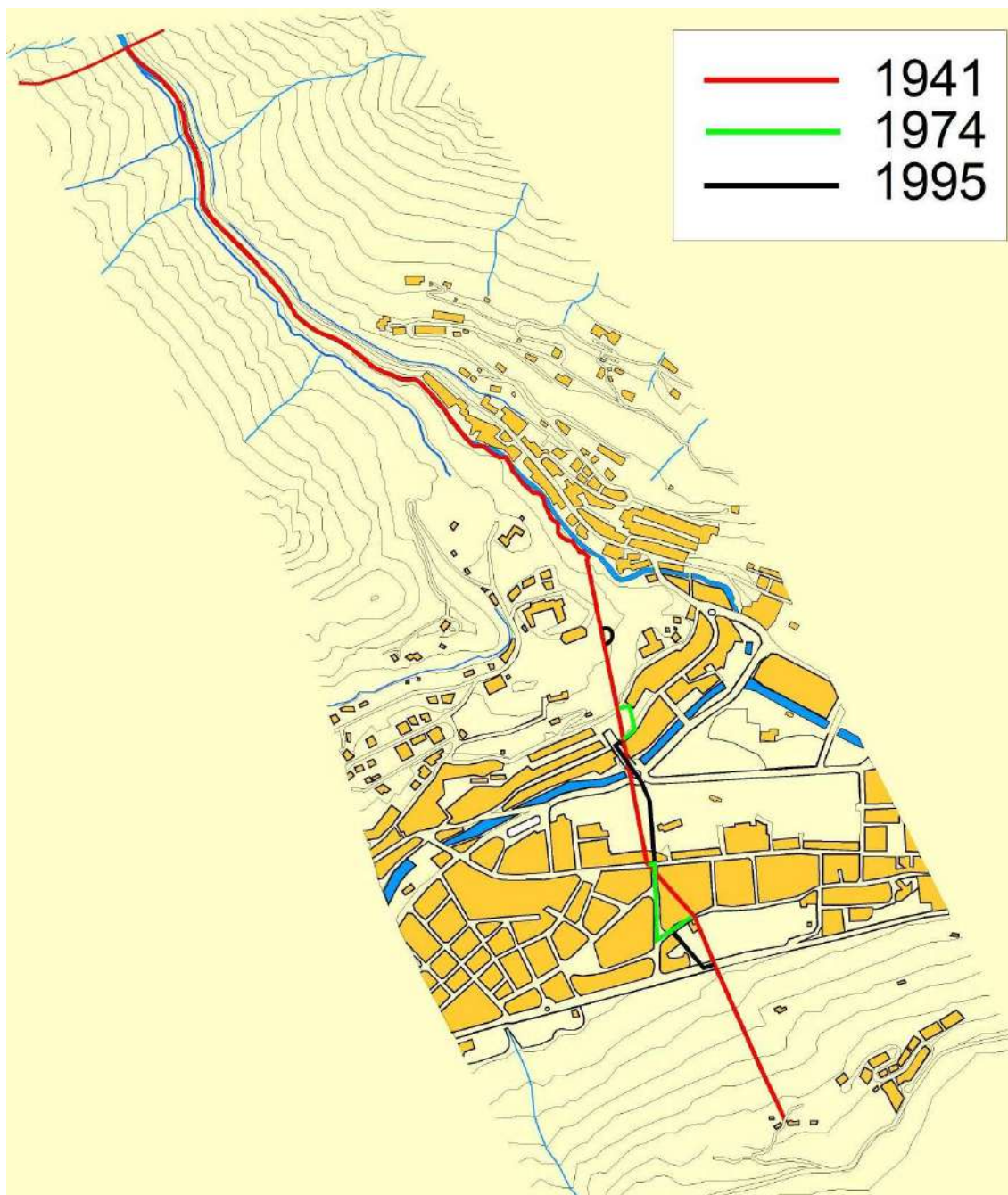
les tres noves parròquies d'Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria i d'Escaldes – Engordany per a la construcció d'un Camp de Neu. En segon lloc trobem la Zona d'Administració Única del Comú d'Andorra la Vella, que inclou els terrenys del seu terme així com la part baixa del Prat Primer. Els terrenys estan per sota de la zona indivisa del Camp de Neu limitant a l'Est amb la Zona d'Administració Única d'Escaldes – Engordany mitjançant una línia que uneix, per l'aigua vessant, la Borda de Mateu amb el Coll de l'Astrell. En tercer lloc trobem la Zona d'Administració Única del Comú d'Escaldes – Engordany que està formada per la part troncal de la Vall del riu Madriu i riu de Perafita i Claror, encerclada pel terme d'Encamp, la línia recta des de l'Estany Rodó i la Collada de la Maiana que la separa de l'espai indivís, el Camp de Neu i la Z.A.U. d'Andorra la Vella. I finalment trobem la darrera zona considerada com d'administració indivisa dels comuns d'Andorra la Vella i d'Escaldes – Engordany que es correspon amb la part alta del riu Madriu: els cortons d'Estall Serrer, Pla de l'Inгла i Setut, limitant amb la frontera espanyola, el Camp de Neu, la Z.A.U. d'Escaldes – Engordany i el terme d'Encamp.

Imatge 107: Les zones d'administració única, indivisa i el Camp de Neu. **Font:** BONALES (2011)

Aquesta base territorial indivisa (pel que fa a la divisió dels termes), i regulació dels sistemes d'administració única i indivisa sembla ser que s'ha mantingut fins l'actualitat. Tal és així que fracassat el projecte del Camp de Neu, s'ha desenvolupat un altre gran projecte a la zona, la consecució de la declaració de la Vall del Madriu, Perafita i Claror com patrimoni mundial, com a bé immoble d'interès cultural en la classificació de

paisatge cultural, generant-se tot un seguit de normativa que en cap moment qüestiona ni planteja el problema de la divisió territorial de les parròquies¹³¹⁴.

Imatge 108: Traçats dels límits entre Quarts i Comuns segons decret del Consell de 1941, Compromís de 1974 i Conveni de 1995.

¹³¹⁴ Com a principals eines jurídiques relatives a l'ordenació del territori que ens afecta trobem el Decret del Govern del 19/10/2005 (BOPA 27/10/2005) de declaració de la vall del Madriu-Perafita-Claror, patrimoni mundial, on s'especifiquen els límits de la zona afectada. El Decret del Govern de 8 de març del 2006 de delimitació de l'entorn de protecció (BOPA 15/3/2006), i el Decret de correcció d'errors del 24/1/2007 (BOPA 31/1/2007).

Hem fet referència al projectat camp de neu de 1988 i al conveni d'administració temporal de la Vall del Madriu-Perafita-Claror i, per tant, hem de retornar a les divisions administratives entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria. Fracassats els intents de formalitzar els límits l'any 1976, rebutjat per part andorrana el projecte de delimitació del tècnic del Consell General Ferran Badoda, i fallit el projecte del Camp de Neu de 1988, tan sols la recent creació del parc de la Vall del Madriu-Perafita-Claror dóna una certa estabilitat a la zona limítrof, però resta per solucionar de forma definitiva –amb el reconeixement de totes les parts– la delimitació administrativa de Palomera, Les Portes, Els Pujols i l'Obac d'Enclar; una qüestió pendent que actualment enfronta les dues parròquies tant en els plans d'ordenació territorial i urbanisme com en els treballs cadastrals.

Per manament del Consell General, en 1974 s'havien de dur a terme les rodalies de totes les confrontacions de les parròquies del Principat per tal de confeccionar la que seria la primera cartografia oficial del Principat. Hem vist que aquesta tasta fou impossible de dur a terme entre Sant Julià de Lòria i Andorra la Vella per les disputes contínues sobre tots i cadascun dels límits. Però això no es repetí en tots els casos; així els límits d'Andorra la Vella amb Encamp van ser ratificats seguint les antigues rodalies així com les de 1925 i 1934, tant per a les Aubes com per a la trenca de termes i la línia d'empru entre el Valira i Vall Civera.¹³¹⁵ Tampoc van sorgir disputes en les visures de la divisòria de termes entre Andorra la Vella i La Massana, ja fos a Padern, on no es feia cap visura des de 1827; ja fos a Enclar on no es visitava la zona des de l'any 1900. Val a dir que en aquest cas, quan en 1974 les comissions d'ambdues parròquies van visitar la muntanya no es van trobar ni una sola creu de terme a tota la serra d'Enclar. Fou per això que els dos comuns van picar una creu nova i van aixecar deu fites en els punts on, aproximadament, hi havia hagut les creus temps abans.¹³¹⁶ Tampoc hi hauria disputes en les visures entre Ordino i Canillo, o a la de la zona de confluència de parròquies del Bony de les Neres.¹³¹⁷ Però no restaven ratificades les de les principals zones en disputa, és a dir, entre Ordino i La Massana, i entre Canillo i Encamp.

Anem per parts; ja hem dit que l'any 1973 es va fer la rodalia entre Ordino i La Massana des del Pont d'Ordino fins al Coll de Cases,¹³¹⁸ localitzant dotze creus i

¹³¹⁵ AACA, doc.38, 38bis, 38tri. AHCEE-722-L-1, i per a les rodalies de 1974: AHCEE-722-L-4, 7 i 11.

¹³¹⁶ AACA, doc.1099, 1100; AHCEE-722-L-6.

¹³¹⁷ ACC, doc.1516 i 1517.

¹³¹⁸ AQO, doc.51 i 59.

senyals des d'aquest punt fins al Basser de la Llonga (incloent la del Pont d'Ordino), però amb una circumstància que només es donava a la rodalia de 1950, que és el fet que l'*encontrada* s'iniciava al Pont d'Ordino i no a Santa Caterina i no deixava clar si el camí o carretera d'Ordino a La Massana era dins d'un terme o un altre; situació que es repetirà a la desllindació de 1974.¹³¹⁹ L'error de 1973 es consolidà i amplià a la rodalia de l'any següent, a l'acta, feta pels comuns d'Ordino i de La Massana a instància del Consell General. A la banda de Santa Caterina i fins al Cap del Basser de la Llonga es numeren les dotze creus (a més de la del Pont d'Ordino), i es reconeixen com a vàlides les creus i segells indicats l'any 1973; però tampoc no s'especifica en quin terme són el prat de la Farga i el prat de Juanrull (a l'est de la carretera). Aquesta manca de descripció de la línia entre el Pont d'Ordino i Santa Caterina només està reemplaçada en dir que els comissionats anaven des de la creu del Pont d'Ordino fins a la de Santa Caterina pel camí. Hem d'entendre que el camí és el límit dels termes? De forma rotunda ho hem de negar, ja que, com hem vist en capítols anteriors, el traçat del camí anterior a la carretera va ser modificat amb consentiment del Consell de la Vall. Fruit d'aquesta indeterminació generada en no assenyalar-se el tram d'unió d'ambdues *encontrades* en els textos antics, i del canvi de la creu del Pont d'Ordino en les darreres rodalies tot oblidant la mutació del traçat del camí al segle XVII-XVIII, és part del contenciós establert actualment entre els comuns de La Massana i d'Ordino amb motiu del Pla d'Ordenació i Urbanisme. A l'altra banda del riu la rodalia només contempla una de les línies de creus de la Gonarda, donant com a trenca de termes la línia nord i incorporant, doncs, el terme mitger dins la parròquia de la Massana; un terme mitger perfectament documentat entre 1583 i el darrer acte de concessió de dret de coltia dins d'aquest l'any 1969. La resta de trenca de terme fins al Bony de les Neres no presentava cap innovació pel que fa a ubicació dels límits, cenyint-se a les sentències de 1867-1869 i plantant noves fites on van creure necessari.

Com era previsible, el Quart d'Ordino es va negar a acceptar aquesta delimitació, no defensant emperò l'existència del terme mitger, sinó considerant la línia de creus de migdia d'aquest com la veritable trenca de termes, essent les altres només d'empru. Ja a principis de 1975 La Massana encetà obres a l'antic terme mitger, però el Quart inicià litigi i feu una visura, unilateralment, recercant les diferents creus de la línia sud del terme mitger. El Comú d'Ordino es va fer ressò de la queixa del Quart i tramità els mecanismes legals per tal de tornar a revisar la línia divisòria, fent-se ressò el Consell General que manà efectuar una nova revisió: es va formar una nova comissió al maig d'aquell any entre ambdós Comuns i el Quart per fer la revisió, no arribant a cap acord,

¹³¹⁹ AQO, doc.65.

pel que s'inicià causa davant la Sindicatura de les Valls. Malgrat les sol·licituds de resolució i dels treballs d'assessorament manats fer pel Síndic, la situació quedà congelada. Recordatoris posteriors com als anys 1985, 1990 i 1996 mostren l'interès del Comú i del Quart d'Ordino en mantenir viva la qüestió, i no serà fins a principis del segle XXI, en compliment a la Llei general d'ordenació del territori i urbanisme de l'any 2000, que de nou cobrà vida el conflicte en tant que era necessària la delimitació definitiva dels termes. Les parts van arribar, l'any 2007, de nou als tribunals, no per la delimitació dels termes sinó per la incompatibilitat dels respectius plans urbanístics, retirant les demandes d'Ordino per una qüestió de seguretat jurídica. Resta obert, doncs, actualment, el problema dels límits, al igual que entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria.

El darrer cas, també irresolt, és el de la divisió de termes entre les parròquies de Canillo i d'Encamp, ja que si bé es cert que en la complexa muntanya de Concordia s'ha assolit la divisió territorial per via judicial, la muntanya de la Solana presenta encara avui el seu caràcter indivís, no coincidint territorialment els respectius plans d'ordenació territorial i d'urbanisme. La creació de la Comissió Administrativa del Terreny de Concòrdia, en funcionament des de 1959 fins a 1993, donà un gir a l'administració d'aquest territori en coincidir amb la fase d'expansió de l'explotació de la muntanya amb un altre recurs: la neu. Així, durant el seu període de gestió es van establir les pistes de ski de Pas de la Casa Grau Roig i de Soldeu El Tarter, ocupant la major part de les partides de Concòrdia. Amb la dissolució de la Comissió l'any 1993 s'inicià el camí de la divisió, un camí en el que no ens entretindrem donat l'abastament que ha estat tractat per Martí SALVANS (2008). L'any 1994 el Comú d'Encamp presentà una demanda contra el de Canillo davant la Batllia per tal de dividir definitivament la muntanya de Concòrdia. Sis anys després, el 2000, el Tribunal de Batlles sentencià dividint la muntanya en una línia recta que talla en biaix el serrat de les Solanelles, assignant a cada Comú una zona però mantenint, això sí, els drets d'empriu pactats a la concòrdia de 1672. Val a dir que les àrees són gairebé idèntiques a les diferents àrees d'influència indicats en dita concòrdia tot i dividint, a més, per la meitat i en diagonal, la zona intermitja de les Solanelles. La sentència ser apel·lada davant el Tribunal Superior de Justícia què, al novembre del mateix 2000, va dictar una sentència on anul·lava l'anterior justificant-se que dita muntanya ja estava dividida des de l'any 1771 (segons indicava la rodalia d'aquell any on es parlava de "trenca de termes"). De nou presentat recurs ara al Tribunal Constitucional, aquest desestimà l'empara de Canillo l'any 2001.

A la primera dècada del segle XXI encara trobem, al Principat d'Andorra, tres límits administratius en disputa: Palomera – La Margineda, la Gonarda i La Solana. Herència de segles de disputes, negociacions, convenis, concòrdies, sentències, decrets, oblidats als arxius en uns casos, oblidats en el temps en altres, que amaguen problemes de comprensió i sobretot de regulació jurídica al fet històric de l'espai mitger, del territori co-administrat, del pacte territorial per a la convivència escrit durant segles en uns casos, i convertit en terreny compartit davant la pressió contínua d'una parròquia sobre l'empriu de l'altra en d'altres.

Però si a l'interior del territori els problemes espacials no s'han solucionat totalment, a nivell exterior s'ha arribat a la culminació del reconeixement del fet fronterer gràcies, precisament, al canvi d'usos sobre els recursos del medi. La crisi del model ramader pirinenc i la consolidació definitiva (encara que sense reconeixement de França) dels límits territorials d'Andorra a la Solana fins al riu Arieja van suposar la relaxació de la problemàtica. Però a finals del segle XX la terciarització de l'economia andorrana i també de l'antiga vall de Querol (especialment Porta i Porté-Puymorens) van portar de nou la pressió sobre els recursos, especialment de l'aigua, indispensable per l'expansió dels esports d'hivern. Les discrepàncies sobre els límits han passar de les pastures de la Solana a l'aigua de l'estany de Font Negre o de les Abelletes, cap del riu Arieja, de l'ús d'aquestes al centre urbà del pas de la Casa, dels accessos viaris al túnel d'Envalira i d'altres qüestions menors, disputes iniciades a la dècada de 1990 que no van poder ser solucionades en les reunions franco-andorranes el 1992, tot aplaçant-se fins a l'aprovació de la constitució i el reconeixement internacional, elements indispensables per tal d'arribar a un acord fronterer (BECAT:1993a). Un cop normalitzat l'estat andorrà, l'any 2000 es va signar el tractat de rectificació de la frontera –quan aquesta no s'havia delimitat com a tal i sí només, al segle XIX, els límits de les comunes– per tal de permutar terrenys per poder construir els accessos al túnel d'Envalira tot indicant al mateix temps el compromís de les parts d'iniciar les negociacions amb vista a concloure un acord relatiu a la delimitació de la frontera;¹³²⁰ tractat que entrà en vigor en juliol de 2001.¹³²¹ Acord puntual però que reconeix, per primer cop, l'existència de la frontera –que hem d'assumir com l'establerta en 1295 i 1304, i al segle XIX pels treballs topogràfics de delimitació de les comunes–. En 2002 es van iniciar les converses acordant que la frontera passaria pel mig de l'estany de les Abelletes i s'acordava arribar a un conveni sobre el pas de la línia per sobre l'estany. El 2008 s'acordava també deixar de banda els límits històrics i traçar la

¹³²⁰ BOPA, núm. 75 de 5 de desembre de 2000, p.3131.

¹³²¹ BOPA, núm. 74 de 8 d'agost de 2001, p.2048.

frontera atenent a criteris internacionals d'aigües vessants. Al desembre del 2011 s'acorda un nou traçat "als dos pics d'Envalira i a la Palomera. La compensació de les superfícies cedides per ambdues parts es veu reflectida al clot de les Abelletes, la superfície del qual en litigi, de 46,50 ha, s'acaba repartint com segueix: 28,53 ha per al Principat d'Andorra i 18,08 ha per a la República Francesa" acord que es va signar el 6 de març de 2012, essent aprovat al juliol del mateix any.¹³²²

¹³²² BOPA, núm. 38 de 8 d'agost de 2012, p.3271 i 3273.

Conclusions

Atansar-se al coneixement del territori andorrà des d'un punt de vista institucional, és a dir, de l'organització de l'espai en funció de les relacions sociopolítiques i econòmiques dels grups humans, i la corresponent sinergia entre homes i paisatge, és una complexa feina que precisa, per a la seva comprensió, d'un tractament temporal de molt llarga durada i de l'ús de plantejaments proporcionats pels treballs pluridisciplinars, havent de beure de les fonts històriques –tot sovint rellegint i sempre reinterpretant molta de la documentació conservada– però també dels treballs clàssics d'arqueologia, usant de tècniques pròpies de la nova “arqueologia del paisatge”, així com dels resultats de l'arqueologia paleoambiental emmarcats tots ells en un estudi comparatiu amb el context regional. L'estudi del paisatge es torna en una eina bàsica per tal de conèixer l'evolució institucional del territori per quant ens permet atansar-nos a la sinergia entre grup humà i medi –font de recursos– que genera diferents paisatges: el grup humà necessita recursos per tal de cobrir llurs necessitats, i per obtenir-los s'adapta als diferents medis. En usar de dits recursos, i amb la difusió de la tècnica, modifica el paisatge tot adaptant-se mútuament grup humà i ecosistema. Mitjançant l'estudi d'aquesta sinergia i de l'efecte de l'aparició –per irrupció o per generació– d'institucions podem establir cinc grans períodes de construcció del territori andorrà que generen cinc models diferenciats de paisatges dividits no per trencaments sinó per grans fases de transició secular o multiseular.

El primer període abasta des de l'inici de la presència humana dins les nostres valls fins al Neolític. En el transcurs d'aquest, la població nòmada utilitza el medi, en primer lloc, de forma discontinua i puntal, per passar després a fer-ho de forma més periòdica i estacional tot generant un sistema d'informació de l'ecosistema per a les pràctiques de caça i recol·lecció. Coneixedors del medi i de les seves possibilitats, aquests homes adapten les seves pràctiques a les transformacions biològiques que experimenta aquest ecosistema degudes a la dinàmica pròpia d'aquesta natura i a les variacions climàtiques. En un espai obert, per quan no existeixen límits, i un paisatge tancat, on no es produeix antropització del medi –almenys identificable en els índex pal·linològics–, aquests homes interactuen periòdicament i, donat el seu caire nòmada, coneixen diferents ecosistemes i prenen contacte amb diferents grups, afavorint l'assumpció de tecnologies i mètodes d'obtenció de recursos que seran aplicats de

tornada a les valls; unes tècniques i mètodes que facilitaràn la seva adaptació als ecosistemes i a les transformacions biològiques. La difusió tècnica facilitarà que, després, durant el Mesolític, els homes comencin a modificar el medi de les valls en benefici d'una major productivitat. La modificació del paisatge es constata perfectament, i amb una progressiva expansió, durant el Neolític: fou en aquell període quan la compaginació de la caça i la recol·lecció amb la inicial ramaderia van portar a antropitzar l'alta muntanya utilitzant el "foc pastoral", és a dir, l'ús del foc per a reduir l'espai de bosc i ampliar i seleccionar les pastures amb el que s'assoleixen, d'una banda, estadis de menor biomassa però major producció consumible indirectament per la població, al temps que, d'altra banda, obrint parcialment el paisatge mitjançant pastures es modificaven els mètodes de caça. A finals d'aquest període, i amb l'aparició de l'agricultura, s'inicia també l'obertura del paisatge al fons de les valls. Aquesta agricultura, de tipus itinerant de talla i crema (de tipus forestal), altament inestable, obrirà les portes al nou període. Evidentment, en una població nòmada amb un ús de l'espai esporàdic primer, i periòdic després, no es produeix una adscripció del grup sobre el territori, no existint més límit que el de l'ús concret: l'actuació dels grups de molt baixa densitat de població es realitzava sobre àrees d'espai molt àmplies.

Durant el Neolític s'inicia el segon període, allargant-se fins l'edat de Ferro. En aquest llarg lapse temporal el poblament continua essent itinerant, però ja no pròpiament nòmada, i es produeix ja l'adscripció del grup humà sobre el territori tot generant-se límits d'ús flexibles i permeables, i transformant-se ja considerablement el paisatge, que pateix d'una important obertura sobre els diferents espais altitudinals. L'increment de la pressió demogràfica i el desenvolupament del complex tecnològic del Calcolític i, especialment, del Bronze, van establir una nova relació entre els grups humans i el medi de les valls del Valira: ambdós coevolucionaran formant un paisatge antropitzat i generant un sistema d'informació sobre l'ecosistema que facilitarà l'adscripció de la comunitat sobre el territori i la seva parcial sedentarització. Així, es consoliden els circuits itinerants agraris i ramaders: en ambdós casos es necessitava d'una inversió en temps i treball per tal d'obtenir resultats positius a curt i mitjà termini. Malgrat el caire itinerant de la ramaderia (a causa de les condicions climàtiques de l'alta muntanya), no podem parlar de l'existència d'un moviment itinerant de llarga distància de tot el grup humà, ja que l'aplicació de tècniques de treball basats en el foc agrari i en el foc pastoral, necessitaven de certa estabilitat en la residència ja que les produccions eren interanuals i precisaven de conservació: la manca d'ús provocava la ràpida regeneració de la massa forestal (primer arbustiva i després arbòria) augmentant el cost energètic necessari per a la producció. D'altra banda l'absència del

grup humà facilitaria la potencial usurpació per part d'un altre grup humà de les infraestructures creades. Es necessitava, doncs, de mecanismes de conservació de produccions i infraestructures (agrícoles i ramaderes, llurs jaciments arqueològics s'han conservant a la vall del Madriu, Perafita i Claror en forma de cabanes, corrals i munyideres) que portaran a la definició de límits i al control dels corredors o zones principals de pas (en forma de nuclis de poblament), encara que la pressió de diferents grups tribals sobre els mateixos recursos fos mínima. Límits, doncs, al voltant de les infraestructures agrícoles fàcilment establerts i estables, com mostra la conservació de gravats rupestres, bàsicament de l'època del Bronze i que comporten una simbologia religiosa però també la constatació de domini territorial; al temps que sobre els circuits ramaders hem de parlar de límits d'ús, és a dir, d'espais permeables en funció de l'ús i abandó de segments d'aquest circuit, existint, això sí, àrees centrals perfectament conservades per quant l'activitat humana sobre aquestes és més permanent, i on s'aixequen edificacions amb materials peribles destinades a activitats ramaderes.

El tercer gran període s'inicia amb la irrupció del món romà i s'estén fins a l'època carolíngia. El model de poblament i paisatgístic de les èpoques del Bronze i Ferro va quedar truncat amb el domini romà: ens trobem ara amb el primer incís institucional que pren forma en la primera aparició del límit jurídic, encara que parcial, que no s'ajusta als límits d'ús flexibles, experimentant-se a finals del període la primera retallada territorial del grup poblacional dels andosini. Efectivament, el domini romà aporta una nova organització del territori i un enquadrament administratiu concret i complex introduint una nova forma jurídica del límit, més estable i permanent: els andosini del Valira s'organitzen dins d'un *vicus* sota control de la civitas de Iulia Libica, a través de l'oppidum de Castellciutat i del castrum d'Enclar, dins el conventus de Tarraco i dels límits provincials d'Hispania. Però el domini romà no significa únicament un enquadrament administratiu: observant des de l'arqueologia del paisatge l'organització del territori de la Cerdanya i de l'Urgellet, observem l'aplicació sobre ells del model territorial romà que va generar un nou paisatge, base de l'existent en els dos darrers mil·lenis: en aquestes comarques es va executar la divisió cadastral del territori, a través de la seva centuriació, que dividia tot l'espai de conreu (*ager*) en centúries de mida regular, creant (i modificant) tota la xarxa viària i de nuclis de poblament i hàbitats, amb uns límits "agrícoles" totalment estables, tancats i que, en molts casos, han perdurat fins l'actualitat. Juntament amb la nova divisió parcel·lària de l'*ager*, es va introduir un nou mode i sistema de producció, adaptant l'espai silvopastoral (*saltus*) sobre el que també s'establirien límits, però d'espais d'ús en base a la realitat preexistent. Aquest saltus, però, va patir una reducció de la pressió

humana per quant l'esforç productiu es va centrar en l'ager i en l'explotació ramadera destinada al mercat basada en noves produccions (porcines). A diferència de l'esdevingut a la Cerdanya o a l'Urgellet, a Andorra no es du a terme una divisió cadastral del territori i, per tant, una centuriació; però això no significa una manca de presència o domini romans, o restar la zona com a perifèrica a aquest. Tot el contrari. No hi ha divisió cadastral del territori ni una reestructuració de vies ni de nuclis de poblament –ara semidispers i inestable, encara amb materials de construcció peribles– per quant el territori andorrà va ser organitzat en forma de vicus: l'explotació del territori seguiria unes pautes determinades en consonància amb els recursos disponibles, les condicions del mercat i les formes d'explotació del *saltus* aquí on aquest és extraordinàriament superior a l'ager: els habitants, tributaris i romanitzats, adapten l'organització productiva del medi a les condicions exògenes canviants donant-se una major pressió pastoral, nota que explica la discordança amb l'esdevingut a la Cerdanya com mostra l'evolució dels índex pal·linològics d'ambdues zones: si a la Cerdanya la pressió pastoral es va estabilitzar i fins i tot reduir, a Andorra continuaria augmentant la pressió, reduint-se la massa forestal en favor de les pastures (almenys fins el segle V). Si la Cerdanya i l'Urgellet s'explotaven sota els plantejaments del model agrícola romà, a Andorra el vicus organitzava autònomament l'explotació del medi a canvi del pagament de tributs –i potser era en aquest moment quan es produí la primera divisió d'espais interns origen dels futurs quarts que evolucionaran a parròquies–. Això no és antagònic amb l'establiment de granges o dominis a les valls del Valira, com el del Solà d'Enclar-Margineda, que podria correspondre a una propietat d'un *dominus* de l'Urgellet, un establiment curial o, fins i tot, l'explotació d'un *possessore*, membre afortunat de la comunitat dels andosini. És més, l'expansió d'aquestes granges o dominis al llarg del mil·lenni es va donar de sud a nord, restant com a diumenges (dominicatures) de membres de l'aristocràcia "indígena" en període carolingi. Seria a partir d'aquesta expansió al Baix Imperi i a l'alta Edat Mitjana que es segregarien –hipotèticament– les diferents dominicatures i espais de la Vall de Sant Joan, Os i Arcavell respecte al conjunt humà andorrà. En aquest sentit, la línia limítrof entre Arcavell i Sant Julià de Lòria –creada a finals del període– no seria obstacle per a l'expansió d'aquestes granges o possessions dominicals, ni per a l'intent de fragmentació de les dominicatures de Mas de Tolse, Juberriussa o Puig Olivessa, i donant sentit a l'existència dels diferents castells com el d'Enclar. La divisió territorial a la part baixa de les valls, doncs, es formaria a través d'aquesta diferenciació entre granges i conjunt del Vicus en època altmedieval, però l'enquadrament administratiu a la zona alta, és a dir, a la zona de pastures alpines (al *saltus*) no seguiria la mateixa evolució: habitualment s'ha vingut establint el límit o

frontera andorrans a l'aiguavessant dels Pirineus i entre les vessants de les conques del Segre i del Noguera Pallaresa; ara bé, aquests límits no tenen per què identificar-se amb els límits d'ús –únics vàlids en l'estudi de llarga durada–. Els límits del *saltus* responien a nivells de pressió demoeconòmica i a la lògica de l'aprofitament de recursos del medi natural davant la moderna i antinatural per il·lògica des del punt de vista dels aprofitaments– frontera “natural”, com mostren els corredors d'Eravall, Fontargenta i Setúria.

La incorporació dels hispano-visigots hereus dels andosini dins el marc institucional carolingi va iniciar el quart període que s'allargarà fins al segle XIX i que construeix el que la historiografia ha vingut anomenant el “*paisatge tradicional*”. El creixement demogràfic, l'adopció de noves tècniques de treball i la nova organització econòmica, social i política van produir una transformació complerta de les valls. Es consolida definitivament el model de poblament semidispers a través de petits nuclis d'hàbitat jerarquitzats –mas, vilar, vila–, ja permanents i aixecats amb materials sòlids, que perduraran amb mínimes variacions al llarg de tota l'etapa del domini de l'agricultura orgànica. Sobre la xarxa de poblament es va imposar, per agents externs però mercès a la participació de membres de l'oligarquia local, l'enquadrament institucional comtal que ràpidament va mudar de caràcter durant la revolució feudal, conservant (a nivell territorial) les característiques comtals amb la divisió de la comunitat andorrana en quarts, parròquies i vall. Es va modelar un paisatge característic que va perdurar al llarg de tot el mil·lenni: els fons de la vall, on es troben els nuclis de poblament, es van veure coberts d'un parcel·lari agrícola permanent i estable, amb mínimes transformacions sorgides per processos de transmissió de la possessió (o propiedad) amb diferents moviments de concentració segons períodes, que difereix del model del mas en predominar la divisió del parcel·lari i la seva distribució social diversificada, tot això al llarg d'una estreta franja de conreu del fons de la vall i dels primers rebaixants. Un parcel·lari que veurà modificar els conreus al llarg del temps ja a causa de les oscil·lacions climàtiques (especialment amb la petita edat de gel amb la desaparició de l'olivera i posteriorment la vinya), ja a causa de les estratègies econòmiques (substitució del cereal per prats i per tabac). Sobre el parcel·lari, i especialment a les obagues, es situava una franja fluctuant de bosc muntà i subalpí que proporcionava els recursos silvoforestals així com un conjunt d'espais subhorizontals o susceptibles de rebre inversió per a la seva posada en conreu (feixes) i que també era partícip de l'aprofitament pastoral en crear-se circuits de pastura que cobrien tots els estadis altitudinals de la vall. Sobre aquest s'estenia l'àmplia àrea de pastures d'estiu que eren explotades de forma contínua i regulada en constituir la principal font de recursos de la

vall, predominant la ramaderia que aniria, segle rera segle augmentant el seu pes fins a convertir-se en l'especialització econòmica de la vall. L'explotació del medi i, doncs, la modificació puntual d'aquest paisatge, era cíclica, depenent de l'evolució demoeconòmica, arribant a la màxima pertorbació de la biomassa en dues fases: d'una banda els segles XII-XIV, i d'altra banda els segles XVIII-XIX, quan es va produir la màxima expansió de la superfície de pastures i de la superfície agrícola amb una forta pressió sobre l'escassa superfície forestal restant. Entremig es va conèixer una fase de replegament agrari –que no ramader– i una certa recuperació de la massa forestal als segles XV-XVII. Aquestes variacions en els nivells de pressió tenien un efecte directe sobre el model de paisatge: en fases de creixement demoeconòmic s'expandia la superfície de conreu, a més de les fons de les valls, es conreaven les vessants de les muntanyes fins als nivells que la climatologia permetia les collites (allí on el sòl era susceptible de rebre'n), ja fos construint bancals i feixes en les vessants de solana de les muntanyes, ja conreant boïgues en els escassos espais on era possible introduir l'arada tant a la solana com, i sobretot, a l'obaga. Així mateix la pressió pastoral augmentava, sometent a pastura per als ramats les àrees alpines (peixenes estivals) però també els fons de vall i els rebaixants (solanes i obagues) creant-se circuits i calendaris subjectes a un ús racional del medi per a un màxim aprofitament. Uns circuits que es modificarien amb la privatització de les segones herbes i l'expansió dels prats artificials als fons de les valls. L'explotació dels boscos també augmentaria en aquestes èpoques d'expansió, ja per la talla amb usos de construcció i calefacció, ja per la introducció de bestiar –que dificultava la regeneració vegetal– ja, en la darrera fase d'expansió, per l'explotació amb fins industrials: l'elaboració de carbó. La fase de replegament dels segles XV-XVII va provocar una reducció de la pressió agrària (reduint-se la superfície de conreu) i de l'ús forestal per a obra i calefacció, recuperant-se en part la massa forestal per la reforestació espontània d'anteriors espais agrícoles (especialment arbòria a l'obaga i de matoll a la solana) encara que la pressió ramadera no es reduiria en formar-se un model d'explotació ramadera especialitzada, articulada amb el mercat regional i basada en gran part en la transhumància. La revolució feudal i el seu model d'enquadrament *global*, és a dir de tots i cadascun dels espais, les persones i els béns dins d'un territori amb un objectiu clar que era l'obtenció de renda, va suposar la convivència de dos tipus de límits territorials que en principi podien semblar antagònics amb aquest feudalisme: l'espai d'ús (i llur límit) i l'espai o territori jurídic (amb el seu altre límit). L'adscripció de la població a un terme (no només com a espai sinó com a unitat jurisdiccional i de renda) perfectament delimitat i sota una jurisdicció diferenciada a la resta de termes dificultava la dualitat existent entre aquell espai imposat, negociat o

justificat pels senyors jurisdiccional, i aquell espai que, de fet, i al llarg de segles (o mil·lenis) els diferents grups humans usaven realment. Aquesta diferència d'espai, que no sembla existir en la zona agrícola, on la divisió de termes –per quant es tractava en llur origen també en una divisió de possessions– era clara, sí que era molt important en l'espai ramader on els espais d'ús havien estat flexibles i permeables. La dissociació d'ambdós límits es va solucionar mitjançant la creació del concepte d'empriu: s'estableixen uns límits jurídics, imposats pels senyors feudals, i uns límits d'espai d'ús respectats a través de l'acceptació per part dels senyors de drets d'ús determinats en molts casos sota pagament d'una renda, encara que simbòlica. El doble límit –de terme i d'empriu– serà motiu de disputes interminables al llarg de tot el mil·lenni segons els nivells de pressió demoeconòmica i les condicions dels mercats en intentar uns ampliar els límits d'ús (emprius) i en provar, els altres, de retallar dits espais o fins i tot anul·lar dits drets, ja fossin senyors, ja comunitats fronteres.

Després de la llarga transició del segle XIX i de part del XX, en aquest darrer s'inicia el cinquè període basat en la formació d'un nou model territorial i paisatgístic. El procés d'urbanització i la terciarització de l'economia ha provocat la reforestació espontània de la muntanya, assolint nivells de biomassa perduts des de feia més d'un mil·lenni. Una muntanya convertida en parc urbà, en recurs terciari, al temps que en controlador dels processos erosius. La superfície de conreu del fons de la vall pràcticament desapareix, restant únicament a les parròquies altes, en produir-se la concentració urbana actual. A nivell institucional, la formació del Principat d'Andorra com a Estat formarà un nou límit, la frontera, que portarà a la pràctica desaparició dels límits d'espais d'ús generant-se la darrera retallada territorial d'aquest grup humà, ja per venda, anul·lació o prescripció de la majoria dels emprius externs. A nivell intern el procés d'urbanització i terciarització ha portat al manteniment de les disputes territorials (ara de divisió administrativa) que es venien donant des de segles enrera, encara que el tipus del recurs a explotat hagi canviat. Finalment, s'inicia un nou canvi institucional en crear-se l'estat de dret: la transformació dels equilibris institucionals de les antigues "comunitats rurals" guanyant pes la Vall (el Govern), mantenint en uns casos, i assolint en d'altres el predomini els comuns de parròquia (i apareixent la setena parròquia), i iniciant-se el debat sobre l'eliminació dels quarts.

Bibliografia

- Abadal i de Vinyals, Ramon d' (1955): *Catalunya carolíngia, 3: Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona, 2 volums.
- Abadal i de Vinyals, Ramon d' (1974): *Dels visigots als catalans*. Barcelona, Edicions 62, 2 v.
- Abadal i de Vinyals, Ramon d' (1987): *Els primers comtes catalans*. Barcelona, Edicions Vicens-Vives.
- Actes de la table ronde sur l'Andorre avant la route*. Toulouse, Roneo, 1978.
- Aguilera Klink, Federico (1991): "¿La tragedia de la propiedad común o la tragedia de la malinterpretación en economía?" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 61, p.157 i ss.
- Alart, Bernard (1874): *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne, depuis le XI siècle jusqu'à l'an 1660*. Perpignan, Charles Latrobe.
- Albert, E. (1985): *La fi de la revolució andorrana*. Andorra, editorial Andorra.
- Amin, Samir (1974): *El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*. Barcelona, Fontanella.
- Amin, Samir; Vergopoulos, Kostas (1980): *La cuestión campesina y el capitalismo*. Barcelona, Fontanella.
- Andrieu-Ponel, Valérie; Hubschman, Jacques; Jalut, Guy; Hérail, Gérard (1988): "Chronologie de la dégladation des Pyrénées françaises. Dynamique de sédimentation et contenu pollinique des paléolacs; application à l'interprétation du retrait glaciaire" dins *Bulletin de l'Association française pour l'étude du quaternaire*, vol. 25, núm. 2-3, p.55-67.
- Aragón Ruano, Álvaro (2009): "En pos de la territorialidad. La ocupación del espacio a través de la formación de comunidades de montes en Guipúzcoa en el tránsito del Medioevo a la Edad Moderna", en Jean-pierre Barraqué et Philippe Sénac (ed.), p.223-240.
- Arbués, Clara; Oliver, Jaume (2000) "Geografia, història i arqueologia agrària del feudalisme a la muntanya" dins *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 49, vol. XV, p.9-18.
- Arizkun Cela, Alejandro (1985): "Crecimiento agropecuario y retroceso de aprovechamientos comunales en la montaña navarra durante el siglo XVI: el caso del Valle de Baztán" dins González Portilla et alii (eds.): *Industrialización y Nacionalismo. Análisis comparativos*. Bellaterra, UAB, p.45-62.

- Arizkun Cela, Alejandro (1988): *Economía y sociedad en un valle pirenaico del Antiguo Régimen. Baztán, 1600-1841*. Pamplona, Gobierno de Navarra.
- Armengol, L.; Mas, M.; Morell, A. (1980): *El Consell General (1682-1979)*. Andorra, Consell General.
- Assier-Andrieu, Louis (1981): *Coutume et rapports sociaux, étude anthropologique des communautés paysannes du Capcir*. Paris, CNRS.
- Assier-Andrieu, Louis (1984): "Representacions jurídiques i conseqüències sociològiques del model domèstic als Pirineus" dins *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm.5, p.9-27.
- Assier-Andrieu, Louis (1987): *Le peuple et la loi. Anthropologie historique des droits paysans en Catalogne française*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Assier-Andrieu, Louis (1995): "Frontières et Ordre social. Éléments pour un programme de recherche sur les repères de l'identité en domaine catalan" dins *Frontières*, vol.4, p.5-22.
- Aventín, Mercè (1998): "El crèdit a les comunitats rurals: interès o solidaritat?" dins J. Barrull, J.J. Busqueta i E. Vicedo (dirs.), p.115-122.
- Aymard, M. (1983): "Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?" dins *Annales E.S.C.*, any XXXVIII, p.1392-1410.
- Baby, François (1972): *La Guerre des Demoiselles en Ariège (1829-1872)*, Montbel.
- Baby, François (1986): "Les passerries entre Andorre et Sabarthès dans les système pastoral ariégeois" dins *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*. Tarbes, Archives Départementales, BCP-SESV, p. 181-193.
- Bahn, Paul G. (1995): "El poblament paleolític dels Pirineus francesos" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.23-34.
- Baiges, Ignasi J.; Feliu, Gaspar; Salrach, Josep. M. [dirs.] (2010): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona, Fundació Noguera, 4 vols.
- Baiges, Ignasi J.; Fages, Mariona (1993): *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XIV*. Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.
- Balent, André (2005): "La mine de fer de Puymorens (Cerdagne): conflits de propriété et d'usage (XVIIe-XXe siècles)" dins Aymat Catafau (2005), p. 423-452.
- Balma (1988): *Les investigacions a la Balma de la Margineda, 1979-1985*. Perpinyà, Institut d'Estudis Andorrans.
- Baraut, Cebrià (1976): "Pergamins de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell referents a la Vall d'Andorra (segles X-XIII)" dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, vol. 1.
- Baraut, Cebrià (1978): "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)" dins *Urgellia*, núm. 1, p.11-182.

- Baraut, Cebrià (1979): "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 2, p.7-145.
- Baraut, Cebrià (1980): "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 3, p.7-166.
- Baraut, Cebrià (1981): "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 4, p.7-186.
- Baraut, Cebrià (1982): "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 5, p.7-158.
- Baraut, Cebrià (1983): "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 6, p.7-243.
- Baraut, Cebrià (1984-1985): "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 7, p.7-218.
- Baraut, Cebrià (1986-1987): "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 8, p.7-149.
- Baraut, Cebrià (1988-1989): "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 9, p.7-312.
- Baraut, Cebrià (1990): *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles X-XIII*. Vol. 2, Andorra, Govern d'Andorra.
- Baraut, Cebrià (1990-1991): "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 10, p.7-349.
- Baraut, Cebrià (1992-1993a): "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 11, p.7-160
- Baraut, Cebrià (1992-1993b): "L'evolució política de la senyoria d'Andorra des dels orígens fins als pariatges (segles IX-XIII)" dins *Urgellia*, núm. 11, p. 225-299.
- Baraut, Cebrià (1994-1995): "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)" dins *Urgellia*, núm. 12, p.7-414.
- Baraut, Cebrià (2005): *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*. Andorra, Govern d'Andorra, 2a edició (1988).
- Barbero, Abilio i Vigil, Marcelo (1986): *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona, Crítica.
- Baró Solà, Ladislau (2005): "L'Andorra de la primera meitat del segle XX" a Ernest Belenguer (dir.) i Susanna Vela (coord): *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, Ed.62.
- Barraqué, Jean-Pierre; Sencac, Philippe (ed.) (2009): *Habitants et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Âge et à l'époque moderne. Travaux du groupe RESOPYR III*. CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, 2009.
- Barrière-Flavy, C. (1889): *Dénombrement du Comté de Foix sous Louis XIV (1670-1674)*. Toulouse, I. A. Chauvin et fils.
- Barrière-Flavy, C. (1894): *La baronnie de Miglos. Étude historique sur une seigneurie du haut comté de Foix*. Toulouse, I. A. Chauvin et fils.

- Barrière-Flavy, C. (1898): *Censier du Pays de Foix a la fin du XIVE siècle. Assiette des impots directs établie selon l'ordonnance de Gaston Phébus en 1385*. Toulouse, I.L. Édouard Privat.
- Barrull, Jaume; Busqueta Joan J.; Vicedo, Enric (eds.) (1998): *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Bascompte Grau, Domènec (1997): *Diplomatari de la vall d'Andorra. Segle XVII*. Andorra, Arxiu Històric Nacional, III (IV).
- Bascompte Grau, Domènec (1999): "Frontera natural i frontera política: el cas de la Solana d'Andorra" dins *Atles cartogràfic de les Valls d'Andorra 1692-1976*. Govern d'Andorra, p.61-69.
- Bascompte Grau, Domènec (2005): "L'Andorra agrícola dels segles XVI al XVIII: entre terres i prats." Dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 18, p.47-65.
- Baudon de Mony, Ch. (1885): "Origines historiques de la question d'Andorre" extracte de *Bibliothèque de l'Ecole des Chartres*, vol. XLVI.
- Baudon de Mony, Ch. (1896): *Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle*. Paris, Alphonse Picard et fils, 2 volums.
- Baz Izquierdo, Fernando (1965): "Explotación colectiva de los bienes comunales de aprovechamiento agrícola" dins *Revista de Estudios Agrosociales*, núm. 51, p.33-68.
- Becat, Joan (1979): *El bosc andorrà. Situació al 1979*. Andorra, Institut d'Estudis Andorrans, Centre de Perpinyà.
- Becat, Joan (1993a): "Limites et conflits territoriaux, aménagement et gestion traditionnelle et actuelle du territoire: originalité et banalité de l'Andorre" dins Michel Brunet, Serge Brunet, Claudine Pailhes (ed.): *Pay Pyrénéens & Pouvoirs Centraux (XVIIe-Xxe s.)*, Foix, Assotiation des Amis des Archives, vol. 1, p. 209-232.
- Becat, Joan (1993b): *Les Pyrénées Méditerranéennes, mutations d'une économie montagnarde: le cas de l'Andorre*. Tesi de doctorat, Montpellier, Univ. Paul Valéry-Montpellier III.
- Becat, Joan (2001): "Vida pastoral i ordenació del territori a Andorra" dins *Estudis d'història agrària* núm. 14, p.229-254.
- Belenguer, Ernest [Dir.] (2005): *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'Edat Contemporània*. Barcelona, edicions 62.
- Belinguer, B. (1974): *La condition juridique des Vallées d'Andorre*. Paris, Ed. A. Pedole.
- Beltran Costa, Oriol (1993): "El marc social de la integració. Casa i organització comunal a l'Aran" dins, Comas d'Argemir, Dolores, i Soulet Jean-François (eds.): *La família als Pirineus*. Andorra, Govern d'Andorra, p.76-92.
- Beltran Costa, Oriol (1995): *Es Aranesi. Adaptació a l'entorn i organització social al Pirineu Central*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

- Berg, Maxime (1987): *La era de las manufacturas 1700-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*. Barcelona, Crítica.
- Berg, Maxime (1995): *Mercados y manufacturas en Europa*. Barcelona, Crítica.
- Bertran, Prim (1978): "Transhumància andorrana al Pallars Jussà" dins *Quaderns d'estudis andorrans*, núm. 3, p.91-92.
- Bertranpetit, Jaume; Vives, Elisenda [ed.] (1995): *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella, CTCP - Ministeri de Relacions Exteriors del Govern d'Andorra.
- Bhaduri, Amit (1987): *La estructura económica de la agricultura atrasada*. México, FCE.
- Bhaduri, Amit (1998): "Eficiencia económica e instituciones agrarias" dins *Historia Agraria*, núm. 15, p.15-25.
- Bielza de Ory, V. i Dalla-Rossa, G. (1988): *Las relaciones socioeconómicas transpirenaicas*. Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- Bille, Elisabeth (2005): "Remarques sur les modes de spatialisation des droits et des pratiques sur les vacants en Cerdagne aux XIIe-XIVe siècles" dins Aymat Catafau (2005), p. 239-251.
- Bille, Elisabeth; Conesa, Marc (2008): "Les territoires de l'herbe en Cerdagne du XIIIe au XIXe siècle. D'une communauté d'usage à une fermeture socio-spatiale" dins E. Brumont (ed): *Prés et pâtures en Europe occidentale*. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, Flaran 28, p. 151-168
- Bladé, M. Jean-François (1873): "Mémoire sur les limites de la France et de la Vallée d'Andorre" dins *Recueil de l'Académie de Législation de Toulouse*, volum XXII, p. 296-324.
- Bladé, M. Jean-François (1875): *Études Géographiques sur la Vallée d'Andorre*. Paris, Librairie Universelle, Ancienne et Moderne Joseph Baer et cie.
- Bloch, Marc (1978): *La historia rural francesa: caracteres originales*. Barcelona, Crítica.
- Bolòs i Capdevila, Maria de; Gómez Ortiz, Antonio (1999): "Estatge supraforestal i ramaderia transhumant al Pirineu oriental. Evolució del paisatge" dins *Geoarqueologia i Quaternari litoral. Memorial M.P. Fumanal*, València, p. 83-90.
- Bolòs i Masclans, Jordi (1995): "Organització del territori i poblament a l'edat mitjana als Pirineus catalans" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.221-233.
- Bolòs i Masclans, Jordi (1997): "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana" dins Bolòs, J.; Busqueta, J.J. (eds.) *Territori i societat a l'edat mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*. Lleida, Universitat de Lleida, p.41-82.
- Bolòs i Masclans, Jordi (1998): "Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà a l'edat mitjana" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds.), p.123-155.

- Bolòs i Masclans, Jordi (2004): *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bolòs, Jordi; Hurtado, Víctor (1987): *Atlas històric d'Andorra (759-1278)*. Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern.
- Bolòs, Jordi; Hurtado, Víctor (2006): *Atlas del Comtat d'Urgell (v788-993)*. Rafael Dalmau, editor.
- Bolòs, Jordi; Hurtado, Víctor (2009): *Atlas dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991)*. Rafael Dalmau, editor.
- Bonales Cortés, Jacinto (2003): *Comunidad rural y economía de mercado en la Conca de Tremp (siglos XVIII-XIX). Cambio económico y éxodo rural*. Tesi doctoral. Universitat de Lleida.
- Bonales Cortés, Jacinto (2003b): *La Solana d'Andorra. Un conflicte mil·lenari pel control dels recursos naturals*. Encamp, Comú d'Encmap.
- Bonales Cortés, Jacinto (2007): *Entre Ordino i La Massana. Una història d'homes, terres i límits*. Ordino, Comú d'Ordino.
- Bonales Cortés, Jacinto (2007b): "Estrategias de gestión patrimonial ante los cambios institucionales en el Pirineo catalán (siglos XIX-XX)" dins Robledo, Ricardo; López, Santiago (ed.): *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*. Prensas Universitarias de Zaragoza, p.159-183.
- Bonales Cortés, Jacinto (2009): "Pobles i masos a la Catalunya pirinenca de franc alou. Limitació de drets, accés als recursos i dinàmica conflictiva" dins Jordi Bolòs i Enric Vicedo (eds.): *Poblament, territori i història rural*. Lleida, I.E.I., p.101-117.
- Bonales Cortés, Jacinto (2011): *Andorra la Vella sense límits. Història de les afrontacions d'una parròquia del principat (segles XIII-XXI)*. Andorra, Comú d'Andorra la Vella.
- Bonales Cortés, Jacinto; Marí Sala, Lluís; Revilla Calvo, Víctor (2009): *Història d'Albesa: de la Prehistòria al segle XX*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Bonhôte, Jérôme (1988): *Forges et forêts dans les Pyrénées ariégeoises. Pour une histoire de l'environnement*. Aspet, PyrèGraph.
- Bonnassie, Pierre (1981): *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona, Edicions 62.
- Bonnassie, Pierre (1990): "La croissance agricole du haut Moyen Age dans la Gaule du Midi et le nord-est de la péninsule ibérique: chronologie, modalités, limites" dins *La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités, Géographie, Actes des 10e Journées internationales d'histoire médiévale et moderne tenues au Centre culturel de l'abbaye de Flaran 9-11 septembre 1988*, Auch, Comité département du Tourisme du Gers, p.13-35.

- Bonnassie, Pierre (1993): *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*. Barcelona, Crítica.
- Bosch i Casadevall, Josep Maria (1997): "L'assentament prefeudal (segles IV-VIII)" dins Xavier Llovera Massana et alii: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica.
- Bosch i Casadevall, Josep Maria (2004): "La disgregació del món ibèric a la Vall d'Andorra" dins *Papers de Recerca Històrica*, núm. 2, p.10-18
- Bosch Casadevall, Josep Maria (2005): "Andorra entre els segles VI-IX" dins Belenguier, Ernest (dir), p.89-104.
- Bosch Casadevall, Josep Maria; Codina Vialette, Olivier (2000): "Sobre la possible producció de ferro a la Vall d'Andorra entre els segles VII-XVI" dins *Primer Simposio sobre la Minería y la Metalúrgia Antigua en el SW Europeo*. Serós, p.327-334.
- Bosch Casadevall, Josep Maria; Yáñez de Aldecoa, Cristina (2005): "Andorra entre els segles I-V" dins Belenguier, Ernest (dir), p.77-88.
- Bosom i Isern, Sebastià; Vela i Palomares, Sussana (2007): *Llibre de privilegis de la vila de Puigcerdà*. Barcelona, Fundació Noguera.
- Bouchard, Gérard (1994): "Trois chemins de l'agriculture au marché. Capitalisme, protoindustrialisation, co-intégration. Réflexion à partir de l'exemple de Saguenay (Québec)" dins *Histoire et Sociétés Rurales*, núm. 2, p.69-90.
- Bourret, Christian (1995): *Les Pyrénées centrales du IXe au XIXe siècle. La formation progressive d'une frontière*. Aspet, PyrèGraph.
- Bourret, Christian (1998): *Un royaume 'transpyrénéen'? La tentative de la maison de Foix-Béarn-Albret à la fin du Moyen Âge*. Aspet, PyrèGraph.
- Bringué i Portella, Josep Maria (1993): "Le marquifat de Pallars et les pouvoirs centraux (XVe-XVIIe siècles). Persistance et rupture dans les libertés communales" dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (dir.): vol 2, p.25-38.
- Bringué i Portella, Josep Maria (1993b): "Redelme, qüestia i llibertats camperoles al comtat de Pallars (segles XIV-XV)" dins *Collegats*, núm. 6, p.99-124.
- Bringué i Portella, Josep Maria (1995): *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII*. Tesi doctoral, UPF.
- Bringué i Portella, Josep Maria (1996): "La conformació dels drets comunitaris sobre el territori. La Vall d'Àneu, segles XV-XVIII" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p.151-171.
- Bringué i Portella, Josep Maria (1998): "Comunitats en franc alou. El Pallars Sobirà, segles XV-XVIII" dins Belenguier, Ernest; Dantí, Jaume; Gual, Valentí (eds.): *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Rafael Dalmau, p.63-79.

- Bringué i Portella, Josep Maria (2003): "Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric" dins *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català. Actes del Seminari Què en farem dels comunals? Sort, maig de 2002*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient, p.21-47.
- Brives-Hollander, Annie (1984): *Pyrénées sans frontière. La Vallée de Barèges et l'Espagne du XVIIIe siècle à nos jours*. Argelès-Gazost, Société d'Études des Sept Vallées.
- Brocà, Guillem M. de (1985-1987): *Historia del derecho de Cataluña y especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona, generalitat de Catalunya, 2 volums.
- Brunet, Michel (1990): *Le Roussillon, une société contre l'Etat (1780-1820)*, Perpinyà, El Trabucaire.
- Brunet, Michel; Brunet, Serge; Pailhès, Claudine (eds.) (1993): *Pays Pyrénéens & Pouvoirs Centraux XVIe-XXe s. Actes du Colloque International organisé a Foix les 1-2-3 Octobre 1993*. Foix, Association des Amis des Archives de l'Ariège, 2 vols.
- Brunet, Serge (1998): "Prêtes, familles et communautés montagnardes: le cas du Val d'Aran (XVIe-XVIIIe s.)" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.767-795.
- Brunet, Serge (2002): "Les mutations des lies et passerries des Pyrénées, du XIVE au XVIIIe siècle" dins *Annales du Midi*, vol.114, núm. 240, p.431-456.
- Brutails, Jean-Auguste (1890): *Documents des Archives de la Chambre des Comptes de Navarre (1196-1384)*. Paris, Emile Bouillon.
- Brutails, Jean-Auguste (1904): *La Coutume d'Andorre*. Paris, Ernest Leroux.
- Burgueño, Jesús (1995): *De la Vegueria a la Província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona, Rafael Dalmau.
- Burgués, Joan (1978): "Una nova parròquia andorrana: Les Escaldes-Engordany" dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm.3, p.85-89.
- Buyreu Juan, Jordi (2005): "Aspectes polítics i socials a l'Andorra de l'època moderna" dins Ernest Belenguer (dir.) i Susanna Vela (coord.): *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, Ed.62, p.217-230.
- Cabero Diéguez, Valentín (1980): *Espacio agrario y economía de subsistencia en las montañas Galaico-leonesas: la Cabrera*. León, Ediciones Universidad de Salamanca.
- Camiade Boyer, Martina (1987): *La parròquia d'Ordino al segle XVIII. Població i mentalitats*. Institut d'Estudis Andorrans, Centre de Perpinyà, Quaderns d'història, núm. 1.

- Camiade Boyer, Martina (2000): "Els tractats de bon veïnatge i drets entre les Valls d'Andorra i les comunitats pastorals veïnes" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 14, p.123-129.
- Camiade Boyer, Martina (2001): *La casa en la comunitat andorrana del segle XVII al XIX. Solidaritats, estratègies d'aliances i de poder*. Andorra, Editorial Andorra.
- Campmajó, Pierre (2005): "Les roches gravées d'époque Ibère sont-elles des marqueurs de territoire? Le cas de la Cerdagne" dins *Acta Palaeohispanica IX. Palaeohispanica 5. Actas del IV coloquio sobre lenguas y culturas Paleohispánicas*. Institución Fernando el Católico de la Diputación de Zaragoza i Universitat de Barcelona, p.195-234.
- Cantelaube, Jean (1993): "Politique d'autorisation d'usines et évolution de la métallurgie ariégeoise aux XVIIIe et XIXe siècles" dins Michel Brunet, Serge Brunet, Claudine Pailhès: *Pays Pyrénéens & Pouvoirs Centraux (XVIe-XXe s.)* Foix, p.87-104.
- Canturri, M.A. (1974): "Aspectes de la història demogràfica andorrana" dins *Actas VII Congrso de Estudios Pirenaicos*, IEP, Jaca.
- Canturri, Pere (1999): "Els gravats de les valls d'Andorra" dins *Grafits. 6000 anys de llenguatge marginal*. Govern d'Andorra, p.51-62.
- Canturri Montanya, Pere (2009): "Gravats prehistòrics i medievals d'Andorra" dins: *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, p.75-92.
- Capdevila Subirana, Joan (2011): *La delimitació de la frontera hispanofrancesa (1659-1868)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- Cardesín, José María (1992): *Tierra, trabajo y reproducción social en una aldea gallega (s.XVIII-XIX): Muerte de unos, vida de otros*. Madrid, MAPA.
- Carvajal, J. de (1895): *Las Cortes Españolas de 1895. Las Franquicias de Andorra*. Madrid, Imprenta Hijos de M.G. Hernández.
- Casamajor i Esteban, Jordi (2009): "Noves aportacions als gravats rupestres d'Andorra i de l'Alt Urgell" dins *Papers de Recerca Històrica*, volum 6, p.94-106.
- Castells (1967): *Els Castells catalans*, vol.4, Rafael Dalmau.
- Casteran, P. de (1897): "Traité internationaux de lies et passerries conclus entre les hautes vallées frontalières des Pyrénées centrales" dins *Revue des Pyrénées*, vol. IX.
- Castillon, H. (1852): *Histoire du Comté de Foix depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*. Toulouse, J.B. Cazaux, 2 volums.
- Catafau, Aymat [coord.] (2005): *Les ressources naturelles des Pyrénées du moyen âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Presses Universitaires de Perpignan.
- Cavaillès, Henri (1910): "Une fédération pyrénéenne sous l'Ancien Régime. Les traités de Lies et Passeries" dins *Revue Historique*, Tom 5, p.1-34 i 251-276.

- Cavaillès, Henri (1931): *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes*. Paris, Librairie Armand Colin.
- Cavero Muñoz, Pere (1995): "Segles XIX i XX. Institucions parroquials" dins Maria Jesús Lluelles [coord.]: *Caldea. Un projecte per a un país*. Escaldes, Comú d'Escaldes-Engordany.
- Cavero Muñoz, Pere (2004): "L'administració menor local a Andorra: els quarts" dins *2004. Andorra. Anuari socioeconòmic*, BPA, p. 147-169.
- Cavero Muñoz, Pere (2005) "L'administració menor local a Andorra (II): els quarts d'Ordino, La Massana i Sant Julià de Lòria i els veïnats de Canillo" dins *2005. Andorra. Anuari socioeconòmic*, BPA, p.159-169.
- Cavero, Pere i Dupui, Dominique (2009): *Auzat-Vicdessos – Ordino. Relacions transfrontereres al llarg dels segles*, Andorra, Pays d'Auzat-Vicdessos i Comú d'Ordino.
- Chamoux, Marie Noëlle; Contreras, Jesús (1996): *La gestión comunal de recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y de América Latina*. Barcelona, Icaria.
- Chesé, Ramón (2011): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Barcelona, Fundació Noguera, 2 vols.
- Codina Vialette, Olivier (1997): "L'abandó del Roc d'Enclar (finals segle XVI-segle XIX)" dins Llovera Massana, Xavier (et alii), p.119-133.
- Codina Vialette, Olivier (2005): *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIe au XIXe siècle*. Perpignan, Presses Universitaires.
- Codina Vialette, Olivier (2005b): "Productes i xarxes. El comerç a Andorra i des d'Andorra en la primera meitat del segle XVII" dins: Jean Michel Minovez et Patrice Poujade (ed.): *Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. Toulouse, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, vol. 2, p. 457-472.
- Codina Vialette, Olivier (2005c): "Del dret d'orri al cortó. Evolució de la ramaderia ovina a Andorra (segles XV-XIX)" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19, p.91-110.
- Codina Vialette, Olivier (2008): "Espaces d'élevage et stratégies pastorales. Les problèmes d'échelle dans l'étude de l'élevage andorran de la fin du XVIe à la fin du XIXe siècle" dins *Les Cahiers de Framespa. Nouveaux champs de l'histoire sociale*. FRAMESPA, versió PDF.
- Codina Vialette, Olivier (2010): "El carbó vegetal com a font d'energia per a una protoindústria: el cas de la farga a Andorra" dins *L'energia a Andorra. 22a diada andorrana*. Andorra, Societat Andorrana de Ciències, p.199-212.
- Codina Vialette, Olivier; Bosch Casadevall, Josep Maria; Vila Mur, Antoni (2001): *La farga Rossell. El zenit de l'obtenció del ferro pel sistema directe*. Govern d'Andorra.
- Codina Vialette, Olivier i Fortó i Garcia, Abel (2009): "Poder, comunitats i territori. Una interpretació arqueològica de l'Andorra dels segles VI al XII"

- dins: *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, p.119-146.
- Collantes, Fernando (2001): "El declive demográfico de la montaña española, 1860-1991: revisión crítica de propuestas teóricas" dins *Historia Agraria*, núm. 24, p.203-225.
- Comas d'Argemir, Dolors (2002): *Andorra, una economia de frontera*. Lleida, Pagès editors.
- Comas d'Argemir, Dolors; Pujadas, Joan Josep (1997): *Andorra, un país de frontera: estudi etnogràfic dels canvis econòmics, socials i culturals*. Barcelona, Alta Fulla.
- Conesa, Marc (2005): "L'herbe et la terre. Communautés rurales de Cerdagne française au XVIIIe siècle et accès aux estives: un lien structurant" dins Aymat Catafau (2005), p.205-220.
- Congost, Rosa (2000): "Sagrada propiedad imperfecta. Otra visión de la revolución liberal española" dins *Historia Agraria*, núm. 20, p.61-93.
- Coromines, Joan (1989-1997): *Onomasticon cataloniae*. Barcelona, Curial, 8 volums.
- Corriente Córdoba, José Antonio (1996): "La nacionalidad del Principado de Andorra: Noticia y crítica de su evolución reciente" dins *Anuario de derecho internacional*, núm. 12, p.253-295.
- Costa, Joaquín (1983): *Colectivismo agrario en España*. Zaragoza, editorial Guara.
- Creus Gispert, Laia (2010): "Arcavell, la magnitud d'una frontera local a l'Alt Urgell (segles XIV-XX)" dins *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, 2008-2009*. Ibix 6, p. 233-250.
- Cuadrada, Coral (2001): "Santes Creus: els monjos colonitzadors i l'ordenació del territori" dins Ferran Garcia-Oliver: *El Císter, ideals i realitat d'un orde monàstic*, Universitat de València, p.143-156.
- Cura i Morera, Miquel; Principal i Ponce, Jordi: "Nous models socio-econòmics per a la interpretació del món pre-romà a la Catalunya interior" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.127-133.
- Dantí i Riu, Jaume (1996): "Els béns comunals a Catalunya l'època moderna" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p.93-109.
- Davasse, Bernard (2006): " La gestion sociale des ressources naturelles dans les espaces sylvo-pastoraux des Pyrénées de l'Est (du Moyen Âge au siècle actuel)" dins Corinne Beck, Yves Luginbühl, Tatiana Muxart (eds.): *Temps et espaces des crises de l'environnement*. Éditions Quae, p.211-225
- David, Maurice (1992): "La soulane d'Andorre objet de disputes séculaires" dins *Société Ariégeoise Sciences Letres et Arts*. Volum XLVII, p.25-43.

- De la Parte, Isabel (1999): "Les frontieres de la frontera andorrana. La construcció social de les identitats" dins *Atles cartogràfic de les valls d'Andorra, 1692-1976*. Andorra, Arxiu Històric Nacional, p.111-120.
- Delcor, Maties (1984-1985): "Una descripció de la Vall de Querol del juriconsult Antoni Oliba (S.XVI)" dins *Urgellia*, núm. 7, p.431-457.
- Derouet, Bernard (1995): "Territoire et parenté. Pour une mise en perspective de la communauté rurale et des formes de reproduction familiale" dins *Annales H.S.S.*, núm. 3, p.645-686.
- Desplat, Christian (1993): *La guerre oubliée. Guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XIXe siècles)*. Biarritz, J. et D. Editions.
- Desplat, Christian (2002): "Henri IV et les traités de paréages Pyrénéens: un exemple de compromis politique entre le centre et la périphérie" dins *Annales du Midi*, vol. 114, núm.240, p.457-479.
- Díaz Cañeja (1955): "Bienes municipales. Su clasificación en la Ley de Régimen Local" dins *Revista de estudios de la Administración Local*, núm. 81, p.430 i ss.
- Domínguez Martín, Rafael (1994): "La mercantilización de factores en la agricultura española, 1860-1880: un intento de estimación de los contrastes regionales" dins *Revista de Historia Económica*, núm. 1, p.85-109.
- Domínguez Martín, Rafael (1996): *El campesino adaptativo: campesinos y mercado en el norte de España, 1750-1880*. Santander, Universidad de Cantabria – Asamblea Regional de Cantabria.
- Domínguez Martín, Rafael (1998): "De l'aldea perduda a l'aldea recuperada: el mite de la decadència de la comunitat pagesa a Cantàbria (1750-1950)" dins *Recerques*, núm. 36, p.53-80.
- Domínguez Martín, Rafael i Lanza García, Ramón (1991): "Propiedad y pequeña explotación campesina en Cantabria a fines del Antiguo Régimen" dins *Señores y campesinos en la Península Ibérica. Siglos XVIII-XX*. Barcelona, Crítica, vol 2, p.173-214.
- Druène, Bernard (1986): "Les lies et passerries spécialement pendant la guerre de Succession d'Espagne" dins *Lies et passerries dans les Pyrénées*. Tarbes, Bibliothèque Centrale, p.69-108 (edició original de 1954).
- Dubois, Jean-Jacques (1994): "La place de l'histoire dans l'interprétation des paysages végétaux" dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. 30-1, p.231-251.
- Dubois, Claude (2000): "Lercoul (Pyrénées ariégeoises). Un site sidérurgique du IIIe s. de notre ère" dins *Gallia*, vol. 57, p.53-62.
- Dubois, Claude i Guilbaut, Jean-Emmanuel (1989): "Un exemple d'exploitation minière antique dans les Pyrénées ariégeoises: la mine du Rougé à Esplas-de-Serrou" dins *Revue archéologique de Narbonnaise*, volum 22, p.363-370.
- Duran Pujol, Montserrat (1986): "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI" dins Garrabou, Ramon (ed.): *Terra, treball i propietat. Classes*

- agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona, Crítica, p.186-213.
- Durand, Aline (2004): "Les milieux naturels autour de l'an mil: approches paleoenvironnementales méditerranéennes." Dins P. Bonnassié i P. Toubert (dir.): *Hommes et sociétés dans l'Europe de l'an Mil. Actes du colloque tenu a Conques 19-21 mai 2000*. Toulouse, Presses universitaires du Mirail, p.73-100.
- Durand, Aline; Ruas, Marie-Pierre (2004): "La forêt languedocienne (fin VIIIe siècle-XIe siècle)" dins A. Corvol-Dessert (ed.): *Les forêts d'Occident du Moyen Âge à nos jours*. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, Flaran 24, p.163-180.
- Durand, Robert (1998): "Les solidarités paysannes au Portugal au moyen âge" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.719-729.
- Esquerrier et Miégevillè, Arnaud [1895]: *Chroniques romanes des comtes de Foix composées au XVe siècle par Arnaud Esquerrier et Miégevillè et publiées pour la première fois par Félix Pasquier et Henri Courteault*. Foix, Société Ariégeoise des Sciences, Lettres et Arts.
- Esteban, Agustín [coord.] (2003): *La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*. Madrid, Servicio Nacional de Parques Nacionales.
- Euba Rementeria, Itxaso (2008): *Análisis antracológico de estructuras altimontanas en el valle de la Vansa-Sierra del Cadí (Alt Urgell) y en el valle del Madriu (Andorra): explotación de recursos forestales de Neolítico a época moderna*. Universitat Rovira i Virgili, Tesi doctoral.
- Feliu, Gaspar (1990): *El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Feliu, Gaspar (1999): "La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur" dins *Revista d'Història Medieval*, núm. 10, p.13-43.
- Feliu, Gaspar (2001): "Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya" dins *Recerques*, núm. 41, p.177-202.
- Fénié, Bénédicte i Fénié, Jean-Jacques (1997): *Toponymie occitane*. Rennes.
- Fernández de Casadevante Romani, Carlos (1985): *La frontera hispano-francesa y las relaciones de vecindad*. Bilbao, Universidad del País Vasco.
- Fernández Trabal, Josep (1996): "Béns comunals a l'edat mitjana. Un estat de la qüestió" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 67-74.
- Ferrer i Mallol, Maria Teresa (1996): "Emprius i béns comunals a l'edat mitjana" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 33-65.
- Ferro, Víctor (1987): *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta*. Vic, Eumo.

- Fiter i Rossell, Antoni (1748): *Manual Digest de las Valls neutras de Andorra*. Consell General d'Andorra, [1987].
- Flaquer Montequi, Rafael (1979): "El aprovechamiento de los comunales (las Ordenanzas de Buitrago)" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 11, p.323-370.
- Folch Iglesias, Cristian (2005): "El poblament al Nord-Est de Catalunya durant la transició a l'Edat Mitjana (segles V-XI dC)" dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLVI, p.37-65.
- Follain, Antoine (1999): "Les communautés rurales en France. Définitions et problèmes (XVe-XIXe siècle)" dins *Histoire et Sociétés rurales*, núm. 12, p.11-62.
- Font i Rius, Josep M. (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Barcelona - Madrid, CSIC.
- Font i Rius, Josep M. (1996): "Algunes consideracions entorn la historiografia i la problemàtica dels béns comunals" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 11-30.
- Fontaine, Laurence (1990): "Solidarités familiales et logiques migratoires en pays de montagne à l'époque moderne" dins *Annales E.S.C.*, núm. 6 (1990), p.1433-1450.
- Fortó García, Abel; Vidal Sánchez, Àlex (2009): "En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra). Las evidencias de ocupación durante la antigüedad tardía y la alta edad media (ss. V-XII d.C.)" dins Juan Antonio Quirós Castillo: *The archaeology of early medieval villages in Europe. Documentos de Arqueología e Historia*, Bilbao, p.253-262.
- Fossier, Robert (1984): *La infancia de Europa. Aspectos económicos y sociales. El hombre y su espacio*. Barcelona, Editorial Labor.
- Fruhauf, Christian (1980): *Forêt et société. De la forêt paysanne à la forêt capitaliste en pays de Sault sous l'ancien régime vers 1670-1791*. Paris, CNRS.
- Furió, Antoni (1997): "Organització del territori i canvi social al país Valencià després de la conquesta cristiana" dins Bolòs, Jordi; Busqueta, Joan J. (eds), *Territori i societat a l'edat mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*, Universitat de Lleida, p.131-166.
- Galceran, Salvador (1977): *Dietari de la Fidelíssima Vila de Puigcerdà*. Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- Galceran, Salvador (1978): "Els privilegis de la vila de Puigcerdà del Llibre verd i del seu Trasllat (1298-1318)" dins *Urgellia*, volum.1, p.301-348.
- Gallardo i Garriga, Antoni; Rubio i Tuduri, Santiago (1993): *La farga catalana. Descripció i huncionament. Història. Distribució geogràfica*. Barcelona, Rafael Dalmau [1930].
- Gallego, Domingo (1995): "Sociedades y sistemas económicos fragmentados (un modelo para el análisis histórico de la adaptabilidad de las economías capitalistas)" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 76, p.25-97.

- Gallego, Domingo (1998): "De la sociedad rural en la España contemporánea y del concepto de sociedad capitalista: un ensayo" dins *Historia Agraria*, núm. 16, p.13-53.
- Galop, Didier; Carozza, Laurent; Marembert, Fabrice; Bal, Marie-Claude (2007): "Activités agropastorales et climat durant l'âge du Bronze dans les Pyrénées: l'état de la question à la lumière des données environnementales et archéologiques" a: <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00345287/en/>
- García de Cortázar, José Ángel (1988): *La sociedad rural en la España medieval*. Madrid, Siglo XXI.
- García de Enterría, E. (1986): *Las formas comunitarias de propiedad forestal y su posible proyección futura*. Santander, Librería Estudio.
- García Fernández, Jesús (1980): *Sociedad y organización del espacio tradicional en Asturias*. Gijón, Silverio Cañada.
- Garrabou, Ramon; Naredo, José Manuel [eds.] (2008): *El paisaje en perspectiva histórica. Formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Zaragoza, Prensas Universitarias.
- Garrigues, Charles (1980): "Histoire des châteaux de Château-Verdun et de Gudanes" dins BSA, p. 169-205.
- Garrigou, Adolphe (1846): *Études historiques sur l'ancien Pays de Foix et le Couseran*. Toulouse, A. Henault.
- Garrigou, Adolphe (1857): *Histoire des populations pastorales de l'ancien consulat de Tarascon*. Toulouse, Imprimerie de Calmettes et Cie.
- Gassiot, Ermengol (2004): *Prospeccions arqueològiques a l'alta muntanya del Pallars Sobirà. Anys 2001 i 2002*. Generalitat de Catalunya, Direcció General del Patrimoni. [Memòria inèdita].
- GEHR (1985): "Contribución al análisis histórico de la ganadería española, 1865-1929" dins *Historia Agraria de la España Contemporánea*. Barcelona, Crítica, vol.2, p.229-278.
- Genicot, Léopold (1993): *Comunidades rurales en el occidente medieval*. Barcelona, Crítica.
- Giménez Romero, Carlos (1990): "La polémica europea sobre la comunidad aldeana (1850-1900)" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 55, p.9-64.
- Gómez, Sílvia (2002): "La construction sociale et légale des frontières: la frontière catalano-française au cours de la première moitié du XIXe siècle" dins Pierre Guillaume (dir.): *Le Midi dans la nation française*. Paris, CTHS, p.99-118.
- Gómez, Sílvia (2005): *Ordre i conflictes en terres catalanes de frontera (1799-1850)*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.
- Gómez de Valenzuela, Manuel (1992): *La vida cotidiana en el Valle de Tena (en los siglos XVI, XVII y XVIII)*. Zaragoza, Ibercaja.
- Gramunt i Subiela (1923): *El derecho civil en el Principado de Andorra*. Tarragona, Imprenta Llorens i Cabré.

- Gual Vilà, Valentí i Puig Tàrrach, Roser (2005) “La població andorrana a l'època moderna” dins Belenguier, Ernest (dir): *Història d'Andorra*. Barcelona, ed. 62, p.153-177.
- Guilaine, Jean, et alii (1995): *Les excavacions a la Balma de la Margineda (1979-1991)*. Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, 3 volums.
- Guilera, Josep M. (1960): *Una història d'Andorra*. Barcelona, AEDOS.
- Guilera, Josep M. (1964): *Unitat històrica del Pirineu*. Barcelona, AEDOS.
- Guillot, Florence (2009). “La mise en place des habitants agglomérés en Sabartès (Haute Ariège) au Moyen Âge central” dins Jean-Pierre Barraqué et Philippe Sénac (ed.), *Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Âge et l'époque Moderne*. Toulouse, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, p. 77-94.
- Gutelman, Michel (1981): *Estructuras y reformas agrarias. Los problemas agrarios y los métodos para su estudio*. Barcelona, Fontamara.
- Hague Roma, Jean-Louis (1998): *Evolución política de Andorra (1931-1939)*. Universidad de Málaga, Tesi doctoral
- Hague Roma, Jean-Louis (2005): “Historia de las magistraturas políticas supremas y de las instancias judiciales del Coprincipado de Andorra desde 1898 a 1945” dins *Revista de estudios histórico-jurídicos*, núm. 27, p.177-195.
- Hague Roma, Jean-Louis; i Peláez, Manuel J. (2002): “La jefatura del Estado de Andorra y sus relaciones con las Repúblicas Española y Francesa (1931-1939): análisis jurídico-político e institucional” dins *Cuadernos Republicanos*, núm. 50, p.115-139.
- Hernández Hernández, Carlos (1990): *Régimen jurídico-administrativo de la Universidad del Valle de Salazar*. Pamplona, Gobierno de Navarra.
- Higounet, Charles (1975): *Paysages et villages neufs du Moyen Age*. Bordeaux, Fédération historique du Sud-Ouest.
- Idoate, Florencio (1956): *El valle de Salazar*. Madrid, Publicaciones Españolas.
- Idoate, Florencio (1968): “La comunidad del Valle de Roncal” dins *Actas del quinto congreso internacional de estudios pirenaicos*. Jaca-Pamplona, 1966. Volum 3, Jaca, IEP-CSIC, p.141-146.
- Imízcoz Beunza, José María (1993): “Comunidad de Valle y Feudalismo en el norte de la península: algunas preguntas desde el Valle de Baztán” dins Sarasa Sánchez, Esteban; Serrano Martín, Eliseo (eds): *Señorío y Feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, vol 3, p.69-86.
- Imízcoz Beunza, José María i Floristán, Alfredo (1993): “La comunidad rural vasco-navarra (s.XV-XIX): ¿un modelo de sociedad?” dins *Mélanges de la Casa de Velázquez. Époque Moderne*, vol. XXIX (s), p.193-215.
- Infante Miguel-Motta, Javier (1993): “Aportación al estudio de las haciendas de los concejos castellanos en las ordenanzas municipales durante el tardofeudalismo” dins *Estvdís. Revista de Historia Moderna*. Núm. 19, p.191-232.

- Iriarte Goñi, Iñaki (1998): "La pervivencia de bienes comunales y la teoría de los derechos de propiedad. Algunas reflexiones desde el caso navarro, 1855-1935" dins *Historia Agraria*, núm. 15, p.113-142.
- Izard, Véronique (1993): "Le fer et la forêt dans un 'pays frontière'. Enjeux économiques et sociaux et crises séculaires de la métallurgie au bois dans la 'province du Roussillon' (XVIIe-XIXe siècles)" dins Michel Brunet, Serge Brunet, Claudine Pailhes (ed.): *Pay Pyrénéens & Pouvoirs Centraux (XVIe-Xxe s.)*, Foix, Association des Amis des Archives, vol. 1, p.105-127.
- Izard, Véronique (2005): "La forêt au Moyen Âge: enjeux, gestion et mutation d'un espace menacé. Les forêts nord-catalanes du XIIe siècle" dins Aymat Catafau (2005), p. 255-288.
- Jalut, Guy (1971): "Analyse pollinique de sédiments des Pyrénées Orientales" dins *Bulletin de l'Association française pour l'étude du quaternaire*, vol. 8, núm. 2, p.91-110.
- Jalut, Guy (1973): "Evolution de la végétation et du climat de l'extrémité orientale des Pyrénées pendant le Tardiglaciaire et le Post glaciaire" dins *Bulletin de l'Association française pour l'étude du quaternaire*, vol. 10, núm. 2, p.55-68.
- Jalut, G.; Turu i Michels, V. (2006): "La végétation des Pyrénées françaises lors du dernier épisode glaciaire et durant la transition Glaciaire-Interglaciaire (Last Termination)" dins: J.M. Fullola, N. Valdeyron i M. Langlais (dir.): *Els Pirineus i les àrees circumdants durant el Tardiglacial. Mutacions i filiacions tecnoculturals, evolució paleoambiental. Homenatge Georges Laplace. XIV Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 10-11 XI 2006*. Institut d'Estudis Ceretans.
- Jalut, Guy; Turu i Michels, Valentin (2008): "Le dernier cycle glaciaire-interglaciaire dans les Pyrénées: englacement, climat, végétation" dins J. Canérot, J.-P. Colin, J.-P. Platel, M. Bilotte (dir.): *Pyrénées d'hier et d'aujourd'hui. Pau, 20-21 septembre 2008*. Biarritz, Atlantica, p. 145-161
- Jané Checa, Òscar (2006): *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna*. Barcelona, Afers.
- Jané Checa, Òscar (2008): "Psico(socio)logía e identidad de la frontera en la época moderna" dins *Manuscrits*, núm. 26, p.93-120.
- Janer, Florencio (1869): *Tratados de España. Documentos internacionales del reinado de doña Isabel II desde 1842 a 1868*. Madrid, Imprenta de Miguel Ginesta.
- Junoy, Tomàs (1838): *Relació sobre la Vall d'Andorra*. Govern d'Andorra, Arxiu Històric Nacional d'Andorra
- Kriedte, P.; Medick, H.; Schlumbohm, J. (1986): *Industrialización antes de la industrialización*, Barcelona, Crítica.
- Leroy, S.; Cohen, S.X.; Verna, C.; Gratuze, B.; Téreygeol, F.; Pluzin, P.; Bertrand, L.; Dillmann, P. (2012): "The medieval iron market in Ariège (France). Multidisciplinary analytical approach and multivariate analyses" dins *Journal of Archaeological Science*, 39, p.1080-1093.

- Ladero Quedasa, Miguel Ángel i Galán Parra, Isabel (1984): "Sector agrario y ordenanzas locales: el ejemplo de Medina Sidonia y condado de Niebla" dins *Congreso de Historia Rural. Siglos XV al XIX*. Madrid, Casa de Velázquez-Universidad Complutense, p.75-93.
- Lemoine, Jacques (1975): *Toponymie du Languedoc et de la Gascogne*. Paris.
- Llobet, Salvador (1947): "José Aparici y los pueblos de la provincia de Lérida en el siglo XVIII" dins *Ilerda*, núm. 8, p.7-25.
- Llovera, Xavier (1986): "Els primers pobladors de les Valls d'Andorra" dins *Empuries* núm. 48-50, vol. II, p. 40-49
- Llovera, Xavier (1990) "Arqueologia dels poblats medievals andorrans abandonats" dins *Cota zero: revista d'arqueologia i ciència*, núm. 6, p.52-56.
- Llovera Massana, Xavier [et alii.] (1997): *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, Govern d'Andorra. Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica.
- Lluelles, Maria Jesús (1988): "Acords comercials hispano-andorrans de la segona meitat del segle XIX" dins *Butlletí del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, núm. 2.
- Lluelles, Maria Jesús [coord.](1995): *Caldea. Un projecte per a un país*. Escaldes, Comú d'Escaldes-Engordany.
- López Montanya, E.; Peruga Guerrero, J.; Tudel Fillat, C. (1988): *L'Andorra del segle XIX (De la Nova Reforma a la Revolució del 1881)*. Andorra la Vella.
- Malanima, Paolo (2009): *Pre-modern European economy: one thousand years (10th-19th centuries)*, Leiden, Brill.
- Marca, Pedro de (1688): *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*. Paris.
- Marcet Juncosa, Alice (1991): "Des vaches et des hommes: questions et contestations sur les pâturages d'Andorre" dins *Frontières*, vol.1, Perpignan, p.11-27.
- Marqués, Nemesi (1991): *La reforma de les institucions d'Andorra (1975-1981): aspectes interns i internacionals*. Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona.
- Martí, Ramon (2006): "Del fundus a la parrochia. Transformaciones del poblamiento rural en cataluña durante la transición medieval" dins: *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle): les habitats ruraux = Desde la Tarraconense hasta la Marca Superior de al-Andalus (siglos IV-XI): los asentamientos rurales*. Université de Toulouse-Le Mirail, p.145-166.
- Martí, Ramon (2011): "Los territorios catalanes en la encrucijada del 711" dins *Zona Arqueològica. 711 Arqueología e historia entre dos mundos*. Núm. 15, vol. 2, p.11-23
- Martí, Ramon; Viladrich, Mercè (2000): "Guissona, origen del Bisbat d'Urgell" dins Flocel Sabaté (ed.): *La transformació de la frontera al segle XI*.

- Reflexions des de Guissona arran del IX centenari de la consagració de l'Església de Santa Maria*. Lleida, UdL-IEI, p.37-66.
- Martí Sanjaume, Jaume (1926): *Dietari de Puigcerdà amb sa vegueria de Cerdanya i sots vegueria de Vall de Ribes*. Ripoll, Impremta i llibreria de Llorenç Bonet i Batlle, volum 1.
- Martí Sanjaume, Jaume (1928): *Dietari de Puigcerdá amb sa vegueria de Cerdanya i sotsvegueria de Vall de Ribes*. Lleida, Impremta Mariana, Volum 1, apèndix 815-1300.
- Martín Còlliga, Araceli; Vaquer, Jean (1995): "El poblament dels Pirineus a l'holocè, del mesolític a l'edat del bronze" dins Jaume Bertranepetit i Elisenda Vives (ed.), p. 35-73.
- Martzluff, Michel (2005): "Els orígens del poblament de les Valls d'Andorra" dins Ernest Belenguer (dir): *Història d'Andorra. De la prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, edicions 62, p.29-50.
- Mas, Carlos (2000): *Història de la farga catalana. El cas de la vall Ferrera, al Pallars Sobirà (1750-1850)*. Lleida, Pagès editors.
- Mas i Canalís, David (1994): "La ramaderia andorrana al segle XVIII. L'ús de pasturatges a les parròquies d'Ordino, Andorra i Canillo" dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 6, p.55-96.
- Mas i Canalís, David (1996): "La ramaderia andorrana al segle XVIII. L'evolució de la cabanya ramadera" dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 7, p.27-48.
- Mas i Canalís, David (2003): "Ramaderia i comerç exterior al segle XVIII" dins *Papers de Recerca Històrica*, núm. 1, p.31-40.
- Mas i Canalís, David (2005): "Orris de la vall del Madriu" dins *Papers de Recerca Històrica*, núm. 3, p. 32-45.
- Mercadal i Fernández, Oriol; Aliaga i Rodrigo, Sara; Bosom i Isern, Sebastià (1995): "Poblament i explotació del territori a la Cerdanya. Assaig de síntesi: del neolític a l'edat mitjana" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.171-194.
- Métailié, Jean-Paul (1981): *Le feu pastoral dans les Pyrénées Centrales (Barousse, Oueil, Larboust)*. Paris, CNRS.
- Métailié, Jean-Paul (2006): "La dégradation des montagnes au XIXe siècle dans les Pyrénées" dins Corinne Beck, Yves Luginbühl, Tatiana Muxarts (eds.): *Temps et espaces des crises de l'environnement*. Éditions Quae, p. 191-210.
- Métailié, J.-P.; Bonhôte, J.; Davasse, B.; Dubois, C.; Galop, D.; Izard, V. (2003): "La construcción del paisaje forestal en los Pirineos orientales, del Neolítico a nuestros días. Un modelo cronológico del bosque en el largo plazo" dins J.A. SEBASTIÁN AMARILLA I R.URIARTE AYO (eds.): *Historia y economía del bosque en la Europa del Sur (siglos XVIII-XX)*. Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, p.15-38.

- Mingione, Enzo (1993): *Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Mínguez, José María (1998): "Continuidad y ruptura en los orígenes de la sociedad asturleonera. De la villa a la comunidad campesina" dins *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 16, p.89-127.
- Ministerio de Asuntos Exteriores (1976): *Censo de tratados internacionales suscritos por España. 16 septiembre 1125 a 21 octubre 1975*. Vol.1. *Bilaterales*. Madrid, MAE, Secretaria General Técnica. Servicio de Informática.
- Miquel Rosell, Francisco (1945): *Liber Feudorum Maior*. Barcelona, CSIC, 2 vols.
- Miras, Y.; Ejarque, A.; Orengo, H.; Mora, S.R.; Palet, J.M.; Poiraud, A. (2010): "Prehistoric impact on landscape and vegetation at high altitudes: An integrated palaeoecological and archaeological approach in the eastern Pyrenees (Perafita valley, Andorra)" dins *Plant Biosystems – An International Journal Dealing with all Aspects of Plant Biology*, 144:4, p. 924-939.
- Miret i Sans, Joaquim (1900): *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*. Barcelona.
- Moliné, Enric (1992-1993): "Tractats de pau entre valls pirinenques: unes passeries de 1653 i 1654" dins *Urgellia*, núm. 11, p. 185-208.
- Moliné, Enric (1996-1997): "Les passeries de 1653 i la vall de Cardós" dins *Urgellia*, núm. 13, p.553-558.
- Morell, Antoni (1976): "Andorra a la segona meitat del segle XVIII" dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 1, p.65-90.
- Moreno, A.; Domènech, T.; Gunzberg, J.; Planaguma, J. (1986): "Las crisis demográficas en Cataluña. Siglos XIV al XVII. Algunas reflexiones" dins *Contrastes. Revista de Historia Moderna*. Murcia, Universidad de Murcia, vol. 2, p.15-38.
- Moreno Fernández, J.R. (1994): *El monte público en La Rioja durante los siglos XVIII y XIX: aproximación a la desarticulación del régimen comunal*. Gobierno de la Rioja.
- Moreno Fernández, José Ramón (1998): "El régimen comunal y la reproducción de la comunidad campesina en las sierras de La Rioja (siglos XVIII-XIX)" dins *Historia Agraria*, núm. 15, p.75-111.
- Nadal, Jordi; Pèlachs, Albert; Soriano, Joan Manuel; Molina, David; Cunill, Raquel; Bal, Marie Claude (2009): "Mètodes per a l'estudi transdisciplinari del paisatge d'àrees de muntanya" dins *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 55, p.147-170.
- Nell, Edward J. (1984): *Historia y teoría económica*. Barcelona, Crítica.
- Nieto García, Alejandro (1964): *Bienes comunales*. Madrid, Editorial Revista de Derecho Privado.

- Noël, Michel (1996): *L'homme et la forêt en Languedoc-Roussillon. Histoire et économie des espaces boisés*. Presses Universitaires de Perpignan.
- Nordman, Daniel (2008): "La frontera: teories i lògiques territorials a França (segles XVI-XVIII)" dins *Manuscrits*, núm. 26, p.21-33.
- Obiols i Perearnau, Lluís (2010): "Activitats econòmiques en època antiga a la serra del Cadí" dins Societat Andorrana de Ciències: *Recull de conferències 2008: 2225 anys dels Andosins. 3rs Debats de Recerca*, p.53-62.
- Olesti Vila, Oriol; Mercadal, Oriol (2005): "La iberització del Pirineu oriental i la filiació ètnica dels ceretans" dins *Acta Paleohispanica*, 5, p.295-314.
- Oliver, Jaume (1996): "El delme de la pega de la Seu d'Urgell a l'inici del domini feudal del pastoralisme pirinenc" dins *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans*. P.157-168.
- Oliver, Jaume (2003): "Els empius medievals pallaresos" dins *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català. Actes del Seminari Què en farem dels comunals? Sort, maig de 2002*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient, p.51-59.
- Padrós, Joan Antoni (2000): "Pere Compte necesita ayuda. Endeudamiento y límites de la solidaridad campesina en la Cataluña del siglo XVI" dins *Historia Agraria*, núm. 20, p.41-60.
- Pailhès, Claudine (1993): "La 'souveraineté' de Donnezan" dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (eds.), vol 2, p.59-71.
- Palet Martínez, Josep Maria (1997): *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC / X-XI dC. Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona*, 1, Barcelona, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona.
- Palet, Josep Maria; Ejarque, Ana; Miras, Yannick; Riera, Santiago; Euba, Itxaso; Orengo, Héctor (2007): "Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí – Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs" dins *Tribuna d'arqueologia*, núm. 2006-2007, p.229-253.
- Pallaruelo, Severino (1988): *Pastores del Pirineo*. Ministerio de Cultura.
- Palu, Pascal (1993): "Conflits de nature entre pays pyrénéens et pouvoirs centraux de la fin du XVIIIe siècle au début du Xxe siècle: le cas de la Soule (Pays Basque français)" dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (dir), vol 1, p.169-188.
- Papell i Tardiu, Joan (2005): *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Barcelona, Fundació Noguera.
- Pastor, Reyna (1980): *Resistencia y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglos X-XIII*. Madrid, Siglo XXI.

- Pastor, Reyna (1998): "Perspectivas para el estudio de las solidaridades campesinas. Edad Media" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J., Vicedo, E. (eds), p.21-40.
- Pèlachs Mañonsa, Albert (2004): *Deu mil anys de geohistòria ambiental al Pirineu central català. Aplicació de tècniques paleogeogràfiques per a l'estudi del territori i el paisatge a la Coma de Burg i a la Vallferrera*. Universitat Autònoma de Barcelona, Tesi doctoral.
- Pèlachs Mañonsa, Albert; Pérez-Obiol, Ramon; Soriano López, Joan Manuel; Bal, Marie-Claude (s/d): *El paisatge vegetal de les planes de Son i la Mata de València: una aproximació als darrers mil·lennis de geohistòria ambiental*. <http://ichn.iec.cat>
- Pèlachs, Albert; Soriano, Joan Manuel (2003): "Las fuentes paleobotánicas y la historia forestal: el ejemplo de los valles de la Coma de Burg y Vallferrera (Pallars Sobirà-Lleida)" dins: *Cuadernos de la Sociedad Española de Ciencias Forestales*, núm. 16, p.155-160.
- Pèlachs, Albert; Soriano, Joan Manuel; Nadal, Jordi; Molina, David; Conill, Raquel (2008): "Geohistoria de la relación entre la sociedad y el medio natural a través del estudio forestal: la Vallferrera y la Coma de Burg (Pallars Sobirà, Lleida, Pirineos)" dins Garrabou i Naredo (2008), p. 137-162.
- Pérez Almoguera, Arturo (1996): "De la árketurki prerromana a la Vrgellum visigoda, ¿una continuidad?" dins *Cypsela*, XI, p.153-160.
- Pérez Álvarez, Maria Teresa (1996): *La montaña noroccidental leonesa en la Edad Moderna*. León, Universidad de León.
- Pérez Picazo, Maria Teresa i Lemeunier, G. (1984): "Le municipe et la régulation de la vie agraire: l'exemple de Murcie (XVIe-XIXe s.)" dins *Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX*. Madrid, Casa de Velázquez-Universidad Complutense, p.63-74.
- Peruga Guerrero, Joan (2009): "La construcció de la nació andorrana" dins: *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, p.337-360.
- Petrowiste, Judicaël (2005): "Transit et redistribution: l'organisation des échanges marchands dans le comté de Foix à la fin du Moyen Age (XIIIe – XVe siècles)" dins: Jean Michel Minovez et Patrice Poujade (ed.): *Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. Toulouse, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, vol. 2, p.415-436.
- Pichot, Daniel (2008): "L'herbe et les hommes: prés et pâturages dans l'Ouest de la France (XIe-XIVe siècle)" dins E. Brumont (ed.): *Prés et pâtures en Europe Occidentale*. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, Flaran 28, p. 45-64.
- Pinto, Anthony (2003): "Ressources et activités économiques dans les montagnes roussillonnaises (XIe-XVe siècle)" dins *Actes des congrès de la Société des historiens médiévalistes de l'enseignement supérieur public*. 34e congrès, Chambéry, p.315-344.

- Piqué i Badia, Joan Ramon (1998): "Solidaritats pageses. L'organització politicoadministrativa de la vall de Barravés al segle XVII" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.235-248.
- Piqué, Raquel (1998): "Dinàmica paleoambiental entre el 80.000-5.000 BP al nord-est de la península ibèrica: les dades antracològiques" dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 8, p.7-17.
- Piqué, Raquel (2005): "Paisaje y gestión de recursos forestales entre el VI y IV milenio cal BC en el nordeste de la Península Ibérica" dins Pablo Arias Cabal, Roberto Ontañón Peredo y Cristina García-Moncó (eds.): *Actas del III Congreso del Neolítico de la Península Ibérica. Santander, 2003*. Santander, Universidad de Cantabria, p.45-52.
- Plande, R. (1938): "La formation politique de la frontière des Pyrénées" dins *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, p.221-242.
- Ponce, Santi (2001): "El procés d'especialització ramadera a la Plana de Vic (1850-1930)" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 14, p.185-196.
- Pons i Guri, Josep M.; Palou i Miguel, Hug (ed.) (2002): *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del Castell de Besalú*. Barcelona, Fundació Noguera.
- Poujade, Patrice (1993): "Pouvoir local et pouvoir central dans le Val d'Aran au XVIIe siècle (vers 1610-vers 1720)" dins Michel Brunet, Serge Brunet, Claudine Pailhes (ed.): *Pay Pyrénéens & Pouvoirs Centraux (XVIe-Xxe s.)*, Foix, Association des Amis des Archives, vol. 1, p.479-489.
- Poujade, Patrice (1998): "Les relations transpirinenques a la Catalunya moderna: els tractats de 'lrigues i patzeries'" dins *Pedralbes*, núm. 18, I, p.189-199.
- Poujade, Patrice (1998b): *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies*. Apset, PyrèGraph.
- Poujade, Patrice (1999): "Le commerce de mules entre la France et l'Espagne à l'époque moderne: l'exemple du Val d'Aran et des Pyrénées centrales" dins *Annales du Midi*, Tome CXI, núm. 227, p.311-324.
- Poujade, Patrice (2005): "Commerce transfrontalier en Pays de Foix, vers 1550-vers 1700". dins: Jean Michel Minovez et Patrice Poujade (ed.): *Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. Toulouse, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, vol. 2, p.437-455.
- Poujade, Patrice (2006): "Els Pirineus moderns com a lloc de la conflictivitat i del diàleg. Una visió sobre les relacions humanes intenses" dins *Ripacurtia*, núm. 4, p.25-41.
- Poujade, Patrice (2008): "La frontera pirinenca i el comerç a l'època moderna" dins *Manuscrits*, núm. 26, p.79-91.
- Poujade, Patrice (2010): "Els Pirineus: frontera i connexió a l'època moderna" dins *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Ibix. Annals 2008-09*, núm. 6, p.13-23.

- Puche, Josep M. (1993): "Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'edat del Bronze a l'Urgell" dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3, p.21-64.
- Puig, Antoni (1763): *Polítar Andorrà*, Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura., edició de 1982.
- Pujal Trullà, Albert (2011): *Ordino segle XV. Una petita història d'Andorra*. Edició de l'autor.
- Pujal Trullà, Albert; Lladós Torrent, Josefina (2007): *La Farga de Cal Pal. Història d'una família andorrana*. Andorra la Vella, Consell General.
- Pujal Trullà, Albert; Lladós Torrent, Josefina (2008): *La Domus del Consell de la Terra*. Andorra la Vella, Consell General.
- Pujal Carabantes, Cinta (1998): "El dibuix del territori andorrà" dins *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 43, vol. XII, p.67-80.
- Reglà, Joan (1952): "El tratado de los Pirineos de 1659. Negociaciones subsiguientes acerca de la delimitación fronteriza" dins *Hispania*, vol. XLII, p.101-166.
- Reglà, Joan (1966): *El bandolerisme català del barroc*. Barcelona, Edicions 62.
- Rendu, Christine (2003): *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Canet, Editions Trabucaire.
- R.F.T.J. Provicari de Anyos (1838): *Relació sobre la Vall de Andorra*. Toulouse, Imprimerie de P. Montaudin.
- Ribera Llonc, Jordi (2010): "La frontera aneuenca i cardosenca amb França durant l'època Moderna: pas de ramats, contrabandistes i comerciants (s.XVI-XVII)" dins *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, 2008-2009*. *Ibix* 6, p.95-109.
- Rico, Christian (1997): *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)* Madrid, Casa de Velázquez.
- Riera Melis, Antoni (2004): "La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI)" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 17, p. 751-764.
- Riera Melis, Antoni (2005): "El comerç d'articles agropecuaris entre Catalunya i els districtes pirinencs del regne de Mallorca durant la primera meitat del segle XIV" dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 26, p.367-377.
- Riera Mora, Santiago (2006): "Cambios vegetales holocenos en la región mediterránea de la Península Ibérica: ensayo de síntesis" dins *Ecosistemas*, núm. 15 (1), p.17-30
- Riera Mora, Santiago (2008): "Los paisajes vegetales de la España mediterránea a lo largo de la historia" dins Garrabou i Naredo (2008), p. 21-45.
- Riera Mora, S.; Esteban Amat, A.: "Vegetation History and human activity during the last 6000 years on the central Catalan coast (northeastern Iberian Peninsula)" dins *Vegetation History and Archeobotany*, Vol. 3, p.7-23.

- Riu, Manuel (1983): "Una tipologia de l'hàbitat medieval al Pirineu: l'exemple d'Andorra" dins *Annals de la 1^a Universitat d'Estiu Andorra 82. El segle XIII*. Andorra, p.94-105.
- Riu, Manuel (1995): "El poblament dels Pirineus, segles VII-XIV" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.195-220.
- Rivière, Benjamin (1868): *La ville d'Ax, son consulat et sa chatellenie*. Foix, Pomiès, Ainé & Neveu.
- Rodríguez González, Maria del Carmen i Durany Castrillo, Mercedes (1998): "Ocupación y organización del espacio en el Bierzo Bajo entre los siglos V al X" dins *Studia Historica. Historia Medieval*, vol 16, p.45-87.
- Roigé, Xavier; Beltran, Oriol, Estrada, Ferran (1993): "Une petite république entre deux royaumes. Organisation politique et adaptation au milieu dans le Val d'Aran (XVIIIe-XXe siècles)" dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (dir.): p.189-206.
- Roigé, Xavier; Ros, Ignasi; Cots, Peir (2002): "De la communauté locale aux relations internationales: les traités de lies et passeries dans les Pyrénées catalanes" dins *Annales du Midi*, Tome 114, núm.240, p.481-499.
- Ros Fontana, Ignasi (2005): "La ramaderia transhumant entre el Pirineu i el Pla de Lleida. Una aproximació diacrònica" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 18, p.165-191.
- Ros Pascuet, Francesca (2005): "El poblament a Andorra" dins Ernest Belenguier (dir): *Història d'Andorra. De la prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, edicions 62, p.287-304.
- Rösener, Werner (1990): *Los campesinos en la Edad Media*. Barcelona, Crítica.
- Roussillou, P.R. (1823): *De l'Andorre*. Toulouse, Vieusseux.
- Ruas, Marie-Pierre (2008): "Prés, prairies, pâturages: éclairages archéobotaniques" dins Françis Brmunont (dir.): *Prés et pâtures en Europe occidentale*. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, p.13-44.
- Ruf, M.Àngels; Vela, Susanna (1997): "El castell d'Enclar (segles IX-XIII)" dins Xavier Llovera Massana et alii: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, Govern d'Andorra. Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica, p.110-118.
- Ruquet, Miquel (2008): "Els andorrans, l'administració de l'Arieja i la Primera Guerra Mundial" dins *Papers de Recerca Històrica*, núm. 5, p.95-107.
- Russell, J.C. (1973): "European Population 500-1500" dins C.M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow-London, Collins, Vol. 1, p.25-70.
- Saavedra, Eduardo (1886): "La cuestión de Andorra" dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom 9, p.335-337.
- Sabaté i Curull, Flocel (1997): *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana.

- Sabio Alcutén, Alberto (1997): *Los montes públicos en Huesca (1859-1930). El bosque no se improvisa*. Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- Sahlins, Peter (1985): "Del tractat dels Pirineus (1659) als tractats de Baiona (1866-1868). Dues històries de la frontera de la Cerdanya?" dins *L'Avenç* núm. 86, p.42-48.
- Sahlins, Peter (1993): *Fronteres i identitats. La formació de França i Espanya a la Cerdanya, s.XVII-XIX*. Vic, Eumo.
- Sala, Ramon (2000): "La transhumància a Prats de Molló (segles XVII-XVIII)" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm. 14, p.171-184.
- Sala López, Pere (1996): "Tragèdia dels comunals i Tragèdia dels tancaments, dilema del presoner i cooperació no altruista. Un estat de la qüestió sobre la propietat comunal" dins *Recerques*, núm. 33, p.137-147.
- Sales, Núria (1983): "Ramblers, traginers i mules (s.XVIII-XIX)" a *Recerques*, núm. 13, p.65-81.
- Sales, Núria (1984): *Senyors bandolers, miquelets i botiglers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI al XVIII*. Barcelona, Empúries.
- Sales, Núria (1991): *Mules, ramblers i fires (segles XVIII i XIX)*. Reus, Edicions del Centre de Lectures.
- Salrach, Josep M. (1990): "Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le Nord-Est de la péninsule ibérique" dins *La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités, Géographie, Actes des 10e Journées internationales d'histoire médiévale et moderne tenues au Centre culturel de l'abbaye de Flaran 9-11 septembre 1988*, Auch, Comité département du Tourisme du Gers, p.133-151.
- Salrach, Josep M. (1998): *El procés de feudalització (segles III-XII)*. Barcelona, edicions 62.
- Salrach, Josep M. (1998b): "Solidaritat i sociabilitat pageses en els orígens de la vila (segles X-XIV)" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.43-71.
- Salvadó, Iván (2008-2009): "La fortificació andorrana de la Margineda (segles XII-XIII). Antecedents, evolució i característiques constructives i poliorcètiques" dins *Arqueologia medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, núm. 4/5, p.50-69.
- Salvans Abetlla, Martí (2008): *'Ricses letigi plet y debat' Cinc cents anys de 'Concòrdia' entre Canillo i Encamp*. Andorra, l'autor.
- Salvans Abetlla, Martí (2011): *De la Solana d'Andorra*. Andorra, Consell General.
- Sanabre, Josep (1960): *El tractat dels Pirineus i la mutilació de Catalunya*. Barcelona, Barcino.
- Sanabre, Josep (1985): *La resistència del Rosselló a incorporar-se a França*. Perpinyà, El Trabucaire.
- Sanabre, Josep (1988): *El tractat dels Pirineus i els seus antecedents*. Barcelona, Dalmau.

- Sánchez de la Campa, M. (1851): *El valle de Andorra. Examen crítico del origen, naturaleza y circunstancias de los privilegios que disfrutaban los andorranos y de los perjuicios que se originan al Tesoro, a la agricultura, al comercio y a la industria de España*. Barcelona, imprenta el Barcelonés.
- Sanllehy i Sabi, Maria Àngels (1993): "Le Val d'Aran: la frontière et les frontières (XVIIe-XVIIIe siècles)" dins Michel Brunet, Serge Brunet, Claudine Pailhes (ed.): *Pay Pyrénéens & Pouvoirs Centraux (XVIe-Xxe s.)*, Foix, Association des Amis des Archives, vol. 1, p.467-478.
- Sanllehy i Sabi, Maria Àngels (1995): *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s.XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- Sanllehy i Sabi, Maria Àngeols (1996): "Les concòrdies a la Val d'Aran (s.XVI-XVIII): de la delimitació de territoria a la limitació d'usos comunals" dins Busqueta, Joan J.; Vicedo, Enric (eds): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p.219-235.
- Sanllehy i Sabi, Maria Àngels (1998): "Algunes reflexions sobre la solidaritat a les comunitats araneses (s.XVII-XVIII)" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.249-261.
- Sans Cadet, M.J. (1842): *Histoire de la vallée d'Andorre et de ses rapports avec le ci-devant Comté de Foix, Auourd'hui formant le Dépt. De l'Ariège*. Toulouse, A.N. Dours éditeur.
- Schneider, Jean (1990): "Libertés, franchises, communes: les origines. Aspects d'une mutation" dins *Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur*, p.7-29.
- Sermet, Jean (1983): *La frontière hispano-française des Pyrénées et les conditions de sa délimitation*. Extracte de la revista *Pyrénées*.
- Sermet, Jean (1984): "La frontière pyrénéenne et ses pâturages" dins *Pyrénées*, p.124-152 i 322-346.
- Serra i Puig, Eva (1986): "Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII" dins Garrabou, Ramon (ed.): *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona, Crítica, p.214-246.
- Serra i Puig, Eva (1993): "Un procès d'eaux, de forêts et de pâturages au XVIe siècle" dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (dir), vol 1, p.131-144.
- Serra i Puig, Eva (1998): "Solidaritats pageses a la Catalunya moderna" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds), p.73-91.
- Serra i Puig, Eva (1998b): "Béns comunals: algunes consideracions" dins Belenguer, Ernest; Dantí, Jaume; Gual, Valentí (eds.): *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Rafael Dalmau, p.11-31.
- Shanin, Teodor (1980): "El advenimiento de los campesinos: emigrantes que trabajan, campesinos que viajas y marxistas que escriben" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 16, p.9-26.

- Shanin, Teodor (1983): "La medición del capitalismo campesino. La operacionalización de los conceptos de la Economía Política: los años 20 en Rusia. Los años 70 en la India" dins *Agricultura y Sociedad*, núm. 28, p.9-37.
- Sieira Bustelo, C. (1956): "Distinta titularidad de los montes incluidos en el Catálogo de Montes de Utilidad Pública. Su naturaleza jurídica" dins *Revista de Estudios de la vida local*, núm. 86, p.149-171 i núm. 87, p.371-393.
- Six, Jules (1901): *Les institutions politiques du Val d'Andorre*. Lille.
- Soboul, Albert (1980): *Problemas campesinos de la Revolución, 1789-1848*. Madrid, Siglo XXI.
- Sobrequés, Santiago (1991): *Els barons de Catalunya*. Barcelona, El Observador de la Actualidad.
- Solé, Xavier (1997): "L'explotació del baix Imperi (segle IV)" dins Xavier Llovera Massana et alii: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, Govern d'Andorra. Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica, p.86-97.
- Soulet, Jean-François (1987): *Les pyrénées au XIXe siècle*. Toulouse, Eché.
- Tello, Enric (1995): *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra. 1700-1860*. Lleida, Pagès.
- Tello, Enric (1999): "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación coevolutiva" dins *Historia Agraria*, núm. 19, p.195-212.
- Tello, Enric; Garrabou, Ramon; Cussó, Xavier (2010): "Tras las huellas ecológicas del metabolismo social: una propuesta metodológica para anilizar el paisaje como humanización del territorio" paper a *I Taller sobre metabolismo social, octubre de 2010*. <http://metabolismosocial.blogspot.com>
- Thibon, Christian (1988): *Pays de Sault. Les Pyrénées audoises au XIXe siècle: les villages et l'État*. Paris, CNRS.
- Thibon, Christian (1993): "Les Pyrénéens, les villages et l'Etat: l'intégratio par le bas (1848-1914)" dins M.Brunet, S.Brunet, C.Pailhès (1993), vol.2, p.159-176.
- Toledano, Ferran (2005): "Tradició i canvi polític a l'Andorra del segle XIX" dins Ernest Belenguer (dir.) i Susanna Vela (coord): *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona, Ed.62.
- Torres i Sans, Xavier (1991): *Els bandolers (s.XVI-XVII)*. Vic, Eumo.
- Tragó, Pere (1982): *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbó*. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgellitana, edició a cura de Cebrià Baraut.
- Thompson, E.P. (1995): *Costumbres en común*. Barcelona, crítica.
- Turut i Michels, V. (1994): "Datos para la determinación de la máxima extensión glaciaria en los valles de Andorra (Pirineo Central)" dins J. Arnáez; J.M.

- García Ruiz i A. Gómez Villar (eds.): *Geomorfología en España*, Logroño, Sociedad Española de Geomorfología.
- Utrilla, Juan F.; Laliena Corbera, Carlos; Navarro Espinach, Germán (2001): "Técnicas agrarias y aprovechamiento de los recursos del bosque en los Pirineos durante la Edad Media" dins *II Encuentro sobre historia y medio ambiente. Simposio internacional. Huesca 24-26 de octubre de 2001. pre-actas*. Instituto de Estudios Altoaragoneses, p. 67-69.
- Utrilla, Juan F.; Laliena, Carlos; Navarro, Germán (2005): "Los recursos naturales y su transformación en los Pirineos aragoneses durante la Edad Media" dins Aymat Catafau (2005), p. 19-48.
- Valls, Antonio (1820): *Memoria acerca de la soberanía que corresponde a la nación española en el Valle de Andorra como a parte integrante de la provincia de Cataluña. Que dirige al Soberano Congreso Nacional el Ciudadano A. Valls, Capitán retirado de Infantería condecorado con la Cruz del 10 ejército*. Barcelona, Imprenta Constitucional, 1820.
- Valls i Taberner, Ferran (1915): *Privilegis i ordinacions de les Valls Pirinenques. Vol. 1. Vall d'Aran*. Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat.
- Valls i Taberner, Ferran (1917): *Privilegis i ordinacions de les Valls Pirinenques. Vol. 2. Vall d'Àneu, Vallferrera i Vall de Querol*. Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat.
- Valls i Taberner, Ferran (1920): *Privilegis i ordinacions de les Valls Pirinenques. Vol. 3. Vall d'Andorra*. Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat
- Vela Palomares, Susanna [coord.](1997): *El llibre de la Terra. Un llibre de privilegis*. Andorra, Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura, Arxiu Històric Nacional.
- Vela Palomares, Susanna (2002): *Diplomatari de la Vall d'Andorra, segle XV*. Andorra, Arxiu Històric Nacional.
- Vela Palomares, Susanna (2009): "Els segles Baixmedievals: la consolidació del règim senyorial a Andorra" dins: *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, p.93-117.
- Vela, Susanna; Villaró, Albert (2012): "Ad radicem Montisclari: el castell de Sant Vicenç a la Rourera de la Margineda, domus dels Castellbò – Foix a Andorra". Text inèdit.
- Verna, Catherine (2000): "Réduction du fer et innovation: à propos de quelques débats en histoire sociale des techniques" dins *Médiévales*, núm. 39, p.79-95.
- Verna, Catherine (2002): *Le temps des moulins. Fer, technique et société dans les Pyrénées centrales (XIIIe-XVIe siècles)*. Paris, Publications de la Sorbonne.
- Vernet, Jean-Louis (2006): "La crise des écosystèmes méditerranéens à l'Holocène" dins Corinne Beck, Yves Luginbühl, Tatiana Muxart (ed.): *Temps et espaces des crises de l'environnement*. Éditions Quae, p.175-189.

- Viader, Roland (1997): "La frontière démultipliée ou les origines de la question d'Andorre" dins *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 13-3, p.157-182.
- Viader, Roland (2000): "Silences, murmures, clameurs: les communautés pyrénéennes au Moyen Age" dins L.Assier-Andrieu i R. Sala [ed.]: *La ville et les pouvoirs*. Perpignan, p.229-246.
- Viader, Roland (2003): *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité, et communautés*. Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.
- Viader, Roland (2003b): "Maisons et communautés dans les sociétés montagnardes. Le temps juridique (XIIIe-XVe siècle)" dins *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 34e congrès*. Chambéry, 2003, p.263-291.
- Vicedo Rius, Enric (1991): *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*. Barcelona, Crítica.
- Vidal i Pla, Jordi (2000): "Les carnisseries de Vilafranca del Penedès. Notes sobre el control i l'aprofitament municipal de la venda de carna a l'època moderna" dins *Estudis d'Història Agrària*, núm.13, p.45-61.
- Vilà Valentí, Joan (1949): "Evolució històrica de la transhumància a Catalunya" dins *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, vol. VI, núm. 25. p.63-72, reimpressió (1991).
- Vilallonga, Mariàngela (1995): "Els Pirineus en els clàssics llatins i grecs" dins Jaume Bertranpetit i Elisenda Vives (ed.), p.145-150
- Vilanova Ros, Montserrat (1998): "Marc parroquial i solidaritats pageses a la vall d'Andorra al segle XIV: una aproximació" dins Barrull, J.; Busqueta, J.J.; Vicedo, E. (eds.), p.263-280.
- Vilar, Pierre (1987): *Cataluña en la España Moderna. Investigaciones sobre los fundamentos económicos de las estructuras nacionales*. Barcelona, Crítica, 3 vols.
- Villalón, Sebastià (2004): *Evolució i estructura de la propietat: el cas del Quart d'Escaldes (1850-1914)*. Inèdit.
- Villaró, Albert (1986-1987): "La pesta negra, el 1348, a la Seu d'Urgell" dins *Urgellia*, núm. 8, p. 271-302.
- Wackernagel, M.; Rees, W. (1996): *Our ecological footprint. Reducing human impact on the Earth*. Gabriola Island.
- Ward i Koeck, Alan; Jover i Comas, Èric (2008): "Resultats preliminars de la reconstrucció del registre de temperatures d'Andorra" dins *2ns Debats de recerca / Vers el canvi climàtic*. Andorra, Societat Andorrana de Ciències, p. 248-263.
- Yáñez de Aldecoa, Cristina; Llovera, Xavier (1997): "Les primeres ocupacions" dins Xavier Llovera Massana et alii: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, Govern d'Andorra. Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica, p.80-85.

- Yáñez de Aldecoa, Cristina (2010): “Els andosions abans dels andosins” dins Societat Andorrana de Ciències: *Recull de conferències 2008. Debats de Recerca*, núm. 3, p.41-52.
- Yáñez de Aldecoa, Cristina i Maese Fidalgo, Xavier (2009): “De les primeres societats caçadores recol·lectores a la implantació del món visigòtic. Del 12000 aC al 600 dC” dins *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d’Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, p.41-74.
- Zabalza Seguí, Ana (1993): “L’espace et l’homme: le contrôle des ressources naturelles dans les Pyrénées navarraises (XVIe-XVIIIe siècles)” dins Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhès, C. (dir.), vol. 1, p.145-154.
- Zabalza Seguí, Ana (1994): *Aldeas y campesinos en la Navarra prepirenaica (1550-1817)*. Pamplona, Gobierno de Navarra.
- Zink, Anne (1997): *Clochets et troupeaux. Les communautés rurales des Landes et du Sud-Ouest avant la Révolution*. Presses Unviersitaires de Bordeaux.

Índex d'il·lustracions

1.- Models altitudinals d'evolució arbòria. Marc hipotètic del cap dels rius Valira i Ariège....	20
2.- Jaciments arqueològics entre el Neolític i el Bronze.....	25
3.- Principals jaciments arqueològics de l'edat de Ferro i del món iber.....	31
4.- Principals jaciments arqueològics d'època romana.....	35
5.- Divisions administratives d'època romana, segons Rico (1997).....	38
6.- Restes de la centuriació romana al paisatge actual de la Cerdanya espanyola.....	39
7.- Ídem a la imatge 6, detall.....	40
8.- Restes de la centuriació romana a l'Urgellet.....	41
9.- Planta general del jaciment de Camp Vermell, FORTÓ I VIDAL (2009), p.255.....	48
10.- Quadrat agrari de Vilanova de Banat, envoltat de bosc que coincideix amb l'orientació de la centuriació de Castellciutat – Urgellum, segons BOLÒS I HURTADO (2006).	53
11.- Nuclis documentats fins el segle XIII a les valls d'Andorra i els seus entorns.....	87
12.- L'església de Santa Coloma.....	93
13.- El poble d'Os de Civís l'any 1931.....	102
14.- Límits i àrees de la parròquia de Sant Julià de Lòria, segles X-XII.....	107
15.- Església de Sant Miquel d'Engolasters.....	114
16.- Runes de l'església de Sant Jaume d'Engordany.....	116
17.- Vista general de Pal l'any 1931.....	119
18.- La Fita o Menhir de la Cortinada.....	122
19.- Vista de les Bons l'any 1916.....	127
20.- Església de Sant Joan de Caselles l'any 1882.....	128
21.- Vassalls rendint homenatge al comte Ramon Guifre I de Cerdanya.....	135
22.- Topònims documentats dels límits de la Vall d'Andorra (segles IX-XIII).....	141
23.- La complexitat del món feudal. El bisbe Ermengol d'Urgell jurant fidelitat al comte Guifré II de Cerdanya.....	145
24.- Planta del castell de la Margineda des del segle XII fins 1288.....	151
25.- La pressió ramadera monàstica al segle XIII.....	162
26.- Els grans dominis al Baridà l'any 1126.....	189
27.- El rei Alfons el Cast, comte de Barcelona, reb l'homenatge de Bernat d'Aragall, castlà dels castells de Miralles i Queralt.....	190
28.- El rei Alfons el Cast, comte de Barcelona, reb l'homenatge del vescomte Arnau de Castellbò pels feus dels castells de Sant Martí, Queralt i Miralles.....	190
29.- Els grans feudataris, l'any 1278.....	191
30.- De castllans a senyors: dominis l'any 1378.....	192

31.- Els límits a l'alta vall de la Llosa l'any 1280.....	196
32.- Els diferents emprius a Vall Civera segons la sentència de 1482.....	199
33.- L'empriu de Cantabrà, Pradell, Prat de les Someres i Coma de la Muga.....	202
34.- L'empriu de La Pera d'Arànsar.....	205
35.- Els emprius andorrans al Baridà durant l'Edat Mitjana.....	206
36.- La divisió de termes l'any 1295.....	213
37.- Pla de situació dels topònims de la zona Puimorens – Pont Cerdà.....	227
38.- Drets d'empriu al Sabartès immediat a la Vall d'Andorra.....	233
39.- Emprius d'Encamp i Canillo al terme de Merens (Hospitalet).....	236
40.- Emprius de Canillo a les muntanyes de Gudanes.....	237
41.- Emprius d'Ordino a Gudanes o muntanyes de Castell-Verdú.....	239
42.- Part de la vall de Siguer on els ramats d'ordino poden pernoctar tres dies (1526).....	241
43.- El pic i port de Boet l'any 1931.....	247
44.- Ubicació hipotètica de l'empriu de la muntanya de Boet.....	248
45.- Límits i emprius entre Tor i La Massana.....	249
46.- Emprius de Setúria i Montaner.....	251
47.- Emprius dels Fenerals i de Servellà.....	253
48.- Emprius entre Sant Julià de Lòria i Civís.....	255
49.- Empriu d'Arcavell al terme de Sant Julià de Lòria.....	257
50.- Els emprius de la vall d'Andorra amb els frontalers a finals de l'Edat Mitjana.....	260
51.- Els emprius medievals d'Andorra i les principals àrees de pastura.....	261
52.- Emprius i terme mitger entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria.....	266
53.- Les dues línies de l'Obac d'Enclar i els Pujols, entre Santa Coloma i Aixovall.....	268
54.- L'empriu del Cortà l'any 1442 i reclamacions andorranes d'època Moderna sobre l'Obac de Sispony.....	272
55.- Els emprius de Codina i de Llorts.....	275
56.- Emprius i terme mitger a la trenca d'Ordino amb la Massana.....	277
57.- Empriu de l'Obac d'Enjust.....	279
58.- Algunes divisions internes de la parròquia de Sant Julià, segons els documents dels segles XVI i XVII.....	300
59.- Camps de blat a Aixovall (entre 1890 i 1920).....	303
60.- Ramat de llana a Camp Ramonet (aprox. 1945).....	305
61.- El Pont Nou d'Aixovall.....	310
62.- Algunes delimitacions de la parròquia d'Ordino.....	316
63.- Creu picada a la roca del pont del Camí del Ferro, límit entre el Quart de Llorts i l'espai del Comú d'Ordino.....	317
64.- Les muntanyes del Pla de Sorteny entre 1920 i 1930.....	317

65.- Via d'accés del bestiar massanenc i límits de l'empriu d'Encodina.....	319
66.- Emprius d'abeurada de les fonts de Tabanell, Cantallops i basses de Percanela segons el conveni de 1605.....	321
67.- Les àrees de la sentència de 1583 sobre la Gonarda.....	323
68.- Espais d'ús de la Parròquia de la Massana.....	328
69.- L'empriu de l'Obac de Padern.....	330
70.- Espais d'ús per la parròquia d'Andorra.....	333
71.- Àrees d'ús de les parròquies d'Encamp i de Canillo.....	335
72.- Font a prop del Coll d'Ordino, any 1916.....	338
73.- Límits dels emprius i terres mitgeres al segle XVI.....	346
74.- Àrees amb diferents drets d'ús segons la concòrdia de 1672.....	349
75.- Muntanya de Concòrdia des del Bony blanc d'Envalira.....	351
76.- L'estany de la Pera l'any 1957.....	356
77.- Evolució del bestiar menut de producció pròpia de la Vall d'Andorra.....	390
78.- Pastor amb un ramat d'ovelles a l'estany d'Engolasters.....	391
79.- Pic d'Enclar, Canals de la Margineda i Coll de l'Obac.....	398
80.- Límits a l'Obac d'Enclar i Margineda segons les rodalies.....	400
81.- Muntanyes sobre Sant Julià de Lòria amb Coll de Caülla (1933).....	402
82.- Restes de construccions a la solana de Manyat.....	403
83.- Les creus d'empriu del Pont Nou de la Margineda a l'Avier.....	405
84.- Prat Primer, Claror i Perafita.....	410
85.- Límits de terme i d'empriu a l'est del Valira entre Andorra i Encamp.....	422
86.- Els emprius a l'aiguavessant d'Enclar.....	425
87.- Configuració de les creus i límits de terme a la divisòria d'Ordino i La Massana.....	433
88.- Composició de les ramades de Canillo i d'Encamp el 1865-69 i el 1895-99.....	436
89.- Divisió de Concòrdia segons les rodalies del segle XVIII i XIX.....	441
90.- Límits i empriu de les Aubes.....	460
91.- Concòrdia de 1832 entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria.....	465
92.- Situació de les creus i confusió de la rodalia de 1819.....	479
93.- Situació dels límits de la sentència de 1583 i reclamacions de la Massana el 1849.....	480
94.- Vista d'Andorra la Vella amb la mola d'Enclar al darrera, 1911.....	483
95.- Altra imatge del parcel·lari del solà a Andorra la Vella, 1912.....	484
96.- Una tercera vista d'Andorra, 1915.....	484
97.- Terrasses escalant la muntanya al solà d'Andorra.....	485
98.- El Pont Nou de la Margineda.....	485
99.- Vista de Sant Julià de Lòria.....	486
100.- Vall del riu Tristaina l'any 1931.....	486

101.- Vista de la vall d'Encamp des del camí de l'estany d'Engolasters l'any 1931.....	487
102.- Panoràmica d'Encamp entre 1940 i 1950.....	487
103.- Delimitació de l'empriu de Vall Civera, 1745 i 1749.....	513
104.- Límit de Canillo amb la comuna d'Aston.....	520
105.- Les pastures de Canillo a Fontargenta.....	523
106.- Detall del límit fronterer hispano-andorrà a l'est del Valira.....	561
107.- Les zones d'administració única, indivisa i camp de neu.....	594
108.- Traçats dels límits entre Quarts i Comuns segons decret del Consell de 1941, compromís de 1974 i conveni de 1995.....	595